TÜRKİYE TARİHİ

4

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE 1908~1980

METE TUNÇAY
CEMİL KOÇAK
HİKMET ÖZDEMİR
KORKUT BORATAV
SELAHATTİN HİLAV
MURAT KATOĞLU
AYLA ÖDEKAN
Yayın Yönetmeni
SİNA AKŞİN

cem yayınevi

TÜRKİYE TARİHİ
4
ÇAĞDAŞ TÜRKİYE
1908~1980

METE TUNÇAY
CEMİL KOÇAK
HİKMET ÖZDEMİR
KORKUT BORATAV
SELAHATTİN HİLAV
MURAT KATOĞLU
AYLA ÖDEKAN
Yayın Yönetmeni
SİNA AKŞİN

Kurucusu:
OĞUZ AKKAN
cem yayınevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Bu cilt 1908'de başlıyor ve 1980'de bitiyor. Önce, neden 1908'de başlandığının hesabını vermeğe çalışmalıyım. 1. ciltte 1908'i Türk Yakın Çağının başlangıcı olarak önermiş bulunuyordum. Hemen belirteyim ki, bu hususta, bana II. Meşrutiyetin Cumhuriyetin «siyaset laboratuvarı» olduğunu öğreten Tunaya'ya en az bir ilham borcum var. Bu düşünce kimilerine aykırı gelebilir. Bunlar, Türk Yakın Çağını 20. yüzyılda başlatmak gerekiyorsa bunu 1923'de veya 19 Mayıs 1919'da, ya da 23 Nisan 1920'de başlatmak isteyebilirler. Hattâ 1908 tarihini başlangıç olarak almayı biraz da Atatürkçülüğün ruhuna aykırı bulabilirler. Şüphe yok ki, Cumhuriyetin köktenci dönüşümlerini II. Meşrutiyette bulamazsınız. Ama Türkiye 1919, 1920 ya da 1923'deki mecrasına 1908'de girmiş bulunuyordu. Mecra dedim. Evet, tarihte büyük çağ değişikliklerini su terimleriyle anlatmak çok uygun oluyor sanıyorum. Çağ değişikliğini gösteren tarih, suların bambaşka bir istikamete doğru akmağa başladığı tarihtir. II. Meşrutiyetin suları Cumhuriyetin sularına göre belki çok cılız, çok bulanıktı. Ama gidiş, o gidişti. Esasen 1908 ihtilalini yapanların içinde Atatürk ve Millî Mücadele arkadaşları yok muydu?

Burada kısaca neden 1908 öncesinde çağ ayrımının olamayacağını açıklamak gerekir. Osmanlı Devleti ta Lâle Devrinde ıslahata (Frenkçesi reform) başlamıştı. III. Selim'le birlikte ıslahat hızlandı, fakat hüsrana uğradı. II. Mahmut döneminde daha da hızlandı. Tanzimat ıslahatı belki aynı hızla ve derinleşerek, daha kurumlaşarak devam etti. Fakat bunlar hep tepeden inme (yani Saraydan inme) veya Fuat Paşanın tarif ettiği «pabuçcu muştası gibi yandan kuvvet» (Bâbıâli ve liberal devletler desteği) ile ve her iki halde de zoraki, yarım yamalak yapılan şeylerdi. Ortamı elverişli bulunca, II. Abdülhamit o Tanzimat gidişine acı bir 'fren' yaptırıp ülkeyi 'Büyük Karanlığa' sokabilmişti. Vahdettin'in 1918-20 dönemindeki mutlakiyet denemesini saymazsak, tepeden inme gücün son baharıydı II. Abdülhamit istibdadı. Sonuç şu ki, Lâle Devrinden bu yana yapılan bütün ıslahatın (Abdülhamit'in olumlu icraatı dahil) Türkiye'nin yakın çağına katkısı vardır, ama bu katkıların hiçbiriyle Türkiye yeni bir çağa giremedi.

Yeni bir çağa girmek... Bu (yine suyla ilgili) kimyasal bir örnekle açıklanabilir: Bir kaptaki suyu alıyorsunuz ve bir derece soğutuyorsunuz, sonra

bir derece daha, bir derece daha... Su gittikçe soğuyor, fakat henüz sudur. Vakta ki sıfır dereceye iniyorsunuz, büyük bir değişiklik oluyor. Su artık su değildir, buzdur. Sıvı, katıya dönüşmüştür. Bu sonuca ulaşmakta her düşen derecenin bir katkısı olduğu muhakkak. Ama 1 dereceden sıfır'a indiren soğutmanın ayrı bir rolü vardır. Nicel, niteliğe dönüşmüştür. Tarihçi o önemli anı saptamak ve vurgulamak durumundadır. Bunun önemi özel deyimlere konu olmasından bellidir. İngilizcede «devenin belini kıran saman çöpü» deyimi vardır. Sırtına saman çöpleri yığılmakta olan bir deve tasavvur edeceksiniz. Her çöp onun yükünü ağırlaştırmaktadır. Fakat son bir çöp vardır ki o koca devenin belini kırar, onu çökertir. O ana kadar devenlz vardır, o anda deve yok olur. Türkçemizde de «bardağı taşıran damla» deyimi sanırım aynı düşünceyi dile getirmektedir.

1908'i çağ değişme tarihi olarak almanın keyfî bir yönü olduğunu sanmıyorum. Bu bence olabildiğince nesnel bir saptamadır. Fransız İhtilalinden örnek vereceğim. İhtilal 1789'da oldu. Fakat ihtilâlin amaçladığı rejimin, yani Cumhuriyetin kesin olarak kurulması ancak neredeyse bir yüz yıl sonra, 3. Cumhuriyetle mümkün oldu. O arada 2 krallık (biri ihtilâlin devirdiği Bourbon hanedanının 15 yıllık krallığı olmak üzere) ve 2 imparatorluk dönemi yaşadı Fransa. Ama bu, 1789'un «suların başka yöne akmaya başladığı» çağ değiştirici bir tarih olması gerçeğini değiştiremez.

Biraz da neden 1980 sorusu üzerinde durayım. Akademik tarihçilik çok ihtiyatlıdır. Tarih incelemelerini, 'rahat' bir mesafede bırakmak ister. Mesela ben 1960'lı yıllarda İstanbul Edebiyat Fakültesinde Son Çağ Tarihi doktorasını yaparken, lisans derslerinde I. Meşrutiyete, hattâ yeni Osmanlılar hareketine bile pek girilmez, Abdülaziz döneminin ortalarında kısa kesilirdi. Demek ki 100 yıl kadar bir mesafe konuyormuş araya. Akademik tarihçiler yakınlara pek gelmek istemezler, çünkü bugüne yaklaştıkça, konular tartışmalı, tutkulu, heyecanlı, polemiğe elverişli hale gelmeğe başlar. Yani, biraz 'belalı' bir iştir. İkincisi, çok yakın dönemlerin kaynakları da tam olarak ortaya henüz çıkmamıştır. Henüz açılmamış arşivler, belgeler, yazılmamış ya da yayımlanmamış anılar vardır. Bunlar ortaya çıkmayınca bugün söylenecek sözlerin, yapılacak değerlendirmelerin daha sonra tamamen yanlış gözükmesi ihtimali vardır. Akademik tarihçilik, çok yakın dönemler üzerindeki yazı ve araştırmaları tarihçilik bile saymamak eğilimindedir. O açıdan böylesi tarihçilik ya gazeteciliktir, ya da halkçıl (popüler) tarihçiliktir.

Ama biz 'cesur' davrandık, 1980'e kadar geldik. Tabii o yüzden de şu meşhur 'son sözü' (bilimde son söz zaten olmaz) söylemekten çok uzağız. Ama hiç değilse ana olayları okuyucunun gözleri önüne serebilelim dedik.

***

Yakın çağı 1908 ile başlattık. II. Meşrutiyetle ilk kez Sarayın gücünü dengeleyebilecek bir karşı-güç ortaya çıkıyordu: Yönetenler sınıfının (memur-subay sınıfı) mektepli bölümü ordudaki ağırlığı sayesinde kısmen olsun iktidara geliyordu. Kısmen diyorum, çünkü karşısında güçlü bir Saray vardı ve 1913'e kadar da mektepli yönetenler (ya onların siyasal örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti) kendi hükümetlerini oluşturmadılar, oluşturamadılar. Onun yerine hükümetlere birkaç adamlarını sokarak ya da dışarıdan müdahalelerle onları yönlendirmeye çalıştılar. Buna denetleme iktidarı diyebiliriz. 1913'te Mahmut Şevket Paşa suikastinden sonra tam iktidar olabildiler. İttihat ve Terakkinin bilinçli hedefi çağdaş, kapitalist bir toplum inşa etmekti. Yani, kendileri burjuva olmadıkları halde (Türk burjuva sınıfı yoktu), bir burjuvazi ve burjuva toplumu yaratmak çabasına girmişlerdir. Bu yolda bir hayli mesafe alındı. Fakat İT'nin karşısında geçmişten gelen iki büyük kurum vardı: Saray ve din. Gerçi Sultan Reşat 'fazla gölge' etmedi ama ardından gelen Vahdettin, Abdülhamit modelinde bir padişahtı. Dine gelince, çağdaşlaşmaya bir engel olarak hep karşılarına çıktı. Devlet başkanı aynı zamanda halifeydi. Hükümet üyeleri arasında protokolde Sadrâzamla eşit olan Şeyhülislam, ayrıca Evkaf Nazırı vardı. Bunlara ve Mecliste de ulema mebuslara, ulema âyan üyelerine sürekli dinsel hesap verme durumu vardı. O yüzden mesela kadın hakları konusunda İttihat ve Terakki sürekli yavaş ve ihtiyatlı, zaman zaman da geri gitmek zorunda kalmıştır.

Cumhuriyetin bilinçli hedefi de II. Meşrutiyetinki gibiydi. Çağdaş, kapitalist bir toplum inşa etmek. Fakat Cumhuriyetin karşısında artık saray yoktu. Din ise hukuk düzeninden, siyasal hayattan laiklik sayesinde silinmiş bulunuyordu. Onun için Cumhuriyet, II. Meşrutiyetten daha hızlı ve daha ileri gidebilmiştir. Demek ki Cumhuriyet ve II. Meşrutiyetin hedefleri aynıdır ve aynı büyük döneme, Türk Yakın Çağına girmektedirler. Ne var ki ikisi arasında sözü edilmiş olan iki önemli fark vardır. Onun için bunları alt-dönemler olarak özenle birbirinden ayırmakta yarar olduğu kabul edilmelidir.

Bir yanlış anlamaya yer vermemek için şunu da belirteyim ki, İttihat ve Terakki (İT) içinde Saraysız ve laik bir düzen düşleyenler, ki herhalde bunların başında Mustafa Kemal vardı, sanırım pek azdılar. Yani İttihat çıların çoğu Saraylı ve laik olmayan bir düzende (sistem içinde) çalışmaya hazırdılar.

*
* *

I. Dünya Savaşından önce İT, hedefine doğru önemli mesafeler kaydetmiş bulunuyordu. Savaşın olağanüstü koşullarında gelişmeler hızlandı. Osmanlı Devletini yarı-sömürge durumunda tutan kapitülasyonlar kaldırıl-

dı. Birçok şirketler, bankalar kuruldu. Kapitalist bir sınıf oluşuyordu. Ermeni ve Rum tehcirleri bu süreci kamçıladı. Yeni bir Türk toplumu biçimlenmekteydi. Bu durumda devletin adının «Osmanlı Devleti» kalması dahi günden güne acaipleşiyordu; yüzyıllardan beri Avrupa'nın kullandığı bir isim devlet adının Türkiye olması gündeme gelmekteydi. (Abdullah Cevdet bir yazısında devletin hanedanın (Osmanlı) ismini taşımasının kulluk ve kölelik ifade ettiğini, hiçbir Avrupa devletinin hanedan adı taşımadığını belirtiyordu.) Fakat bu değişimi İtilaf devletleri görmediler ya da görmek istemediler. Takvimin 1914, hattâ 1908 öncesine çevrilebileceğini sandılar.

Hattâ daha da kötüsünü yaptılar. Sèvres antlaşması denen belgeyi bize dayattılar. Vahdettin büyük bir imparatorluk uğruna bağımsızlıktan her türlü tavizi vermeğe hazır olduğunu 30 Mart 1919'da İngilizlere gönderdiği barış tasarısında belli etmişti. Erzurum Kongresinde ise demokratik-ulusçu hareket imparatorluktan (Arap ülkelerinden) vazgeçiyor, fakat bağımsızlık üzerinde ısrar ediyordu. Oysa, Sèvres ne imparatorluk bırakıyordu, ne bağımsızlık, üstelik Anadolu'yu dahi paylaşıma tabi tutuyordu. Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu pek büyük ölçüde Ermenistan ve Kürdistan oluyordu. İzmir-Manisa-Ayvalık bölgesi (fiilen), Doğu Trakya Yunanistan'a veriliyordu. Boğazlar, İstanbul, Marmara kıyıları (geniş bir hinterlandla) uluslararası Boğazlar Komisyonunun (Komisyonun polis kuvveti de olacaktı) hükmü altında olacaktı. İstanbul, aynı zamanda Türkiye'nin başkenti olacaktı, ama bu bir çeşit 'şartlı misafirlik' gibi olacaktı. Hatay, Antep, Birecik, Urfa, Mardin Suriye'ye kalıyordu. İtilaf devletlerinin kendi aralarında yaptıkları üçlü anlaşmaya göre de Fransa Çukurovadan Tokat'a, oradan Diyarbakır'a kadar uzanan ve Doğu Anadolu' nun batısını kaplayan üçgen biçiminde bir bölgeyi iktisadî nüfuz bölgesi olarak 'alıyordu'. İtalya Antalya, Silifke, Niğde, Aksaray, Afyon, Balıkesir ve Ege Bölgesinin İzmir'in güneyinde kalan kısımlarını iktisadî nüfuz bölgesi yapacaktı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Sèvres'e göre İtilaf devletlerinden kurulu bir Maliye Komisyonu bütçeyi yapacak, bütçe ve malî mevzuatın uygulanmasını, para sürümünü, iç ve dış borçlanma ve ayrıcalıkları denetleyecekti.

Bu tasarıyı gören ve duyan bütün Türkler vurulmuşa döndüler: Vahdettin'den Mustafa Kemal'e kadar. Oysa 19. Yüzyıl boyunca nice Avrupa devlet adamları Osmanlı Devletinin pılı pırtısını toplayarak («bag and baggage») Avrupa'dan defolmasını açıkça istemişler, onu ölecek olan, mirası paylaşılması gereken bir «hasta adam» ilân etmişlerdi. Evet, Avrupa siyasetini bilen Türkler bunun farkındaydılar, fakat Sèvres tasarısını öğreninceye değin, bunu tam anlamıyla idrak edememişlerdi. Belki şöyle bir benzetme yapılabilir. Sizden çok kudretli bir düşmanınız var, uzun süredir sizden nefret ettiğini hep söylüyor, vücudunuzun ortadan kaldırılması gerektiğini dahi belirtiyor. Fakat zaman zaman rastlaştıkça selamlaşıyorsunuz, konu-

şuyorsunuz. Hattâ size bazı yardımlarda dahi bulunuyor. Bir gün aranız daha fena bozuluyor. Bir süre sonra da kapınıza dayanıp sizi kurşun yağmuruna tutuyor. Ölmüyorsunuz, fakat size kurşun sıkarken bir an için gözlerindeki nefreti görmüş oluyorsunuz. Bu 'öldürücü bakışı' siz herhalde unutamazsınız, bu, karabasan gibi sizi takibedecektir.

*Sèvres ile Türkler o 'öldürücü bakışı' yaşadılar. Aslında Avrupa'nın hiç de dostu olmayan bir anlayışı olduğu birçok vesilelerle sezinlenmişti. Ama sanırım böylesine bir 'bakış' görülmemişti. İtilafın Türkiye'ye bakışıyla, Türkiye'nin diğer müttefiklerine bakışını karşılaştırmak ilginç bir inceleme olabilir. Sanırım diğerlerine bakış çok sert, belki nefret doluydu, ama bu derecede şiddetli değildi. Sèvres bakışı o dönemin Türklerini adeta 'damgaladı' ve Atatürk devrimlerini de kaçınılmaz kıldı. Sèvres hiç bir zaman uygulanamadı. Çünkü İngilizlerin başlıca yardımcısı olan Yunanistan son derecede ağır bir askerî yenilgiye uğradı ve İngiltere'nin de, savaştan yeni çıktığı için savaşı bizzat üstlenecek hali yoktu. Böylece Lozan ortaya çıktı. Atatürk şöyle diyor: «Lozan muahedesi, Türk milleti aleyhine, asır*lardanberi hazırlanmış *ve Sevr muahedenâmesiyle ikmal edildiği zannedilmiş*, büyük bir suikasdin *inhidamını ifade eden bir vesikadır.» (abç) (1933, ASD III, 1954, s. 91).*

Türk devriminin amacı Lozan'daki hayli hayırhah bakışı sürekli kılmaktı. Kimi devrimler ülkemizi çağlaştırıcı nitelikteydi. Kimileri de (şapka devrimi gibi) yalnızca simgesel anlam taşıyordu. Enver Ziya Karal, Atatürk dönemi tarihçiliği için «savunma tarihçiliği» diyor. Aslında devrimlerin en önemli işlevlerinden biri savunmaydı. Kime karşı savunma? Avrupa emperyalizmine karşı. Zira iki dünya savaşı arasındaki dönem emperyalizmin en azgın çağıydı. Eski dünyada olup halkı Avrupalı olmayan ve 1914 öncesinde nasıl olduysa bağımsız kalabilmiş dört ülkeden üçü iki savaş arasında veya savaşta istilaya uğradı. 1931'de Çin Japonya'nın, 1935'de Habeşistan İtalya'nın, 1941'de İran Sovyet ve İngiliz istilasına uğradı. Dördüncü ülke olan Türkiye sanırım Atatürk devrimi sayesinde kendini kurtardı. Zira bu devrimin Avrupa kamuoyuna mesajı şuydu: «Biz, hızla Avrupalılaşmakta olan bir ulusuz. Onun için de sömürge olamayız.» Bu mesaj yerine ulaşmış ve başarılı olmuştur. Buna rağmen gerek Mussolini, gerekse Stalin Türkiye'den arazi kapmak için fırsat kollamışlardır.

Yukarda da belirttiğim üzere, ben Atatürk devrimlerinin bir tek parti önderinin kişisel isteği sonucu olmadığını, tersine bunların kaçınılmaz olduğunu düşünüyorum. Her şeyden önce tarih felsefesi, daha doğrusu bilimsel tarihçiliğin bir gereğidir bu düşünce. Tarih hayallerle, masallarla uğraşmayacaksa, olanın başka türlü olamayacağını kabul etmek zorundadır. Bandırma *vapuru batsaydı ve Atatürk ölseydi ne olurdu? Ciddî, bilimsel tarihçiliğin bu tür kurgusal sorunlarla uğraşması yasaktır. «Olan olmuştur, başka türlü olamazdı.» demekten başka çare yoktur. Şunu da*

belirtmelidir ki, Atatürk devrimini sulandırmak için gün geçtikçe gelişen ve hayli başarılı olan bir hareket apaçık görülmekle birlikte, ona ciddî, cepheden karşı çıkışlar olmamıştır ya da olanlar derhal kırılmıştır. Oysa, Cemil Koçak'ın da anlattığı gibi, Atatürk öldüğünde, eski harflerin ve daha nice eski şeylerin geri döneceğini sanan çocuksu hayalli insanlar varmış. Sanırım aynı şeyi 1950 iktidar değişikliğinde bekleyenler olmuştur. Onları umutlandıran, sulandırma tarzında tavizler verilmiştir ama, iş o kadarla kalmıştır. Yarım yüzyıldır Atatürk devriminin ancak sulandırılabilmesi onun kaçınılmazlığını vurgulayan çok önemli bir olgu sayılmalıdır. Ama hemen soruyu da sormak gerekir: gitgide çoğalıp biriken bu sulandırma işi nereye varacaktır?

Atatürk Sèvres kâbusunu ebediyen başımızdan uzak tutmak için çabalamıştır. Atatürk devrimini, devrimlerini önemli ölçüde bu biçimde anlamak gerekmektedir. Atatürk II. Meşrutiyette Talât ya da Enver'in yerinde olsaydı (hattâ «tek adam» olsaydı) Sèvres'den sonra yapacaklarının onda birini yapabilir miydi? Atatürk devrimi olmasaydı dönüp dolaşıp Sèvres'i uygulamazlar mıydı? Nitekim Lozan'da Lord Curzon, İsmet Paşa'ya: «Kabul etmediğiniz şeyleri cebime koyuyorum, ilerde birer birer karşınıza çıkaracağım.» demiş. Taner Timur, Atatürk devrimi yerine «Türk devrimi» demeyi yeğlemiştir ki, devrimin Türk halkının malı olduğunu gösterdiği için belki daha doğrudur.

Avrupalılar Sèvres'i tarihin çöp tenekesine mi attılar, yoksa buzdolabına mı kaldırdılar? Bence Ermeni tedhiş kampanyası buzdolabı ihtimalini akla getiriyor. Ermeni komitecileri, İttihatçı önderleri öldürdükten sonra yıllarca durdular da neden 1975'de kanlı harekâtlarını başlattılar? Belki de Ermeni sorunu ile hiç ilgisi olmayan Kıbrıs Barış Harekâtiyle (1974) bunun bir ilgisi vardı? Neden, birçok cinayetin failleri meçhul kaldı, Avrupanın kitle yayın araçlarında onca tek yanlı propaganda yapıldı? Sonra da bıçakla kesilmiş gibi durdu bu iş. Paranoya ya da heyecana kapılmadan bunları düşünmek gerek.

*
**

Atatürk devriminin kalkınma siyaseti bütünsel kalkınma modeli diye tanımlanabilir. Bu, topyekûn kalkınmadır. Buna göre Batıdan makineleri âletleri, araçları, fabrikaları almak yetmez. Zira bu aldığımız teknolojinin arkasında Batı bilimi vardır. Onu da almazsak aldığımız teknoloji iğreti ve köksüz olur. Demek ki teknolojiyi alırken bilimi de alacağız. Fakat bilimin üst sınırları felsefenin içine girmektedir. Dolayısıyla Batının felsefesini ve onun parçası olduğu insan bilimlerini de alacağız. Tabii toplumsal bilimlerin de bilimin bir parçası olduğunu unutmayacağız. Fakat felsefenin gelişmesi için felsefenin sezgisel yönlerini, sanat ve kültürle ilişkisini gözardı

etmemek gerekir. Görülüyor ki teknoloji-bilim-felsefe-kültür ve sanat bir bütündür. Bütün bunların verimli olabilmesi için düşünce özgürlüğü, düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü; bilime, kültüre, sanata, bunlarla uğraşanlara, bulundukları kurumlara saygı göstermek (ve iyi maaş vermek) şarttır. Bu insan ve kurumların toplumsal, siyasal, dinsel dogmaların baskısı altında bulunmaması gerekir.

Atatürk'ün bütünsel kalkınma modelinde İstanbul Üniversitesinin kurulması, Sivas-Erzurum demiryolunun inşası kadar, konservatuvar açılması ya da yeni harflerin kabulü, Nazilli Bez ya da Eskişehir Şeker Fabrikasının yapılması kadar önem verilen olaylardır. Hattâ, sanırım, yapılacak bir araştırma, Atatürk'ün kültür olaylarına daha çok önem verdiğini gösterecektir. Nazi Almanya'sı, Alman Üniversitelerinden solcu ve Yahudileri kovaladığı zaman, Atatürk Türkiye'si bunlara «bila kaydü şart» kucak açmıştır. Böylece, 1933-45 arasında 144 Alman ve Avusturyalı akademisyen Berlin dışında en büyük (muhtemelen ondan daha nitelikli) Alman Üniversitesini Türkiye'de oluşturdular. İnönü de aynı çizgiyi sürdürdü. Batı müziği konserlerine muntazaman gitti. Köy Enstitüleri, Ankara Üniversitesi, çok-partili demokrasi, Millî Kütüphane, en az Karabük Demir-Çelik Fabrikası, ya da karayollarının yapımı kadar önemliydi.

Oysa, 1950'den bugüne değin bütünsel kalkınma modeli terkedilmiş, yerine (örneğin Suudi Arabistan'ın da uyguladığı) «maddî kalkınma modeli» gelmiştir. Biraz 'mühendisçe' olan bu modelde yol-fabrika-baraj vb.'nın yapılması en önemli şeydir, kalanı ikinci derecededir, hattâ fantezi, süstür, «kalkınıldığı zaman» üzerine düşülecek şeylerdir. Bu feci tutumun bir sonucu: bugün öğretmenler adeta fakir sayılabilecek bir zümredir. Bunlar ancak hayatlarını idame ettirebilirler, kitap almaları lükstür. Muallimleşmeye yüz tutmuş olan üniversite mensuplarının da durumu hiç parlak sayılamaz.

Sèvres'in kesinlikle ortadan kalkması, ülkemizin Avrupa'da olumlu bir biçimde tanınması (ve bu arada AT'ye kabul edilmemiz) için Türkiye'nin Atatürk'e ve onun bütünsel kalkınma modeline sıkı sıkıya sarılması gerekmektedir.

*
**

1950-80 dönemine haksızlık etmemek için hemen belirtmeliyim ki, salt maddî kalkınma açısından Demokrat Parti ve Adalet Partisi (ki bu dönemin hata ve sevapları esas itibariyle bu iki partiye aittir) çok başarılı olmuşlardır. Tarımda büyük atılım olmuş, birçok altyapılar kurulmuş, sanayide büyük gelişme olmuş, özel kesim (önemli bir bölümü sanayici olmak üzere) ve kapitalist sınıf iyice ortaya çıkmıştır.

Öte yandan 50-80 döneminin, dolayısıyla çoğunlukla iktidar olan DP-AP'nin önemli bir kusuruna daha işaret edelim. O da bu dönemde siya-

setin fazla kavgacı, hırçın, düşmanca geçmiş olmasıdır. Halk kahvelerini, camilerini ayırmış ve sonunda, 70'li yıllarda iş düpedüz yavaşlatılmış, bir iç savaş manzarası almıştır. Tabii DP'liler, AP'liler hemen kabahati İsmet İnönü'ye, Bülent Ecevit'e, yani CHP'ye atmak isteyecekler ve belki bu görüşte bir gerçek payı olacaktır. Fakat hemen eklemek gerekir ki, kavganın baş sorumlusu, esasen hemen her şeyden sorumlu olan iktidar partisidir. İktidar kavgayı, kutuplaşmayı yumuşatmanın çarelerini bulmakla birinci derecede yükümlüdür. Zaten bu kutuplaşma ve kavga ortamı DP-AP'nin üç kez askerî darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Aylarca AP iktidarının CHP ile bir olup Cumhurbaşkanı seçememesi 12 Eylül darbesinin yakın nedeni olmuş, Demirel ve Ecevit'in 12 Eylül'den sonra dahi başbaşa verememeleri muhtemelen partilerinin dağılmasına yol açmıştır.

1983'ten sonraki çok-partili siyasal hayatımız için belki de en başta belirtilecek olumlu yön ise, bugün, 1946-1980 arasında yaşadığımız kutuplaşma ve kavga ortamının kalmamış olmasıdır. Bunalımlı bir dönemden geçmekte olmamıza rağmen, iktidar-muhalefet ilişkileri 1946-1980 arasına göre hayli yumuşak ve ölçülü sayılabilir.

Senaryolar

Bundan sonrası daha çok 1980 ertesini, hattâ istikbali ilgilendirdiği, yani akademik tarihçilikle ilgisi az olduğu için, yazdıklarıma senaryolar diyorum.

Turancılık, İslamcılık: *Sanırım 60'lı yıllara kadar Turancılık ile İslamcılık ayrı şeylerdi. Sonra 60'lı yıllarda MHP oy alabilmek davasıyla «Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslümanız» sentez-formülünü buldu. 12 Eylül yönetimi de bazı sağ entelektüel kuruluşlarla birlikte «Türk-İslam sentezi» düşüncesini benimsedi. Onun için şimdilerde o görüşteki kimi tarihçiler Orta Asya Türklerinin İslamiyetten önce Şaman dininde olduklarını pek kabul etmeyip, adeta onların İslamlıktan önce de Müslüman olduklarını söylercesine, eski Türklerde «Tek Tengri» öğretisi bulunduğunu savunuyorlar. Dolayısıyla bugün artık Türkiye'de laik ya da bağımsız bir Turancılığın varlığından söz etmek zordur sanıyorum.*

Bununla birlikte Turancı etkilerin yeni bir örneğini verebilirim. Orta I Milli Coğrafya *kitabı «Asya kıtası» ünitesinde okutulan «ülkeler» şunlar: Yakutistan, Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Afganistan, İran, Irak, Azerbaycan, Suriye, Kıbrıs. Dikkat edilirse Afganistan, İran, Irak, Suriye var, fakat nedense Sovyetler Birliği ve Çin yok. Bu ülkeler, anlaşılan, içinde Türkler var diye seçilmiş, Türklük odak noktası haline getirilmiş.*

Gelelim İslamcılığa. Bunun olağanüstü bir gelişme gösterdiği ortada. Bunu üç nedene bağlayabiliriz. Temel neden, Türkiye'deki olağanüstü köy-

lüleşmedir. Köylüler, nüfus patlamasıyla birlikte büyük kentlerimizi kaplamış durumdadırlar. Avrupa'daki 2 milyon Türk'ün çoğu da köylüdür. Bunlar büyük kent yaşantısı karşısında (ki TV her gece evlerinde bu yaşantıyı onlara bir kez daha sunuyor) en temel değerlerinin sarsıldığını hissediyorlar. Bu temel değerler içinde belki en önemlisi, tarlanın miras yoluyla ele gitmemesi için, kadının erkeğin buyruğunda ikinci sınıf insan durumunda olması. Oysa büyük kent yaşantısında kadın-erkek eşitliğini görüyorlar. Ve onun için (kadınlar üzerinde egemenliği sürdürmek için) dine, dinin en bağnaz biçimlerine sarılıyorlar. Şu da var: ailenin ve aile kadınlarının geleneksel mütevazi tüketim alışkanlıklarını sürdürmesi isteniyorsa, erkeğin egemen, kadının itaatkâr olması gerekli görülüyor: Bağnaz İslamiyet bu yetkiyi veriyor. Sonuç daha tutumlu, tasarruflu bir yaşam biçimi oluyor. Demek ki kentlerin köylüleşmesi, İslamcılığı teşvik ediyor. İslamcı akımların önce Almanya'daki Türkler arasında yeşermiş olması çok anlamlıdır. Türkiye'de de kapitalizmin ve TV reklamları tüketiciliğinin gelişmesi İslamcılığı kamçılamaktadır.

İkinci neden, hükümetlerin hoşgörüsü ve teşvikidir. Bu konuda en ileri giden galiba 12 Eylül hükümeti olmuştur. Din dersi liselere de yaygınlaştırılıp üstelik zorunlu kılınmıştır. Bunun da gerekçesi, güya, 'uygunsuz' kuruluş ve tarikatlerin yorumları ve eğitimiyle mücadeledir. Ama getirilen zorunluluğun laikliğe ne ölçüde uygun olduğu incelenmesi gereken bir konudur. İmam-hatip okulları ise bütün iktidarların yaygınlaştırdığı bir kurum olmuştur. İmam-hatip öğretimi mesleki bir öğretim olmaktan çıkmış, genel bir eğitim türüne dönüşmüştür. Bunun Cumhuriyetin temel taşlarından olan Tevhid-i Tedrisat Kanununa, onun ruhuna aykırı olduğu muhakkaktır. 12 Eylül hükümetinin oy alma kaygıları olmadığına göre, neden böyle yapmıştır? Sanıyorum, askerler dini komünizme karşı 'panzehir' olarak görüyorlar. Askerlerin birçoğuna göre de her türlü sosyal uyanış komünistliktir.

Üçüncü neden İran, Suudi Arabistan'dan İslamcı akımları Türkiye'de güçlendirmek için akıtılan paralardır. Türkiye'nin laikliği, Atatürkçülüğü ihraç etmek için hiç bir çabası yokken, sözü edilen ülkeler başta olmak üzere, Orta Doğu ülkeleri Türkiye'de laikliği zayıflatıp çökertmek için bir gayret içindeler. Çünkü Türkiye, Orta Doğunun biricik laik ülkesi olmakla kalmıyor. Türkiye'nin laikliği kabul eden ve Diyanet İşlerinin temsil ettiği İslamiyeti farklı bir İslamiyettir. 'Resmî' Türk İslamiyeti, bir toplum ve hukuk düzeni olarak Şeriatı reddediyor. Şeriatte kölelik, recm, hırsızlara el kesme, 4 karılılık, kadınlara 1/2 miras hissesi, kadın tanıklığının erkek tanıklığı karşısında 1/2 sayılması, dayak var. Osmanlı Devleti hilafet merkezi sayıldığı halde bildiğim kadariyle hiçbir hırsızın elini kesmemiştir ve yalnızca 2 recm olayı olmuştur. Şeriat 7. yüzyılda geldiği zaman özgürleştirici bir güçtü. Fakat devir değişti. İslamiyet ileri ülkelerde geçerli bir din olacaksa

Türk İslamiyeti tarzını seçmesi zorunludur. Müslüman ülkelerin başka bir gerçek kalkınma yolu da yoktur. Çünkü kadınlarını hayattan soyutlayan bir ülke, hem nüfusun yarısını 'devre dışı' bırakmış oluyor, hem oğlan çocuklarının (sonuç olarak herkesin) kültür düzeylerini düşürüyor (anne eğitimin niteliksizleşmesi dolayısıyla).

Fakat Şeriatçılar ve Türkiye'de Hıristiyan misyonerleri laik Müslüman kafaları etkilemek ve Şeriatçı ya da Hıristiyan yapmak için şu açmazı dayatıyorlar: İslamiyet birdir ve Şeriat İslamiyetin ta kendisidir. Oysa, bu doğru değil. İslamiyet hem birdir, hem değildir. Tıpkı başka dinlerde de olduğu üzere... İslamiyette mezhepler var, düzinelerle tarikat var. Her birinin özellikleri var ve dolayısıyla bunların her biri başka türlü bir İslamiyettir. Laikliği kabul eden (resmî) Türk İslamiyeti de bunlar gibi ayrı bir İslamiyet türüdür. Bu açıdan bakıldığında, İslamiyette en büyük devrimin Türkiye'de yapılmış olduğu belki söylenebilir.

(Resmî Türk İslamiyetinden söz etmem laiklik düşüncesine aykırı görülecektir belki. Bence değil. Her laik ülkenin laikliği başkadır veya başka olabilir. İngiltere'de Kraliçe Anglikan Kilisesinin başıdır. Fransa'da böyle bir şey düşünülemez. Bizim laikliğimizin özellikleri olması da doğaldır.)

Avrupa ve Dünya: *10 yıl önce Türkiye'de Avrupa Topluluğuna girmekten söz edildiğinde pek çok kesimden insan, kimileri sağcı, kimileri solcu, çeşitli gerekçelerle buna karşı çıkarlardı. Oysa şimdilerde Türkiye'nin AT' ye başvurusu şaşılacak kadar az muhalefet gördü. Avrupa'nın, AT'nin bir parçası olmamız, çok olağan bir yazgı olarak görülmektedir. Türkiye'de bu büyük ruhbilimsel değişme olurken Doğu blokunda tarihsel birtakım değişmeler başlamış bulunuyor. Sovyetlerin önayak olduğu* glasnost *ve* perestroyka *süreci 70 yıldır kemikleşmiş olan tavırları değiştirecek gibi görünüyor. «Demirperde» yıkılmaya başlıyor ve bizzat Sovyetler bunun öncülüğünü yapmaktalar. Tabii bunun kesintisiz, sarsıntısız devam edip etmeyeceği belli değildir, ama bu gidiş herhalde sürecek gibi görünüyor. Bu süreçle birlikte soğuk savaşın yumuşaması, silahsızlanmaya doğru gidilmesi, Birleşmiş Milletlerin nitelik değiştirmesine yol açabilecektir. Soğuk savaş sayesinde üçüncü dünya ülkeleri —kediler kavga ederken fareler cirit atar misali— iyi günler geçirdiler... Zaman zaman büyük devletlere bile kafa tutabildiler. Fakat büyük devletlerin belirli konularda anlaşmaları, güvenlik Konseyini BM Anayasasında öngörüldüğü biçimde işletmelerine, hattâ üçüncü dünya ülkeleri üzerinde 19. yüzyıldaki düvel-i muazzama hegemonyasını andırırcasına bir vesayet kurmalarına yol açabilecektir. Büyüklerin anlaşabilecekleri konuların başında çevre sorunları, nükleer silahlar akla gelmektedir. Uluslararası düzenin bu tür köktenci bir değişime uğraması sırasında Türkiye'nin hangi noktada, ya da hangi safta bulunduğu çok hayatî bir önemi haiz olacaktır. Yani Avrupa'da, gelişmiş ülkeler safında mı, yoksa Orta Doğuda ve az gelişmişler safında mı?*

Türkiye'nin Avrupa'da olduğunu gösteren birçok işaretler vardır. Örneğin bugün Türkiye dışında ve Batı Avrupa'da yaşayan 2 milyon Türk var. Bunların büyük bir bölümü işçilik yapmakla birlikte çocukları arasında okuyanlar, üniversiteye gidenler olduğu gibi, kimileri de iş hayatına girmiş bulunuyor. Bir de 12 Eylül döneminde dışlanmış olup yurda dönemeyen aydınlar, meslek sahipleri var. İşçiler ise yılların geçmesiyle bulundukları yerlerin yaşantısıyla belli bir uyum kurmaya başlıyorlar. Mesela dil öğreniyorlar... Artık Avrupa'daki Türkler basit bir bilinçsiz işçi yığını değil. Bilinçlenen, toplumsal ve entellektüel olarak farklılaşan bir nüfus oluşturuyorlar.

İkincisi, Avrupa'nın Boğazlarda bitmesi, ama öte yandan Urallara kadar uzanması ve kalkıp Türkiye'nin öbür ucu olan Kafkasya sınırımıza dayanması, 'Avrupa' kavramının fizikî coğrafyadan çok kültürel coğrafya ile belirlendiğini hissettirmektedir. Oysa Anadolu, güney ve doğusundan çok farklı bir coğrafyadır. Orta Doğunun egemen niteliği çöl olmasıdır. Anadolu ise belki çok zengin topraklara sahip değil, ama hiçbir yeri çöl değildir.

Ama en önemlisi, Atatürk'ün bütünsel kalkınması ya da Atatürk (Türk) devrimi sayesinde Türkiye'nin ne ölçüde Avrupalılaştığıdır. Bu topyekûn bir değerlendirmedir ki, bunda yalnız Türkiye'nin demir ve karayolları uzunluğu, enerji üretimi, sanayii, tarımı, adam başına düşen geliri, nüfusu planlayabilme yeteneği değil, aynı zamanda bilimi, felsefesi, edebiyatı, güzel sanatları, müziği, adaleti, insan haklarına saygısı, eğitim düzeyi vb. kantara vurulacaktır.

Böylece 4. cildi ve Türkiye Tarihi'*ni tamamlamış oluyoruz. Bu kitabın fikir babası olan Oğuz Akkan'ı bir kez daha anmak istiyorum. Yazar arkadaşlarıma, projeye sahip çıkan ve teşviklerini esirgemeyen Ali Uğur'a, Yayınevinin diğer görevlilerine teşekkür ederim. Birbirinden güzel kapak düzenleri yapmış olan Cem Günübek'i de kutlamak isterim.*

Bu ciltte yer alan İktisat Tarihini Korkut Boratav zamanında, yani yıllar önce bana teslim etmişti. Uzun gecikmeler karşısında daha fazla sabredemedi ve çalışmasını bağımsız bir kitap olarak yayımladı. Burada tekrar yayımlıyoruz.

Sina Akşin
Ankara, Şubat 1989

Aramıza yeni katılan iki yazarımızın kısa özgeçmişi:

MURAT KATOĞLU

1939'da doğdu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi bölümünden mezun oldu. Aynı Fakültenin Tiyatro Enstitüsünden sertifika aldı. Millî Eğitim Bakanlığında, daha sonra asistan olarak Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesinde çalıştı. Türkiye'de sanat ve kültür kurumlaşması üzerine doktora tezi hazırladı. Bu arada TRT Sanat ve Bilim yarışmalarını örgütledi. Kültür Bakanlığında Müsteşar Yardımcısı ve Müzeler ve Eski Eserler Genel Müdürü, daha sonra Ankara Belediye Başkanlığı Müşaviri olarak çalıştı. 1980 yılında Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okuluna öğretim görevlisi olarak girdi.

CEMİL KOÇAK

1956'da İzmir'de doğdu. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksek Okulu'nu 1978 yılında bitirdi. 1978-1980 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Yüksek Lisans ve Doktora derslerine devam etti. 1985 yılında Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi dalında Doktorasını tamamladı. Doktora tezi 1986 yılında *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* adı altında yayımlandı.

SİYASAL TARİH
1908 - 1923

METE TUNÇAY

Çağdaş Türkiye'nin tarihi üç döneme ayrılabilir. İkinci Meşrutiyet'in başından Cumhuriyet'in ilânına kadar geçen onbeş yıllık süreyi, Osmanlı Devletinin ortadan kalkması ve yeni bir devletin kuruluşuna geçiş dönemi saymak doğru olur. Cumhuriyet'in altmış yıllık tarihini ise, iktidar partisi olan CHP'nin seçimle değiştirildiği 1950 yılı, aşağı yukarı ortadan bölmektedir.

I. Osmanlı İkinci Meşrutiyeti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne (1908 - 1923)

Siyasal gelişmeler bakımından, 1908-1923 zaman dilimini, 1908-1913, 1913-1918 ve 1918-1923 diye beşer yıllık üç bölüme ayırmak, inceleme kolaylığı sağlayabilir.

1. İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

A. Meşrutî Demokrasiye Dönüş

'Hürriyetin İlânı' diye tanınan, 1876 (1293) Kanun-u Esasînin yeniden uygulanmaya konulması olayının öncesini kısaca hatırlatmakla söze başlayalım.

1876'da devlete bir anayasa vermeyi ve anayasalı (meşrutî) bir düzen kurmayı vaad ederek tahta geçen ve bu sözünü tutan II. Abdülhamit, iki yıl içinde, Rus Savaşındaki yenilgi sonucu düşman ordularının Ayastefanos'a (Yeşilköy'e) kadar gelmesinden yararlanarak, Meclis-i Mebusanı dağıtmış ve Kanun-u Esasîyi askıya almış ya da uygulanmasını ertelemiştir (ta'lik —tehir— ta'til). Biçimsel hukuk açısından, padişahın anayasayı ortadan kaldırmak şöyle dursun, çiğnemediğini bile teslim etmek, yalnızca anayasal haklarını kullandığını söylemek gerekir. Gerçekte ise, **Salname** denilen devlet yıllıklarında muntazaman boy gösteren Kanun-u Esasînin kâğıt üstündeki varlığına karşın, rejim meşrutî olmaktan çıkmış, eskisi gibi mutlakî hale gelmiştir. Ancak, ülkede özgürlükçü bir siyasal düzen olmaması, gerek dış ilişkilerde, gerekse iç bakımdan, ekonomik ve toplumsal yaşayışın çeşitli alanlarında herhangi bir başarı sağlanamayacağı, nitekim bu dönemde de sağlanamadığı anlamını taşımaz. Ne var ki, II. Abdülhamit döneminde işlenen hataların ve erişilen başarıların nesnel bir değerlendirmesi henüz yapılamamıştır. (Böyle bir

hesabın yapılabilmesi, en azından, tarihte sık sık başvurulan öteki değerlendirmelerden daha fazla olanaksız değildir.) Sultan Hamit idaresi, bir yandan yabancı sermayeye ödünler vererek siyasal statükoyu korumaya çalışırken, devletin malî zayıflığının devam etmesi yüzünden, memur ve asker maaşlarını bile 'tedahül'e bırakmak (ödenmesini ertelemek) zorunda kalmış, Rus ve Yunan savaşlarından sonra ardarda çıkan Ermeni, Girit ve Balkan sorunlarıyla sarsılmış, iç siyasal yaşamda da sansürü ve hafiyelik düzenini bol bol kullanmıştır; ama bununla birlikte, bir yandan da, eski kurumların süregelen yozlaşmasını durdurmuş, yeni ve yararlı kurumlar açmış ve yerleştirmiştir. Durum böyleyken, II. Abdülhamit hakkında (bazan lehinde, ama daha çok aleyhinde) o kadar efsane uydurulmuştur ki, bir yanda 'Ulu Hakan' öte yanda 'Kızıl Sultan' heyulâları arasında tarihsel gerçeği ayırd etmek kolay olmamaktadır.

Biz, buradaki amaçlarımız için şu tesbitle yetinebiliriz: Büyük Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümünde, birkaç Askerî Tıbbiye talebesinin kurduğu gizli bir örgütten (İttihad-ı Osmanî) gelişen Jön Türk (İT: İttihat ve Terakki) hareketi, ülkenin geriliğine çare bulunamamasını padişahın istibdadına bağlamış ve kurtuluşu, anayasanın geri getirilmesinde görmüştür.

> «Heyet-i Merkeziye âzâsına şimdilik teklif olunacak yemin suretidir
>
> Sultan Abdülhamid-i Sâninin idare-i keyfiye ve müstebidanesi devam ettikçe, Kanun-u Esasî-i Osmanînin ahkâmı mevki-i icraya vaz' olunmadıkça hükûmet-i Osmaniyeye arz-ı dehalet ve hizmet etmeyeceğime, daimen makasıd-ı Cemiyete sadık ve hâdim kalacağıma, esrar-ı Cemiyeti ifşa etmeyeceğime ve Cemiyet namına gönderilen ianatı derhal Cemiyete teslim edeceğime din ve namusum üzerine yemin ederim.»
>
> Mısır'da basılmış olan 1323 (1907) tarihli Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Nizamname-i Esasîsi Zeyli.

İT Cemiyeti'nin 1908'e kadar yirmi yıla yaklaşan oluşma süreci içinde, Jön Türkler çoğucası yurt dışında, çeşitli adlar taşıyan örgütler kurmuş, türlü yayın organları çıkarmış, bazan biribirleriyle çatışmış, bazan uzlaşmışlardır. Bu kanatlar arasında, Ahmet Rıza'nın **Meşveret** çevresi, **Mizan**'cı Murat grubu, Dr. Abdullah Cevdet'in **İçtihad**'ı, Tunalı Hilmi ve arkadaşlarının **Osmanlı**'sı ve Prens Sabahat-

tin'in «Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet» örgütü anılabilir. Bunların en önemlileri olan birincisi ve sonuncusu, kurtuluşun aslında bir padişah değiştirmek ve bir temel yasayı yürürlüğe koymaktan daha derin etkenlere bağlı olduğunu farketmişler, ancak bu iki noktanın bir ön-mesele olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

İT hareketinin geniş ölçüde yurt dışında üslenmiş bir aydın muhalefetinden, ordu subaylarının benimsedikleri, sonuç alıcı (ve sınırlı sivil destekli) bir darbeciliğe dönüşmesine, Makedonya sorunu neden olmuştur. Dış baskılar sonucu, elde kalan son Avrupa topraklarının da ıslahat yapılamadığı bahanesiyle yitirileceğini kavrayan genç subaylar, kendi meslekî yakınmalarından da hız alarak Jön Türklerin yurt-içi örgütlerine egemen olmuşlar ya da kendileri aynı çizgide örgütlenmeye girişmişlerdir.

Hareket nitelik değiştirince, sonuca varılması çabuklaşmıştır. O sıra Terakki ve İttihat (Tİ) adını taşıyan konfederatif örgüt, 1908 Mayısında Manastır'daki (Rusya hariç) büyük devletlerin konsolosluklarına bir lâyiha ile başvurarak, Makedonya'ya müdahale girişimlerini protesto ederken, kendi varlığını da açığa vurmuştur. Ertesi ay (23 Haziran 1324 günü), Cemiyet daha ileri gidip Manastır sokaklarına bir bildiri asmıştır:

> Osmanlı Tİ heyet-i içtimâiyesi tarafından hükûmet-i gayrimeşruanın Manastır Valisine verilen muhtıra suretidir.
>
> Hükûmet-i hazıranız gayrimeşrudur. Çünkü kavanin-i Devlet anın Meşrutiyetini temin etmiş iken tarz-ı idare tahvil edilmeğe çalışılarak hükûmet-i mutlaka âleminde idare olunmakta ve bu uğurda birçok masuminin demleri irake edilmektedir....
>
> Güruh-u süfeha ve cühelâ bilmelidirler ki, Osmanlı hükûmeti bir millet ve bir de timsal-i millet olan padişahtan ibarettir. Bu ikisinin arasında denîlere, şehvet esirlerine, rezillere, ikbal sarhoşlarına bir mevkii mahsus yoktur. Bu gibi edâni artık saha-i hayat-ı ümmetten çekilmeli, menhus ve meşum olan mevcudiyetlerine bir nihayet vermelidirler....
>
> Ahmet Refik (Altınay), **İnkılâb-ı Azîm** (Dersaadet, 1324), s. 45 vd.: beyannamenin baş tarafı.

Padişahın bu kaynaşmayı askerî tedbirlerle bastırmaya gücünün yetmemesi üzerine, Cemiyetin izniyle bazı genç subaylar asker-sivil, Müslim-gayri Müslim karışımı çeteler kurarak dağa çıkıp Yıldız ve Bâbıâli üstünde baskı yapmaya başlamışlardır. Bu eylemler sonucunda, otuzüç yıl istibdattan sonra, 1908 yılında II. Abdülhamit 23/24 (eski takvimle, 1324'ün 10/11) Temmuz gecesi Hürriyet'i ilân etmiş, yani Kanun-u Esasîyi yeniden yürürlüğe koyarak Meclis-i Mebusan'ı toplayacağını açıklamıştır.

a. İkinci Abdülhamid'in İkinci Meşrutiyeti

Padişah, Jön Türklerin eğilimlerine bir ödün olarak, Hürriyetin İlânı'ndan iki gün önce, Almancı (Avlonyalı) Ferit Paşayı azlederek yerine İngilizci (Küçük) Sait Paşayı sadarete getirmiştir. Bu zatın kurduğu kabine geniş ölçüde eski nâzırlardan oluştuğu için, on gün içinde birdenbire sansürden kurtulup özgürleşen basının eleştirilerine dayanamayarak istifa etmiştir. Yine Sait Paşanın kurduğu ikinci kabine ise, sadrazam ve şeyhülislâm gibi, harbiye ve bahriye nâzırlarının da padişah tarafından atanacağını iddia eden bir Kanun-u Esasî yorumu yaptığı için, Tİ tarafından çekilmeye zorlanmıştır. Yeni hükûmet, Sait Paşadan daha koyu bir İngiliz taraftarı olan Kâmil Paşa tarafından kurulmuş ve anayasaya bağlılık andı içerek geniş kapsamlı bir düzeltim programı ilân etmiştir. Örgütleri esas itibarıyla Selânik ve Manastır gibi Rumeli şehirlerinde üslenmiş bulunan Cemiyet de, bu durumda perde arkasında kalmayı yeğlemiştir. Fakat hükûmet programının öngördüğü tüm kamu hizmetlerinin yeniden örgütlenmesi tasarısı yerleşik çıkarlarla çatıştığı için daha ilk adımlarında tökezledikten başka, devletin başına dış ve iç gaileler de çıkmıştır. 1908 Ekim ayının ilk haftasında, henüz hukuken Osmanlı egemenliğinde olan Bulgaristan bağımsızlığını ilân, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir. Girit de Yunanistan'a bağlandığını açıklamıştır. Aslında, Bulgaristan olsun, Bosna-Hersek ve Girit olsun, fiilen çoktan elden çıkmıştı. Fakat, İkinci Meşrutiyetin daha üçüncü ayı dolmadan ardarda gelen bu saymaca (itibarî) kayıplar yeni yönetim için itibar kırıcı olmuştur.

Silme İT adaylarından oluşan Meclis-i Mebusan, 6 Ağustosta sadrazam olan Kâmil Paşaya 13 Ocak 1909'da oybirliğiyle güvenoyu vermiş; fakat onun Cemiyeti hiçe sayan, özellikle orduyu siyasetten ayırmaya çalışan bazı davranışlarından ötürü, tam bir ay sonra, ezici bir çoğunlukla hükûmeti düşürmüştür. Yukarıda değinilen dış bunalımlara koşut olarak, İstanbul'da da birtakım gericilik hareketlerinin başgöstermesi, benimsetilmeye çalışılan rejimin bazı halk ke-

simlerince dine aykırı bir yenilik (bid'at) sayıldığını ortaya koymaktaydı. İT'ye İslâmcı karşıtlıkta, bu derneğin önceki gelişiminde Masonlukla işbirliği yapmış olmasının, şimdi de lâikliğe eğilim duymasının payı vardı. Kâmil Paşanın yerine sadarete geçen Hilmi Paşa iktidarının ilk günlerinde, ilmiye (medrese) talebesinin askere alınmama ayrıcalıklarının kaldırılması (oysa İstanbulluların askerlik yükümünden bağışık tutulması sürdürülmekteydi), bu grubun İT'ye karşı etkin bir muhalefet başlatmasına yol açmıştır. Ordunun içindeki mektepli-alaylı ayrımı ve Harbiye Mektebi mezunlarının lehine, doğru dürüst bir askerî eğitim görmeden, erlikten, erbaşlıktan yükselen alaylı subayların tasfiyesi, bunların ve bu yolla subaylığa yükselmeyi uman çavuşların hoşnutsuz edilerek dinsel tepki cephesine itilmeleri sonucu vermiştir. (Hürriyetin İlânı'ndan sonra, İstanbul'daki askerlerin saraya kayıtsız şartsız bağlılığından endişe edildiği için, Rumeli'den özel Avcı taburları getirilmişti. Fakat, sözünü ettiğimiz bölünme, bu birlikler içinde de geçerliydi.) Nisan ayı başlarında İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin Ayasofya camiinde okunan bir mevlûtla kurulmasından birkaç gün sonra, muhalif **Serbestî** gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin İT tarafından gizlice düzenlenen bir cinayete kurban gitmesi, katilin bulunamaması ve yapılan kalabalık cenaze töreni, İT'ye karşı genel bir kalkışmanın habercisi olmuştu.

(Rumî 1325 yılında) 31 Mart (yeni takvimle, 13 Nisan 1909) olayı, (alaylı) asker-softa bağlaşması aracılığıyla, muhalefetin yaptığı sonuçsuz kalmış bir hükûmet darbesi girişimidir. Burada, muhalefetten kasıt, 1908 Eylül başında kurulan Prens Sabahattinci Ahrar Fırkasıyla onun dinci kolu İttihad-ı Muhammedî Cemiyetidir. Fakat ilk anda İT gücünü gösteremeyip muhalifler de başarı sağlayamayınca, meydan padişaha kalmış, sonradan da bu nedenle sorumluluk onun üstüne yıkılmıştır. Ayaklanma bastırıldıktan sonra, muhalefetin araç olarak kullandığı Derviş Vahdetî gibi kimseler cezalandırılırken, asıl kışkırtıcıların koğuşturulamaması, onları destekleyen İngilizlerin baskıları nedeniyledir.

Mahmut Muhtar Paşa komutasında bulunan İstanbul'daki 1. Ordu, Harbiye Nâzırının —muhtemelen birliklerin sadakatına güvenemediği için— gösterdiği çekingen tutum nedeniyle, ayaklanıcılara karşı pek bir şey yapamazken, Selânik'teki Mahmut Şevket Paşanın komutasında bulunan 3. Ordudan «Hareket Ordusu» adı verilen bir mürettep fırka ayrılarak, başına Hüseyin Hüsnü Paşa, kurmay başkanlığına da Kolağası Mustafa Kemal Bey getirilmiştir. Türk, Bulgar vb. sivil çetecilerin de katıldığı bu kuvvet, hemen demiryoluyla İstanbul üzerine sevkedilmiştir. (Hareket Ordusu İstanbul'a girme-

den, komutayı Mahmut Şevket Paşa, kurmay başkanlığını da Berlin ataşemiliterliğinden koşup gelen —ilerinin Başkomutan Vekili— Enver Bey devralacaklardır.) Bir hafta sonra, Hareket Ordusu Çatalca'da yığınak yaparken, Meclis-i Umumî, yani Âyan ve Mebusan heyetleri de Ayastefanos'ta ortak toplantılar yapmaya ve padişahı hâl yollarını aramaya başlamışlardır. Mebusların hemen hemen tümü İT adayı olarak Meclise girmiş bulunmakla birlikte, Hareket Ordusu İstanbul kapılarına gelinceye kadar, bu partiye sıkı bir bağlılık göstermemiş, ayaklanma başarıya ulaşacak gibi göründüğü sıralarda âsilerle uzlaşıcı tutumlar takınmışlardı. Askerî bastırma harekâtından sonra ise, II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için oybirliği etmişlerdi. Yine de, padişahı devirmek için İslâm hukukuna göre bir fetva hazırlatılmıştır. «Fetvada Abdülhamid'e isnad olunanlar şunlardır: 1) Şer'i kitaplardan bazı şeyleri çıkartmak ve bu kitaplardan bir takımlarını yasaklayıp yaktırmak, 2) Beytülmalde israf, 3) Şer'i neden olmadan adam öldürtmek, hapsetmek ve sürmek gibi zulümler, 4) Doğru yolda yürüyeceğine and içmişken, bu anddan dönmek ve büyük fitne ve katliam yapmak. Ayrıca, fetvada memleketin birçok yerinde Abdülhamid'in tahttan indirilmiş kabul edildiği de anılıyordu. Bu durumda, saltanattan feragat ya da tahttan indirmek şıklarından birini seçmek, 'erbab-ı hall ü akd ve evliya-yı umur'a bırakılıyordu.» (Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, 2. bas., s. 298-99. Fetvanın iftiradan başka bir şey olmayan özellikle ilk maddesi, bu devrimcilerin işlerine gelince, dini kendi isteklerine âlet etmekten çekinmediklerini göstermektedir!) Bu formüldeki «çözüp bağlamaya yetkili olanlar ve işleri yürütenler», Meclis üyeleri sayılmış, onlar da padişaha istifa teklif etmeye yanaşmayarak, doğrudan doğruya onu hâle gitmişlerdir. Böylelikle, mahlû padişahın 64 yaşındaki kardeşi, Veliaht Reşat Efendi, V. Mehmet adıyla tahta çıkarılmış ve gerçekten meşrutî gereklere uygun yumuşaklıkta bir sultan olmuştur.

İkinci Abdülhamid'in sekiz ay süren İkinci Meşrutiyeti, önemli bir icraat yapılamadan geçmiştir.

b. İttihat ve Terakki'nin Denetleme İktidarı

İT Cemiyeti, Hürriyetin İlânı'ndan 31 Mart'a kadar, yapılan genel seçimlerde büyük bir başarı kazanmış olmakla birlikte, siyasete ağırlığını o kadar dolaylı bir yoldan koymuştur ki, bunu (denetleme yoluyla da olsa) bir «iktidar» döneminden çok, bir geçiş saymak daha uygun olur. Mehmet Reşat'ın padişahlığının ilk üç yılı ise, İT için dolaylı bir «iktidar» olmuştur; fakat bu dönem, içindeki çeşitli dalgalanmalara karşın, 1912'nin ikinci yarısında (Gazi Ahmet Muhtar

Paşa ve Kâmil Paşa hükûmetleriyle) iktidar İT'nin elinden çıktıktan sonra, 1913 ortalarından itibaren başlayacak doğrudan diktatörlüğün bir provasıdır. Enver'in gelecek yıllarda Başkumandan Vekili sıfatıyla askerî diktatörlüğünü kurmasının modeli, Sıkıyönetim ilân edilerek, Hareket Ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşanın (İstanbul ve Rumeli'yi kapsayan) 1-2-3. Ordular Umumî Müfettişi ünvanıyla ülkeyi yönetmesiydi. (Mahmut Şevket Paşa İT'ye yakın olmakla birlikte, doğrudan doğruya İttihatçı değildir.)

31 Mart ertesinde, sadarete Hüseyin Hilmi Paşa yeniden getirilmiştir. Böylece 6 Mayısta kurulan ikinci hükûmeti, ancak 1909 yılının sonuna kadar dayanabilmiştir. Onun zamanında kabineye iki İttihatçı nâzır alınmış iken (Dahiliye'ye Talât, Maliye'ye Cavit Beyler), 1910 yılı başında kurulan İbrahim Hakkı Paşa hükûmetinde İttihatçı nâzırlar kabinenin bir fırka kabinesi olduğu söylenebilecek kadar çoğalmıştır. Darülfünun'da Hukuk müderrisi olan Hakkı Paşa, sadrazamlığa getirildiğinde bir yıldır Roma Sefiriydi. Onun hükûmetinde Harbiye nâzırlığına gelen Mahmut Şevket Paşa, özellikle silâhlı kuvvetler için tahsisat kopartma gibi konularda kendi başına buyruk davranmıştır. Bu sırada, İT'den başka siyasal partiler, ancak büyük baskılar altında ve yalnızca Meclisin içinde örgütlenebilmişlerdir: Osmanlı Demokrat (Şubat 1909), Mutedil Hürriyetperveran (Kasım 1909), Ahali (Şubat 1910) fırkaları.

28 Eylül 1911'de İtalya Osmanlı Devletine savaş ilân ederek Trablusgarb'ı (bugünkü Libya) işgale başlayınca, Hakkı Paşa istifa etmiş, yerine Sait Paşa geçmiştir. 1911 Kasım ayında muhalefetin çoğu Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde ve Damat Ferit Paşa başkanlığında toplanmış ve çıkardıkları aday, kısa süre sonra bir İstanbul araseçiminde (tek ikinci seçmen oyuyla da olsa) İT adayını altetmiştir. 1912 ilkbaharında yapılan ve «Sopalı Seçim» diye tanınan genel seçimlerde İT ezici bir başarı kazandıktan sonra, yeni kabine, Kanun-u Esasînin 7 ve 35'inci maddelerinin değiştirilmesini Meclise kabul ettirerek, yürütme gücünün bazı koşullarda, eskisi gibi, yasama organını feshetmeye yetkili olmasını sağlamıştır.

Trablusgarp'taki İtalyan işgaline karşı, Osmanlı Devleti az sayıda askerle, daha çok yerel halkı örgütleyerek bir direniş kurmaya çalışmaktaydı. Enver ve Mustafa Kemal beyler gibi, yetenekli ve mesleğine tutkun genç kurmay subaylar, bu güç koşullarda kendilerini göstermek için biribirleriyle yarışmışlardır.

Fakat anavatandaki ordunun içinde, İT karşıtı bir hareket de gelişmiş, bazı subaylar İT'yi yıkarak memleketi kurtarmak için gizli bir Halâskâr Zabitan Grubu kurmuşlardır. Bu hareketi önleyeme-

yen Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa 1912 Temmuz başlarında görevinden çekilmiş; bir hafta sonra da Halâskâr Zabitan'ın baskısıyla Sait Paşa hükûmeti istifa etmiştir. Bu olay, İT'nin iktidardan düşmesi demek olmuştur. Gazi Ahmet Muhtar Paşanın başkanlığında kurulan —ve oğlu Mahmut Muhtar Paşa Bahriye nâzırı olduğu için, Baba-Oğul Kabinesi diye de tanınan— Büyük Kabine, Şûrâ-yı Devlet nâzırı Kâmil Paşa ve Harbiye nâzırı Nâzım Paşa gibi açıkça İT'ye karşı birçok üyeden meydana gelmekteydi.

Yeni hükûmetin ilk işlerinden biri, bütün ordu ve donanma mensuplarına siyasetle uğraşmayacaklarına dair —pek çoğunun tutmayacakları— bir yemin ettirmek olmuştur (12 Ağustos 1912):

> Hafî ve celî hiçbir cemiyet-i siyasiyeye dahil olmayacağımı ve devletin umur-u dahiliye ve hariciyesine hiçbir suretle müdahale etmeyeceğimi Cenab-ı Hakka kasem ve namusumla temin ederim.

O sıralarda, bir yandan Arap ve Arnavut bağımsızlık hareketleri gelişirken, bir yandan da Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan, Osmanlıları Balkanlardan atmak için aralarında bağlaşmışlardır. Bunun üzerine, 15 Ekimde, Osmanlı Devleti Ouchy Muahedesini imzalayarak Trablusgarb'ı İtalya'ya terketmiş, iki gün sonra da Balkanlarda savaş patlamıştır.

Bir ay içinde, Osmanlılar uğradıkları bir dizi askerî yenilgi sonucunda (21-23 Ekim Kırkkilise; 28 Ekim-2 Kasım Lüleburgaz; 22 Ekim Kosova; 23-24 Ekim Komanova; 14-18 Kasım Manastır), Kosova, İşkodra, Manastır ve Yanya vilâyetlerinden başka, Selânik ve Edirne vilâyetlerini de kaybetmiş (ancak Edirne kalesi 26 Mart 1913'e kadar dayanacaktır), Bulgar ordusu İstanbul varoşlarındaki Çatalca hattına kadar gelmiştir. Bu arada, Gazi Ahmet Muhtar Paşa istifa etmiş ve yeni hükûmeti Kâmil Paşa kurmuştur (28 Ekim 1912). Yenilgiyi izleyen ilk bırakışma bu kabine zamanındadır.

Şunun da belirtilmesi gerekir ki, Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmeti, daha birinci ayı içinde, İttihatçıların gerçekleştirdikleri son anayasa değişikliğini onlara karşı kullanarak, 5 Ağustos 1912'de Padişaha Meclis'i feshettirmiş ve (14 Mayıs 1914'e kadar) iki yıla yakın bir süre yeni Meclis toplanamamıştır. Bu uzun dönem boyunca, bütün ülke Kanun-u Muvakkat denilen, Padişahça onaylanmış yürütme organı (Heyet-i Vükelâ) kararlarıyla yönetilmiştir. (Önce kendilerine karşı işleyen bu olanaktan, sonraları tabiatıyla, başa geçince İT de yararlanmıştır.)

Kâmil Paşa hükûmeti uluslararası görüşmelerle Doğu Trakya'

yı Bulgaristan'a bırakmaya zorlanırken, İT'nin düzenlediği bir darbeyle devrilmiştir. 23 Ocak 1913'te meydana gelen ve Bâbıâli Baskını diye anılan bu olayda, İstanbul'daki Sadaret makamı —şimdi vilâyet binası—, başlarında Talât ve Enver beylerle Yakup Cemil gibi İttihatçı silâhşörlerin de bulunduğu bir güruh tarafından basılmış; direnmeye kalkan Halâskâran'dan Arnavut Nafiz ve yaverlerden Kıbrıslı Tevfik vurulmuş, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşayı da Yakup Cemil öldürmüştür. Sadrazam zorla istifa ettirilerek yerine Mahmut Şevket Paşa getirilmiştir.

Mahmut Şevket Paşanın üç İttihatçı nâzırı olmakla birlikte, partilerüstü nitelik taşıyan hükûmeti, Balkanlardaki durumu düzeltememiştir. Savaşı yeniden başlatan Bulgarlara karşı, Bolayır'da yapılan bir askerî girişiminin başarısız kalması üzerine, çaresiz, Edirne ve Kırkkilise (Kırklareli) Bulgaristan'a, Selânik ve güney Makedonya ile Girit Yunanistan'a, orta ve kuzey Makedanyo ise Sırbistan'a verilecektir. Bu konuda görüşmeler sürerken, Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te bir suikast sonucunda öldürülmüştür. Aslında, bu, İT'ye muhalif olanların bir kesiminin Bâbıâli Baskınının öcünü alıp yeniden işbaşına gelmek için aylardır tasarladıkları bir dizi suikastın ilki olacaktı. Prens Sabahattin'in özel yazmanı Satvet Lütfi (Tozan) ve yakınlarından Dr. Nihat Reşat (Belger) beylerin hazırlığı, Sadrazamdan başka, Talât ve Cemal beylerle, Polis müdürü Azmi beyin ve Emanuel Karasu ile Nesim Ruso gibi İT'nin Yahudi-Mason kanadından iki ileri geleninin de öldürülmesini amaçlamaktaydı. (Prens Sabahattin'in kendisinin ise bu girişime taraftar olmadığı, ama suikastçıların emrivakilerini gerçekleştirdikten sonra, onun nasılsa durumu kabulleneceğine güvendikleri yolunda söylentiler vardır.) Komployu paraca destekleyenler arasında, eski Stokholm sefiri Kerküklü Kürt «Beau» Şerif Paşa («Güzel» anlamına gelen bu takmaadın Fransızca okunuşuyla **liason** yapılarak «Boşherif» denirdi), Tunuslu Hayrettin Paşanın oğlu ve hanedanın damadı Salih Paşa bulunmaktaydı. Perde arkasında, Sultan Reşad'ı hâl ettirip, Veliaht Yusuf İzzettin'i de ruh hastası diye atlatıp tahta geçmeyi tasarlayan Vahdettin Efendinin de olduğu, bazılarınca iddia edilmektedir. Ayrıca, Mithat Paşanın torunu Kemal Mithat, Gümülcine eski mebusu İsmail Hakkı, sabık Dahiliye Nâzırı Reşit beyler de, suikastı düzenleyenlerdendi.

Derhal kurulan divan-ı harp, cinayete fiilen katılan birkaç subayla, yakalanabilen üst düzeyden bir iki tertipçiyi asmıştır. Bunlar arasında Damat Salih Paşa da vardı. Prens Sabahattin ve diğerleri ise, gıyaben idama mahkûm edilmişlerdir. Bunun yanısıra, suikastın hemen ertesi günü, iki yüzü aşkın, cinayetle ilgisiz «muhalif»

Bahricedit vapuruyla Sinop'a sürülmüştür. Sadrazamlığa da, Mısırlı Sait Halim Paşa getirilmiştir. Böylelikle, İT'nin denetleme iktidarı sona ermekte, doğrudan diktatörlüğü başlamaktadır.

B. İttihatçı Diktatörlüğü

a. Birinci Dünya Savaşından Önce

1913-1918 arasında, beş yıldan uzun bir süre, Osmanlı Devleti İT'nin diktatörlüğü altında yönetilmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu dikta, Talât, Enver ve Cemal Paşaların triumvirası ile simgelenecektir. Ancak, ilk aşamada (henüz generalliğe yükselmemiş bulunan) Enver ve Cemal beyler Sait Halim Paşa kabinesine girememişler, yalnız Talât bey Dahiliye nâzırı olmuştur.

Başlangıçta, İttihatçıların şansı yaver gitmiştir. Geçen yıl sonundaki savaşta Osmanlılardan aldıkları toprakları paylaşmakta uyuşamayan Balkan devletleri, bu kere kendi aralarında savaşa tutuşmuşlardır. Arnavutluk bağımsızlığını ilân edip dış güçlerin desteğiyle Sırbistan ve Karadağ'ı kendi sınırlarından dışarı sürünce, onlar da Bulgar işgali altında olan topraklara göz dikmişlerdir. Bunun üzerine Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'a saldırmış ve yenilmiş; fırsattan yararlanan Romanya da Kuzey Bulgaristan'ı işgale başlamıştır.

Temmuz 1913'te Bulgar ordusu çekilince, Osmanlılar hemen hiç savaşmadan Edirne ve Kırklareli'ni (Doğu Trakya'yı) geri almışlardır. Birinci Balkan Savaşından sonra Osmanlı ordusunun terkettiği Gümülcine-İskeçe-Dedeağaç bölgesinde, Süleyman Askerî bey başkanlığındaki Teşkilât-ı Mahsusa tarafından kurulan Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakilesi ise, bu bölgenin Osmanlı egemenliğine dönmesini sağlayamamış, buraları Bulgaristan almıştır.

Balkan Savaşlarına şu barış antlaşmalarıyla son verilmiştir; Balkan devletlerinin kendi aralarında **Bükreş** (10 Ağustos 1913), Osmanlılarla Bulgarlar arasında **İstanbul** (29 Eylül 1913), Osmanlılarla Yunanlılar arasında **Atina** (14 Kasım 1913), Osmanlılarla Sırplar arasında **İstanbul** (13 Mart 1914).

b. İT'nin İdeolojisi ve Eylemleri

Balkan Savaşı'ndan sonra, İT diktatörlüğünün yaptığı işleri anlatabilmek ve anlamlandırabilmek için, geliştirilen ideolojiyi incelemek gerekir. Bu amaçla da, Ziya Gökalp'in bir kitabının başlığında-

ki hedefler sırasını izlemek yerinde olur: **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasır(çağdaş)laşmak.** (İT'nin 1909 Selânik Kongresinden beri Merkez-i Umumî üyesi olan Ziya Gökalp'in bu kitabı, 1918 yılında yayımlanmış bulunmakla birlikte, 1913-14'te **Türk Yurdu** dergisinde çıkan yazılarından oluşmaktadır. (Gökalp'in söz konusu sloganı, İT' nin ilk kurucuları arasındaki Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali'den [Turan] aldığı hakkında bak. Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri,** s. 173.)

Çok-uluslu bir imparatorlukta, genel yapıyı korumak/kurtarmak/sürdürmek umudu oldukça, egemen ulusun —kendisininki de dahil— her türlü ulusçuluğa karşı çıkması doğaldır. Böyle bir ortamda, ulusçuluk çözücü bir etki yaratır. Bu bakımdan, daha İT'nin gizli bir dernek olarak kurulduğu dönemde Türkçülüğe eğilim duymasına karşılık, devleti yönetme sorumluluğuna ortak —giderek de sahip— olunca, kendi ulusçuluğunu bastırmaya çalışması kolay anlaşılabilir.

İstanbul'da 31 Mart'tan önce, kültürel amaçlı bir Türk Derneği kurulmuş, fakat büyük bir ilgi yaratamamıştır. 1911 Ağustosunda yine İstanbul'da kurulan «Türk Yurdu Cemiyeti» ve ondan altı ay sonra örgütlenen «Türk Ocağı» ise, çok daha başarılı girişimler olmuştur. Bu değişikliğin başlıca nedeni, 1910-12 arasındaki Arnavut ayaklanması ve Trablusgarp savaşı dolayısıyla imparatorluğu olduğu gibi sürdürme umutlarının kırılmasıdır.

Akçuraoğlu Yusuf ve Ağaoğlu Ahmet beylerin yönetiminde yayımlanmaya başlayan **Türk Yurdu** dergisi, Türk ulusçuluğunun organı olarak, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda fikirler üretmiştir. Böylelikle, vatanı kurtarmak isteyenlerin uzun süredir üstünde direndikleri Osmanlıcılık artık savunulabilecek bir almaşık olmaktan bile çıkmıştır. Üyelerinin birçoğu Askerî Tıbbiye öğrencilerinden oluşan Türk Ocağı, doğallıkla İT'ye yakınlık duymakla birlikte, güncel siyasete karışmamaya çalışmıştır.

Kendi kendini yetiştirmiş bir aydın olan Ziya Gökalp, Türkçülüğe geleneksel inanç sisteminden gelmiş, fakat eski değerlerini de büsbütün terketmeyerek onları Türkçülükle uzlaştırmaya çalışmıştır. Her ulusçu gibi Gökalp de, temelinde duygusal bir romantiktir. Fakat bu yönelişini, Fransız yazarları üzerinden Alman kökenli bir bilimselliğe büründürmüştür.

Gökalp, ulusların oluşumunu, Dürkheim sosyolojisinden esinlenen bir şemayla, üç aşamalı bir sürecin sonucu diye görüyordu. Buna göre, dil ve ırk birliğine dayalı kabile toplumundan, din birliğine yaslanan ümmete, oradan da kültür (hars) ve uygarlıkla(medeniyet) tanımlanan ulusa erişilmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı devletinden

bir Türk ulusunun çıkması, bir önceki evrenin (katıksız bir lâikleşmeden çok, İslâmı ulusal bir dine dönüştürmek yoluyla) aşılmasını, uluslararası uygarlığın benimsenmesini ve ulusal kültürün geliştirilmesini gerektirmektedir.

Bu arada, Arap ulusçuluğunun uyanmaya başlaması üzerine, İT' nin onu frenlemek için, görünüşte de olsa bir «İslâm siyaseti» gütme gereksinimi duyduğunu belirtmek gerekir. (İttihatçılar, sonraları dış politikada da ancak Türklerin yönlendirebilecekleri bir İslâm Birliği kozundan yararlanmaya çalışacaklardır.) Ama aslında, Gökalp'in «İslâmlaşmak» dediği, İslâm'ı, belirttiğimiz üzere, ulusçu bir çizgide reforme etmek, kamusal alandan çekmek ve ibadet dilini Türkçeleştirmek gibi önlemlerle ulusal kültürü destekleyecek bir duruma getirmektir.

Gökalp, ideolojik formülündeki üç öğe arasında herhangi bir uyumsuzluk olmadığını, tersine bunların biribirini tamamlayıcı olduklarını ileri sürmekle birlikte; gerçekte, imparatorluğun sona eriş süreci içinde, din etkeni de giderek önemini yitirecektir.

Muasırlaşma'nın ise, Batı'ya (Garb'a) yönelmek anlamına geldiğinden şüphe edilemez. Zamanla, bu çağdaşlaşma boyutu diğer öğelere ağır basacak, hatta İslâm boyutuyla çatışmaya bile girecektir. Türkçülüğe gelince, onun en azından, dilde arılaşma ve halka yaklaşma yönünde bir hareket yaratmaktan, ekonomide dünya kapitalizminin sömürücü etkisini farketmeye değin, çeşitli alanlarda yeni bir bilinç uyandırmakla; çağdaşlaşmaya yardımcı bir işlev yerine getirdiği söylenebilir.

Çağdaşlaşmanın, o günkü koşullarda, Batılılaşma, hatta (Hilmi Ziya Ülken'in dediği gibi) Avrupalılaşma diye anlaşılması doğal olmakla birlikte, bunun yolunun Avrupa devletlerine rağmen, onlarla mücadele ederek onlara benzemekten, onlar gibi olmaktan geçeceği de açıktı. Avrupalılar da Osmanlı devletini çağdaşlaştırmak istiyorlardı; ama onların asıl amacı, çeşitli azınlık gruplarını kullanarak nüfuz bölgeleri kurmak ve pekiştirmekten, paylaşıma hazırlanmaktan ibaretti.

İT, 1913 ortasından itibaren, ülkede siyaseti ortadan kaldıran bir diktatörlük kurmasının yanısıra, yeni programına da yansıyan Gökalp ideolojisine uygun bir dizi çağdaşlaşma önlemleri almıştır. Fakat, aşağıda bazılarını sıralayacağımız bu çabaları, genel malî durumun olağanüstü bozukluğu çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Trablus ve Balkan savaşlarından önce, dış borç yükü, bütçenin dörtte birine yakınken, bu savaşlardan sonra (yani 1914'te, Harb-i Umumî arifesinde) üçte birinin üstüne çıkmıştır. Ekonomik durumun dü-

zeltilmesi için köklü çözümün endüstrileşme olduğunu farkeden hükûmet, 14 Aralık 1913'te Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nı çıkararak, daha önce (1911'de) tanıdığı, dışarıdan getirilecek makinelerin gümrük bağışıklığına ek olarak, girişimcilere parasız arazi vermeyi, onbeş yıl boyunca vergi ve resim almamayı ve onların ürünlerini tercihan kullanmayı üstlenmiştir. Ancak, kapitülasyonlar, sonra da savaş koşulları karşısında, bu önlemden pek az sonuç alınabilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, hükûmet örgütünün ve bürokrasinin rasyonalizasyonu için ciddi çalışmalar yapılmış, vergiler ıslah edilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti Büyük Devletlerin kıskacına yakalanınca, Çarlık Rusyası'nın isteğiyle 1913 Temmuzunda Doğu Anadolu yönetiminin düzeltimi için Yeniköy Konferansı toplanmıştır. Bu uluslararası toplantıda, Osmanlı devleti Doğu Anadolu'da iki Umumi Müfettişlik bölgesi kurulmasını ve bunların başına yabancı uzmanlar getirilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Nitekim, 25 Mayıs 1914'ten o yılın sonuna kadar, Van-Bitlis-Harput-Diyarbekir bölgesinde Norveçli Bnb. Hoff, Trabzon-Erzurum-Sıvas bölgesinde ise Hollandalı Westenek genel müfettiş olmuşlar; ancak savaş nedeniyle sözleşmeleri feshedilmiştir.

1913 yazında çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-u Muvakkatı, etkin yönetim sağlamak için atılmış bir ileri adımdı. Bunun yanısıra, belediyeler, özellikle de İstanbul Şehremaneti yeniden örgütlenip modernleştirilmiştir.

Bu dönemde girişilen hukuk reformları da, lâiklik yönünde bir gelişme göstermektedir. Şer'i mahkemeler birçok bakımdan Adliye Nezaretinin denetimine sokularak, yargı birliğine doğru gidilmiştir. Din mektepleri de Maarif'e devredilmiştir. Şeyhülislam, hükûmet üyesi olmaktan çıkarılarak, Dar-ül Hikmet-ül İslamiyye Dairesi'nin başına getirilmiştir. Vakıflar ıslah edilmiş, yararsız hale gelen evkafın değiştirilmesi, hatta genel bütçeye aktarılması sağlanmıştır.

Kadın hakları açısından önemli ilerlemeler gerçekleştirilmiş, onlar için çeşitli okullar ve çalışma yaşamında daha geniş alanlar açılmıştır. Bu gelişme, 1917 güzünde çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi'yle medenî evlenme-boşanma kurallarının benimsenmesine varacaktır. Yine savaş içinde gerçekleştirilen takvim değişikliğinden başka, birçok teknolojik ilerlemelere de yer verilmiştir.

1913-14 yıllarında yapılan belki en önemli iş, askerî ıslahat olmuştur. Ordu, bir Alman generalinin (Liman von Sanders); donanma ise, bir İngiliz amiralinin (Sir A. H. Limpus) denetiminde yenileştirilmiştir. 6 Ocak 1914'te bir İrade-i Seniyye ile binden fazla yaşlı subay tasfiye edilmiştir. Jandarma gücü de Fransız gözetimine ve-

rilmiş, Harbiye nezaretinden Dahiliye'ye devredilerek bir ölçüde sivilleştirilmiştir.

1908-9 Devrimini genç Osmanlı subayları yapmışlardı. Fakat askerler ancak İT'nin denetleme iktidarı sona erdikten ve muhalifleri başa geçtikten sonra, Balkan Harbi sırasında yeniden siyasete sokulabilmişlerdir. Kendilerinden ileride parlak başarılar umulan Enver, (Hafız) Hakkı, Fethi gibi genç askerler yurtdışında ataşemiliterliklere (sırasıyla Berlin, Viyana ve Paris'e) gönderilmişler, Cemal gibi başkalarıysa iç yönetimde (Adana ve Bağdat'ta) görevlendirilmişlerdir.

Bâbıâli Baskını'nı, İT'nin çaresiz kalarak yeniden siyasete davet ettiği bu gibi subaylar gerçekleştirmişlerdir. Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden sonra ise, siyasal bir baskı grubu olarak işleyen birtakım İttihatçı kabadayı subayların desteğiyle (ki bunların arasında Atıf [Kamçıl], Süleyman Askerî [Teşkilât-ı Mahsusa reisi], Mümtaz [sonradan Enver Paşanın yaveri], Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sami [Kızıldoğan], Topçu İhsan [Yavuzer], Abdülkadir [sonradan Ankara valisi, 1926'da asıldı], Yakup Cemil [Birinci Dünya Savaşı içinde bir sulh-ü münferid [ayrı barış] yapmak için hükûmet darbesine kalkışmaktan ötürü 19 Ağustos 1916'da tutuklanarak kurşuna dizilmiştir] sayılabilir), Enver ve Cemal beyler paşa olarak iktidara yükselme sürecine girmişlerdir. Ama yıldızları, asıl Harb-i Umumî'nin başlangıcında parlayacaktır. (Anılan öteki geleceği-parlak subaylardan Hafız Hakkı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde general ve Genelkurmay İkinci Başkanı olmuş, fakat 1915'te tifüsten ölmüştür; Fethi [Okyar] ise, arkadaşlarıyla anlaşmazlığa düştüğü için Sofya'ya elçi atanarak başkentten uzaklaştırılmıştır; Mustafa Kemal [Atatürk] de onun yanına ataşemiliter olarak gönderilmiştir.)

Mahmut Şevket Paşa suikastı üzerine, belli başlı muhalifler hükûmet tarafından tutuklanmış, birçoğu da yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine (Mondros Mütarekesi'ne) kadar, beş yıl süreyle, kesin bir tek-parti yönetimi (parti içinde de bir Merkez-i Umumî tahakkümü) kurulmuş, başka hiçbir siyasal örgütlenmeye izin verilmemiştir. Ancak İT'ye bağlı olarak çeşitli dernekler açılmıştır. Bunlar kültür, hayır ve spor konularından (ticaret ve sanayi şirketleri, esnaf teşekkülleri, meslek örgütleri gibi) ekonomiye değin geniş bir kapsayıcılık göstermektedir.

İT'nin seçtiği bu —demokrasiyi feda etme pahasına— otokratik modernleşme yolu, ancak sınırlı başarılar sağlayabilmiş; ülkenin bir diktatörlükle yönetilmesinden bağımsız olmayarak alınan savaşa girme kararı ise, herşeyi örten bir felakete yol açmıştır.

Osmanlı devleti, diyelim başında II. Abdülhamit ya da İsmet İnönü gibi, uluslararası politikada sakıngan yöneticiler olsaydı, Birinci Dünya Savaşı'na girmeyebilir miydi? Böyle bir tarih-dışı soruya «evet» denebileceği çok şüphelidir. Yine de, Birinci Dünya Savaşı'na aşağıda özetleyeceğimiz koşullarda girmiş olmanın bütün sorumluluğu İT ileri gelenlerinin üstündedir.

c. Birinci Dünya Savaşı

1914 yılına gelindiğinde, Avrupa bir yandan dış pazarlar ve dünya egemenliği için İngiliz-Alman yarışması, bir yandan da Avusturya-Macaristan ile Rusya arasındaki Cermen-Slav ulusçuluk çatışması ile ikiye bölünmüş durumdaydı. Rusya, Fransa ve İngiltere Üçlü İtilâf [Anlaşma: **Entente**, Antant] devletlerini; Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ise Üçlü İttifak [Bağlaşma] devletlerini oluşturmuşlardı. (Bu gruplar arasında savaş çıktığında, İtalya önce tarafsız kalacak, sonra —1915 Mayısında— karşı tarafa katılacak; irili ufaklı Avrupa devletleri, çarpışan yanlardan biriyle —çoğu İtilâf devletleriyle— kader birliği edecek; daha 1914 Ağustosunda bu bloka giren Japonya'dan iki buçuk yıl sonra —1917 Nisanında— ABD'nin de İtilâf devletlerine katılmasıyla, savaş Avrupa kıtası dışına taşıp gerçekten dünya ölçüsünde olacaktır.)

Osmanlı İmparatorluğu çoktandır paylaşılma durumundaydı; hatta böyle bir parçalanmanın daha önce olmamasının başlıca sebebi büyük devletlerin biribirine düşecek paylar üstünde anlaşamamaları, biribirlerini kıskanmalarıydı. Osmanlı egemenliğindeki Doğu Arap (Maşrık) toprakları, —İngiliz sömürge imparatorluğu içinde, gerek doğal zenginlikleri, gerekse nüfus çokluğu bakımından en önemli yeri tutan— Hindistan'ın kapısı konumunda bulunduğu için, İngiltere buralara göz dikmişti. Teknolojik gelişme sonucu, içten patlamalı motorların yaygınlaşmaya başlaması ve bunların kullandığı (o zamana değin ancak aydınlatmada yararlanılan) petrolün söz konusu Arap ülkelerinde bulunduğunun anlaşılması da, bölgenin stratejik önemini arttırmıştı. Almanya ise, benzer nedenlerle, Anadolu üstünden Orta Doğu'ya sarkmak istiyordu.

Osmanlı devleti, İttifak ve İtilâf gruplaşmalarından birine katılmazsa, yalnız kalıp kendisini koruyamayacağını hesaplamaktaydı. Aslında, II. Abdülhamit Almancı bir dış politika izlediği için, ona karşı İngiltere ve Fransa'ya doğal bir eğilim duyan İT, İtilâf devletlerinden yüz bulamayınca, ister istemez yine Almanya'ya yanaşmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasına yol açan vesile, bilindiği gibi, Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük Ferdinand ile karısının,

Sırbistan'ı ziyareti sırasında, 28 Haziran 1914 günü Saray Bosna'da (Sırp Askerî İstihbarat Örgütünün elaltından düzenlediği) bir suikast sonucu öldürülmüş olmalarıdır. (Suikastçılar iki lise öğrencisiydi; ama bağlı oldukları «Karael» örgütünün Sırbistan Askerî İstihbarat Daire Başkanı Albay Dimitrieviç'le ilişkisi, savaştan sonra ortaya çıkmıştır.)

Bu olayın üstünden tam bir ay geçince, Avusturya-Macaristan Sırbistan'a savaş açmış; Rusya'nın Sırbistan'ı desteklemesi üzerine, Almanya Avusturya-Macaristan'dan yana çıkmış; çok geçmeden, karşı tarafa Fransa, Belçika ve İngiltere de katılmış böylelikle Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Bu arada, bütün Avrupa devletleri arasında, hızlı bağlaşma arayışları olmuştur. 25 Temmuz 1914 günü, yani sıcak savaşın patlamasından iki üç gün önce, Osmanlı padişahı Mehmet Reşat, hükûmetin isteği üzerine, Sadrazam ve Hariciye nâzırı Sait Halim Paşaya, Rusya'nın muhtemel bir saldırısına karşı Almanya ile bir tedafüî ittifak (savunma bağlaşması) yapma izni vermiştir. Almanlarla işbirliğinin en ateşli taraftarı, generalliğe yükseltilerek Harbiye nâzırı yapılan Enver Paşa idi. Aynı şekilde Bahriye nâzırı olan Cemal Paşa ile Dahiliye nâzırı Talât Bey de, daha ılımlı bir tutumda olmakla birlikte, bu ittifakı onaylıyorlardı. Maliye nâzırı Cavit Beyle Meclis-i Mebusan Reisi Halil [Menteşe] Bey ise çekimser, hatta karşı idiler.

Sadrazamla İstanbul'daki Alman sefiri Baron von Wangenheim, 2 Ağustosta Sait Halim Paşanın Yeniköy'deki yalısında, imparatorları adına, 8 maddelik bir ittifak anlaşması imzaladılar. Buna göre, Rusya savaşa girerse Türkiye de girecekti. Oysa, 16-17 saat önce Almanya Rusya'ya savaş açmıştı. Bu durumda Osmanlıların savaşa katılma yükümlülüğü olmamalıydı. Fakat, «devlet-i aliyye» yine de üç ay içinde çıkan çeşitli olaylarla harbe sürüklenmiştir.

Siyasal görüşmeler sürerken, Osmanlı hükûmeti 9 Eylülde (1 Ekimden itibaren) tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını elçiliklere bildirmiştir. Buna, müttefikimiz Almanya ve Avusturya Macaristan bile önce karşı koymuşlarsa da, sonra direnmekten vaz geçmişlerdir. Ekim başında, Osmanlı hükûmeti gümrük vergilerini yüzde 4 arttırmıştır.

Avrupa'da savaşın ilk evresi, Eylülün ikinci haftasında olmuş ve müttefiklerin aleyhine sonuçlanmıştır. 6-10 Eylülde Almanlar saldırdıkları Fransa karşısında Marne meydan savaşını kaybetmişler; birkaç gün sonra da Avusturya-Macaristan, Galiçya'da Ruslara yenilmiştir. Bu durumda, Türk devlet adamları arasında tarafsız kalma isteği yayılmaya başlamıştır. Fakat Enver Paşa ile Talât Bey, Almanların kısa sürede zafer kazanacağına güvenmişlerdir.

Daha Ağustosun ilk günlerinde, Alman elçisinin önerisi üzerine, Alman Bahriye nâzırı Tirpitz, Karadenizdeki Rus egemenliğine karşı Akdenizde bulunan Alman filosundan Amiral Souchon'un komutası altındaki **Goeben** ve **Breslau** adlı savaş gemilerini Marmara'ya girmek üzere Çanakkale Boğazına göndermiştir.

(Burada bir ayraç açarak, 31 Mart Olayından sonra, 1909 Temmuz ayında kurulan «Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti»nin çalışmalarından söz etmek gerekir. II. Abdülhamit, Abdülaziz'in büyük önem vererek oluşturduğu —demode— donanmanın, onun tahttan indirilmesinde oynadığı role bakarak Haliç'te çürümesini sağlamıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde, salt devlet bütçesi olanaklarıyla donanmanın yenileştirilemeyeceği anlaşılınca, **Tanin** ve **Tercüman-ı Hakikat** gazeteleri bu amaçla halktan yardım toplama kampanyaları açmışlardı. Daha sonra, bu çalışmaların bir dernek kuruluşu içinde sürdürülmesi yeğlenerek, Padişahın himayesinde, anılan Cemiyet kurulmuştur. [Donanma Cemiyeti, 1910 yılı Mart ayından başlayarak on yıl süreyle haftalık bir **Donanma** mecmuası da çıkarmıştır. Görülen son sayısı, 1919 yılına ait 190 numaralısıdır.] İlk yıl sonunda, dernek topladığı paralarla Almanya'dan **Yadigâr-ı Millet, Gayret-i Vataniye, Nümune-i Hamiyet** ve **Muavenet-i Milliye** adları verilen dört muhrip satın almıştır. Bundan sonra, hükûmet aynı amaçla beş milyon liralık bir ödenek ayırmış ve Donanma Cemiyeti'ne gelir getirecek tekeller vermiştir. Dernek, ayrıca kurban derileri toplamaya, fitre ve zekât kabul etmeye başlamıştır. Düşük padişah II. Abdülhamid'in mücevherleri de satılarak, paraları derneğe teslim edilmiştir. İkinci yıl sonunda, Cemiyet **Barbaros** ve **Turgut Reis** zırhlıları ile **Reşit Paşa, Mithat Paşa** ve **Giresun** adlı taşıt gemilerini satın alarak Donanma'ya devretmiştir.

Yunanlı zengin Averof'un kendi adını taşıyan yeni bir savaş gemisini Yunan donanmasına armağan etmesi, Osmanlı kampanyasını hızlandırmıştır. Dernek, İngiliz Vickers-Armstrong firmasına Gölcük'te yeni bir tersane kurdurmuş, aynı firmaya **Reşadiye** ve **Sultan I. Osman** adlarını taşıyacak iki muharebe gemisi, İtalya'nın Ansaldo tezgâhlarına da **Drama** adlı bir zırhlı sipariş etmiştir. Satın alınacak Sultan Osman (daha önce **Rio de Janeiro** adıyla Brezilya hükûmeti tarafından yaptırılmıştı) 27.000 tonluk, yeni inşa ettirilen Reşadiye ise 23.000 tonluk ve 21-22 mil süratinde idiler; 30.5 ve 34 cm. çapında toplarla donatılmışlardı. 3 Ağustosta İngiliz hükûmetinin Amirallik Birinci Lordu Winston Churchill, paranın çoğu ödenmiş olmasına karşın, savaş hazırlıkları dolayısıyla bu iki gemiye ambargo koyup kendi donanmasına katmıştır. Bu olay, Türk kamuoyunda büyük bir tepki yaratmıştı.)

2 Ağustos 1914'te Başkumandan Vekilliğine atanan (Başkumandan, Padişahtır!) Enver Paşanın izniyle, sözde kendilerini kovalayan İngiliz gemilerinden kaçmak için, 23.000 tonluk Goeben ve 4.500 tonluk Breslau, 10 Ağustos sabahı Çanakkale Boğazından içeri girmişlerdir. Türk hükûmeti, içe ve dışa karşı durumu kurtarmak amacıyla, bu iki gemiyi 80 milyon Marka satın aldığını açıklamıştır. Bu satınalma, yalnızca görünüşteydi. Gemilerin komutanı, aynı zamanda Akdenizdeki Alman Deniz Kuvvetleri komutanı Amiral Souchon, Osmanlı donanmasının 1. Kumandanlığına atanmıştır. (Amiral Limpus başkanlığındaki İngiliz donanma ıslah heyeti subayları ise, o günlerde görevlerinden ayrılarak yurtlarına dönmüşlerdi.)

Bundan sonraki iki ay, Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı devletini kendi yanlarında savaşa sokmak için çaba harcamalarıyla geçmiştir. Almanlar, Türklerin Karadenizde Ruslara ve Süveyş Kanalında İngilizlere saldırarak, kendi karşılarındaki düşman güçlerinin dağıtılmasını istiyor ve Osmanlılara Ege Adalarıyla Batı Trakya'yı vaad ediyorlardı. Yunanistan'la Bulgaristan'a başka yerlerden toprak ödünleri sağlayacaklardı. Oysa, daha Bulgaristan ve Romanya İttifak'a sokulamamıştı. Karadenizde Rus donanmasına karşı kazanılacak bir zaferin bu katılımları gerçekleştireceği umuluyordu. (Gerçekte, Bulgaristan ancak bir yıl sonra, Yunanistan'ın elindeki Doğu Makedonya ile Romanya'nın Dobruca'sını alma umuduyla İttifak'a katıldı; Yunanistan ile Romanya ise, daha sonra, doğal olarak İtilâf devletlerinin yanında yer aldı.) Üst komutanların Türk kurmayları ise, Avrupa cephelerinde Alman ve Avusturyalıların Eylül ortasındaki yenilgileri üzerine, onlarla birlikte savaşma konusunda iyice çekingenliğe kapılmışlardı. Oysa, Enver Paşa, Genelkurmay 1. Başkan yardımcısı, Alman generali Bronsart von Schellendorff Paşaya 20 Ağustosta hazırlattığı şu Sefer Plânını, onun imzasıyla 21 Ekimde Alman Genelkurmay Başkanı General Moltke'nin onayına sunmuştur:

«1. Filo, harp ilân edilmeden Karadeniz'deki Rus filosunu batırarak deniz üstünlüğünü kazanacaktır. Harekât zamanı Amiral Souchon'a bırakılmıştır.

2. Harp ilânından sonra, Padişah hazretleri müttefiklerin düşmanlarına karşı mukaddes harp (cihat) ilân edecektir.

3. Kafkas hududundaki Osmanlı ordusu o taraftaki Rus kuvvetlerini oyalayacaktır.

4. 8'inci ve icabında 12'nci Kolordu Mısır üzerine hareket edeceklerdir. Bu hareketlerin altı haftadan evvel yapılması kabil değildir.

5. Bulgarlar bizimle beraber olursa, Osmanlı ordusu Sırbistan'a taarruz için Bulgaristan'a yardım edecektir. İcabına göre, Yunanistan ve Romanya aleyhine yürüyecektir.
6. Romanya bizimle olursa, Osmanlı ordusu Romanya kuvvetleriyle beraber Rusya aleyhine yürüyecektir.
7. Denizden Odesa tarafına 3-4 Kolordunun bir çıkarma hareketi hazırlığı yapılmıştır. Fakat bunun yapılması, deniz üstünlüğünün temin olunmasına, Romanya ile Bulgaristan'ın dostane tarafsızlığına bağlıdır. Yapılma zamanı da, Alman ve Avusturya ordularının Rusya içindeki taarruz hareketlerinin ilerlemesine göre seçilecektir.
8. Bulgaristan'ın bizim tarafımıza kazanılması burada temin olunamadığından, oraca (Berlin) bu işin kuvvetle temin edilmesi lâzımdır. Amaç sağlanıncaya kadar, Osmanlı ordusu Trakya'da ve Marmara havzasında bekleyecektir. Bulgaristan'ın düşmanlığı halinde ona taarruz olunacaktır.»

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1'inci cilt (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yay., 1970), s. 76-77.

(Oysa, General Bronsart, daha önce, Osmanlı devletinin askerî hazırlığı yetersiz olduğu için, iki yıl savaşa girmemesi gerektiği görüşündeydi. Bak. aynı yapıt, s. 82.)

Hükûmet ve ordu ileri gelenlerinin çoğu, savaşa en azından 1915 ilkbaharına kadar girilmeyeceğini düşünürlerken, Enver ve Cemal Paşalarla Talât ve Halil Beyler Alman büyükelçisi Wangenheim aracılığıyla Almanya'dan yüklüce bir savaş kredisi sağlamışlardır.

Bu arada, Goeben'e **Yavuz Sultan Selim,** Breslau'a da **Midilli** adı verilmiştir. Amiral Souchon 29 Ekim 1914'te, diğer belli başlı Türk gemilerini de yanına alarak Karadenizde dört koldan Rus liman ve gemilerine saldırmıştır. (Yavuz [Samsun ve Taşoz torpidolarıyla birlikte] Sıvastopol'u, Hamidiye Kefe'yi [Feodosiya], Midilli [Berk-i Satvet ile birlikte] Novorossisk'i, Muavenet-i Milliye ve Gayret-i Vataniye ise Odesa'yı topa tutmuş, küçük birkaç gemi batırmışlardır.) Resmî açıklamalarda ise, bazı Rus savaş gemilerinin manevra yapmakta olan Osmanlı donanmasını takip ve taciz etmesi üzerine, onlara karşılık verildiği bildirilmiştir. Bu emr-i vâki sonucunda, Osmanlı devleti Rusya ve bağlaşıklarıyla fiilen savaşa girmiştir. 1 Kasımda Rusya Kafkas sınırında karadan saldırıya geçmiş, İngiltere de Akabe limanını bombalamış ve Urla iskelesinde iki Türk gemisini batırmıştır. Ertesi günlerde, Çanakkale'ye saldıran İngiliz gemilerine Fransız gemileri de katılmıştır.

1914 yılı Kasım ayı başında Osmanlı hükûmetinden Posta-Tel-

graf nâzırı Oskan, Ziraat ve Ticaret nâzırı Süleyman Elbustanî Efendilerle Nafıa nâzırı Çürüksulu Mahmut Paşa istifa etmişler; istifa etmek isteyen Sadrazam Sait Halim Paşa ile Maliye nâzırı Cavit Bey ise, İT Merkez-i Umumisi tarafından makamlarında kalmaya ikna edilmişlerdir.

2 Kasımda Rusya'dan sonra, 5 Kasımda İngiltere ve Fransa Osmanlı devletine harp ilân etmiş, 11 Kasımda da Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı savaş açan Heyet-i Vükelâ kararı ile Padişah İradesi çıkmıştır. Ayrıca, Cihad-ı Mukaddes fetvası verilmiş ve bir hatt-ı hümayunla Cihad-ı Ekber ilân edilmiştir.

İngiltere, ilk iş olarak Kıbrıs'ı ilhak ettiğini bildirmiş, 18 Aralıkta da Mısır'ın İngiliz himayesi altında Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlığını ilân etmiştir. (O sıra İstanbul'u ziyaret etmekte olan Hidiv Abbas Hilmi Paşanın yerine de, Hüseyin Kâmil Paşa getirilmiştir.)

Osmanlı devleti, yıl sonuna doğru, düşmanlarının elinde bulunan Düyun-u Umumiye tahvillerinin ödemelerini durdurarak savaş bitene kadar mâlî bir rahatlık kazanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı başlayınca, Osmanlı ordusunun kilit komutanlıklarına Alman subayları atanmıştır. Genelkurmaya General von Seeckt, Birinci Orduya (İstanbul; Çanakkale dahil) Liman von Sanders ve —daha sonra, o Suriye cephesine gönderilince— von der Goltz —o da daha sonra, Mezopotamya'daki 6. Orduya—, Filistin' deki Orduya von Falkenhayn, Sina cephesine Kress von Kresstein vb. Harbiye Nezaretinin bütün önemli daireleri de, Almanların denetimine verilmiştir. Bu arada, nâzırlıklarını da sürdürmek koşuluyla, Enver Paşa Kafkas, Cemal Paşa ise Suriye cephesi komutanlıklarını üstlenmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı boyunca, Osmanlı orduları, Avrupa cephelerinden başka [Çanakkale muharebelerinden sonra, 1916 yazında Osmanlı silâhlı kuvvetlerinden Avrupa cephelerinde de yardım istenmiş, 15. Kolordu Galiçya, 6. Kolordu Romanya ve 20. Kolordu Makedonya cephelerine gönderilerek, bir yıldan fazla bir süre oralarda savaşmışlardır] kendi ülkelerinin dört bölgesinde düşmanla çarpışmışlardır: Kuzey-doğuda Kafkas, Güney-doğuda Irak ve İran, Güney-batıda Mısır ve Suriye, Kuzey-batıda da Çanakkale cephelerinde. Bu savaşları, zaman sırasına göre, şöyle özetleyebiliriz:

1914 Yılı Karadeniz baskınının ardından, Kafkas cephesinde sınırı geçen Ruslarla Köprüköy'de 8-21 Kasımda çarpışılmış, fakat sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine, 3. Türk Ordusu Sarıkamış yönünde bir kuşatma taarruzuna kalkmıştır. Enver Paşanın komutasında 21

Aralık - 4 Ocak tarihleri arasında yapılan bu hareket, yenilgiyle sonuçlanmış, Allahüekber dağları yöresinde, soğuk ve açlığın da etkisiyle ordunun dörtte üçü yitirilmiştir.

İngilizler de 6 Kasımda Basra Körfezindeki Fav'a çıkartma yapmışlardır. Bölgeyi savunan 38. Osmanlı Tümeni geri çekilince, Basra vilâyetinin çoğu elden çıkmıştır.

1915 Yılı Rusların Doğu Anadolu'daki işini kolaylaştırmak için, İngiltere «İstanbul'u almak» üzere deniz kuvvetleriyle 19 Şubatta Çanakkale'ye saldırmış, fakat güçlü top ateşi ve mayınlar nedeniyle başarısızlığa uğramıştır. Bu arada, Rusya'nın İstanbul kendilerine bırakılırsa, Osmanlı devletinin başka bölgelerinin paylaşılması konusunda İngiliz ve Fransız isteklerini kabul edeceği anlamındaki önerisi, onlarca da benimsenmiştir. Denizden yaptıkları 18 Mart saldırısıyla sonuç alamayan İngilizler, Fransızların da katkısıyla, bu kez karaya asker çıkartıp cepheyi zorlamışlardır. Çoğu ANZAK (Avustralya ve Yeni Zelandalı) birliklerinden oluşan İtilâf askerleri, 25 Nisanda Seddülbahir ve Arıburnu kıyılarına çıkarak üç ay süreyle kanlı muharebeler yapmışlardır. Buralardaki saldırıları püskürtülünce, son kez olarak da 6/7 Ağustosta Anafartalar'a çıkartma yapmışlar, fakat yine başarısızlığa uğramışlardır. 19. Tümen komutanı iken Anafartalar Grubu komutanlığına getirilen Miralay Mustafa Kemal Bey, üstün askerlik yeteneğini ilkin bu savaşlarda kanıtlamıştır. Bütün harekâtta toplam olarak, İngilizler 214.000, Osmanlı kuvvetleriyse 120.000 kişi zayiat vermişlerdir. Plânını gerçekleştiremeyen Churchill Birinci Amirallik Lordluğundan alınmış ve geri çekilme kararı verilmiştir. Birleşik İngiliz-Fransız kuvvetleri Aralık sonlarında Anafartalar ve Arıburnu'nu, yeni yılın Ocak ayı başlarında ise Seddülbahir'i tahliye etmişlerdir.

Mısır'ı almayı amaçlayan 4. Orduya bağlı 8. Osmanlı Kolordusu (10. ve 25. Tümenlerden oluşan 80.000 kişi), 1915 Ocak ortalarında Sina Çölünü aşarak 3 Şubatta Süveyş Kanalına saldırmıştır. Güçlü İngiliz savunma kuvvetleri karşısında başarıya ulaşılamayınca, yalnız taciz birlikleri bırakılarak geri çekilinmiştir. Taarruzun yöneticisi, Suriye Valisi (ve Bahriye nâzırı) Cemal Paşa, Mısırlıların cephe gerisinde ayaklanarak İngilizleri iki ateş arasında bırakacaklarını umuyordu; devrik Hidiv Abbas Hilmi Paşanın bu yöndeki görüşleri, onu yanıltmıştı.

Irak cephesinde, Haziran başından General Townshend komutasındaki İngiliz ileri harekâtı Bağdat'a doğru yönelmiş ve Eylül sonunda Kutülamare'yi ele geçirmiştir. Fakat, önce 45., sonra da 51. ve 52. Tümenlerle desteklenen 38. Tümen, Selmanpâk'ta İngilizleri dur-

durmayı ve Kutülamare'ye çekilmeyi zorlamayı başarmıştır. Ancak bu kasabaya karşı girişilen Türk saldırısı da sonuçsuz kalmıştır.

Ruslar Sarıkamış'ta Enver Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu bozguna uğrattıktan sonra, 1915 ilkbaharında yeniden saldırıya geçerek Oltu-Horasan-Tahirgediği hattına ilerlemişlerdir. Bu sırada, Nisan ayı sonlarında bir kanun-u muvakkat çıkarılarak, ordu komutanlarına askerî güvenlik nedeniyle, bölgelerindeki diledikleri köyleri boşaltma ve ahaliyi başka yörelere göçürme (tehcir) yetkisi verilmişti. Bundan amaç, gelen Rus ordusuyla işbirliği yapacaklarından kuşkulanılan Ermenilerin cephe gerisinde karışıklık çıkarma olasılıklarının önlenmesiydi. Nitekim, göçürme hareketi daha başlamadan, Van'da Ermeniler ayaklanmışlar ve bundan yararlanan Rus ordusu Malazgirt ve Van'ı ele geçirmiştir. (Doğu illerindeki Ermeniler Kuzey Irak'a, Adana bölgesi ve Kuzey Suriye'de yaşayanlar da Orta Suriye'ye gönderilmişlerdir.) 3. Ordunun (tümen düzeyinde özel görev kuvvetleri olan) 1. ve 5. kuvve-yi seferiyelerle desteklenmesi sayesinde, yaz sonunda Rus ileri harekâtı durdurulmuştur.

1916 Yılı Ruslar Kafkas cephesinde yeniden saldırıya geçerek, Şubat-Mart ayları içinde Erzurum'u, Rize, İspir, Bitlis ve Muş'u, ertesi ay da Trabzon'u ele geçirmişler; yaz aylarında ise Bayburt ve Erzincan'ı alarak Tirebolu-Kelkit-Erzincan-Kığı-Muş-Van Gölü hattına kadar ilerlemişlerdir. Erzurum'u kurtarmak için, bölgedeki yenik 3. Orduya yardım etmek üzere Çanakkale'den getirilen 2. Ordu da üstün Rus kuvvetlerini ancak Çapakçur'da durdurabilmiştir.

Irak cephesinde ise, İngilizlere karşı önemli bir zafer kazanılmış, 29 Nisanda Kutülamare, başta General Townshend, içindeki İngilizlerle teslim alınmıştır. Bundan sonra, Ruslar İran üzerinden Bağdat yönüne doğru ilerlemeye başlamıştır. 13. Kolordu onları geri atıp İran'a girerek Kirmanşah'ı ele geçirmiştir. Yıl sonunda, bu cephede İngilizler bir karşı taarruza başlamışlardır.

Sina cephesinde, Çanakkale'den serbest kalan birliklerin desteğiyle Ağustos başında Kanala karşı yeniden bir taarruz yapılmışsa da sonuç alınamamış, Osmanlı ordusu Elâriş'e çekilmiştir.

1917 Yılı Rusya, İstanbul ve Boğazlardan başka, Sinop ve Sıvas dahil olmak üzere Doğu; Musul ve Halep dahil olmak üzere de Güney-doğu Anadolu'yu almak emelindeydi. Fakat ağır geçen 1917 kışı, Kafkas ordularında 100.000 kişilik bir zayiata yol açmış, 1917 Mart Devrimi de, askerî disiplinin bozulması sonucunu vermiştir. Kerenski başkanlığındaki Geçici Devrim Hükûmetinin savaşa devam etmek istemesine karşın, ilkbahardan itibaren Kafkas cephesinde faaliyetler gevşemiştir. Askerlerin geniş ölçüde firar etmeleri üzerine, yeni

Bolşevik hükûmet 7 Aralıkta Almanya ve Avusturya ile silâh bırakıştıktan sonra, 16 Aralıkta da Erzincan'da Osmanlı devletiyle mütareke yapmıştır.

Irak cephesinde, İngiliz saldırısı Şubat sonunda Kutülamare'nin yeniden alınmasıyla başarıya ulaşmış, ertesi ay da direnmesiz Bağdat düşmüştür. Kuzey İran'dan gelen Rus ordusunun o yaz devrimi nedeniyle çözülmesine karşın, İngilizler Musul dışında bütün Irak'ı ele geçirmişlerdir. (İngilizler Musul'a ancak Mondros Mütarekesi üzerine, Osmanlı ordusu çekildikten sonra gireceklerdir.)

Bir önceki yıl, İngilizlerin Necd hükümdarı Abdülâziz İbn Suud'u bir anlaşmayla pasifize edip, Hicaz Şerifi Hüseyin'i Osmanlılara karşı ayaklandırmaları, 1917'de büyük bir gaile haline gelmiştir. Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Faysal, bir gerilla ordusu halinde örgütlediği bedevileriyle Hicaz'da ayrılmacı Arap ulusçuluğunun vurucu gücü olarak İngiliz çıkarlarına hizmet etmiştir.

1917'de dağıtılan, Faysal imzalı bir beyannamede özetle şöyle deniyordu :

> «Ey evlâd-ı Arab, ben Medine'yi muhasara ediyorum. Ruslar, Anadolu'nun büyük bir kısmını istilâ ettikleri gibi, İngilizler de Irak'ı zabtetmişlerdir. Yakında Kudüs de sukut edecektir. Mekke'de kurulan yeni saltanata tâbi olmak üzere uyanınız. Elele vererek Osmanlı hükûmetini yıkmak zamanı geldi.»

Gen. Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi,** IV. Cilt, **1917 Yılı Hareketleri** (Ankara; Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yay., 1966) s. 182.

Fakat İngilizlerle (Alman denizaltı harekâtını sebep göstererek İtilâf devletlerine katılan) Amerikalılar, bir yandan da Siyonistlere Filistin'de bir yurt vaad ederek Arapları kandırmışlardır.

Osmanlı Genelkurmayı İngiliz ilerlemesini durdurmak için, Alman generali von Falkenhayn'ın komutası altında Yıldırım Ordusu (7. Ordu) adıyla bir seçme birlik hazırlayarak Suriye'deki 4. Ordunun yanına göndermiştir. Aralarında çok sayıda Alman subay ve askerlerinin de bulunduğu Yıldırım'ın 14 tümeni, 1917 Mart ayında Gazze'de İngiliz ordusunu yenmiş, fakat düşmanın yavaş yavaş ilerlemesini durduramamıştır. Sonbaharda İngilizler Birüssebi'yi, Akkâ'yı almışlar, kuzeye çıkmaya devam ederek yıl sonuna kadar Yafa ve Kudüs'ü de düşürmüşlerdir.

1917 yılının iç siyasal gelişmeler bakımından önemli bir olayı, Şubat ayı başında Sadrazam Sait Halim Paşanın istifasıyla, yerine

Dahiliye nâzırı Talât Beyin vezarete (mülkî paşalığa) yükseltilerek atanmasıdır.

1918 Yılı Savaş olaylarına geçmeden belirtilmek gerekir ki, 1918 Temmuz ayı başında Sultan Reşat ölmüş, (veliaht Yusuf İzzettin Efendi ise kısa bir süre önce intihar etmiş bulunduğu için) yaşlı şehzade Vahdettin, VI. Mehmet unvanıyla padişah olmuştur.

Kafkas cephesinde çatışmaları durduran Erzincan Mütarekesinden sonra, 3 Mart tarihinde Brest Litovsk Antlaşmasıyla, Osmanlılar 93 (1877-78) Harbinde kaybettikleri Batum, Kars ve Ardahan sancaklarını geri almışlardır. (Bu üç livaya 30 Nisanda ordu girmiş ve Temmuz ayında yapılan bir plebisitten sonra, 15 Ağustos tarihli bir kanun-u muvakkatla anavatana katılmaları resmileştirilmiştir.) Bu noktada, Enver Paşa o güne dek izlediği Panislamist strateji yerine, Pantürkist bir strateji izlemeye karar vermiş; kaybedilen Arap topraklarını, Kırım'dan Orta Asya'ya uzanan bir Türk İmparatorluğu ile telafi etme hayallerini kurmaya başlamıştır. Bolşevik devriminden sonra, Rus egemenliğinden çıkan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, Mavera-yı Kafkas Birliği cumhuriyetini oluşturmuşlardır. Bakû'daki petrol alanları bu bölgeyi gerek İngilizler, gerekse Almanlar için çok önemli kılmaktaydı. Onların kışkırtmalarıyla, Birlik dağılmış ve Mayıs ayında üç ayrı cumhuriyet kurulmuştur: Menşevik Gürcistan, Taşnak Ermenistan ve Müsavatçı Azerbaycan. Almanlar bölgeden petrol sağlama umuduyla Osmanlıların buralara girmesini önlemeye söz vermişken, yazın İran üzerinden bir İngiliz ordusunun gelip Bakû'yu işgal etmesi üzerine, Türkler ileri harekâta geçmekte serbest kalmışlardır. Enver Paşa, Kuzey-doğu ve Güney-doğu cephelerindeki Osmanlı birliklerini bir «Şark Ordular Grubu» halinde birleştirerek, başına (kendisinden genç amcası) Ferik Halil [Kut] Paşayı getirmiş, bir de buna bağlı olarak, Turan fütuhatı için, kardeşi Nuri Paşa komutasında (aslında yarbay olup, fahrî feriklik rütbesi verilmiştir) bir «Kafkas İslam Ordusu» oluşturmuştur. Nuri Paşa Eylül ortasında Bakû'yu ele geçirerek, Petrovsk'a (bugünkü Mahaçakala) kadar Batı Hazer kıyısındaki Kuzey Kafkasya topraklarına girmiştir. Fakat Filistin'deki İngiliz ilerlemesi ve Makedonya'da bağlaşık cephesinin gerilemesi üzerine, buralara gönderilmek üzere, Şark Ordular Grubu'ndan bazı tümenler çekilmesi, Kafkas harekâtını yavaşlatmıştır.

1918 yazında, Osmanlı genelkurmayı yeni bir plân yapmıştır. Buna göre, Musul güneyindeki 6. Ordunun başına en yetenekli komutanlardan Ali İhsan (Sabis) Paşa getirilmiş ve kendisinden İngilizleri burada durdurması istenmiştir. Lağvedilen Şark Ordular Grubu'

nun belkemiğini oluşturan 9. Orduya ise, İran üstünden dolaşarak Bağdat'ı Ingilizlerin elinden kurtardıktan sonra, yeniden Kafkas'a dönmesi emredilmiştir. Fakat o sırada, Filistin'de gelişen İngiliz saldırısına karşı konulamadığı için, bu plândan cayılmıştır.

Filistin'de Liman von Sanders komutasında bir Yıldırım Orduları Grubu kurulmuştur. Grup çok zayıflamış üç ordudan oluşmaktadır: Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7., Cevat Paşa komutasındaki 8. ve Mersinli Cemal Paşa komutasındaki 4. Ordular. Daha güneydeki Hicaz, Asir ve Yemen'de çarpışan birlikler de 4. Orduya bağlıydılar. Ayrıca, bir de Halep'teki 2. Ordu vardı. Üstün İngiliz kuvvetleri karşısında Yıldırım Grubu yenilerek kuzeye çekilmiştir.

Savaşın son yılında Pantürkist Kafkas harekâtı canlanmışsa, başından beri yapılan Panislâmist bir çaba hiç sönmemişti. Mısır'ı batıdan vurarak İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerini o bölgeye bağlamak amacını güden bu hareket, Bingazi ve Trablusgarp'ta Osmanlı subaylarının örgütlediği Sünusîler tarafından yürütülmekteydi. Afrika Grupları'nın başında bulunan Nuri Paşa Kafkas cephesine atanınca, yerine Şehzade Osman Fuat Efendi getirilmiştir. Bu birlikler de, tıpkı Arabistan yarımadasındaki dağınık alay ve tümenler gibi, savaşın sonuna kadar görevlerini başarıyla sürdürmüşlerdir.

Fakat güney cephelerindeki yenilgilere, (Ekim başında Bulgaristan'ın teslim olması üzerine) Trakya'dan gelebilecek İngiliz-Fransız kuvvetleri tehlikesi de eklenince, Osmanlı devleti aynı ayın sonunda mütareke yaparak savaştan çekilmiştir. Yunanistan ise, işin sonuna doğru, ABD'nden de iki buçuk ay sonra, 26 Haziran 1917'de İtilâf devletlerine katıldığı için, savaşın galipleri arasında yer almaktaydı.

***

Mütareke dönemine geçmeden önce, 1913-18 yıllarının savaş olayları dışındaki bazı gelişmelerine kısaca değinmek yararlı olur.

Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesini izleyen dönemde, İT'nin tek-parti diktatörlüğü, kendisi dışında herhangi bir siyasal kuruluşa varlık hakkı tanımamış; hatta çeşitli siyaset-dışı alanlarda oluşturduğu ya da denetim altına aldığı kuruluşlarla da, yönetimini kapsayıcı hale getirmeye çalışmıştır. Savaş koşulları, doğallıkla bu sürece yardımcı olmuştur. Fakat İT üst yönetimi içinde, 1913-18 yılları boyunca, toplumsal köken ve kişilik farklarından doğan çatışmalar eksik olmamıştır.

İlk çekişme boyutu, askerlerle siviller (örneğin, Enver Paşa ile Talât Paşa) arasındadır. İkinci bir çekişme boyutu ise, askerlerin ken-

di aralarındadır (Enver Paşa ile Cemal Paşa vb.). Bu konularda, su yüzüne çıkmış iki örnek, 1916 güzündeki Yakup Cemil olayı ile 1917 sonlarındaki Enver Paşa yanlılarının taklib-i hükûmet tasarılarıdır.

İT silâhşorlarından (İhtiyat zabiti —yedek subay— olduğu için Binbaşılıktan yüksek bir rütbeye çıkamayan) Yakup Cemil, Enver'in yükselmesinde önemli bir rol oynamasına karşılık, giderek hükûmete içerlemeye başlamış ve bir «münferit sulh» (ayrı barış) programıyla bir darbe yapıp, başa Cemal Paşayı (veya bir başka söylentiye göre, Mustafa Kemal Paşayı) getirmeyi tasarlamıştır. Talât Paşanın zamanında haber almasıyla, Yakup Cemil kurşuna dizilmiş, öteki Teşkilât-ı Mahsusacı arkadaşları da sürgüne gönderilmiştir. Bundan bir yıl sonra, Enver Paşa, hükûmeti devirip bir askerî yönetim kurmayı düşünmüşse de, bu kere (kendisine de bakanlık önerilen) Mustafa Kemal Paşanın durumu yetkililere bildirmesi üzerine tasarım boşa çıkmıştır.

İT sivilleri içinde, 1915 sonlarında bir sol kanat oluşmuştur. Fikir önderleri arasında (Kör) Ali İhsan Beyin de bulunduğu bu çevre, 1916 ilkbaharında İT Merkez-i Umumîsine dış ticaretin millîleştirilmesi, özel bankaların kapatılması, halk hükûmeti kurulması ve yabancı sermayenin denetim altına alınması gibi radikal önlemler içeren bir program sunmuştur. Bunlarla ilgili bazı istekler, İT'nin 1916 Kongresince kabul edilmiş olmakla birlikte, uygulanmaları savaşın sonuna ertelenmiştir. Yeterince araştırılmamış olan bu durum, ileride aydınlanınca, 1918 sonrasında bazı ittihatçı gruplarında gözlemlenen solcu-halkçı eğilimler de daha iyi anlaşılacaktır.

C. Mondros Mütarekesi

«DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE İLE DÜVEL-İ İTİLÂFİYYE BEYNİNDE MÜN'AKİT MÜTAREKENAME

İngiltere Hükûmeti'nin müttefikleriyle bilitilâf salâhiyettar kıldığı İngiltere Hükûmeti Bahrisefid Donanması Başkumandanı Ferik Amiral Sir Sommerset Arthur Gog Calthorpe Hazretleri ile Hükûmet-i Seniyye canibinden haiz-i salâhiyet Bahriye Nâzırı Devletlû Rauf Beyefendi Hazretleri, Hariciye Müsteşarı Atufetlû Reşat Hikmet Beyefendi Hazretleri, Erkânıharbiye-i Umumiye Kaymakamlarından Sadullah Beyefendi arasında kararlaştırılıp, akdedilen mütareke şeraiti:

1. Madde : Bahrisiyah'a mürur için Çanakkale ve Bahrisiyah Boğazlarının küşadı ve Bahrisiyah'a mürurun temini, Ça-

nakkale ve Bahrisiyah istihkâmatının Müttefikler tarafından işgali.

2. Madde : Osmanlı sularındaki bilcümle torpil tarlaları ile torpido ve kovan mevazıı ve mavani-i saire mevakii gösterilecek ve bunları taramak veya ref'etmek için talep vukuunda muavenet edilecektir.

3. Madde : Karadeniz'de mevcut torpil mevkileri hakkındaki malûmat-ı mevcude ita edilecektir.

4. Madde : İtilâf hükûmatına mensup üsera-i harbiye ile Ermeni üsera ve mevkufini İstanbul'da cem'edilecek ve bilâkayd-ü şart İtilâf hükûmetlerine teslim olunacaktır.

5. Madde : Hudutların muhafazası ve asayiş-i dahilinin idamesi için lüzum görülecek kuva-yı askeriyeden maadasının derhal terhisi (işbu kuva-yı askeriyenin miktar ve vaziyetleri İtilâf hükûmatı tarafından Devlet-i Aliyye ile müzakere edildikten sonra, takarrür ettir(il)ecektir).

6. Madde : Osmanlı karasularında zabıta ve buna mümasil hususat için istihdam edilecek sefain-i sagire müstesna olmak üzere, Osmanlı sularında veya Devlet-i Aliyye tarafından işgal edilen sularda bulunan kâffe-i sefain-i harbiye teslim olunup, gösterilecek Osmanlı liman veya limanlarında mevkuf bulundurulacaktır.

7. Madde : Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkülceyş noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır.

8. Madde : Elyevm Osmanlı işgali altında bulunan bilcümle liman ve demir mahallerinden İtilâf sefaini tarafından istifade edilmesi ve İtilâfla hâl-i harbde bulunanlara karşı mesdud bulundurulması. Süfün-u Osmaniye de ticaret ve ordunun terhisi hususlarında şerait-i mümasileden istifade edeceklerdir.

9. Madde : İtilâfiyyun Osmanlı tersane ve limanlarındaki umum sefain tamiratı vesait-i teshiliyesini istimal edeceklerdir.

10. Madde : Toros tünellerinin Müttefikler tarafından işgali.

11. Madde : İran'ın şimaligarbî kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harbten evvelki hudut gerisine celbi hususunda

evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Mavera-yı Kafkas'ın evvelce Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısm-ı mütebakisi Müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.

12. Madde : Hükûmet muhaberatı müstesna olmak üzere, telsiz, telegraf ve kabloların İtilâf memurları tarafından murakabesi.

13. Madde : Bahrî, askerî ve ticarî mevad ve malzemenin men'-i tahribi.

14. Madde : Memleketin ihtiyacatı tatmin olunduktan sonra mütebaki kömür, mai mahrukat ve bahrî levazımın Türkiye menabiinden mübayaası için teshilât ibrazı (mevadd-ı mezkûrenin hiçbiri ihraç olunmayacaktır).

15. Madde : Bilcümle hutut-u hadidiyeye İtilâf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında elyevm Hükûmet-i Osmaniyenin taht-ı murakabesinde bulunan Mavera-yı Kafkas hutut-u hadidiyesi aksamı dahildir. İşbu Kafkas hututu serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının taht-ı idaresine vaz'edilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazar-ı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dahildir. Hükûmet-i Osmaniye Bakû'nun işgaline mu'teriz bulunmayacaktır.

16. Madde : Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaat en yakın İtilâf kumandanına teslim olunacaktır. Ve Kilikya'daki kuvvetlerin intizamı muhafaza için muktezi miktarından maadası beşinci maddedeki şeraite tevfikan takarrür ettirilecek veçhile geri çekilecektir.

17. Madde : Trablusgarp'ta ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zabitleri en yakın İtalyan muhafız kıtaatına teslim olacaktır. Hükûmet-i Osmaniye teslim emrine itaat etmedikleri takdirde muhaberat ve muavenetini kat'etmeyi taahhüt eyler.

18. Madde : Mısrâta da dahil olduğu halde, Trablus ve Bingazi'de işgal edilen limanların en yakın itilâf muhafaza kıtaatına teslimi.

19. Madde : Alman, Avusturya bahrî, berrî ve sivil memurin ve

teb'asının bir ay zarfında ve uzak mahallerde bulunanların bir aydan sonra mümkün olan en kısa zamanda memalik-i Osmaniye'yi terketmeleri.

20. Madde : Beşinci madde mucibince terhis edilecek Kuva-yı Osmaniye'ye ait teçhizat, esliha, cephane ve vesait-i nakliyenin tarz-ı istimaline dair ita edilecek talimata riayet olunacaktır.

21. Madde : Mu'teliflerin menafiini sıyanet için İaşe Nezareti nezdine İtilâf mümessilleri merbut bulunacak ve kendilerine bu babda lüzum görülecek kâffe-i malûmat ita edilecektir.

22. Madde : Osmanlı üsera-yı harbiyesi İtilaf devletleri nezdinde muhafaza edilecektir. Sivil üsera-yı harbiye ile, esnan-ı askeriye haricinde olanların tahliyesi nazar-ı dikkate alınacaktır.

23. Madde : Hükûmet-i Osmaniye Merkezî Hükûmetlerle bilcümle münasebatı kat'edecektir.

24. Madde : Vilâyat-ı Sitte'de iğtişaş zuhurunda mezkûr vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilâf Devletleri muhafaza ederler.

25. Madde : Müttefiklerle Hükûmet-i Osmaniye arasında muhasamat 1918 senesi Teşrinievvelinin 31'inci günü vasatî saat-ı mahallî ile vakt-i zuhurda tatil edilecektir.

İngiltere Hükûmet-i Kraliyesi sefain-i harbiye(sin)den Limni' de Mondros limanında lengerendaz Agamemnon zırhlısında 1918 senesi Teşrinievvelinin otuzuncu günü nüshateyn olarak imza edilmiştir.

(imzalar)»

Tevfik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklâl Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı** (Ankara: Genelkurmay Bşk. Harb Tarihi Dairesi Yay., 1962), s. 41-44.

Mondros Mütarekesi hakkında yapılması gereken ilk gözlem, mütarekenin bütün İtilâf devletleri adına İngiltere'yle imzalanmış olmasıdır. Bu husus, İngilizlerin ileride, kendi çıkarları için Fransa ve İtalya'yı dışlamalarına imkân verecektir. Türkler bu bırakışmayı imzalarken, Boğazlar bölgesi hariç, hiçbir yerde Osmanlı toprağının işgal edilmeyeceği ve o tarihteki ileri hatlarımızın bir mütareke sınırı olarak benimseneceği inanç ve umudundaydılar.

Oysa, mütareke metni bir «kayıtsız-şartsız teslim» antlaşması izlenimi vermemekle birlikte, içindeki elâstikî hükümler, galip devletlere geniş bir hareket serbestliği sağlayacak nitelikteydi. Bütün demiryollarının denetim hakkının yanısıra, önemli stratejik noktaların işgali yetkisinin de tanınmış olması, antlaşmanın başlıca zayıflığıydı. Altı Doğu ilinde karışıklık çıkarsa, buraların işgal edileceği hükmü de çok önemliydi.

Silâhlı kuvvetlerin bırakışma hükümlerine nasıl uyduklarını belirtmek için, önce birliklerin savaş sonundaki durumlarını özetlemek gerekir: 1. ve 4. Ordular lağvedilmişti. İstanbul'daki 3. Ordu Trakya'nın çoğunu tutuyordu. Gelibolu'daki 5. Ordu Çanakkale Boğazını savunmaktaydı. Edremit'ten Alâiye'ye kadar Ege ve Akdeniz kıyıları İzmir'deki 8. Ordunun sorumluluğundaydı. Bunlar, zaten muharebe halinde değillerdi.

Kafkas cephesinde, yarı-savaşır durumda iki ordu bulunuyordu: Bakû'daki İslâm Ordusu ile Kars'taki 9. Ordu. Bunlar bir yandan Ermenilerle mücadele ediyor, bir yandan da Turan fütuhatına hazırlanıyorlardı. Asıl, İngiliz kuvvetleriyle çarpışanlar Güney cephelerimizdeki birliklerdi: Musul'daki 6. Ordu ve Adana'daki Yıldırım Orduları Grubu'na bağlı olarak, karargâhı aynı şehirde bulunan 2. Ordu ile Raco'daki 7. Ordu. (Yukarıda belirttiğimiz gibi, 6. Ordu komutanı Ali İhsan [Sabis] Paşaydı. Yıldırım Grubu'na ise, mütarekeye kadar Liman von Sanders komuta etmekteydi. Daha sonra, Mustafa Kemal Paşa da kısa bir süre bu görevde bulunmuştur.) Ayrıca, Mısrâta'daki Afrika Grupları Kumandanlığına bağlı olarak, Trablusgarp ve Bingazi'de zayıf birliklerimiz vardı. Arabistan yarımadasının üç bölgesinde de, Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığına bağlı Osmanlı kuvvetleri bulunmaktaydı: Medine Muhafızı Fahrettin Paşanın komutasındaki Hicaz Kuvve-i Seferiyesi, Asir'de Muhittin Paşanın komutasındaki bir tümen ve Yemen'de Tevfik Paşanın komutasındaki bir (VII.) Kolordu. Bunlar, haberleşme güçlükleri nedeniyle, mütarekeden iki-iki buçuk ay sonra teslim olmuşlardır.

Mütarekenin 5. maddesi gereğince, sınırların korunması ve iç düzenin sürdürülmesi için gerekenden fazla askerler derhal terhis edilecekti. Fakat antlaşmanın herhangi bir yerinde, bazı ordu birliklerinin lağv edileceği söylenmemişti. Buna dayanılarak, birlikler insan gücü bakımından zayıflatılmış fakat iskelet kadrolar korunmuştur. Yine de, altı ay içinde, bir yeniden örgütlenme sonucu olarak, Ordu karargâhları kaldırılıp (bunların yerine —Mustafa Kemal Paşanın 1919 Mayısında atandığı görev gibi— Müfettişlikler konulmuştur), elde kalan arazi, dokuz kolordu bölgesine ayrılmıştı:

I. Edirne merkez; kuzey Trakya.
III. Sıvas merkez; Amasya ve Samsun dahil.
XII. Konya merkez; Kayseri dahil - güneyde Akdeniz kıyısını da içine alıyor, fakat Fransız işgali altındaki Mersin-Adana hariç.
XIII. Diyarbekir merkez; Malatya, Antep, Urfa, Mardin, Bitlis dahil.
XIV. Gelibolu merkez; güney Trakya dahil, güney Marmara bölgesi.
XV. Erzurum merkez; Trabzon, Erzincan, Ağrı, Van, Hakkâri dahil; terkedilen Kars vb. üç sancak hariç.
XVII. İzmir merkez; Isparta ve Antalya dahil, Ege bölgesi.
XX. Ankara merkez; Uşak-Kütahya-Afyon ve Orta Karadeniz kıyısı dahil.
XXV. İstanbul merkez; İzmit, Zonguldak, Bolu dahil.

Kurtuluş Savaşının hazırlanmasında, bunlardan Ali Fuat (Cebesoy) Paşanın komutasındaki XX. ve Kâzım Karabekir Paşanın komutasındaki XV. Kolordular asıl çekirdeği oluşturacaklardır.

Mondros Mütarekesinin yapılmasından iki hafta sonra 13 Kasım 1918'de bir karma İtilâf devletleri donanması İstanbul'u işgal etmiş ve Amiral Calthorpe İngiliz yüksek komiserliğine atanmıştır. Birkaç gün sonra, İtilâf devletleri arasında yapılan bir iş bölümü uyarınca, şehrin (eski) Avrupa yakası Fransız kuvvetlerinin sorumluluğuna verilmiştir. Fransızlar, Musul üstündeki haklarından (petrol işletme gelirlerinin yüzde 25'i karşılığında) İngilizler lehine vazgeçerek, Toros tünelleriyle Adana yöresini işgal etmişlerdir. Daha sonra, (Kahraman)Maraş, (Gazi)Antep ve Urfa'ya da gireceklerdir. İstanbul'da Beyoğlu'yla Boğazın Rumeli yanını denetimleri altında tutan İngilizler Çanakkale, Eskişehir, Kütahya, Afyon, Samsun, Merzifon ve Erzurum'a küçük kuvvetler göndermişlerdir. İstanbul'un Anadolu yakasını denetleyen İtalyanlar ayrıca Kuşadası, Bodrum, Marmaris, Fethiye, Antalya ve Burdur'u, Konya'yı işgal etmişlerdir. Yunanlıların 1919 Mayısının 15'inde başlayan İzmir işgaline kadar, İtilâf kuvvetlerinin başlıca hareketleri bunlardır.

***

Mütarekeden önce, savaşın kaderi belli olunca, Talât Paşa başkanlığındaki İT hükûmeti istifa etmiş, yerine Ahmet İzzet Paşa başkanlığında yeni bir hükûmet kurulmuştur. Bir aydan kısa bir süre için ülkeyi yöneten bu hükûmetin tek icraatı, Mondros Mütarekesini yapmak olmuştur. Bu kabineden sonra, Tevfik Paşa hükûmeti dört ay kadar başta kalacaktır. Padişah, İT çoğunluğunun egemen olduğu Meclis-i Mebusan'ı bu dönemde feshetmiştir (21 Aralık 1918).

İttihatçıların iktidardan düşmeleri sonucunda, İtilâf devletlerine, özellikle İngiltere'ye yaranarak durumu kurtarmayı uman ve savaş sorumluluğunu tümüyle İT'nin üstüne yıkmaya çalışan eski Hürriyet ve İtilâf Fırkası canlanmıştır. Damat Ferit Paşa, bu gruba dayanarak Tevfik Paşanın yerini alacaktır. Hİ'ın yanında, bir de dinci-gerici Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası ortaya çıkmıştır.

İT Fırkası kendini feshettikten sonra, bu partinin çoğu üyeleri Teceddüt Fırkasını kurmuşlardır. Yine 1918 Ekim ayı içinde, eski kâtib-i umumîlerden Ali Fethi (Okyar) tarafından kurulan Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkası da, bir bakıma İT'nin devamı niteliğindedir. (Her iki parti de Damat Ferit Paşanın ilk hükûmeti sırasında, Heyet-i Vükelâ kararıyla kapatılmıştır: 6 Mayıs 1919. Bak. Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, cilt I, s. 58.) Ayrıca, İstanbul'da bir de, özellikle galip İtilâf devletlerine karşı Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma amacındaki çeşitli grupları uzlaştırmaya çalışan Millî Kongre hareketi gelişmiştir. Bu sırada, yurtsever aydınların çoğu tek kurtuluş çaresini, bütün Türkiye'de bir Amerikan mandası kurulmasında görüyorlardı.

1919 başından itibaren Paris'te açılan Barış Konferansı, Osmanlı sorununu bir çözüme ulaştıramamıştır. Özellikle Ermeni baskılarından usanan İngiliz başbakanı Lloyd George da, Anadolu'nun tamamının veya Doğusunun bir Amerikan mandası altına konulmasını istemeye başlamıştır. ABD'ni savaşa sokan ve savaşın âdil bir sonuca ulaşması için de ilân ettiği 14 noktalık programla dünya kamuoyunu etkileyen Başkan Wilson, manda olanaklarını araştırmak üzere, Lübnan-Suriye-Filistin'e King-Crane komisyonunu, Anadolu'ya da Harbord komisyonunu göndermiştir. Fakat her iki kurulun da bu yörelerde birer ABD manda yönetimi kurulmasını öğütlemelerine karşın Wilson kendi Kongresinde dış politika desteğini yitirmiş; infirat (yalnız kalma - dışa karışmama / **isolationism**) eğiliminin ağır basması yüzünden, Yakın Doğuda manda kurmak şöyle dursun, ABD'ni Milletler Cemiyeti'ne bile sokamamıştır.

İngilizler, Savaş ve Kıyım sorumluları olarak (Sait Halim Paşa gibi devlet adamlarından Ziya Gökalp gibi düşünürlere ve Ahmet Emin —Yalman— gibi gazetecilere kadar) tutabildikleri belli başlı İttihatçıları, 1920 başlarında —birkaç parti halinde— Malta'ya sürmüşlerdir. 1919 yılının çoğu boyunca iktidarı elinde tutan işbirlikçi Damat Ferit Paşa hükûmeti ise, bu dönemde, İttihatçıların son yıllarda gerçekleştirdikleri düzeltimleri birer birer değiştirmeye ve eski duruma getirmeye koyulmuştur.

Mütareke döneminin, Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan Osmanlı-İstanbul hükûmetlerinin faaliyetlerine, önemli ol-

dukları ölçüde, bundan sonraki bölümde değinilecektir. (Bu konuda, özellikle dönemin başlangıcı için, bak. Sina Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele** - İstanbul: Cem Yay., 1976.)

Mütareke döneminde Osmanlı hükûmetleri Sadrazamın adı / kabinenin süresi	Kurtuluş Savaşı sırasında TBMM hükûmetleri İcra Vekilleri Heyeti Reisinin adı / kabinenin süresi
Ahmet İzzet Paşa (14 Ekim - 11 Kasım 1918)	
II.* Ahmet Tevfik Paşa (11 Kasım 1918 - 12 Ocak 1919)	
III. Ahmet Tevfik Paşa (13 Ocak - 23 Şubat 1919)	
IV. Ahmet Tevfik Paşa (24 Şubat - 3 Mart 1919)	
I. Damat Ferit Paşa (4 Mart 1919 - 15/16 Mayıs 1919)	
II. Damat Ferit Paşa (19 Mayıs-20 Temmuz 1919)	
III. Damat Ferit Paşa (21 Temmuz - 1 Ekim 1919)	
Ali Rıza Paşa (2 Ekim 1919 -3 Mart 1920)	
Salih Hulusi Paşa (8 Mart - 2 Nisan 1920)	(Muvakkat İcra Encümeni)
IV. Damat Ferit Paşa (5 Nisan - 30 Temmuz 1920)	Mustafa Kemal Paşa (25 Nisan-3 Mayıs 1920)
V. Damat Ferit Paşa (31 Temmuz - 17 Ekim 1920)	I. Fevzi Paşa (3 Mayıs 1920 - 19 Mayıs 1921)
V. Ahmet Tevfik Paşa (20 Ekim 1920 - 4 Kasım 1922)	II. Fezvi Paşa (19 Mayıs 1921 - 12 Temmuz 1922)
	Hüseyin Rauf Bey (12 Temmuz 1922 - 4 Ağustos 1923)
	Ali Fethi Bey (14 Ağustos - 27 Ekim 1923)

(*) Ahmet Tevfik Paşanın ilk sadrazamlığı, 31 Mart Olayı üzerinedir.

2. Kurtuluş Savaşı (1919-1923)

Türk Kurtuluş Savaşı, askerî yönünden çok, iç ve dış siyasal açılardan önem taşımaktadır. Devrim Tarihlerindeki gereksiz abartmalar, savaş alanlarında çarpışan Türk ve Yunan ordularının görece küçüklüklerini gözardı etmektedir. Bu gibi kaynaklar, ayrıca İstanbul ile Ankara arasındaki «iç savaş» havasının 1919 ve 1920 yılları içinde —toplam olarak, ancak bir yıldan biraz fazla süren— Damat Ferit Paşa hükûmetleri zamanıyla sınırlı kaldığını, özellikle 1920 Ekiminde kurulan ve Saltanatın kaldırılmasına kadar aralıksız devam eden son Tevfik Paşa kabinesinin uzun süre Anadolu'yla işbirliği içinde çalıştığını adeta gizlemeye çalışmaktadır. Bu anlatımlarda, açıkça ortaya konulmayan bir nokta da, 1921 ilkbaharından itibaren Yunanlıların artık İtilaf devletlerince (yalnız Fransa ve İtalya değil, hatta bir ölçüde İngiltere tarafından da) desteklenmediklerıdir. Biz, aşağıdaki özette, bu gibi yanlışlardan sakınarak, Kurtuluş Savaşı'nın daha çok siyasal anlamını vurgulamaya çalışacağız.

A. Kongreler ve «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti»* (A-RMHC)

1918 yılında, Mondros Bırakışmasını izleyen iki ay içinde, bir takım direnme dernekleri kurulmuştur: Elviye-i Selâse'den Kars'ta Millî İslâm Şûrâsı; Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi; İstanbul'da, Kilikyalılar Cemiyeti ve Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti. Bu dernekleşme çabaları, benzer girişimleri birleştirmeyi amaçlayan 1919 Eylülündeki Sıvas Kongresinden önce ve sonra devam etmiştir.

Beş bölgede durum şöyledir: (Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler**, s. 472-527)

Ege

1) 1 Aralık 1918'de kurulan İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti 17-19 Mart 1919'da Millî Sinema'da bir kongre yapmıştır. Prof. Ş. Turan'a göre, belediye başkanlarının ve müftülerin de katıldıkları bu kongre, Vilâyat-ı Şarkiye Cemiyeti'nin Trabzon

---

(*) Bu alt-bölüm, tümüyle (ama yeni bir düzenlemeyle), benim **TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931** (Yurt Yay., 1981; 2. Baskı Cem Yayınevi, 1989) adlı kitabımın 28-40. sayfalarından aktarılmıştır. Burada yeralan saptamaların kaynakları kitaptaki metnin dipnotlarında gösterilmektedir.

ve Erzurum Kongrelerinden sonra, bu dönem kongrelerinin en kalabalığı olmuştur. Toplantıya, Aydın vilâyetinden başka Karesi ve Menteşe sancaklarından delegeler de gelmiştir. («Kurtuluş Savaşında Kongreler», **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri**, s. 150.) Manisa'daki İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti de, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyetine katılmıştır.

2) İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Millîyesi, işgal öncesinde, 14 Mayıs 1919'da büyük bir toplantı düzenlemiştir.

3) Denizli Redd-i İlhak Cemiyeti Nazilli'de 6 Ağustos ve 19 Eylül 1919'da iki kongre yapmıştır.

4) Harekât-ı Millîye ve Redd-i İlhak Cemiyeti ise, altı kongre yapmış, bunların ilk üçünden sonra, Sıvas Kongresinin Müdafaa-i Hukuk sistemiyle bütünleşmeden ve adını değiştirmeden 1920 yılının başlarına kadar bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.

I. Balıkesir Kongresi 28 Haziran - 12 Temmuz 1919
(Prof. Ş. Turan bunun özel bir toplantı niteliği taşıdığını; örneğin, Hâcim Muhittin [Çarıklı] Beyin gıyabında başkan seçildiğini yazıyor: s. 151.)

II. Balıkesir Kongresi 26 - 30 Temmuz 1919
Alaşehir Kongresi 16 - 25 Ağustos (21 merkezden 42 delegenin katıldığı bu toplantı önemli kararlar vermiş, Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli'de üç cephe oluşturmuştur. Kongre, Sıvas'a özel temsilci göndermeyi reddetmiş, ancak Alaşehir delegesi İbrahim Süreyya [Yiğit] Bey, bu amaçla Karesi ve Saruhan'ca da tevkil edilmiştir: Ş. Turan, s. 152-53.)

III. Balıkesir Kongresi 16 - 22 Eylül 1919

IV. Balıkesir Kongresi 19 - 21 Kasım 1919

V. Balıkesir Kongresi 19 Mart 1920.

Güney

Kilikyalılar Cemiyeti Fransızlara karşı —daha çok uluslararası yazışmalarla— bir baskı grubu olarak çalışmış, halk arasında örgütlenmemiştir.

Sıvas Kongresine Güneyden delege gelmeyince, görevlendirilen subaylar aracılığıyla Develi, Konya, Mut, Silifke, Tarsus ve Mersin örgütleri kurulmuştur.

Güney Doğudaki Urfa, Antep, Maraş örgütleri Müdafaa-i Hukuk adı altında bütünleşmişlerdir.

Doğu

Elviye-i Selâse (= üç sancak: Kars, Ardahan, Oltu)

1) 5 Kasım 1918'de toplanan Kars İslâm Şûrâsının kurduğu hükümet beş buçuk ay kadar yaşamış, İngiliz işgali üzerine yöneticiler Malta'ya sürülmüştür.

2) Oltu İslâm Terakki Fırkası 21 Şubat 1920'de bir kongre yapmış ve Oltu Şûrâ Hükümeti 13 Mayıs 1920'de TBMM Hükûmetine katılmıştır.

Elviye-i Selâse dışında kalan Doğu ve Kuzey Doğu Bölgesi

1) 1918 Aralık ayında İstanbul'da kurulan Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum'da şube açmıştır.

2) 13 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti kurulmuş, Rize, Giresun vb. yerlerde şubeler açmıştır.

3) Samsun'da (Canik) Karadeniz Türkleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuş, bu cemiyet de Tokat'ta bir şube açmıştır.

VŞHMC Erzurum Şubesinin çağrısına öteki derneklerin katılmasıyla, 17-21 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini oluşturmuştur (Dursunoğlu, s. 63-69).

Trakya

1) 1918 Kasımında kurulan Garbî Trakya Cemiyeti, 1922 yılında Müdafaa-i Hukuk adıyla yeniden örgütlenmiştir.

2) Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi 7 Kasım 1918'de kurulmuş ve beş kongre yapmıştır:

I. Edirne Kongresi 10 Temmuz 1919

II. Edirne Kongresi 16 Ekim 1919
Gümülcine Kongresi 16 Kasım 1919
Lüleburgaz Kongresi 31 Mart - 2 Nisan 1920

III. Edirne Kongresi 9 - 13 Mayıs 1920

Bu kongrelerin ilkinden sonra A-RMHC ile ilişki kurulmuş olmakla birlikte, derneğin Müdafaa-i Hukuk sistemiyle birleşmesi son kongrede gerçekleşmiştir.

İstanbul ve Güney Marmara

İstanbul'da «Millî Kongre» girişimi dışında, üç örgüt oluşmuştur.

1) Karakol Cemiyeti

2) Mim Mim (Müdafaa-i Milliye veya Müstahberat-ı Mahsusa) Grupları

3) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Nisan 1919'da kurulmuştur).

(Sıvas Kongresinden sonra, Bursa ve dolaylarında da güdümlü Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri oluşturulmuştur.)

4 Eylül 1919'da toplanan Sıvas Kongresi'nin kurduğu A-RMHC. Nizamnamesine göre, Osmanlı yurtseverliğini savunan İslâmcı bir örgüttür. Hatta, ayrı ayrı MHC'lerinin «ittihat ve ittifakıyla» meydana geldiği belirtilmekle ve kaza-liva yönetim kurullarıyla bağımsız liva-vilâyet merkez kurulları örgütün genel kuruluşu içinde gösterilmekle birlikte, gerçekte tek bir dernek değil, bir dernekler - federasyonudur. Yazışmalarda, genellikle, diyelim Trabzon örgütü «A-RMHC'nin Trabzon Şubesi» diye anılmak yerine, «Trabzon MHC» adını taşımaktadır. Bu durum, A-RMHC'ni oluşturan derneklerin yerel ve bölgeci özelliklerini sürdürmekte ayak diremeleriyle ilgilidir.

Besmeleyle başlayan Tüzük, çeşitli uzunluklarda 11 madde ile bir de ek maddeden (7. maddenin Hey'et-i Temsiliye'ye ilişkin bölümüne bir «madde-i müzeyyele»den) meydana gelmektedir. (Metnin maddelere bölüşümünün olağanüstü bozuk olduğuna da değinelim.) Bunların ilk 6'sı derneğin genel amaç ve ilkelerini belirtmekte, öteki 5 maddeyle ek ise örgüte ilişkin ayrıntıları saptamaktadır.

«Mevadd-ı Esasiye»yi [esas maddeler] şöyle özetleyebiliriz:

1. madde, daha sonraki Misak-ı Millî'nin özünü dile getiriyor.

2. madde, Osmanlı vatanında «Rumluk ve Ermenilik teşkili» amaçlarına yönelik eylemlere karşı çıkıyor.

3. madde, İslâm halifeliğini ve Osmanlı sultanlığını sürdürmek için toplu savunma ve direnme gereğini belirtiyor.

4. madde, Osmanlı Hükûmeti yurdun bir parçasını terketmek zorunda bırakılırsa (bu, vatanın tümünün çökmesine bir başlangıç olacağı için) hemen o hükûmetin yerini alacak bir geçici yönetim kurulacağından söz ediyor.

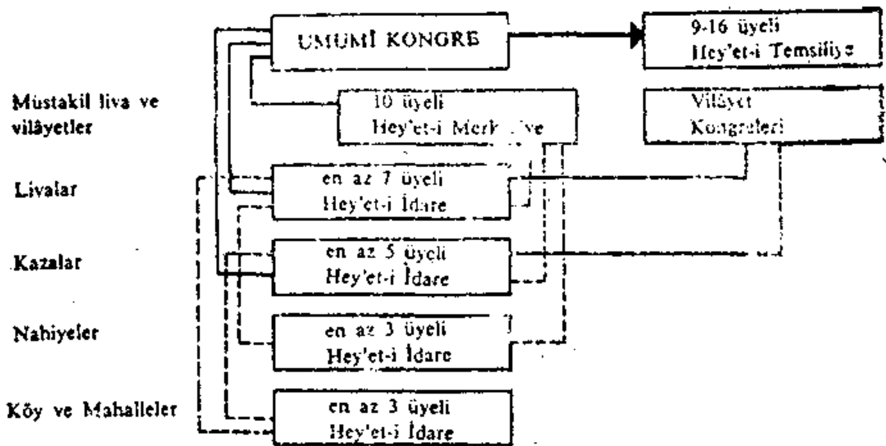
5. madde, halkın yer değiştirme ve göçme koşullarını irdeleyerek,

bu gibi hareketleri Hey'et-i Temsiliye'nin buyruk ve iznine bağlıyor.

6. madde, derneğin amaçlarını yayma, halkı bu yönde bilinçlendirme yolları üstünde duruyor ve daha sonra TBMM'nce «Hiyanet-i Vataniye Kanunu»nda yaptırıma bağlanan bir uyarıya yer veriyor:

«Kongrece ittihaz edilmiş ve vicdan-ı millîye mutabık olan mukarrerat [kararlar] ve esasat aleyhinde kavlen, kalemen, fiilen herhangi bir şahıs veya kuvvet tarafından suitefsirat ve telkinatta bulunulduğu takdirde, harekât-ı vâkıa bütün mânasıyla millet ve vatana hiyanet ve cinayet telâkki edilecektir.»

Tüzüğün ikinci yarısındaki maddelerden (özellikle, bütün metnin yarıdan çoğunu kaplayan 7. maddeden) şöyle bir örgütlenme şeması çıkıyor:

Örgütlenmeye ilişkin maddelerde şu noktalar özellikle dikkati çekmektedir:

— Derneğin amacının Osmanlı vatanının bütünlüğünün, yüce halifelik ve sultanlık makamlarının ve millî bağımsızlığın dokunulmazlığını sağlamak için millî güçleri etken ve millî iradeyi egemen kılmak diye tanımlanması.

— Derneğin «her türlü fırka cereyanlarından âri» olduğunun belirtilmesi ve yine, derneğin amaçlarının «her türlü fırkacılık hissiyatından âzâde» olduğunun vurgulanması.
— Bütün İslâm vatandaşların derneğin doğal üyeleri sayılması.
— Derneğin kendi kurullarının, önemli sorunlarda yetkili gördükleri kişileri kendilerine üye sayıp onlara danışabilmeleri (bir tür **cooptation**).
— Millet Meclisi toplandıktan sonra, derneğin geleceğinin Kongre kararıyla belirleneceğinin açıklanması.

A-RMHC, kuruluşunun ilk ayı içinde etkin bir «baskı grubu» olarak çalışmıştır. İstanbul'da Damat Ferit Paşa kabinesinin devrilmesiyle, yerine Kuvâ-yı Milliye yanlısı Ali Rıza Paşa hükûmetinin kurulmasını, örgüt kendi başarısı olarak değerlendirmektedir. Gerçekten bu sonuçta, A-RMHC'nin Damat Ferit Paşa hükûmetiyle Anadolu'nun ilişkilerini kesme kararının (12 Eylül 1919) önemli bir katkısı olduğu kuşkusuzdur.

Bu kopuşta, Ali Galip olayının büyük bir etkisi olmuştur. Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından Elâziz Valiliğine atanan Kayserili Feyzioğullarından Emekli Albay Ali Galip Bey, hükûmetin kışkırtmasıyla millî hareketi bastırmaya kalkıştığı için, daha Erzurum Kongresinden önce Mustafa Kemal Paşa tarafından azarlanmıştı. Sıvas Kongresi günlerinde ise, Ali Galip Sıvas'a Vali ve Komutan olarak atanmış, Kongreyi basıp dağıtmak için de İngiliz yardımı ile Malatya dolaylarında Kürtlerden kuvvet toplamıştı. Alınan askerî önlemlerle bu girişim suya düşürüldükten sonra, Mustafa Kemal Paşa Dahiliye Nâzırı Âdil Beye bu konuda ağır bir hakaret telgrafı çekti.

Dernek, vakit geçirmeden iç işleyişini düzenlemek istemiş ve şu hiyerarşik ilkeleri saptamıştır:

1. İl ve bağımsız sancak örgütleri (hey'et-i merkeziyeler) kendilerine yukarıdan (hey'et-i temsiliyeden) verilen bildirileri, aşağı kademelere (ilçe ve bucak hey'et-i idarelerine) yayacaklar;
2. Yerel örgütler hükûmete dernek adına doğrudan doğruya başvuramayacaklar;
3. İl ve bağımsız sancak örgütleri, merkeze en az haftada iki kez rapor verecek.

A-RMHC'nin şubeleri ya da tek tek MHC'leri, görünüşte «gönüllü» (ihtiyarî) dernekler olmakla birlikte, gerçekte geniş ölçüde **«güdümlü»** kuruluşlardır. Aralarında kendiliğinden oluşan ve işleyenler de bulunmakla birlikte, çoğu kuruluş ve çalışmalarında, ordu ve «idare-i mülkiye» tarafından güdümlenmişlerdir.

Belirtilmesi gerekli bir nokta da, askerî, mülkî ve siyasî işlevler gören bu derneklerin, Sıvas Kongresi'nde biçimsel olarak bile hemen birleşmiş olmadıklarıdır. En azından Ankara'da BMM'nin açılışına değin, A-RMHC yapısının ve onun merkez organı olan Hey'et-i Temsiliye'nin denetimi dışında (bazıları değişik adlar taşıyan) birçok MHC'leri varolmuş ve bunlar yer yer kendi aralarında kongreler yapmışlardır.

Nihayet, MHC'leri geniş ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel örgütleriyle özdeşlik göstermektedir.

Nutuk'ta metni verilen gizli bir belgeden («MHC Teşkilât Nizamnamesine Lâhiktir [Eklidir] (1)»), Hey'et-i Temsiliyenin ordu ile teşkilât-ı milliye arasında aracılık etmesinin öngörüldüğü ve MHC hey'et-i idare ve hey'et-i merkeziyeleri tarafından «millî müfrezeler» teşkil olunmasının kararlaştırıldığı anlaşılıyor. Gerçekten, il, sancak ve ilçelerde kurulan Kuvâ-yı Milliye birlikleri, buralardaki MHC örgütlerinin yerel halktan topladıkları paralarla donatılıyor ve bakılıyorlardı. Ancak, HT, bu birliklerin «çete» diye anılmasından hoşlanmamıştır. Kuvâ-yı Milliye'nin ulusal kurtuluş adına ortaya çıkan, ama istenilmeyen davranışlarda bulunan çetelerden ayrılığını vurgulayan 15 Ekim 1919 tarihli bir Tamim'de, o sıra yalnız Aydın cephesinde kan döken «muhterem mücahidînimiz»in A-RMHC ile ilgili olduğu belirtiliyor.

Adlandırma konusu bir yana, Kuvâ-yı Milliye gerillalarının Anadolu'daki örgütlü savaşımın daha çok yerel eşrafa dayanmasına ve askerî disipline uymayan tutumları, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları açısından her zaman önemli bir sorun olmuştur. Şurasına da değinmek gerekir ki, Kuvâ-yı Milliye Birinci Dünya Savaşındaki (Turancı) Teşkilât-ı Mahsusa akıncılarının ve Anadolu eşkiyalık geleneklerinin bir bileşimi olarak, eşraf çıkarlarıyla sık sık çelişmiştir.

TBMM açıldıktan sonra, bir İcra Vekilleri Hey'eti kararıyla, MHC'lerinin yönetim kurulları sivil bürokrasiye bağlandığı gibi, bunların oluşturdukları silâhlı kuvvetler de Jandarmanın ve Nizamî Ordunun buyruğuna verilmişlerdir. 1920 Temmuz ayı sonlarında (27/28) alınan bu karar, Kuvâ-yı Milliye giderlerinin Müdafaa-i Milliye Vekâletince karşılanmasını öngörmekte, halkın MHC kurulları aracılığıyla yapacağı yardımların ise, mülkî idarece kaydının tutulmasını, MMV'nce de bilinmesini şart koşmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, daha başından itibaren, Meclis'in toplanmasını, ama İstanbul'da değil, Anadolu'da toplanmasını istemiştir. Hatta bu görüşünü, Amasya'da, Ali Rıza Paşa hükûmetinin Bahriye Nâzırı Salih Paşaya da kabul ettirmiştir. Osmanlı Kanun-u Esasîsinde, tehlike halinde yasama organının başkentin dışında, güvenli bir

yerde toplanması için bir hüküm bulunmadığından, yabancı Anayasa Hukuku kuram ve uygulamalarından örnek gösterilmiştir. Fakat A-RMHC Hey'et-i Temsiliyesinin 1919 Kasım ayının ikinci yarısında Sıvas'ta, yüksek komutanların ve bazı mülkî yöneticilerin katılmasıyla yaptığı genişletilmiş toplantılarda, Meclis-i Meb'usan'ın İstanbul'da toplanması gerektiği kanısı ağır basmıştır.

Toplanma yeri söz konusu edilmeksizin, yeni bir meclis için Damat Ferit Paşa hükûmeti tarafından alınan genel seçim kararının savsaklanması üzerine, Hey'et-i Temsiliye, A-RMHC'leri aracılığıyla seçimleri çabuklaştırmaya çalışmıştır. Fakat, bu hükûmetin istifasıyla, seçimler ancak Ali Rıza Paşa hükûmeti zamanında gerçekleşebilmiştir. Amasya'da Salih Paşa ile imzalanan üçüncü protokolde, Hey' et-i Temsiliyenin seçimlerin özgürce yapılmasına karışmaması, yalnızca «İttihat ve Terakki'ye mensup ve orduda seyyiatlı eşhas»ın seçilmemesine —öğüt verme yoluyla— çalışması öngörülmektedir.

Hey'et-i Temsiliye'nin yukarıda değinilen genişletilmiş katılmalı toplantıları sonucunda, seçilecek meb'uslar için bir talimat hazırlanmıştır. Bununla, meb'usların İstanbul'a gitmeden önce kendi bölgelerine yakın yedi merkezde (Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir, Bursa, Bandırma, Edirne) toplanarak,

> Meclis-i Meb'usan'da vatanın tamamîsini ve devlet ve milletin istiklâlini tahlisten ibaret olan gayeyi muhafaza ve müdafaa için müttefik ve azimkâr bir grup vücuda getirmek esbabını

«teemmül» ile bir görüş birliğine varmaları istenmektedir.

1919 yılı sonundaki Meclis-i Meb'usan seçimlerinde A-RMHC üyeleri büyük bir başarı sağlamış olmakla birlikte, 9 Ocak 1920'de meclisin açılmasından önce, bu yerel toplantılar, öngörüldüğü geniş kapsamda yapılamamış, mecliste de MHG adıyla düşünülen grup kurulamamıştır. Bunun yerine, Şubat ayı başında «Felâh-ı Vatan İttifakı» adı altında 88 kişilik bir grup oluşturulmuştur. Burada, dikkati çeken bir nokta, Felâh-ı Vatan İttifakı'nın Meclis'in gayriresmî bir oturumunda Misak-ı Millî'nin oybirliğiyle kabulünden sonra (28 Ocak 1920) kurulmuş olmasıdır.

16 Mart 1920'de İtilâf devletleri askerlerinin İstanbul'u işgallerini pekiştirmelerinden birkaç gün önce, İngilizler tarafından Meclis-i Meb'usan'daki kuvâ-yı milliye (yani A-RMHC) ileri gelenlerinin tutuklanacağı öğrenilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerini uyarmasına karşın, Rauf Bey ve bazı arkadaşları kaçmayarak İngilizlerce tutuklanıp Malta'ya sürülmüşlerdir. Bu tutuklamalardan sonra, 18 Martta İstanbul Meclisi'nin kapanması üzerine, hemen er-

tesi gün, Hey'et-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, «salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz» bir meclisi Ankara'da toplantıya çağırmıştır.

B. Savaş Yılları (1919-1922)

Türk Kurtuluş Savaşı, Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkartıp Ege bölgesini işgale girişmeleriyle başlamıştır. Ondan önce, geçen bölümde anlatıldığı üzere, İstanbul'a İngiliz ve Fransızlar, Musul'a İngilizler, Antalya yöresine de İtalyanlar gelmişlerdi; ama bu işgaller, silâhlı direnişle karşılanmadığı için, savaş çıkmış sayılamaz. Kurtuluş Savaşının başlangıcı, 1919 Mayıs ayı sonlarında, Ayvalık'ta Yarbay Ali (Çetinkaya) Beyin, bir Yunan çıkartma birliğini ateşle karşılamasıdır. Aynı ay içinde Mustafa Kemal Paşa da 9. Ordu Müfettişliğine atanarak Samsun'a gitmiş ve Millî Mücadeleyi örgütleme çalışmalarına girişmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda elde kalan dokuz kolordudan, Anadolu'da yalnızca dördü işe yarar durumdaydı. Bunlardan III ve XV' incileri 9. Ordu Müfettişliğinin, II ve XX'ncileriyse 2. Ordu Müfettişliğinin (Mersinli Cemal Paşa) emrindeydi. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Kongrelerle ilgili altbölümde gördüğümüz gibi, o dönemde nizamî ordu birlikleri henüz tam anlamıyla ortaya çıkmamıştır. Batıda ve Güneyde düşmana karşı direnenler, Kuvâ-yı Milliye denilen çetelerdir.

Kurtuluş Savaşı, üç cephede yapılmıştır: Batı, Güney ve Doğu. Batı cephesinde 1919 Mayıs ortalarından 1922 Eylül başına kadar süren savaşın ilk yarısında Kuvâ-yı Millîye ağır basmaktadır; nizamî ordu, ancak 1920 sonlarında döğüşmeye başlamıştır. Güney cephesinde 1920 ve 1921 yıllarının ilk aylarında Fransızlara karşı daha çok Kuvâ-yı Milliye çarpışmıştır. (Bu bölgedeki bağımsız —yani 2. veya 9. Ordu Müfettişliklerine bağlı olmayan— XIII. Kolordu özellikle zayıftı.) Doğu cephesinde ise, 1920 yılının son aylarındaki Ermenilerle savaşı hemen yalnızca nizamî ordu (XV. Kolordu) yapmıştır.

Kurtuluş Savaşının en önemli bölümü, Batı cephesidir. Buradaki gelişmeleri biraz daha yakından göreceğiz. Fakat ondan önce, diğer iki cephede olanları kısaca özetlememiz doğru olur.

Doğu cephesinde, Türk ordusu 18 Eylül 1920 günü Daşnak Ermenistan'a karşı saldırıya geçerek, Kars, Sarıkamış, Gümrü (Leninakan) şehirlerini almış ve 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması yapılmıştır. Bundan sonra, Doğudan Batıya bir ölçüde kuvvet kaydırmak mümkün olmuştur. (Gümrü Antlaşmasının hüküm-

leri, 16 Mart Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla pek değiştirilmemiştir.)

Güney cephesinde ise, çatışmalar böyle bir askerî harekât sonucu olarak değil, diplomatik görüşmelerle sona erdirilmiştir. Şöyle ki, Mondros Mütarekesinden sonra, Fransızlar kendi üniformalarını giydirip silâhlandırarak Suriye ve Mısır'dan getirdikleri Ermenilerle birlikte, Adana, Kozan, Osmaniye, Tarsus, Mersin ve Pozantı'ya daha önce bu şehirlere giren İngilizlerden devralma suretiyle de Maraş, Antep ve Urfa'ya girmişlerdir. Bu geniş işgal bölgesinde Kuvâyı Milliye birlikleri, düşmanı sürekli olarak tâciz etmiş; nihayet hem savaştan usanan, hem de İngilizlerle araları açılan Fransızlar Türklerle anlaşarak (20 Ekim 1921: Ankara İtilâfnamesi) yöredeki işgallerini kaldırmışlardır. Böylelikle, Sakarya Savaşından sonra, Güneyden de Batıya bazı kuvvetler gönderilebilmiştir.

(Doğu ve Güney Cepheleri, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesince yayımlanan **Türk İstiklâl Harbi** dizisinin III ve IV'üncü ciltlerinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır - Ankara, 1965-66.)

a. Kuvâ-yı Millîye Dönemi

İngilizler, Mondros Mütarekesinden sonra, Batı Anadolu'da Yunanlıların nereye kadar ilerlediklerini gösteren bir sınır çizmişlerdi (Milne hattı). Yunan ordusu, kendisine bırakılan bu yöreye yayılırken, kuvâ-yı milliye çeteleri yer yer güçlü bir direniş göstermişlerdir. Bunların en önemlisi, Çerkes Ethem ve ağabeylerinin Kuvve-i Seyyare'siydi. Ayrıca, Demirci Mehmet ve Yörük Ali Efelerinkiler gibi milis birlikleri de vardı. Fakat kuvâ-yı milliyenin tek derdi, Yunanlılar değildi. Anadolu'da örgütlenen ve TBMM'nin kuruluşuna giden harekete karşı, İstanbul'daki Damat Ferit Paşa hükûmetinin kışkırttığı başkaldırılar da görülmeye başlamıştır. Bunlar, Millîcileri, İttihatçılık, dinsizlik ve bolşeviklikle suçlayarak halkı ayaklandırmak istiyorlardı. (Örneğin, Padişahın paşalık verdiği Ahmet Anzavur'un eylemleri.) Halife adına gerici kalkışmalar, batıdan doğuya doğru gidildikçe, ayrı bir yönetim kurulmasını amaçlayan Kürtçü akımlarla da karışmaktaydı. (Bunların ayrıntıları için, Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığının **Türk İstiklâl Harbi** kitabının VI. cildine bakılabilir - ikinci basım: Ankara, 1974.) Ayaklanmalar, asıl Ankara'da TBMM'nin açılmasından sonra sıklaşmıştır. Bu arada, Yozgat'ta patlak veren Çapanoğlu isyanını bastırmak için, batıdan Çerkes Ethem'in Kuvve-i Seyyaresini getirtmek gerekti. Yunan ordusu da, 22 Haziran 1920'de Milne hattını aşarak ileri harekâta geçti. Trakya'nın

tümünü aldıktan başka, Anadolu'da da Bursa ve Uşak üstüne yürüdü.

TBMM hükûmeti Yunan saldırılarına karşı bir Batı Cephesi Kumandanlığı örgütlemiş, başına da Ali Fuat (Cebesoy) Paşayı getirmiştir. Fakat, elde henüz kuvâ-yı millîye çetelerinden başka pek bir kuvvet yoktu. 10 Ağustos 1920'de İstanbul hükûmeti temsilcileri, Sevres Barış Antlaşmasını imzalamışlardır. Güz aylarında da, ülkenin çeşitli yerlerinde millîcilere karşı yeni ayaklanmalar (Konya vb.) çıkmıştır.

Bu sırada, Ankara hükûmeti muntazam orduyu pekiştirerek kuvâ-yı milliyeyi kaldırmaya karar vermiştir. Bu sadece askerî gerekçelerle alınmış bir karar değildi; toplumsal ve siyasal nedenleri de vardı. Çünkü kuvâ-yı milliye gerilla demekti, yerel eşrafı sömürerek yaşamak durumundaydı. Oysa, merkezî hükûmet de geniş ölçüde eşrafın desteğine dayanıyordu, onlara baskı yapan bu tür örgütlere daha fazla izin veremezdi. Fakat çoğu kuvâ-yı milliye komutanları, söz konusu karara uyarak nizamî orduya katılmayı kabul etmek istemiyorlardı. Ekim ayı sonlarında, Kuvve-i Seyyare Yunanlılara karşı Gediz taarruzunu yapmıştır. Bu girişimin başarısızlığa uğradığı iddiasıyla, Kasım başında cephe Batı ve Güney diye ikiye bölünmüş; eski cephe komutanı Ali Fuat Paşa büyükelçi olarak Moskova'ya gönderilmiş, Batı Cephesine İsmet (İnönü), Güney Cephesine de Refet (Bele) Beyler atanmıştır. Önce Demirci Efe, sonra da Çerkes Ethem başkaldırmış ve onların tasfiyesiyle Kuvâ-yı Milliye dönemi sona erdirilmiştir. Bu ayaklanmalar bastırılırken, Yunan ordusu Eskişehir ve Afyon yönünde ileri harekâta başlamıştır.

Kuvâ-yı milliye dönemi boyunca, iç ve dış siyasal gelişmeler biribirleriyle yakından ilgilidir. Aslında 1920, yakın tarihimizin en az aydınlatılmış yılı sayılabilir. Bunun nedeni, dış politikadaki Sovyetlere yaklaşma girişimlerine koşut olarak, içeride de (özellikle TBMM içinde) sola yatkın bir hava estirilmiş olmasıdır. Sonradan, bunun hatırlanması pek istenmemiştir. Birkaç yıldır serpildiğine işaret ettiğimiz İT'nin sol kanadı, Anadolu'da çeşitli örgütler kurarak, ülkeyi kendi amaçları yönünde etkilemeye çalışmıştır. Bunların başında, Yeşil Ordu Cemiyeti ile aynı derneğin bir çeşit Meclis Grubu olan Halk Zümresi gelmektedir. Mustafa Kemal Paşanın söz konusu girişimleri engellemesi üzerine, onun da isteğiyle, 18 Ekim 1920'de TBMM'nde resmî bir Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştur ki, bu, Kurtuluş Savaşında ortaya çıkan ilk siyasal partidir. TKF'nı, 7 Aralık 1920 günü yine TBMM içinde Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın kurulması izlemiştir. THİF, resmi fırkanın bir aldatmaca olduğu

ve Yeşil Ordu / *Halk Zümresi* çizgisini asıl kendisinin sürdürdüğü iddiasındadır.

Bu iç siyasal gelişmelerin ayak uydurmaya çalıştığı Sovyetlerle ilişkiler ise, TBMM ve Muvakkat İcra Encümeni Reisi Mustafa Kemal Paşanın 26 Nisan 1920'de Lenin'e bir telgraf çekerek, ortak düşmana karşı savaşabilmek için para ve silâh yardımı istemesiyle başlamıştır. Buna, RFSSC Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, 2 Haziranda olumlu bir karşılık vermiş, 20 Haziranda da Mustafa Kemal Paşa cevaba cevap yazmıştır. Daha sonra, Ankara hükûmetinin Hariciye (Bekir Sami-Kunduh) ve İktisat (Yusuf Kemal-Tengirşenk) vekillerinden oluşan bir heyeti Moskova'ya giderek Sovyetlerle bir dostluk antlaşması hazırlamaya girişmişlerdir. Antlaşmanın imzalanması, Türk ordusunun Daşnak Ermenistan'ı yenmesinden ve bu ülkenin Sovyetleştirilmesinden sonraya kalmış ve ancak yeni bir delegasyonun gönderilmesi üzerine 16 Mart 1921'de yapılabilmiş olmakla birlikte, istediğimiz para ve silâh yardımı 1920 yılı içinde başlamıştır.

Önceleri, Ankara hükûmeti Sovyet yardımı sağlayabilmek için solcu olmak ya da olmuş veya oluyor görünmek gerektiğini sanmıştır. Sonradan anlaşılmıştır ki, Sovyetler bunu ne gerekli ne de (ülkenin gelişme düzeyi açısından) olanaklı bulmaktadırlar. Hatta kendilerine yakın örgütler ortadan kaldırılsa bile, destekleri değişmeyecektir. Bu durumda, kuvâ-yı milliye tasfiye edilirken, sol örgütlerin de gerek resmîsine, gerek gerçeğine son verilmiştir.

Yeşil Ordu Cemiyeti Merkez-i Umumî Âzâları

Nâzım (Resmor: 1868-1935) Tokat mebusu, sonradan THİF
Şeyh Servet (Akdağ: 1880-1962), Bursa mebusu, sonradan THİF
Hakkı Behiç (Bayiç: 1882-1943), Denizli mebusu, sonradan TKF
Dr. Adnan (Adıvar: 1882-1955), İstanbul mebusu,
Eyüp Sabri (Akgöl: 1876-1950), Eskişehir mebusu, sonradan TKF
Yunus Nadi (Abalıoğlu: 1879-1945), İzmir mebusu, sonradan TKF
Hüsrev Sami (Kızıldoğan: 1884-1942), Eskişehir mebusu,
Süreyya (Yiğit: 1880-1952), Saruhan mebusu, sonradan TKF
Hamdi Namık (Gör: 1881-19??), İzmit mebusu,
Muhittin Baha (Pars: 1885-1954), Bursa mebusu, sonradan TKF
Celâl Bayar: (1881-1986), Saruhan mebusu,
Sırrı (Bellioğlu: 1876-1958), İzmit mebusu,
Mustafa (Cantekin: 1878-1955), Kozan mebusu,
Reşit (?: 1877-19??), Saruhan mebusu

b. Nizamî Ordu Dönemi

Kurtuluş Savaşının 22 ay kadar süren bu dönemi de, Sakarya öncesi ve sonrası diye ikiye ayrılabilir. Geçen altbölümde yaptığımız gibi, burada da önce askerî, sonra da iç ve dış siyasal gelişmeleri görelim.

1921 yılı başlarında, bir yandan hükûmete başkaldıran Kuvve-i Seyyare ile uğraşılırken, bir yandan da ilerlemeye başlayan Yunan ordusu durdurulmaya çalışılıyordu. İlkin 9-11 Ocak tarihlerinde I. İnönü Savaşıyla Yunanlıların Anadolu içerilerine yürüyüşü duraklatılmış; sonra da yeniden başlayan düşman ileri harekâtı, 26-31 Mart tarihlerinde II. İnönü Savaşıyla bir kez daha önlenmiştir. Bu başarılarından ötürü, Miralay (albay) İsmet Bey Mirlivalığa (tuğgeneral) yükseltilmiş; iyi sonuç vermediği belli olan Batı-Güney cepheleri ayrımından da cayılarak, Garp Cephesi yeniden birleştirilmiş ve İsmet Paşanın komutası altına verilmiştir.

Yunanlılar bundan sonra, bağlaşıkları olan İtilâf devletlerinin desteğini geniş ölçüde yitirmiş olmakla birlikte, yeniden saldırıya geçmişler ve Temmuz ayındaki Kütahya-Eskişehir muharebelerinde Türk ordusunu yenip bu şehirleri de işgal ederek Ankara'ya doğru yönelmişlerdir. Yenilgi, TBMM'nde büyük bir tedirginlik yaratmış ve o zamana kadar resmen askerî bir görevi olmayan, Meclis ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşanın savaşın sorumluluğunu da üstlenmesi için kendisine ısrarlı taleplerde bulunulmuştur. Onun ileri sürdüğü, TBMM'nin bütün yetkileriyle belirli bir süre donatılma koşulu kabul edilince, Mustafa Kemal Paşa —rütbesiz— Baş Kumandan olmuştur. (Oysa, yürürlükte 1876 Kanun-u Esâsisi ne göre, bu makam padişahındır; o yüzden Enver Paşa ancak Baş Kumandan Vekili olabilmişti.) Ağustos ayı sonlarında başlayan ve yüz kilometrelik geniş bir cephe boyunca tam üç hafta süren kanlı Sakarya Meydan Muharebesi ile Yunan ordusunun ileri harekâtı durdurulmuş, Ankara kurtarılmıştır.

Bu gelişmelerden önce, TBMM hükûmetinin temsilcileri, hem Sovyetlerle hem de İtilâf devletleriyle (ilki başarılı, ikincisi başarısız —ama yine de uluslararası platformlarda tanınma açısında düşünülürse, anlamlı—) görüşmeler yapmışlardır. 1921 Ocak ayı içinde, Ankara hükûmeti İstanbul'daki Tevfik Paşa hükûmetiyle birlikte Londra'da bir Barış Konferansına davet edilmiştir. Şubat ve Mart aylarındaki bu toplantı sonuç alınamadan dağılmış, Ankara'nın Hariciye Vekili Bekir Sami Bey Fransızlar ve İtalyanlarla tek tek bazı anlaşmalar yapmışsa da, dönüşünde TBMM bunları uygun bulmayarak tanımamıştır.

TBMM hükûmetinin temsilcileri daha Londra Konferansına gitmeden önce, Ocak ayında bir Teşkilât-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir ki, bunun iç siyasetteki en önemli olay olduğu söylenebilir. 1876 Kanun-u Esâsîsinin kısmî bir tâdili olarak benimsenen, ama onu reddetmeyen bu anayasal belge, Anadolu hareketinin yasallığını pozitif hukuk düzenine de yansıtan bir adım olmuştur.

10 Mayıs 1921'de, Meclis'te —geçen yılki küçük örgütlenmelerden farklı olarak— ilk ciddî parti-benzeri grup ortaya çıkmıştır. Toplam milletvekillerinin yarıdan çoğunu kapsayan bu kuruluşa A-RMH Grubu veya Birinci Grup denilmiştir. Amaç, oyların dağılmasıyla Meclis görüşmelerinin uzamasını önlemek ve disiplin sağlamaktır. Bu gruba ve ona egemen olan Mustafa Kemal Paşaya karşı, A-RMHC' nin yerel örgütlerinde ve TBMM'nin içinde bir muhalefet oluşmaya başlamıştır.

Türk ordusu, Sakarya ertesinde, bir yıl hazırlıktan sonra son taarruza girişmiştir. 26-30 Ağustos 1922'de Afyon-Dumlupınar (Baş Kumandanlık) Meydan Muharebesi, Yunan ordusunun çoğunun imhasıyla sonuçlanmıştır. 9 Eylülde İzmir, 11 Eylülde Bursa kurtarılmış; 18 Eylülde de Batı Anadolu'daki son Yunan askeri (Erdek'ten) çekilmiştir.

İZMİR VE BURSANIN ALINMASI ÜZERİNE MİLLETE BEYANNAME *
(13.IX.1922)

Büyük ve Asil Türk Milleti

Ordularımız 9 Eylül 38 sabahı İzmirimizi ve yine 9 Eylül 38 akşamı Bursamızı muzafferen tahlis ettiler. Akdeniz askerlerimizin zafer teraneleriyle dalgalanıyor.

Asya İmparatorluğuna yeltenen küstah bir düşmanın muharebe meydanlarına gelmek cesaretinde bulunan ordu kumandanlariyle kumanda heyetleri günlerden beri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin esiri harbı bulunuyorlar.

Düşmanın başkumandan tayin ettiği General (Trikopis) bir çok gece ve gündüz meyusane muharebatı ve her çarei halâsı tecrübe ettikten sonra nihayet maiyetindeki Generaller ve Erkânıharbiyeleri ve kumanda ettiği ordunun elinde kalabilen bakayasiyle arzı teslimiyet eyledi. Eğer Yunan kralı da bugün esirler meydanında bulunmuyorsa bu tacıdarların, şiarı esasen yalnız milletlerinin safalarına

(*) Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (Ank. TİTE Y., 1964), s. 458-9.

iştirak etmek olduğundan ve muharebe meydanlarının felâketli günlerinde onların saraylarından başka bir şey düşünmemek tabiatlarındandır.

Garp fabrikalarının çelik zırhları ile kaplanan muazzam Yunan orduları artık Anadolu dağlarında zabitleri tarafından terk edilmiş zavallı sürüler, cinayetlerinden tedehhüş ederek kudurmuş kitleler ve ağaç diplerinde kalmış dermansız yaralılardan ibaret kaldı. Düşman ordularının malzemei harbiyesi heman sülüsan itibariyle topraklarımızdadır. Düşmanın esirlerden başka insan zayıatının yüz binden ne kadar fazla olduğunu tayin etmek müşkildir. Fakat selâhiyeti resmiye ile milletimize tebşir ederim ki bizim insan zayıatımızın dörtte üçü hafif yaralı olmak üzere on bin nüfusa baliğ olmaktadır.

Büyük Türk milleti, Ordularımızın kabiliyet ve kudreti düşmanlarımıza dehşet, dostlarımıza emniyet verecek bir kemal ile tezahür etti. Millet orduları ondört gün zarfında büyük bir düşman ordusunu imha ettiler. Dörtyüz kilometrelik fasılasız bir takip yaptılar. Anadoludaki bütün memaliki müstevliyemizi istirdat eylediler. Büyük zafer münhasıran senin eserindir. Çünkü İzmirimizi ihtirasatı siyasiye neticesinde adeta memnunen düşmana teslim eden heyetlerle milletin hiçbir münasebeti yok idi. Bursamızı istilâ eden Yunan kuvvetleri ise ancak İmparatorluğun askeri teşkilâtiyle tevhidi amâl ve tevhidi harekât ederek muvaffak olmuşlardı. Vatanın halâsı milletin rey ve idaresi kendi mukadderatı üzerinde bilakaydüşart hakim olduğu zaman başlamış ve ancak milletin vicdanından doğan ordularla müsbet ve kati neticelere ermiştir.

Büyük ve Necip Türk Milleti, Anadolunun halâsı zaferini tebrik ederken sana İzmirden, Bursadan, Akdeniz ufuklarından ordularının selâmını da takdim ediyorum.

13.9.338 — Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

Sakarya zaferinden hemen sonra, Fransa ile Ankara İtilâfnamesi imzalanmış, böylelikle Fransızlar Misak-ı Millî'ye uygun bir barış yapılmasını kabul etmişlerdir. 1922 ilkbaharında, İtilâf devletleri Türkiye ile Yunanistan arasında barışı sağlamaya çalışmışlardır. [Yunanlıların daha Sakarya öncesinde İtilâf devletlerinin desteğini geniş ölçüde yitirdiğine yukarıda değinilmişti. İtalyanlar ve Fransızlar açısından, bu durumun açıklanması gerekmez. Ancak İngilizlerin tutum değiştirmesi hakkında birkaç söz söyleyelim. Yunan kralı

Aleksandr'ın 1920 sonlarındaki —bir maymun ısırığı yüzünden— ölümü üzerine, Başbakan Venizelos'un seçimlerde yenik düşerek işbaşından çekilmesinden sonra, bir plebisitle ülkenin başına yeniden eski kral, eski Alman yanlısı Konstantin(os) geçmişti. Bu hükümdarı, İngilizler tam tutmamaktaydı. Ayrıca İngiltere'de süregelen savaş —koalisyon— kabinesinin başındaki Liberal Parti önderi Lloyd George, yavaş yavaş kendi partisi tarafından terkedilmiş ve hükûmeti, ancak geleneksel Türk-yanlısı Muhafazakârların desteğiyle ayakta durur hale gelmiştir. Lloyd George 1921 yılı boyunca Yunanistan'a yardımını sürdürmüş, fakat bu konuda imparatorluk yönetiminde çatlamalar başlamıştır. 1922 Mart başında, Hindistan Kral Naibi **(viceroy)**, Hintli Müslümanlara bir ödün olarak, Ankara hükûmetinin isteklerini destekleyen bir bildiri yayınlamıştır. Bunun üzerine, kabine disiplini işletilerek Hindistan nâzırı Montagu istifa ettirilmiş, fakat Yunanlılar da Anadolu'daki emellerinden caydırılarak Türklerle barışa zorlanmışlardır.] Kesin bir sonuç almak isteyen Ankara hükûmeti (bu amaçla Fethi —Okyar— Beyi Paris ve Londra'ya göndermiş olmakla birlikte) barış uğruna herhangi bir ödün vermeye yanaşmamıştır. Bunun üzerine, Yunanlılar iki önemli girişimde daha bulunarak şanslarını denemişlerdir. Bunlardan biri, Batı Anadolu'daki işgal bölgelerinde kendilerine bağımlı («özerk») bir İonia devleti kurmak, öteki de Kuzey Marmara'ya asker çıkartarak İstanbul'u almaktır. İngilizler de dahil olduğu halde, İtilâf temsilcileri, kurulmaya kalkışılan kukla devleti tanımayı reddettikleri gibi, Yunanlıların İstanbul'u işgallerine de izin vermemişlerdir.

Askerî ve diplomatik gelişmeleri böylece özetledikten sonra, savaşın son yılındaki iç siyasal gelişmelere de kısaca bir göz atalım. Sakarya zaferi üzerine, TBMM, Mustafa Kemal Paşaya «gazi» ünvanını ve «müşir» (mareşal) rütbesini vermiş, Baş Kumandanlık yetkilerini de belirli sürelerle uzatmıştır. Gazi'nin güç ve itibarının hızla yükselmesi, Meclis'te ötedenberi ona karşı varolan muhalefetin de örgütlenmesine yol açmıştır. İkinci (ve muhalif) bir A-RMH Grubu kurulmuştur. Bu çevrenin başlıca savı, Mustafa Kemal Paşanın ülkede kişisel egemenliğe yöneldiğidir. Kesin zaferin kazanılmasının uzaması karşısında, muhalefet harekete geçilmeyişini sık sık eleştirmiştir.

C. Barışın Yapılması

Yunanlılar Batı Anadolu'dan atılınca, sıra Doğu Trakya'nın kurtarılmasına gelmiştir. Nitekim, 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi, silâh bırakışmayı bu koşula (Trakya'nın Yunanlılarca sava-

şılmadan onbeş gün içinde boşaltılması koşuluna) bağlamaktadır. TBMM Hükûmeti'ni Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşanın temsil ettiği görüşmelerde hazırlanan metni, Yunanlı temsilci önce imzalamamışsa da, sonradan o da İtilâf devletleri temsilcilerince anlaşmayı kabule zorlanmıştır.

Mudanya mütarekesi askerî sözleşmesinin metni (sadeleştirilmiştir):

«Müttefik Devletler tarafından 23 Eylül 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin 29 Eylül 1922 tarihinde Müttefik Devletlere gönderdikleri notalar hükümlerine uyarak müttefik generalleri :

Büyük Britanya Hükümeti adına General Harington,

İtalya Hükümeti adına General Monbelli,

Fransa Hükümeti adına General Charpy

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa,

Yunanistan adına General Mazarakis,

arasında 3 Ekim 1922 tarihinde ve bundan sonraki günlerde Mudanya'da toplantılar yapılmıştır. Müttefik Devletler Doğu Trakya'nın Edirne dahil olduğu halde, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine teslimine karar verdiklerinden bu konferansın amacı şundan ibaretti :

1. Yunan kuvvetlerinin Doğu Trakya'dan, gerisine çekilmeye davet edilecekleri hattı belirtmek.

2. Yunan askerî kuvvetlerinin ve mülkî idaresinin bu araziyi boşaltma düzeniyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti mülkî idare ve jandarmasının bu araziye yerleştirilmesi tarzını tayin etmek.

3. İntikal devresinde bu dolaylarda düzenin ve genel emniyetin devam ettirilmesi maksadıyla kontrol sağlamak.

Delegeler aşağıdaki noktalarda birleşmişlerdir:

1. Bu sözleşmenin yürürlüğe konması tarihinden başlayarak Türk ve Yunan askerî kuvvetleri arasında muhasamat durdurulacaktır.

2. Bu sözleşmenin yürürlüğe konması tarihinden başlayarak Trakya'daki Yunan kuvvetlerinin, gerisine çekilmeye davet edilecekleri hattı, Adalardenizi'ne döküldüğü yerden Trakya ile Bulgaristan sınırını kestiği noktaya kadar Meriç'in sol kıyısı teşkil edecektir.

3. Barış yapılıncaya kadar, mümkün olabilecek her türlü karışıklığı önlemek için Meriç'in sağ kıyısı (Karaağaç dahil olmak üze-

re) Müttefik Devletler kıtaları tarafından işgal edilecek ve bu kıtalar Müttefik Devletlerce tayin olunacak noktalara konacaktır.

4. Edirne dolaylarına ulaşmayı sağlayan hat [demiryolu] şubesinin geçiş serbestliğini tam olarak devam ettirmek maksadıyla Cisr-i Mustafa Paşa (Sivilingrat)'dan Kuleliburgaz [Pityon]'a kadar Meriç'in sağ kıyısını takip eden demiryol kısmı üç müttefik devletin, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ve Yunanistan'ın birer delegesinden kurulu bir karma komisyon tarafından nezaret altına alınacaktır. Bu nezaret, özel bir sözleşmeyle düzenlenecektir.

5. Doğu Trakya'nın Yunan kıtaları tarafından boşaltılması, bu sözleşmenin yürürlüğe konmasından itibaren başlayacaktır. Bu boşaltmada, kıtaların kendisi, çeşitli askerî hizmet ve teşkiller ve onların çeşitli taşıt araçları ile harp gereçleri stokları, cephaneler ve yiyecek depoları dahildir. Bu boşaltma, ortalama onbeş gün içinde yapılacaktır.

6. Jandarma da dahil olduğu halde, Yunan mülkiye memurları mümkün olduğu kadar çabuk çekileceklerdir. Her idare bölgesinden Yunan memurları çekildikçe mülkî hükümet müttefiklerin memurlarına bırakılacak ve onlar da mümkün olduğu kadar aynı günde bunu Türk memurlarına devir ve teslim edeceklerdir. Bu devir ve teslim, Trakya'nın tüm olarak Yunan kıtaları tarafından boşaltılmasının bitiminden sonra en çok otuz gün içinde sona erecektir.

7. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin memurlarına, düzen ve mahallî güvenin devam ettirilmesine kesin olarak yetecek miktarda Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin jandarma kuvvetleri katılacaktır. Bu kuvvetlerin toplamı, subaylar dahil olduğu halde 8000'i geçmeyecektir.

8. Yunan kıtalarının geri çekilme hareketleri ve mülkî idarenin devir ve teslim işi, başlıca merkezlerce yerleştirilecek olan müttefikler arası heyetlerin idaresi altında yapılacaktır. Bu heyetlerin görevi yukarıda yazılı geri çekilme ve devir ve teslim işini kolaylaştırmaya aracılık etmektir. Bu heyetler her çeşit taşkınlıklara engel olmaya çalışacaklardır.

9. Bu heyetlerden başka Doğu Trakya'yı müttefik kıtaları işgal edeceklerdir. Ortalama yedi taburdan kurulu olan bu kıtalar düzenin devam ettirilmesini sağlayacaklar ve yukardaki müttefikler arası heyetlere yardımcı hizmetini göreceklerdir.

10. Müttefiklerin heyetleriyle kıtaların geri çekilmesi, Yunan kıtalarının boşaltması sona erdikten otuz gün sonra olacaktır. Müttefik hükümetler düzenin devam ettirilmesi ve Türk olmayan halkın korunması için yeteri kadar tedbir alındığı hakkında fikir birliğine

vardıkları takdirde bu geri çekilme işi daha yakın bir tarihte olabilir. Bu suretle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve idare ve jandarma bir idare bölgesinde düzenli olarak görevlerini yaptığı anda müttefik heyetler ve kıtalar bu idare bölgesinden, kararlaşan otuz günlük sürenin bitiminden önce geri alınabilirler.

11. Anadolu'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kıtaları aşağıda gösterilen ayırıcı hatlar üzerinde duracaklar ve bu hatları Barış Konferansının açılması ve devamı süresince geçmeyeceklerdir; yukarıdaki ayırıcı hatlar müttefik ordulardan her birinden birer subayla Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ordusundan bir subaydan birleşik olmak üzere karma komisyonlar tarafından sınırlandırılacaktır.

Müttefik hükümetlerle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti her türlü olayların önünü alacak gerekli ihtiyat tedbirlerine başvurmakla beraber aşağıdaki bölgelerde kendi kuvvetleri miktarını çoğaltmamayı ve tahkimat veyahut askerî faaliyetlere girişmemeyi taahhüt ederler:

Çanakkale bölgesi; Bozburnu - Kumburnu hattının boğazdan başlayarak 15 km. doğusunda bir mesafeye kadar.

İzmit yarımadasında; Boğaziçi'nden başlayarak Şile-Darıca hattının 15 km. doğusunda bir mesafeye kadar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Bozburun (Lâpseki kuzeyi) ile Karaburun (Karabiga'nın kuzeyinde) arasındaki kıyının en az 15 km. mesafesine kadar topçu tabiye etmemeyi taahhüt eder.

12. Müttefik kıtaları şimdi bulundukları arazide kalacaklardır. Bu araziye Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Barış Konferansının kararına kadar riayet etmeyi taahhüt eder. Bu arazi aşağıdadır:

İstanbul yarımadasında; Podima'nın 7 km. kuzey-batısının Karadeniz üzerinde bir noktadan İstıranca-Mertekil-Kışağıl-Sinekli-Karaşan çiftliği-Kadıköy-Yenice-Filadina çiftliği-Kalikratya (bütün bu mevkiler dahildir) hattının doğusunda kalan yarımadanın bütün kısmı.

Gelibolu yarımadasında; Baklaburnu (Saros körfezinde) ve Soğukluk mansabı (bütün bu noktalar dahil) hattının güneyinde kalan Gelibolu yarımadasının bütün kısmı.

13. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, barış antlaşmasının onaylanmasına kadar Doğu Trakya'ya kıtalar geçirmemeyi ve orada bir ordu toplamamayı ve devam ettirmemeyi taahhüt eder.

14. Bu sözleşme imzalandıktan üç gün sonra, yani 14/15 Ekim 1922 gece yarısı yürürlüğe girecektir.

Mudanya'da dört nüsha halinde Fransızca olarak 11 Ekim 1922' de imza edilmiştir».
Türk İstiklâl Harbi, II/6-iv: **İstiklâl Harbinin Son Safhası** (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi Yay., 1969), s. 85-88.

Kurtuluş Savaşından sonra, kesin barışın yapılması bir yıl kadar sürmüştür. Barış görüşmelerine katılmak üzere, Yusuf Kemal —Tengirşenk— Beyin istifa ettirilmesiyle boşalan Dışişleri Bakanlığına İsmet Paşa atanmıştır (26 Ekim 1922). İtilâf devletlerinin, toplanacak barış konferansına İstanbul hükümetini de çağırmaları, padişahlığın kaldırılmasını hızlandırmış, TBMM 1 Kasım 1922'de saltanatı lağvetmiştir. Böylelikle, üstünde yalnızca halifelik ünvanı olan VI. Mehmet (Vahdettin), iki hafta sonra, can güvenliği olmadığını ileri sürerek İngilizlere sığınmış ve yurtdışına kaçmıştır. Onun yerine, TBMM tarafından, Millî Mücadeleye karşı hemen her zaman olumlu davranan Veliaht Mecit Efendi halife seçilmiştir.

Bu arada, (Mudanya Mütarekesinin imzalanmasından bir hafta sonra) İngiltere'de de Lloyd George hükümeti düşmüş ve yeni kabineyi doğrudan doğruya Muhafazakârlar kurmuşlardır. Lloyd George'un devrilmesi için, bardağı taşıran son damla, İngiliz tarihlerinde **Chanak Affair** (Çanakkale olayı) diye anılan, Türk ordusu bu boğazdaki İngiliz işgal kuvvetlerinin üzerine yürüyünce, Lloyd George kabinesinin durumu iyi idare edemeyerek savaş tehlikesi yaratmış olmasıdır.

20 Kasım 1922'de açılan Lozan Barış Konferansı, uygulanmayan Sevr Muahedesinin yerine geçmek üzere, Birinci Dünya Savaşından sonra, İtilâf devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu mirasçısı Türkiye devletiyle karşılıklı durumlarını belirleyen genel bir antlaşma metni hazırlamayı amaçlıyordu. Dolayısıyla, 1919-22 Türk-Yunan savaşı da, Harb-i Umuminin bir çeşit devamı sayılmaktaydı. Konferansta, İsmet Paşa ile Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saka) Beylerden oluşan Türk delegasyonunun karşısında sekiz devletin (İngiltere, Fransa, İtalya, ABD. Yugoslavya, Romanya, Japonya ve Yunanistan) temsilcileri yer almışlar; ayrıca (Sovyetler Birliği ve Bulgaristan gibi) başka devletlerle de kendilerini ilgilendiren belirli konularda görüşmeler yapılmıştır. Konferans iki buçuk ay çalışıldıktan sonra görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine kesintiye uğrayarak dağılmış; 1923 Şubat ayı başlarından Nisanın son haftasına kadar süren bir aradan sonra, yeniden toplanılarak üç ay daha görüşmelerde bulunulmuştur. Nihayet, üzerinde anlaşılan metin, 24 Temmuzda imzalanmıştır.

Lozan Konferansında tartışılan ve biri (Musul) dışında çözüme bağlanan, başlıca beş sorun vardır: Boğazların statüsü (uluslararası

denetim kabul edilmiştir); Trakya sınırı (Yunanistan'la 1913 sınırı benimsenmiş, ancak savaş tazminatı olarak Karaağaç Türkiye'ye bırakılmıştır); Düyun-u Umumiyenin (dış borçların) tasfiyesi (Osmanlı devletinin Asya kıtasındaki halefleri arasında bölüşülerek Fransız Frangı üzerinden yıllık taksitlere bağlanmıştır); kapitülasyonlar (kaldırılmış, ancak Türkiye beş yıllık bir geçiş dönemi için dışalım gümrüklerini değiştirmemeyi yükümlenmiştir); ve Musul (Türkiye ile İngiltere arasında çözümü, Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine bırakılmıştır). Ayrıca, İstanbul'u işgal altında tutmaya devam eden İtilâf devletleri kara ve deniz kuvvetlerinin bir program uyarınca çekilmeleri karara bağlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Lozan'da Batılılarla uzlaşıp ülkeyi biran önce barışa kavuşturmak istiyordu. Fakat muhalif İkinci Grup, hatta 1922 Temmuzundan beri Başbakan (İcra Vekilleri Heyeti Reisi) olan Rauf (Orbay) da dahil olmak üzere birçok Birinci Grup üyeleri, Misak-ı Milli'den (Musul gibi) herhangi bir ödün verilmesine şiddetle karşı çıkıyor, özellikle delegasyonumuzun başkanı İsmet Paşayı kıyasıya eleştiriyorlardı. Barış antlaşması imzalansa bile, birtakım ödünler içermesi kaçınılmaz görünen metnin bu Meclis'e onaylatılması zordu. O nedenledir ki, Lozan'daki aradan sonra, görüşmelerin ikinci dönemi başlamadan, TBMM kendisini feshetmiş ve yeni seçimlere gidilmesini kararlaştırmıştır (1 Nisan 1923).

Öte yandan, Mustafa Kemal Paşa daha 6 Aralık 1922'de, barıştan sonra Halk Fırkası adlı bir siyasal parti kurma niyetini kamuoyuna açıklamıştı. Meclis kendini fesih kararını alır almaz, Mustafa Kemal Paşa A-RMHC reisi sıfatıyla, bu derneğin Meclis Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüşeceğini ilân ederek, seçimler için Dokuz Umde bildirisi yayımlanmıştır. Bu ilkeler, özetle şunlardır:

1. Ulusal egemenliğe bağlılık; yönetimle ilgili yeni yasaların çıkarılması.
2. Saltanatın kaldırılması kararının değişmezliği, TBMM'ne dayanan Halifeliğin İslamlararası yüksek bir makam olduğu.
3. İç güvenlik ve asayişin sağlanması.
4. Mahkemelerin hızlı işlemesi.
5. Ekonomik ve toplumsal önlemler alınması.
6. Zorunlu askerlik süresinin kısaltılması; asker kişilerin refahlarının sağlanması.
7. Yedek subaylara, malûl gazilere, emekli, dul ve yetimlere yardım edilmesi.
8. Bayındırlık işleri için şirketler kurulması ve kişisel girişimlerin kollanması

İntihabat kanun-u muvakkatında bazı değişiklikler yapıldıktan sonra (elli bin yerine yirmi bin erkek nüfus başına bir milletvekili çıkarılması, seçmenlik yaşının 25'ten 18'e indirilmesi, seçmenlik için aranan vergi ödeme koşulunun kaldırılması), yine iki dereceli bir seçimle, TBMM'nin ikinci dönem üyeleri belirlenmiş ve İkinci Grup'tan hiç kimsenin yeniden seçilmemesine özen gösterilmiştir.

Yeni Meclis 11 Ağustos 1923'te toplanmış, TBMM Başkanlığına yine Mustafa Kemal Paşa seçilmiş, işbaşından çekilen Rauf Beyin yerineyse, hükümeti kurma görevi Fethi Beye verilmiştir. 23 Ağustosta Lozan Barış Antlaşması Meclisçe onaylanmıştır. 9 Eylülde de milletvekilleri, Halk Fırkası'nı kurmuşlardır. Fakat yeni dönemin başlarında, bu Mecliste de disiplin sağlanamamış, parti grubu Mustafa Kemal Paşanın istemediği kararlar almaya başlamıştır. (Örneğin, Orduya dönmek üzere TBMM İkinci Başkanlığından ayrılan Ali Fuat —Cebesoy— Paşanın yerine, Dışişleri Bakanı İsmet Paşanın amansız hasmı Rauf Beyi getirmeye kalkmışlardır.) Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa, Fethi Bey hükümetini istifa ettirerek bir kabine bunalımı yaratmıştır. Bu bunalım çözülürken de, bir Teşkilât-ı Esasiye Kanunu değişikliğiyle Cumhuriyet ilân edilmiştir: 29 Ekim 1923. Mustafa Kemal Paşa reisicumhur, Fethi Bey Meclis reisi, İsmet Paşa da başvekil olmuşlardır. İsmet Paşa, aynı zamanda, fırka umumi reisı Mustafa Kemal Paşaya vekâleten Halk Fırkası'nın başına geçmiştir

Bu gelişmelerden iki hafta kadar önce, 13 Ekim günü, İsmet Paşa ile arkadaşlarının verdiği bir önerge üzerine, TBMM'nin bir Heyet-i Umumiye Kararı ile, Türkiye Devleti'nin başkenti de Ankara olmuştu.

SİYASAL TARİH
1923 - 1950

CEMİL KOÇAK

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, bir tek-parti yönetimi olarak doğmadı. Tam aksine, Samet Ağaoğlu'nun deyimi ile «Kuvâ-yı Milliye Ruhu»-nu temsil eden Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin demokratik ve çoğulcu yapısı süreç içinde bir tek-parti diktatörlüğüne dönüştü.

Ben bu yazıda, uzun yıllar süren tek-parti iktidarının doğuş ve kuruluş sürecinin, tek-parti yönetiminin değişik evrelerinin ve nihayet tek-partili diktatörlüğün süreç içinde ortadan kalkışının öyküsüne yer vereceğim.

Askerî Zaferden Mütarekeye

Türk Ordusunun 9 Eylül 1922'de İzmir'e girişi, Yunan Ordusu karşısında askerî bir zafer kazanıldığını gösteriyor; fakat bu, henüz savaşın sonu anlamına da gelmiyordu. Çünkü, İstanbul başta olmak üzere, Boğazlar bölgesi hâlâ İngilizlerin, Doğu Trakya da Yunanlıların işgali altındaydı. Bu aşamada en önemli sorun, İngiltere ile de savaşılıp savaşılmayacağında düğümleniyordu. Mütareke imzalanıp imzalanmayacağı ise bir soru olarak hâlâ ortadaydı.

Bu koşullar altında Türk Ordusu 10 Eylül'de Bursa'ya girdi. Yunan Ordusu'ndan geriye kalan askerî birliklerle çarpışmalar sürüyordu. Yine bu sırada Türk-İngiliz görüşmeleri de başladı. Çanakkale ve Boğazlara yönelik Türk askerî harekâtı müttefik devletlerin diplomatik alandaki karşı koymalarına karşın sürdü ve genişledi; Türk Ordusu 12 Eylül'de Mudanya'ya ve 17 Eylül'de de Bandırma'ya girdi. Türk Ordusu ile İngiliz birlikleri arasında, iki askerî gücü birbirinden ayıran, sadece dar bir tarafsız bölge kalmıştı. Türk birlikleri 23 Eylül'de Çanakkale'ye, 24 Eylül'de ise tarafsız bölgeye girdiler; bu gelişmeye rağmen İngiliz birlikleri bir silahlı çatışmadan kaçındılar. Bu sırada Ankara Hükümeti ile müttefik devletlerin temsilcileri arasında süren diplomatik ve siyasal görüşmeler de olumlu biçimde sonuçlandı. 3 Ekim'de başlayan Mudanya Konferansı'nda Türk tarafını İsmet (İnönü) Paşa temsil ediyordu. Görüşmeler 11 Ekim'de anlaşma ile sonuçlandı ve Mudanya Mütarekesi 15 Ekim'de yürürlüğe girdi. Tuhaf olan nokta, gerçekte Türk ve Yunan Ordu-

ları arasındaki savaşın sona erdiğini resmen ilân eden bu antlaşmanın altında Yunanistan'ın imzasının olmamasıydı. Gerçekten de, Mudanya Mütarekesi, Ankara Hükümeti'nin yanı sıra, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından imzalanmıştı. Ancak mütarekenin yürürlüğe girmesinden bir gün önce, 14 Ekim'de, Yunanistan antlaşmaya katıldığını açıkladı da, bu gerçekten garipsenecek duruma son verildi. Mütarekenin yürürlüğe girmesini takiben Refet (Bele) Paşa Doğu Trakya'yı teslim almak üzere İstanbul'a gitti.

Siyasî İktidar Sorunu

Askerî sorunların bir ölçüde çözüldüğü ve barışın yeniden tesis edildiği aşamada, siyasî sorunların ve çatışmaların ön plana çıkması kaçınılmazdı. Askerî zaferden sonra derhal gündeme gelmesi kaçınılmaz olan konu, merkezî otoriteyi sağlayacak olan siyasî iktidarın nasıl ve kim/kimler tarafından ele geçirileceği, daha doğrusu bu iktidara kimin ya da kimlerin sahip çıkacağı sorusunda düğümleniyordu.

Millî Mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra ortada bir siyasî iktidar sorunu olduğunu düşünmek ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Yine ilk bakışta düzenli ordu birliklerine komuta eden ve düşmanı yenerek vatanı kurtaran Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin siyasî iktidarın gerçek sahibi olduğu ve bu türden bir sorunun söz konusu dahi olamayacağı düşünülebilir. Ancak 1922 yılının sonbaharında iktidar sorunu elbette basit bir sorun değildi, olamazdı da.

Müttefiklerin çekilmesinden sonra ortada siyasî otorite iddiasında bulunabilecek iki merkez kalmıştı: İstanbul'daki Padişah/Halife ile İstanbul Hükümeti ve Ankara'da kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi. İstanbul Hükümeti açısından sorun basitti: Bu son Osmanlı Hükümeti'ne göre, aslında Ankara ve İstanbul Hükümetlerinin karşı karşıya gelmeleri için artık önemli bir neden kalmamıştı. Aksine, her iki hükümet de, millî davanın kazanılmasında önemli rol oynamıştı. İstanbul Hükümeti'ne göre, Millî Mücadelenin kazanılmasında Ankara ve İstanbul Hükümetleri arasındaki işbirliğinin önemi ve değeri gözden uzak tutulmamalıydı. İzlenmesi gereken siyaset konusunda meydana gelen anlaşmazlıklar ise, artık bu aşamada ortadan kalkmış sayılırdı. Sonuçta, her iki hükümet de bundan sonra dayanışma içinde olmalı ve birlikte hareket etmeliydi.

Ancak İstanbul Hükümeti'nin tek dayanağı olan Saray, ilk bakışta dahi güçlü görünmüyordu: nitekim eski Sadrazam ve Vahdettin'in eniştesi olan Damat Ferit Paşa daha 22 Eylül'de yurt dışına çıkmıştı. Tek başına bu kaçış hadisesi bile, İstanbul'un güçsüzlüğü-

nün ve siyasî bakımdan düşük prestijinin bir belirtisiydi. Bununla birlikte, Sadrazam Tevfik Paşa 17 Ekim'de, yakında toplanması beklenen barış konferansına İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin birlikte katılmalarını önerdi. Bu öneri, İstanbul'un görünürdeki güçsüzlüğüne karşın, aslında siyasî otorite olma iddiasında Ankara'dan geri kalmamaya çalıştığını gösteriyordu. Nitekim barış konferansına katılması için Ankara Hükümeti'ne yapılan müttefik çağrısının alınmasından hemen sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 29 Ekim'de daveti kabul ettiğini bildirmesi üzerine, aynı gün Tevfik Paşa Ankara ve İstanbul Hükümetlerinin konferansa birlikte katılmaları yolundaki çağrısını ısrarla sürdürdü.

İstanbul Hükümeti'nin bu ısrarlı güç gösterisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin radikal bir kararı ile yanıtladı: 1 Kasım'da Saltanat ile Hilâfet ayrıldı ve Saltanat lağvedildi.

Saltanatın lağvı, siyasî iktidar mücadelesinde radikal ve çok önemli bir adımdı. Gerçi Milli Mücadele yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi, Padişaha ve Halife'ye karşı açık bir tutum almaktan kaçınmış, tam aksine Millî Mücadelenin bu iki mukaddes makamın esir olmaktan kurtuluşu için verildiğini açıklamıştı. Bu görüşten yola çıkılarak, 1922 yılı sonlarında şöyle düşünmek mümkündü: Artık savaş kazanıldığına ve Padişah ile Halife yeniden özgürlüğüne kavuştuğuna göre, Saray'ın otoritesi yeniden güç kazanabilir ve egemenliği ele geçirebilirdi. Ancak bu düşünce yine de sadece kuramsal planla sınırlı kalmaya mahkûmdu; çünkü gerçekte Millî Mücadele yıllarında Ankara Hükümeti Saray ile (hiç olmazsa Saray'da egemenliği elde bulunduranlarla) göze göz dişe diş kararlı bir mücadele vermişti. Gerçi Saray'daki bazı yöneticiler sayesinde (örneğin, Tevfik Paşa'nın Sadrazam olduğu dönemlerde), Ankara ile İstanbul arasında bir diyalog kurulmuştu; fakat 1922 yılı sonbaharında iki merkez arasında bir uzlaşma ya da anlaşma olanağının artık tamamen ortadan kalkmış olduğu da görülüyordu.

Saltanatın kaldırılmasından sonra, İstanbul Hükümeti ve Saray önemli ölçüde güç yitirdi: Önce 4 Kasım'da Tevfik Paşa Hükümeti (son Osmanlı Hükümeti) istifa etti ve aynı gün öğleden sonra İstanbul'da da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yönetimi başladı. Hatta bu durum müttefik devletlerce de kabul edildi. Son Osmanlı Hükümeti'nin istifası ile artık bir hükümet merkezi olarak İstanbul'un siyasî gücü tamamen sona ermişti. İstanbul'da artık bir hükûmet yoktu ve bir daha da yenisi kurulmadı. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin son günü olarak 4 Kasım tarihi kabul edilebilir; nitekim Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi **Takvim-i Vekayi** de en son 4 Kasım'da yayınlanmıştır.

Gerçi İstanbul'da artık bir hükümet kalmamıştı, ama Saray kısmen ayaktaydı. Nihayet Vahdettin her ne kadar Padişahlık ünvanını yitirmiş de olsa, Halife olarak belirli bir güce sahip olabilirdi. Vahdettin İngilizlere sığınarak 17 Kasım'da yurt dışına çıktı. Bu gelişme üzerine, 18 Kasım'da önce Şer'iye Vekili Vehbi Efendi'den fetva alındıktan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, Vahdettin'i Halifelikten hal etti ve yerine Milli Mücadeleye sempati gösterdiği bilinen Abdülmecid Efendi'yi seçti; 24 Kasım'da Topkapı Sarayı'nda Abdülmecid Efendi için biat merasimi yapıldı.

Siyasî gelişmelerin bu aşamasında, İstanbul'da Ankara'ya rakip olabilecek tek siyasî seçenek Halife Abdülmecid Efendi idi. Halife ve Hilâfet ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilişkilerinin nasıl düzenleneceğine ilişkin hiçbir kural ve gelenek bulunmuyordu. Bu, fiilî bir durumdu ve ilişkilerin niteliği tamamen güç ilişkilerine göre belirleniyordu.

Ancak 1923 yılı başlarında hangi merkezin (Halife'nin mi, yoksa Ankara Hükümeti'nin mi) iktidara geleceği gerçekten bir soru işaretiydi.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na

Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ankara Hükümeti içinde de siyasî tartışma, çatışma ve anlaşmazlıkların olmadığını söylemek mümkün değildi. Millî Mücadelenin öncü kadrolarını oluşturan asker ve sivil yönetici bürokratlar arasında, zaferin kazanılmasından sonra yapılması gerekenler konusunda esaslı görüş ayrılıkları vardı. Bu görüş farkları Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarında açıkça görülmüştü. TBMM içinde değişik eğilimli siyasî gruplaşmalar olmuştu ve çatışmalar zaman zaman yoğunlaşarak sürüyordu.

Askerî zafer Mustafa Kemal Paşa'nın siyasî prestijini olağanüstü derecede artırmıştı. Diğer yandan, Mustafa Kemal Paşa, daha Millî Mücadele sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (1. Grup) da önderi konumundaydı. Müdafaa-i Hukuk Grubu, zaman zaman Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan oylamalarda ve seçimlerde azınlıkta kalmakla birlikte, genellikle siyasî girişimi elinde bulunduruyor ve gelişmelere yön verebiliyordu. Ama bir anlamda muhalefet grubu işlevi yürüten 2. Grup da önemli güce sahipti.

Bu aşamada Türkiye Büyük Millet Meclisi içindeki siyasî tartışmalar yoğunlaştı. Muhalefet grubu, yönetici kadro içinde hayli siv-

rilmiş bir «Tek Adam»ın iktidarı bütünüyle kendi elinde toplamasından ve bunun sonucunda da kişisel bir yönetim kurulmasından çekiniyordu. Daha da ötesi, muhalefet grubu, çok daha uzun bir zaman önce, Mustafa Kemal Paşa'nın fırsatını bulduğunda uygulamaktan kaçınmayacağı siyasî ve sosyal görüşlerini sezerek bu tür bir gelişmeye karşı çıkmaya karar vermişti. Böylece, 2. Grup, «millî hâkimiyet» ilkesinin savunulması sayesinde «Tek Adam» yönetimine karşı olduğunu vurgulamaya çalıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın önderi olduğu 1. Grup için 2. Grup «mürteci»lerden kurulu bir topluluktu ve siyasî iktidar mücadelesinde hesaba katılması gereken en önemli ve güçlü muhalefet akımını temsil ediyordu.

Muhalefet grubu, askerî sorunların bir ölçüde çözüldüğü bir sırada Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı açık bir saldırıya geçti: Milletvekili seçimine ilişkin yasada küçük bir değişiklik önerdi. Buna göre, beş yıl süreyle belirli bir seçim bölgesinde oturmamış bir kişinin milletvekili seçilmesi mümkün olmayacaktı. Bu öneri, bu koşulu yerine getirmesi kesinlikle mümkün olmayan Mustafa Kemal Paşa'yı hedef alıyordu. Mustafa Kemal Paşa 2 Aralık'ta yaptığı konuşmada, doğrudan kendine yönelik bu siyasî saldırıyı açığa vurdu. Öneri red edildi.

Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına yönelik bu girişim aradan kısa zaman geçtikten sonra derhal yanıtlandı: Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922 tarihinde Halk Fırkası adı altında yeni bir siyasî parti kuracağını açıkladı. Yeni parti halkçılık esası üzerinde vücud bulacaktı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, o zamana dek kurulmuş olan siyasî partilerin deneyimlerinden yararlanmak gerektiği görüşündeydi. Özellikle de Osmanlı Devleti'nin son yıllarında görülen parti mücadelelerinin ve kavgalarının geniş yığınlar üzerinde uyandırdığı hoşnutsuzluğun farkındaydı. Yeni bir partiler kavgası başlatmak niyetinde de değildi. Tam aksine, yeni kurulacak parti tüm ulusu temsil etmeliydi; bu parti, sınıfların temsilcisi olmamalıydı.

Diğer yandan, Lozan'daki barış görüşmeleri, ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle 4 Şubat 1923'de kesintiye uğradı. Yine tam bu sırada yeni devletin iktisat siyasetini saptamak üzere İzmir'de hükümetin güdümünde Türkiye İktisat Kongresi toplandı. Kongrede devletin özellikle iktisadî sorunların çözümüne büyük önem vermesi gerektiği görüşüne varıldı. Sorunların çözümünde ise, genellikle liberal iktisat politikalarının kullanılması üzerinde görüş birliğine varıldı.

1 Nisan 1923 tarihinde Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerin yenilenmesine karar verdi. Böylece Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tarihî görevi sona ermiş oldu. 8 Nisan'da Ana-

dolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa, seçim dolayısıyla halka yayınladığı bildiride, 9 Umde'yi açıkladı. Bildirinin giriş bölümünde; ulustan aldığı yetki ile oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görevlerini büyük ölçüde yerine getirdiği ve yeni seçimlere karar verdiği, bundan sonraki dönemde barış olduğunda bir ekonomik kalkınma hamlesi içine girileceği bu yeni dönemde Meclis'in çoğunluğunu bu amaç etrafında toplamak ve birleştirmek, bu yolda ulusal egemenlik temelinde bir Halk Fırkası kurmak yolunda hareket edileceği, Meclis'te halen mevcut olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (1. Grup) Halk Fırkası'na dönüşeceği belirtiliyordu. 9 Umde'nin önemli noktaları şunlardı: Ulusal egemenliğe bağlılık, Saltanatın kaldırılması kararının değiştirilemezliği, güvenliğin sağlanması, ekonomik ve sosyal alanda kalkınma, zorunlu askerlik hizmetinin kısaltılması ve ordu mensuplarının refahının sağlanması, bürokraside reform yapılması, ekonomide kişisel girişimlerden yararlanılması.

23 Nisan 1923'de Lozan'daki barış görüşmelerine yeniden başlandı. 24 Temmuz'da da Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Bu sırada yapılan seçimlerde ise, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başarılı olmuş; yeni Meclis büyük ölçüde Cemiyetin aday gösterdiği milletvekillerinden oluşmuştu. 2. Gruba dahil pek az üye yeniden milletvekili seçilebilmişti. Diğer yandan, seçimi kazanan az sayıda bağımsız üye de bir süre sonra yeni kurulan Halk Fırkası'na katılmıştı. Ancak yeni Meclisin büyük ölçüde 1. Grup üyelerinden oluşması, Meclis'te siyasî çatışmaların ve tartışmaların, en azından ilk zamanlar için, ölçüsünü azaltmayacaktı.

9 Ağustos'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi bazı milletvekillerinin katılımı ile Ankara'da bir toplantı yapıldı; toplantının amacı yeni kurulması düşünülen fırkanın (Halk Fırkası) nizamnamesini hazırlamaktı. Nizamname 9 Eylül'de kabul edildi Halk Fırkası ise ancak 11 Eylül'de resmen kuruldu, bununla birlikte daha simgesel bir tarih olan 9 Eylül günü Halk Fırkası'nın kuruluş günü olarak kabul edildi. Yeni fırkanın kuruluş dilekçesi ise ancak 23 Ekim'de Dahiliye Vekâleti'ne verildi. 11 Eylül'de yapılan seçimde Halk Fırkası Genel Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa seçildi. Genel Sekreterliğe ise Recep (Peker) Bey getirildi. Refik (Saydam), Celâl (Bayar), Münir Hüsrev (Göle), Saffet (Arıkan) Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasındaydılar. Meclis Grup Başkanlığı'na da İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Fethi (Okyar) Bey seçildi. Meclis Grubu Yönetim Kurulu üyeleri arasında Refik (Koraltan) da bulunuyordu.

Yeni kurulan partinin henüz bir programı yoktu. Ancak kabul edilen nizamnamenin «umumî esaslar» kısmında partinin amaçları

belirtiliyordu. Buna göre, Halk Fırkası, ulusal egemenliğin halk tarafından ve halk için uygulanmasına yol gösterecek, Türkiye'yi çağdaşlaştıracak ve hukuk devletini egemen kılacaktı. Parti, halk tanımını herhangi bir sınıfa mal etmiyor, aksine sınıflarüstü bir halk tanımından yola çıkarak, her cins ayrıcalığa karşı olduğunu açıklıyordu.

Cumhuriyetin ilânından sonra Halk Fırkası içinde bazı değişiklikler yapıldı: Örneğin, İsmet Paşa, 1923 tarihli parti nizamnamesinde yeri olmamakla birlikte Genel Başkan Vekilliği'ne ve Meclis Grup Başkanlığı'na getirildi. Diğer yandan, yine Cumhuriyetin ilânından sonradır ki, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 20 Kasım'da Başvekil ve Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa tarafından Cemiyet örgütüne yayınlanan bir bildiri ile, Halk Fırkası'na katıldı. Cemiyet idare heyetleri bu tarihten itibarendir ki, Halk Fırkası'nın idare heyetleri haline geldiler.

Bu arada 11 Ağustos'ta yeni Meclis toplandı. 23 Ağustos'ta Lozan Antlaşması Meclis'te onaylandı. Yeni hükümet (İcra Vekilleri Heyeti) ise Fethi Bey başkanlığında kuruldu. 13 Ekim'de Ankara yeni devletin başkenti olarak kabul edildi.

CUMHURİYETİN İLÂNI

Yeni Meclis'in çalışmalarına başlaması ile siyasî çatışmalar da yoğunlaştı. Mustafa Kemal Paşa ikinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa da 2. Başkanlığına, seçildiler. 14 Ağustos'ta göreve başlayan Fethi Bey başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti ise bir siyasî bunalım sonucunda işbaşına gelmişti. İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey ile Hariciye Vekili İsmet Paşa arasında Lozan Barış Antlaşması konusunda beliren ve gittikçe şiddetlenen anlaşmazlık, nihayet Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'nın yanında tutum alması sonucunda çözüme ulaşmış ve bu çatışmanın sonucunda Fauf Bey görevinden ayrılmak zorunda kalmıştı. Fethi Bey de kendisinden önce başlayan bu çatışma sürecinde görev yapmak zorunda kaldı. İcra Vekilleri Heyeti ile Meclis arasındaki çatışma azalmamış, aksine artma eğilimi göstermişti. Çünkü, o dönemde İcra Vekilleri Heyeti üyeleri, yasaya göre, Meclis tarafından tek tek seçiliyorlardı. Dolayısıyla Heyet üyeleri arasında görüş farkları olduğu gibi; Halk Fırkası Grubu içinde de yeni hükümete karşı çıkanlar vardı.

İcra Vekilleri Heyeti'nin işe başlamasından kısa bir süre sonra ilk siyasî bunalım patlak verdi: 23 Ekim'de Türkiye Büyük Millet Meclisi 2. Başkanı Ali Fuat Paşa görevinden istifa etti ve 2. Ordu

Müfettişliği'ne atanmayı talep etti; hemen ertesi gün de Fethi Bey Dahiliye Vekilliği görevinden ayrıldı. İstifalar üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın denetimindeki Halk Fırkası yönetimi tarafından Meclis 2. Başkanlığı ve Dahiliye Vekâleti için gösterilen adaylar, Halk Fırkası Meclis Grubu'nca seçilmediler. Aksine 25 Ekim'de Meclis 2. Başkanlığı'na Rauf Bey seçildi. Mustafa Kemal Paşa açısından bu seçimin anlamı çok açıktı: Halk Fırkası Meclis Grubu, daha önce Lozan Atlaşması'nı imzalayan ve halen de Hariciye Vekili olan İsmet Paşa ile, Lozan Antlaşması sırasında İsmet Paşa ile anlaşmazlığa düştüğü için görevinden istifa etmek zorunda kalmış Rauf Bey arasında, Mustafa Kemal Paşa'nın desteklediği adayları seçmemekle, bir tercih yapmış oluyor ve bu çatışmada İsmet Paşa'ya karşı Rauf Bey'i tuttuğunu açıkça belli ediyordu. Halk Fırkası Meclis Grubu, bu tutumu ile Mustafa Kemal Paşa'ya karşı da tavır almaktaydı. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa'nın desteklediği İsmet Paşa'ya karşı Rauf Bey'i ön plana çıkartıyor ve bunu üstelik Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat aday göstermesine karşı yapıyordu. Halk Fırkası içindeki siyasî anlaşmazlık, bu olayla bir kez daha, ama daha da keskin olarak su yüzüne çıkmıştı.

27 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine İcra Vekilleri Heyeti görevden ayrıldı. Yeni bir İcra Vekilleri Heyeti oluşturulması yolundaki çabalar ise sonuçsuz kaldı; çünkü, Meclis içindeki değişik siyasî eğilimli gruplar arasında bir uzlaşma sağlanamıyor ve seçilmek için gerekli oy çoğunluğuna hiçbir grubun adayı ulaşamıyordu. Siyasî bunalım, yeni İcra Vekilleri Heyeti'nin kurulamaması üzerine daha da derinleşmiş oldu.

Mustafa Kemal Paşa, sonuçlarını ve çözümünü önceden düşünüp hazırladığı, yeni bir hükümetin kurulamaması gibi derin bir siyasî bunalımı bizzat yaratarak, uzun zamandan beri gerçekleştirmek istediği, fakat bunun için önce uygun bir fırsat yakalamaya çalıştığı siyasal amacına oldukça yakınlaşmıştı. Onun görüşüne göre sorun Anayasadan kaynaklanıyordu. İcra Vekilleri Heyeti'ne girecek olan kişilerin tek tek Meclis tarafından seçilmesi hem her zaman güç olmakta, hem de İcra Vekilleri Heyeti içinde bir görüş birliği yaratılamaması sonucunu doğurmaktaydı. Ayrıca, zaten ilke olarak rejime adını koyma zamanı da gelmişti.

28 Ekim akşamı Çankaya'da yapılan toplantıda, ertesi gün Cumhuriyet ilân edilmesi kararlaştırıldı. O gece Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa birlikte, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na ilişkin gereken değişiklik önerisini hazırladılar. Böylece Anayasaya, «Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti, Cumhuriyettir» hükmünün konulması için bir yasa önerisi de hazırlanmış oldu.

29 Ekim'de toplanan Halk Fırkası Meclis Grubu'nda önerinin kabulü üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi de aynı gün yapılan toplantıda Cumhuriyet ilânı önerisini benimsedi. Yine aynı gün yapılan seçimde Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçildi.

Bundan sonra, Anayasaya göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi Cumhurbaşkanını kendi içinden bir seçim dönemi için seçecek, Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından bir Başvekil atayacak ve Başvekil de hükümet üyelerini yine Meclis içinden seçerek, hükümeti önce Cumhurbaşkanının, sonra da Meclisin onayına sunacaktı. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı Başvekilliğe atadı ve aynı gün ilk Cumhuriyet hükümeti ilân edildi.

HİLÂFETİN KALDIRILMASI

Cumhuriyetin ilânı bir siyasî bunalımı çözmüştü, ama Cumhuriyet ilânının bizzat kendisi yeni siyasî bunalımlar yaratmaya adaydı. Nitekim 1 Kasım'da Meclis Başkanlığına Fethi Bey seçilirken; İcra Vekilleri Heyeti eski başkanı Rauf Bey, İstanbul basınına Cumhuriyetin ilân yöntemini ve alınan son kararları eleştiren bir demeç vermekteydi. Dahası, Rauf ve Adnan (Adıvar) Beyler ile birlikte Refet Paşa, Halife Abdülmecid Efendi'yi ziyaret etmişlerdi. Bu son ziyaret Halk Fırkası Meclis Grubu'na bizzat İsmet Paşa tarafından hazırlanan bir önerge ile getirilerek görüşüldü.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Hilâfet'in son dönemi, gerçekte Cumhuriyetçiler ile Cumhuriyete karşı bir seçenek gözü ile bakılan ve altından yeni bir Saltanat rejimi doğması muhtemel Hilâfet arasındaki açık çatışma olarak gelişti.

Rauf Bey'in demecinden on gün sonra, Halife'nin istifa edeceği söylentileri üzerine, İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, İstanbul basınında Halife'ye açık bir mektup yayınlayarak, istifa etmemesini istedi. Diğer yandan, yurt dışında da önemli gelişmeler oluyordu: Londra'daki Seyit Emir Ali başkanlığındaki İslâm Cemiyeti Sekreteri Sait S. Muhammedî, Dahiliye Vekili Fethi Bey'e gönderdiği 2 Eylül 1923 tarihli mektubunda Hilâfetin korunması gerektiğini belirtmekteydi; bu mektup 8 Ekim'de basında da yayınlandı. 5 Aralık'ta bu kez de, Ağa Han ile Londra'daki İslâm Cemiyeti Başkanı Seyit Emir Ali'nin Başvekil İsmet Paşa'ya yolladıkları mektup, daha İsmet Paşa'nın eline geçmeden, yine İstanbul basınında yayımlandı. Mektupta özellikle Hilâfet'in Cumhuriyetin ilânından sonra aldığı hukukî duruma açıklık kazandırılması isteniyor, İslâm dünyasında Halife'nin dinî başkan ve Müslümanlar arasında manevî bir bağ olduğu belirtilerek, bu bağın korunmasının önem ve gereğinden

söz ediliyordu. Mektubun basında yer alması, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Cumhuriyetçilerin kendilerine karşı oluşmuş ve güçlenmekte olan muhalefete karşı harekete geçmelerine vesile oldu.

Millî Mücadele yıllarında kurulan İstiklâl Mahkemeleri, Cumhuriyetin ilânından bir ay sonra yeniden faaliyete geçti. Mektubun basında yayınlanmasından hemen sonra Başvekil İsmet Paşa 8 Aralık'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan gizli görüşmede konunun ele alınmasını istedi. Yine aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisi, İstanbul bölgesinde faaliyet göstermek üzere İstiklâl Mahkemesi kurulmasına karar verdi: Hemen ertesi gün, 9 Aralık'ta mektubu yayımlayan gazetelerin başyazarları (aralarında Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Cevdet ile Velid Ebüzziya da bulunuyordu) ve sorumluları tutuklandılar; 15 Aralık'ta başlayan mahkeme sonunda tüm gazeteciler 2 Ocak'ta beraat ettiler.

Ancak İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, Halife'ye hitaben yazdığı ve basında da yayınlanan açık mektubundan dolayı 13 Aralık'ta tutuklandı ve 19 Aralık'ta başlayan mahkeme sonunda 5 yıl hapis cezasına mahkûm oldu (Lütfi Fikri Bey, 13 Şubat 1924'de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından af edilecek ve altı ay sonra da yeniden İstanbul Barosu Yönetim Kurulu Başkanı olacaktır).

Birkaç önemsiz dava dışında İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nin görevi Türkiye Büyük Millet Meclisi kararı ile 30 Ocak 1924 tarihinde son buldu. İstiklâl Mahkemesi aracılığı ile hükümet muhalif basına gözdağı vermiş oluyordu.

Hilâfet sorunu, aslında bir rejim sorunuydu. Mustafa Kemal Paşa, Hilâfet sorununu tamamen ortadan kaldırabilmek için 1924 yılı başlarında bir dizi girişimde bulundu. İstanbul basınının, Darülfünun'da görevli aydınların, Millî Mücadelenin önder kadrosunu oluşturan yakın çalışma arkadaşlarının ve diğer ordu kumandanlarının, kendi düşünceleri doğrultusunda tutum almalarını sağlamaya çalıştı. Hilâfet sorunu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1924 yılı bütçe görüşmeleri sırasında bir kez daha gündeme geldi. Sorun daha sonra Halk Fırkası Meclis Grubu'nda da ele alındıktan sonra bir kez daha Türkiye Büyük Millet Meclisi gündemine alındı. Bu kez Hilâfet'in kaldırılması talep edilmekteydi.

3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hilâfet'in kaldırılmasına karar verdi. Aynı gece Halife Abdülmecid Efendi yurt dışına çıkarıldı. Aynı yasa uyarınca Osmanlı Hanedanı'nın üyeleri de yurt dışına çıkarıldılar. Yine aynı gün kabul edilen diğer yasalarla da, Şer'iye ve Evkâf Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırıldı ve yerlerine Başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı kuruldu.

Cumhuriyetçiler açısından 3 Mart günü iki önemli kazanım sağlandı. Öncelikle Cumhuriyete karşı siyasal bir seçenek gözü ile bakılan Hilâfet ortadan kaldırıldı ve Halife de yurttan uzaklaştırıldı. Böylece Cumhuriyetin en büyük siyasal rakibi tasfiye edilmiş oldu. İkinci olarak, her ne kadar artık hiçbir siyasal gücü kalmamış olsa da, hâlâ ayakta duran Saray, mensuplarıyla birlikte ortadan kaldırıldı.

Artık dinsel otorite kalmamıştı. Din müessesesini temsil eden iki Vekâletin hükümetten çıkarılması ile önemli bir adım daha atıldı. Dinî konularla ilgilenmek üzere yeni bir örgüt yaratıldı: Diyanet İşleri Başkanlığı. Bu örgüt, bağımsız ya da özerk değildi. Hükümete bağımlıydı. Böylece dinî kurum tamamen hükümetin denetimine geçmiş oluyordu.

1924 ANAYASASI

1924 Anayasası'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesi sırasında ilginç olan nokta, yürütme organına, özellikle de Cumhurbaşkanına tanınmak istenen yetkilere karşı, yasama organının, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, bu yetkileri kendinde tutmak için verdiği mücadeleydi. Bu mücadele, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bu dönemde de, tıpkı birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde olduğu gibi, serbest tartışma ve eleştiri ortamı ve olanağı olduğunu gösteriyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Anayasada Cumhurbaşkanına önemli yetkiler verilmesini istemiş ve hazırlanan Anayasa tasarısında da bu önerilere yer verilmişti. Taslakta Meclis tatildeyken gereğinde Meclisi olağanüstü toplantıya çağırma yetkisi yalnızca Cumhurbaşkanına tanınan bir hak iken, Meclis bu yetkiyi Meclis Başkanı'na da verdi. Meclisi fesh etme yetkisi hükümetin görüşünü almak ve gerekçe göstermek koşulu ile taslakta Cumhurbaşkanına tanınmak istendiyse de, Meclis bu yetkinin verilmesini kabul etmedi. Taslakta Cumhurbaşkanının görev süresi 7 yıl iken, Meclis bu süreyi bir seçim dönemi, yani 4 yıl olarak, sınırladı. Cumhurbaşkanına Meclis'ten geçen yasaları Meclise geri gönderme yetkisi taslakta tanındıysa da, Meclis bu yetkinin kullanımını sınırladı ve belirli koşullara bağladı. Buna göre, Cumhurbaşkanı tarafından Meclise geri gönderilen yasaların yeniden Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmesi zorunluluğunun koşulu olarak konan, yasaların ikinci kez Meclis'in üçte iki çoğunluğu ile kabul edilmesi koşulunu, Meclis, çoğunluğun yeterli olacağı biçimine dönüştürdü. Böylece Cumhurbaşkanına tanınmak istenen (bir anlamda) veto yetkisi Meclis tarafından kabul edilmedi

ve bu yetki yumuşatıldı. Tasarıda Başbakanın kuracağı hükümetin programını Meclise yalnızca bildireceği hükmü konulmuşken, Meclis hükümetin Meclisten güvenoyu alması gerektiğini hükme bağladı.

1924 Anayasası'nın özelliklerini şöyle saptamak mümkündür:

1924 Anayasası, özel olarak seçilmiş bir Kurucu Meclis tarafından değil, fakat ulusu temsil eden en üst organ olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yapıldı.

1924 Anayasası klasik bir parlamenter sistem kurmayı amaçladıysa da, 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun getirdiği Meclis üstünlüğü ve Meclis hükümeti geleneklerinden de tam olarak kopamadı. Bu durumda yeni Anayasanın parlamenter sistemin ağır bastığı bir karma sistem oluşturduğu söylenebilir.

1924 Anayasası'nda vurgulanan ulusal egemenlik anlayışı ve ulusal egemenliğin yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılacağı ilkesi ile; yasama ve yürütme iktidarının yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanacağı ilkesi; Meclis'in hükümeti her an düşürme olanağına karşılık yürütmeye Meclisi fesh etme yetkisi verilmemiş olması; Meclis üstünlüğü geleneğinin devamı olarak görülebilir.

1924 Anayasası'nın kurduğu sisteme göre, Cumhurbaşkanı Meclis üyeleri arasından Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilmekte, Başbakan Cumhurbaşkanı tarafından yine Meclis üyeleri arasından atanmakta ve Başbakanın kuracağı hükümet (hükümet üyeleri de yine Meclis üyeleri içinden seçilmekteydi) Cumhurbaşkanı tarafından onaylandıktan sonra, TBMM'nde güvenoyuna gitmekteydi.

1924 Anayasası'na göre, hükümetin ortak sorumluluğu vardı.

1924 Anayasası Cumhurbaşkanına siyasal sorumluluk vermemekle parlamenter sistemin gereğini yerine getirmiş ve Cumhurbaşkanı sembolik yetkilere sahip kılınmıştı. Asıl siyasal sorumluluk Başbakan ve hükümete aitti.

1924 Anayasası'nda klasik hak ve özgürlükler kısaca yer almıştı.

1924 Anayasası ile yargı organı, yürütme ve yasama iktidarından tamamen ve kesin olarak ayrı tutulmuştu.

1924 Anayasası'nda yasaların Anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi kurulmamıştı.

20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen 1924 Anayası, 24 Mayıs'ta yürürlüğe girdi; hem tek-parti hem de çok-parti döneminde 37 yıl uygulandı. Ne var ki, tek-parti dönemi boyunca 1924 Anayasası büyük ölçüde kağıt üzerinde kaldı ve rejimin gerçek işleyişini yansıtamadı. Tek-partili dönemde Cumhurbaşkanları (gerek Atatürk ve ge-

rekse İnönü) kâğıt üzerindeki sembolik yetkilerinin dışında son derece geniş yetkilere sahip oldular.

1924 Anayasası gerçekte bir tek-parti yönetimi için hazırlanmamıştı. Nitekim Anayasanın hazırlanmasından çok kısa bir süre sonra ülkede çok-partili hayat başladı. Bununla birlikte, 1924 Anayasası uzun süre tek-parti yönetimi içinde ve ancak kısmen uygulandı. 1924 Anayasası'nın çok-partili hayatta da uygulanabilmesinin temel nedeni, Anayasanın çok-partili hayata da intibak edebilecek yapıda olmasındandı. Ancak 1924 Anayasası'nın tek-partili ve çok-partili dönemlerde uygulaması farklı oldu.

MUHALEFETİN ÖRGÜTLENMESİ :

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Siyasal otoritenin tek merkezi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde üyelerin hemen hemen tamamı Halk Fırkası üyesi olsalar bile, bu, henüz Meclis'in ve partinin türdeş bir siyasal topluluk olduğunu göstermiyordu. Tam aksine, gerek Meclis'te ve gerekse partide önemli anlaşmazlıklar vardı. Cumhuriyetin ilânı ve Hilâfet'in kaldırılmasında görülen muhalefet, 1924 Anayasası'nın görüşülmesi ve kabulü sırasında da sürmüştü. Ankara'daki Cumhuriyetçi yönetim kadrolarının Meclis ve parti üzerindeki denetimleri mutlak sayılamazdı. Nitekim o tarihte Halk Fırkası Meclis Grubu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi, hükümeti kayıtsız şartsız destekleyen birer organ değildiler; ama tam aksine, birçok kez hükümetten gelen önerileri reddedebilen birer organdılar.

1924 yılı sonbaharında uzun zamandır alttan alta süren siyasal çatışmalar su yüzüne çıktı. Yeni kabul edilen Anayasaya göre milletvekilliği ile devlet memuriyetinin bir kişi üzerinde birleşmesi mümkün değildi. Bu nedenle, bu durumda olan kişilerin bir tercihte bulunmaları gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa özellikle ordu mensubu olan milletvekillerinin, milletvekilliğinden istifa ederek, aslî görevlerine dönmelerini istedi. I. Ordu Müfettişi Kâzım (Karabekir) Paşa, 2. Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa ve 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa bu görevlerinden ayrılarak, milletvekili kalmayı tercih ettiklerini açıkladılar. Bunun dışında diğer ordu mensubu milletvekilleri, milletvekilliğinden istifa ederek, ordudaki görevlerine döndüler.

Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarlı talebine karşılık bazı ordu mensuplarının siyasal alanda faaliyet göstermeyi tercih edeceklerini açık-

lamaları, siyasal alandaki çatışmayı açık olarak gösterdiği gibi, aynı zamanda da siyasal çatışmanın büyük ölçüde ordu mensubu kişiler arasında meydana geldiğini gösteriyordu. Dolayısıyla Milli Mücadelenin önder kadrosu içinde meydana gelen bu siyasal anlaşmazlık, sonuçta ordu komutanları arasındaki bir anlaşmazlık olarak belirginleşiyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın aradan üç yıl geçtikten sonra okuyacağı **Nutuk'ta**, bu gelişmeyi «Paşalar Komplosu» olarak nitelemesi de, sorunun ordu ile ilgili olduğunu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Hükümete muhalif olan grup, gücünü büyük ölçüde ordu içinde olmaktan alıyordu. Dolayısıyla, muhalefet ordu içinde çalışmış, orduyu kendi yanına çektiğini düşündükten sonra da, bu aşamada Meclis'te hükümetin karşısında yer almak üzere harekete geçmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın ve hükümetin görüşü bu yöndeydi.

1 Kasım'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması üzerine, Meclis'te ve Halk Fırkası Meclis Grubu'nda İsmet Paşa Hükümeti'ne karşı olan eleştiriler yoğunlaştı. Her ne kadar hükümet bir gensoru karşısında 9 Kasım'da Meclis'ten güvenoyu almayı başardıysa da, aynı gün siyasal planda önemli gelişmeler görülmeye başlandı. 9 Kasım'da Refet Paşa, Adnan ve Rauf Beyler Halk Fırkası'ndan istifa ettiler. Bu istifaları bir kısım milletvekillerinin istifaları izledi. 10 Kasım'da ise Recep Bey'in önerisi üzerine Halk Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) adını aldı. İstanbul basınının da muhalefetin yanında tutum aldığı görülüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın CHF içinde, Meclis'te ve hükümette (daha da çok tüm siyasal hayatta ve toplum üzerinde) artan siyasal otoritesinin sonunda bir «Tek Adam» yaratacağı endişesi içinde olan muhalif grup, böyle bir eğilimi dizginlemek istiyordu. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın bir gelecekte yapmayı düşündüğü ve planladığı önemli siyasal, sosyal ve toplumsal değişimleri bilen ya da sezen muhalif grup, bu tür köktenci hareketlere karşı da tavır alıyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde daha önce kurulmuş, fakat Meclis'in ikinci döneminde pek az oranda varlık gösterebilmiş olan 2. Grubun siyasal görüşleri dikkate alınacak olursa, yeniden doğmakta olan örgütlü siyasal mihalefetin aynı geleneğin devamı olarak benzer siyasal görüşler taşıdığı kendiliğinden anlaşılacaktır. Yeniden doğan örgütlü muhalefet hareketi, bir bakıma 2. Grubun yeni dönemde ve yeni koşullar altında filiz vermesi olarak da yorumlanabilir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1924 tarihinde kuruldu. Kurucuları arasında Ali Fuat Paşa, Sabit (Sağıroğlu) Bey, Kâzım Paşa, Adnan Bey, Rauf Bey ile İsmail Canbulat Bey de vardı.

Partinin Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Kâzım Paşa, İkinci Başkanlığına ise Rauf Bey ile Adnan Bey getirildiler. Ali Fuat Paşa da Genel Sekreter oldu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuruluşu sırasında bir beyanname yayımlayarak amaçlarını ortaya koydu. Parti bunun yanında bir de program kabul etti (bu sırada Cumhuriyet Halk Fırkası'nın «9 Umde»nin dışında bir programı bulunmuyordu). Programa göre, parti hem siyasal, hem de ekonomik yönden liberal hüviyetteydi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na 29 milletvekili katıldı. 29 milletvekili arasında, Feridun Fikri (Düşünsel) Bey, Cafer Tayyar Paşa, Münir Bey, Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey, Refet Paşa da vardı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan üç gün sonra Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu'nda sıkıyönetim ilânı önerisi reddedilen İsmet Paşa Hükümeti 21 Kasım'da istifa etti. Böylece muhalefet partisinin doğuşu ile birlikte bir siyasal bunalım da ortaya çıkmış oldu. İsmet Paşa'nın Başvekâletten istifasının ertesi günü, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Cumhuriyetin ilânından önce de İcra Vekilleri Heyeti Başkanı olan Fethi Bey, yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Fethi Bey, İsmet Paşa'nın otoriter yönetim eğiliminin karşıtı olarak siyasal bakımdan liberal bir kişi olarak tanınıyordu. Bu bakımdan, Başvekâletteki bu görev değişikliği, muhalefet partisi açısından önemli siyasal bir başarı olarak değerlendirildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ise Fethi Bey'in yerine Kâzım (Özalp) Paşa getirildi. Yeni hükümet 27 Kasım'da Meclis'ten güvenoyu aldı. Siyasal bakımdan ılımlı bir kişi olan Fethi Bey, Meclis'te İsmet Paşa Hükümeti'nin muhalifi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na üye milletvekillerinden de güvenoyu almayı başarmıştı.

Ancak yeni hükümetin kurulması Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki siyasal çatışmaların daha da artması ile sonuçlandı. Parti Genel Sekreterliği'ne Recep Bey'in getirilmesi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın güçlendirilmeye çalışıldığını gösteriyordu. Diğer yandan, Cumhuriyetin ilânından beri gerek Başvekil, gerekse parti Genel Başkan Vekili olarak görev yapan İsmet Paşa da parti içindeki önemli siyasal rolüne devam ediyordu. İsmet Paşa'nın Başvekillikten ayrıldıktan sonra da, parti Genel Başkan Vekilliği görevine devam ediyor olması, Fethi Bey Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa tarafından geçici olarak düşünüldüğünü gösteriyordu.

Örgütlü Muhalefetin Sonu

1925 yılının Şubat ayında Doğu illerinde patlak veren Şeyh Sait

Ayaklanması ancak Nisan ayı ortalarında tamamen bastırılabildi. Ayaklanma siyasal sonuçları bakımından da Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutar.

Ayaklanmanın başlaması ve geniş bir alana yayılmasından sonra, Başvekillikten istifasından beri İstanbul'da Heybeli Ada'da dinlenmekte olan İsmet Paşa Ankara'ya döndü ve 21 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Bu görüşmeden sonra aynı akşam Çankaya Köşkü'nde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa, Başvekil Fethi Bey ve TBMM Başkanı Kâzım Paşa'nın katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda ayaklanmaya karşı alınması gereken önlemler görüşüldü. Aynı gece bu kez yine Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında hükümet toplandı ve doğu illerinde sıkıyönetim ilânı kararlaştırıldı. 25 Şubat' ta Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni bir yasa çıkararak, dinî bir görüntü altındaki ayaklanma dolayısıyla, dinin siyasete alet edilmesinin suç olduğunu ve vatana ihanet sayılacağını «Hıyanet-i Vataniye Kanunu»na ekledi.

İsmet Paşa Hükümeti'nin görevden ayrılmasını istemeyen ve ılımlı tutumu nedeniyle de yeni hükümeti desteklemeyen Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki —Mustafa Kemal Paşa'nın desteğini alan— otoriter eğilimli grup, ayaklanmanın çıkışından itibaren hükümete karşı daha sert bir tutum aldı ve ayaklanmanın sorumlusu olarak Cumhuriyet Halk Fırkası'na göre gerici bulduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı ve ayaklanmaya karşı yeterli önlem alamayan ılımlı Fethi Bey Hükümeti'ni göstermeye başladı. Böylece ayaklanma ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasındaki ilişki daha ayaklanmanın ilk günlerinde kurulmuş oldu. Muhalefet partisinin programında yer alan, partinin dine saygılı olacağı hükmü gericilik olarak yorumlanmıştı. Oysa bu sırada 1924 Anayasası'na göre, zaten devletin resmî dini İslam'dı. Bu nedenle de partinin bu tutumunda yasalara aykırı bir nokta bulmak güçtü. Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki grup, Fethi Bey'in ılımlı önlemlerinin işe yarayamayacağını belirterek, hükümeti eleştirdi ve nihayet Fethi Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu'nda güvensizlik oyu alarak 2 Mart'ta istifa etmek zorunda kaldı. Fethi Bey 11 Mart'ta da Paris Büyükelçiliği'ne atandı.

Yeni hükümet ayaklanmanın bastırılması için sert önlemler alınması gerektiğini düşünen ve bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın da geniş desteğini alan İsmet Paşa tarafından kuruldu. Yeni hükümet 3 Mart'ta ilân edildi ve 4 Mart'ta da Meclis'ten güvenoyu aldı. Yine aynı gün hükümet Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne «Takrir-i Sükûn Kanunu»nu sundu, yasa aynı gün kabul edildi. Yasaya göre, hükü-

met Cumhurbaşkanının onayı ile, gericiliğe ve ayaklanmaya, memleketin sosyal düzeninin ve huzurunun ve sükûnunun bozulmasına neden olan bütün kuruluşları ve yayınları yalnızca idarî kararlarla yasaklayabilecek ve kapatabilecekti. Yasaya Terakkiperver Fırkası karşı çıkmıştı. Yine aynı gün hükümetin önerisi üzerine, faaliyet bölgesi ayaklanma bölgesi ve idam kararları Meclis'in onayından geçmeyecek olan Şark İstiklâl Mahkemesi ile; faaliyet bölgesi ayaklanma bölgesi dışında kalan alan, idam kararları ise Meclis'in onayından geçecek olan Ankara İstiklâl Mahkemesi kuruldu.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden hemen sonra hükümete muhalif olan basın organları kapatıldı. Bu arada (Ahmet Emin (Yalman) Bey ile Ahmet Şükrü (Esmer) Bey'in de aralarında olduğu) birçok gazeteci Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmaya başlandı. Bu gazeteciler beraat ettiler, ancak Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmakta olan Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey Çorum'da süresiz sürgün cezasına çarptırıldı. Yine bu mahkemede yargılanan diğer gazeteciler de değişik hapis cezalarına çarptırıldılar.

Şark İstiklâl Mahkemesi, ayaklanmada rol oynadığını ileri sürerek 25 Mayıs'ta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın mahkemenin görev alanına giren bölgelerindeki şubelerinin kapatılmasını valilerden istedi ve istek derhal yerine getirildi. Diğer yandan, Ankara İstiklâl Mahkemesi de, Nisan ayında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul'daki şubelerinde yaptırdığı aramalarda ele geçirilen belgelerden hareketle, partinin programında yer alan dine hürmetkâr olunduğu yolundaki hükmün gericiliği kışkırttığına ilişkin hükümetin dikkatini çekmişti. Bu arada mahkemede ayaklanma ile ilgili olarak bazı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri de yargılanmışlar ve mahkûm olmuşlardı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra yargılanan Şeyh Sait ve arkadaşları (toplam 29 kişi) 28 Haziran'da idama mahkûm edildiler ve 29 Haziran'da karar infaz edildi.

Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklâl Mahkemelerinin verdiği güçle hükümet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 3 Haziran'da kapatılmasına karar verdi. Hükümet kararında, İstiklâl Mahkemelerinin daha önce açıklanan karar ve hükümlerine değinilerek, başka yerlerden alınan bilgilerin de bu kanıları doğruladığı belirtiliyordu. Parti programında yer alan, dine karşı saygılı olma yolundaki hükmün, yeni değiştirilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun kapsamına girip girmediğinin saptanmasının savcılara düşen bir görev olduğuna dikkat çekilen hükümet açıklamasında, hükümetin uygulamada bu durumun ortaya çıktığı kanısını taşıdığı belirtilmekteydi.

Şeyh Sait Ayaklanması'nın siyasal sonuçları tek-parti diktatörlüğünün kurulması sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu: Ayak-

lanmadan sonra ülkede yeni başlamış olan çok-partili hayat daha doğum anında sona erdi ve Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümet tüm ülkede otoriter bir yönetim kurmayı başardı. Bundan sonraki dönemde gerek Meclis'te ve gerekse Meclis dışındaki muhalefet geçmişe oranla pek cılız kaldı ve serbest tartışma ve eleştiri olanağı büyük ölçüde ortadan kalktı. Siyasal muhalefet hükümetin sert baskısı altında yaşamak zorunda kaldı. Bununla birlikte, örgütlü muhalefet son bulmakla birlikte yönetime muhalif gruplar —örgütsüz olarak da olsa— daha bir süre ayakta kalmayı sürdürdüler.

İzmir Suikastı ve Muhalefetin Susturulması

Mustafa Kemal Paşa'ya 1926 yılının Haziran ayında İzmir'de suikast yapılacağı yolunda alınan bir ihbar üzerine yapılan soruşturma sonucunda, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden Lazistan milletvekili Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir'de yakalandılar. Ziya Hurşit, Birinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 2. Gruba dahildi. Diğer yandan, ihbarın alınmasından hemen sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi de soruşturma açmış ve mahkeme derhal İzmir'e gelerek, kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup milletvekillerinin evlerinin aranmasını ve kendilerinin de tutuklanmalarını talep etmişti. Bunun üzerine o sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekilleri (dokunulmazlıkları olmasına karşın) tutuklandılar. Bu arada Ankara'da tutuklanan Kâzım Paşa, bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın talimatı üzerine bırakıldı. Fakat mahkeme, kendisine dışarıdan müdahale edildiğini ileri sürerek bu kez de bizzat Başvekil İsmet Paşa'nın tutuklanmasına karar verdi; ancak Cumhurbaşkanının araya girmesi iledir ki, bu kararından vazgeçti. Sonunda Kâzım Paşa yeniden tutuklandı.

İstiklâl Mahkemesi'nin Başvekil İsmet Paşa'yı dahi tutuklayacak kadar ileri gidebilmesi, İstiklâl Mahkemelerinin sahip oldukları siyasal gücün derecesini gösteren çok önemli bir örnek olarak kabul edilmelidir. Nitekim, yine mahkeme kararı ile 1924 Anayasası gereğince dokunulmazlıkları olan eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensubu milletvekillerinin de tutuklanmaları, dönemin siyasal havasını ve İstiklâl Mahkemelerinin yetkilerini gösteren bir başka örnektir. Hattâ hem Meclis üyesi ve hem de ordudaki görevlerinden ayrılmış da olsalar, henüz asker olan (üstelik de general) Kâzım ve Ali Fuat Paşaların da tutuklanmaları, dönemin siyasal yapısının tasvirini kolaylaştırır.

Ankara İstiklâl Mahkemesi 26 Haziran'da İzmir'de (aralarında

Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Bekir Sami ve Rüştü (Dadaş) Paşaların da bulunduğu) 49 tutuklu sanığı yargılamaya başladı. Mahkeme sonunda 15 kişi idama mahkûm oldu. Kâzım, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar ve Mersinli Cemal Paşalar, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine beraat ettiler. İdama mahkûm olanlar arasında ise, Rüştü Paşa, İsmail Canbulat ve Halis Turgut Beyler gibi eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na mensup, hatta partinin kurucusu da olan eski milletvekilleri vardı. Mahkeme sonunda, Rafet Paşa, 1 Kasım'da istifa ederek milletvekilliğinden ayrıldı. O sırada hâlâ asker olan Kâzım, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar ise 5 Ocak 1927 tarihinde askerlikten emekliye ayrıldılar. Yargılanan ve beraat eden milletvekillerinin Meclis üyelikleri bir süre daha devam etti. 1927 yılında yapılan genel seçim sonucunda bu milletvekilleri de siyasal yaşamdan ayrıldılar.

Suikast davası ile daha önce kapatılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında yakın bir bağ kurulmuştu; öte yandan, gerek suikast ve gerekse Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile 1918 yılında kendini fesh ederek «Teceddüt Fırkası» adı altında yeniden örgütlenmeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yakın ve organik ilişkiler olduğu öne sürülmüştü.

Milli Mücadelenin önder kadroları içinde İttihatçı kökenli çok sayıda asker-sivil bürokrat vardı. Gerçekte Milli Mücadeleyi yöneten asker-sivil kadrolar büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden geliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt dışına çıkmak zorunda kalmış kadroları, gerekse yurt içinde kalmayı başarabilmiş kadroları, Millî Mücadeleye destek olmuşlardı, ancak bu kadrolar Mustafa Kemal'in Ankara'da gittikçe artan otoritesine karşı da hep kuşkulu davranmışlardı. Ankara Hükümeti de yurt içinde ve yurt dışında Millî Mücadeleye destek veren İttihatçı eski kadroların bir kısmını tamamen kendi yanına almayı başarmışsa da, İttihatçı kadroların geniş bir kesimi (özellikle İstanbul'da kalan İttihatçı kadrolar) Ankara Hükümeti (dolayısıyla da Mustafa Kemal Paşa) ile bütünleşmekten sonuna kadar kaçınmışlardı. Cumhuriyetin ilânından sonra da yurt içinde ve dışında yeniden bir araya gelerek eski İttihat ve Terakki Cemiyeti tabanında örgütlenmeye çabalayan ve siyasal iktidar mücadelesinde Ankara Hükümeti açısından ciddi siyasal rakip sayılan eski İttihatçıların siyasal girişimleri yakından izleniyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda ve faaliyetlerinde de eski İttihatçıların rolü üzerinde durulmuştu.

İzmir suikastı davası ile hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan arta kalmış olan muhalefet grubu, hem de Meclis içinde ve

dışında kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin son siyasal kadroları tasfiye edilmek istendi. Bu amaçla da, Ankara İstiklâl Mahkemesi İzmir'deki yargılamalarını bitirdikten sonra, yeniden Ankara'ya döndü ve burada eski İttihatçıları 2 Ağustos'ta yargılamaya başladı. Mahkeme sonunda, aralarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Dr. Nâzım, Hilmi ve Nail Beyler de olmak üzere, dört kişi idama mahkûm edildi. Eski Başvekillerden Rauf Bey ile birlikte yedi kişi de on yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Ancak Rauf Bey, o sırada yurt dışında bulunduğundan gıyaben mahkûm olmuştu. Rauf Bey ancak Cumhuriyetin 10. yılı dolayısıyla çıkan af yasasından sonra yurda dönecektir.

İzmir suikastı davasının siyasal sonuçları çok önemlidir: Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra hükümet her ne kadar tüm muhalif basın organlarını ve kuruluşları yasaklamış ve kapatmışsa da, muhalefet dağınık bir biçimde de olsa varlığını sürdürüyordu. İzmir suikastı davası ve İstiklâl Mahkemeleri kanalı ile, Meclis'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan arta kalan milletvekili grubuyla Meclis dışında ve içinde toparlanmaya çabalayan eski İttihatçı siyasal kadrolar tasfiye edildiler. Bu arada Milli Mücadelenin önder kadrosu içindeki parçalanma da son aşamasına erişmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın yanında kalan grup diğer grubu yargılama noktasına kadar gelmişti. Davanın sonucunda Mustafa Kemal Paşa'nın iktidarına karşı geriye kalan cılız nitelikteki son muhalefet de siyaset sahnesinden tamamen silindi.

Türkiye Cumhuriyeti, Takrir-i Sükûn Kanunu ile girdiği süreci İzmir suikastı davası ile tamamladı: Bu tarihten itibaren ülkede açık bir muhalefet kalmadı ve Mahmut Goloğlu'nun deyimi ile «Tek-Partili Cumhuriyet» kurulmuş oldu.

MUSTAFA KEMAL PAŞA AÇISINDAN TÜRK DEVRİMİ:

Büyük Nutuk

İkinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi 26 Haziran 1927'de çalışmalarına son verdi. Meclis'in dağılmasından önce, 24 Haziran' da, Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu parti nizamnamesinde önemli bir değişiklik yaptı. Parti nizamnamesinin değiştirilmeden önceki hükmüne göre, parti Büyük Divanı partinin milletvekili adaylarını yönetim kurulu ile yazışarak saptamaktaydı. Yeni değişiklikle bu yetki, doğrudan tek seçici olarak parti Genel Başkanı'na (yani bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya) bırakıldı. Bu değişikliğin anlamı, bu

tarihten sonra Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın artık partisinin milletvekili adaylarını bizzat kendisinin seçmesiydi. 29 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa, bu yetkiye dayanarak partinin milletvekili adaylarını açıkladı.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Cumhuriyet dönemindeki ilk kongresi 15 Ekim 1927 tarihinde toplandı. Aslında parti kongresi, parti nizamnamesine aykırı olarak üç yıldır toplanmamıştı. Kongrede partinin ilk kongresi olarak 1919 yılında yapılan Sivas Kongresi sayıldı. Kongrede kabul edilen 1927 tarihli nizamnamede, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkanı'nın partinin kurucusu olan Gazi Mustafa Kemal Paşa olduğu açıklandıktan sonra, bu hükmün asla değiştirilemeyeceği belirtiliyordu. Yeni nizamname ile, Mustafa Kemal Paşa artık partinin Değişmez Genel Başkanı sıfatını da kazanmaktaydı. Bu sıfatla yetkileri de genişleyen Mustafa Kemal Paşa, yeni nizamnameye göre, Büyük Kongrenin, Parti Divanı'nın, Genel Yönetim Kurulu'nun ve parti Meclis Grubu'nun doğal başkanıydı. Genel Başkanlık Divanı ise; Genel Başkan ile bizzat Genel Başkan tarafından seçilen Genel Başkan Vekili ve yine Genel Başkan tarafından Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasından seçilen Genel Sekreterden oluşuyordu. Genel Başkanlık Divanı, parti milletvekili adaylarını saptamaya yetkiliydi; ancak adaylar bizzat Değişmez Genel Başkanın onayından geçtikten sonra, yine onun tarafından ilân ediliyordu.

1927 tarihli nizamname ile parti yönetimi, Değişmez Genel Başkan Mustafa Kemal Paşa'nın ve onun tarafından seçilen Genel Başkan Vekili ile yine onun tarafından atanan Genel Sekreterin elinde kalıyordu. Dolayısıyla ülkedeki tek siyasal parti olan Cumhuriyet Halk Fırkası içinde de açık tartışma ve eleştiri olanağı adeta hiçe indirilmişti. Cumhuriyet Halk Fırkası, hem ülkenin genel siyasal hayatında ve hem de kendi içinde otoriter yönetim biçimini kesin olarak kabul ettirmişti.

Bu kongrede, Türk Devrimi'nin iktidar açısından yorumu olan Büyük Nutuk bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından okundu. Büyük Nutuk, Mustafa Kemal Paşa tarafından üzerinde uzun zaman çalışıldıktan sonra hazırlanmış, Türk Devrimi'ni Mustafa Kemal Paşa'nın gözü ve yorumu ile açıklayan belgesel bir tarih anlatımı olarak kabul edilebilir. Büyük Nutuk, Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı ile başlamaktadır. Milli Mücadele yılları (1919-1922) uzun uzun ve ayrıntıları ile anlatılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Büyük Nutuk'u muhtemelen daha uzun bir metin olarak düşünmüş, fakat o sıradaki sağlık durumu bu projenin tam olarak gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Sağlık durumunun bozulması üzerine Mustafa Kemal Paşa, daha fazla çalışmasına olanak kalma-

yınca, metni düşündüğünden daha kısa tutmak zorunda kaldı. Bu nedenle Milli Mücadele sonrası dönem (1922-1927) kısaca kaleme alındı. Büyük Nutuk, bu açıdan bakıldığında adeta 1924 yılında sona ermektedir.

Büyük Nutuk, temelde Milli Mücadelenin askerî, siyasî ve diplomatik tarihidir. Ama aynı zamanda da iktidara gelen Milli Mücadele kadrosunun tarihi yorumlama ve değerlendirme çabasıdır. Bu görüş açısından, Büyük Nutuk'u, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal hayattan tamamen uzaklaştırılmış Milli Mücadelenin diğer siyasal kadrolarıyla hesaplaşması olarak da değerlendirmek mümkündür.

YAPAY VE GÜDÜMLÜ BİR DEMOKRASİ DENEYİ:

Serbest Cumhuriyet Fırkası

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın derin etkileri Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısında kendini derhal belli etti. Ekonomisi zaten zayıf olan genç Cumhuriyet, bu dış etki nedeni ile daha da güç bir duruma düştü. Gerek Cumhuriyetin ilânından itibaren hızla gelişen Kemalist devrimlerin yarattığı halk katındaki tepkiler, gerek bu tepkiyi bastırmak için kullanılan baskı mekanizmaları ve gerekse hükümetin, ekonomik ve sosyal alanda somut başarılar sağlayamaması, ülkede geniş bir hoşnutsuzluğun yaratılmasına neden olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sorunların hükümetin Meclis'te eleştirisiz ve denetimsiz bir konumda kalmasından kaynaklandığını düşünüyordu. Bu açıdan bir muhalefet partisi siyasal açıdan yararlı olabilirdi. Meclis'te bir muhalefet partisi eleştiri ve tartışma içinde hükümeti uyarabilir ve onu harekete geçirebilirdi. Dolayısıyla bu tür uyarılar sonunda CHF açısından da yararlı olabilirdi. Diğer yandan, bir muhalefet partisi aslında gizil olarak var olan, fakat siyasal baskılar nedeniyle görünmeyen siyasal muhalefeti ve bu muhalefetin gücünü de ortaya koyabilirdi.

Takrir-i Sükûn Kanunu öncesinde Başvekillik görevinden ayrılmak zorunda kalmış olan Fethi Bey, 1930 yılının Ağustos ayında Paris Büyükelçiliği görevinden izinli olarak yurda döndüğünde, Mustafa Kemal Paşa'nın talep ve talimatı üzerine bir muhalefet partisi kurmak üzere girişimlerde bulunmaya başladı. Girişimin basın aracılığı ile kamuoyuna da duyurulması uygun bulunmuş olmalı ki, önce Fethi Bey yeni bir parti kurulması yolundaki arzu ve düşüncesini basında yayımlanan bir mektupla Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş

ve daha sonra da bu arzunun kabul edildiğine ilişkin Mustafa Kemal Paşa'nın cevabî mektubu yine basında yayımlanmıştır. Basında bu mektuplaşmaların yayımlanmasından hemen sonra, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 12 Ağustos 1930 tarihinde kuruldu.

Partinin kurucuları arasında Tahsin (Uzer) Bey, Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, Nakiyettin (Yücekök) Bey, Süreyya (İlmen) Paşa ile Ahmet (Ağaoğlu) Bey de vardı. Partinin Genel Başkanlığına Fethi Bey getirildi, Genel Sekreter ise Nuri (Conker) Bey oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından sonra bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın talebi ve talimatı üzerine Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na geçen milletvekilleri olduğu gibi, yeni partiye gönüllü olarak katılanlar da oldu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'na Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan tam 15 milletvekili katıldı. Mustafa Kemal Paşa, muhalif partinin yönetimine kendi tanıdığı ve güvendiği, fakat aynı zamanda İsmet Paşa Hükümeti'nin uygulamalarına da karşı olduğunu bildiği kişileri getirmiş ve böylece partinin siyasal faaliyetlerini denetimi altında tutmaya çalışmıştı.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, bir program ile «Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Yasası» adı altında bir de nizamname kabul etti. Parti, ekonomik alanda liberalizmi savunuyordu; vergilerin indirilmesini, bayındırlık hizmetleri ve demiryolları gibi yatırımların büyük ölçüde tek bir nesile yüklenmemesini, yabancı sermayenin kabul edilmesini, özel girişimin esas tutulmasını, tekellerin kaldırılmasını, bürokrasinin azaltılmasını, tek dereceli seçim ile kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasını istiyor; vicdan, fikir ve çalışma özgürlüğünün sağlanmasını talep ediyor, yürütme organının denetlenmesi gereğini vurguluyor, halkın yönetime katılmasını ve yöneticilerini denetleyebilmesini talep ediyordu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, kurulduğu sırada sadece Meclis'te yer alacak bir muhalif parti olarak kabul edildiğinden, Cumhuriyet Halk Fırkası ile hükümetten destek görebildi. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın da amacı, partinin bir iktidar seçeneği haline gelmesi değil de, mevcut hükümete siyasal bakımdan yumuşak bir rakip olmasıydı. Ancak parti, kısa süre içinde o zamana kadar siyasal alanda temsil olanağından yoksun kalmış geniş yığınların desteğini sağlamaya ve yaygınlaşmaya başladı. Bunda, ülkedeki «gayrımemnun» yığınların bir inanç eksenine bağlı olmaksızın, yalnızca yönetime muhalif olduğu için Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemesinin önemli rolü oldu. Böylece 1930 yılında ülkedeki potansiyel muhalefet birdenbire canlandı.

Kısa bir süre sonra iki parti arasında tartışmalar geniş yığınlara ulaşmaya başladı. Fethi Bey'in İzmir seyahati partinin sadece bir

siyasal rakip değil, fakat yakın bir zamanda bir siyasal seçenek olacağını da gösteren önemli bir kanıt sayıldı. Partinin İsmet Paşa Hükümetleri'nin izlediği demiryolu politikasını eleştirmesi, İsmet Paşa'nın Sivas'ta Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yeni ekonomi politikasını ilân ve açıklaması ile sonuçlandı. Böylece Serbest Cumhuriyet Fırkası ekonomik politikada liberal bir parti hüviyetini alırken, Cumhuriyet Halk Fırkası o zamana dek sürdürdüğü bu anlayışı terk ettiğini ve «devletçilik» olarak adlandırılan yeni bir anlayışı benimsediğini ve uygulamaya geçeceğini ilân ediyordu. Başlangıçta iki parti arasında ekonomik politika alanında bir fark yokken, tartışmalar sonucunda böyle bir fark da ortaya çıkıyordu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendisini bir iktidar seçeneği olarak kabul etmesi ve bunu kanıtlamaya yönelik girişimlerde bulunması, o zamana kadar muhalefet partisine hoşgörü ile bakan Mustafa Kemal Paşa'nın da görüşlerini değiştirmesine neden oldu. Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası'na olan özel bağlarını ve bu partinin halen Genel Başkanı olduğunu vurgulamak gereğini duydu. Bu açıklama, Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulurken, Cumhurbaşkanının iki parti arasında sadece hakem rolü oynayacağına ilişkin beyanı ile çelişiyordu. Bu tavır değişikliğinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ekim ayında yapılan belediye seçimlerine katılmasının ve başarılı sonuçlar almasının da etkisi vardı. Gerçi Serbest Cumhuriyet Fırkası sadece Samsun'da seçimi kazanmıştı, ama parti seçime baskı ve hile karıştırıldığını ileri sürüyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın desteğinin çekilmesi ve partinin yaşaması ve iktidara aday olabilmesi için bizzat Mustafa Kemal Paşa ile çatışmak zorunda kalması, parti yöneticilerini tedirgin etti. Bu gelişme partinin kuruluşunu sağlayan siyasal temelleri ortadan kaldırdığı için Fethi Bey, 17 Kasım'da Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı bir yazı ile partinin fesh edildiğini açıkladı. Parti sadece üçbuçuk ay yaşayabilmişti

DEVLETÇİLİK VE TARTIŞMALARI

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın siyasal alanda ortaya çıkışı, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkisi altındaki Türkiye'de Cumhuriyet döneminde izlenen ekonomik politikanın yeniden gözden geçirilmesi, değerlendirilmesi, eleştirilmesi ve tartışılması ile sonuçlandı. Serbest Cumhuriyet Fırkası da programında, tıpkı Cumhuriyet Halk Fırkası gibi, ekonomik alanda özel girişimi temel alan ve ekonomide devlet müdahalelerinin asgaride tutulacağı bir yön belirlemişti. Aslında her iki parti de, bireysel sermayelerin yetmeyeceği alanlarda devletin ekonomiye ve özel olarak da sanayiye müdahalesi gerektiği

görüşündeydi. Ayrıca Serbest Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı Fethi Bey, İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Cumhuriyet hükümetlerince izlenen bazı devlet yatırımlarını (örneğin, demiryolu yatırımlarını) ve ekonomik uygulamaları şiddetle eleştiriyordu.

1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa süre içinde sağladığı olağanüstü ve hiç beklenmedik başarı, hükümetin izlemekte olduğu ekonomik politikanın yarattığı geniş hoşnutsuzluğu da gösterdi. 1930'lu yılların hemen başında ekonomik alanda (özel olarak da sanayi alanında) önemli bir başarı sağlanamadığı anlaşıldı. 1930'lu yılların başlarında ekonomide devlet müdahalelerinin artmaya başladığı görüldü.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın «liberal» ekonomi görüşüne karşı, siyasal tartışmalar arasında, ilk kez İsmet Paşa, Sivas'ta Cumhuriyet Halk Fırkası'nın «mutedil devletçi» (ama kısa bir süre sonra da yalnızca «devletçi») olduğunu açıkladı.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkisi altında, dünya ticaret hacmi gittikçe daraldı, ekonomide otarşi (kendine yetme) eğilimi doğdu; ekonomik bunalım Türkiye'de lira'nın sürekli değer kaybı, ihraç malları fiyatlarında önemli düşüşler ve ihracat güçlükleri olarak belirdi. Bu dönemde bütün dünyada devletin ekonomik hayattaki rolü arttı.

1930-1932 yılları, ekonomik politikada devletçi yönde bir arayış çabası içinde geçti.

Devletçilik, uygulandığı dönem boyunca hiçbir zaman kuramsal bakımdan açıklığa kavuşturulamadı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın pragmatik niteliği nedeni ile, bu konuda bir tartışma açılmadı ve geniş bir açıklama da yapılmadı. Bu nedenle de devletçi uygulamaların (yani, devletin ekonomiye ve özel olarak da sanayiye yaptığı müdahalelerin) niteliği, devletçilik ilkesinin temelleri ve yorumu dönemden döneme, kişiden kişiye (hatta Bakandan Bakana) değişti. Devletçilik hiçbir zaman sistematik bir yapıya kavuşamadı. Devletçi ekonomik politika; devlet işletmeciliği, devletin ekonominin değişik alanlarına bu arada özellikle sanayi alanına bizzat yatırım yapması ve ekonomik hayatın tüm alanlarının devlet denetimi altına alınması biçiminde gelişti. Yabancı şirketlerin millîleştirilmesi de hız kazandı. Diğer yandan, Sovyetler Birliği örnek alınarak ülke ekonomisinin merkezî planlamasına ağırlık tanındı ve iki sanayi planı hazırlandı.

1932 yılında başlayan devletçilik uygulamasının genişleme eğilimi göstermesi üzerine, aynı yılın sonbaharında bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ve talebi ile İktisat Vekili değişti. 1923 yılında yine bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın girişimi ve talimatı ile kurulmuş olan İş Bankası'nın Umum Müdürü Celâl Bey (Mustafa Şeref [Öz-

kan] Bey'in yerine) İktisat Vekâleti'ne getirildi. Özel girişim yanlısı bir ekonomik politika tercihi olan Celâl Bey'in devletçilik uygulamalarını yönlendirmek üzere İktisat Vekâleti'ne getirilmesi, uygulamanın yönünü ve ölçüsünü önemli ölçüde belirledi. Devletçiliği daha geniş kapsamlı yorumlamaya ve uygulamaya eğilimli olan Başvekil İsmet Paşa ile Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Bey gibi kişilerin yanında (ve hattâ onlara karşın) Celâl Bey'in işbaşına getirilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu alandaki temel tercihini yansıtması bakımından önemli ve anlamlıydı.

Aslında Mustafa Kemal Paşa ile Celâl Bey için devletçi ekonomik politika bir zorunluluğun ifadesiydi. Geri bir tarım toplumunu sanayileşme yoluna itecek dinamik bir özel girişim ve özel sermaye ülkede o sırada mevcut olmadığından, çaresiz temel alt-yapı ve sanayi tesislerini bizzat devlet üstlenerek yapmak zorundaydı. Bu, bir ihtiyaçtan kaynaklanan zorunlu ve pragmatik bir yoldu. Ancak devletçi uygulama hem geçici bir döneme tekabül etmekteydi, hem de özel girişim tamamen bir kenara itilmeyecekti; hattâ tam aksine çeşitli kanallarla devlet tarafından güçlendirilecekti. Devlet ise, yatırımlarını özel sermayenin yetmediği alanlara kaydıracak ve bu alanda devlet sermayesi ile özel sermaye arasında bir çatışma yaratılmamasına özel bir gayret gösterilecekti. Devlet kesimi özel kesim ile bir rekabet içine girmeyecekti. Zaten özel girişimin ve sermayenin devlet desteği ile güçlendirilmesi bir süre sonra, özel girişimin her alanda tek başına yatırım yapabilecek derecede güçlenmesi ile sonuçlanacağından, bu noktadan sonra artık ekonomik alan tamamen özel girişime terk edilecek, hattâ o zamana kadar zorunlu olarak devletçe yaptırılmış olan sanayi tesis ve işletmeleri de zamanla yeniden özel sermayeye devredilecekti. Bir dönem için zorunlu olarak başvurulmuş devletçi ekonomik politikaya da son verilecekti.

Oysa İsmet Paşa ve Recep Bey gibi düşünenler, devletçi uygulamayı yalnızca zorunluluktan doğan pragmatik bir politika olarak değil, fakat aksine sürekliliği olan bir politika olarak görmekteydiler. Onlara göre, devletin ekonomi alanında yapacağı yatırımın temel ölçütü, kamu yararıydı. Kamu çıkarı olan noktada devlet özel sermayenin yerini almalıydı. Bu bir kural olarak her zaman için uygulanmalıydı. Anlaşılacağı gibi, bu ölçüt, her zaman için genişlemeye elverişli bir ölçüttü.

Devletçilik konusunda ortaya çıkan iki farklı görüş, devletçilik uygulamalarını önemli ölçüde etkiledi. Önceleri devletçi uygulamalar genellikle İsmet Paşa'nın etkisindeyken, zamanla İktisat Vekili Celâl Bey'in etkisine girdi. Devletçi uygulama bu iki ana eğilimin ortasında biçimlendi.

Celâl Bey'in İktisat Vekilliği sırasında yumuşatılan ve belirli bir istikamet kazanan devletçi ekonomik politika, 1937 yılında Celâl Bey'in Başvekil olmasından sonra daha da gevşetildi. Savaş yıllarında da devletçilik uygulamaları Başvekillerin (Refik Saydam ile Şükrü Saraçoğlu) tercihlerine göre yön değiştirdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletçilik ilkesi büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldı ve kısa süre içinde de devletin resmî ekonomik politikası olmaktan çıktı.

Devletçilik sorunu yalnızca bir ekonomik politika sorunu olarak değerlendirilmemelidir. Ekonomide uygulanan devletçilik ilkesi, siyasal alanda da etkisini siyasal tartışma ve çatışmalar biçiminde gösterdi. Bu anlamda, devletçiliğin siyasal alanda çatışma yaratan önemli etkileri gözden uzak tutulamaz. Devletçilik tartışmalarının ve çatışmalarının siyasal boyutları, bir süre sonra yine siyasal planda kendini gösterecekti.

KEMALİST DEVRİMLER

Hilâfetin kaldırıldığı gün, 3 Mart 1924 tarihinde TBMM Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu kabul etti. Yasaya göre, öğretimin birliği kabul ediliyor ve bütün okullar Maarif Vekâleti'ne bağlanıyordu. 8 Nisan'da dinsel mahkemeler kaldırılarak bu kez de yargı organlarının birliği sağlandı.

Mustafa Kemal Paşa'nın 1925 yılı Ağustos ayı sonlarında yaptığı Kastamonu gezisinde halka şapkayı tanıtması ve bizzat giymesinden sonra, önce çıkarılan bir kararname ile memurların şapka giymeleri zorunluluğu getirildi ve daha sonra da 25 Kasım'da şapka giyilmesi hakkında yasa kabul edildi. Yasaya göre, halkın şapka dışında bir başka şey giyme alışkanlığını sürdürmesi hükümetçe yasaklanmıştı. Şapka giymek ve giydirmek istemeyenler yasayı protesto etmek için bazı illerde gösteriler düzenledilerse de, göstericiler İstiklâl Mahkemeleri tarafından yargılandılar ve idama gidecek ölçülerde değişik cezalara çarptırıldılar.

Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Şark İstiklâl Mahkemesi, görev alanına giren yörelerde tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar vermişti. 2 Eylül 1925 tarihinde hükümet, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına, din görevlilerinin kıyafetlerine ve memurların şapka giymelerine ilişkin bir karar aldı. 30 Kasım'da da TBMM, tekke ile zaviyelerin ve türbelerin kapatılmasını, türbedarlıklar ile bir takım ünvanların kaldırılmasına karar verdi.

26 Aralık 1925 tarihinde uluslararası saat ve takvim kabul edildi. 17 Şubat 1926 tarihinde Medenî Kanun, 1 Mart'ta Türk Ceza Kanu-

nu, 22 Nisanda Borçlar Kanunu, 29 Mayıs 1926'da Türk Ticaret Kanunu, 28 Mayıs 1928'de Türk Vatandaşlığı Kanunu benimsendi. 24 Mayıs 1928 tarihinde ise uluslararası rakamlar kabul edildi. 18 Haziran 1927'de Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu TBMM'nin onayından geçti.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 2. Büyük Kongresi'nde kabul edilen partinin yeni nizamnamesinde, partinin devlet ve din işlerini birbirinden ayırmak amacında olduğu açıklandı. Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanlık Divanı tarafından hazırlanan ve kongrede kabul edilen bildiride «laik» deyimi kullanıldı. Bununla birlikte, 1924 Anayasası'nda yer alan ve devletin resmî dininin İslâm olduğu yolundaki hüküm, ancak 10 Nisan 1928 tarihinde kabul edilen bir yasa ile kaldırıldı. Bu amaçla Anayasada gereken değişiklik yapıldı. Milletvekilleri ile Cumhurbaşkanının ant içme metinlerindeki dinî yemin kaldırıldı ve TBMM'nin dinsel hükümleri yerine getireceği yolundaki hüküm de metinden çıkarıldı.

Mustafa Kemal Paşa, 8 Ağustos 1928 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İstanbul'da düzenlediği bir toplantı sırasında ilk kez Yeni Türk Harflerini açıkladı. 1 Kasım'da kabul edilen yasa ile Latin harfleri benimsendi. 3 Kasım'da yayımlanan yasa uyarınca, bu tarihten itibaren tüm devlet dairelerinde ve kurumlarında, bütün şirket, dernek, ve özel kuruluşlarda Türk harfleri ile yazılmış yazıların kabulü ve işleme konulması zorunlu kılındı. Türk harflerinin devletin resmî işlemlerinde tatbik tarihi olarak en geç 1 Ocak 1929 tarihi belirlendi. Ancak bazı işlemlerin istisnaî olarak aynı yılın Haziran ayının başına dek eski harflerle yapılması mümkündü. Fakat bu tarihten sonra bütün işlemler yeni yazı ile yapılmak zorundaydı. Yine aynı tarihe dek halkın eski yazı ile verdiği dilekçeler de işleme alınabilecekti. Diğer yandan, 1 Aralık 1928 tarihinden itibaren (kitap hariç olmak üzere) bütün yayınların Türk harfleri ile basılması zorunlu tutulmuştu. Kitaplar ise 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren yeni harflerle basılacaktı. Kamu ve özel kuruluşlarda bulunan Arap harfli yayınların 1 Haziran 1930 tarihine kadar kullanılması mümkündü. Her türlü kıymetli kâğıtlar ile özel eski belgeler, yenileri ile değiştirilmediği sürece geçerli kabul edilecekti. Bütün okulların Türkçe yapılan eğitiminde Türk harfleri kullanılacak ve eski harflerle basılı kitapların eğitimde kullanılması yasaklanacaktı. Harf devriminden sonra, geniş yığınların yeni yazıyı kolayca öğrenmelerini sağlamak amacı ile Millet Mektepleri açıldı.

9 Nisan 1929 tarihinde Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, 24 Nisan'da İcra ve İflas Kanunu, 15 Mayıs'ta da Deniz Ticaret Kanunu kabul edildi.

3 Nisan 1930 tarihinde Türk kadınlarına belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa kabul edildi. 26 Ekim 1933'de ise Türk kadınlarına muhtar, köy ihtiyar heyetleri seçiminde seçme ve seçilme hakkı tanındı. 5 Aralık 1934'de de, Türk kadınlarına milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa TBMM tarafından benimsendi. 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinde kadınlar ilk kez milletvekili seçme ve seçilme hakkını kullandılar. Bu seçimde 18 kadın milletvekili seçildi.

26 Mart 1931 tarihinde Ölçüler Kanunu kabul edildi ve uluslararası ağırlık ve uzunluk ölçüleri benimsendi.

21 Haziran 1934 tarihinde Soyadı Kanunu kabul edildi. 3 Aralık' ta da bazı kisvelerin giyilemeyeceğine ilişkin yasa benimsendi. Ulusal bayramlar ve tatil günleri hakkındaki yasa ise 27 Mayıs 1935 tarihinde TBMM tarafından kabul edildi. 26 Kasım 1934'de ise Efendi, Bey, Paşa gibi lâkap ve ünvanlar kaldırıldı.

PARTİ-DEVLET BÜTÜNLEŞMESİ

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan Üçüncü Büyük Kongresi siyasal bakımdan önemlidir. Herşeyden önce bu kongrede Cumhuriyet Halk Fırkası kendisi için bir program kabul etmiştir. Düşünülmelidir ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası ile siyasal mücadele verirken, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bir programı yoktu. Yine kongrede parti kendisine yeni bir nizamname de kabul etmiştir.

Kabul edilen programda; Anayasa ilkesi olarak güçler birliği ilkesi onaylanmakta, bir önceki kongrenin program beyannamesinde de belirtilen tek dereceli seçimin temel amaç olduğu anımsatılmakta, buna ek olarak da kadınlara oy hakkı tanınması gerektiği belirtilmekteydi. Önemli olan bir başka nokta ise, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ana ilkeleri sayılan ve «6 Ok» biçiminde belirginleşen ilkelerin bu kongrede tamamlanmasıdır. 1927 yılında yapılan kongrede Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ve Laiklik ilkeleri benimsenmişti. Bu kongrede ise bu ilkelere Devletçilik ve İnkilâpçılık ilkeleri eklendi.

Kongrenin hemen öncesinde, parti içinde önemli bir değişiklik yapıldı: 10 Mart 1931 tarihinde, daha önce de iki kez aynı görevi yürütmüş olan, otoriter eğilimleri ile tanınan Recep Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği'ne getirildi. Recep Bey, partiyi örgütsel yönden ve doktrin bakımından güçlendirmeye çaba harcadı, partinin devlet örgütü ile hükümet üzerinde denetim kurabilecek öl-

çüde güçlü bir siyasal kuruluş oluşmasına çaba gösterdi. Recep Bey, aynı zamanda, partinin ülkedeki tüm siyasal alana yayılmasını ve bu alanda tam bir denetim sağlamasını istiyordu. Diğer yandan, parti Genel Sekreteri olarak Recep Bey, tek-parti ve devletçilik-halçılık-inkılâpçılık konularında birçok konferans düzenledi ve bunları yayımlayarak bu konularda kendi yorum, öneri ve görüşlerini parti örgütüne, dönemin aydın gruplarına ve halka benimsetmeye çalıştı. Bu amaçla da, 1931 yılının ikinci yarısında Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilâtı kuruldu.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın siyasal alanda tam bir tekel kurmasına ve siyasal niteliği de olan kuruluşların parti içinde eritilmesine yönelik program, hızla uygulamaya konuldu. 24 Mart 1931 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ocakları'nın Cumhuriyet Halk Fırkası ile birleşmesi yönündeki talebine karşılık olarak, 10 Nisan 1931 tarihinde Türk Ocakları Olağanüstü Kurultayı'nın toplanması sonucunda Ocakların lağvedilmesi kararlaştırıldı. Bu gelişmenin hemen kongre öncesinde olması, partinin ve siyasal hayatın alacağı yönü açığa çıkarıyordu. Nitekim parti kongresinde Türk Ocakları'nın kararı onaylandı ve Ocakların partiye katılması benimsendi. Zaten partinin daha 1927 yılında toplanan kongresinde, Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in muhalefetine karşın, kabul edilen parti nizamnamesi ile Türk Ocakları partinin denetimi altında bir kuruluş sayılmıştı. Bu kez de Türk Ocakları'nın kapatılmasına Genel Başkan Hamdullah Suphi Bey karşı çıkmış, fakat Ocakların kapatılmasını önleyememişti. Bu karşı çıkış Hamdullah Suphi Bey'in 25 Mayıs 1931'de Bükreş Orta Elçiliği'ne tayini ile sonuçlandı. Bir benzer gelişme, Türk Kadınlar Birliği ile Mason Derneği'nin başına geldi. Mason Derneği 10 Ekim 1935 tarihinde malvarlığının Halkevleri'ne bağışlanması suretiyle lağvedildi; Türk Kadınlar Birliği ise 10 Mayıs 1935 tarihinde kendini lağvetti.

Türk Ocakları'nın yerine bu kez partiye bağlı olarak Halkevleri kuruldu. Halkevleri, il ve ilçe merkezlerinde şubeler açtı ve kırsal kesimde ise 1940 yılından sonra Halk Odaları kuruldu. Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilkeleri doğrultusunda çalışan kuruluşlardı. Halkevleri, partili ve partisiz herkesi toplayacak, birleştirecek ve tanıştıracak olan ulusal kültür ve eğitim yuvaları olarak tasarlanmıştı. Amacı, ulusu bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven ve ulusal ideale bağlı bir topluluk haline getirmekti. Ayrıca Türk Devrimi'nin değerlerinin korunmasına, yayılmasına ve halk tarafından benimsenmesine de çalışacaktı. Halkevleri Cumhuriyet Halk Fırkası'nın denetimi ve talimatı altında faaliyet gösterdi. Malî kaynakları da gerek devlet bütçesinden, gerekse Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan aktarı-

lan fonlarla karşılanıyordu. 1932 ile 1950 yılı arasında toplam 478 Halkevi ve 4322 Halk Odası açıldı.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Dördüncü Büyük Kurultayı 9 Mayıs 1935 tarihinde toplandı. Bu kurultayda Genel Sekreter Recep Peker, Türkiye Cumhuriyetinin ilk parti devleti olduğunu açıkladı. Yeni kabul edilen parti programında ise, bir öncekinin aksine tek dereceli değil de, artık iki dereceli seçim sistemi savunuluyordu. Tek dereceli seçim sisteminden ise söz edilmemekteydi. Yeni tüzük ile de bir Genel Başkanlık Kurulu oluşturuldu. Kurul, Parti Genel Başkanı, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter'den oluşuyordu ve partinin en yüksek karar organıydı. Kurul diğer yandan, partinin milletvekili adaylarını saptama yetkisine de sahipti. Değişmez Genel Başkan, Genel Başkan Vekili'ni kendisi atamak ve Genel Sekreteri de Genel Yönetim Kurulu üyeleri içinden bizzat seçme hakkına sahip olduğuna göre, partinin en yüksek karar organı, bizzat Değişmez Genel Başkanı'nın görüşleri doğrultusunda oluşmuş oluyordu. Yeni parti tüzüğü, partinin devlet organları ile de sıkı ilişkiye geçmesini öngörmekteydi. Tüzük, parti kongrelerine mahallin en yüksek mülkî idare âmirinin de katılabilmesini ve bu kişilerin kongrelerde açıklamalarda bulunabilmelerini öngörüyordu. Parti, parti örgütü ile devlet örgütünü birbirini tamamlayan bir birlik olarak kabul ediyordu. Parti örgütünde ilişkiler il düzeyinde il başkanları ile valiler arasında kurulacaktı. Gerektiğinde de Genel Yönetim Kurulu kararı ve Başkanlık Divanı'nın onayı ile partinin il başkanları tayin edilebilecekti.

1930'lu yılların ilk yarısında Cumhuriyet Halk Partisi içinde Recep Peker'in rolü ve etkisi hissedildi. Bu etki gerek örgütsel planda, gerekse ideolojik planda oldu. Peker, bir yandan partinin devlet ve hükümetten ayrı kalmasına, bağımsız kalmasına gayret etmiş, diğer yandan da parti ideolojisinin gelişmesine ve yaygınlık kazanmasına çalışmıştı. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi, Recep Peker'in düşündüğü gibi siyasal alanda bir tekel kurmayı başardı. Ancak, partinin siyasal alanda tek örgüt olarak kalması, güçlü olması anlamına gelmedi. Aksine, siyasal alanda tekel kuran Cumhuriyet Halk Partisi örgüt olarak devlet ve hükümet mekanizmasına üstün gelemediği, ona hâkim olamadığı gibi, bu mekanizmanın bir parçası haline geldi. Bu, Recep Peker'in düşünmediği ve hiç arzu etmediği bir durumdu. Partinin devlet ve hükümet cihazına olan bağımlılığı arttı.

Parti ile devlet-hükümet yakınlığı öyle bir noktaya ulaştı ki, artık bir noktadan sonra partinin bağımsız varlığına dahi gerek görülmemiş olacak ki, Cumhuriyet Halk Partisi ile devlet-hükümet cihazı fiilen birleştirildi. 15 Haziran 1936 tarihinde parti Genel Sekreteri Recep Peker görevden alındı ve 18 Haziranda CHP Genel Başkan Ve-

kili İsmet İnönü tarafından yayımlanan bir genelge ile, parti ile devlet-hükümetin birleştirildiği açıklandı. Buna göre, Dahiliye Vekili olan kişi aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olacak ve illerde de valiler CHP İl Başkanları olacaklardı.

Bu alandaki son girişim, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 6 Ok'unun 13 Şubat 1937 tarihinde Anayasaya da girmesi ve parti ilkelerinin aynı zamanda devletin temel ilkeleri haline gelmesi ile gerçekleşti.

ATATÜRK - İNÖNÜ ÇATIŞMASI VE AYRILIĞI

Atatürk ile İnönü arasında daha Millî Mücadele yıllarında başlayan siyasal birliktelik 1937 yılında sona erdi. Oysa Atatürk ile İnönü arasında süregelen uzun ve yakın siyasal işbirliği kendini hemen belli ediyordu: İsmet İnönü Cumhuriyetin ilânından itibaren, 21 Kasım 1924 - 2 Mart 1925 tarihleri arasında görev yapan Fethi Okyar Hükümeti dışarıda tutulacak olursa, 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz biçimde Başvekillik yapmıştı. Doğal olarak bu çatışma ve ayrılık, döneme damgasını vuran en önemli siyasal gelişme olarak kabul edilmelidir.

Bu yakın çalışma arkadaşlığı sırasında, gerek uzun dönemli düzeltim programları, gerek günlük siyasal olaylar, gerek dış politika konuları ve gerekse parti ve hükümet sorunlarında; kısaca yeni bir devletin kurulma sürecinde ve günlük yönetim alanında karşılaşılan sorunlar hakkında her zaman aynı fikir, görüş ya da uygulama yanlısı olmamaları ve bu nedenle de Atatürk ile İnönü arasında belli konularda anlaşmazlıklar ve tartışmalar olması doğal görülmelidir.

Gerçekten de 1930'lu yıllarda bu tür anlaşmazlık konularının arttığını ve anlaşmazlıkların çatışmalara dönüştüğünü izlemek mümkündür.

Atatürk ile İnönü arasındaki anlaşmazlık konularını üç değişik alanda özetlemek mümkündür: İlki, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün İnönü'nün başkanlığındaki hükümete sürekli olarak dışarıdan müdahale eğiliminde bulunmasıdır. Bu tür müdahale eğilimleri, Başvekil İnönü'ye sorulmaksızın bazı bakanların görevden alınmalarına kadar varıyordu ve İnönü'nün de bu tür müdahalelere karşı sert tepki gösterdiği bilinmekteydi. İkinci sorun, dış politika alanındaydı. Özellikle Hatay sorununun gündemde olduğu bu dönemde, Hatay'a karşı izlenmesi gereken dış politika, Atatürk ile İnönü arasında önemli bir anlaşmazlık noktasıydı. Atatürk, kendine özgü sezgi gücü ile uluslararası ilişkiler ve politikayı değerlendirdiğinde Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına katabileceğine inanıyordu. Oysa bu konuda Atatürk'e göre daha ılımlı bir politika izlemekten yana olan İnönü, herhangi

bir ileri adım atmaksızın sorunun görüşmeler yoluyla, gerekirse daha uzun bir sürede çözülmesinden yanaydı. Bu nedenle de Atatürk'ün hükümeti eleştirdiği biliniyordu. Üçüncü konu ise, ekonomik alanda izlenmesi gereken politikanın belirlenmesiydi. Bu alanda Atatürk ile İnönü arasında temel bir görüş farkı vardı ve bu alanda alınan her kararda ya da uygulanması düşünülen her projede, bu görüş farklılığı, kendini açığa vuruyor ve çok kez önemli bir çatışmaya neden oluyordu.

Atatürk, başından beri devletçi ekonomik politikanın başarısından kuşku duymuştu. Nitekim İnönü de, Atatürk'ün her zaman özel girişimi esas tuttuğunu ve liberal bir ekonomiden yana olduğunu açıklıkla belirtmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ekonomik alanda ciddî bir ilerleme sağlanamamış olması Atatürk'ü düşündürüyordu, çünkü ülkenin az zamanda hızla sanayileşmesi gerektiğini çok iyi bilmekteydi. Elindeki olanakları değerlendiremeyen, zaten olanakları da az olan, bürokratik, kırtasiyeci, yavaş işleyen, kararsız bir devlet/hükümet mekanizması içinden sanayileşmeyi sağlayıcı hızlı ve atılımcı bir dinamizm beklenemeyeceğini bizzat kendi deneyimi ile de seziyordu. Diğer yandan, Atatürk'ün gözünün önünde bir de kısıtlı olanakları ile yola çıkmış, fakat kısa zamanda verimli ve başarılı yatırımları ile atılım yapmış bir İş Bankası örneği ve tabii ki onun başarılı Umum Müdürü Celâl Bayar vardı. İnönü ise, Atatürk'ün aksine, sanayileşmenin büyük ölçüde devletin öncülüğünde yapılacağı görüşündeydi. İnönü'ye ve yanındaki kadroya göre, özel girişim hiçbir ciddî adım atamayacak denli güçsüzdü. Dolayısıyla bu alanda görev, tamamen devlete düşüyordu. Ayrıca İnönü'nün kadrosu İş Bankası kadrosu ile her alanda çatışmaktaydı.

Atatürk-İnönü ayrılığında, devletçilik politikasının özel bir önemi olduğunu belirtmek mübalağa olmaz.

İsmet İnönü, 20 Eylül 1937 tarihinde Başvekillik görevinden ayrıldı. Gerçi ayrılık istirahat amacı ile bir izin alma şeklinde açıklanmıştı. Fakat aradan bir hafta geçtikten sonra ayrılığın kalıcı olduğu resmen açıklandı. İnönü'nün yerine Celâl Bayar'ın Başvekil olması, ayrılığın ekonomik politikadaki tercih sorunu olduğunu bir kez daha gösteriyordu. Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük siyasal sorunların çözülmesi için İsmet İnönü'yü tercih ettiği gibi, bu kez ülkenin ekonomik sorunlarının hızla çözülmesi için de Celâl Bayar'ı tercih ediyordu; böylece İsmet İnönü'nün devlet müdahalesini genişletme eğilimlerine karşı bir tutum almış oluyordu.

Atatürk-İnönü ilişkilerinin gerginleşmesine neden olan birçok etken vardı, ancak ekonomik konulardaki görüş ayrılıkları ve devletçilik uygulaması ile ilgili anlaşmazlıklar bu konuda temel önemde

rol oynamış gibi görünmektedir. Zaten eğer sorun yalnızca bazı siyasal konulardan kaynaklansaydı, bu durumda Celâl Bayar'ın hızlı siyasal yükselişini açıklamak mümkün olamazdı. Çünkü Bayar Atatürk tarafından tamamen İnönü'nün ekonomik tercihlerine bir seçenek olarak desteklenmiştir. Özel olarak Bayar'ın desteklenmesinin ve tercih edilmesinin nedenini ise, Atatürk ile İnönü arasında ekonomik konulardaki —muhtemelen de gittikçe genişleyen— görüş ayrılığında aramak gerekmektedir. Aksi halde, sorun yalnızca bazı siyasal konulardan ibaret olsaydı, Atatürk'ün yanında İnönü'ye karşı siyasal bakımdan seçenek olabilecek gerek partide, gerek hükümette ve gerekse Meclis'te, Bayar'dan önce gelen kişiler (örneğin, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile Dahiliye Vekili Şükrü Kaya) vardı. Böyle bir durumda Atatürk, İnönü'ye karşı rahatça onları destekleyebilirdi. Özellikle Bayar'ın tercih edilmesinin elbette bir anlamı vardı. Bu da, Atatürk-İnönü anlaşmazlığının ve çatışmasının nereden kaynaklandığını gösteren son derece önemli bir noktadır.

İsmet İnönü'ye Almaşık : Celâl Bayar Hükümeti

İnönü, Başvekillikten istifa ettikten sonra siyasal yaşamdan tamamen çekildi. Evine kapandı. Gerçi hâlâ Malatya milletvekiliydi, fakat ne sokakta ne de basında rastlanıyordu. Hatta İnönü ile ilişki sürdürmek, bir hayli cesaret işi sayılmaktaydı. İnönü, siyasal yaşamda tamamen tecrit edilmişti; bir ölçüde de kendi kendini tecrit etmişti.

Celâl Bayar Hükümeti ise, İnönü Hükümeti'nin hemen hemen aynıydı. Sadece İnönü Hükümeti'nde Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili olan Refik Saydam yeni hükümette bütün ısrarlara karşın görev almamıştı.

Bayar Hükümeti'nin ekonomik konulardaki farklı tercihleri kısa süre içinde kendini belli etti. 1937 yılı sonunda kabul edilen Deniz Bank yasası ile kurulmasına başlanan Deniz Bank'ın üst düzey yönetici kadrosunun İş Bankası'nın deneyimli kadrosundan karşılanması birçok bakımdan dikkat çekiciydi. Bayar, hiç kuşkusuz kendi deneyimini, İş Bankası'nı örnek alarak, Deniz Bank'a aktarmak istiyordu. Bu açıdan daha önceki yakın çalışma arkadaşlarından oluşan bir teknik kadronun Deniz Bank'ın oluşumunda etkin rol almasına dikkat etmişti. İş Bankası'nın anlayışı ve çalışma yöntemleri Deniz Bank'a da uygulanmak isteniyordu.

Deniz Bank yönetimine İş Bankası'ndan atanan kadro, esasen bir siyasal tercihi de yansıtmaktaydı. Ancak Bayar Hükümeti döneminde saptanması gereken bir önemli nokta daha vardır ki, bu da,

yeni hükümetin bürokratik yönetim içinde köktenci, anlamlı ve önemli bir değişiklik yapmamasıdır.

Bayar Hükümeti'nin yaklaşık bir yıllık faaliyeti göz önüne alındığında ve siyasal ve ekonomik kararları İnönü Hükümetlerininki ile karşılaştırıldığında, bazı yeni ekonomik politika eğilimleri sezilmekle beraber, arada önemli bir fark olmadığı görülüyordu. Bu saptama kendini siyasal alanda daha açık ve belirgin olarak gösteriyordu. Celâl Bayar, İsmet İnönü'nün Başvekillikten ayrılması ile sadece Başvekil olmamış, fakat aynı zamanda bizzat Atatürk'ün talimatı ile Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan Vekili de olmuştu. Ancak Bayar parti içinde de bir değişikliğe gitmedi. Bu dönemde bir genel seçim olmadığından, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yapısı da değişmedi. Fakat dönemin kısalığı, Bayar'ın Başvekilliğinin Atatürk'ün hastalığı sırasına denk gelişi, dış politikada Hatay sorununun sürekli olarak hükümetin gündeminde bulunması gibi nedenlerle, Bayar Hükümeti'nin faaliyeti konusunda tam bir yargıda bulunmak zor görünüyor. Zaman daha uzun olabilse ve Atatürk'ün hastalığı gibi olumsuz koşullar olmasa, muhtemelen öncelikle ekonomik alanda Bayar Hükümetinin farklı bir tutum alacağını düşünmek mümkündür.

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI VE YENİ CUMHURBAŞKANI SORUNU

Atatürk'ün hastalığının ilk belirtilerinin 1936 yılı sonunda açığa çıktığı, sağlık durumunun 1937 yılında bozulduğu anlaşılıyor. Atatürk'ün hastalığı ancak 1938 yılı başında kesinlikle teşhis edilebildi. Mart ayından itibaren ise hastalık hızla ilerledi. 1938 yılının yaz aylarında Atatürk'ün hastalığının tehlikeli olduğu ve yakın bir gelecekte kötü bir sonucun beklenebileceği, hiç olmazsa yüksek yönetici çevrelerde, hükümette, Meclis'te ve partinin ileri gelen yönetim kadrolarında bilinmekteydi. Ancak kamuoyuna hastalıkla ilgili hiçbir bilgi verilmiyordu; Atatürk'ün tehlikeli bir hastalığa yakalandığı haberi, kamuoyunda daha çok bir rivayet biçiminde konuşuluyor ve yayılıyordu.

Atatürk'ün ölüme yaklaştığı 1938 yılının ikinci yarısında, kısa zamanda kendini belli edecek olan bir iktidar mücadelesi başlıyordu. İktidar mücadelesi, esas olarak, Atatürk'ün yerine kimin Cumhurbaşkanı olacağı ya da olması gerektiği sorusunda düğümleniyordu. Aslında İnönü Başvekillikten ayrıldığı sırada, o zamana dek alttan alta ya da açıkça kendisine siyasal bakımdan muhalif olan grup ve kişiler harekete geçmişler ve İnönü'yü bundan sonra siyasal alanın tamamen dışında bırakabilmek için bazı girişimlerde bulunmaya baş-

lamışlardı. Ortam, bu tür girişimler için de, bu girişimlerin başarıya ulaşması için de uygun sayılıyordu. Bir yandan, Ankara'nın siyaset kulislerinde İnönü'nün fizikî varlığının dahi ortadan kaldırılacağı söylentileri dolaşıyor; diğer yandan da, bu tür söylentiye dayalı haberler ciddi alınıyor olmalıydı ki, Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat Tandoğan, İnönü'nün Pembe Köşkü'nde İnönü'yü özel koruma altına alıyor ve güvenlik önlemlerini artırma gereğini duyuyordu. Öte yandan, Bayar Hükümeti'nde görev almayan İnönü Hükümetlerinin tek bakanı Refik Saydam, Atatürk'ün hastalığının ilerlediği bir sırada, İnönü'nün Atatürk'ü son kez görmek üzere İstanbul'a, Dolmabahçe Sarayı'na gitmek istemesine karşı çıkıyor ve İstanbul'da olası bir suikastı gerekçe göstererek, İnönü'nün İstanbul'a gitmesini engelliyordu.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, İnönü'nün Başvekillikten ayrılmasından sonra, kendisini Türkiye'den uzaklaştırmak için Amerika Birleşik Devletleri'ne Büyükelçi olarak atanmasını sağlamaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Meclis'in İnönü'ye yakınlık duyduğunu biliyordu; diğer yandan Cumhuriyet Halk Partisi de aynı eğilimi taşımaktaydı. Bu Meclis'ten İnönü'ye muhalif olan grubun (bu grubun içinde Salih Bozok, Kılıç Ali ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak da vardı) arzu ettiği bir Cumhurbaşkanı adayının seçilmesinin çok güç olacağı biliniyordu. Yapılması gereken, bu durumda Meclis seçiminin yenilenmesiydi. 1924 Anayasası'na göre, Cumhurbaşkanının Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından seçilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla İnönü Amerika Birleşik Devletleri'ne Büyükelçi olarak gönderilecek, bu suretle milletvekilliğinden ayrılacak ve Cumhurbaşkanı seçilme olanağı hiç kalmayacaktı.

İsmet İnönü'ye karşı olan grupların ortak bir aday bulabilmeleri aslında kolay değildi. Zaten söz konusu kişi ve grupların ortak noktası, İnönü'nün seçilmesine karşı olmalarıydı. Yoksa ortak bir aday bulmaları ve onun üzerinde birleşmeleri zor görünüyordu. Bununla birlikte, Cumhurbaşkanı adayı olarak, Mareşal Fevzi Çakmak, Celâl Bayar, Fethi Okyar, Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın isimleri geçiyordu. İnönü'ye karşı bir aday olarak Çakmak düşünülmüştü. Ancak Çakmak, bu öneriye yanaşmamış ve ömrü boyunca ordunun başında kalmak istediğini açıklamıştı. Zaten Çakmak milletvekili de olmadığı için Cumhurbaşkanı seçilmesi mümkün değildi. Bir diğer isim, Fethi Okyar da milletvekili değildi. Ancak Çakmak ismi üzerinde yine de ısrar edildi. Hasan Rıza Soyak ile Şükrü Kaya, Atatürk'ün bir sözlü siyasal vasiyet bıraktığını iddia ettiler. Buna göre, Atatürk, İnönü'nün değil de, Çakmak'ın Cumhurbaşkanı olmasını

talep etmişti. Son kez, Meclis Başkanı Abdülhâlik Renda gündeme geldi. Aras ve Kaya Renda ile görüştülerse de, Renda bu öneriyi kabul etmedi.

İktidar mücadelesi sürecinde Başvekil Bayar'ın tutumu çok dikkat çekiciydi. Bayar, yukarıda anlattığım siyasal girişimlerden haberdar bir kişi olarak, bu tür girişimlere kesinlikle karşı olduğunu açıklamış ve birçok girişimin de sonuca ulaşmasını engelleyici bir tavır almıştı.

10 Kasım 1938'de İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığının en güçlü adayıydı. Oysa daha bir yıl önce İnönü, siyasal yaşamının belki de en zor günlerini yaşıyordu. Siyasal yaşamdan tamamen çekilmek zorunda kalmıştı. Hatta milletvekilliğini dahi ne kadar koruyabileceği kuşkuluydu. Atatürk hayatta kalsaydı, bu siyasal çerçeve içinde İsmek İnönü'ye bir daha iktidar imkanı doğmayacaktı. Öyle bir ortam vardı ki, artık Lozan Antlaşması'nın yıldönümünde dahi basında İnönü hakkında bir satır olsun yazı çıkmıyordu. Dolayısıyla, İnönü'nün 10 Kasım'da yeniden bir siyasal kişilik olarak ortaya çıkmasında, Atatürk'ün erken ölümünün belirleyici oranda önemi vardı. Ama bir noktaya daha, İnönü'nün 10 Kasım'a dek nasıl olup da siyasal yaşamda hiç olmazsa ayakta kalmayı başarabildiği sorusuna açıklık getirmek gerekiyor. İnönü, Bayar'ın aldığı siyasal tutum sayesinde bunu başarabilmişti. Bayar döneminde, İnönü'ye destek olabilecek siyasal temellerin değiştirilmemiş olması, İnönü''nün Cumhurbaşkanı adayı olabilmesine imkân hazırlamıştı. Ayrıca Bayar, İnönü'ye karşı siyasal komploların da kesinlikle karşısında yer alarak, İnönü'ye Cumhurbaşkanlığına giden yolu açmış, ya da en azından açık tutmuştu.

İsmet İnönü'nün Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığına tüm engellemelere karşın seçilebilmesinde, demek ki, Başvekillikten ayrıldıktan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi, hükümet, Cumhuriyet Halk Partisi ve devletin bürokratik yönetim kadrolarında radikal bir tasfiyeye gidilmemiş ve dolayısıyla bu alanda İnönü'nün etkinliğini yitirmemiş olmasının büyük önemi vardır. Bu temel olmasaydı, İnönü'nün seçilmesini açıklamak çok güç olurdu. Buna ek olarak, İnönü'ye karşı olan grup ve kişilerin İnönü'ye karşı seçilme şansına ve desteğine gerçekten sahip bir aday bulamamış olmaları da, iktidar mücadelesinin sertleşmesini önleyici bir etken olmuştur. Diğer yandan, ordunun eğiliminin de İnönü'nün yanında olması ve bu eğilimin gayet açık bir şekilde Başvekâlete ve Meclise yansıtılması elbette seçimi son derece kolaylaştıran bir etkendi. Nihayet son olarak Başvekil Bayar'ın bu çok önemli ve gergin dönemde, önce kendisinin aday olmasını kesinlikle reddederek, sonra Atatürk ile İnönü ara-

sındaki ilişkinin kopmamasına çalışarak ve İnönü'ye karşı olan siyasal girişimlere kesinlikle ve tamamen karşı durarak, İnönü'nün adaylığına destek olduğu vurgulanmalıdır. Bayar'ın bu tutumu, hem iktidar mücadelesinin sertleşmesini önleyici bir işlev görmüş, hem İnönü'ye karşı bir adayın çıkmasını önlemiş ve hem de İnönü'nün seçilmesini kolaylaştırmıştır.

CUMHURBAŞKANI İSMET İNÖNÜ

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de İstanbul'da (Dolmabahçe Sarayı'nda) ölmesi üzerine, Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Reisi A. Renda bir çağrı yayınlayarak 11 Kasım günü TBMM'ni yeni Cumhurbaşkanı seçimi için toplantıya çağırdı. 11 Kasım günü önce CHP Meclis Grubu toplantısı yapıldı. Bu toplantıya Bayar başkanlık etti. Bayar toplantıda yaptığı kısa konuşmada, Cumhurbaşkanını seçmek için partinin adayını belirlemek amacı ile gizli oyla ve bir aday adı ortaya atılmaksızın seçim yapılacağını açıkladı. CHP'nin Cumhurbaşkanı adayının bir isim ortaya atılmaksızın belirlenmesi olağanüstü önemi haizdi. Çünkü o zamana dek âdet, CHP Meclis Grubu toplantısında daha sonra TBMM'de seçilecek olanların, parti yönetiminin ortaya koyduğu isimlere ya da listelere göre belirlenmesiydi. Şimdi ise bir aday adı ortaya konulmuyor ve böylece seçiciler gerçekten serbest bir seçimle karşı karşıya bırakılıyorlardı. Buna bir de gizli oylama ekleniyordu. Dolayısıyla, CHP Meclis Grubu'ndaki bu seçimin uzun yıllardan beri CHP'de görülmeyen türden serbest bir seçim olduğu kabul edilmelidir. CHP Meclis Grubu toplantısında bulunan üyelerden 322'si İnönü için oy kullanırken, bir oy da Hikmet Bayur tarafından Celâl Bayar'a verildi. CHP Meclis Grubu toplantısını TBMM toplantısı izledi ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile 1. Ordu Komutanı Fahrettin Altay'ın da izlediği toplantıda, İnönü oybirliği ile Cumhurbaşkanlığına seçildi. Cumhurbaşkanı seçiminde İnönü TBMM'de bulunmamış seçimin tamamlanmasından sonra Meclise gelerek yemin etmiştir.

Atatürk'ten sonra İnönü'nün önemli ve sert bir iktidar mücadelesi olmaksızın Cumhurbaşkanlığına seçilmesi (yani, iktidara yeniden tırmanması), ülkede rejimin ve tek-parti sisteminin sarsıntıya uğramadan süreceğinin bir işareti olarak yorumlandı. Bu sırada Atatürk'ün ölümünden sonra ülkede yeni bir değişimin başlayacağı şeklinde beklentiler de vardı. «Tek Adam»ın kendi dinamizmi ile yaptığı düzeltim hareketlerinin kendisinden sonra da devam edip etmeyeceği sorulan en önemli soruydu. Örneğin, Latin harflerinin ve kadınlara tanınan seçme ve seçilme hakkının kaldırılacağı yolunda dö-

nemin basınında da bazı söylentiye dayalı haberler yayımlanıyordu. İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilir seçilmez, TBMM'de yaptığı konuşmada inkılâpları savunması elbette tesadüf sayılmazdı.

Atatürk döneminin en uzun süre görevde kalmış Başvekili ile son Başvekili, İnönü ile Bayar, bu kez yeniden siyaset sahnesinde yan yana görünüyorlardı. İnönü, hükümetin yine Bayar tarafından kurulmasını istedi. Bayar da bu talebi yerine getirdi. Ancak yeni hükümette gözden kaçması mümkün olmayan çok önemli bazı değişiklikler yapıldı. Atatürk döneminin daimî hükümet üyeleri (eski Dahiliye Vekili) Şükrü Kaya ile (eski Hariciye Vekili) Tevfik Rüştü Aras bizzat İnönü'nün talebi üzerine yeni hükümette yer almamışlardı. Bunun nedeni ise basitti: Her iki politikacı da, İnönü'nün siyasal yaşamdan çekildiği sırada İnönü'ye karşı siyasal girişimlerde bulunmaktan çekinmemişlerdi. İktidara gelen İnönü siyasal rakiplerini tasfiye ediyordu. Kaya, sadece milletvekili olarak kaldı; Aras ise bir süre sonra Londra Büyükelçiliği'ne tayin edildi ve aktif siyasal hayattan ayrıldı. Bu atama bir hayli anlamlıydı, çünkü Aras İnönü'yü siyasal yaşamdan uzaklaştırmak amacı ile, onu Amerika Birleşik Devletleri'ne Büyükelçi olarak atamak için girişimlerde bulunmuştu. Kaya, aynı zamanda CHP Genel Sekreterliği görevinden de alınmış oluyor (çünkü, 1936 yılında alınmış karar gereğince Dahiliye Vekili aynı zamanda CHP Genel Sekreteri idi) ve partideki bu önemli görevini de koruyamıyordu. Bayar'ın kurduğu ilk hükümette görev almayan ve bir anlamda İnönü ile siyasal kader birliği yapmış olan Refik Saydam bu kez Dahiliye Vekili olmuştu. Saydam, aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olmaktaydı..

İlk bakışta İnönü ile Bayar'ın yeni dönemde siyasal işbirliği içinde bulunmaları rejimin kesintisiz ve sarsıntısız işleyeceğinin güvencesi olarak görüldü. Ancak diğer yandan, İnönü ile Bayar'ın farklı görüşlere sahip olmaları, Bayar Hükümeti'nin «geçiş dönemi»ne tekabül ettiğini gösteriyordu.

İnönü'nün Bayar'ı hiç tereddüt etmeden Başvekil olarak ataması, hiç kuşkusuz, Bayar'ın Atatürk'ün hastalığı sırasına denk düşen siyasal gelişmelerde takındığı siyasal ve kişisel tutumdan ileri geliyordu.

«MİLLİ ŞEF» İSMET İNÖNÜ

Atatürk'ün ölümü ile sadece Cumhurbaşkanlığı değil, fakat aynı zamanda CHP Değişmez Genel Başkanlığı da boşalmıştı. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle ilk boşluk dolduruldu; ancak

CHP Genel Başkanı'nı seçmek için partinin olağanüstü kurultayını toplamak (tüzük gereği) zorunluydu. 26 Aralık'ta toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı sadece İnönü'yü CHP Değişmez Genel Başkanlığı'na seçmekle kalmadı, ama aynı zamanda «Ebedî Şef» sıfatı verilen Atatürk'ün yerine yaşayan önder olarak İnönü'ye de «Millî Şef» sıfatının verilmesine vesile oldu. Gerçi bu deyim kurultaydan önce de basında yer almaya başlamıştı, ama sıfatın resmî biçimde ve yaygın olarak kullanımı kurultaydan sonra oldu. İnönü'nün «Millî Şef» sıfatını almasının elbette bazı nedenleri vardı: Birinci neden, o dönemde adeta «moda» olan ve içte ve dışta prestijleri hayli yüksek, başarılı tek-partili «Şef Sistemleri»nin (Almanya'da Hitler-Führer, İtalya'da Mussolini-Duçe ve İspanya'da Franco-Caudillo) etkisiydi. Fakat «Milli Şef» sıfatının alınmasında bu dış etken ancak ikincil derecede rol oynamıştır. Buna karşılık ikinci neden, yani iç politika gelişmeleri bu konuda temel önemdedir. Atatürk'ün ölümü ile bir iktidar boşluğunun meydana geldiği unutulmamalıdır. Gerçi İnönü'nün derhal ve ittifakla Cumhurbaşkanlığına seçilmesi sistemin devam edeceğinin bir göstergesiydi. Ancak bazı değişiklikler olacağı da biliniyor ya da seziliyordu. İnönü'nün içte belki de uzun zamandır bu anı bekleyen muhalefete karşı (ancak muhalefetin benzeşmez bir grup olduğu düşünülmelidir), hem sistemin devamlılığını sağlamak ve hem de kendi düşündüklerini uygulamak için güce ihtiyacı vardı. İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra hükümette yaptığı bazı küçük değişikliklerle otoritesini artırmayı başarmıştı. Bu kez de parti üzerinde otoritesini kurma yolunda önemli bir adım atıyordu. CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü, parti Genel Sekreteri Saydam olmuştu. Bu arada Değişmez Genel Başkan Vekilliği'ne de Bayar getirildi.

İnönü, Cumhurbaşkanlığına seçilişinden hemen sonra bir yandan hükümet ve parti üzerindeki otorite ve prestijini artırmaya çabalarken, diğer yandan da, Cumhuriyet döneminde değişik nedenlerle ve çeşitli zamanlarda mevcut yönetimle ve bizzat Atatürk ile olan anlaşmazlıkları sonucunda siyasal alanı tamamen terk etmek zorunda kalmış önemli ve önde gelen kişilerle yeniden ilişki kurmak ve uzlaşmak istiyordu. Bu uzlaşma arzusu temelde, Atatürk döneminde (dolayısıyla bizzat İnönü'ye karşı da) muhalefette kalmış ve kendilerini siyasal alanda herhangi bir biçimde temsil etme olanağından mahrum kişilerin (ve belki de grupların) bu yeni dönemde —hele bir geçiş döneminde— bu kez de yeni yönetime muhalefet edebilecekleri endişe ve kuşkusunda aranmalıdır. Önce Kâzım Karabekir, daha sonra Hüseyin Cahit Yalçın CHP İstanbul ve Çankırı milletvekilleri oldular. Benzer bir girişim sonucunda Fethi Okyar CHP

Bolu milletvekilliğine seçildi. Müstakil milletvekilleri Ali Fuat Cebesoy ile Refet Bele CHP üyeliğine kabul edildiler.

«Geçiş dönemi»nde aslında birbirinden farklı iki ana eğilim vardı; uzlaşmayı temel alan ve barışçı bir yaklaşımla siyasal yakınlaşmayı amaçlayan, böylece yeni yönetimle eski muhalefetin uzlaşılan bir noktada buluşmasını sağlayan eğilimdi ki, bu «İnönü'nün Barış Politikası»nı oluşturuyordu; ikinci ana eğilim ise tam aksi bir siyasal tutumu temel alıyordu. «Geçiş dönemi»nin bu ikinci siyasal tutumu, Atatürk'ün son döneminde (1937 yılı sonbaharı ile 1938 yılı sonbaharı arasında) Bayar'ın Başvekâleti sırasında, yani İnönü'nün iktidardan uzaklaştırıldığı dönemde var olan yönetimden hesap sormayı amaçlıyordu. Birinci tutumun tersine, saldırgan ve suçlayıcıydı; bir dönemin kamuoyu önünde gözönüne serilmesi ve hemen tüm faaliyetiyle hesaplaşılmasıydı. Ama dikkat edilmesi gereken asıl nokta, bu iki temelden farklı politikanın aynı zamanda, birbiri ardına değil, fakat yan yana ve birbirini tamamlayıcı biçimde uygulanmış olduğudur.

Bu politikanın bir diğer ilginç yanı, Celâl Bayar'ın kurduğu ikinci hükümetin yine Bayar'ın başkanlık ettiği birinci hükümetin faaliyetlerini denetlemesi ve bu faaliyetlerden yeri geldikçe hesap sormasıydı. Bu olağan dışı tutumun nedenini, «geçiş dönemi»nin özelliğinde aramak yerinde olur. Bayar'ın ilk hükümetinin üzerine bu denli sert biçimde gidilmesi, yine bizzat Bayar'ın başında olduğu yeni hükümetin sağlam olmadığını, hatta geçici olduğunu göstermekteydi.

1938 yılının son ve 1939 yılının ilk günlerinde bazı siyasal içerikli yolsuzluk davaları Bayar Hükümeti'ndeki değişimi hızlandırdı. Önce İktisat Vekili Şakir Kesebir ve Maarif Vekili Saffet Arıkan görevlerinden istifa ettiler. Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp'ın istifası bunu izledi. Bayar Hükümeti'nin en önemli girişimi sayılabilecek olan Deniz Bank ile ilgili açılan soruşturma ve yargılama sırasında da, Bayar Hükümeti'nin prestiji bir hayli sarsıldı. Nihayet, CHP Parti Divanı toplantısında alınan TBMM seçimlerinin yenilenmesi kararı üzerine Bayar Hükümeti istifa etti. 25 Ocak 1939 tarihinde görevinden ayrılan Bayar'a hükümeti yeniden kurma görevi verilmedi; böylece «geçiş dönemi» büyük ölçüde tamamlanmış oldu.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE

İnönü, Bayar'ın istifasından sonra yeni hükümeti kurmakla, bir yıl önce iktidardan ayrılırken kendisi ile kader birliği yapmış olan Refik Saydam'ı görevlendirdi. Saydam'ın, İnönü'nün Cumhurbaşka-

nı seçilmesinden hemen sonra kurulan ikinci Bayar Hükümeti'nde Dahiliye Vekili olarak görev almış olması, yine bu sayede CHP Genel Sekreteri de olması, Saydam'ın siyasal yükselişini zaten gözler önüne sermişti. Ancak, bu atama ile Saydam İnönü ile kader birliği yapmış olmasının mükâfatını da gördü. Saydam Hükümeti'nde Bayar Hükümeti'ne nazaran önemli bir değişiklik yoktu. Ancak yeni hükümet ile Atatürk döneminde kurulan Bayar Hükümeti karşılaştırılacak olursa, bu kez Atatürk döneminde hükümete giren (Bayar dahil) altı vekilin son hükümete dahil olamadığı görülüyordu.

Saydam Hükümeti'nin kuruluşundan hemen sonra, İnönü o zamana dek ikâmet ettiği kendi köşkünden (Pembe Köşk) Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne taşındı. Bu taşınma, İnönü'nün «Milli Şef» olarak otoritesini tam olarak sağladığını gösteren anlamlı ve simgesel bir olay olarak yorumlanabilir.

Yeni hükümetin ilk girişimi CHP ile hükümet arasında en son 1936 yılında kurulan ilişkileri yeniden düzenlemek oldu: Dahiliye Vekilinin aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olacağı yolundaki karar değiştirildi ve bunun sonucunda da parti Genel Sekreterliği'ne Ahmet Fikri Tuzer getirilirken, Saydam da CHP Genel Başkan Vekili oldu. İnönü'nün bu sırada yaptığı konuşmalar genellikle partiye yönelikti. İnönü, CHP'nin devletle olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmek ve partinin siyasal sistem içindeki konumunu yeniden ele almak gerektiğini bildiriyordu.

1939 yılının ilk günlerinde İş Bankası yönetiminde yapılan değişiklik dikkat çekiciydi. İş Bankası, Celâl Bayar'a siyasal destek sağlamıştı ve bu destek İş Bankası yönetimince sürdürülmekteydi. Öncelikle yeni seçim dolayısıyla, milletvekili olan İş Bankası İdare Meclisi üyeleri umumi heyet toplantısı sırasında istifa etmişler ve yeni bir İdare Heyeti seçilmişti. Banka Umum Müdürü Muammer Eriş istifa etmiş ve ardından İş Bankası yönetiminde önemli değişiklikler yapılmıştı İş Bankası yönetiminde yapılan değişikliği, İnönü'nün İş Bankası ile yıllarca süren anlaşmazlıklarının ve çatışmalarının bir sonucu olarak kabul etmek yanlış olmaz.

26 Mart 1939 tarihinde yapılan genel seçim sonucunda Cumhurbaşkanı eski Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ile Fuat Bulca, Neşet Ömer İrdelp, Şükrü Kaya, Muhittin Baha Pars, Şakir Kesebir, Recep Zühtü Soyak ve Kılıç Ali gibi uzun dönemdir Meclis'te bulunan bazı kişiler yeni Meclise giremediler. Yeni dönemde TBMM'ye giremeyen kişilerden bazılarının zamanında İnönü'ye siyasal bakımdan karşı olan grupların içinde bulundukları ve bazılarının da İnönü'nün siyasal davalarında yer aldıkları belirtilmelidir. Genel seçimin anlamı, İnönü'nün hükümet ve partiden sonra Meclis'te de de-

netim ve otoritesini artırmış olması, tamamen kendi onayından geçmiş bir Meclis yaratmasıdır.

CHP 5. Büyük Kurultayı 29 Mayıs 1939'da Ankara'da toplandı. Kurultayda parti nizamnamesi ile ilgili olarak yapılan en önemli değişiklik, parti içinde Müstakil Grup kurulması yolunda alınan karar oldu. Buna göre: partili milletvekillerinden Kurultay tarafından seçilen 21 kişi Meclis'te bağımsız bir kimlik taşıyacaktı. CHP Meclis Grubu toplantılarına görüş bildirme ve oy kullanma hakkı olmaksızın katılacaklardı. Meclis toplantılarında ise, görüşlerini kendi grup kararları yönünde ifade ederek oylarını kullanacaklardı. Müstakil Grup'un başkanı CHP Değişmez Genel Başkanı İnönü idi; Başkan Vekili ise, bizzat Değişmez Genel Başkan tarafından kendisini temsil eden bir vekil olarak atanmaktaydı.

Müstakil Grup'un, gerek parti gerekse hükümet üzerinde denetimin artırılması amacı ile kurulduğu anlaşılıyor. Ancak bu organ nihayet tek-partili bir siyasal sistem içinde denetim görevi görmek zorundaydı. Nizamname hükümleri ile zaten dar bir çalışma alanı içine hapsedilmiş olan grubun çalışma mekanizmaları da yetersiz bırakılmıştı. Müstakil Grup üyeleri parti Meclis Grubu toplantılarına dinleyici olarak girebilmekte (zaten kendileri de CHP üyesiydiler), fakat parti için kesin kararın alındığı bu toplantıda görüş açıklayamamaktaydılar. Oysa Meclis toplantısında CHP'li milletvekilleri parti nizamnamesine göre grup kararı doğrultusunda oy kullanmak zorunda olduklarından Meclis toplantısında Müstakil Grup üyelerinin görüşleri ikna edici de olsa, bu oylama sonucu etkileyemiyordu. Sonuçta, Müstakil Grup üyelerinin uyarıları yalnızca Meclis zabıtlarına geçmekte, bir de kısmen basında yer almaktaydı. Fakat ne parti, ne hükümet, ne de Meclis üzerinde etkili bir denetimleri söz konusu olabiliyordu. Zaten Müstakil Grup'un asıl başkanı İnönü idi, yani İnönü bir yandan CHP'nin politikasını yönlendirmekte, diğer yandan da adeta bu politikanın ne ölçüde ve hangi noktalarının denetlenmesi gerektiğini saptamaktaydı. Yıllarca süren bu denemeden, hiçbir sonuç alınamadı. Hattâ tam tersine, Müstakil Grup bağımsız olmaktan çok CHP'li oldu. Faaliyeti süresince Müstakil Grup, hiçbir konuda hükümete karşı aleyhte ya da çekimser oy kullanmadı, her zaman hükümeti kayıtsız şartsız destekledi. Dönemin önde gelen CHP'li politikacıları daha sonra yayımladıkları anı kitaplarında, Müstakil Grup'un aslında CHP'nin gizli Meclis Grubu toplantılarında yapıldığı kadar dahi hükümeti ve bakanları eleştirmediğini, bundan açıkça kaçındığını yazmışlardır.

Kurultaydan bir ay sonra, CHP ile devlet arasındaki ilişkileri

zayıflatan yeni bir karar alındı: Buna göre, Valiler CHP İl Başkanlığı görevinden alındılar.

1939 yılı sonbaharında İnönü'nün «barış politikası»nın sürdüğü görülüyordu: Rauf Orbay 22 Ekim'de yapılan ara seçimde CHP Kastamonu milletvekili oldu.

İnönü döneminin en önemli siyasal girişimlerinden biri de, hiç kuşkusuz Köy Enstitüleri idi. Köy Enstitüleri girişiminin ardında yatan neden, çok kısa süre içinde çok sayıda öğretmen yetiştirmek ve kırsal kesimde ilköğretim sorununu, devlet bütçesine en düşük derecede yük getirerek çözmekti. Bunun için, kırsal kesimde köylülerin emeğine dayanılarak inşa edilecek öğretmen okullarında, yine köyden alınarak yetiştirilmiş çok sayıda köy kökenli öğretmen yetiştirilecekti. Köy kökenli oldukları için bu öğretmenlerin (kentte yetişenlerin aksine) köyle daha çabuk ve etkili biçimde bütünleşebilecekleri ve köy koşullarında daha verimli faaliyet gösterebilecekleri düşünülmüştü.

Köy Enstitüleri Kanunu TBMM'de hükümetin istediği biçimde kabul edildi (17 Nisan 1940) ama oylamaya katılmayan üyelerin de sayıca çokluğu dikkat çekiciydi. Bu da, Köy Enstitüleri'nin daha başlangıçta CHP içinde önemli bir «sessiz muhalefet» ile karşılaştığını göstermekteydi. Parti içi tartışma ve eleştirilerin yapılamadığı bir ortamda, yasaya muhalif tavır oylamaya katılmamakla gösterilmişti. Köy Enstitüleri Kanunu'nun «sessiz muhalefet»e karşın hızla ve hiç değiştirilmeksizin çıkarılabilmiş olması, biraz da sorunun yalnızca bir eğitim sorunu olarak görülmesinden ve yaratabileceği siyasal ve sosyal etkilerin düşünülmemiş olmasından, dolayısıyla da muhalefetin bu konuda diretmek için «sessiz» niteliğe bürünmesinden kaynaklanmıştı. Ancak elbette bu girişimi destekleyen ve ona hız veren dar bir kadro (İsmet İnönü, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Umum Müdürü İsmail Hakkı Tonguç) uygulamanın doğurabileceği sonuçların bilincindeydi. Yeni ve değişik bir eğitim anlayışı ile yitiştirilen Köy Enstitüsü mezunu gençlerin, gittikleri yerlerde siyasal, sosyal ve kültürel önemli etkilere neden olacakları da daha işin başında düşünülmüştü.

Bu dönemde kırsal alanda kültürel bir hareket olarak (Halkevlerinin yanı sıra uygulamaya konulan) Halk Odaları ile Köy Enstitüleri bir arada düşünüldüğünde, tablo anlamlı hale gelmektedir. İnönü, savaş yılları boyunca Köy Enstitüleri'nin ve öğrencilerinin sayısının artması için baskıda bulunmuştu. Amacı, köy öğretmenlerinin yanında ikiyüz bin tarımcı öğretmen yetiştirmekti. Kırsal kesimde Halk Odaları aracılığı ile halkın kültürel seviyesini yükseltmek, Köy Enstitüleri ile de çok sayıda yetişmiş ve köy yaşamını ta-

nıyan ve köye önderlik edebilecek, CHP'nin ilerideki bazı atılımlarını savunabilecek ve bu konuda yol gösterebilecek genç öğretmenler yetiştirmek, —daha savaş yıllarında planlanmakta olan— bir toprak reformuna destek olacak bir kitleyi ve önderlerini oluşturabilirdi. İnönü'nün ısrarlarının buna dayandığı ve uygun bir zamanda yapılacak toprak reformunun destek ve temellerinin oluşturulmak istendiği anlaşılıyor.

Savaş yıllarında (1939-1945) Enstitü sayısı yirmiye çıktı, 1949 yılında ise ülkedeki Köy Enstitüsü sayısı yirmibir olmuştu. 1940'lı yılların sonunda yirmibeşbin civarında Enstitü mezunu öğretmen yetiştirildi. Köy Enstitüleri girişimi savaştan sonra tamamen durdu ve bir durgunluk döneminden sonra da sessizce ortadan kalktı.

Köy Enstitüleri, esasen tek-parti dönemi koşullarında oluşturulmuş ve bu dönemin süreceği düşüncesi ile uygulanmış bir deneydi. Amaç, tek-parti döneminde kırsal kesimde yeni atılımlar için bir destek ve öncü kadro yetiştirebilmekti. Ancak uygulama yine köylülere yüklenmişti. Okullar ve diğer yapılar yöre halkınca karşılanıyordu ve bunun bir angarya olarak görülmemesi mümkün değildi. Dolayısıyla atılımın hedefi olan köylüler, atılımın yükünü çekmeleri nedeniyle, Köy Enstitüleri'ne temelde karşı düşmüşlerdi ve onu hiçbir şekilde desteklemiyorlardı. Girişimin bu denli hızlı ve sessiz biçimde durması da bu destek yokluğunu göstermektedir. Yönetici kadro daha sonra hem parti içi ve hem de parti dışı muhalefete karşı koyabilecek güç bulamamıştır. Böylece aslında dar bir kadroya dayanan girişim, tek-parti dönemi dışındaki koşullarda ilerleme olanağını yitirmiştir. Köy Enstitüleri, dönem içindeki önemli atılımlardan biri olarak, yarattığı etkiler de göz önüne alındığında, aslında başlangıç aşamasında kalmış bir girişim olmuştur. Girişimin siyasal ve sosyal etkilerinin daha yakından anlaşılması, «sessiz muhalefet»in farklı koşullar altında kesin bir tutum alması sonucunu yaratacaktır.

Refik Saydam'ın ani ölümü üzerine o zamana dek Hariciye Vekili olan Şükrü Saraçoğlu, 9 Temmuz 1942 tarihinde Başvekilliğe atandı. Saraçoğlu, kısa bir süre sonra CHP Genel Başkan Vekilliği görevini de üzerine aldı.

Saraçoğlu Hükümeti döneminde kabul edilen önemli yasaların başında, Mebus Seçimi Kanunu gelir. Bu yasanın özelliği, Cumhuriyet tarihinde kabul edilmiş bütünsellik taşıyan ilk seçim yasası olmasıdır. Bu zamana kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde yaklaşık yirmi yıl boyunca tüm seçimler 20 Temmuz 1324 (1908) tarihli İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı ile bu geçici yasanın daha sonraki yıl-

larda değiştirilmiş biçimlerine göre yapılmıştı. Yasa, seçimlerin yine iki dereceli olmasını hükme bağlıyordu.

Savaş Yıllarında Ekonomik Sorunlar

Savaş nedeni ile ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlara çözüm bulunması zorunluluğu, yönetimin önünde duruyordu. Bu amaçla, 1940 yılının ilk günlerinde Millî Korunma Kanunu kabul edildi. Yasa, hükümete ekonomiyi yeniden düzenlemek amacıyla o zamana dek görülmemiş ölçüde geniş yetkiler ve olanaklar veriyordu. Devletin ekonomiye müdahale olanakları genişliyor, buna karşılık özel girişim adeta tamamen devletin vesayeti altına giriyordu. Gerçi özel girişimin bir zarara uğramaması için yasada bazı gerekli önlemler alınmış gibi görünüyordu, fakat söz konusu maddeler öyle muğlak kavramlarla örülmüştü ki, bu tür desteklerin ve önlemlerin ne ölçüde uygulanacağını ancak zaman gösterecekti. Önemli olan yasa olduğu kadar, yasanın uygulamasıydı da.

Milli Korunma Kanunu uygulaması, Saydam Hükümeti döneminde fiyatların nispeten az yükselmesine katkıda bulunmuşsa da, ekonomik sorunların geniş yığınların günlük yaşamını etkilemesini önleyememiştir. Genel bir enflasyon ortamında, mal yokluğuna dayalı bir karaborsa, karaborsaya dayalı bir spekülasyon olanağı dönemin ekonomik hayatına ilişkin tabloyu sergiler.

Saraçoğlu Hükümeti döneminde, Saydam Hükümeti döneminde alınan önlemlerden vazgeçildi. Ekonomi ve fiyatlar üzerindeki devlet müdahale ve denetimi bir ölçüde kaldırıldı. Bununla amaçlanan, fiyatların bir miktar artması pahasına da olsa, mal yokluğunun ve karaborsanın önüne geçilmesiydi. Ama alınan önlemler bunu gerçekleştirmekten uzak kaldı. Fiyatlar hiç beklenmedik ölçüde yükselirken, karaborsa olduğu gibi devam etti.

Savaş yıllarında büyük kazançlar sağlayanlar da vardı. Gelir dağılımının yeniden düzenlenmesi, sosyal adaletin sağlanması ve yüksek kazanç sahibi olanlardan vergi alınabilmesi için yeni önlemler düşünüldü. Buna göre, kentlerdeki «savaş zenginleri»nden Varlık Vergisi, kırsal kesimdeki «savaş zenginleri»nden ise Toprak Mahsulleri Vergisi alınacaktı.

Varlık Vergisi Kanunu, 1943 yılının ilk günlerinde TBMM'de kabul edildi. Varlık Vergisi Kanunu, savaşın başından itibaren geçen zamanda elde edilen servet ve kazançlara —hatta bir ölçüde müsadere görüntüsü altında— hükümet tarafından el konulmasına olanak veren bir düzenlemeydi. Gerçi yasa, bütün «savaş zenginleri»nin vergilendirilmesini öngörmüştü, ama uygulama daha değişik oldu.

Yasaya göre, servet ve kazanç sahiplerinden servetleri ve olağanüstü kazançları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere olağanüstü bir vergi (Varlık Vergisi) alınacaktı. Yine yasaya göre, kurulacak olan takdir komisyonları, yükümlüleri ve vergi miktarını saptayacaktı. Ancak komisyonların saptayacağı vergi miktarına itiraz olanağı tanınmamıştı. Uygulamada Müslüman-Türklere hoşgörü gösterilirken, ekonomide önemli rolleri olan gayri müslim azınlıklara katı davranıldı ve bu grubun Varlık Vergisi miktarı olağanüstü derecede yüksek tutuldu. Diğer yandan, komisyonların vergi yükümlülerini saptamasında da, vergi miktarını belirlemesinde de, siyasal etki ve nüfuzun, kişisel ilişkilerin önemli rolü oldu. Varlık Vergisi tahakkukunun % 60-65'inin ve verginin toplam tahsilatının % 55'inin gayrı müslim azınlıklara ait olduğu belirtilmelidir. Böylece savaş yılları içinde gayri müslim azınlık sermayesinin çok uygun koşullarda Müslüman-Türk sermayesine aktarılması mümkün olabilmiştir.

Kırsal alanda biriken servetin yeniden geri alınması için düşünülen Toprak Mahsulleri Vergisi ise, büyük ölçüde, eski aşar vergisinin bir benzeri olarak uygulamaya konuldu. Amaç, ziraî gelirlerin vergilendirilmesiydi.

Savaşın Sonuna Doğru Önemli Siyasal Gelişmeler

Savaş yıllarında yaşanan ekonomik ve sosyal sıkıntılar basında da yer alıyor ve yönetim ekonomik konularda sık sık eleştiriliyordu. Ekonomik, sosyal, hatta sağlık alanında karşılaşılan sıkıntı ve sorunların çözümünde yönetimce alınan önlemlerin yetersiz kalışı ve başarılı olamayışı, dönemin basın organlarında yer alan en sık haber konularıydı. Ancak 1943 yılının yaz aylarında yönetime karşı eleştirici tutumları ile tanınan **Tan** ve **Vatan** gazetelerinde o dönemde basın organlarında pek rastlanmayan türden yazı ve haberler görülmeye başlandı. Bunlar «demokrasi» ve «faşizm»e ilişkin yazılardı. Diğer yandan, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde görevli bazı öğretim üyeleri tarafından (Pertev Naili Boratav, Adnan Cemgil, Behice Boran) yayımlanmaya başlanan **Adımlar** dergisi de dönemin aydın grupları arasında dikkati çekmişti. Daha önce yayımlanmaya başlanan **Yurt ve Dünya** dergisi ise çıkışından sonra uzun bir süre sanat ve edebiyat dergisi olarak kalmışsa da, yine bu sırada dergide «ırkçılık-faşizm» ve «demokrasi-özgürlük» gibi konulara yer verilmeye başlanmıştı.

1943 yılı bitmek üzere iken, basında ilginç bir haber dikkati çekiyordu. Varlık Vergisi Kanunu'nun tasfiyesine az bir zaman kala, CHP Meclis Grubu'nda Varlık Vergisi hakkında Celâl Bayar tarafın-

dan verilmiş bir önerge görüşülmüştü. Grupta Bayar vergi hakkında bir konuşma yapmış ve ardından bu konuşma Maliye Vekili Fuat Ağralı tarafından yanıtlanmıştı. Bu haber birkaç yönden önem taşıyordu. Bir kere, haber CHP resmî grup tebliği açıklaması olduğu için bir söylentiye dayanmıyordu. İkincisi, Varlık Vergisi, tasfiyesine az bir süre kala parti grubunda tartışılmıştı. Bu, verginin parti içinde de hoşnutsuzluk yarattığını gösteriyordu. Ancak asıl önemli olan nokta, önergenin kendisinden çok, önergenin bizzat Bayar tarafından verilmiş olmasıydı.

Bayar, 1939 yılı başında Başvekillikten ayrıldıktan sonra yönetimde (CHP ve TBMM içinde) görev almamış, yalnızca 6. ve 7. dönem TBMM'de İzmir milletvekili olarak bulunmuştur. Bayar'ın bu sırada ne partide ne de Meclis'te faal bir rol oynadığı, Meclis toplantılarına ve Meclis'te yapılan oylamalara düzenli ve sürekli biçimde katılmadığı görülüyordu. Bayar'ın yönetime karşı eleştirici bir tutum içinde olduğu da anlaşılıyordu. Bu dönemde Bayar'ın TBMM toplantılarında (ve muhtemelen parti grup toplantılarında) hiç söz almadığı biliniyordu. Bütün bunlar dikkate alındığı takdirde, Bayar'ın CHP Meclis Grubu'nda Varlık Vergisi hakkında yaptığı konuşmanın anlamı ve önemi kendiliğinden anlaşılır.

Bayar, Saraçoğlu Hükümeti'nin daha ilk günlerinde, Çankaya Köşkü'ne davet edildi ve kendisine bizzat İnönü tarafından işbirliği önerildi. Nitekim birkaç gün sonra Saraçoğlu Bayar'ı davet ederek, kendisine CHP Meclis Grubu Reis Vekilliği'ni önerdi. Bayar, bunu kabul etmemekle birlikte, kendisi ile görüşen —ve önerinin kaynağı olduğu da anlaşılan— Refik Şevket İnce'ye, bunun yerine Müstakil Grup Başkanlığı'nı kabul edeceğini açıkladı. Ancak Bayar'ın bu karşı önerisi bir sonuca ulaşamadı ve Bayar bir süre sonra İnönü'ye öneriyi kabul edemeyeceğini açıkladı.

Yine bu sıralarda Bayar adına **Vatan** gazetesinde rastlanıyor. Ahmet Emin Yalman'ın Atatürk'ün son zamanları hakkında Bayar ile yaptığı röportaj yıl sonuna doğru **Vatan** gazetesinde yayımlandı. Bununla birlikte, bu istisnaî örnek dışında Bayar adına basında hiç rastlanmıyordu.

1944 yılı, basında değişen havayı yansıtması bakımından önemli ve dikkate değerdir: Yılın başından sonuna doğru ilerledikçe, basında yönetim hakkındaki eleştiri ve görüşler yaygınlaşacak, konu bakımından o zamana dek istisnaî kalmış alanlardaki yazılar gittikçe daha sık görülecektir. Basında yönetim hakkındaki eleştiriler daha çok ekonomik sorunlar üzerinedir. Ekonomik ve sosyal sıkıntıların artık saklanamayacak boyutlara ulaştığı görülmekteydi. Siyasal sistem ise henüz hiçbir şekilde eleştirilmiyordu.

Diğer yandan, **Tan** ve **Vatan** gazetelerinde yönetimce izlenen dış politika üstü örtülü biçimde eleştiri konusu yapılıyordu. Müttefiklerin savaşı yakın bir zamanda kazanacakları belirtilmek suretiyle, müttefik zaferinin aynı zamanda demokrasinin zaferi olacağı ve bunun sonuçlarının mutlaka bütün dünyada ve tabii bu arada Türkiye'de de görüleceği vurgulanıyordu.

1944 yılının Mart ayında CHP Meclis Grubu'nda Saraçoğlu Hükümeti için yapılan güven oylamasında, hükümete 251'e karşı 57 red oyu verildi. Hiç kuşkusuz, o zamana değin CHP Meclis Grubu'nda yapılan oylamalarda bazen red oyu verildiği de biliniyordu; ama bu kez oylamanın önemi hem gizli yapılmasında, hem de 57 gibi yüksek sayıda güvensizlik oyunun verilmesindeydi. Ancak olayın asıl önemi yine de bir başka noktada toplanıyordu: O zamana dek **Ulus** gazetesinde yayımlanan CHP Meclis Grubu resmi tebliğlerinde, görüşmelerde ele alınan konuların özeti verilmekte, tartışmalar hiç yer almamakta, sonuçta tüm kararların üyelerin ittifakı ile alındığı belirtilmekte iken (yani, CHP Meclis Grubu toplantıları hakkında son derece kuru, kısa resmî bir tebliğ ile parti içi görüşmeler hem basına, dolayısıyla hem de kamuoyuna kapalı tutulmakta iken), ilk kez grup toplantısındaki tartışmalar ve hükümet için yapılan güven oylamasında kullanılan red ve kabul oyları resmî bir tebliğ biçiminde yayımlanmakta ve bu suretle siyasal gelişmelerden basın ve kamuoyu haberdar edilmekteydi. Resmî açıklama, basında önemi derhal anlaşılarak yorumlandı. Siyasal gelişmeler ile yakından ilgili çevreler bu gelişmenin üzerinde önemle ve dikkatle durdular.

1944 yılı bütçesinin TBMM'deki görüşmeleri de yeni siyasal gelişmelerin istikametini göstermesi açısından çok dikkat çekiciydi: Uzun yıllardan sonra Bayar da bütçe görüşmelerinin tartışılmasında söz almış ve yaptığı konuşmada, eleştirilerine alacağı yanıta göre, bütçe oylamasında vereceği oyun rengini saptayacağını açıklamıştı. Oylamada Bayar bütçeye red oyu verdi. TBMM'deki oylamalarda bu o kadar alışılmamış bir durumdu ki, TBMM Zabıt Ceridesi'nde oylama sonuçlarının verildiği ek cetvelde, bu oylamada red oyu kullanılmış olduğunun belirtilmediği görülmektedir. Oysa oylamada kimin ne oyu kullandığını gösteren listede ise, red oyunun sahibi olarak Bayar'ın ismi okunmaktadır. Bayar'ın tek başına verdiği bu red oyu, aynı zamanda hükümete güvensizlik oyu olarak kabul edilmiştir.

Mayıs ayı içindeki en önemli siyasal gelişme ise, «Irkçılık-Turancılık» davası oldu. Savaş yıllarında Almanya ile işbirliği yapılmasını talep eden ve bu amaçla geniş bir yayın, propaganda faaliyeti sürdüren, Almanya ile yakın ilişkiler içinde olan bir grup Turancı, Almanya'nın yenilgiye uğrayacağı kesinlikle belli olduktan sonra,

hükümete karşı komplo kurdukları ve hükümeti devirerek iktidara geçmeye çalıştıkları iddiası ile tutuklandı. Yayın organları da kapatıldı. Diğer yandan, **Adımlar, Yurt ve Dünya, Yürüyüş, Barış Dünyası** dergileri de kapatıldı. Nihayet Ağustos ayında **Tan** ve Eylül ayı sonunda da **Vatan** gazetesi kapatıldı. Böylece basında yönetime karşı oluşmakta olan muhalefet büyük ölçüde tasfiye edilmiş olmaktaydı.

«Milli Şef» Döneminin Sonu

CHP'nin 1938 yılı sonunda toplanan Üsnomal Büyük Kurultayı'nda İsmet İnönü'ye verilen «Milli Şef» ve «Değişmez Genel Başkan» ünvanları, aradan yaklaşık sekiz yıl geçtikten sonra, yepyeni koşullar altında 10 Mayıs 1946 tarihinde toplanan CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı'nda kaldırıldı. Bu anlamda, Türkiye'de «Milli Şef» döneminin biçimsel olarak 1946 yılı ilkbaharında sona erdiği söylenebilir. Ancak tarihte genel bir süreklilik olduğu ve bir dönemin, alınan resmî ve biçimsel bir kararla derhal sona eremeyeceği gerçeği gözönüne alınırsa, Türkiye'de «Millî Şef»liğin ancak süreç içinde tedricen ortadan kalktığını vurgulamak yerinde olacaktır.

Ülkenin yeni siyasal gelişmeleri bu yeni «geçiş dönemi» ile yakından bağlantılıdır. Geçişin 1945 yılı başlarında başladığını, önce yavaş ve daha sonra hızla ilerleyerek, bir bakıma tek-parti yönetiminin sonunu kesin olarak belirleyen 1950 yılına dek sürdüğünü belirtmek gerekiyor. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1938-1945 arası dönemi «Tek Partili Milli Şeflik Rejimi» ve 1945-1950 arası dönemi de «Milli Şefli Çok Partili Rejim» olarak tanımlarken, herhalde bu görüşü yansıtmak istemektedir.

Türkiye'de «Milli Şef» dönemi 1945 yılı başlarından itibaren tedricî olarak sona ermeye başladı.

Uluslararası politikada beliren yeni güç dengesi, Türkiye'nin yalnızca dış politikasını değil, fakat iç politikasını da yakından etkiliyordu. Elbette müttefiklerin zaferi, otoriter tek-partili rejimlere karşı liberal-demokrasinin zaferini simgelemekteydi. Artık Avrupa'da müttefik ordularının da yardımı ile çok-partili ve serbest seçim esasına dayalı liberal-demokrasiler kurulacaktı. Batı ittifakı içinde yer almak isteyen bir ülkenin de bu önemli siyasal gelişmelerin tamamen dışında kalması elbette düşünülemezdi.

1945 yılından itibaren Türkiye'de iç politika gelişmeleri gözle görülür oranda hızlandı: San Fransisko Konferansı öncesinde, 1944 yılı sonbaharında kapatılmış olan ve yönetime karşı muhalefetleri ile tanınmış **Tan, Vatan** ve **Tasviri Efkâr** gazetelerine 22 Mart'ta yeni-

den yayınlanmaları için izin verildi; bu izin, hiç olmazsa, basına karşı daha liberal bir tutumu yansıtıyordu. Ancak söz konusu iznin hemen konferans öncesinde verilmesi dikkat çekiciydi. Burada vurgulanması gereken bir başka ilginç nokta da, San Fransisko Konferansı'na katılan Türk heyetinin burada, ülkede yakında çok-partili siyasal hayata geçileceği yolunda görüş bildirmesidir.

TBMM'de de ilginç gelişmeler oluyordu: 1945 yılının Ocak ayında Şirketi Hayriye'nin devletçe satın alınması hakkında Meclis'te yapılan görüşmeler ve tartışmalar ne kadar önemli ise, yasaya 248 kabul oyuna karşılık 171 üyenin bulunmadığı toplantıda 7 red oyu verilmesi de o oranda dikkate değerdi. Red oyu sahipleri, Arif Çubukçu, Ali Rıza Erem, İzzet Arıkan, Muhtar Berker, Münir Birsel, Recep Peker ve Hazım Atıf Kuyucak'tı. Bu yedi red oyu, aslında bir dönemin sonunun başladığını gösteren önemli bir dönüm noktasıydı. Gerçi daha önce de red oyu verildiği görülmüştü. Bu, Celâl Bayar'ın 1944 yılı bütçesine karşı kullandığı red oyuydu; ancak bu red oyu o dönemde bir işaret olmanın ötesinde bir anlam taşımamış ve gereken yankıyı da bulamamıştı. Recep Peker'in red oyu, aslında iki yönden anlamlıydı; birincisi, o zamana değin savunduğu devletçilik ilkesinden ayrıldığını göstermekteydi; ikincisi de, Saraçoğlu Hükümeti'ne karşı olan açık tutumunu yansıtıyordu.

Benzer yönde bazı gelişmeler CHP Meclis Grubu'nda da olmaktaydı.

Gerek basında, gerekse parti ve Meclis içinde gelişen ve aralarında belli bir ilişki de bulunan bir muhalefet akımının belirginleştiği yönetimin ise, yeni gelişmelerin denetimi dışına çıkmasına karşı tedirgin olduğu görülüyordu. Bununla birlikte, ülkede artık yeni bir havanın egemen olmaya başladığı da anlaşılmaktaydı. Bu hava İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında da kendini gösteriyordu. İnönü —daha sonra çok-partili hayata geçiş sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilecek olan —bu önemli konuşmasında; «memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir» demekteydi.

Faik Ahmet Barutçu, anılarında, İnönü'nün, 19 Mayıs konuşmasından hemen sonra Çankaya'da verilen bir davette; demokratik yönetimi yerleştirme amacından açıkça söz ettiğini belirtiyor. İnönü; tek-parti döneminde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Fırka denemelerinde partilerin kapatılmalarının birer hata olduğunu, bu hatanın hem kendisine ve hem de Atatürk'e ait olduğunu açıklamıştı. İnönü'nün 1945 yılının ilkbahar aylarında, ileride bir muhalefet partisinin kurulmasını düşündüğü ve bunun için de CHP içindeki diğer yöneticileri ikna etmeye çalıştığı anlaşılıyor.

Bu sırada başlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleri, TBMM'deki tartışmalarda bir ton değişikliğinden de öteye farklılık olduğunu gösterdi. Ancak yasa, 345 üyenin bulunduğu son oturumda 345 oy (yani ittifakla) kabul edildi. Bununla birlikte, bu önemli yasa tasarısının tartışılması sırasında, gerek CHP, gerekse Meclis içinde önemli bir muhalefet akımının oluştuğu ve kendisini belirgin biçimde hissettirdiği açığa çıktı.

Daha Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmeleri sırasında, 1945 yılı Bütçe Kanunu da TBMM'ye sunulmuş ve yasa hakkında önemli tartışmalar olmuştu. Örneğin Hikmet Bayur —ki, bu sırada gerek CHP, gerekse Meclis içindeki muhalefet akımının önde gelen isimlerinden biriydi— hükümetin ekonomik alandaki yetersizliklerini hayli sert biçimde eleştirmişti.

Adnan Menderes daha ılımlı eleştirilerde bulunarak, malî durum hakkında iyimser olmadığını ve bu durumun savaştan sonra gerçekleşecek ekonomik hamle gücünü azaltacağını belirtmekteydi. Emin Sazak da yaptığı konuşmada bazı eleştirilerde bulunuyor ve Refik Koraltan, bu konuşmalardan sonra, «şimdiye kadar gerçekleri çırılçıplak ortaya koyduktan sonra, bu bütçenin tatbikini hangi heyete emanet edeceğiz?» diye soruyordu. Burada, hükümete ve daha genel anlamda yönetime karşı ciddî eleştirilerde bulunan Meclis üyelerinin, ileride muhalefet partisinin kurulmasında öncülük edecek milletvekilleri olduklarına dikkat edilmelidir. Eleştiriler bizzat Başvekil Saraçoğlu tarafından ve sert biçimde yanıtlandı. Bütçe için yapılan oylama sonunda, 77 üyenin bulunmadığı toplantıda 368 kabul kabul oyuna karşı, 5 red oyu kullanıldı. Red oyu verenler; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Celâl Bayar ve Emin Sazak'tı. Böylece daha 1945 yılının Mayıs ayında (gerek Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve gerekse Bütçe Kanunu görüşmeleri dolayısıyla) parti içi muhalefet San Fransisko Konferansı sırasında belirgin bir anlam kazanmış oldu.

Bütçe oylamasından hemen sonra, Başvekil Saraçoğlu, hükümete güvensizlik gösterenlere karşı son derece sert bir konuşma yaptı ve hemen ardından hükümet için güven oylamasına geçildi. Bu kez de, 84 üyenin bulunmadığı toplantıda 359 güven oyuna karşı 7 güvensizlik oyu kullanıldı. Hükümete güven oyu vermeyenler; Adnan Menderes, Refik Koraltan, Celâl Bayar, Fuat Köprülü, Emin Sazak, Hikmet Bayur ve Recep Peker'di.

Eleştiriler karşısında hükümette değişiklik yapıldı ve 31 Mayıs' ta Ticaret Vekili Celâl Sait Siren'in yerine Raif Karadeniz getirildi. Bu atama, hükümetin parti grubunda ve Meclis'te yapılan eleştirileri dikkate aldığının bir göstergesi olarak yorumlandı.

Aynı gün, CHP içinde önemli bir değişiklik yapıldı; CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal görevinden ayrıldı ve yerine vekâleten Nafi Atıf Kansu getirildi. Bu atama, CHP içinde önemli bir yönetim değişikliği anlamına geliyordu; aynı zamanda partı içinde liberalleşme eğilimine aykırı bir tutuma sahip olduğu bilinen Esendal'ın da tam bu sırada görevden ayrılması anlamlıydı.

Meclis'te ve partide meydana gelen yeni gelişmelerden ve İnönü'nün 19 Mayıs konuşmasından güç alan parti içi muhalefet, uzun zamandır süren, fakat büyük bir ihtimalle 1945 yılının kış aylarında ortak bir hareket haline gelen grup çalışması sonunda; 7 Haziran'da CHP Meclis Grup Başkanlığı'na, «Dörtlü Takrir» olarak bilinen ve altında Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan'ın imzaları bulunan, genel olarak ülkede ve partide siyasal liberalleşme talep eden bir önerge verdi. Önergede; bütün dünyanın demokrasi yolunda hızla ilerlediği belirtilmekte ve Türkiye'nin de bu akımdan ayrı kalamayacağı vurgulanmaktaydı. Önerge, daha çok parti içinde serbest ve özgür tartışma olanağı yaratmaya yönelik bir amaç taşıyordu. Bunun yanında tüm ülkede siyasal liberalleşme gereği de açıklanmaktaydı.

CHP içinde güçlü bir muhalefet akımı yaratmak ve bu sayede parti içinde bir yönetim değişikliğini gündeme geçirmek, CHP içindeki muhalefetin bu sıralardaki temel amacı olarak görülüyor. Önerge İnönü'nün de talebi ile reddedildi. Ancak bu red, daha çok parti içi muhalefetin, partiden ayrılarak yeni bir muhalefet partisi kurmasını sağlama amacına yönelik bir taktik (manevra) olarak yorumlandı. 1945 yılının ilkbahar ve yaz aylarında meydana gelen siyasal liberalleşme eğilimi, parti içinde ancak bir ölçüde sürmekteydi.

Sonbahar aylarında muhalefet yeni siyasal gelişmelerle karşı karşıya kaldı: Temmuz ayında kurulan ve Türk Siyasal Hayatında bu dönemde kurulan ilk muhalefet partisi olmaktan öteye bir anlam taşımayan Millî Kalkınma Partisi (MKP) Türkiye'de tek-parti döneminin artık resmen sona erdiğini gösteriyordu. Bununla birlikte bu parti ne iktidar, ne de muhalefet tarafından ciddiye alındı.

Bu dönemde CHP içindeki muhalefet akımı daha çok ciddiye alınıyordu ve gelecekte de bir muhalefet partisinin CHP içinden koparak kurulacağı kanısı yaygındı. Özellikle İnönü, yeni kurulacak muhalefet partisinin mutlaka o sırada CHP ve Meclis içinde muhalefette bulunan eski siyasal kadrolar arasından çıkmasını istiyor; bu konuda ısrarlı bir politika izliyor, muhalefetin partiden ayrılarak yeni bir parti kurmasını teşvik ediyordu. Öte yandan, CHP içinde bir liberalleşme olanağı olmadığının gösterilmesi de (Dörtlü Takrir'in reddi) bu teşvik önlemleri arasında sayılabilir. Oysa muhalefet bu

sırada yeni bir parti kurma konusunda henüz kesin bir karara varmış sayılmazdı; yeni muhalefet partisinin kurulması «Dörtlü Takrir»in reddinden aylar sonra olduğuna göre, bu konuda karar olayların gelişimi içinde ve sonbahar aylarında tedricen alınmış olmalıdır.

Parti içindeki tartışmaların sertleşmesi sonucunda basında da, muhalefet sertleşti. **Vatan** ve **Tan**, aynı zamanda, uluslararası politikada demokratik havanın egemenliğini vurgulamakta, Batılı müttefiklerin yanında yer alabilmek için siyasal liberalleşmenin gerekli olduğunu belirtmekteydiler. Elbette, bu sırada uluslararası ortamdaki yeni gelişmeler iç politikada liberalleşme yönünde etkili olmaktaydı: 26 Haziran'da Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalaması ve 15 Ağustos'ta TBMM'nin antlaşmayı onaylaması; bu arada Potsdam Konferansı'nda müttefikler arasında çelişkilerin ortaya çıkması ve Türk-Sovyet ilişkilerinin kopma noktasında olduğu bir sırada Türk-Amerikan ilişkilerinin gözle görülür biçimde gelişmesi, iç politikada etkileri olan önemli konulardı.

Türkiye'de 1945 yılında bir kez daha siyasal muhalefete izin veriliyordu; bu kararın 1945 yılında alınması ise değişik nedenlerden kaynaklanmıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın müttefiklerin, yani demokrasi cephesinin zaferi ile sonuçlanması, tüm dünyada tek-partili diktatörlük yönetimine dayanan siyasal sistemlerin gözden düşmesi ve serbest seçime dayanan liberal-demokrasilerin canlanması ile tamamlanıyordu. Ayrıca Batılı müttefiklerin yanında yer almak isteyen ülkeler (ki, Türkiye bu ülkelerin arasında ilk sırada yer alıyordu) kendi sistemlerini bu açıdan yeniden gözden geçirmek zorundaydılar. Bu, bir anlamda, savaş sonrasından günümüze dek süren «demokrasi patlaması»ydı. Siyasal liberalleşme eğilimini destekleyen ve ona uygun olan uluslararası ortam elbette Türkiye'yi de (hem iktidarı, hem de muhalefeti) etkiliyordu. İktidarı, siyasal liberalleşme eğilimine zorlamakta, muhalefete ise destek olmaktaydı. Yani uluslararası ortam siyasal liberalleşme açısından olumlu ve destek verici, hattâ bir ölçüde de zorlayıcıydı.

Ancak bu ortam; Türkiye'nin 1945 yılında tek-parti dönemini kapatıp, siyasal muhalefete yeniden izin vermesini tek başına açıklayamaz. Bu sırada Türk-Sovyet ilişkilerinde artık bir kopma değil, hattâ bir «savaş havası» egemendi. Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye kendisine Batı ittifakı içinde yer arıyordu.

Genellikle ortaya atılan ve CHP tarafından da kabul edilen görüşe göre; İsmet İnönü'nün siyasal muhalefete izin vermesi düşüncesi aslında savaştan önce, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra ger-

çekleşebilirdi, fakat yakında çıkması büyük olasılık olan İkinci Dünya Savaşı nedeni ile bu düşüncenin uygulanması gerçekleşememişti. Oysa savaştan hemen sonra bu girişim gerçekleşecekti. Ancak «Milli Şef» döneminin siyasal gelişmeleri, bu savı, doğrulayıcı tarihsel olgulardan yoksun bırakmaktadır.

1945 yılında Avrupa savaşının bitmesi Türkiye açısından fazla önem taşımıyordu, çünkü Türkiye 1945 yılında savaşa yine çok yakındı.

Bu koşullar altında, o zamana dek bir savaş tehdidine karşı otoritenin tek elde toplanmasını isteyen ve siyasal muhalefete izin vermeyen yönetim kadrolarının; yine bir saldırı tehdidine karşı bu kez aksi yönde karar almaları beklenmemelidir.

Sovyet tehdidinin doğurduğu koşullar altında Batı ittifakında yer almak isteyen Türkiye'nin bir rejim değişikliğine gidecek ölçüde zor ve baskı altında kalması da mümkün değildi. Çünkü, yine savaş yıllarında Mihver yanlısı bir dış politika izleyen İberik yarımadasının iki devleti, İspanya ve Portekiz, Batılı devletler olarak bir rejim değişikliğine gitmemişler ve Portekiz'de Salazar, İspanya'da Franko diktatörlüğü yakın zamanlara dek sürebilmiştir. Dolayısıyla da, savaş sonrası «demokrasi patlaması»ndan hiç etkilenmeyen Avrupa devletleri olduğu unutulmamalıdır.

Yönetim ise, Batı ittifakı içinde yer alabilmek için iç politikada bir rejim değişikliğine gitmek zorunda olduğunu düşünüyordu. Gerçi dış baskılar bunu tek başına gerçekleştirebilecek kadar ağır değildi, ama serbest seçimlere dayanan çok-partili siyasal rejimin bulunmadığı bir ülkenin Batı devletlerinin yanında yer alabilmesinin kolay kolay mümkün olamayacağının bilinmesi dahi, bu baskıyı bir hayli hissedilir kılıyordu. Burada teorik olarak ifade etmek gerekirse, dış politika gelişmelerinin iç politika üzerindeki doğrudan ve/veya dolaylı etkisi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası politikanın Türk iç politikasındaki karar alma mekanizmalarına yaptığı etkiyi hiç gözden kaçırmadan ve bu etkiyi gereğince vurgulayarak, ülkenin iç politika gelişmelerini de dikkate almak gerekmektedir.

Tek-parti yönetimi boyunca kendilerini siyasal alanda meşru bir biçimde temsil ve ifade etme olanağı bulamayan değişik anlayıştaki muhalefet akımları, 1945 yılında, gerek uzun zamandır yönetime karşı oluşan birikimlerden ve gerekse İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen ekonomik politikaların yarattığı ağır ekonomik ve sosyal sorunlardan dolayı kendilerine geniş bir toplumsal taban bulma olanağına sahiptiler. CHP'nin o zamana değin desteğini aldığı gruplar da artık partiden uzaklaşmaya başlamışlardı. Muhalefet ise, yeni olma-

nın verdiği güçle, kısa zamanda değişik toplumsal grupların temsilcisi olma durumuna erişme olanağına sahipti. Bu sırada, iktidara karşı olan toplumsal ve siyasal muhalefetin derecesini ölçmek çok zor olmakla birlikte; geniş halk yığınlarına kadar inen, yönetime karşı bir «sessiz muhalefet»ten söz etmek herhalde yanlış olmasa gerekir. Bu muhalefetin ne zaman ve ne ölçüde bir siyasal sistem değişikliğine varacağı, hatta varıp varamayacağı —vurgulanmalıdır ki— muhalefetten ziyade yine yönetimin kendi elindeydi. Yönetim, var olduğunu bildiği (basında, partide ve Meclis'te gördüğü) muhalefetin ne ölçüde ileri gidebileceğini tahmin etme olanağına sahipti.

Öte yandan dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da; bizzat CHP ve yönetim içinde bu tür bir gelişmeye karşı önemli ve ciddî bir direnme olduğudur. Bu tutumda, yeni gelişmelerin beklenmeyen ölçüde hızlı olmasının da rolü vardı. Bir «tek-parti»nin siyasal muhalefet hareketine, hele muhalefet partisine izin vermesi elbette kolay olamazdı. Çünkü o zamana kadar yönetim, sistemde bir değişiklik yapmayı düşünmüyordu. Yeni gelişim «Milli Şef»lik geleneklerine uygun bir biçimde saptandı. Geçişin aşamalı ve tartışmalı olduğu unutulmamalıdır.

Sorun, siyasal muhalefete verilecek izin sorunuydu. Söz konusu izin, gerek dış politika gelişmelerini değerlendiren ve gerekse iç politikada gelişen siyasal muhalefet akımına dikkat eden İsmet İnönü tarafından; kendi saptadığı bir zamanda ve kendisinin çizdiği biçimde, yine kendisinin onayladığı siyasal kadrolar tarafından kullanılmak üzere 1945 yılında —ve yıl boyunca tedricen— verildi.

«Dörtlü Takrir»in CHP içinde reddedilmesi ile parti içi muhalefet sona ermemişti. Tam tersine; 15 Ağustos 1945'de TBMM'de Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın görüşülmesi sırasında söz alan Menderes, Birleşmiş Milletler Anayasası'nın siyasal özgürlüklerle kişi hak ve özgürlüklerini teminat altına aldığını belirterek, bu belgeyi imzalamış ülkelerin iç yönetimlerinde de ulusal egemenliği kurmak zorunda olduklarını belirtti. Menderes, Anayasanın ruhen demokratik olduğunu ve ulusal egemenlik temeline dayandığını, Birleşmiş Milletler Antlaşması ile de tam bir uyum içinde bulunduğunu belirtmekle birlikte, fiilî durum ile yazılı Anayasa arasındaki bazı tutarsızlıkların ortadan kaldırılmasını da talep etti. Diğer yandan, parti içi muhalefet, önergenin reddinden sonra görüşlerini **Tan** ve **Vatan** gazetelerinde ortaya koyarak, CHP yönetimini eleştirmeye başladı. Menderes, Köprülü ve Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, ulusun yönetim üzerinde denetim sağlamasını, insan temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alınmasını ve anti-demokratik yasaların kaldırılmasını basında da talep etmeye devam ettiler. Bunun üzerine parti içi mu-

halefet CHP yönetimi tarafından sert biçimde eleştirildi ve partiden çıkarılmaya başlandı: 21 Eylül'de Menderes ve Köprülü partiden çıkarıldılar; bu karar üzerine Bayar (CHP'den ayrılmadan) 28 Eylül' de milletvekilliğinden istifa etti. 27 Kasım'da ise Refik Koraltan CHP'den çıkarıldı.

İnönü, 1 Kasım'da TBMM'ni açış konuşmasında, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasının yarattığı eksikliği vurguladı ve yeni bir siyasal partinin kurulmasını teşvik etti.

Aralık ayı başında ise Bayar'ın yeni bir parti kuracağı haberi basında yeraldı. Gerçekten de 3 Aralık'ta Bayar CHP'den istifa etti; ertesi gün, 4 Aralık'ta İnönü Bayar ile görüştü. Bu görüşmede yeni kurulacak siyasal parti konusunda görüşbirliğine varıldı.

Görüldüğü gibi, İnönü geçişin aşamalı ve tedricî olmasını tercih etmiş, süreç içinde liberalize edilen rejimin denetim altında kalmasına özel bir önem vermişti. İnönü'nün 1945 yılında Türkiye'de çokpartili hayata geçiş kararını, geçiş zamanını, geçiş sürecini, geçiş biçimini ve geçişte rol alacak siyasal kadroları seçtiğini ya da en azından onayından geçirdiğini belirtmek gerekmektedir.

DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU

Demokrat Parti (DP) 7 Ocak 1946'da kuruldu. Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulan partinin Genel Başkanlığı'na Celâl Bayar getirildi. Aynı gün partinin program ve tüzüğü de açıklandı. Aslında dışarıdan bakıldığında, DP ile CHP programı arasında önemli ve ciddî bir fark bulmak zordu.

DP programı iki ana görüş etrafında kaleme alınmıştı: Partinin siyasal amacı ülkede demokrasinin geniş ve ileri ölçüde gerçekleşmesini sağlamaktı. Temel hak ve özgürlüklere geniş yer verilmişti. Bu arada dernek kurma özgürlüğü vurgulanmış, tek dereceli seçim sistemi talep edilmiş ve seçim güvenliği üzerinde önemle durulmuştu. Ekonomik faaliyetlerde ise özel girişimin ve sermayenin esas olduğu belirtiliyordu. Parti, laikliği dinsizlik biçiminde anlamıyordu ve din özgürlüğünün diğer özgürlükler kadar önemli olduğunu savunuyordu.

CHP, DP'nin kuruluşunu son derece olumlu karşıladı. CHP, yeni partiyi hükümet ve yönetimi denetleyecek yeni bir denetim organı olarak görmek eğilimindeydi. DP'nin ilk zamanlarda karşılaştığı en büyük güçlük, kendisinin «muvazaa» partisi (danışıklı parti) olmadığını ve CHP'den farklı bir parti olduğunu anlatmak ve toplumu buna inandırmak oldu. Ancak muhalefet partisinin hızla örgütlenmeye başlaması üzerine CHP'nin tutumunda önemli bir değişik-

lik meydana geldi ve bundan sonra yeni parti sürekli olarak idarî baskılardan şikâyet etmeye başladı. Bununla birlikte DP, hiç olmazsa ilk zamanlarda, yönetime karşı ılımlı eleştirileri ile yumuşak bir muhalefet yürüttü.

CHP 2. Olağanüstü Kurultayı 10 Mayıs 1946'da Ankara'da toplandı. Kurultayın toplanmasından amaç, CHP'nin yapısında çok-partili hayata uyum sağlayacak bazı değişiklikleri gerçekleştirmekti. Bu amaçla kurultayda, İnönü'nün önerisi üzerine, «Değişmez Genel Başkan» ve «Milli Şef» sıfatları kaldırıldı ve parti tüzüğünde gereken değişiklik de yapıldı. Böylece CHP'de Atatürk ile başlayan «Değişmez Genel Başkanlık» geleneği tarihe karışmış oldu. Bundan böyle CHP Genel Başkanı da her dört yılda bir yapılacak parti kurultayında serbest seçim yolu ile belirlenecekti. Kurultayda yapılan ikinci önemli değişiklik, tek-parti sisteminde hükümeti denetlemek amacı ile önceki kurultayda oluşturulmuş Müstakil Grup'un, artık çok-partili hayatta bir işlevi ve anlamı kalmadığı gerekçesi ile kaldırılmasıydı.

Bunun dışında, kurultayda siyasal hayatın çok-partili hayata uyum sağlamak için bazı önemli siyasal değişikliklerin bir an önce yapılması gerektiği açıkça belirtildi. Buna göre, sınıf esasına göre dernek ve siyasal parti kurma yasağı kaldırılacak ve tek dereceli seçim sistemi kabul edilecekti. İnönü yaptığı konuşmada, muhalefetin itiraz ettiği bir başka noktaya daha değindi ve Cumhurbaşkanlığı ile parti Genel Başkanlığının birbirinden kesinlikle ayrılmayacağını vurguladı.

Kurultayda İnönü CHP Genel Başkanlığı'na, Başvekil Saraçoğlu Genel Başkan Vekilliği'ne ve Nafi Atıf Kansu da Genel Sekreterliğe getirildiler.

Kurultaydan önce seçimlerin öne alınması yolunda CHP Meclis Grubu tarafından alınan karar, gerek DP ve gerekse Millî Kalkınma Partisi tarafından şiddetle eleştirildi. Muhalefet partileri, bu kararın muhalefetin gelişmesinin önlenmesi amacı ile alınmış olduğunu iddia ettiler. Bu nedenle de DP 21 Nisan'da milletvekili ara seçimine ve 26 Mayıs'ta da Belediye seçimine katılmadı. DP, tek dereceli seçim ve seçim güvenliği konularında ısrar ediyordu. Bunun üzerine CHP kurultayında karar altına alındığı gibi bazı önlemler uygulanmaya başlandı: 5 Haziran'da milletvekili genel seçimlerinin tek dereceli olması kabul edildi; fakat seçim sistemi çoğunluk sistemi olarak kaldı; gizli oy-açık sayım ilkesi ile seçimin adli denetim altında yapılması gibi muhalefetin bazı talepleri iktidar tarafından reddedildi. Bununla birlikte, sınıf esasına dayanan dernek ve siyasal parti kurma yasağını kaldırmak amacı ile Cemiyetler Kanunu'nda deği-

şiklik yapıldı ve böylece sendikaların kurulması mümkün oldu. Öte yandan, üniversite özerkliğini gerçekleştiren yeni Üniversiteler Kanunu da kabul edildi. Matbuat Kanunu'nun hükümete gazete ve dergi kapatma yetkisi veren 50. maddesi kaldırıldı. Bu arada yayın çıkarmak için mülki idare âmirinden izin alınması zorunluluğu da kaldırıldı.

1946 genel seçimi, son yasal düzenleme uyarınca adli denetim dışında, açık oy-gizli sayım yöntemine ve çoğunluk sistemine göre yapıldı.

DP, seçim kampanyası sırasında ilk kez geniş halk mitingleri düzenleyerek yeni siyasal mücadele biçimleri ortaya koydu. DP'nin seçim kampanyası sırasında üzerinde durduğu ana konular; seçim güvenliğinin sağlanması ve seçimin adli denetim altında yapılması, yönetimin, hükümetin ve devlet bürokrasisinin seçimlerde yansız davranması, seçimlere müdahale etmemesi, baskı yapmaması ve seçimlerde hile ve usulsüzlük yapılmaması, çoğunluk sistemi yerine nisbi temsil sistemi uygulanması; her türlü anti-demokratik yasa hükümlerinin kaldırılması, Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığı makamlarının ayrılması ve bu makamların aynı kişide birleşmemesi gerektiği; vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin teminat altına alınması, Anayasa ve yasaların fiilî olarak uygulanmasıydı. Ayrıca tek-parti döneminin baskı ve zorlukları ile devletçiliğin aksak yönleri sık sık eleştirilmekteydi.

1946 Milletvekili Genel Seçimi 21 Temmuz günü yapıldı. Seçime CHP, DP ve MKP ile diğer bazı yeni kurulmuş küçük partiler katıldı. Seçimler sonunda 465 sandalyeden CHP 395, DP 66 ve Bağımsızlar da 4 üyelik kazandılar. Ancak seçim sonuçlarının ilânı ile birlikte, DP, CHP'yi ve yönetimi seçimlere hile ve baskı karıştırdığı gerekçesi ile suçladı. DP'nin şiddetli itirazları ile yoğun protesto hareketleri seçimin resmi sonuçlarını değiştirmeye yetmedi; ancak 1946 genel seçimleri Türk siyasal tarihine «usulsüz seçim» olarak geçti.

CHP dört yıl daha iktidarda kalmayı başarmıştı, ama DP de seçimlerden kazançlı çıkmıştı, çünkü seçimler sonunda Meclis'teki üye sayısını yükseltmişti.

PARTİ MÜCADELELERİ

Sekizinci dönem TBMM 5 Ağustos 1946 tarihinde toplandı. Meclis toplantısının ilk günü CHP Cumhurbaşkanlığına İnönü'yü, DP ise —1946 genel seçiminde DP İstanbul listesinden seçilerek TBMM'ye giren— Genelkurmay eski Başkanı Fevzi Çakmak'ı aday gösterdi.

İnönü, yeniden Cumhurbaşkanlığına seçildi. TBMM Başkanlığına da CHP'nin adayı olan Kâzım Karabekir getirildi.

Gerçi yeni Meclis DP'nin gözünde meşru değildi, çünkü iddialara göre seçimler dürüst yapılmamıştı. Bununla birlikte DP Meclise katıldı, çünkü kendisini meşru muhalefet partisi haline getirmeyi düşünüyordu.

İnönü, Başvekillik görevini Saraçoğlu'na değil de Recep Peker'e verdi. Peker'in hükümeti kurmakla görevlendirilmesi partiler arasındaki gerginliği daha da artıran yeni ve önemli bir aşama oldu.

Meclisin açılması ile birlikte, DP seçim ile ilgili itiraz ve protestolarını açığa vurdu. Meclis'te itirazları incelemek üzere bir komisyon kurulduysa da, komisyon hiçbir itirazı yerinde görmedi. Meclis'te bazı milletvekillerinin seçim tutanaklarının onaylanmaması sonucunda TBMM'deki üye sayısı şöyle oluştu:

CHP: 403 milletvekili; DP: 54 milletvekili ve Bağımsızlar: 8 milletvekili.

Partiler arasında yeni ve önemli bir çatışma ise Matbuat Kanunu'nda yapılmak istenen değişiklik nedeni ile oldu. Peker Hükümeti yasanın bazı maddelerini değiştirmek istedi. Değişiklik ile zaten dar kapsamlı olan Matbuat Kanunu kullanılarak muhalefetin baskı altına alınmak istendiği öne sürüldüyse de, CHP'nin oyları ile değişiklik kabul edildi. CHP'nin içinde ilginç bir gelişme de CHP Genel Sekreteri Nafi Atıf Kansu'nun yerine Hilmi Uran'ın getirilmesiydi. Uran, CHP içinde ılımlı kanadın önderlerinden olarak görünüyordu. DP'nin siyasal mücadelesi, görüldüğü gibi, kısmen etkili olmaktaydı. Aralık ayındaki bütçe görüşmeleri partiler arasında zaten mevcut olan gergin havayı daha artırdı. Adnan Menderes'in Peker Hükümetini eleştirmesi daha çok otoriter eğilimli olarak tanınan Başvekil tarafından «psikopat bir ruhun ifadesi» olarak tanımlanınca, DP Meclis Grubu Meclisi terk etti. Ancak İnönü'nün aracılığı sayesindedir ki, DP Meclis Grubu yeniden Meclise döndü.

DP 1. Büyük Kongresi 7 Ocak 1947'de Ankara'da toplandı. Kongrede bir konuşma yapan DP Genel Başkanı Celâl Bayar, tek-parti yönetiminin zarar ve aksaklıklarını dile getirdi, ulusun Anayasadan aldığı demokratik haklarını kullanarak yönetim üzerinde denetim sağlamak üzere DP'yi kurduğunu anlattı. İktidarın önce bu girişimi olumlu karşıladığını, fakat DP hızla gelişmeye başlayınca tutumunu değiştirdiğini ve DP üzerinde bundan sonra baskıların arttığını, CHP'nin seçim tarihini de öne alarak, yolsuzluklarla dolu bir seçim yaptığını, bu arada sıkıyönetim aracılığı ile de muhalefeti baskı altında tutmaya çalıştığını bildirdi. Bayar konuşmasında, âcil olan taleplerini şöyle sıraladı: Kişi hak ve özgürlüklerini kısıtlayan ve aslında

Anayasaya da aykırı olan tüm anti-demokratik yasaların değiştirilmesi ve Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının ayrılması.

Kongrede Bayar'ın ortaya koyduğu ana sorunların görüşülmesi ve bu konuda bir karara varılması için özel bir komisyon kuruldu. Ancak komisyonun çalışmaları sırasında parti içinde iki farklı anlayışın bulunduğu da hemen anlaşıldı: Taraflardan biri, yönetimce halen uygulanmakta olan politikayı savunan ve ılımlı muhalefet anlayışını temsil eden kanattı; diğer taraf ise yönetimin ılımlı muhalefet anlayışını eleştiriyor ve sert davranılmasını talep ediyordu. Bununla birlikte kongrede sertlik yanlıları ile ılımlı kanat arasında bir anlaşma sağlandı ve «Hürriyet Misakı» adı verilen bildiri kabul edildi. Eğer DP'nin siyasal talepleri kısa zamanda karşılanmayacak olursa, DP Meclis Grubu yasama organından ayrılacaktı. Bu konudaki yetki partinin Genel Yönetim Kurulu'na verilmişti. Kongre sonunda Celâl Bayar yeniden DP Genel Başkanlığına seçildi.

12 Temmuz Bildirisi (Çatışmadan Uzlaşmaya)

21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan milletvekili genel seçiminden 12 Temmuz 1947 tarihinde yayınlanan «12 Temmuz Beyannamesi»ne kadar geçen süre, çok-partili hayata geçiş sürecinde en kritik dönem olarak nitelendirilir. Bu dönemde iki parti arasındaki siyasal mücadele ve karşılıklı suçlamalar gittikçe sertleşmiştir. Peker Hükümeti, muhalefeti yasa dışına çıkmak ve halkı isyana kışkırtmakla; Bayar ise, Peker'i DP üzerinde sürekli baskı uygulamak ve tek-parti geleneklerini sürdürmekle suçluyordu.

Partiler arasındaki ilişkilerin kopma noktasına ulaştığı bu dönemde sorunu çözmek için İnönü aracı oldu: 1947 yılının yaz aylarında partiler arasındaki ilişkilerin yeniden kurulabilmesi için CHP ile DP arasında resmî olmayan bazı ilişkiler kuruldu ve görüşmeler yapıldı. Bu görüşmeler hem CHP ile DP milletvekilleri arasında oldu, hem de doğrudan doğruya İnönü ile Bayar arasında yapıldı. İnönü, bu konuda Bayar ile Peker arasında aracılık yaptı, iki parti arasında hakem rolü oynadı. Bununla birlikte Başvekil Peker bu görüşmelerden tedirgin olduğunu da hissettirmişti.

İnönü'nün iki partiyi yakınlaştırmaya çalışması, bu amaçla çokpartili hayatın başlangıcındaki bu hassas dönemde hakem rolü oynayarak iki partiyi diyaloga zorlaması son derece olumlu bir gelişme oldu, siyasal gerginliği azalttı ve siyasal gelişmeleri önemli ölçüde etkiledi. İnönü, bu amaçla «12 Temmuz Beyannamesi»ni yayımladı.

11 Temmuz akşamı radyo ile yayınlanan bildirisinde, İnönü, son zamanlarda hükümet ve muhalefet başkanları ile yaptığı görüşme-

leri anlatıyor, iktidar ve muhalefet arasında bir diyalog kurulması için harcadığı çabaları ve bu konuda kendi düşüncelerini açıklıyordu: İnönü 7 Haziran'da Bayar'ı çağırarak kendisi ile görüşmüştü.

Bayar İnönü'ye DP'nin yönetimin baskısı altında olduğundan şikâyet etmiş, buna karşılık Peker bu iddiayı kabul etmemiş, aksine DP'nin huzur bozucu tahriklerinden dolayı hükümetin zor durumda kaldığını anlatmıştı. 14 Haziran'da İnönü, Bayar ve Peker'i birlikte davet ederek ortak bir görüşme yapmıştı. Bayar, DP'nin yasa-dışı yöntemler kullandığı ve ihtilalci olduğu yolundaki suçlamaları kesinlikle reddetmiş ve yönetimin partisi üzerinde baskı yaptığında ısrar etmişti. Peker de Bayar'ın iddialarının aksini savunmuştu. Konuşma aslında başladığı noktada bitmişti. İnönü, bunun üzerine 17 Haziran'da Bayar ile yeni bir görüşme daha yapmıştı. Bayar bu görüşmelerden memnun olduğunu belirterek, baskı konusundaki ısrarlı iddialarını yinelemişti. Peker İnönü ile olan konuşmasında, TBMM açıldıktan sonra iktidar-muhalefet ilişkilerinin düzeleceğinden ümitli olduğunu belirtmişti. 24 Haziran tarihli görüşmede Bayar bu konuda iyimser olmadığını vurgulamıştı. İnönü, bundan sonra Bayar ile Peker'in karşılıklı polemiklerinden söz ederek, sorunun düğüm haline geldiğini belirtiyordu.

Aslında düğümü bizzat İnönü çözmek istiyordu, ancak her iki taraf da iddialarından vazgeçmemekteydi. İnönü ise iki tarafı uzlaştırmak istiyordu. İnönü Bayar'a, Başvekilin yönetimin DP üzerinde baskı yaptığı iddiasını reddetmesini, bu konuda hükümet başkanının verdiği bir teminat olarak gördüğünü söylemişti. Yine Bayar'ın DP' nin yasa-dışı yöntem ve amaçlar peşinde koşmadığı iddiasını da bir teminat olarak Peker'e iletmişti. Böylece İnönü iktidar ve muhalefet karşısında hakem olmuş ve —üstü kapalı olarak— her iki tarafın da haklı ve haksız yanları olduğunu açıklamıştı.

İnönü, tartışmada kimin haklı ve kimin haksız olduğunu aramakta yarar görmediğini vurguladıktan sonra, yasal sınırlar içinde bulunan muhalif siyasal partinin de, iktidar partisinin yararlandığı koşullarda çalışmasının sağlanması gerektiğini açıklıyordu. Bu konuda Cumhurbaşkanı olarak İnönü kendisini her iki partiden de eşit uzaklıkta görmekteydi.

İnönü'nün iki parti karşısında tarafsız ve her ikisini de eşit ölçüde haklı bulan bildirisinde, aslında DP'nin —Peker'in iddialarının aksine— yasal ve meşru bir muhalefet partisi olduğunu belirtmesi, yönetimin bundan sonra artık baskı yapmayacağına dair teminat vermesi, şimdiye kadar baskı yapıldığını imâ yoluyla da olsa kabul etmesi, DP'nin lehine bir tutum olarak yorumlandı.

Siyasal hayatın istikrar kazanması bildirinin yayımlanması ile

mümkün oldu. İnönü, bu bildiri ile CHP ve DP arasında yeni bir dönem başlatıyordu. Siyasî gerginlik azaldı ve partiler arasındaki ilişkilerde sertleşme önlendi. 12 Temmuz Bildirisi hem CHP, hem de DP tarafından olumlu karşılandı. Bununla birlikte bildiri, gerek CHP, gerekse DP içinde önemli eleştiriler, tartışmalar ve çatışmalar da yarattı. Her iki partideki çatışmalar ileride bölünmelere neden oldu.

12 Temmuz Bildirisi, CHP içinde zaten varolduğu bilinen çatışmayı kısa zamanda ve sert biçimde açığa çıkardı. Bu çatışmada bir taraf, muhalefete karşı sert bir politika izlenmesini istiyor ve Recep Peker'in kişiliğinde belirginleşiyordu. Diğer taraf ise, muhalefete karşı daha yumuşak bir tutum içine girilmesini arzu etmekteydi. Otoriter ve sert eğilimleriyle, İnönü'nün yaratmak istediği yumuşak siyasal havaya sürekli olarak ters düşen Başvekil Recep Peker, bu kez de İnönü'nün 12 Temmuz Bildirisi ile yaratmak istediği havaya uyum sağlayamadı. İnönü'nün bildiride, Peker'in DP hakkındaki iddialarını abartmalı bulması ve —üstü kapalı bir biçimde— DP'nin tarafını tutması Peker'i tedirgin etti. İktidarın muhalefete karşı izlemesi gereken siyaset konusunda Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ile Başvekil Recep Peker birbirlerine açıkça ters düşmüş oldular. İnönü, muhalefete karşı daha yumuşak ve hoşgörülü bir siyaset izlenmesi gerektiğini düşünüyor ve bu konuda partisini ılımlı bir tavır almaya ikne etmeye çalışıyordu. Peker ise, tek-parti döneminin geleneklerinin sürdürülmesinden yanaydı ve CHP içinde DP'ye daha sert davranılmasını isteyen sertlik yanlısı gruba dayanıyordu.

Kısa bir süre sonra İnönü-Peker tartışması gizlenemeyecek bir durum aldı. Peker, partiye güvenerek İnönü ile açık bir çatışmaya girişti: Peker'e göre, İnönü Cumhurbaşkanı olarak ve Anayasa gereğince hükümet politikasına dışarıdan müdahale edemezdi. Böyle bir durumda Meclis'in İnönü'ye karşı çıkabileceğini belirtti. Ona göre, siyasal partiler arasında hakemlik fikri anti-demokratik bir görüştü; hakem, ancak seçim zamanında ulus olabilirdi. Bu nedenle, Cumhurbaşkanı partisinin dışında ya da üstünde yer alamazdı. 12 Temmuz Bildirisi aslında iki partiye de verilmiş öğüttü, fakat hükümetin politikasını saptayacak güçte de değildi. O nedenle de uzun ömürlü olamazdı. Peker, İnönü'ye açıkça karşı çıkmış ve görevinden de ayrılmaya gerek görmediğini açıklamıştı.

Peker ve parti içindeki sertlik yanlısı grup, kısa süre sonra hem DP ve hem de CHP'nin ılımlı kanadı tarafından sürekli ve sert biçimde eleştirilmeye başlandı. CHP içindeki ılımlı grupla sertlik yanlısı grubun çatışmasında İnönü yansız kalmadı ve önce alttan alta,

sonra da açıkça Peker'e karşı parti içi ılımlı kanadı temsil eden «gençler grubu» olarak bilinen kanadın yanında yer aldı.

Bu arada Peker'in, CHP Genel Başkan Vekilliği ile Başvekillik görevlerinin kendi üzerinde birleştirilmesi yolundaki önerisi de İnönü tarafından reddedildi. Peker'in görevde kalıp kalmaması, bir bakıma çok-partili hayata devam edilip edilmeyeceği yolunda önemli bir göstergeydi. 12 Temmuz Bildirisi'ne karşın Peker Hükümeti'nin muhalefete karşı olan tutumunda ciddi ve somut bir değişiklik görülmediğinden, DP, Peker Hükümeti'ni sürekli ve sert biçimde eleştirmeye devam etti. Peker'in görevde kalıp kalmayacağına ilişkin soruya kesin yanıtı elbette İnönü verecekti.

Peker, parti içinde durumunu güçlendirmek için 26 Ağustos 1947 tarihinde yapılan CHP Meclis Grubu toplantısında İnönü ile aralarında bir ayrılık olmadığını bildirdi ve gruptan hükümeti için güvenoyu talep etti. Ancak yapılan oylamada CHP içinde ılımlı kanadın öncülüğünü yapan «35'ler» Peker Hükümeti'ne güvensizlik oyu verdiler. Bu nedenle de parti içinde Peker'e karşı oluşan muhalefete «35'ler» adı verildi; ancak bu sayı aslında daha da yüksekti.

Peker, 4 Eylül'de hükümette değişiklik yapmak için parti Meclis Grubu'ndan yetki istedi ve istediği yetkiyi aldıysa da (ancak bu arada yetki oylamasında Peker'e karşı verilen oyların sayısı 49'a çıkmıştı); sonunda daha fazla direnmeye gücü kalmadığı için 9 Eylül'de görevinden istifa etti.

Peker'in, İnönü tarafından da açıktan açığa desteklenen parti içindeki ılımlılar grubunun ağır basması sonucunda görevinden ayrılmak zorunda kalması anlamlıydı. Peker'in istifası ile çok-partili hayata geçiş sürecine devam edileceği kesin olarak anlaşılmıştı.

DP, istifayı kendi siyasal başarısı olarak değerlendirdi. CHP içinde ise istifanın sonucu, parti içindeki ılımlı kanadın sertlik yanlısı gruba karşı kesin bir zafer kazanması oldu. Böylece CHP içinde İnönü'nün de desteğini alan gençlerden oluşan ılımlı ve liberal eğilimli grup parti yönetimini etkilemeye başladı. Peker'in görevden ayrılmasından sonra —Peker CHP Genel Yönetim Kurulu üyeliğinden de ayrılmıştı— Peker yanlısı olarak bilinen Falih Rıfkı Atay Ulus gazetesi başyazarlığından ayrıldı. Ulus'un yeni başyazarı «35'ler»in liderlerinden Nihat Erim oldu. Görüldüğü gibi, CHP içindeki siyasal kadrolar yeni döneme uyum sağlamak amacı ile kısmen yenilenmişti. Bu uygulamada İnönü'nün etkisini farketmemek mümkün değildi.

Recep Peker'in istifasından sonra yeni hükümeti kurmakla 10 Eylül 1947 tarihinde —Şükrü Saraçoğlu ve Recep Peker Hükümeti'nde Hariciye Vekili ve San Fransisko Antlaşması'nı bu sıfatla imzalamış olan— Hasan Saka görevlendirildi.

Hasan Saka Hükümeti Peker Hükümeti'ne göre hissedilir oranda liberal eğilimliydi; zaten Hasan Saka Hükümeti'nin programında, siyasal güvenin sağlanması başta gelen amaç olarak belirtiliyor ve iktidar ile muhalefet partilerinin yönetim karşısında eşit muamele görecekleri hususu vurgulanıyordu. DP de, Saka'nın Başvekâlet'e atanmasını olumlu karşıladı. 12 Temmuz Bildirisi'nden ve Saka Hükümeti'nin kuruluşundan sonra iktidar-muhalefet ilişkileri gözle görülür oranda yumuşadı.

Siyasal gerginliğin azalmasında yeni hükümetin DP'nin talepleri doğrultusunda girişimlerde bulunması da önemli rol oynadı: 22 Aralık'ta hükümet, savaş yıllarında ilân edilmiş olan ve DP tarafından sürekli eleştirilen sıkıyönetimi kaldırmaya karar verdi.

CHP 7. Büyük Kurultayı 17 Kasım 1947'de Ankara'da toplandı. Bu, partinin iktidarda iken yaptığı son kurultaydı.

Kurultaydan kısa bir süre önce Başvekillikten ayrılan Peker ile onu CHP içinde destekleyen grup, kurultay sırasında İnönü ile yeniden çatışmaya girdiler. Amaçları, parti içinde İnönü'ye karşı mücadeleyi kazanmaktı. Gerek İnönü ve gerekse Peker yaptıkları konuşmalarda anlaşmazlık konusu olan temel noktaları gözler önüne sermekten kaçınmadılar. Ancak kurultay sonunda yapılan seçimlerde İnönü yeniden Genel Başkanlığa seçilirken, İnönü'nün desteğini alan Hilmi Uran da Genel Başkan Vekilliği'ne getirildi. Peker ve grubu seçimleri yitirmişti; bu sonuçla CHP içindeki sertlik yanlısı grup Peker ile birlikte kesin bir yenilgiye uğradı ve siyasal sahneden ayrılmak zorunda kaldı.

İnönü'nün kurultayı açış konuşmasında verdiği talimata uygun olarak, DP'nin kuruluşundan beri eleştirdiği, Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının aynı kişide birleşmesi uygulamasının yeniden düzenlenmesi yolunda bir girişimde bulunuldu. Buna göre, İnönü Cumhurbaşkanı olduğu sürece, kurultayın seçeceği bir kişi, CHP Genel Başkan Vekili olarak İnönü'nün bütün yetkilerine sahip olacaktı. Bu amaçla parti tüzüğü değiştirildi. Ancak bu dönemde parti içinde gerçekten böyle bir uygulamanın başladığını söylemek çok zordur. İnönü bu dönemde de parti üzerindeki otorite ve denetimini sürdürmüştür.

Öte yandan, kurultayda bundan sonra tüm parti örgütlerinin seçimle işbaşına gelmesi kararlaştırıldı. Böylece eskiden beri geleneksel olarak uygulanan atama yöntemi de tarihe karışmış oluyordu. Bu alanda alınan bir başka önemli karar, parti milletvekili adaylarının % 70 oranında mahallî örgütler tarafından saptanacağı yolundaki ilke kararıydı. O zamana değin CHP kurultaylarındaki delege sayısında partili milletvekilleri her zaman mutlak çoğunluğu oluştur-

muşlardı. Bu da parti yönetiminde CHP Meclis Grubu'nun mutlak otoritesi olduğu anlamına geliyordu. Bu kez yeni bir karar alındı ve parti kurultaylarında delegelerin çoğunluğunun mahallî örgütlerden gelmesi kararlaştırıldı. Bu kararlarla CHP, geleneksel olarak yukarıdan aşağıya doğru yönetilen bir parti olmaktan kurtulmak istemekte, parti içinde aşağı kademelerin de taleplerini etkin kılmaya çalışmaktaydı.

CHP 7. Büyük Kurultayı, parti içi yeni siyasal düzenlemeler bakımından çok önemlidir: Bu kurultayda CHP'nin geleneksel bürokratik ve otoriter yapısı kırılmak istenmiş, parti içi siyasal mekanizmaların çok-partili hayata uyum sağlamasına çalışılmıştır. Bu dönemde CHP'nin yeniden örgütlenme ve yeniden oluşma sürecine girmek istediği anlaşılıyor. Parti içi karar alma mekanizmalarının yumuşatılmak ve daha esnek bir hale getirilmek istenmesi; bu amaçla da yeni parti içi mekanizmalar kurulması, karar alma sürecine parti örgütünün daha faal olarak katılımının sağlanmak istenmesi bunun birer göstergesidir.

Çok-partili hayata geçiş döneminde, «12 Temmuz Beyannamesi»nden ve Recep Peker Hükümeti'nin istifasından sonra, CHP 7. Büyük Kurultayı önemli bir ileri aşama oluşturmuştur.

Hasan Saka Hükümeti aradan bir süre geçtikten sonra, DP tarafından yeterince liberal olmadığı ve CHP tarafından da gereğinden fazla tâvizkâr davrandığı gerekçesi ile eleştirilmeye başlandı. Her iki parti tarafından da sertçe eleştirilen Saka Hükümeti 8 Haziran 1948'de istifa etti ve 9 Haziran'da İkinci Hasan Saka Hükümeti kuruldu.

Yeni hükümette liberal kişilere özellikle yer verilmişti; böylece DP'nin, devletçilik ilkesine ve hükümetin şimdiye dek izlediği ekonomi politikaya olan saldırılarının önlenebileceği düşünülmüştü.

İkinci Hasan Saka Hükümeti döneminde en önemli girişim seçim yasasında değişiklik yapılarak, gizli oy-açık sayım ilkesinin kabul edilmesi oldu. Ancak DP, seçim güvenliğinin hâlâ tam olarak sağlanmadığı konusunda ısrar ediyordu.

Kuruluşundan itibaren DP içinde iktidara karşı izlenmesi gereken siyasal mücadele anlayışından doğan gruplaşmalar vardı. Tıpkı CHP içinde muhalefet partisine karşı izlenmesi gereken siyasetin ılımlı ya da sert olması gerektiği konusunda meydana gelen ve parti içinde bir çatışmaya yol açan anlaşmazlık gibi, DP içinde de iktidara karşı izlenmesi gereken siyaset konusunda önemli bir uyuşmazlık vardı. Bu uyuşmazlık kendisini özellikle DP kurucu kadrosu ile DP örgütü arasında göstermişti.

DP kurucuları elbette DP'yi kurmak için iktidarın —yani İnö-

nü'nün— onayını almışlardı. Hattâ bu nedenle DP herşeyden önce bir «muvazaa» partisi olmadığını kanıtlamak zorunda kalmıştı. DP kurucuları, çok-partili hayatın hassas geçiş döneminde muhalefet partisinin güçlü iktidar partisine karşı ılımlı ve dengeli bir siyaset izlemesinden yanaydılar. Oysa aradan bir zaman geçtikten sonra, hızla genişleyip yayılmanın verdiği güçle, DP örgütü merkezin iktidara karşı daha sert bir siyaset izlemesinden yanaydı.

DP içindeki farklı görüşler kendisini hemen belli etti: DP'nin 1947 yılı Ocak ayında yapılan 1. Büyük Kongresi'nde parti örgütünün sertlik yanlısı tutumu kongrenin havasını yakından etkilemiş ve kongre kararlarının mümkün olduğunca ılımlı olması için DP kurucuları büyük çaba göstermek zorunda kalmışlardı.

DP içinde gizliden gizliye süren bu anlaşmazlık 12 Temmuz Bildirisi'nden hemen sonra açığa çıktı: DP içinde yer alan ve iktidara karşı sert bir siyaset izlenmesinden yana olan grup, DP kurucularını iktidar ve İnönü ile uzlaşmakla ve DP'yi bir «muvazaa» muhalefet partisi haline sokmakla suçladı. Parti kurucuları ayrıca parti disiplini gerekçesi ile parti içinde egemenlik kurmakla da suçlanmaktaydılar.

DP içinde başgösteren bu anlaşmazlık, kısa zamanda parti yönetimini de etkiledi ve parti yönetimi içinde de söz konusu gruplaşmaya paralel bir ayrışma başladı. Aslında DP Meclis Grubu Yönetim Kurulu'nda sertlik yanlısı milletvekilleri çoğunluktaydılar; DP Genel Yönetim Kurulu'nda ise ılımlı kanat çoğunlukta bulunuyordu ve iki yönetim organı arasında açıktan açığa bir mücadele başlamıştı.

DP içinde başlayan mücadele kısa zamanda parti içi bölünmeye yol açtı: DP Meclis Grubu'nda parti içi muhalefet tam bir denetim sağlamayı başarmışken; DP Genel Yönetim Kurulu, parti disiplinine aykırı hareket etmekten bazı milletvekillerini Yüksek Haysiyet Divanı'na vererek partiden ihracetti. Bu gelişme üzerine, DP Genel Yönetim Kurulu içinde azınlıkta bulunan ve parti içi muhalefetin yanında yer alan bazı milletvekilleri kuruldan ayrıldılar. Kuruldan ayrılan milletvekilleri de partiden ihracedildiler; ihraçlar bazı milletvekilleri tarafından da eleştirildi, ancak eleştiride bulunan üyeler de DP merkezi tarafından parti disiplinine aykırı davranmaktan aynı âkıbete uğradılar. Parti içi muhalefet, ihracedilen üyelerin parti kongresine kadar parti Meclis Grubu toplantılarına katılmalarını önerdiyse de, öneri DP merkezi tarafından reddedildi.

İhraçlardan sonra DP'nin TBMM'deki üye sayısı, bu sırada partiden ayrılan diğer milletvekilleri ile birlikte bir hayli azaldı. Partiden ayrılanlar ve istifa edenler partide kalan milletvekillerinden daha az değildi. Bağımsız kalan eski DP'li 13 milletvekili ise Mayıs

ayında TBMM'de «Müstakil Demokratlar Grubu»nu kurdular. Böylece DP 1948 yılının ortalarında tam anlamı ile ikiye bölünme tehlikesi ile karşı karşıya kaldı.

Bu bölünme bir yandan DP 2. Büyük Kongresi'ne dek sürecek, diğer yandan da bölünmenin kısa dönemli somut siyasal sonucu «Millet Partisi» olacaktı. «Müstakil Demokratlar Grubu» DP'nin 2. Büyük Kongresi'nde de başarılı olamayınca, 1949 yılının yaz aylarında «Millet Partisi»ne katıldı.

DP kurucuları ile anlaşmazlığa düşerek partiden ayrılanlarla, partiden ihracedilenlerin bir kısmı 20 Temmuz 1948 tarihinde «Millet Partisi»ni kurdular. Partinin kurucu üyeleri arasında, Fevzi Çakmak, Hikmet Beyur, Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan gibi adlar da vardı.

Millet Partisi (MP) esas olarak yalnızca CHP iktidarı ile değil, fakat CHP ile uzlaşmakla suçlanan, «muvazaa» olduğu iddia edilen DP kurucuları ile de mücadele etti. MP'nin DP'nin gücünü böldüğü ve dolayısıyla partiyi zayıflattığı iddialarına karşı MP'nin savunması, DP'nin zaten yeterince muhalefet yapamadığı yolundaydı. Partinin temel görüşleri DP'den farklı değildi, fakat uygulamada MP, DP'nin sertlik yanlısı kanadının temel önerilerini ortaya koyuyordu.

MP, Türk siyasal hayatında önemli bir siyasal parti haline gelemediyse de, DP'yi yumuşak politikasından zaman zaman ayrılmak zorunda bıraktı. MP, bu açıdan bakıldığında, nicelik bakımından olmasa da, nitelik bakımından etkin rol oynadı.

DP 2. Büyük Kongresi 20 Haziran 1949'da Ankara'da toplandı; kongrenin DP açısından iki önemi vardı: Birincisi, parti içinde başgösteren anlaşmazlıklar, çatışmalar ve ihraçlar sorunu bu kongrede gündeme gelecek ve kesin bir sonuca bağlanacaktı. İkincisi ise, yeni seçimlere yaklaşıldığı bu dönemde partinin izlemesi gereken siyaset saptanacaktı.

DP Genel Başkanı Bayar, kongrede yaptığı konuşmada, DP'nin iktidara karşı verdiği siyasal mücadelenin ılımlı olduğunu öne sürenlere karşı, bu siyasetin temellerini açıkladı ve izlenen siyaseti savundu. Kongre, parti içi çatışmada DP kurucularının yanında yer aldı ve partiden ihracedilen üyelerin partiye yeniden dönüşleri reddedildi. Parti içi muhalefet mücadeleyi kesin olarak yitirmişti.

Kongrede ele alınan ikinci önemli konu, tıpkı 1. Büyük Kongre'de olduğu gibi, «Ana Davalar Komisyonu» raporunun görüşülmesi oldu. Komisyon raporunda, seçim yasasının DP'nin talepleri doğrultusunda değiştirilmesi, seçim güvenliğinin sağlanması ve seçimin adlî denetim altında yapılması istendi. Eğer bu değişmez, ısrarlı, sürekli talepler yerine getirilmez ve seçimler 1946 yılındaki gibi yapı-

lırsa, raporda bu kez vatandaşın meşru müdafaa hakkını kullanması gerektiği vurgulanmaktaydı. Bu görüşler 25 Haziranda «Milli Teminat Andı» olarak yayımlandı. (CHP'liler burada geçen «milli husumet» ibaresinden hareketle, buna «Millî Husumet Andı» adını taktılar.)

Seçimler sonunda Celâl Bayar yeniden parti Genel Başkanlığına seçildi.

DP 2. Büyük Kongresi, parti içi muhalefeti temsil eden sertlik yanlısı üyelere karşı DP kurucularının parti içi mücadeleyi kesin olarak kazandığını ve parti örgütünün şimdiye kadar izlenen siyaseti benimsediğini göstermekteydi.

İKTİDAR DEĞİŞİMİ

İkinci Hasan Saka Hükümeti'nin 14 Ocak 1949'da istifa etmesi üzerine, Şemsettin Günaltay yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi.

Günaltay Hükümeti döneminde iktidar-muhalefet ilişkilerinde bir yakınlaşma oldu; iktidar artık muhalefetin (özellikle de seçim yasası konusundaki) ısrarlı taleplerini dikkate almaya başlamıştı. Bu tutum siyasal gerginliğin azalmasına neden oldu. Bununla birlikte DP'nin ısrarlı taleplerinden biri olan, parti başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığının ayrılması sorununda somut bir gelişme olmadı.

Günaltay Hükümeti'nin en önemli girişimi, hükümetin kurulmasından hemen sonra hazırlanmaya başlanan yeni seçim yasası oldu. 16 Şubat 1950'de TBMM'de kabul edilen seçim yasasına göre; tek dereceli, genel, eşit ve gizli oyla serbest seçim yapılması, sandık kurullarında siyasal parti temsilcilerinin bulunabilmesi, gizli oy-açık sayım ilkesinin uygulanması ve seçimlerin adlî denetim altında yapılması sağlandı. Ancak muhalefetin itirazlarına karşın seçim sistemi için çoğunluk yöntemi kabul edildi.

Yeni seçim yasasının kabulünden sonra 8. dönem TBMM 24 Mart'ta dağıldı; hükümet yeni seçimlerin 14 Mayıs tarihinde yapılacağını ilân etti.

CHP ve DP tüm yurtta, MP 22 ilde ve MKP de yalnızca İstanbul'da seçime katıldı.

14 Mayıs 1950 Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları :

Katılma Oranı : % 89.3
Toplam Seçmen Sayısı : 8.905.743
Oy Kullanan Seçmen Sayısı : 7.953.055
Toplam Milletvekili Sayısı : 487

Partiler	oy sayısı	oy oranı	m.vekili sayısı	m.vekili oranı
DP	4.241.393	% 53.3	408	% 83.57
CHP	3.176.561	% 39.9	69	% 14.40
MP	250.414	% 3.1	1	% 0.20
Bağımsızlar	383.282	% 4.8	9	% 1.83

14 Mayıs günü yapılan genel seçim sonucunda Türkiye'de iktidar değişmiş oldu. İktidar değişikliği «çok-partili hayata geçiş süreci»nin de sonu anlamına geliyordu.

Seçim sonuçları aynı zamanda, «Türkiye'de Milli Şef Dönemi» nin ve tek-parti yönetiminin tedricî sonunu gösteren bir dönüm noktası olmuştur.

DÖNEMİN DIŞ POLİTİKA GELİŞMELERİ

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Türk dış politikasının temel eğilimi, Lozan Antlaşması ile oluşan statükonun (kurulu düzenin) devam ettirilmesi yönünde olmuş, böylece Türkiye Avrupa'da savaş sonrası oluşan dengeyi sürdürmeye gayret eden devletlerin çabalarına katkıda bulunmuştur. Bu katkı özellikle Türkiye'nin izlediği bölgesel dış politikada somut olarak görülmektedir. Lozan Antlaşması'ndan sonra, Türkiye'nin gerek komşu devletler ve gerekse Balkan ve Orta Doğu devletleriyle kurmaya çaba harcadığı yakın ilişkiler, statükonun kabulünü ve sürdürülmesini amaçlamaktaydı. Bu anlamda Lozan sonrası Türk dış politikasının temel amacı; bir yandan, kendisine yöneltilebilecek bir dış askerî müdahale olasılığına karşı etrafında bir ortak güvenlik sistemi kurmak, diğer yandan da uluslararası ilişkilerde o sırada süren sorunları barışçı yollardan çözmek olmuştur.

Bu amaçla komşu Yunanistan ile 30 Ekim 1930'da «Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması», 14 Eylül 1933'de «Samimî Antlaşma Misakı» imzalandı. Bu antlaşmanın 1. maddesine göre, her iki devlet karşılıklı olarak ortak sınırların korunmasını garanti etmekteydiler. 27 Nisan 1938'de bu antlaşma bir kez daha uzatıldı.

Türkiye daha önce diğer Balkan devletleriyle de yakın ilişkiler kurmaya çaba harcamıştı: Arnavutluk ile 15 Aralık 1923'de «Dostluk Antlaşması»; Bulgaristan ile 18 Ekim 1925'de «Dostluk Antlaşması» ile 1929'da «Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması» ve 1933 yılında bu antlaşmanın 5 yıl daha uzatılması için bir başka antlaşma, Yugoslavya ile 28 Ekim 1925'de «Dostluk ve Barış Antlaş-

ması» ve 27 Kasım 1933'de «Dostluk, Saldırmazlık, Adlî Tesviye, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması»; Romanya ile 17 Ekim 1933'de «Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması» imzalanmıştı.

Türkiye, uzun zaman çaba harcadıktan sonra, daha çok İtalya'yı göz önüne alarak kendisine yönelebilecek bir dış müdahaleyi karşılamak amacıyla, Balkan devletleri arasında bir işbirliği sağlamayı başardı. Türkiye'nin bir Balkan Birliği kurulmasındaki temel amacı, Balkanlar'da revizyonist (değiştirici) bir politika izleyen Bulgaristan'a karşı bir güvenlik hattı kurmak, diğer yandan Balkanlar'a yönelebilecek bir dış saldırıya toplu olarak karşı koyabilmekti. Oysa 9 Şubat 1933'de Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında kurulan Balkan Antantı bu amaçlardan yalnızca ilkine çözüm getirmekte, fakat Balkan devletleri dışından gelebilecek bir müdahale olasılığına çözüm getirmemekteydi. Bu konu aslında Balkan Birliği'nin zayıf noktasını oluşturdu. Antlaşmaya göre imzacı devletler yalnız ortak sınırları garanti altına almaktaydılar. Bu durumda bir Balkan devletinin —uygulamada Bulgaristan'ın— diğer bir Balkan devletine saldırısı halinde toplu bir hareketi gerektiren ittifak, dış müdahalelere karşı açık kalmıştı. Türkiye bu açık kalan noknayı kapatamadı; oysa asıl amacı olası bir İtalyan yayılmasına karşı Balkan devletlerinin toplu ve birlikte hareketini sağlamaktı. Arnavutluk ve Bulgaristan antlaşmaya katılmadılar, çünkü Bulgaristan revizyonist bir politika izlemekte, Yunanistan ve Romanya'dan toprak istemekteydi. Arnavutluk ise büyük ölçüde İtalya'nın vesayeti altındaydı.

Türkiye Doğulu devletler ile de yakın ilişkiler kurmakta gecikmemişti: 1 Mart 1921'de Afganistan ile imzalanmış «Dostluk Antlaşması», 25 Mayıs 1928'de «Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması» olarak yenilendi. 5 Kasım 1932'de İran ile «Güvenlik ve Dostluk Antlaşması» imzalandı. Bu antlaşma aslında daha önce imza edilmiş bazı antlaşmaların bir sonucu olmaktaydı: Irak ile 5 Haziran 1926'da imzalanan «Dostluk Antlaşması» 1937 yılının Nisan ayında uzatıldı. 8 Temmuz 1937'de Türkiye, Afganistan, İran ve Irak arasında Sâdâbâd Paktı imzalandı. Antlaşmaya göre, ortak sınırlar garanti altına alınmaktaydı.

Türk-İtalyan ilişkileri 30 Mayıs 1928'de imzalanan «Hakem, Adem-i Tecavüz ve Bitaraflık (Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye) Antlaşması»na karşın, iki savaş arası dönemde hiçbir zaman düzelmedi. İtalya'nın Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Akdeniz bölgesinde izlediği yayılmacı dış politika nedeniyle Türkiye İtalya'dan her zaman çekinmek zorunda kalmıştır.

Lozan'dan sonra Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkilerinde ön-

celeri olumlu bir değişim olmadı. 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız Antlaşması Türkiye-Suriye sınırını çizmekte, fakat diğer yandan Hatay sorununu ortaya çıkarmaktaydı. Bu sorunun uzun zaman çözülememesi Türk-Fransız ilişkilerinde ilerleme sağlanmamasının temel nedenidir. Bir başka neden de, Osmanlı borçlarının ödenmesi görüşmelerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklardır.

Türk-İngiliz ilişkilerinin de gelişmesi zor oldu: İlişkilerde mevcut soğukluk, Lozan'dan kalma bir sorun olan Musul konusunda artarak devam etti. Musul sorununun 1926 yılında İngiltere için olumlu bir biçimde çözülmesinden sonra ilişkilerde bir normalleşme başladıysa da, bu bir dostluk ilişkisi olmadı. Osmanlı borçlarının ödenmesi sorunu ilişkileri gergin tutan bir diğer nedendi.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Kurtuluş Savaşı yıllarında başlayan yakın ilişkiler 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile somut sonuçlarını vermeye başlamış ve Lozan'dan sonra da sürmüştür. 17 Aralık 1925 tarihli «Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması», 24 Aralık 1929'da yenilendi ve iki yıl uzatıldı. 7 Kasım 1935'de antlaşmaları 7 Kasım 1945'e dek uzatan bir protokol imzalandı.

İki dünya savaşı arasındaki dönem; Avrupa'da Versay Antlaşması'nın oluşturduğu statükoyu korumaya çaba harcayan İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde anti-revizyonist devletler grubu ile, Versay Antlaşması'nın değiştirilmesini amaçlayan ve Almanya ile İtalya'nın öncülük ettiği devletler grubu arasındaki siyasal, diplomatik, ekonomik, kültürel-ideolojik ve nihayet askerî mücadele tarihidir.

Anti-revizyonist devletler Avrupa'nın savaş sonrasında oluşan yeni sınırlarını ve yeniden pay edilen sömürgeleri revizyonist devletlere karşı korumayı amaçlamıştı. Revizyonist devletlerden İtalya kendi içinde yeni bir rejim —faşizm— ile emperyalist bir dış politika izlemekteydi. Ancak düşündüklerini uygulaması Orta Avrupa'da kendi rejimine benzer bir iç düzenleme ile hızla güçlenen Almanya'nın desteğini alması ile mümkün olacaktır. 1933 yılında Nasyonal-Sosyalist bir iktidar ve rejim değişikliğinden sonra Almanya, Versay Antlaşması ile kurulmuş statükoyu yadsıyarak, dış politikada açıkça saldırgan amaçlar gütmeye başlamıştır.

1930'lu yılların ikinci yarısında bu mücadele hızlanmaktadır: İtalya, Almanya'dan aldığı destekle, 3 Ekim 1935'de Habeşistan'ı işgale başlamış ve 9 Mayıs 1936'da ilhak etmiştir. Türkiye'nin de 1932 yılından beri üyesi bulunduğu Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı aldığı önlemler ise başarılı olamamıştır. Böylece uluslararası barışı koruyacak bir üst organın görevini yapamayacağı ortaya çıkmıştır.

İtalya'nın bu saldırgan tutumu Türkiye'yi daha da kaygılandırdı. Türkiye, İtalya'nın Akdeniz, Orta Doğu ve Balkanlar'daki yayılmacı

amaçlarının yakın bir tehdit oluşturduğunun farkındaydı. Ancak tehditlerin gerçekliği nihayet uygulamada da görüldü: İtalya'nın 1936 yılında Ege Denizi'ndeki 12 Adayı askerî olarak tahkime yönelmesi ilişkilerin daha da gerginleşmesi sonucunu doğurdu.

Almanya ve İtalya'nın, 1930'lu yılların sonunda açık bir işbirliğine dönüşecek olan yakın dış politika amaçları Türkiye'yi tedirgin ettiği ölçüde, Türkiye Batılı devletler ile olan ilişkilerinde önemli adımlar atmıştır. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması, İtalya'nın Akdeniz üzerindeki egemenlik mücadelesi ile paralellik gösterir. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Almanya'nın Versay Antlaşması'nın koyduğu esaslarla kendini bağlı görmemesi ve Japonya'nın Milletler Cemiyeti'nden ayrılması gibi olayların, Avrupa'nın ve Akdeniz'in güvenliğini tehdit ettiği gerekçesi ile Türkiye, Lozan ile kurulmuş bulunan Boğazlara ait egemenlik hükümlerinin yeniden görüşülmesini 1936 yılında resmen talep etmiştir.

Montrö (İsviçre'de) görüşmelerinde Türk-İngiliz yakınlaşması daha da güçlenerek devam edecektir. Görüşmeler sırasındaki Türk-İngiliz siyasal yakınlığı, aslında 1934 yılından itibaren gelişen ilişkilerin bir sonucudur. 20 Temmuz 1936 tarihinde Türkiye ile Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan tarafından imzalanan (İtalya 2 Mayıs 1938'de katılacaktır) Montrö Antlaşması ile Türkiye Boğazlar üzerinde egemenlik ve silahsızlandırılmış bölgelere yeniden asker sokma hakkına sahip oldu.

1934-1936 yıllarında temeli atılan Türk-İngiliz İşbirliği 1936'dan itibaren daha yakın ekonomik, siyasal, kültürel ve askeri ilişkiler kurulmasına neden olmuştur. 1937 yılındaki Nyon Antlaşması Akdeniz'in güvenliği konusunda yapılan aynı tür işbirliğinin bir başka örneğidir.

Diğer yandan, Sovyetler ile Batılılar arasındaki güvensiz ortam sürdüğünden, Türk dış politikasında, Batı ile yakınlaşma ölçüsünde Sovyetler ile olan ilişkilerde bir soğuma olduğunu saptamak gerekmektedir. Örneğin 1938 yılında yapılan Türk Sovyet Antlaşması'na göre, konsolosluklar karşılıklı olarak azaltıldı. Türkiye Odesa, Bakû, Erivan ve Leningrad'daki dört ve Sovyetler de İzmir ve Kars'taki iki konsolosluğunu kapattı. Böylece Sovyetler'in İstanbul'da ve Türkiye'nin Batum'da tek konsolosluğu kaldı.

Genel olarak bakıldığında, 1930'lu yılların sonuna doğru, Avrupa devletlerinin gruplaştığı bir savaş öncesi ortamında, Türkiye gittikçe hızlanan bir tempoda Batılı devletlere yaklaşmakta, Batı ile ilişkilerin yakınlaşması oranında Türk-Sovyet ilişkileri gölgelenmektedir. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmasının ana neden-

lerinden biri, İtalya'nın Akdeniz'deki saldırgan politikasıdır. Bir diğer neden de, İtalya'nın Balkanlar'daki yayılmacı amaçlarına karşı Balkan Antantı'nın tek başına bir caydırıcı güç oluşturamamasıdır. Balkan Antantı, 1930'lu yılların ikinci yarısında özellikle Almanya'nın izlediği ekonomik politika ve siyasal baskı sonucunda yavaş yavaş içinden parçalanmaya başlamıştı. Gerçekte, Balkan Antantı üyeleri Avrupa'nın gruplaşmasına paralel bir çözülme sürecinde bulunuyordu ve gruplaşma hızlandığı oranda da Antant fiilen yıkılmış olmaktaydı.

Balkan Antantı'nın işlememesi, Türkiye'nin uzun yıllar çaba harcayarak kurabildiği güvenlik sisteminin Alman ve İtalyan yayılmasına engel olamayacağı anlamına gelmekteydi. Balkanlar ve Akdeniz'de güvenliğini tehlikede gören Türkiye, 1930'lu yılların sonunda bölgesel güvenlik sisteminden öteye, daha güvenli bir sisteme ihtiyaç duymaktaydı. Türkiye, doğallıkla statükocu anti-revizyonist güçlerin, yani İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almıştır.

İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçilerek yeniden iktidara geçtiği sırada bir büyük savaşın yakında çıkabileceğini tahmin ediyordu. Zaten bu öngörü dünyada pek çok yönetici tarafından da paylaşılmaktaydı. Asıl sorun, savaşın çıkıp çıkmayacağı değil, fakat ne zaman, nerede ve nasıl patlak vereceğiydi. İnönü, bir savaş anında Türkiye'nin güvenliğinin ancak İtalya ve müttefiki Almanya tarafından tehdit edilebileceği görüşündeydi. Bu tehdidi önlemek için, ülkenin Batılı müttefiklerin (İngiltere ve Fransa'nın) yanında, Mihvere (Almanya ve İtalya'ya) karşı olan, içinde henüz Sovyetler Birliği'nin de bulunduğu, devletler grubuna katılması gerektiğini düşünüyordu. Burada, Sovyetler Birliği'nin savaşın çıkışından kısa bir süre öncesine değin, Mihvere karşı Batılılarla askerî bir ittifaka girmek üzere uzun görüşmelerde bulunduğu önemle hatırlanmalıdır. Ünlü Molotov-Ribbentrop paktı öncesinde, Sovyetler Birliği henüz Batıya hayli yakındır; söz konusu politika, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Terentiev'in yerine 1939 yılı ilkbaharında Molotov'un geçmesi ile değişecek ve ancak bundan sonra, Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki ilişkilerde hızlı bir yakınlaşma olacaktır.

Kesin, net ve açık tutumunu Doğan Avcıoğlu'da bulan bir görüş, Türkiye'nin Atatürk döneminde Batıdan uzak, Sovyetler Birliği'ne yakın ve tarafsız/bağlantısız bir dış politika izlediği yolundadır. **Milli Kurtuluş Tarihi**'nde, söz konusu görüşün açık anlatımına rastlanabilir. Avcıoğlu'na göre, Türkiye'nin Atatürk döneminde izlediği (ve övülmesi gereken) dış politika çizgisi, İnönü döneminde temelinden (ve yerilmesi gereken biçimde) değişmiştir. Bu dönemde (ki, «tarihî dönüm noktası» olarak 1939 yılı, yani Türkiye'nin Batı ile ittifakı ka-

bul edilmektedir) Batı yanlısı ve Sovyetler Birliği'nden uzak bir politika izlenmiştir... Oysa bu görüşün Türk dış politikasının hayli basitleştirilmiş bir anlatımı olduğu, kabul edilmelidir. Daha Millî Mücadele yıllarında, yani Batılılarla savaşıldığı sırada dahi, Ankara Hükümetinin İngiltere'ye karşı İtalya ve Fransa ile daha yakın ilişki içinde bulunduğu; Cumhuriyetin ilk yıllarında her ne kadar Sovyetler Birliği ile —Millî Mücadele yıllarından beri süren— yakın bir ilişki içinde olunduğu doğru ise de, sözkonusu ilişkilerin, Batılı devletlerle daha yakın ilişkilere girilmesi yolundaki istekleri ortadan kaldırmadığı ve Lozan-sonrası dış politika sorunlarının tedricen çözülmesi ile de 1930'lu yılların başından itibaren Batılılarla olan gerek siyasal ve gerekse ekonomik ilişkilerde gözle görülür bir yakınlaşmanın meydana geldiği; hele hele 1930'lu yılların ikinci yarısında, sözkonusu ilişkilerde rastlanan yakınlaşmanın Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri daha gölgede bıraktığı, açıkça belirtilmelidir. Türkiye'nin Atatürk dönemindeki temel dış politikası, iyi komşuluk ilişkileri ve bölgesel savunma ittifakları (Balkan ve Sâdâbâd Paktları) kurulması idi. Bölgesel savunma ittifakları kurulması politikasının, Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle de 1920'li yıllarda izlenen, bölgesel anlaşmalar yoluyla barışın korunması ve güçlenmesi politikasına, bir ölçüde uygun olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, İnönü'nün düşüncesinin Türkiye'nin Atatürk döneminde, özellikle de 1930'lu yılların ikinci yarısında izlediği dış politikaya aykırı olduğu söylenemez; hattâ tam aksine, onun tutarlı bir devamı olduğu dahi belirtilebilir. Türkiye, Atatürk döneminde de, İnönü döneminde de temelde Batı tercihli bir dış politika izlemiştir. Bu anlamda tek-parti döneminde izlenen Türk dış politikasının alt aşamalarının katı çizgilerle birbirinden ayrılması pek de mümkün görülmemektedir. Tek-parti dönemi boyunca dış politikada bir farklılaşmadan çok, bir süreklilikten ve bütünsellikten söz etmek daha uygun ve gerçekçi olacaktır. 1939 yılındaki «tarihsel tercih» ya da «tarihsel dönüm noktası», aslında çok daha önce oluşmuş bir tercihin ve kararın sonucudur.

1939 yılının kış aylarında, dış politikada izlenmesi gereken yol çok basit görünüyordu: Mihverin Avrupa'da ve Balkanlar'da yayılma arzularına karşı Batılı müttefikler ile Sovyetler Birliği'nin görünürde kurmaya çalıştıkları bloka katılmak ve blokun kurulmasına katkıda bulunmak. Hattâ Türkiye, bir yandan Batılı müttefikler, diğer yandan Sovyetler Birliği ile ittifak bağları kurmaya çalışırken, aynı zamanda Batılılar ile Sovyetler Birliği arasında kurulması öngörülen askerî ittifakı da kolaylaştırıcı bir işlev gördüğüne inanmaktaydı. İlkbahar aylarında Avrupa'da ve Balkanlar'da meydana gelen

yeni siyasal ve askerî gelişmeler (Almanya'nın Mart ayında Çekoslovakya'yı ve İtalya'nın da Nisan ayında Arnavutluğu işgali), Türkiye'nin bu yöndeki girişimlerini hızlandırdı. Bu olayların etkisi ile, Türkiye'nin Batılı müttefiklerle bu sırada zaten hayli yakın olan ilişkilerinde kayda değer somut gelişmeler görüldü: Önce Mayıs ayında İngiltere ile askerî ittifaka yönelik bir Ortak Deklarasyon; ardından Haziran ayında, Hatay sorununun Türkiye lehine çözüme kavuşması üzerine, Fransa ile aynı biçimde bir Ortak Deklarasyon yayınlandı. Bunların yanısıra, aynı amaçla Sovyetler Birliği ile görüşmeler de sürmekteydi. Bu sırada bütün göstergeler, Mihvere karşı geniş bir «barış cephesi»nin doğacağına işaret ediyordu. Hattâ bu cephenin Mihvere güçlü bir baskı oluşturarak, barışı koruyabilmenin dahi mümkün olabileceği düşünülmekteydi.

Oysa uluslararası siyasî ilişkilerde bu tür iyimser beklentiler yaratan hava, yalnızca görünüştedir: Ağustos ayı sonlarında Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Saldırmazlık Paktı, bütün dünyaya bu beklentilerin aslında gerçekle bir ilgisi bulunmadığını göstermiş oldu. Sovyetler Birliği ile Batılılar arasında süren görüşmelerin olumsuz sonuçlanmasının nedenlerini şöyle özetlemek mümkündür: Batılılar, Almanya'ya karşı izlenen uzlaşmacı/yatıştırıcı politika ile, Almanya ile Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirmeyi amaçlamışlardı. İngiltere'nin amacı, Almanya'yı doğuya, yani Sovyetler Birliği üzerine sevk edebilmekti. Sovyetler Birliği bu politikanın ve arzu edilen sonuçlarının farkındaydı ve bu nedenle de Batılılara karşı güven duymuyordu. Molotov'un Dışişleri Bakanı olmasıyla da, Batı ile olan görüşmeler sürüncemede bırakılırken, Sovyetler Birliği asıl Almanya ile olan ilişkilerine önem vermeye başlamıştır. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği, Batılıların kendisine karşı yapmak istediklerini yaptı ve «ustaca bir manevra» ile Batılılara karşı Almanya ile anlaştı (23 Ağustos 1939). Ancak Berlin-Moskova paktı, Moskova'nın gözünde, bazen sanıldığı gibi, geçici bir anlaşma değildi; tam tersine, geniş kapsamlı bir dış politika çerçevesinin önemli bir halkasını oluşturmaktaydı.

Bütün bunlar bir yana, bu olayın yarattığı şaşkınlık ve tedirginliğin en çok yaşandığı yerlerden biri, hiç kuşkusuz Türkiye idi. Gerçi resmî görüntü hiçbir şeyin değişmediği ve değişmeyeceği doğrultusundaydı, ama bunun da gerçekle bir ilgisi olduğu söylenemezdi. Aslında, savaşa birkaç gün kala, Türkiye'nin uzun zamandır uğraşarak kurmaya çalıştığı ittifak sistemi tam ortasından ikiye ayrılmıştı: Bir yanda Batılı müttefikler kalmıştı, diğer yanda ise Almanya ile anlaşmış görünen Sovyetler Birliği. Türkiye ise, kelimenin tam anlamı ile ortada kalmış bulunuyordu. Mihvere karşı ortak bir «barış

cephesi» kurulması planı, sonuçta artık uygulanamaz hale gelmişti. Tabii «dostluk» bittiği için artık herkes birbirini suçluyor; ancak başarısızlıkta suç kimin olursa olsun, somut gerçek değişmiyordu.

İnönü artık bir «yol ayrımı» önünde idi: Ya, şimdiye dek izlenen yöne devam edilecek ve Türkiye, Sovyetler Birliği olmaksızın, Batılı müttefikler yanında yer alacak; ya Almanya ile olan anlaşmasına aldırmaksızın, Batılı müttefikler grubundan ayrılıp Mihvere yakın bir konuma geçmek anlamına gelecek biçimde, Sovyetler Birliği ile bir ortaklığa girilecek; **ya da**, o zamana dek olduğu gibi, herhangi bir askerî ittifaka girmeksizin bağlantısızlığı korumaya devam edilecekti. İnönü'nün bir karara varması gerekiyordu, hem de acilen. Eğer (eski Dışişleri Bakanı ve o sıradaki Londra büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın iddia ettiği gibi) Balkan Antantı gerçekten Mihverin Balkanlar'dan gelebilecek bir saldırısı olasılığına karşı ülkenin güvenliğini koruyabilecek güçte olsaydı, o zaman son şıkkın tercih edilmesi mümkün olabilirdi. Ancak Balkan Antantı gerçekte bu işlevi görebilecek durumda değildi. Öncelikle, antlaşmadaki, bir Balkan devletinin (uygulamada, Antant'ın dışında kalmış olan Bulgaristan'ın) bir başka Balkan devletine saldırısı halinde, antlaşmaya taraf diğer Balkan devletlerinin (Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Türkiye'nin) saldırgana karşı ortak askerî müdahalede bulunacaklarını öngören, askerî ittifaka yönelik hüküm, Balkan devletleri dışından gelebilecek saldırılara karşı bir yükümlülüğü içermemekteydi. Dolayısıyla bu boşluk nedeniyle, Mihverin Balkanlar üzerinden gelmesi muhtemel bir saldırısına karşı ortada Türkiye açısından bir güvence bulunmamaktaydı. Her ne kadar Ankara, bu yönde bir yükümlülüğün de antlaşmada yer almasını sağlamak için, gerek savaştan önce ve gerekse savaşın çıkışından hemen sonra girişim ve çabalarını sürdürmüşse de, bu alanda somut bir sonuç almak mümkün olamamıştır. Bu başarısızlığın altında yatan temel neden, Balkan Antantı'nın Avrupa'da meydana gelen siyasal ve askerî güç dengesine göre bir parçalanma göstermesiydi: Bu sırada, Türkiye ile Yunanistan Batılı müttefiklere, Romanya ile Bulgaristan Mihvere daha yakındı; Yugoslavya ise, Mihver ile müttefikler arasında henüz kararsız bir durumdaydı. Bu parçalanmış yapıdan (hele hele Türkiye'nin arzu ettiği biçimde askerî bakımdan Mihvere karşı koyabilecek) etkin bir örgütlenme sağlamak, görüldüğü gibi, çok zordu, hattâ mümkün değildi.

İnönü, ilke olarak, Batılı müttefiklerin yanında yer almayı kabul etti; bu yoldan geri dönülmeyecek ve Mihver tehdidine karşı Batılı müttefiklerin askerî desteğinin sağlanmasına çalışılacaktı. Ancak İnönü, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere de çok önem veriyor-

du. İnönü, müttefik gruba katılırken, Sovyetler Birliği'ni tamamen dışarıda bırakmak istemiyor; Sovyetler Birliği ile de bir uzlaşma/antlaşma fırsatı yakalamak istiyordu. Dolayısıyla birinci ve ikinci şıkları birlikte ve aynı anda uygulamaya çalışacaktı. Ancak bunun ne denli güç bir iş olacağı da bilinmiyor değildi. Almanya ile anlaşan Sovyetler Birliği ile anlaşmak, Türkiye'nin bir tehdit olarak gördüğü İtalya ve Almanya ile uzlaşmasını, hattâ anlaşmasını, bir ölçüde nesnel olarak zorunlu kılmaktaydı. Müttefikler ile bir askerî ittifaka girmekte olan Türkiye'nin ise, Almanya ve Sovyetler Birliği ile nasıl uzlaşabileceğine ilişkin soruya hiç kimse doyurucu bir yanıt bulamıyordu. Gerçekte, bu yöndeki girişimlerden olumlu bir sonuç alınabileceği konusunda derin kaygı ve kuşkular mevcuttu.

Savaş başladıktan (3 Eylül 1939) hemen sonra Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Sovyetler Birliği ile bu güç sorunları çözmek ve aslında Batılı müttefikleri değil de Mihveri hedef alan bir askerî ittifak imzalamak amacı ile Moskova'ya gitti (25 Eylül). İnönü, bu sırada gerçekten de Sovyetler Birliği ile anlaşmayı ve Sovyetler Birliği'nin —Türkiye'nin de içinde bulunacağı— Batı ittifakı içinde yer almasını kuvvetle arzu ve ümit ediyordu. Moskova'nın bu konuda Ankara nezdindeki girişimleri de sözkonusu ümidi artırıyordu. Bu sırada resmî hava hâlâ iyimserdi; oysa Eylülde Sovyetler Birliği Almanya ile anlaşarak Polonya'nın doğusunu çoktan işgal etmiş ve Baltık devletlerini (Estonya, Litvanya ve Letonya'yı) topraklarına katmıştı bile. Görüşmeler bu olumsuz gelişmelerin ardından başladı ve daha görüşmelerin başında iki tarafın niyetlerinin tamamen farklı olduğu açığa çıktı: Sovyetler Birliği, Türkiye'nin izlediği politikanın tam aksine, askerî ittifakın Mihvere karşı değil de, Batılı müttefiklere karşı olmasında direnmekteydi. Sovyetler Birliği, bir çatışma halinde ittifakın kendisini Mihvere karşı bir yükümlülük altına sokmamasını istiyordu. Bu durumda, görüşmeler uzun sürmekle birlikte, tabii olarak sonuçsuz kalmıştır. Moskova, Berlin ile olan paktı o derece sürekli bir politika olarak görmekteydi ki, bu sırada Batı ittifakından kesin olarak koptuğu gibi, bu politikayı Türkiye ile olan ilişkilerinde de uygulamaktan çekinmedi. Moskova, Almanya ile anlaştığından, artık kendisini bu devlete karşı askerî bakımdan yükümlülük altına sokacak bir anlaşmayı gereksiz görmekteydi. Hattâ buna ek olarak Türkiye'nin Batı ittifakından ayrılıp kendisinin ve Almanya'nın yanında kesin olarak tutum almasını sağlamak için de, Berlin ile işbirliği yaptı.

Gerçi resmi görüntüde değişen bir şey olmadığı ve olamayacağı belirtiliyordu; ama İnönü, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerde bundan böyle artık bir nitelik değişikliği olduğu görüşündeydi. Hemen

herkes, herkesi birden tatmin eden bir «orta yol politikası»nın bu koşullar altında başarılı ve mümkün olamayacağının farkına vardı. Bunun üzerine, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere azamî itina göstermek ana düşüncesi ile. Ekimde Türk-İngiliz-Fransız İttifakı imzalandı.

Antlaşmaya göre; Türkiye'nin bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye tüm olanakları ile yardım edeceklerdi. Eğer İngiltere ve Fransa bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz'de savaşa yol açan bir saldırıya uğrarlarsa, bu kez Türkiye bu devletlere tüm olanakları ile yardım edecekti. Bir Avrupa devletinin saldırısı sonucunda Türkiye'nin Akdeniz'de savaşa girmesi durumunda, İngiltere ve Fransa tüm olanakları ile Türkiye've yardım edeceklerdi (md. 2). Fransa ve İngiltere, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantiler nedeni ile savaşa girdikleri takdirde, Türkiye bu iki devlete tüm olanakları ile yardım edecekti. (md. 3). Ancak eğer bu iki devlet —2. ve 3. maddeler dışındaki durumlarda— bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğrarsa, bu kez Türkiye en azından tarafsız kalacaktı. Antlaşmanın canalıcı önemdeki protokol maddesi, askerî ittifak yükümlülüklerinin Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya hiçbir biçimde sürüklemeyeceğine ilişkin çekince («Sovyet Çekincesi») idi.

Alman ordusu Polonya ordusunu kısa zamanda yenilgiye uğrattı ve Sovyet ordusunun da yenik Polonya ordusunun boşalttığı doğu Polonya'yı işgal etmesi ile, Polonya fiilen haritadan silindi. Bu aslında pek de beklenmeyen bir sonuç olmadı, çünkü Polonya'ya müttefik askerî yardımı, coğrafî nedenlerle zaten mümkün değildi. Almanlar Polonya ordusunu kolayca yenmişlerdi, ama bu henüz önemli bir başarı sayılamazdı. Asıl belirleyici savaş alanı «batı cephesi»ndeydi ve hiç kuşkusuz Alman ordusu, müttefik orduları karşısında aynı başarıyı yineleyemeyecekti. En azından müttefik ve müttefik yanlısı ülkelerde genel beklenti buydu. Türk basınında da «batı cephesi»nde başarılı bir müttefik saldırısı beklentisi haftalarca sürdü, ancak uzun süre «garp cephesinde yeni bir şey» olmadı. Kış ayları sakin geçti ve Alman ordusu birdenbire Nisanda Danimarka ve Norveç'i işgal etti. Bununla da kalmadı; Mayısta Hollanda, Belçika ve Luxemburg'u işgal etti ve bu topraklar üzerinden saldırıya geçerek Fransa'ya girdi. Alman ordusu Paris önlerine geldiğinde, bu kez İtalya müttefiklere karşı savaşa girdi. İtalya'nın savaşa girişi Türk dış politikası açısından önemli bir kararı da gündeme getirmekte idi: İttifak antlaşmasına göre, Türkiye'nin müttefiklere askerî bakımdan yardım etmesi ve savaşa girmesi gerekmekteydi. Çünkü savaş Akdeniz'e in-

mişti. Tabii müttefikler hemen Türkiye'den, daha birkaç ay önce üstlendiği yükümlülüğünü yerine getirmesini resmen talep ettiler.

Aslında işin başında hiç kimse, olayların bu biçimde gelişebileceğini öngörmemişti. Alman ordusunun bu denli kısa zamanda Fransız ordusunu tamamen çökertmesi; Avrupa'daki siyasî ve askeri güç dengesini hiç umulmadık biçimde temelinden değiştirmesi; Mihverin kıta Avrupasını hemen hemen tamamen eline geçirmesi, bütün tahminleri altüst etmişti.

Fransa'nın yenilgisi, gerek CHP ve gerekse TBMM'de —Üçlü İttifak Antlaşması imzalandığı sırada— etkinliği hayli fazla olduğu anlaşılan müttefik yanlısı grubun çevresini daraltmıştı; bununla birlikte Recep Peker ve bazı arkadaşları —CHP Meclis Grubu'nda— ülkenin bu sırada İngiltere'nin yanında savaşa girmesini talep ettiler ve —savaşa girmemek için— öne sürülen «mazeret»in de geçerli olamayacağını belirttiler.

Açıkçası Türkiye, hiç de beklemediği bir durumla karşı karşıya kalmıştı: İşin başında yalnızca kendi güvenliğini sağlamak amacıyla müttefiklerin yanında yer almıştı. Bu ittifak Mihverin Türkiye'ye saldırmasına engel olabilirdi; ya da hiç olmazsa bir saldırı halinde Türkiye yalnız kalmayacak ve yanında müttefik askerî gücünü bulabilecekti. Hiç olmazsa Türk yöneticiler böyle düşünüyorlardı. Ancak şimdi durum tamamen ve tam aksi biçimde değişmişti: Türkiye, hiç de düşünmediği bir şeyi yapmak, askerî bakımdan yenilgiye uğrayan müttefikine yardım etmek zorunda kalıyordu. Bu da, savaşa girmek anlamına gelmekteydi. İnönü, şimdi de ülkenin aslında bir saldırıya uğramaktan kaçınmak için girdiği bu pakt nedeni ile savaşa girmek zorunda kalmasından kaçınmak istiyordu; İnönü, savaşa girmeyi hiç düşünmemişti ve düşünmüyordu da. İnönü'nün politikasının hedefi, ülkeyi **her ne pahasına olursa olsun** savaştan uzak tutmaktı. Türkiye bir saldırıya uğramadığı sürece savaşa katılmayacaktı; çünkü Türkiye'nin başka topraklarda emelleri yoktu. Dolayısıyla, herhangi bir grubun yanında bir başka gruba karşı savaşmakta da hiçbir çıkarı yoktu. İnönü başta olmak üzere hemen hemen tüm yöneticiler, yeniden genişlemek uğruna girişilen Harbî Umumî macerasını ve ülkenin/halkın çektiği acıları yakından tanıyor, biliyorlardı. Dolayısıyla, bu konuda en küçük bir riske dahi girmek istememelerinden daha tabii ne olabilirdi?

Hedef bir kez saptandıktan sonra, şimdi sıra, bu **stratejik hedefi** başarılı kılacak **taktikleri** düzenlemekteydi. Savaşın ilk döneminde bu taktik «Sovyet Çekincesi» olarak belirlendi, müttefiklere, savaşın bu aşamasında Mihvere savaş ilânının ülkeyi Sovyetler Birliği ile çatışmaya sokabileceği gerekçesi resmen iletildi. Bu gerekçe, ger-

çi taktik anlamda **mazeret** öne sürmekti, ama bir gerçeklik payı da taşımaktaydı. Gerçekten de İnönü, Türkiye'nin bir savaş anında Sovyetler Birliği tarafından saldırıya uğrayabileceğinden ciddî olarak kaygı duyuyordu. Ne olursa olsun, sonuçta Türkiye savaşa girmiyor ve İngiltere iki müttefikini birden aynı anda yitiriyordu. Müttefik olarak Türkiye'nin savaşa girmekten kaçınması bir Alman başarısı olarak da değerlendirildi. Sonuçta, ittifak antlaşmasının ne ölçüde geçerli olduğu, hattâ artık geçerli olup olmadığı dahi, yalnızca bir yorum sorunuydu.

Fransa savaşı da kısa zamanda Almanya'nın üstünlüğü ile bitti; bundan sonra Almanya İngiltere'yi istila etmek istedi ise de, bunu başaramadı. Bununla birlikte, «batı cephesi»ndeki Alman askerî başarısı ve gücü Türk dış politikasını yakından etkiledi. Böylece, askerî gücün siyasal-diplomatik ve ekonomik ilişkileri doğrudan ve yakından etkilediği de görülmüş oldu. Bunun sonucunda, Almanya'ya karşı olan tutumda bir yumuşama belirdi. Gerçi İtalya hâlâ en tehlikeli düşman kategorisindeydi, ama Almanya artık farklı değerlendiriliyordu. Almanya'ya karşı soğuk ve sert politika terk edildi; ilişkilerde bir yumuşama ve yakınlaşma belli-belirsiz başlamış oldu.

1941 yılı kış aylarında, asıl siyasal-diplomatik savaş Balkanlar'da olmaktaydı. Hem Mihver, hem de İngiltere, Balkan devletlerinin kendi yanlarında yer almasını sağlamaya çalışıyorlardı. Ancak bu mücadeleden de yenik çıkan, yine İngiltere oldu: Önce Romanya ve Bulgaristan ve bir süre sonra da —Alman saldırısı ve işgali sonucunda— Yugoslavya, Mihvere katıldılar. Mihverin buradaki asıl sorunu, 1940 yılının sonbaharında Yunanistan'a saldırmış olan İtalyan ordusunun uğradığı ve ciddî boyutlara ulaşan yenilgiydi. Alman ordusu olmaksızın İtalya'nın tek başına bir varlık gösteremeyeceği, bir kez daha anlaşılmıştı.

İnönü ülkenin savaştan uzak kalabilmesinin, askerî güç merkezleri (İngiltere, Almanya ve Sovyetler Birliği) arasında bir **denge politikası** izlemekten geçtiğini düşünüyordu. Türkiye'nin coğrafî ve stratejik durumu, ona bu **güç dengesi oyununu** sürdürmek fırsatını vermekteydi. Dolayısıyla İnönü, askerî bakımdan güçlenerek ülkesini kendi yanında savaşa sokabilmek için baskıda bulunan askerî bloka karşı, diğer blokun desteğini almak suretiyle, bu olanağı değerlendirmek istedi.

Almanya'nın 1941 yılının kış ve ilkbahar aylarında tüm Balkanları işgal etmesi, bu politikanın daha belirgin biçimde açığa çıkmasına yol açtı. Türkiye İngiltere'ye karşı, dış politikasını, savaşın bu döneminde bir müttefik olarak görevinin Mihveri kışkırtıcı davranışlardan ve Almanya ile bir askerî çatışmadan kaçınarak, Alman ordu-

larını kendi sınırında durdurmak ve bu sayade de Alman ordusunun Orta ve Yakın Doğu yolunu tıkamak olduğu biçiminde savunmaktaydı. Aslında İngiltere, müttefikine yardım edecek gücü olmadığından ve Türkiye'nin ağır baskı altında tamamen Mihver etkisine girebileceği endişesinden dolayı, bu politikayı «ehven-i şer» olarak kabul etmek zorunda kalmıştı. Almanya da o ân için, müttefiklerden koparak kendisine karşı daha yumuşak bir dış politika izlemekte olan Türkiye'nin bu tutumu ile yetinebilmekteydi. Burada belirtilmelidir ki, Alman ordusunun Balkanlara inmesi, Türkiye'de de Alman yanlısı siyasal grupların etkinliklerinin artmasına neden olmuştur.

Bu arada, Mart ayındaki İnönü-Hitler mektuplaşması ile Türk-Alman Saldırmazlık Paktı Antlaşması'nın imzalanması için bir hayli yol da alınmıştı. Tabii bu konuda tarafların hesapları birbirinden çok farklıydı: Almanya bu sırada, yakında başlayacak olan doğu seferi için hazırlık yapmaktadır. Sovyetler Birliği saldırısı sırasında, söz konusu antlaşma ile güney sınırından emin olabilecektir. Hem zaten Sovyetler Birliği'nin muhtemel yenilgisinden ve bu suretle de Orta ve Yakın Doğu'ya inebilecek Alman ordusunun askerî başarılarından sonra, Türkiye'nin zorunlu olarak Mihvere katılması da beklenmektedir. Dolayısıyla Almanya, Sovyetler Birliği saldırısı sonucunda bir taşla birden çok kuş vurabileceğini hesap etmektedir. Türkiye ise, antlaşma ile Alman saldırısını geçiştirebileceği ümidindedir.

Bu antlaşma ile, cidden garipsenmesi gereken bir durum ortaya çıkmıştı: Şimdi Türkiye, Almanya ile savaşmakta olan İngiltere ile müttefikti, İngiltere'nin yakında müttefiki olacak olan Sovyetler Birliği ile arasında saldırmazlık paktı vardı; ve nihayet, Almanya ile de bir saldırmazlık paktı imzalamıştı (18 Haziran). Bu karmaşık antlaşmalar zinciri içinde hangi antlaşmanın daha önce geldiği (ya da gelmesi gerektiği) sorunu ise, hukuksal değil, fakat tam anlamı ile siyasal bir sorundu.

Her halükârda, Haziran ayının sonlarına doğru imzalanan antlaşma ile Türkiye, denge politikasını sürdürmek şansına sahip olabilmiştir.

Almanya'nın 1941 yılı 22 Haziranında Sovyetler Birliği'ne saldırısı ile, savaşın aldığı biçim temelden değişti: Önce, Almanya ile tek başına savaşmakta olan İngiltere sonunda kendisine bir ortak bulabildi. Hiç kuşkusuz Türkiye de rahatladı: O zamana dek derinden derine ciddi bir tehdit olarak görülen Alman-Sovyet işbirliği kuşku ve kaygısı kendiliğinden ortadan kalkmış oldu.

Ancak bu kez, Türkiye'nin üzerindeki müttefik (İngiliz ve Sovyet) baskısı da arttı. Müttefikler Türkiye'nin bu sırada Almanya ile

olan yakın ilişkilerini hoş karşılamıyorlardı. Hattâ Moskova, Almanya'ya o zamana dek hiç görülmemiş ölçüde yakın olduğu görülen ve hattâ Almanya ile anlaşan bir Türkiye'nin, kendi üzerine herhangi bir zamanda saldırabileceğini ya da Alman ordusuna transit geçiş izni dahi verebileceğini düşünerek, tedirgin oluyordu. Bu sırada Türkiye'de Alman yanlısı grubun siyasal etki alanını hızla genişletmeye başlaması, daha önce görülmüş olan Alman ordusuna Anadolu toprakları üzerinden transit geçiş izni verilmesi talepleri, Alman gemi ve denizaltılarının Boğazlardan serbestçe geçmekte oluşları, Türkiye'de Turancı siyasal grupların artan etkinlikleri ve gerek Türk ve gerekse Alman Hükümeti ile resmi ve gayri resmi ya da bazen gizli ilişkilere girmeleri gözönüne alındığında Sovyetler Birliği'nin endişelerinin abartılmış olmadığı kendiliğinden anlaşılır.

Kısa zamanda «doğu cephesi»nden ardı ardına gelmeye başlayan Alman askerî başarı haberleri, tabii Türkiye'nin siyasal tutumunu da derinden etkiledi. Unutulmasın ki, Alman-Sovyet savaşı bir yönden de, Türkiye'nin o zamana dek müttefik baskılarına karşı kullandığı gerekçeyi («Sovyet Çekincesi» gerekçesini) ortadan kaldırıyordu. Kaldırıyordu ama, müttefiklerin de artık Türkiye'den savaşa girmesini talep edecek güçleri yoktu. Her iki müttefik de (İngiltere ve Sovyetler Birliği) ancak kendi topraklarını savunabilecek durumdaydı, hattâ bu bile bir ölçüde kuşkulu görünüyordu. Onlar için Türkiye'nin Mihvere daha fazla yaklaşmaması şimdilik yeterliydi. O zamana dek Türkiye'nin «doğu cephesi»nde güney sınırını güven altında tutması ile yetinebilen Berlin ise, askerî gücünün ve başarılarının verdiği atılımla, artık bununla tatmin olmuyordu. Almanya, Türkiye'nin, askerî başarılarını görerek ve bundan etkilenerek kendi yanında savaşa girmesini ya da en azından kendisine askerî kolaylıklar sağlamasını bir an önce istiyordu.

1941 yılı sonunda Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girişı, Alman ordusunun ve Mihverin başarılarını önlemeye yetmedi. Almanya, Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak için «cömert» davranmakta gecikmedi: Berlin, Ankara'ya Ege Adaları ile Trakya'da, Kafkasya'da ve güney sınırlarında toprak vaad etti. İnönü ise, Harbî Umumî yıllarında edindiği deneyimi ile, Berlin'in savaşı kesin olarak kazanması halinde, ülkesinin, yeni topraklar kazanmak bir yana, siyasal bağımsızlığının dahi tehlikeye gireceği görüşündeydi. Ancak askerî durumun gerçeğine uygun olarak, 1942 yılında da Ankara-Berlin ilişkileri yakın biçimde sürdü. Türkiye bu sırada her iki ülkeye de yardımda bulunduğunu, ayrı ayrı öne sürebilmekteydi. Bu durumun nesnel olarak, Almanya'ya da, İngiltere'ye de askerî açıdan belirli ölçülerde hizmet ettiği doğrudur; ancak «doğu cephesi»n-

de mevcut durumun tamamen Alman ordusunun lehine ve Sovyetler Birliği'nin aleyhine olduğu da açıktır.

Türkiye, Mihver ordularına karşı müttefiklerin varlığından güç alarak denge oyununu sürdürmeye çabalıyordu. Bu politika, savaşın ikinci döneminde de hep devam etmiştir. Gerçi Türkiye görünürde müttefiklerden epey uzaktı ve Almanya ile çok yakın ilişkiler içindeydi, ama bu yakınlık henüz Mihver yanında savaşa girmesini gerektirecek ölçüde de değildi. İnönü, askerî güç merkezleri arasındaki ince diplomasiye dayanan **manevra**larını ustaca sürdürmek fırsatını henüz yitirmediğini düşünüyordu.

Alman ordularının gerek doğu ve gerek Kuzey Afrika cephesinde yenilgiye uğraması, aynı zamanda ilk müttefik askerî başarılarının göstergesiydi. Gerçi müttefiklerin kesin zaferi henüz görünürde yoktu, ama elle tutulur gerçek, savaşın artık yeni bir döneme girdiğiydi. Savaşın aldığı bu yeni biçim, Türk dış politikası üzerinde de derin etkisini göstermekte gecikmedi. Şimdi durum geçen döneme göre tamamen değişmişti; hattâ tam aksi bir durum doğmuştu: Bu kez, «doğu cephesi»nde dönem boyunca geri çekilmek zorunda kalan Almanya, Türkiye'nin müttefik başarılarından ve Mihverin yenilgisinden etkilenerek müttefikler yanında savaşa girmesini engellemek amacı ile çaba harcayarak ve Türkiye'nin savaşa katılmayıp, «doğu cephesi»nde hâlâ kendi güney sınırını güven altında tutmasını isteyecektir. Müttefikler ise, (İngiltere, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri), Türkiye'nin savaşın ilk ve ikinci döneminde ortaya koyduğu tezi o dönemlerde (ister istemez) kabul etmiş olmakla birlikte, askerî başarılarının verdiği güç (ve hakla), Türkiye'nin söz konusu bu pasif rol ile yetinmesini artık kabul etmeyeceklerdir.

Avrupa'da ikinci cephenin bir an önce açılmasını şiddetle talep eden Sovyetler Birliği, bu sırada Türkiye'nin müttefik olarak savaşa girmesini istemekte ve İngiltere de buna bir ölçüde katılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin tavrı ise henüz belirgin değildir ve Türkiye'nin (kelimenin tam anlamı ile) sıkboğaz edilmesini istememektedir, ama o da diğer müttefiklerinin taleplerine bir ölçüde katılmak zorunda kalmaktadır. Sovyetler Birliği, ikinci cephenin Türkiye'nin katılması ile Balkanlar'da ya da Fransa'da açılmasını istemektedir. İngiltere ise, Türkiye olmaksızın Balkanlar'da bir cephe açma olanağı olmadığını belirtmektedir. İngiltere, Balkanlar'da yeni bir cephe açılmasını önerirken, bunu tabii siyasal nedenlerle yapıyordu; gerçekte, müttefikler arasında bu sırada askerî harekâtın nasıl ve nerede olması konusunda meydana gelen anlaşmazlığın tamamen savaş sonrası düzeni ile ilgili siyasal görüş ve çıkar farklılığından kaynaklandığını vurgulamak gerekmektedir. Öncelikle Balkan-

lar'da yeni bir cephe açılması, fiilen ancak Türkiye'nin savaşa katılması ile mümkündür; dolayısıyla sorun, Türkiye'nin savaşa katılması sorunuydu da. Ayrıca, Balkanlar'da açılacak müttefik cephesi, Alman ordusunu yıkıp geçecek Sovyet ordusunun Orta Avrupa'ya açılabilecek yolunu da tıkayabilirdi ki, bu planda Türkiye'ye ve tabii Türk ordusuna da görev düşüyordu. Oysa Türkiye, Sovyetler Birliği' nin kendisini savaşa sokmak istemesinin ardında bir başka plan olduğunu düşünmekteydi. İnönü, yenik Alman ordusunun ardından Sovyet ordularının Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya rahatlıkla girebileceğini önceden tahmin edebiliyor ve bundan dolayı da son derece tedirgin oluyordu. Ancak bunu önlemek için, İngiltere ile Balkanlar'da Almanya'ya karşı savaşa girmeye de hiç niyeti yoktu. Öncelikle Alman ordusunun hâlâ kendisine darbe indirebilecek gücü olduğunu düşünüyor, ama daha önemlisi, Sovyetler'in savaş sonunda oluşabilecek (ve daha bu sıralarda önceden görülebilen) bazı olası taleplerine karşı ordunun daha o andan itibaren savaşta yıpratılmasını istemiyordu, İnönü ordunun yalnızca savaş süresince değil, fakat savaştan sonra da gerekebileceğini düşünüyordu. O nedenle de Türk yöneticileri, riske girmeye gerek görmüyorlardı. Avrupa'daki olası Sovyet ilerlemesinin önlenmesi, Türkiye'ye değil müttefiklere, yani İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri'ne düşmeliydi.

İnönü savaşın son döneminde savaşa katılmaktan kaçınmak için, müttefiklerin yoğun baskılarına karşı Mihverin saldırı potansiyel ve olasılığını öne sürmekte ve bir müttefik olarak ülkesinin görevinin hâlâ Alman ordusuna Yakın ve Orta Doğu yolunu tıkamak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İnönü'nün bir önemli talebi daha vardı: Müttefiklerin söz vermiş oldukları, fakat askerî güçsüzlükleri nedeni ile o ana değin geniş ölçüde yerine getiremedikleri askerî yardımı sürekli gündemde tutmaktaydı.

1943 yılının ilk ayındaki Adana görüşmelerinde İnönü'nün tutumu çok netti: Türkiye müttefikler yanında savaşa ilke olarak girmeyi kabul ediyordu. Ancak önce bazı koşulların yerine getirilmesi gerekiyordu: Öncelikle Türk ordusuna gerekli olan silah sevkiyatı tamamlanacaktı; ikinci olarak, Sovyetler Birliği'nin savaş içinde ve sonrasında Türkiye'ye karşı tutumunun ne olacağının siyasal bakımdan belirginleşmesi isteniyordu; bu konuda diğer Batılı müttefikler Türkiye'ye güvence vermeliydiler. Nihayet Balkanlar'daki askerî harekât için Türk ordusuna düşen görevin kesin biçimde saptanması gerekiyordu. İngiltere ise, Türkiye'nin ilk elde müttefiklere (fiilen İngiliz ordusuna) askerî kolaylıklar sağlamasını ve silah sevkiyatı tamamlandığında da, son aşamada savaşa girmesini istiyordu. Asıl anlaşmazlık konusu da zaten buradaydı: Türkiye, İngiliz ordusuna ko-

laylıklar sağlamanın (yani uygulamada üs vermenin) savaşa girmek anlamına geldiğinde direniyordu; öncelikle askerî yardım tamamlanmalıydı. Aslında bu konu Türkiye açısından bakıldığında yalnızca «teknik» bir sorundu ve çözümü de yalnızca zamana bağlıydı; ancak zaten canalıcı önemdeki sorun da, zaman sorunuydu. Çünkü Türkiye savaşa girmek için, İngiltere'nin bütün ısrarlarına karşın, kesin bir süre vermekten sürekli olarak kaçınıyordu.

Müttefik Konferansları sırasında Türkiye üzerindeki baskılar daha da arttı: Birinci ve İkinci Kahire Konferansı bunun somut sonucu oldu. İnönü, bu kez de, müttefikler arasında belirginleşen görüş ayrılıklarını kendi lehine değerlendirmeye çalıştı. İngiltere'nin savaşa bir an önce girilmesi yolundaki talebi artık ne Amerika Birleşik Devletleri ve ne de Sovyetler Birliği tarafından tam anlamı ile desteklenmekteydi. Bu karşıtlığı değerlendirmek isteyen İnönü, İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri'ni karşı karşıya getirdi ve her iki devleti birbirlerine karşı oynamaya çalıştı. Böylece denge politikası müttefik güçler içindeki ayrılıktan yararlanılarak sürdürüldü. Başarılı da olundu, çünkü İkinci Kahire Konferansı'nda İnönü, tutumunu Amerika Birleşik Devletleri'ne kabul ettirmeyi başardı. Sovyetler Birliği ise zaten artık Türkiye'nin savaşa girmesi ile hiç ilgilenmiyordu. Çünkü Alman ordusunu «doğu cephesi»nde tek başına alt edebilecek güce erişmişti. Müttefikler tarafından da ikinci cephenin Fransa'da açılması kararlaştırılmıştı; bu durumda İnönü, savaşa girilmesi yönündeki yoğun İngiliz baskılarını, müttefikler-arası güç dengesini kullanarak boşa çıkarmayı başardı.

Türkiye savaşa girmemişti, ama 1944 yılı başlarında Batı ittifakında tecrit olma sürecinin de sonuna gelmişti: Müttefik davası için savaşmayan bir ülkenin, elbette müttefikler nazarında bir değeri olamazdı. Türkiye ile müttefikler arasındaki ilişkiler önce soğudu, sonra buz gibi oldu ve 1944 yılı başlarında da hemen hemen tamamen koptu. Almanya ile ilişkisini hâlâ sürdüren bir ülke, elbette müttefikler arasında yer bulamazdı.

Mihverin yıkımın eşiğinde olduğu sırada İnönü, müttefiklerle ilişkiyi yeniden sağlamlaştırmak ve Türkiye'nin Batı İttifakında yeniden yer bulabilmesini sağlamak için girişimlerde bulundu: Önce Almanya'ya krom sevki durduruldu, Almanya ve Japonya ile diplomatik ilişkiler kesildi; Sovyetler Birliği ile yakın ilişkilere girmek için önemli adımlar atıldı; hattâ Almanya ve Japonya'ya savaş ilân edildi. Ancak bütün bu jestlerin somut bir yararı olmadı. Türkiye, savaşın son döneminde yalnız kalmıştı ve savaş sonunda yeniden biçimlenen dünyada da yalnız kalmaya adaydı. İnönü'nün tedirginliği buradan ileri geliyordu.

Savaş yıllarında izlenen Türkiye dış politikası, Türkiye'yi savaştan uzak tutmayı başarmıştı, ama savaş sonunda gelişen yeni uluslararası politikada ülkenin yalnız kalmasına da neden olmuştu. Savaşa girmemek açısından bakıldığında, Türk dış politikası son derece başarılı sayılabilir. Ancak hatırlanmalıdır ki, Türk dış politikasının savaş sonrası dönemde oluşan sorunları aslında savaş yıllarında izlenen dış politikadan kaynaklanmaktaydı. Savaş sonrasında Türkiye' nin Batı ittifakı içinde yalnız kalması, tamamen savaş içinde uygulanan dış politikanın doğrudan bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

• İnönü döneminin Türk dış politikası, temel olarak Atatürk döneminin Türk dış politikasından farklı değildir, hattâ onun tutarlı bir devamıdır. Dolayısıyla da, tek-parti yönetimi boyunca Türk dış politikasının temelde aynı hedeflere yöneldiği ve bir yön değişikliğine uğramadığı belirtilmelidir.

• İnönü döneminde de, tüm tek-parti dönemi boyunca olduğu gibi, dış politikayla ilgili tüm gelişmeler Çankaya tarafından dikkatle izlenmiş ve dış politika konularında tüm önemli ve temel kararlar yine Çankaya tarafından alınmıştır. Bu alanda dışişleri bakanları, dış politika saptayıcı ve yürütücüsü olmaktan çok, Cumhurbaşkanı tarafından saptanan dış politika kararlarının sadık birer uygulayıcısı olmuşlardır.

• Dış politika konuları ve sorunları, genellikle ne TBMM'nde ve ne de CHP Meclis Grubunda tartışılmaktadır. Kararlar, dar bir kadro içinde, fakat son sözü söyleme yetkisi daima İnönü'de kalarak, Çankaya'da alınır ve burada dış politikanın ana hatları saptanırdı. Bu açıdan bakıldığında, TBMM, dış politika konularında Çankaya'da saptanan ve CHP Meclis Grubunda onaylanan kararları, bir formalite biçiminde yasal hale getiren mekanizmanın son halkasını oluşturmuştur.

• Savaşta dış politikanın **stratejik hedefi**, ülkenin savaştan uzak kalmasını sağlamaktı; ama bu stratejik hedefe varmak için değişik **taktikler** uygulanmıştır. Temel taktik ise hiç değişmemiştir: Avrupa'daki güçler dengesi içinde, değişik güçleri birbirlerine karşı oynayarak, ülkenin bu güçlerden birine kesin olarak yakınlaşmasını önlemek ve bu sayede zaman kazanarak savaşa girmemeyi başarmak.

Bu amaçla Türkiye, tüm savaş boyunca bir **denge politikası** izlemiş ve bu **denge oyunu** sayesinde, savaştan uzak kalmak istemiştir. Türkiye'nin savaşa katılmamak için öne sürdüğü bütün siyasal ve askerî nedenler, aslında, bu gerçek amaç açısından değerlendirilmelidir. Türkiye, savaşa katılmak istemediği ve buna olanak bulduğu sürece, savaşa katılmamak için her zaman ve her yerde değişik ve çeşitli nedenler (yani: «**mazeret**»ler) bulmakta güçlük çekmemiştir.

• Tabii bu alanda dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, bu **«denge oyunu»**nun sürdürülmesinde, yani Türk dış politikasının temel çizgisinin belirlenmesinde, savaştaki genel askerî gidişin çok önemli rol oynadığıdır. Bu anlamda, Türk dış politikası savaşın askerî gelişimine göre, taktiklerini belirlemiştir denilebilir. Savaştaki askerî durum ile Türkiye'nin **«diplomatik manevralar»**ı her zaman bir paralellik göstermiştir.

• Savaş yıllarında dış politika faktörü iç politikayı da bir ölçüde etkilemiştir. Bu anlamda, savaş yıllarındaki siyasal-diplomatik, ekonomik-ticarî ve iç politika gelişmeleri, bazı bakımlardan birlikte ele alınmayı gerektirirler. Çünkü birbirlerini karşılıklı olarak etkilemişlerdir.

• Amaca ulaşmak bakımından değerlendirildiğinde, savaş yıllarında izlenen Türk dış politikası başarılı sayılabilir. Ancak hemen belirtilmelidir ki, savaş sonrası yıllarda yeniden oluşan Türk dış politikasının ana sorunları da, savaş yıllarında izlenen dış politikanın doğrudan bir uzantısı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlanmasına az bir zaman kala, Türk-Sovyet ilişkilerinde savaş yıllarında oluşan soğuma yerini ciddi bir gerginliğe bıraktı: Türkiye'nin San Fransisko Konferansı'na katılmak ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyesi olmak için Almanya ve Japonya'ya savaş ilân ettiği tarihten (23 Şubat 1945) çok kısa bir süre sonra, Sovyetler Birliği 19 Mart 1945 tarihinde iki ülke arasında ilk kez 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanmış olup da, daha sonraki yıllarda devam ettirilmiş olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı İkinci Dünya Savaşı'nda meydana gelen askerî ve siyasî değişiklikler sonucunda, 7 Kasım 1935 tarihli protokol uyarınca fesh etmek istediğini bildirdi. Moskova'ya göre, antlaşma yeni koşullar ışığında yeniden gözden geçirilmeli, değerlendirilmeli ve yeni bir antlaşma imzalanmalıydı. Ankara, bu talebi kabul etti ve yeni bir antlaşmanın yapılması için görüşmelere hazır olduğunu 7 Nisan'da bildirdi. Aradan bir süre geçince, yeni bir antlaşmanın hazırlanması için, Soyvetler Birliği'nin Boğazlarda ortak savunma talep ettiği ve Türk-Sovyet sınırında bazı değişiklikleri gündeme getirdiği görüldü. Bu tarihten sonra Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerginlik arttı.

Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginlik artarken Türkiye'nin Batılı müttefikleri ile olan ilişkileri önceleri uzak kaldı. Türkiye'nin müttefiklerin bütün taleplerine karşın savaşa girmemesi (son savaş ilânı ancak resmî bir formalite olarak değerlendiriliyordu) Ankara'nın özellikle İngiltere ile olan ilişkilerinin soğumasına neden olmuştu. Bununla birlikte, savaşın son yıllarında Türk-Amerikan ilişkilerindeki yakınlaşma gözle görülür bir durum almıştı. Ancak Türkiye,

Moskova ile olan sorunlarının çözümünde, savaştan büyük yara alarak çıkan İngiltere'nin askerî gücüne güvenmek istiyordu. Bunun için Türk-Sovyet ilişkilerinde Ankara, Moskova ile yalnız kalmak istemediğini belli etti. Ankara bu sorunun yalnız iki ülkeyi değil, fakat Montrö Antlaşması hükümleri uyarınca, antlaşmaya taraf diğer devletleri de ilgilendirdiğini belirtti. Önceleri İngiltere ve Amerika Türkiye'nin Moskova ile ilgili sorunlarına yakınlık göstermediler. Gerçi diplomatik alanda Türkiye'yi yalnız bırakmayacaklarını göstermeye çalıştılar, ama askerî alanda Türkiye'nin ne ölçüde arkasında oldukları bir soru işaretiydi. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında notalar gidip gelirken, bu tavırda, özellikle Amerika açısından belirli bir netleşme görüldü.

Nihayet ABD Başkanı Truman'ın 12 Mart 1947 tarihinde yaptığı açıklama (Truman Doktrini), Amerika'nın askerî, siyasî ve ekonomik olarak Türkiye'yi de destekleyeceğini kesin olarak belli etti. Bu açıklamanın ardından 12 Temmuz 1947 tarihinde Türkiye'ye yapılacak Amerikan yardımına ilişkin antlaşma imzalandı.

Bu yıllarda Sovyet Bloku ile Batılı ülkeler arasında soğuk savaş denen mücadelenin günden güne keskinleştiğine tanık oluyoruz. Bu durumun bir sonucu olarak 1949'da Kuzey Atlantik İttifakı Örgütü (NATO) ile Avrupa ülkelerini içine alan Avrupa Konseyi kuruldu. Türkiye her iki örgüte girmeye talip oldu. 8 Ağustos 1949'da Konseye kabul olunduysa da, NATO'ya girmesi Kuzey ülkelerinin itirazları yüzünden ancak Kore Savaşına katılmamızdan sonra, 17 Ekim 1951'de gerçekleşmiştir.

Soğuk Savaş koşulları altında Türkiye, tıpkı İkinci Dünya Savaşı öncesinde yaptığı gibi, yine Batı ittifakı içinde kendine bir yer aramış ve bulmuş oluyordu. Türkiye'nin Batılı devletlerle yaptığı askerî antlaşmalar, daha İkinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan antlaşmaların, savaş sonucunda ortaya çıkan yeni skerî, siyasî ve ekonomik koşullar altında bir devamı olarak görülmelidir.

SİYASAL TARİH
1950 - 1960

METE TUNÇAY

Çok-Partili Yaşam ve Askerî Müdahaleler

1946'da başlayan çok-partili siyasal yaşamda, kesintisiz bir demokratik gelişme olmamış, silâhlı kuvvetler 1960, 1971 ve 1980'de, üç kere ülke yönetimine el koymuşlardır. Yine de, Türkiye tarihinde en uzun süreli demokrasi bu aralarda yaşanmıştır. Askerî müdahaleler, genellikle halk tarafından desteklenmişlerdir. Bunda, ordunun iş başına geçer geçmez, kalıcı olmadığını ve çığırından çıkmış bulunan siyaseti yeniden düzenleyerek en kısa sürede kışlasına çekileceğini açıklamış olmasının payı vardır. Halk, her darbeyi —en azından başlangıçta— olumlu karşılamış olmakla birlikte, siyasal partilere de büyük bir yakınlık duymuş, seçimlere yüzde 90'a yaklaşan, çok yüksek oranlarda katılmıştır. DP'nin 1950 ve 1954 seçimlerinde aldığı, yüzde ellinin bir hayli üstündeki rekor oylar kadar, Menderes gibi sevilen önderlere karşı gösterilen büyük coşku da, sivil siyasete bağlılığı yansıtmaktadır.

1950-80 arasındaki otuz yılda 8 genel seçim yapılmış ve 25 kabine kurulmuştur. Bunları özetle şöyle gösterebiliriz:

1950-60 dönemi : 1950, 1954 ve 1957 seçimleri; 5 Menderes hükûmeti.

1960-71 dönemi : 1960 darbesi, 1961, 1965 ve 1969 seçimleri; 2 Gürsel, 3 İnönü, 1 Ürgüplü ve 3 Demirel hükûmeti.

1971-80 dönemi : 1971 müdahalesi, 1973 ve 1979 seçimleri: 2 Erim, 1 Melen, 1 Talu, 1 Irmak, 3 Ecevit ve 3 Demirel hükûmeti.

DP İktidarı (1950-1960)

On yıllık DP egemenliği, genel seçimlerle üç altdöneme ayrılır. Bu seçimlerde uygulanan çoğunluk sistemi, iktidar partisinin TBMM'de, (oyların yarısından biraz çoğuyla, sandalyaların yüzde 90 küsurunu alması gibi) sandık sonuçlarından çok daha fazla temsil edilmesi sonucunu vermiştir.

DP'nin sınıfsal niteliği ve kimin çıkarlarına hizmet ettiği, de-

ğerlendirme yapanın bakış açısına göre değişen, pek tartışmalı bir konudur. Siyasal liberalizm terimleriyle, bunun tek-parti otokrasisine karşı yükselen bir halk hareketi olduğu ileri sürüldüğü gibi, memleketi kapitalist ve emperyalist bloka teslim eden bir egemen sınıflar (büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi) koalisyonu olduğu da iddia edilmiştir. Bu savların her ikisinde de gerçek payı vardır. Yadsınamayacak olan, bu dönemde (özellikle ilk yıllarda) Türkiye'nin o vakte kadar görülmemiş bir gelişme içine girdiğidir. Üretim artmış, millî gelir hızla yükselmiş, karayolları, barajlar vb. yapılmıştır. Buna bağlı olarak, köy enstitülerinin baltalanmış olmasına karşın, eğitimde de kurum, öğretmen ve öğrenci sayıları on yılda bir kat artmıştır. Silahlı kuvvetler, sağlanan dış yardım sayesinde, eskisinden çok daha güçlenmiştir. (Zaten, DP'nin bir askerî darbeyle yıkılışında, subaylara bu maddî güçle orantılı bir yaşam düzeyi sağlanmamasının büyük etkisi olmuştur.)

A. Demokrasinin Umutlu Yılları

DP iktidara geçince, Celâl Bayar cumhurbaşkanı, Adnan Menderes başbakan, Refik Koraltan da TBMM başkanı olmuştur. Celâl Bayar cumhurbaşkanı seçilir seçilmez, DP genel başkanlığından istifa etmiş ve parti genel idare kurulu, onun yerine Adnan Menderes'i genel başkanlığa getirmiştir. Bu olaydan beri de, Türkiye'de değil bir siyasal partinin genel başkanı, üyesi bile cumhurbaşkanı olamamıştır. Böylece, askeri müdahaleler ve anayasal değişikliklerle pekiştirilen —şeklen de olsa— bir cumhurbaşkanının tarafsızlığı geleneği doğmuştur. Ondan önce, cumhurbaşkanı İnönü'nün fiilen olmasa bile, hukuken partisinin genel başkanlığını yapması, çok eleştirilen bir noktaydı.

Hükûmetin güvenoyu almasından birkaç gün sonra, 6 Haziran 1950'de Genelkurmay Başkanından başlanarak ordu üst kademesi değiştirilmiştir. Demokratlar, CHP'ne yakınlık duyan komutanların kendilerini devireceklerinden korkmuşlardı.

Hükûmet programında, anti-komünizm tema'sı işlenirken, gericilik de bir komünist taktiği olarak tanımlanmaktadır. Aslında, son CHP hükûmetleri, dine baskı diye görülen bazı noktalarda, ödünler vermeye başlamışlardı. DP çoğunluklu yeni TBMM de, 16 Haziranda oybirliğiyle Arapça Ezan yasağını kaldırarak, bu yolda bir adım daha attı. 14 Temmuzda ise, bir genel af yasası çıkarılarak, eskiden işlenmiş hemen bütün suçlar bağışlandı.

DP iktidarının ikinci ayı olan 1950 Temmuzunun başlarında, dış ticarette geniş çaplı bir liberasyona gidildi; aynı ayın sonlarında,

Kore'ye 4.500 kişilik bir tugay gönderilmesine karar verildi. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Kuzey Kore'nin Güney'e saldırmasına karşı konulmasını kararlaştırmıştı. Türk hükûmeti ise, böyle bir jestle NATO'ya kabul edilmemizi kolaylaştırmak istiyordu. (Nitekim, ertesi yıl, 17 Ekim 1951'de NATO'ya çağrıldık; antlaşmanın TBMM'nce onaylanması: 16 Şubat 1952.) CHP muhalefeti, bunu bir başarı olarak karşıladı, ancak TBMM kararı olmadan savaşa girmenin yanlışlığı noktasında biçimsel bir itirazda bulunmakla yetindi.

Bu arada, 29 Haziran 1950'de CHP 8. Kurultayı toplandı ve İnönü'yü yeniden genel başkanlığa seçti. Genel Sekreterliğe ise, onun istediği gibi, Nihat Erim getirilmedi; kurultay, bu mevkiye, partiyi çağdaşlaştırma akımının temsilcisi olarak görünen Kasım Gülek'i seçti.

1950-54 döneminde iktidar-muhalefet ilişkileri, partilerin rolleri değişmiş olarak, tıpkı önceki 1946-50 döneminde olduğu gibi, siyasal özgürlükle ilgili çatışmalar halindedir. 1950'ye gelindiğinde, CHP 27 yıllık «devlet partisi»ydi. Bu süre boyunca, partiye hazineden birçok mal-mülk vb. kaynak aktarılmıştı. Bu geniş varlığın, ana muhalefete siyasal mücadelede haksız bir avantaj sağladığını ileri süren iktidar, 1953 sonunda «CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri»ni öngören bir yasa çıkartıp uygulamaya koydu. Bu, Halkevlerinin de sonu anlamına geldi. DP muhalefetteyken en çok eleştirdiği noktalardan biri, radyonun hükûmet tarafından parti propagandası için kullanılmasıydı. Oysa, iktidara geçtikten sonra, o da devlet radyosunu kendi tekeline almakta gecikmedi.

DP, gerek siyasal gerekse ekonomik anlamda liberal bir platformla iktidara gelmiştir. 1950-54 döneminde, bu imajı korumayı genel olarak başarmışsa da, radyo gibi bazı konulardaki tutumu, DP liberalizminin sınırlarını ortaya koymuştur.

DP, yasal çerçevedeki anti-demokratik öğeleri ayıklamayı vaad etmişti. Gerçekten, bu yönde birtakım çalışmaları olmuş; ama özellikle basına karşı hoşgörülü davranmayı başaramamış, eleştirilmeye dayanamamıştır. Daha 1951'de bir resmî ilânlar kararnamesi çıkararak, gazeteleri hükûmetin takdirine göre ödüllendirmek ya da cezalandırmak olanağını elde etmiştir. 1953 Temmuzunda yapılan bir Ceza Kanunu değişikliğiyle de, bakanların basında küçük düşürülmesine karşı yaptırımların uygulanması, adeta otomatik hale getirilmiştir. 1954 seçimleri öncesinde de Basın Kanunu tâdil edilerek, ispat hakkı tanınmaksızın, basına karşı hükûmetin konumu güçlendirilmiştir.

Demokratlar parti-içi demokrasi konusunda da, genel merkeze bağlılığı pekiştirecek biçimde, disiplini ön plâna almışlar, taşra ör-

gütlerinden kabineye kadar her düzeyde temizlik hareketlerine başvurmuşlardır.

CHP iktidarı tarafından, İkinci Dünya Savaşının sonlarında başlatılan, Batıya yaklaşma politikasını DP de sürdürmüş ve yukarıda değindiğimiz üzere, NATO'ya kabul edilmekle başarıya ulaştırmıştır. Ancak, DP'nin Batıcı dış siyaseti bununla kalmamış, ABD' nin isteğiyle Yakın Doğu ve Balkanlarda yeni pakt arayışlarında bulunulmuştur. Bu dönemde, Türkiye Arap dünyasında İngiliz ve Fransızlara karşı başgösteren bağımsızlık hareketlerini desteklemediği gibi, İran'da da Musaddık'ın petrolü millileştirme yolundaki girişimlerine cephe almıştır. DP hükûmeti, Irak ve Pakistan'daki Batı uydusu rejimlerle işbirliğine başlamış, Yunanistan ve Yugoslavya ile de bir ortak savunma anlaşması imzalamıştır. Yakın Doğudaki bu çabalar, ileride Bağdat Paktı'nın imzalanmasına varacak, Balkanlardaki çalışmalar ise, Stalin'in ölümünden sonra, Sovyetlerin Yugoslavya'ya karşı tutumunun yumuşaması nedeniyle geniş ölçüde boşa çıkacaktır. 1954 yılının başlarında cumhurbaşkanı Celâl Bayar, ABD'ne gidip bir buçuk ay kalmıştır.

Uluslararası ekonomik ilişkilerde de, kalkınma için gerekli yatırımların hiç değilse bir bölümünü dış kaynaklardan sağlama amacıyla, 1950-54 döneminde bir dizi önlem alınmıştır. Daha 1950 yılının Ağustos ayı başlarında kurulan Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası, ekonominin finansmanı için yabancı sermayeden de yararlanma arzusunun bir sonucuydu. DP iktidarı, 1951 ve 1954'te yabancı sermayeye giderek daha elverişli çalışma koşulları sunan teşvik kanunları çıkartmıştır. Ayrıca, petrol arama konusunda da, yine yabancı sermaye çekmeye yönelik özel bir yasa düzenlemesi yapılmıştır.

DP'nin ekonomi politikası, Cumhuriyetin başından beri uygulanan, devletin yardımıyla özel girişimi geliştirme stratejisinin devamıydı. Ancak, 1930'larda dünya konjonktürünün zorlamasıyla uygulanan devlet işletmeciliği yerine, dolaylı devlet desteği sağlanmak isteniyor, hattâ kamu ekonomik kuruluşlarının özel mülkiyete devri tasarlanıyordu. Oysa, bu niyetler gerçekleşmemiş ve DP iktidarı boyunca, devletin ekonomik yaşamdaki doğrudan payı azalmamıştır.

Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası örneğinin gösterdiği üzere, kalkınmada endüstrileşme gereği vurgulanmaktaydı. Fakat, DP'nin ilk yıllarındaki ekonomik başarıları endüstriden çok, tarım alanında olmuştur. İktisatçılar, 1949'un kötü hasadından sonra, 1950 ve 1951' in iyi hasadlarını DP için büyük bir şans saymaktadırlar. Gerçekten, uygun iklim koşullarına, CHP iktidarının savaş sırasında biriktir-

diği döviz ve altın yedeklerinin kullanılması ve artan ABD askerî ve ekonomik yardımı biraraya gelince, 1950-54 döneminde hızlı bir ekonomik gelişme olmuştu. Fakat, sonraki yıllarda bu temponun sürdürülmeye çalışılması, DP'yi büyük zorluklarla karşı karşıya getirecektir.

B. Ekonomik Sıkıntıların Başlaması

Ünlü İngiliz tarihçisi Lord Acton'ın bir sözü vardır: iktidar yozlaştırır, mutlak iktidar mutlak yozlaştırır. İşte, DP'nin 1954 seçimlerinde, 1950'de aldığı oyları arttırmakla, çoğunluk sisteminin sandık sonuçlarını Meclis'e abartmalı olarak yansıtması sayesinde milletvekilliklerinin yüzde 93'ünü kazanması, bu özdeyişe iyi bir örnek olmuştur.

1954 seçimlerinde, CHP üç ilde (Malatya, Konya ve Sinop), CMP ise bir ilde (Kırşehir) çoğunluk sağlayabilmiş, geri kalan bütün illerde DP kazanmıştı. Yenilenen DP iktidarının ilk işlerinden biri, muhalefete oy veren illeri cezalandırmak olmuş; Malatya ikiye bölünerek bir de Adıyaman oluşturulmuş, Kırşehir ise ilçeliğe indirilmiştir.

Seçimden hemen sonra toplanan 11. CHP Kurultayında, DP ile uzlaşma yanlısı Genel Sekreter adayı Nihat Erim, sert muhalefete devam edilmesini savunan Kasım Gülek önünde bir kere daha yenilmiştir.

Yeni DP iktidarı, bu dönemin başında, memurlara karşı bir dizi önlem almıştır. Bunların başında, emeklilik için gerekli en az hizmet süresinin 30'dan 25 yıla indirilmesi ve emekliye sevk kararına itiraz yolunun kapatılması gelmektedir. Getirilen bu hükümler, o vakte kadar özel güvencelerden yararlanan Yargıtay, Danıştay ve Sayıştay üyeleriyle Üniversite profesörlerini de kapsamakla, bu kurumların bağımsızlık ve özerkliğini zedelemekteydi. Kısa bir süre sonra çıkarılan bir başka yasayla da, bütün kamu görevlilerinin bağlı oldukları teşkilât emrine alınarak görevden uzaklaştırılma olanağı yaratılmıştır. Yargıç ve profesörlere de uygulanabilen bu yasayla, herhangi bir «memur» işinden alınıp altı ay süreyle kendisine açık maaşı ödendikten sonra, yeni bir göreve atanmazsa kendiliğinden emekliye ayrılabiliyordu. Bütün bu işlemler hakkında yargı denetimi yolları da tıkanmıştı: «Bu kanun gereğince ittihaz olunacak vazifeden uzaklaştırma karar ve muamelelerinden dolayı, bu muameleyi tatbik eden idare ve şahıslar aleyhinde hiçbir idarî ve adlî kaza merciine müracaat olunamaz.»

1954-57 döneminin başlarında, DP iktidarı basına karşı sert bir

Genel Seçim		Seçmen Sayısı	Oy Toplamı	Milletvekili Sayısı		DP	CHP	MP	CMP	TKP	HP	Bağımsız
Oy Sayısı	1950	8.905.743	7.953.055	487		4.242.833	3.165.095	240.209	--	--	--	267.955
Oy Oranı			%		%	53,35	39,78	3,02	--	--	--	3,85
My. Sayısı						**408**	**69**	**1**	--	--	--	9
Mv.Oranı					%	83.57	14,40	0,20	--	--	--	1,83
Oy Sayısı	1954	10.384.440	9.092.027	541		5.147.758	3.163.931	--	427.024	39.473	--	266.791
Oy Oranı			%		%	56,61	34,78	--	4,69	0,43	--	2,49
Mv. Sayısı						**503**	**31**	--	**5**	--	--	2
Mv. Oranı					%	92,98	5,52	--	0,90	--	--	0,40
Oy Sayısı	1957	12.077.413	9.230.814	610		4.405.190	3.768.043	--	663.295	--	336.419	39.867
Oy Oranı			%		%	47,70	40,82	--	7,19	--	3,85	0,45
Mv. Sayısı						**424**	**178**	--	**4**	--	**4**	--
Mv.Oranı					%	69,50	29,18	--	0,66	--	0,66	--

tutum takınmıştır. Muhalif gazeteciler, çeşitli mahkeme kararlarıyla uzun süreli hapis cezalarına mahkûm edilerek tutuklanmışlardır. Hâkim teminatı'nın olmayışı, yargı bağımsızlığını fiilen ortadan kaldırmıştır. (Ancak, 1960 sonrası deneyimleri, yargıçların her türlü güvenceleri olsa bile, yasa metinlerini yorumlamakta, baştaki hükûmetten etkilenmelerinin kaçınılmaz olduğunu gösterecektir!)

Bu dönemde, ekonomik sıkıntılar başlamış ve bir 'deliberasyon' politikası uygulamaya konulmuştur. Dış ticaret rejimi sıkı kayıtlar altına alınmış; ödemeler dengesi açığını kapatmak için ABD'den ek krediler istenmiş, ama reddedilmiştir. Hükümet, şeker ve çimento fabrikaları başta olmak üzere, çeşitli sanayi tesislerinin temellerini atmak ve bu törenlerin yurt çapında propagandasını yapmak suretiyle, halkı çekilen sıkıntıların yakında üstesinden gelineceğine inandırmaya çalışmıştır.

Hoşnutsuzluğun yayılması, DP örgütü içinde de yankılar uyandırmıştır. Yerel düzeydeki başkaldırı ve partiden çıkarılmaların yanısıra, kabinede bile anlaşmazlıklar doğmuş, 1955 Nisanında Fuat Köprülü Dışişleri Bakanlığından ayrılmıştır. Aynı yılın güzünde, İspat Hakkı'nın tanınmasını savunan 19 DP milletvekilinin yarısı partiden atılmış, geri kalanları da kendiliklerinden istifa etmişlerdir. Ekim ayında yapılan 4. Büyük Kongreden sonra, Kasımdaki bir DP Meclis Grubu toplantısında, kabaran eleştiri dalgası karşısında, Adnan Menderes ancak bütün bakanlarını feda ederek kendi başbakanlığını kurtarabilmiştir.

Bu bunalımın temelinde, iç politikada tutulan baskıcı yol kadar, biribiriyle bağıntılı olarak, ekonomik sıkıntıların ve dış ilişkilerdeki başarısızlıkların yarattığı tepkiler de bulunmaktadır. 1954-57 döneminin en başında, Menderes ABD'ne resmî bir ziyaret yapmış, fakat oradan sağladığı ekonomik yardım yetmediği için, ardından Federal Almanya'ya gitmiştir. Bundan böyle, ABD'nin yanısıra, Federal Almanya'nın Türkiye'nin kalkınmasına destek olacağı umulmaktaydı. Bu dış gezileri, 1954 güzünde cumhurbaşkanı Bayar'ın, 1955 ilkbaharında da Menderes'in Yugoslavya ziyaretleri izledi. Ama, geçen altbölümde işaret ettiğimiz gibi, Yugoslavya'nın Sovyetler Birliğiyle arası düzelince, Balkanlarda istenilen yakın işbirliği sağlanamadı. Orta Doğuda ise, 1955 Şubat ayı sonunda Balkan Paktı'nın kurulması gerçekleştirildi. Geri kalan Arap dünyasının kızgınlığına karşın, 1955 Şubat ayı sonlarında Irak, Türkiye ile bir pakta girdi. Çok geçmeden, İngiltere ve Pakistan da bu pakta katıldılar. İran da olumlu bir tutum takındı. Böylece CENTO Paktı doğmuş oluyordu. 1955 yazında, İngiltere'nin sömürgesi durumundaki Kıbrıs adasını

Yunanistan'ın ilhak etmek istemesi üzerine, Türkiye'nin sert bir biçimde karşı çıkmasıyla uluslararası bir sorun alevlendi.

6 Eylül 1955 günü, bir İstanbul gazetesinde, Yunanlıların Atatürk'ün Selânik'te doğduğu eve bomba attıkları haberi yayımlanınca, İstanbul Rumlarına ve Yunanistan temsilcilerine karşı geniş ve taşkın bir halk hareketi oldu. İzmir'de de benzeri olaylar çıktı. Daha sonra (Yassıada Muhakemeleri sırasında), Selânik'teki provokasyonun DP tarafından bir ajana yaptırıldığı, halk gösterilerinin de önceden plânlandığı, ama yaygınlaşmasına (genel bir azınlık serveti düşmanlığı haline gelmesine) engel olunamadığı anlaşılacaktı. İstanbul, İzmir ve Ankara'da Sıkıyönetim ilân edildi ve olanların sorumluluğu «komünist»lere yıkıldı. Hükümetten yalnız İçişleri Bakanı (Namık Gedik) istifa etmekle yetindi. İşte, DP'nin 4. Büyük Kongresinin ve fırtınalı Meclis Grubu toplantısının öncesinde bu olaylar yer almıştı.

Yıl sonuna doğru, demokratik vaadlerle dördüncü Menderes kabinesi kuruldu. İspat Hakkı tartışması nedeniyle DP'den ayrılan milletvekilleri, aynı günlerde Hürriyet Partisi'ni oluşturdular. Ertesi yıl (1956), DP iktidarına karşı, muhalefet partilerinin (CHP - CMP - HP) işbirliği yapma tasarıları gündeme gelecekti.

C. DP'nin Otoriterlik Denemesi *

1954-57 döneminde ekonomik sıkıntıların başgöstermesi nedeniyle, iktidarı yitirmek endişesine kapılan DP, muhalefete karşı sertleşmeye başlamıştı. DP'nin muhalif partilerin toplamından daha az halk desteği bulabildiği 1957 genel seçimlerinden sonra, bu eğilim tırmanarak devam etmiştir. Uygulanan çoğunluk sisteminin sonucu olarak, DP yine de milletvekilliklerinin üçte ikisinden fazlasını kazanmıştı. Meclis içindeki bu abartmalı üstünlük, onlara muhalefetin gelişmesini engelleyebilecekleri sanısını vermiştir. Yeni dönemin hemen başında TBMM İç Tüzüğünde yapılan değişiklikler, böyle bir amaca hizmet etmektedir. Milletvekillerinin denetim olanakları kısılmış, dokunulmazlıklarının kaldırılması kolaylaştırılmış, onlara verilebilecek cezalar arttırılmıştır.

1958 yılının başlarında, Samet Kuşçu adlı birinin ihbarıyla «Do-

---

(*) DP'nin baskıcılığını, demagojiye yatkın bir terim olan «diktatörlük» yerine, «otoriterlik» sözüyle anlatmayı yeğledik. Bununla anlatmak istediğimiz, DP'nin artık çoğulcu-liberal çizgide olmadığıdır. O dönemde tam olarak gerçekleştirilemeyen «otoriterlik,» —DP'de sonuna kadar, hiç değilse halka dayanma gereksinimi olarak süren— «demokratlık»la da pekâlâ bağdaşır.

kuz Subay» tutuklaması yapıldı. Bunların, askerî bir hükûmet darbesi hazırladıkları iddia ediliyordu. Fakat böyle bir cunta'nın varlığı kanıtlanamadığı için, muhbir iftiradan mahkûm oldu. Oysa, 27 Mayıs'tan sonra, ihbarın doğruluğu anlaşılacaktı.

1958 yılı içinde ekonomik bunalım yoğunlaştı. Birçok mallar bulunmaz oldu, kuyruklar ve karaborsa doğdu. Fiyat artışları biribirini kovaladı. Başbakan, o ilkbaharda ticarî ilişkileri geliştirmek umuduyla bir Uzak Doğu gezisi yaptı; fakat elde edilen sonuçlar, çekilen sıkıntıların üstesinden gelmekte yetersiz kaldı.

DP, dış politikada bloklar arası soğuk savaşı körükleyerek, Türkiye'ye yapılan Batı yardımını çoğaltmayı amaçlıyordu. Bu uğurda, ülkeyi az daha sıcak savaşa da sürükleyecekti. 1958 Temmuz ayında Irak'ta devrim olunca, Türkiye'nin fiilî müdahalesini ABD önledi. Bu olayda, belki psikolojik bir faktör de vardı. DP iktidarı, kendisinin de bir askerî darbeyle devrilmesinden çekiniyordu. (1960 başlarında ABD ile imzalanan bir ikili anlaşmaya göre, «dolaylı bir saldırı» durumunda, hükümetin çağırısıyla Amerikan birliklerinin gelmesi, muhalefetin şiddetli itirazlarına karşın, kabul edildi.)

1957 seçimlerinden önce engellenen Muhalefetin Güç Birliği, 1958 güz sonunda partiler arası birleşmelerle gerçekleştirildi. Ekim ayında Türkiye Köylü Partisi Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne, Kasımda da Hürriyet Partisi CHP'ne katıldı (CMP, CKMP oldu; CHP' nin adı değişmedi). 1959 Ocak ortalarında toplanan CHP 14'üncü Kurultayı bir «İlk Hedefler Beyannamesi» kabul etti. Sağlanmak istenen güçbirliği platformu, şu on amaçla tanımlanmıştı:

1) Partizanlığın kaldırılması, 2) İkinci Meclisin kurulması, 3) Seçim güvenliği, 4) Anayasa Mahkemesi, 5) Yüksek Hâkimler Kurulu, 6) Memurların mahkemeye başvurma haklarının tanınması, 7) Basın özgürlüğünün Anayasa güvencesine bağlanması, 8) Üniversite özerkliği, 9) Yüksek İktisat Şûrası kurulması, 10) Sosyal Adalet kavramının Anayasaya girmesi.

DP'nin Güç Birliğine yanıtı, Vatan Cephesi'ni kurmak oldu. Yine 1959 Ocak ayı içinde, ülke çapında örgütlenmeye başlanan Vatan Cephesi Ocakları sistemiyle, iktidara partinin verebildiğinden daha geniş bir taban bulunmaya çalışıldı. Vatan Cephesi'ne katılanların adları teker teker radyoda okunarak teşvik ediliyor, belli konumdaki kişiler ve kesimler bu ocaklara yazılmaya zorlanıyorlardı.

DP hükümeti, başlangıçta, hâlâ bir İngiliz sömürgesi olmaya devam eden Kıbrıs'ın Rumlarla Türklerin nüfus oranına veya arazi mülkiyeti sahipliğine göre Yunanistan'la paylaşılmasından (taksim' den) yanaydı. Giderek, bu tez yerine, Türk halkına özel haklar tanıyan ve yeni anayasal düzenin ilgili üç devlet tarafından ortaklaşa

ya da ayrı ayrı güvencelenmesini öngören bir bağımsızlık statüsünü benimsedi. Türkiye ve Yunanistan hükümetleri 1959 Şubatında Zürich'te bu ilkeler üzerinde anlaştıktan sonra, Londra'da kesin bir antlaşma imzalamayı kararlaştırdılar. Başbakan Menderes'in başkanlığındaki Türk delegasyonunu taşıyan uçak, Londra'nın güneyinde sis yüzünden kazaya uğradı. Birçoklarının öldüğü veya ağır yaralandığı bu kazayı, Menderes çok hafif atlattı. Yattığı klinikte, kazadan iki gün sonra, 19 Şubatta antlaşmayı imzaladı. Bu olay, iktidar-muhalefet ilişkilerine geçici bir yumuşama getirdi ve halk arasında, Menderes'i Allah'ın esirgediği düşüncesi yayıldı.

Fakat, İnönü'nün Nisanda yaptığı Ege gezisi, büyük çatışmalara yol açtı. Bir yanda polis ve DP militanlarıyla, öte yanda muhalefet önderini coşku içinde karşılayan halk arasında ciddî arbedeler oldu. Uşak'ta İnönü taşlandı. İzmir'de katılacağı parti kongreleri yasaklandı. Verdiği demeçler hakkında yayın yasakları kondu. İstanbul'a dönüşünde de, Topkapı'da İnönü'ye öldürme kastıyla saldırıldı. Mayısta, gezi olaylarının TBMM'de tartışılması, bu kere milletvekillerinin döğüşüp sövüşmelerine vardı.

1959 yaz sonunda, DP iktidarı Türk Lirasının onbir yıldır sabit tutulan dış değerini düşürmek zorunda kaldı. Batı'dan borç erteleme ve yeni kredi taleplerimize karşılık şart koşulan bir dizi «istikrar» önlemleri alındı. 4 Ağustosta yapılan devalüasyon sonucu; bir Amerikan doları 2.80'den 9 liraya çıktı. Son yıllarda enflasyon yüzde 20'ye doğru tırmanmaya başlamıştı. 1970'li ve 80'li yıllarda yaşanan yüksek enflasyon yanında, bu oran masum kalmakla birlikte, o vakte kadar alışılmadığı için, kamuoyunda büyük bir tepki doğurmuştu. Zamlar, değişmez gelirli kesimleri dehşete düşürüyordu. Dış alım kısıldığı için, traş bıçağından kahveye kadar birçok tüketim malı bulunmamaktaydı. Ekonomik durumun böyle gitgide bozulması, muhalefeti güçlendirdi. CHP erken seçim istemeye başladı.

1960 yılına girildiğinde, iktidar muhalefeti «ihtilal» kışkırtıcılığıyla, muhalefetse iktidarı bir «istibdat» idaresi kurmuş olmakla suçluyordu. CHP önderlerinin yurt gezilerinde durmadan olay çıkmaktaydı. 15 Martta Güney Kore diktatörü Syngman Rhee'ye karşı ayaklanmaların başlamasını, basın örnek alınması gereken bir davranış gibi kamuoyuna yansıttı. İlkbaharda gerginlik daha da arttı.

DP Meclis Grubu Nisan ayı ortalarında, CHP'nin yasadışı yöntemlerle siyasal mücadele yaptığını, bir kısım basının da onu bu yolda desteklediğini ileri sürerek, 15 kişilik bir soruşturma kurulu oluşturulmasını kararlaştırdı. Bu konuda hazırlanan önerge, TBMM'nce hemen kabul edildi. Meclis görüşmeleri sırasında, İnönü iktidarı sert bir dille uyarmış ve şöyle demişti:

«Eğer bir idare insan haklarını tanımaz, baskı rejimi kurarsa, o memlekette ihtilal behemehal olur. Böyle bir ihtilal dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam. Şimdi arkadaşlar, şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır. İhtilal, meşru bir hak olarak kullanılacaktır.» Fakat bu sözler basına yansımadı. Çünkü kurulan Tahkikat Komisyonu, hemen her türlü siyasal faaliyetin yanısıra, kuruluşuna ilişkin Meclis görüşmelerinin yayını dahil, kendi çalışmasıyla ilgili haber ve yorumları da yasaklamıştı.

Ardından, 27 Nisan 1960 günü, Meclis bu tür soruşturma kurullarını geniş yetkilerle donatan bir yasa çıkardı. İnönü, bu konuda da şunları söylemişti.

«Biz aldığımız tedbiri aldık, yürüteceğiz diyorsunuz. Gayrimeşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi de böyle söylemişlerdir. Siz de öyle diyorsunuz. Fakat muvaffak olamayacaksınız. Kore Başkanı Syngman Rhee kurtuldu mu? Üstelik onun ordusu, memuru, polisi elinde idi. Halbuki sizin elinizde ne ordu var, ne memur, ne üniversite ve hatta ne de polis var... Olur mu böyle baskı rejimi? Muvaffak olur mu bu? Bir baskı rejimi kurulduğu zaman, onu kuranlar artık mukavemet kalmayacak zannederler. Bizdeki baskı rejimini kuranlar da öyle zannediyorlar. Baskı tertipçileri bilsinler ki, Türk milleti Kore milletinden daha az haysiyetli değildir.»

Yetki yasasının çıkmasının ertesi günü İstanbul'da, bir sonraki gün de Ankara'da büyük öğrenci gösterileri oldu. Hemen Sıkıyönetim ilan edildiyse de, tepkiler tamamıyla denetlenemiyordu. Hükûmet, bunlara artan bir sertlikle karşılık verdi. Fakat, Menderes'in halkça desteklenmesi devam etmekteydi. Mayıs ortasında yaptığı Ege gezisinde, kendisine büyük sevgi gösterileri yapıldı. O da, muhaliflere çatmakta bundan cesaret aldı.

1960 Mayıs ayının üçüncü haftasında, silahlı kuvvetler (Harb Okulu'nun yürüyüşü gibi hareketlerle) hükûmete karşıtlıklarını açıkça belli etmişlerdir. Bu durumda, DP Genel İdare Kurulu toplanmış ve bir tutum ve kadro değişikliği sağlamaya çalışmıştır. Ancak, Menderes razı olmamıştır.

DP iktidarının bir askerî darbeyle devrilmesinin siyasal nedenleri üzerinde, bu vakte kadar çeşitli kaynaklarda çokça duruldu. Belki yeterince vurgulanmayan bir nokta, Menderes'in ekonomik sıkıntılara çare aramak için, son zamanlarda Sovyetlerle ilişki kurmaya çalışmış olmasıdır. ABD'nin 27 Mayıs müdahalesine ses çıkartmayışının nedeni, büyük bir olasılıkla bununla ilgiliydi.

SİYASAL TARİH
1960 - 1980

HİKMET ÖZDEMİR

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset yaşamını iki evrede incelemek uygun olacaktır. 1920'lerin ortasından İkinci Dünya Savaşı bitimine kadar süren ve yönetici seçkinlerin örgütü durumundaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) egemenliğinde yaşanan tek parti iktidarı ilk evreyi; esas olarak 1946'da başlatıldığı halde, 1950 seçimlerinde Demokrat Parti (DP)'nin yönetime gelmesiyle anlam kazanan ve kesintilerle (1960-61, 1971-73, 1980-83) sürdürülebilen çok partili dönem ikinci evreyi oluşturmaktadır.

Kullanılan çok partili dönem adlandırmasına bakarak, 1946'dan sonra siyasal bilim literatüründeki anlamda çoğulculuk **(pluralism)** yaşanıldığı sanılmamalıdır. Söz konusu kavram açısından, 1950-1960 arasında on yıl iktidar olan DP ve 1965'te onun mirasçısı olarak seçimleri kazanan, 1980'e kadar aralıklarla iktidarda kalan Adalet Partisi (AP)'nin demokrasi anlayışını ve liberal sağcı düşünüşü ne ölçüde özümsedikleri tartışılabilir.

Aynı şekilde, 1946'ya kadar iktidarı elinde tutan CHP ile DP döneminde on yıl muhalefeti yaşayan CHP veya 1960'tan sonraki CHP arasında önemli farklar bulmak zordur. Cumhuriyet rejimini kuran bu örgüt 1966'da genel sekreterlik görevine seçilen Bülent Ecevit ve arkadaşlarının başlattıkları yeni kimlik arayışını, 1972'de tarihî önderi İsmet İnönü'ye karşı Ecevit'i genel başkanlığa getirerek hızlandırmış fakat gerçek anlamda sosyal demokrat veya kendi deyimleri ile demokratik sol parti olamamıştır.

Bu iki ana kesimin (CHP ve DP ile AP) dışında, partiler yelpazesinin sağ ve sol kanatlarında yer alan ve bir kısmı program ve eylemleri itibariyle köktenci (radikal) olarak tanımlanan gruplar (anayasa ve ilgili yasalardaki kısıtlamalar nedeniyle) çok partili dönemde özgür siyaset yapmak yerine, meşruluk mücadelesi vermek durumunda bırakıldıklarından sağlıklı gelişme gösterememişler, kimi zaman öteki güçler ile birlikte rejim bunalımını derinleştirici rol oynamışlardır.

Türkiye'de siyasetin olağandışı gücü Ordu ise 1960 Darbesi ile sahnede yerini alırken rejimin kilit noktalarını (1961, 1966, 1973, 1980

cumhurbaşkanlığı seçimlerinde görüldüğü gibi..) elinde tutmanın hep bir yolunu aramış, generaller, çoğu zaman yurt savunması görevi dışında, siyaset dünyasında yaşamışlardır. Bu bakımdan 1960 sonrası Türkiye'nin belirleyici özelliklerinden birisi askerlerin yoğun şekilde siyaset yapmasıdır.

Ne batılı anlamda demokrasinin, ne Latin Amerika ülkelerinde yaşanan türden uzun süreli askerî diktatörlüklerin hüküm sürdüğü 1960-1980 Türkiyesi'ne, «Atatürk Dönemi», «Milli Şef Dönemi», «DP Dönemi»... benzeri özel bir ad vermek istenirse, «1961 Demokrasisi» denebilir. Bu adlandırma, 1960 Darbesi'nin ürünü olan ve 1980'de bir başka askerî darbenin yürürlükten kaldırdığı 1961 Anayasası'nı çağrıştıracağı için anlamlı olur. Yeter ki, «Türk Demokrasisi»nin kendine özgü oyun kuralları bulunduğu ve belki de bu yüzden yeryüzünün tartışmalı demokrasileri arasında sayıldığı unutulmasın.

A. 27 MAYIS 1960 ASKERÎ MÜDAHALESİ

Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'nden bir grup albay ve daha alt rütbeli subayların gerçekleştirdiği 27 Mayıs 1960 Darbesi, Demokrat Parti (DP) yönetimine ve parlamentoya olduğu kadar ordu hiyerarşisine karşı yapıldığı için sonrakilerden (12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980) farklı anlam taşımaktadır. Bu anlam farkı, 1960-1980 zaman kesitinde kurum olarak orduda değişim ve üç darbenin toplum yaşamındaki etkisi açısından düşünüldüğünde daha da açıklık kazanacaktır.

27 Mayısçı subayları (askerî rejimi sürdürme yanlısı kesimler dışında) 12 Mart ve 12 Eylülcü general grupları ile aynı kategori içinde görmek eksik bir değerlendirme olmaktadır.

Öncelikle belirtilmelidir ki 27 Mayısçılar Türkiye'de rejimin demokratikleşmesi yönünde 1946'da açılan yolu genişletmiştir, 1961 Anayasası ile köktenci politikaları benimseyen aydınlar ve öğrencilerin, bütün engellemelere rağmen işçi sınıfı ile birlikte siyaset yapabilmelerine ortam hazırlamışlardır. Yeni anayasadaki düzenlemeler rejimin sol düşünceye açılmasına katkıda bulunmuştur. Aynı şekilde, 27 Mayıs 1960 sabahı hükümeti ve askerî hiyerarşiyi etkisiz duruma getiren subayların, kendi aralarında çoğu kez tehlikeli boyutlara varan anlaşmazlıkların üzerine kararlılıkla giderek, Ekim 1961 seçimlerinden çıkan parlamentoyu savunmaları ve ordunun sivil yönetime geçilmesini isteyen kesimi içinde yer almaları olumlu davranışlardır.

Fakat aynı subayların siviller ile birlikte yeni dönemin siyaset

mekanizmalarını kararlaştırırken, Türkiye'nin siyasal gelişmesinde ordunun 1908'den beri süren olağandışı rolünü meşrulaştırıcı arayışa girdikleri, ve onun anayasaya yerleştirilen bir organ (Milli Güvenlik Kurulu) aracılığı ile adeta siyasal parti (devlet partisi) konumuna yükseltilmesinde önemli paya sahip bulundukları kabul edilmelidir. Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ile ordu zirvesi (genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanları), parlamentonun dışında, hükümetin üstünde, cumhurbaşkanının başkanlığındaki yarı-askerî komitede anayasaya göre temsil hakkı elde etmişlerdir. Dolayısıyla generaller, istemeseler bile siyasetin içinde yer almak zorundadırlar. Çünkü söz konusu organ rejim üzerinde askerî kontrol sistemi gibi davranmaktadır.

Şimdi biraz geçmişe gidelim: Bilindiği gibi, Tanzimat'ı izleyen yıllarda Türkiye'de birbiriyle çatışan iki zümre belirmişti. Bir yanda, yüzeysel bir batılılaşma ve yenileşme çabası içinde bulunan aydınlar; öte yanda taşra eşrafı, toprak sahipleri ve onlara katılan din adamları. Bu ikinci zümrenin halk üzerindeki etkisi, sonradan (Cumhuriyet döneminde) yığınlarla devrimciler arasında sürekli bir soğukluğun ve uzlaşmazlığın yaşanmasında etkili olmuştur. Bunun sonucudur ki, 1945 sonrasında çok partili rejime geçildiğinde, bir kısım toprak sahipleri ile eşrafın savaş süresince palazlanan yerli iş ve ticaret çevrelerini yanlarına alarak oluşturdukları DP, türlü yollardan etkileyip kollar göründüğü halk yığınlarını peşinden sürükleyecek ve 1950'de iktidara gelecektir.

CHP'yi devlet partisi olmakla kınayan DP'nin 1950-1960 arasındaki on yılda parti devleti kurmaya çalışması ilginçtir.

DP'nin ekonomide uyguladığı enflasyoncu politika sonucu özellikle subayların ve CHP döneminde devrimci kadronun çekirdeği olan memurların oluşturduğu sabit gelirlilerin kırılan nüfuzları yanında yaşam düzeyleri de düşmüştür. Bir hesaplamaya göre, 1960'ların başında memurlar çalışan nüfusun yüzde 2.82'sini meydana getirmekte ve millî gelirden aldıkları pay yüzde 15, kişi başına yılda 9430 TL iken, ticaret kesiminin çalışan nüfusa oranı binde 67 olup millî gelirden aldıkları pay yüzde 24.9 ve kişi başına yılda 129900 TL'dir. Bu yolla ticaret kesiminin büyük kazançlar elde ederek yükselmesi, 1950 seçimlerinde iktidarı bırakmak durumunda kalan asker ve sivil bürokrasiyi hükümete cephe almaya zorlamıştır.

Buna DP'li çoğunluğun muhalefetin ve basının demokratik haklarına saygılı olmak yerine zor yöntemiyle onları susturmaya çalışması eklenince, 1960'ın Nisan ve Mayıs aylarında yer yer güvenlik güçleriyle öğrenciler arasında çatışmaya varan tepkiler başgöstermiş ve sonunda, 27 Mayıs 1960 günü, kendilerine Millî Birlik Komi-

tesi (MBK) adını veren bir grup genç subay ordu adına ülke yönetimine el koymuşlardır.

Bu eylem için kullanılan çeşitli terimler var: İhtilâl, inkılâp, devrim, darbe.. herkesin düşüncesine göre değişen başka adlar. 27 Mayıs Anadolu ihtilâli veya millî kurtuluş savaşı anlamında «ihtilâl» olmadığı gibi, siyasal iktidarın bir sınıftan ötekine geçmesi anlamında «devrim» hiç değildir. Fakat sıradan bir «darbe» olarak da görülmemelidir. Gerçekleştirilmesinde büyük çoğunluğun olmasa bile, geniş çevrelerin desteği vardır. Üstelik, son yıllardaki davranışları ve özellikle yargı yetkisine sahip meclis tahkikat komisyonu kurma kararı ile kendi meşru varlığına aykırı yönlere dönen iktidara karşı yapılıyor. Nitekim, genç subayların eylemi, ülke içinde, Bayar-Menderes yönetiminin yandaşları tarafından bile çok az muhalefet ile karşılanmıştır.

İktidara el koyan subaylar radyodan hemen şu bildiriyi yayımlıyorlar :

> «Sevgili Vatandaşlar,
>
> Bugün demokrasinin içine düştüğü buhran ve müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri, memleketin idaresini ele almıştır. Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri anlaşmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında en kısa zamanda âdil ve serbest seçimler yaptırarak, idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır.
>
> «Girişilmiş olan bu teşebbüs, hiçbir şahsa veya zümreye karşı değildir. İdaremiz, hiç kimse hakkında tecavüzkâr bir fiile müsaade etmeyeceği gibi, edilmesine de asla müsamaha etmeyecektir. Kim olursa olsun ve hangi partiye mensup bulunursa bulunsun, her vatandaş, kanunlar ve hukuk prensipleri esaslarına göre muamele görecektir. Bütün vatandaşların partilerin üstünde, aynı milletin, aynı soydan gelmiş evlâtları olduklarını hatırlayarak ve kin gütmeden birbirlerine karşı hürmetle ve anlayışla muamele etmeleri ıstıraplarımızın dinmesi ve millî varlığımızın selâmeti için zaruri görülmektedir. Kabineye mensup şahsiyetlerin Türk Silahlı Kuvvetlerine sığınmalarını rica ederiz. Şahsî emniyetleri kanunun teminatı altındadır.
>
> «Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hi-

tap ediyoruz: Gayemiz, Birleşmiş Milletler anayasasına ve insan hakları prensiplerine tamamiyle riayettir. Büyük Atatürk'ün 'Yurtta Sulh, Cihanda Sulh' prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadığız. NATO ve CENTO'ya inanıyoruz ve bağlıyız. Düşüncemiz, 'Yurtta Sulh, Cihanda Sulhtur'.»

Bildirinin pek özelliği yok. Eylemin belirtilen amacı en kısa zamanda seçimleri yaptırarak partiler rejimini sürdürmek şeklinde açıklanıyor. Yalnız darbeci subaylar her ne kadar eylemlerinin hiçbir kişi veya gruba karşı yapılmadığını öne sürmüşlerse de, DP yönetimini açıkça hedef aldıkları bilinmektedir.

Askeri darbeyi gerçekleştiren subaylardan 38'inin yer aldığı Milli Birlik Komitesi (MBK) ilk açıklandığında (ki bu komite, 13 Kasım 1960'taki tasfiyeden sonra kalan üyelerce 25 Ekim 1961'e kadar sürdürülmüştür) şu adlardan oluşmaktadır:

Başkan : Orgeneral Cemal Gürsel
Üyeler : Orgeneral Fahri Özdilek
Tümgeneral Cemal Madanoğlu (8 Haziran 1961'de istifa etti)
Tuğgeneral İrfan Baştuğ (13 Eylül 1960'ta trafik kazasında öldü)
Tuğgeneral Sıtkı Ulay
Albay Ekrem Acuner
Albay Mucip Ataklı
Albay Osman Köksal
Albay Fikret Kuytak
Albay Sami Küçük
Albay Haydar Tunçkanat
Albay Alparslan Türkeş (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Albay Muzaffer Yurdakuler
Yarbay Refet Aksoylu
Yarbay Fazıl Akkoyunlu (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yarbay Orhan Kabibay (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yarbay Mustafa Kaplan (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yarbay Suphi Karaman
Yarbay Sezai O'kan

Yarbay Ahmet Yıldız
Binbaşı Emanullah Çelebi
Binbaşı Orhan Erkanlı (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Binbaşı Vehbi Ersü
Binbaşı Suphi Gürsoytrak
Binbaşı Kadri Kaplan
Binbaşı Muzaffer Karan (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Binbaşı Mehmet Özgüneş
Binbaşı Şükran Özkaya
Binbaşı Şefik Soyuyüce (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Binbaşı Dündar Taşer (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yüzbaşı Münir Köseoğlu (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi
Yüzbaşı Selahattin Özgür
Yüzbaşı Rıfat Baykal (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yüzbaşı Ahmet Er (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yüzbaşı Numan Esin (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yüzbaşı Kamil Karavelioğlu
Yüzbaşı Muzaffer Özdağ (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi)
Yüzbaşı İrfan Solmazer (13 Kasım 1960'ta tasfiye edildi.

MBK'ni oluşturan subayların gerçekleştirdikleri ortak eyleme rağmen, aralarında daha en başından düşünce birliği içinde olmadıklarını söylemek doğru olacaktır. Nitekim, 27 Mayıs'ın hemen ertesindeki günlerde askerî komite içinde anlaşmazlıklar başlamış ve en azından iki farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Birinci eğilimdekiler (aşırılar), yıllardır darbe hazırlığı içinde olmuşlardı. Güçleri sınırlı olduğundan diğer gruplarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlardı. Darbe başarıya ulaştıktan sonra ülkeyi askerî rejim ile yönetmek istiyorlardı. İlginç nokta, aşırılar diye bilinen 21 subaydan 14'ünün (13 Kasım 1960'da gerçekleştirilen harekâtla tasfiye edilerek yurt dışına sürgüne gönderileceklerdir) yaş ortalaması 36.8; aynı eğilimdeki kalan 7 subayın yaş ortalaması 38'dir. İkinci eğilimdekilerin (ılımlılar) yaş ortalaması ise 45.3'tür. Tasfiye edilen subayların bir diğer özellikleri aralarında general bulunmamasıdır. Bunlar daha çok albay ve alt rütbedeki subaylardır. Ilımlılar, CHP lideri ve ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün etkisi ile, hukukî ve siyasi dü-

zenlemeler yapıldıktan sonra hemen seçimlere gidilmesini ve parlamentoya iktidarın teslimini düşünüyorlardı.

Askerî komitedeki anlaşmazlıklar sonucu, Orgeneral Gürsel'in önderliğinden aldıkları güçle ılımlılar, 13 Kasım 1960 günü gerçekleştirdikleri iç darbe ile kalıcı askeri rejim yanlısı subaylardan 14'ünü tasfiye ettiler.

Menderes hükümeti döneminde kara kuvvetleri komutanı iken 27 Mayıs eylemini gerçekleştiren subaylar tarafından önderliğe getirilen Orgeneral Cemal Gürsel (1895-1966), MBK Başkanı sıfatından ayrı olarak Devlet Başkanı, Silahlı Kuvvetler Başkomutanı ve kurulan ilk hükümetin Başbakanı ve Milli Savunma Bakanı ünvanlarına sahipti. Bilindiği gibi Orgeneral Gürsel Ekim 1961'deki genel seçimlerden sonra parlamento tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Böylece 27 Mayıs 1960'tan 25 Ekim 1961'e, yani yeni anayasaya göre seçilen parlamentonun ilk toplantı gününe kadar yaklaşık 1.5 yıl sürecek olan 27 Mayıs askerî yönetimi başlamış oluyordu. Özellikleri bakımından bu dönemi kendi içinde üç aşamaya ayırmak mümkün :

- 27 Mayıs - 12 Haziran 1960. «Fiilî iktidar» diye nitelendirilebilecek olan bu kısa zaman diliminde geçici de olsa anayasa yoktur. Yönetimi ele geçiren askerler çoğunluğunu sivillerin oluşturduğu bakanlar kurulu kurmuştur. Profesörlerden oluşan bilim kurulu da anayasa değişikliğini hazırlamakla görevlendirilmiştir.
- 12 Haziran 1960 - 6 Ocak 1961. Geçici Anayasa'nın kabulü ve 27 Mayıs'tan beri geçen süreyi kapsayacak biçimde yürürlüğe konmasıyla «fiilî rejim» hukukî temele oturtuluyor.
- 6 Ocak 1961 - 25 Ekim 1961. Kurucu Meclis'in açılış tarihi olan 6 Ocak 1961'den itibaren 27 Mayıs askerî yönetiminin üçüncü aşaması başlıyor. Bu aşamada yasama görevini MBK ve Temsilciler Meclisi birlikte yapıyorlar.

1. MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ'NİN ÖNEMLİ İCRAATI

27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen darbenin hemen ertesi günü 2'si askeri komite üyesi 3 general ile 15 sivilden oluşan ve (Ağustos ayındaki bazı değişikliklerle) 6 Ocak 1961'de Kurucu Meclis'in açılışına kadar görev yapan ilk hükümet ile MBK arasındaki ilişkiyi,

parlamenter sistemdeki yasama (meclis) ve yürütme (bakanlar kurulu) ilişkisi şeklinde düşünmek doğru değil. Hattâ hükümetin oluşturulmasına bakarak yasama ve yürütme yetkilerinin yalnızca MBK'nin elinde toplandığını söylemek bile mümkün. Bu bakımdan, 25 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlere kadar gerçekleştirilenleri MBK eylemleri diye adlandırmak gerekiyor. Eylemlerin en önemlileri sırasıyla DP'lilerin yargılanması ile ordu ve üniversitede uygulanan tasfiyelerdir. Kuşkusuz MBK'nin eylemleri yalnızca bunlar değil. Doğu Anadolu bölgesinden 55 kişinin memleketlerinden alınarak yurt içinde başka yerlere sürülmesi.. gibi başkaca eylemleri de var.

(a) Yassıada Mahkemeleri

Söz konusu MBK eylemlerinin en başında, genç subayların devirdikleri iktidar partisi önderlerinden başlayarak partili milletvekillerini, DP'ye yatkın olarak tanınan yüksek rütbeli askerler ve adları çeşitli yolsuzluklara karışmış bazı sivilleri tutuklayarak Yassıada'da toplanan ve Yüksek Adalet Divanı adını verdikleri özel mahkemede yargılamaları gelir. Adlî, askerî ve idarî kesimdeki yargıçlardan hükümetin önerisi üzerine askerî komite tarafından görevlendirilen 1 başkan (Salim Başol), 8 asil (Selman Yörük, Rıza Tunç, Abdullah Üner, Hıfzı Tüz, Hasan Gürsel, Mehmet Çokgüler, Vasfi Göksu, Ali Doğan Toran) ve 6 yedek üye ile 1 başsavcı (Ömer Altay Egesel) ve 5 yardımcısından oluşan özel mahkeme, verdiği ölüm ve ağır hapis cezalarıyla olağanüstü dönemlerdeki askerî rejim hukukuna (yalnızca 27 Mayıs'ta değil, 12 Mart ve 12 Eylül'de de aynı uygulamalar, üstelik artarak yaşandı. Nedense bazı çevreler hep ilkini anarlar, ötekilerden söz etmezler) ve bu uygulamalarla toplum vicdanında açılan derin yaralara örnek oluşturur.

14 Ekim 1960'tan 15 Eylül 1961'e kadar 11 ay süren Yassıada mahkemelerinde toplam 592 kişi sanık olarak yargılanmıştır. Haklarında ölüm cezası istenenlerin sayısı 228'di. Mahkemenin kararına göre Adnan Menderes (eski başbakan), (Celal Bayar (eski cumhurbaşkanı), Refik Koraltan (eski meclis başkanı), Fatih Rüştü Zorlu (eski dışişleri bakanı), Hasan Polatkan (eski maliye bakanı), Emin Kalafat, Agâh Erozan, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçioğlu, Zeki Erataman, Bahadır Dülger, Baha Akşit, İbrahim Kirazoğlu, Osman Kavrakoğlu, Rüştü Erdelhun (eski genelkurmay başkanı) ölüm cezasına mahkûm edildiler. Ülke çapında endişeli bir bekleyişten sonra MBK, Adnan Menderes (1899-1961), Fatin Rüştü Zorlu (1910-

1961) ve Hasan Polatkan (1915-1961)'ın ölüm cezalarını onaylayarak mahkeme kararını uygulattırmıştır.

DP iktidarının önde gelen öteki yöneticileri Medenî Berk, İzzet Akçal, Celal Yardımcı, Tevfik İleri, Vacit Asena, Kemal Biberoğlu, Hilmi Dura, Himmet Ölçmen, Kemal Özer, Necmettin Önder, Selâmi Dinçer, Ekrem Ant, Hüseyin Ortakçıoğlu, Reşat Akşemsettinoğlu, Necati Çelim, Sadık Erdem, Nuri Togay, Mazlum Kayalar, Selahattin İnan, Murat Ali Ülgen, Selim Yatağan, Muhlis Erdener, Enver Kaya, Rauf Onursal, Kemal Serdaroğlu, Hadi Tan, Cemal Tüzün, Samet Ağaoğlu, Sezai Akdağ, Ethem Yetkiner, Kemal Aygün ömür boyu hapse mahkûm olurken, 418 kişi 6 ay ile 20 yıl arasında değişen hapis cezalarına çarptırılmıştır. 123 kişi beraat etmiş, 5 kişi hakkında da düşme kararı verilmiştir.

27 Mayıs askerî yönetimine bağlı özel mahkemenin verdiği kararlar doğal olarak kamuoyunda tartışmalara yol açmış, sonradan parlamenter yaşamda bazı siyasal partilerle ordu arasında gerginlik yaratarak Türkiye'nin siyaset gündemindeki yerini korumuştur.

1961'de sivil rejime geçilirken kurulan İsmet İnönü başkanlığındaki birinci koalisyon hükümeti döneminde çıkarılan af yasası ile bir kısım Yassıada mahkûmu salıverilmiştir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ise yetkilerine dayanarak bazı mahkûmlar hakkındaki cezaların infazına ara verdirtmiştir. Celal Bayar sağlık nedeniyle 11 Kasım 1964'te serbest bırakılmıştır. 1966'da çıkarılan af yasası ile DP'li hükümlülerin kamu hakları yeniden tanınmış, Anayasanın 68. maddesinde 1969 ve 1974'te yapılan değişikliklerle de siyasî hakları geri verilmiştir. Darbeden yaklaşık 14 yıl sonra siyasî haklarına kavuşan eski demokratlardan Sıtkı Yırcalı, Hayrettin Erkmen, Zeyyat Mandalinci gibi bazı eski hükümlüler AP saflarında seçimlere katılarak parlamentoya girmişler, hattâ bu politikacılardan Hayrettin Erkmen 12 Kasım 1979'da Süleyman Demirel başkanlığında kurulan AP azınlık hükümetinde dışişleri bakanı olmuştur.

(b) Ordu'daki Tasfiye : EMİNSU Olayı

DP'li seçkinlerin siyaset sahnesinden uzaklaştırılması ile sonuçlanan ve Yassıada yargılamaları kadar tartışılmamakla birlikte 27 Mayısçılar'ın orduda ve üniversitede gerçekleştirdikleri iki tasfiye eylemi daha vardır. Bunlardan ilki, giderek bozulmuş olan hiyerarşi piramidini düzeltme amacıyla 3 Ağustos 1960'ta orduda yapılan tasfiyedir. Yirmibeş fiilî yılını dolduran subayların hükümet tarafından re'sen emekliye sevkini sağlayan 42 sayılı kanun gereğince 235 general ve amiral ile 5000'e yakın subay silahlı kuvvetler bün-

yesinden çıkarılmışlardır. Emekli İnkılâp Subayları (EMİNSU) adı verilen kişilerin emekli edilmeleri, ordunun reorganizasyonu ve gençleştirilmesi kadar MBK'nin silahlı kuvvetler üzerindeki otoritesini meşrulaştırmak amacına hizmet etmiştir. Nitekim tasfiye ile birlikte yüksek seviyede atamalar gerçekleştirilmiş, genç subayların hükümeti darbe ile devirmelerine karşı çıkmayan, fakat pek sempati de göstermeyen Orgeneral Ragıp Gümüşpala (o sırada genelkurmay başkanı idi) emekli edilmiştir. Yerine, 1960'lı yıllar boyunca ve 1971 Darbesi'nde silahlı kuvvetler adına Türkiye'deki siyasal gelişmelerde aktif rol oynayacak Orgeneral Cevdet Sunay (sonradan beşinci cumhurbaşkanı) getirilmiştir. Aynı şekilde, hava kuvvetleri komutanlığına İrfan Tansel atanmıştır.

27 Mayısçılar'ın önce genelkurmay başkanlığına getirip hemen ardından tasfiye ettikleri Orgeneral Gümüşpala, askerî yönetime muhalefet eden bazı eski DP'li gruplara katılarak, önde gelen kadroları siyaset-dışı tutulan DP'nin mirası için sahneye çıkan Adalet Partisi (AP)'ne genel başkan olacaktır.

(c) Üniversite'deki Tasfiye : 147'ler Olayı

MBK tarafından silahlı kuvvetler bünyesinde gerçekleştirilen ve o günkü koşullarda olağan karşılanarak önemli tepki yaratmayan subay tasfiyesine karşılık, yine MBK'nce üniversitede girişilen tasfiye eylemi (Ekim 1960) tartışma ve tepkilere yol açmıştır. Tembel, yeteneksiz veya reform düşmanı oldukları iddiasıyla, ya da daha başka gerekçelerle 147 öğretim üyesinin üniversiteden atılmaları üzerine üniversite rektörleri (Turhan Feyzioğlu, Sıddık Sami Onar, Fikret Narter ve Suut Kemal Yetkin) istifa ederek MBK'nin tasfiye eylemini protesto etmişlerdir .

Ord. Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli, Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, Ord. Prof. Recai Galip Okandan, Ord. Prof. Mazhar Şevket İpşiroğlu, Ord. Prof. Ratip Berker, Prof. Tarık Zafer Tunaya, Prof. Takiyettin Mengüşoğlu, Prof. Sabahattin Eyuboğlu, Prof. Yavuz Abadan, Prof. Bülent Nuri Esen, Prof. Aziz Köklü, Prof. Emin Bilgiç, Prof. Hasan Eren, Prof. Zafer Paykoç, Prof. Nusret Hızır, Prof. Tevfik Berkman, Prof. Memduh Yaşa, Prof. Mina Urgan, Doç. İsmet Giritli, Doç. Adnan Benk, Doç. Mukbil Özyörük, Dr. İhsan Ünlüer, Doç. Haldun Taner, Asistan Özer Ozankaya... gibi çeşitli bilim dallarındaki çalışmaları ile tanınan 147 öğretim üyesine ancak 28 Mart 1962'de çıkarılan yasa ile üniversiteye dönme olanağı sağlanarak 27 Mayısçılar'ın yol açtığı haksızlık düzeltilebilmiştir.

Bununla birlikte 147'ler olayı MBK ve ordunun eylemini des-

tekleyen sivil kesimler (aydınlar) arasında ciddî sürtüşmeye ve kırgınlığa yol açarken, silahlı kuvvetler içinde yükselen başka güçlerin etkisiyle MBK'nin yalnızlığa gömülmesi sürecini hızlandırmıştır.

Ordu'da, Cevdet Sunay'ın genelkurmay başkanlığına getirilmesinden sonra darbe ortamının (27 Mayıs'ın) neden olduğu hareketlilik, yerini 1960 sonrası Türkiye'de (12 Mart ve 12 Eylül askerî yönetimleri dahil) yaşanan bütün askerî müdahaleler ve darbe girişimlerinde başrolü oynayacak yeni ve güçlü bir hiyerarşiye (yüksek rütbeli generaller topluluğuna) bırakacaktır. İlk zamanlar «Silahlı Kuvvetler Birliği» adıyla tanınan ve gücünü 6 Haziran 1961'de MBK tarafından yurt dışı görev ile tasfiye edilmek istenen Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in yerinde kalmasını sağlayarak kanıtlayan örgüt, 1962 ve 1963'te Albay Talat Aydemir'in hükümete ve ordu hiyerarşisine karşı darbe girişimlerini önleyince yüksek prestij kazanmıştır. Askeri ayaklanmaların bastırılmasında elde ettikleri prestij, onları (ordu hiyerarşisini temsil eden yüksek komuta konseyi) devlet örgütünün en üst makamı olan cumhurbaşkanlığı için yapılan seçimlerde, Anayasa'ya göre söz ve karar sahibi olan parlamentonun dışında fakat üstünde olağandışı güç konumuna getirecektir.

Esasen, 1971 ve 1980 askerî müdahalelerini gerçekleştiren general gruplarını 1960'ın subaylarından ayıran ve özellikle 1971'de 12 Martçılar ile 9 Martçılar'ı (bunların içinde sol eğilimli askerler vardı ve parlamentoyu kapatarak bazı temel reformları yapabilecek bir hükümet kurmak istiyorlardı) kaçınılmaz hesaplaşmaya götüren gelişmeleri, kurum olarak Türk Ordusu'nun 1960'ların hemen başında yaşadığı evrim ile açıklamak daha gerçekçi olacaktır. Nitekim, Ordu'nun 1961 Anayasası'na yerleştirilen Millî Güvenlik Kurulu (MGK) aracılığı ile siyasette, önceleri meslekî yardımlaşma sandığı (veya kooperatifi) görünümü veren, fakat kısa zamanda büyük malî güce erişen Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) ile de ekonomide yerini alması, 1960'ların başında yaşanılan dönüşüm sonucudur. Söz konusu dönüşüm Ordu'yu kurum olarak siyaset ve ticaret yapma imkânına kavuşturmuştur.

«1961 Demokrasisi»ni başlatan 27 Mayıs 1960 Darbesi ile aynı zamanda çok partili siyasetin doğal akışı durdurulmuş, bunalım anlarında sistemi yeniden üretme amacı güden demokratik mekanizmalar (erken seçimler veya seçimlerin yenilenmesi..) yerine, ikame hegemonya aracı olarak darbeciliğin ve askerî rejimlerin olağanlaştırılması yolu açılmıştır.

2. MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ'NİN SİVİL YÖNETİME GEÇİŞ ADIMLARI: KURUCU MECLİS VE 1961 ANAYASASI

13 Kasım 1960 günü askerî yönetimin sürdürülmesi eğiliminde olan subaylardan 14'ünü iç-darbe ile tasfiye ederek yurt dışına göndermeyi başaran Orgeneral Cemal Gürsel'in de aralarında yer aldığı MBK'nin ılımlı üyeleri için çok daha zor günler başlıyordu. Otoriter askerî yönetim yanlısı 14'lerin Türkiye'den uzaklaştırılmaları ile sorun ortadan kalkmamıştı. Silahlı kuvvetlerin çeşitli kademelerinde benzer görüşlere sahip başka subay grupları vardı. Bunlar iktidarın sivillere devrine kesinlikle karşı çıkıyorlar, seçimlerin yapılmasından sonra toplanacak parlamentoyu engellemek için protokoller yaparak yemin ediyorlardı.

Öte yanda, ordu üzerindeki etkisi tartışmasız süren CHP lideri İnönü ve diğer sivil güçler, MBK'nin hemen seçimlere giderek iktidarı kazanacak partiye bırakmasını istiyorlardı. CHP'nin seçimleri kazanma umudu yüksekti. 1957 seçimlerinde hem oy oranını (yüzde 41), hem milletvekili sayısını (178) arttırmıştı. (Oysa, 1960 Darbesi'nden sonra yapılan ne ilk, ne de sonraki seçimlerde (1970'lere kadar) sonuçlar CHP'nin istediği şekilde olmamıştır.)

MBK'ndeki subayları iktidardan vazgeçmeye zorlayan en önemli neden, ekonomik ve siyasal programa sahip olmayışlarıdır. Halkın yaşadığı ekonomik sıkıntıları biliyorlar, çünkü kendileri de o halkın içinden geliyorlar. Ama hangi önlemleri alabileceklerini bilmiyorlar, çünkü programları yok. İyiniyet ve yurtseverlik duygusu ancak statükonun korunmasına yarıyor. Ekonomik ve siyasî sorunları çözemiyorlar. Böylesi bir ortamda yapabileceklerinin en zorunu, fakat hayırlısını yapıyorlar. Yeni anayasa hazırlanarak seçimlere gidilmesi için, aldıkları kurucu meclis oluşturma kararını hayata geçiriyorlar. Belki de tarih, iktidarı sivillere bırakma yolundaki samimî çabalarından dolayı onların günahlarını azaltacak.

(a) Kurucu Meclis

7 Aralık 1960'ta MBK'nde kabul edilen yasaya göre Kurucu Meclis iki bölümden oluşuyordu: MBK ve Temsilciler Meclisi. Buradaki Temsilciler Meclisi, genel oya dayalı seçimle gelen bir organ değil. Ama temsil niteliğini yaygın tutmak için o günkü şartlarda mümkün olanlar yapılmış. Altmışyedi ilde siyasî partilerin (DP dışında) ve çeşitli meslek kesimlerinin (barolar, basın, emekli subaylar, esnaf kuruluşları, gençlik, işçi sendikaları, sanayi ve ticaret odaları, öğretmen kuruluşları, üniversite ve yargı organları) temsilci-

leri aşamalı ve piramitimsi yollardan seçilmişler. Bu üyelere ayrıca devlet başkanı ve askerî komite kontenjanından girenler ile bakan-lar kurulu üyelerini eklemek gerek.

Bütün bunlara karşılık yapılan seçimin önemli bir zaafı var: Temsilciler Meclisi üyelerinin seçilme yeterlilikleriyle ilgili yasa maddesindeki «faaliyetleri, yayınları ve davranışlarıyla 27 Mayıs İhtilâli'ne kadar Anayasa'ya insan haklarına aykırı icraat ve siyaseti desteklemekte devam etmiş olanlar Temsilciler Meclisi'ne üye seçilemezler» şeklinde kısıtlama, bu organın, ülkedeki siyasî kadroları ve görüşleri tam olarak yansıtmasını önlemiştir. Aslında 27 Mayıs türü bir askerî eylemden sonra kurulan meclisin tam temsilî nitelik taşımasını beklemek fazla olur. Belli ki, kurucu meclis yasa tasarısını hazırlayan bilim kurulu, bu organın, kendi deyimleriyle ülkedeki «zinde kuvvetleri» bir araya getirmesine önem vermiş. Tıpkı, 12 Eylül askerî yönetimi döneminde 1982 Anayasası'nı hazırlasın diye oluşturulan Danışma Meclisi'nin kuruluş ilkelerini belirleyenler gibi.

Fakat 27 Mayısçılar'ın Temsilciler Meclisi ile 12 Eylülcüler'in Danışma Meclisi arasında önemli fark var: 27 Mayısçılar temsil niteliğini yaygın tutabilmek, 12 Eylülcüler ise dar tutabilmek için mümkün olan herşeyi yapıyorlar. İlginç olan nokta, askerî yönetim dönemlerinde ve askerlerin isteği üzerine oluşturulan meclislerde asker kökenli üyelerin oranı. İlkinde yüzde 8.83 (general yüzde 5.15), ikincisinde yüzde 15.56 (general yüzde 12.57). Kuşkusuz daha başka önemli farkları da var. Ama bu önemli bir fark. Asker kökenli üyelerin ve bunların içinde generallerin oranı artıyor.

Toparlarsak, Temsilciler Meclisi oluşturulurken DP'lilerin dışlanmaları ortaya CHP'lilerin çoğunlukta olduğu bir topluluk getiriyor. Bu durumun Temsilciler Meclisi'nin siyasî eğilimini belirlediği düşünülmemeli. Çünkü CHP'nin o zamanki yapısından gelen üyelerin çoğunlukta olduğu mecliste bile, mülkiyet sahibi sınıfları temsil eden muhafazakârlar ile hedeflerine varmak için köktenci tek parti rejimini savunan bir çeşit Jön Türk geleneğinin sürdürücüsü Jakoben eğilimli sosyalistler arasında kesin ayrılıklar vardı. Bu bakımdan ortaya çıkan anayasa, insan ve mülkiyet hakları kadar, ekonomik ve sosyal programları da içeren bir uzlaşma belgesi olmuştur. Bununla birlikte, ne şekilde olursa olsun toplumun bir kesimini anayasanın yapılışında dışarda bırakan tutum, 1961 Anayasası'nın daha başlangıçta yara almasına yol açan etken kabul edilmelidir. Aynı durum 1982 Anayasası için daha fazlası ile geçerlidir.

(b) 1961 Anayasası

6 Ocak 1961 - 27 Mayıs 1961 arasında dörtbuçuk ay gibi kısa bir sürede hazırlanan anayasa tasarısı, 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunuldu ve oylamaya katılanların yüzde 60.4'ü tarafından kabul edilerek TC'nin 1960-1980 dönemindeki anayasası oldu. Olumsuz oy (yüzde 39.4) kullananların hayli yüksek oranda olmasındaki başlıca neden; halk oylamasının plebisit taşıması, verilen oyların anayasa belgesini beğenmek veya beğenmemekten çok, askerî yönetimden memnun olmak veya olmamak anlamına gelmesiydi. Burada hemen şu soru akla gelebilir: 1982 Anayasası için yapılan oylamada yüzde 92 olumlu oy kullanılması, halkın 12 Eylül askerî yönetiminden çok memnun olduğu anlamına mı gelir? Gelmez. Kaldı ki, 1961 oylamasında yurttaşların «hayır» diyebilmeleri mümkündü. Oysa 1982'de, anayasa tasarısı kabul edilsin diye açıkça bazı baskılar uygulandı. Halkın yüzde 90'lara varan «evet» oyunun, «generaller kışlalarına çabuk dönsün» diye de verildiğini söylemek abartma olmaz.

1960 Darbesi'nden önce ve hemen sonra, Türkiye'de rejim krizine yol açan sorunlar açısından düşünülebilen hemen bütün çözüm önerilerini toplamaya çalışan 1961 Anayasası, her anayasa gibi bazı gelişmelerin, özel durumların ve uzlaşmaların yarattığı bir belge, bir tepki anayasası. Aslında her anayasa düzenlemesinin önceki döneme tepki özelliği taşıması gelenek halini aldı. 1982 Anayasası'nı hazırlayanlar da 1961'e duydukları tepkiden hareket ettiler. Bu anlamda 1961 Anayasası'nda ifade edilen tepkiler doğrudan doğruya 1950-1960 zaman diliminde yaşananlara karşı oluşmuştur. Söz konusu tepkiler Kurucu Meclis'te dengeli tutulmuş olmasına rağmen, sorunlarının yeni anayasa ile çözüleceğine inanan ve bunların yanıtlarını anayasada görmek isteyenlerin çabaları, 1924 Anayasası'na kıyasla oldukça uzun bir belgeyi ortaya çıkarmıştır.

Oluşturulan çoğulcu yapının anayasaya yerleştirilen kurum ve kurallar sistemi sayesinde ayakta tutulabileceği iyimserliğine kapılmak 1961'deki anayasa hareketinin temel özellikleri arasında yer alıyor. Aynı şekilde, anayasaya sahip çıkacak sosyal güçlerin gelişimini yine anayasada mevcut imkânlarla özendirmek yerine, yalnızca kurallar ve kurumlar sistemine bel bağlamak ve bunlar çevresinde sonu gelmez tartışmalara kaynaklık etmek de bu anayasa hareketinin bir başka önemli özelliğidir. Bununla birlikte, 1961 Anayasası'nın çoğulcu yapıyı öngören temel düzenlemeleriyle (sosyalist ve islâmcı düşünce ve eyleme konan kısıtlamaların sürmesine rağmen) rejimi, sivil toplum doğrultusunda kimi güvencelere kavuşturduğu özenle vurgulanmalıdır.

1961 Anayasası ile getirilen yeni siyasî mekanizmalar egemenlik anlayışında önemli değişiklik yapmıştır. Bu yüzden, 1924'e göre 1961 Anayasası'nda egemenlik hakkının kullanılışı bakımından parlamentonun yeri ve gücü farklılık göstermektedir. «Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümessili olup, millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder» diyen 1924 Anayasısı'na karşılık, 1961 Anayasası, «millet egemenliğini anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır» demektedir. Yani, parlamento (TBMM) egemenlik hakkını kullanan tek organ durumundan çıkmakta, anayasada sözü edilen yetkili organlardan ancak biri olmaktadır. Bu nokta demokratik devlet anlayışı bakımından iki anayasa arasındaki en önemli farktır. Egemenlik kavramında böylesine bir değişiklik, parlamenter sisteme geçiş isteğinin teorik temelleri arasında görülse bile, sonradan çeşitli gerekçelerle 1961 Anayasası'nı eleştiren çevrelere ilk bakışta hak verdirmektedir. Oysa böyle eleştirilerde görüş sahiplerinin esas sorunları gözardı ettirebilmek için tartışmayı anayasa konusuna çekerek sorumluluktan kurtulma çabalarını görmemek mümkün değil. Nitekim, 1960'ların sonuna doğru yürütmenin (hükümet) sorumsuz davranışlarını sınırlayan kimi kurum ve kurallar öne sürülerek «bu anayasa ile ülke yönetilemez» izlenimi bilinçli olarak yaygınlaştırılacaktır. Buna karşılık anayasayı savunanlar da, aynı anayasanın iktidarı sınırlayıcı işlevini muhalefet ettikleri hükümetler açısından yerli-yersiz abartarak başarısızlıkları anayasaya yıkmak taktiğinin yaygınlaşmasını kolaylaştırmışlardır.

1961 Anayasası'nın asıl şanssızlığı, kendisini benimsemeyen parlamento çoğunluklarının eli ile uygulanmak durumunda kalmasıdır. Yeri gelmişken «1961 Demokrasisi»ni yıpratan bir başka önemli neden, seçim sistemi üzerinde durulabilir. Her ne kadar anayasada seçim sistemi gösterilmiş değilse de, nisbî temsil sistemi arka arkaya denenen değişik biçimleriyle rejimin adeta parçası olmuştur. Gerçi nisbî temsil sistemi, çeşitli görüşlerin parlamentoda temsilini sağlama bakımından siyasî çoğulculuğun ön şartı sayılıyor idiyse de, bu sistemin uzun süre uygulanan barajsız d'Hont yöntemi, özellikle 1973'ten sonra hiçbir partinin tek başına iktidara gelmesine fırsat vermemiş, oyların önemli kısmı iki büyük parti arasında paylaşılırken, küçük partiler siyasette gerçek güçlerinin çok üzerinde rol üstlenme imkânına kavuşmuşlardır. Bu ise, rejimi zaafa uğratan ve büyük partiler arasında görülen kutuplaşmayı körükleyen etken diye söylenmiştir. Oysa büyük partiler arasında kutuplaşma küçük partilerin siyasette önemli varlık gösteremedikleri, koalisyonların yapılmadığı 1950'li yıllarda daha şiddetliydi. Türkiye'de 1970'lerde

pamuk ipliğine bağlı koalisyonlar, azınlık hükümetleri, partilerüstü hükümetler veya milletvekili transferlerine dayanan bir dizi hükümet bunalımı yaşandığı ve bunda seçim sisteminin de payı bulunduğu kabul edilmelidir. Aslında, yine nisbî temsil sistemi içinde kalınarak yürürlükteki seçim hukukunda yapılacak düzenlemelerle önlenebilecek sorunlar, kamuoyuna anayasa krizi şeklinde yansıtılmış ve seçim sisteminin sakıncalarından bile 1961 Anayasası sorumlu tutulmuştur.

1980 Eylülü'nde generaller ve onları destekleyen sivil güçler, sorunların çözümü için kendi deyimleriyle bol geldiğini söyledikleri 1961 Anayasası yerine 1982 Anayasası'nı yürürlüğe koyduklarında sokaktaki adam rejim krizine yol açan sorunların ortadan kalkmış olabileceği duygusuna kapılacaktı.

3. GEÇİŞ SÜRECİNİN SORUNLARI (1961-1965)

Yeni anayasayı hazırlamakla görevlendirilen Kurucu Meclis, Ocak 1961'de, genelkurmay eski başkanlarından emekli Orgeneral Rauf Orbay (1887-1964)'ın başkanlığında çalışmaya başladıktan yaklaşık bir ay sonra siyasî parti faaliyetlerine izin verilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Cumhuriyet Köylü Millet Partisi (CKMP)' nin yanında çok sayıda yeni parti kurulur. Bunlar arasında siyası yaşamda ciddî dalgalanmalar yaratacak olan partiler vardır: 11 Şubat 1961'de kurulan Adalet Partisi (AP) ve 13 Şubat 1961'deki Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi..

Genel eğilim olarak siyasî parti faaliyetlerine izin verilmesi, eğer darbeden sonra kapatılmamışlarsa veya faaliyetleri geçici bir süre durdurulmamışsa, Türkiye örneğinde askerî yönetimden normal rejime geçiş sürecinin ilk adımı oluyor. 27 Mayıs 1960'ta kurulan askerî yönetim açısından bakınca da durum aynı. Siyasî faaliyetlerin serbest bırakılması, iktidarı elinde tutan askerlerin gelecekteki niyetleri hakkında bir gösterge. Fakat MBK'ni gerileten ve giderek etkisiz kılan bir başka ilginç durum var: Haziran 1961'de MBK Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'i görevden alma ve yurt dışına gönderme kararını uygulatamıyor. Başlı başına bu olay, orduda gerçek gücün Silâhlı Kuvvetler Birliği (SKB) denilen ve askerî hiyerarşiyi temsil eden generallerin eline geçtiğinin kanıtıdır ve ayrıca anlamlıdır. Kaldı ki, hiyerarşik anlamda silâhlı kuvvetlerdeki kademeleri hiçbir zaman temsil etmeyen MBK'nin belli başlı askerî birliklerden ve ordu hiyerarşisinden güç alan SKB karşısında gerilemesi kaçınılmazdı. Bu bakımdan Tansel olayı ile gerçek iktidarın SKB eline geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim askerî cunta

gibi çalışan SKB, 1961 Eylülü'nde Yassıada mahkemelerinin verdiği ölüm cezalarının yerine getirilmesinde Gürsel ve İnönü'ye rağmen ısrarlı davranarak Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın idam edilmelerinde etkin rol alıyor.

Bununla birlikte MBK iktidarı görünüşte 15 Ekim 1961 genel seçimleri ile oluşan parlamentonun ilk toplantısına kadar devam ediyor (25 Ekim 1961) ve askerî komitenin üyeleri TBMM açıldığında yeni anayasaya göre tabii senatör olarak Milli Birlik Grubu (MBG) adıyla Cumhuriyet Senatosu'ndaki fiilî yerlerine oturuyorlar. 12 Eylül 1980'e kadar seçilmiş üyelerin yanında 19 yıl görev yapıyorlar.

(a) 1961 Genel Seçimleri ve TBMM'nin Açılması

15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerin sonucuna göre, oyların yüzde 62'sini CHP'ye karşı olan ve DP'nin tabanını temsil eden AP ile CKMP ve YTP (Yeni Türkiye Partisi) almışlardır. Bu partilere verilen oylar uygulamada 27 Mayısçılar'a (aynı zamanda CHP'ne) karşı verilmiş sayıldığından, iç ve dış çevrelerde seçim sonuçları «Menderes'in zaferi» diye yorumlanacak ve halk oylaması şeklinde kabul edilecektir. Çok haksız bir değerlendirme değil.

Seçmen kütüklerine kayıtlı seçmenlerin yüzde 81.41'inin (bu rakam 1960-1980 döneminin en yüksek katılma oranıdır) oy kullandığı 1961 seçimlerinde alınan sonuçlar şöyledir :

CHP	oyların	yüzde	36.7'si	ile	173	milletvekilliği
AP	»	»	34.7'si	»	158	»
YTP	»	»	13.9'u	»	65	»
CKMP	»	»	13.7'si	»	54	»

Çoğunluk sistemi uygulanan Cumhuriyet Senatosu'ndaki sandalye dağılımı daha farklıdır:

AP	oyların	yüzde	35.4'ü	ile	71	senatörlük
CHP	»	»	37.2'si	»	36	»
YTP	»	»	13.9'u	»	27	»
CKMP	»	»	13.4'ü	»	16	»

Seçim sonuçları bir bakıma geçiş sürecinde ciddî bunalımların yaşanabileceğini haber veriyordu. Gerçekten de 27 Mayısçılar'ın darbe ile oluşturdukları askerî yönetimden parlamentolu yönetime geçiş pek kolay ve olağan sayılabilecek ortamda yaşanmamıştır. Özellikle AP'lilerin ordu tarafından dayatılan önerileri kabul etmek du-

rumunda bırakılmaları yapılan baskılara örnek olarak gösterilebilir. AP, ilk önce cumhurbaşkanlığı seçimi için silahlı kuvvetlerin adayı Orgeneral Cemal Gürsel'i desteklemek zorunda kalmış, ardından hükümetin kuruluşunda sorun çıkmıştır. Seçim sonuçlarına göre normal olan, CHP'nin karşısında yer alan partilerin koalisyona gitmeleri idi. Buna rağmen ilk hükümet CHP-AP koalisyonu şeklinde oluşturuldu. Görünüşte parlamenter sistemin kurallarına uygun. Seçimde en çok sandalye kazanan (sandalye sayısında milletvekili sayısı alınıyor) partinin lideri sıfatıyla CHP genel başkanı hükümet kurmayı üstleniyor ama, AP buna zorla razı edilmiş gibi görünüyordu. Nitekim 1965'e doğru, ordudan gelen baskılar kalkınca meclislerdeki sandalye sayısında değişiklik olmadığı halde, CHP'ni muhalefette bırakan hükümetler kurulabilmiştir.

15 Ekim 1961 genel seçimleri ile başlayan yeni dönemin sorunlarını incelerken, seçimlerin ortaya çıkardığı anlamlı bazı sonuçlar üzerinde durulmalıdır. Bunlardan birisi CHP'nin 1957 seçimlerine göre oy yitirmesidir. Bir diğeri, küçük ve orta köylülüğün bazı kesimlerini kendine çeken ve daha çok CHP'nin gerilemesinden yararlanan CKMP bir yana bırakılırsa, DP oylarının seçimlerden yalnızca dokuz ay önce kurulan çok yeni iki parti AP ve YTP arasında paylaşılarak blok halinde varlığını koruyabilmesidir. Buna bir de Ege ve Akdeniz bölgelerinde AP'nin 1957'deki DP'den daha çok oy topladığı eklenmeli. DP'nin diğer mirasçısı YTP ise bu bölgelerde zayıf, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlüdür. AP ve YTP'den ilki büyük kent burjuvazisini, batıdaki ve güneydeki kapitalist çiftçileri ve Kuzey Anadolu'daki tütün ve fındık bölgelerinin büyük tüccarını bir araya toplarken, öteki, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki geri kalmış (prekapitalist) alanları kendisine çekmeyi başarmıştır.

(b) Yönetimin Sivilleştirilmesi : İnönü Koalisyonları

Anayasanın kabulü, genel seçimlerin yapılması ve parlamentonun açılması ile MBK askeri yönetimi hukukî anlamda sona ermişti ama silahlı kuvvetlere mensup subay gruplarının siyasî faaliyetleri devam ediyordu. Bunun en açık kanıtı, 21 Ekim 1961'de (TBMM açılmadan üç gün önce) İstanbul'daki Harp Akademileri'nde yapılan toplantıda 10 general ve 28 albay arasında imzalanan belgedir. «21 Ekim Protokolü» diye anılan bu belgeye göre;

«1. TSK mensupları, 21 Ekim 1961 günü, yapılmış olan seçimlerden sonra gelecek yeni TBMM toplantısından evvel fiilen duruma müdahale edecektir.

2. İktidarı milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine (temsilcilerine) tevdî edecektir (verecektir).

3. Bütün siyasi partiler faaliyetten men edilecek (yasaklanacak), seçim neticeleriyle MBK feshedilecek (kaldırılacak)tır.

4. Bu kararın tatbiki 25 Ekim 1961'den sonra bir güne tehir edilmeyecektir.»

Protokole imza koyanlar arasında Faruk Gürler, Faruk Güventürk, Refik Tulga, Namık Kemal Ersun, Suat Aktolga, Recai Baturalp, Vecihi Akın, Emin Aytekin, Fikret Köknar, Bedrettin Demirel.. gibi sonradan genelkurmay başkanı, kuvvet komutanı veya ordu komutanı olan general ve subaylar da vardır.

Fakat zamanın Genelkurmay Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay ve yakın çevresi tarafından benimsenmeyen protokol yürürlüğe konulamamıştır. Aynı şekilde protokolden haberdar olan CHP lideri İnönü'nün bu tür hareketlere karşı olduğunu bildirmesi, askerî yönetimin sürdürülmesinden yana olan general ve subayları yalnızlığa itmiştir. Buna karşılık parlamentonun açılmasına bir gün kala siyasî parti liderleri komutanların önünde, 27 Mayıs'a karşı çıkmayacaklarını, cumhurbaşkanlığı için Orgeneral Gürsel'in dışında kimseyi desteklemeyeceklerî ve Yassıada mahkûmlarının affını söz konusu etmeyeceklerini belirten bir başka protokole imza koymak durumunda kaldılar.

TBMM bu ortamda açıldı. Fakat daha ilk günde cumhurbaşkanlığı seçimi nedeni ile bunalımın çıkması önlenemedi. AP'nin bir kanadı bu makama bir sivili, Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil (1893-1967)'i aday göstermek istiyor ve CHP ile koalisyona yanaşmıyordu. Sonunda silahlı kuvvetlerin baskısı ve emekli bir orgeneral olan AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın yardımı ile seçime katılan tek aday Orgeneral Cemal Gürsel 607 oyun 434'ünü alarak 4. cumhurbaşkanı oldu. Ardından yine uzun çekişmelerden sonra Suat Hayri Ürgüplü (1903-1981) senato başkanlığına, Fuat Sirmen (1899-1981) meclis başkanlığına getirildiler. Askerî yönetimin lideri Gürsel'in cumhurbaşkanı seçilmesi ve ardından CHP-AP koalisyonu kurmak üzere İnönü'yü başbakanlıkla görevlendirmesi silahlı kuvvetlerden gelebilecek darbe girişimini (hiç olmazsa kısa süre için) ertelerken, aynı zamanda sivil yönetime geçişin İnönü gibi deneyimli ve parlamentoyu korumakta kararlı bir siyaset adamı önderliğinde yaşanması açısından yararlı olduğu söylenebilir. Fakat asıl önemlisi, cumhurbaşkanlığı seçiminde ordunun tutumu olup; 1966, 1973 ve 1980'

deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de aynı eğilimin sürdürülmesidir.

Cumhurbaşkanlığı ve başbakanlık makamlarının ordu açısından güvenilir kişilere teslim edilmesinden sonradır ki, bir kısım albaylar dışında, çoğu yüksek rütbeli subay ve generaller «21 Ekim Protokolü»nün uygulanmasından vazgeçerek hükümetin yanında yer almışlardır.

20 Kasım 1961 - 1 Haziran 1962 arasında görevde kalan ilk koalisyon hükümeti döneminde, CHP ile DP'nin devamı AP arasındaki çekişmeye, ülkenin çözüm bekleyen ekonomik ve sosyal sorunları ile geçiş sürecinin olağandışı şartları eklenince, Meşrutiyet Türkiyesi'nden bu yana siyaset yapan iki ana akımın bitmeyen kavgası yeniden şiddetlenmiş ve ortaklık bozuluvermiştir. Özellikle AP'liler, koalisyonun çökertilmesinde uzlaşmaz tutum içinde görünmüşlerdir.

Haziran 1962'deki iki haftalık bunalımdan sonra, 25 Haziran 1962 - 2 Aralık 1963 arasında faaliyet gösteren 2. İnönü Koalisyonu kurulmuştur. Bu, YTP ve CKMP'nin katılmasıyla gerçekleşmiştir.

Bu arada 17 Kasım 1962'de yapılan yerel seçimler, halkın eğilimini göstermesi açısından önemlidir. Muhalefetteki AP'nin beklenmeyen zaferi olan seçim sonuçlarına göre, kütüğe kayıtlı seçmenlerin yüzde 75.54'ünden yüzde 45.87'si AP'ne, yüzde 36.97'si CHP'ne, yüzde 6.5'i YTP'ne, yüzde 2.6'sı CKMP'ne oy verirken; kalan oylar (yüzde 8) MP, TİP ve bağımsız adaylar için kullanılmıştır. AP 42, CHP 23, YTP 1 ilde belediye başkanlığı kazanmışlardır.

Bir yandan da geçiş sürecinin sorunları yaşanmaktadır. Ordu içinde cuntaların yol açtığı dalgalanmalar sürmektedir. CHP ile işbirliğine yanaşmayan AP, yerel seçim sonuçlarının gösterdiği gibi güç toplarken, onunla koalisyon hükümetleri kuran YTP ve CKMP hızla zayıflamakta, erime noktasına doğru gitmektedirler. Bunalımın nasıl atlatılabileceği üzerine partiler arasında görüş birliği yoktur. AP, haklı olarak erken seçimlere gidilmesini, Osman Bölükbaşı'nın liderliğindeki MP (Millet Partisi) millî koalisyonu, YTP yeniden CHP-AP hükümetini önermektedir. İşte bu şartlarda hükümet kurma görevi tekrar kendisine verilen İnönü bağımsızların katılımı ile üçüncü koalisyonu kurar. 25 Aralık 1963 - 13 Şubat 1965 arasında görev yapan koalisyon kuruluşunu kolaylaştırmanın, o sıralar tırmanışa geçen Kıbrıs sorunu nedeniyle millî görev sayılacağını düşünen YTP, dışardan destek olur.

ABD başkanı Johnson'un Türkiye'nin garantör devlet olarak Kıbrıs'a müdahale edemeyeceğini bildiren ünlü mektubu İsmet Paşa'ya üçüncü koalisyon döneminde yollanmıştır.

1964 Haziranı'nda yapılan cumhuriyet senatosu kısmî seçimler-

de katılma oranının düşüklüğüne rağmen (yüzde 60.2), AP yine öndedir ve oyların yüzde 50.3'ünü toplayarak 51 senatörlükten 31'ini elde etmiştir. Bunun üzerine AP 1964 sonuna doğru hükümeti düşürme girişimlerini hızlandıracak ve CHP dışındaki partileri yanına almaya çalışacaktır. AP'nin çabaları kısa sürede sonuç vermiş, 13 Şubat 1965'te yapılan bütçe oylamasında 3. İnönü Koalisyonu düşürülmüştür.

Bu gelişme ile ilgili o yıllarda dolaşan yaygın söylenti, «ABD'nin Türkiye'deki çıkarları tehlikeye düşebilir, dolayısıyla daha rahat diyalog kurabileceği AP'ni tercih ederek Türk siyasetinde daha aktif rol oynayacak» şeklinde idi. 1961-1965 dönemi ayrıntılı olarak incelendiğinde, Türkiye'de anti-Amerikan dalganın hızla yükselmekte olduğu dikkat çekmektedir. 1960'lar Türkiyesi'nde siyasi gelişmelerde önemli rolü olan sosyalistler, bir yanda haftada 30 bin gibi yüksek tiraja ulaşabilen **Yön** dergisi ve Sosyalist Kültür Derneği (SKD), öte yanda küçük fakat etkin bir parti olan ve özellikle fabrika ve köylerde kendisine yandaş bulabilen Türkiye İşçi Partisi (TİP) aracılığı ile Türk-Amerikan ilişkilerini ve NATO'yu tartışma platformuna getirmişlerdir.

3. İnönü koalisyon hükümetinin görevden ayrılması ve yerine Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında AP-YTP-CKMP-MP koalisyonunun kurulmasının başka anlamı da vardır. Artık 1961 Ekimi'nden beri yaşanan sivil yönetime geçiş süreci sona ermektedir.

(c) 22 Şubat 1962 ve 20-21 Mayıs 1963 Askerî Ayaklanmaları

1960 Darbesi'nden sonra yaşanan askerî yönetimden sivil yönetime geçiş sürecinin en önemli sorunu 1961 seçimlerinde oluşan parlamentoyu dağıtarak iktidarı ele geçirmek isteyen subayların eylemleri olmuştur. Ordu üst kademeleri (generaller) hükümete bağlı kalarak parlamentoya karşı gelişen ve bazen ciddî boyutlara varan tehditlerin etkisiz kalmasını sağlamışlarsa da, genel olarak askerlerin siyasete karışmaları rejim krizini derinleştiren etkenler arasında çok önemli yeri işgal eder. Yalnız o yıllarda (1960'larda) reformları gerçekleştirebilmek umuduyla siyasete müdahale etmek isteyen asker ve sivil çevrelere haksızlık etmemek ve insafsız davranmamak gerekiyor. Onları, böyle harekete zorlayan gelişmeleri ve yapıyı dikkate almadan yapılacak her değerlendirme eksik olacaktır. Hele olup bitenlerden, yurtseverliklerinden kimsenin kuşku duymayacağı subaylar ile Harp Okulu öğrencilerini sorumlu tutmak ve askerî ayaklanmaların lideri Albay Talat Aydemir ile yakın silah arkadaşı Binbaşı Fethi Gürcan'ın asılmalarının orduyu siyasetin dışına çektiği-

ni sanmak son derece yanlıştır. Türkiye iki askerin idam edilmesi ile rejim krizini atlatamamıştır. Tıpkı 1961'de idam edilen Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan ile 1972'de Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan ve 1980'lerde aynı cezaya çarptırılan öğrenci ve işçilerin idam edilmelerinde olduğu gibi.. Bu tür idamları gerçekleştirenler, oylarıyla destekleyenler ve benimseyenler tarih açısından hep kınanması gerekenler olarak anılmalıdır.

1960'lar Türkiyesi'nde asker ve sivil pek çok kişinin gönlünde yatan devleti kurtarma düşüncesini uygulamaya koymak isterken ölüme giden Albay Aydemir ve öteki subayların eylemini açıklayabilmek için 27 Mayıs 1960'tan sonra, Ekim 1965'e kadar yaklaşık beş yıl süren, askerî yönetimden sivil rejime geçiş döneminde çeşitli çevrelerde tartışılan görüşleri bilmek gerek.

Dergi ve gazetelerde savunulan görüşlere bakılırsa birbiriyle çatışan iki ana tez vardı: Birinci tezi savunanlar Türkiye'nin toplum yapısı batılı anlamda demokrasinin işlemesine elverişli değildir; bu bakımdan ekonomik ve sosyal sorunların çözümü için batıcı siyasî modellere körü körüne bağlı olunmamalıdır görüşündeydiler. İkinciler ise, Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmek için köklü reformlara ihtiyaç olmadığını düşünüyorlardı. Bunlara göre 1950-1960 tecrübesi tesadüfî unsurların araya girmesiyle soysuzlaşmıştır. Yeni demokrasiye, o zamanki adıyla ikinci cumhuriyete güvenle bakmak gerekiyordu.

Siyasî planda birincilerin tezi Jön Türkler - İttihat ve Terakki - Müdafaai Hukuk - CHP yolunun sürdürülmesini, yani köktenci reformlar yapabilecek tek parti yönetimini; öteki ise, Prens Sabahattin - Hürriyet ve İtilaf - Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası - Serbest Cumhuriyet Fırkası - DP yolunun, yani muhafazakâr partilerin çoğunlukta ve yönetimde olduğu bir rejimi amaçlamaktaydı. Ekonomik planda zaten önemli bir güç olan devlet işletmeleri sonradan birinci tezi savunan kesimlerce yeni devletçilik şeklinde formüle edilecek olan modele, kapitalist olmayan kalkınma yoluna götürecekti.

İki ana tez etrafında yapılan tartışmalarda birinci tezi savunan, yani reformları gerçekleştirebilmek için batıcı siyasî modelleri körü körüne benimsememeyi düşünen kesimin (bunlar genellikle sol eğilimli aydınlar olup kalkınma yolu olarak benimsedikleri sosyalizmi yaymak için milliyetçi-devrimci çizgide yayın yapan haftalık **Yön** dergisinde toplanmışlardı) genel oya dayalı seçimler ile ortaya çıkan parlamento bileşiminden hoşnut olmaması ve çok partili siyaseti ekonomik ve sosyal gelişmenin önünde engel görmesi, kendi deyimleriyle «cici demokrasi» adını verdikleri parlamentoculuk'a karşı

tutum almaları, yalnız 1960'lar Türkiyesi'ne has bir eğilim değildir. Benzer görüşler kimi Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde de gelişme imkânı bulmuştur. Mısır ve özellikle Cezayir'de asker ve sivil aydınların iktidara el koyarak kapitalist olmayan kalkınma yolu şeklinde formüle ettikleri modeli uygulamaya çalıştıkları biliniyor.

Türkiye'de, bazı farklılıklar gösterse bile böyle bir model arayışı için 1961-1967 arasında **Yön**, 1969-1971 arasında **Devrim** dergileri etrafında toplanan aydınların (bunlardan bazıları 9 Mart 1971'de kendilerine yandaş general ve subaylarla darbe girişiminde bulundukları ve gizli örgüt kurdukları gerekçesiyle 12 Mart 1971 askerî yönetimince tutuklanmışlardır), «Türk sosyalizmi» veya «yeni devletçilik» adını verdikleri çabalar vardı. Burada bir adım daha giderek şunları söylemek mümkün: Türkiye solunda 1971'e kadar Millî Demokratik Devrim (MDD) tezi altında savunulan bu görüşler, 1960'lı yıllarda Mısır ve Cezayir gibi ülkelerde yaşanan ve bazı çevrelerce «Afrika sosyalizmi» diye tanımlanan milliyetçi-devrimci kalkınma programı ile eşdeğerdir.

Kuşkusuz bütün bunlardan amaç, 22 Şubat ve 20-21 Mayıs askerî ayaklanmalarının önderi Albay Aydemir ve öteki subayların sol düşüncede yer aldıkları veya Türkiye'yi kapitalist olmayan kalkınma yolu denilen «Afrika sosyalizmi»ne yöneltmek istedikleri değildir. Gerek 27 Mayıs 1960'ta darbeyi gerçekleştiren subaylar, gerekse Aydemir ayaklanmalarına katılan isyancı subay ve askerî öğrenciler, 1971 Türkiyesi'nde parlamentoyu kapatmak isteyen sol eğilimli sivil ve asker kesimler için örnek oluşturmuşlardır.

1960 Darbesi'nde Kore'de görevli olduğu için askerî eylemde ve ardından kurulan MBK'nde yer alamayan Kurmay Albay Talat Aydemir (1917-1964) yurda döndükten sonra MBK tarafından Harp Okulu komutanlığına atanmış, bu görevinde iken askerî isyan hazırladığı ve 22 Şubat 1962'de eyleme geçtiği gerekçesiyle ordudan çıkarılmıştır. Kasım 1960'ta MBK'nden tasfiye edilerek sürgüne gönderilen 14'lerin daha sonra yurda geri dönmeleri üzerine faaliyetlerini hızlandıran Aydemir'in, 20-21 Mayıs 1963'te giriştiği ikinci askerî ayaklanma eylemi de başarısızlıkla sonuçlanınca taraftarlarıyla birlikte tutuklanarak askerî mahkemede yargılanacaktır.

Albay Aydemir'in ilk eylemi olan 22 Şubat 1962 ayaklanmasında hükümete bağlı askerî birlikler duruma hâkim olunca birçok subayın yerleri değiştirilmiş, 69 subay ordudan çıkarılmıştır. Başbakan İnönü'nün isteği ile bu subaylar hakkında hiçbir kovuşturma yürütülmemiştir. Ayaklanmaya 500'ü subay olmak üzere 8 bin asker katılmıştı. 20-21 Mayıs 1963 ayaklanması ise öncekine göre farklı sonuçlar doğuran ve geniş bir çevre ile bağlantı kurularak gerçekleş-

tirilen bir eylemdir. Bu ayaklanmada hükümete bağlı askerlerle isyancılar arasındaki çatışmalarda (1 hava albayı, 1 binbaşı, 2 harp okulu öğrencisi ve 4 er olmak üzere) 8 kişi ölmüş, aralarında yüksek rütbeli general ve subayların yer aldığı 26 kişi yaralanmıştır.

Yapılan yargılamalarda askerî darbe girişiminin önderi Kurmay Albay Talat Aydemir ve 6 arkadaşı (Fethi Gürcan, Erol Dinçer, İlhan Baş, Cevat Kırca, Osman Deniz ve Ahmet Güçal) ölüm; 30 kişi ömür boyu, 11 kişi 15 yıl, 5 kişi 12 yıl, 2 kişi 8 yıl, 2 kişi 6 yıl, 13 kişi 3 ay hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Aralarında MBK'nden tasfiye edilen 14'lere mensup bazı eski subayların bulunduğu 38 kişi ise beraat ettirilmiştir. Darbe girişiminde aktif olarak yer alan ve ayaklanmanın hemen ardından Harp Okulunda tutuklanan askerî öğrencilerden 1293'üne beraat 91'ine 3 ay, 75'ine de 4'er yıl hapis cezası verilmiştir. Ayrıca bütün öğrenciler okuldan atılmışlardır. Haklarında ölüm kararı verilenlerden Binbaşı Fethi Gürcan (26 Haziran 1964) ve Kurmay Albay Talat Aydemir (5 Temmuz 1964)'in cezaları asılarak yerine getirilmiş, ötekilerin cezaları ise 1966'da çıkarılan af yasası ile kısmen veya tamamen kaldırılmıştır.

Askerî mahkemedeki yargılamalar sonucu hükümet, ordu içinde belirli gücü olan ve parlamenter hayatı zorlaştıran kimi subayları etkisiz kılma imkânını elde etmiştir. Bu anlamda Albay Aydemir'in arkadaşları ile planladığı ayaklanmalarının bastırılabilmiş olması, sivil rejimi savunanlara esaslı bir üstünlük sağlamıştır denilebilir.

Ayaklanmaların önemli bir etkisi de kurum olarak silahlı kuvvetlerde yaşanmıştır. 1960'ta genç subayların gerçekleştirdikleri askerî eylemin ordu üst kademelerinde yol açtığı kısa süreli endişe ve korku ortamından sonra yeniden oluşturulan hiyerarşi (Orgeneral Cevdet Sunay'ın önderliğindeki yüksek komuta konseyi) Başbakan İnönü'nün olağanüstü çabası ile 22 Şubat 1962 ve 20-21 Mayıs 1963'te albay ve altındaki kademelerden gelen subay ayaklanmalarını bastırdıktan sonra, 27 Mayıs 1960 çizgisini benimseyen kesimlerin ordudan elenerek, mümkün olduğu anda tasfiye edilmeleri işine öncelik vermiştir. 1962 ve 1963 askerî ayaklanmalarında yaşanılan olaylar Türk Ordusu'ndaki değişimin ve yeni yapılanmanın ilk sonuçlarıdır. O nedenledir ki, 12 Mart 1971'de aynı zamanda Millî Güvenlik Kurulu üyesi olan generallerin gerçekleştirdikleri askerî darbe, zamanın hükümetine olduğu kadar, ordunun kendi bünyesinde yükselen muhalefete (9 Martçı'lara) karşı bir iç-darbe olup; Aydemir ayaklanmalarını bastırdıktan sonra daha güçlenen yüksek komuta konseyinin askerî kurulu düzeni koruma ve sağlamlaştırma hareketi olarak algılanmalıdır.

(d) Geçiş Sürecinin Tamamlanması : AP-YTP- CKMP-MP Koalisyonu

Bir yıl ara ile subay gruplarının kalkıştıkları iki ayaklanmayı etkisiz kılmada silahlı kuvvetlerin üst kademeleri ile birlikte önemli rol üstlenen Başbakan İnönü, Türkiye'yi askerî yönetim tehlikesinden (o an için) uzaklaştırdıktan sonra, geçiş dönemi başbakanı görevini başarı ile tamamlamış oluyordu. CHP ile Bağımsızlardan oluşan ve YTP'nin dışardan desteklediği 3. İnönü koalisyonunun 1965 Şubat'ındaki bütçe görüşmelerinde düşürülmesi zor olmamıştı. Artık siyasette çeşitli engellemelere rağmen yükselişi durdurulamayan yeni güç (daha doğrusu eski güç, DP) AP duruma hâkim olmuştu. Zaten genel seçimlere az bir süre vardı.

Yeni hükümeti AP listesinden seçilen bağımsız Kayseri senatörü Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında AP, YTP ve CKMP'li üyeler oluşturdu. Başbakan yardımcılığına AP'nin henüz milletvekili olmayan Genel Başkanı Süleyman Demirel getirilmişti. 20 Şubat 1965 - 10 Ekim 1965 arasında kısa süre görevde kalan Ürgüplü koalisyonunun oluşumu, ordu yüksek komuta çevrelerinde AP hakkındaki düşüncenin değiştirildiğini göstermesi bakımından ilginç bir örnektir. AP - Genelkurmay ilişkilerinde 1970 sonuna kadar sürecek ateşkes dönemi yaşanacaktır. Aslında sözü edilen ateşkesin kendi içinde 1966 cumhurbaşkanlığı seçimleri türünden ittifakı da barındırdığı biliniyor.

Ateşkes durumunda 1960 Darbesi sırasında ordunun kendi içinde yaşadığı dalgalanmalar (subaylar, hükümete ve ordu hiyerarşisine karşı eylem yapmışlardı) ve ardından generallerin Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adlı ordu hiyerarşisini temsil eden örgüt aracılığıyla güçlerine kavuşmalarının olduğu kadar, AP'nin yerel seçimlerde ve Cumhuriyet Senatosu kısmî yenileme seçimlerinde aldığı oylarla en büyük parti durumuna yükselmesinin ve iç ve dış siyaset çevrelerinde bu partiye artık kesin iktidar gözüyle bakılmaya başlanmasının da payı vardır. Bu arada partinin genç önderi Süleyman Demirel'in geniş seçmen kitlesini iktidara yönelik eyleminde birleştirirken gösterdiği başarı küçümsenmemelidir. Ordu üst yönetiminin de genellikle böyle bir ateşkes ve ittifak peşinde olduğu hesaba katılmalıdır. Nitekim yeni duruma ayak uydurmakta hiç güçlük çekilmemiş, 27 Mayısçılarla ve onların 1961 Anayasası'nda ifadesini bulan ideolojisi ile ilişkileri kesen yüksek komuta kademeleri parlamentodaki muhafazakâr çoğunluk ile gönül birliği içinde görünmüşlerdir.

Ordu bürokrasisinin üst kademeleri ile AP'nin genç önderi De-

mirel arasında başlatılan yumuşama ve ardından geliştirilen ittifak, 27 Mayıs 1960 günü askerî eylemi gerçekleştiren subayların Haziran 1960'ta önce Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra da Genelkurmay Başkanı yaptıkları Orgeneral Cevdet Sunay (1899-1982)'ı Mart 1966' da 5. cumhurbaşkanı olarak Çankaya'ya çıkaracaktır.

B. ADALET PARTİSİ İKTİDARININ İLK EVRESİ (1965-1971)

1. EKİM 1965 SEÇİMLERİ

10 Ekim 1965 günü yapılan genel seçimlerde Süleyman Demirel'in liderliğindeki AP, oyların yaklaşık yüzde 53'ünü (240 sandalye) toplayarak tek başına iktidar olma başarısını gösterirken, CHP' nin oyları yüzde 29'un (28.7) altına (134 sandalye) düştü. Seçime giren öteki partilerden MP, yüzde 6 (31 sandalye), YTP yüzde 3.7 (19 sandalye), TİP yüzde 2.9 (15 sandalye), CKMP yüzde 2.2 (11 sandalye) kazandılar. Milletvekillerinin dağılımında seçim sisteminin de rolü vardır. 1965 seçimlerinden önce seçim yasasında yapılan değişikliklere göre, bir seçim çevresinde değerlendirilmeyen artık (fazla) oyların ülke düzeyinde birleştirilerek kalan sandalyelerin partiler arasında dağıtılması öngörülüyordu (millî bakiye sistemi).

Teknik açıdan her oyun değerlendirilmesini ve çeşitli eğilimlerin parlamentoya yansımasını amaçlayan düzenlemenin, AP'nin tek başına seçim kazanmasını engelleyeceği sanılmış, fakat sonuç umulduğu gibi olmamıştır. Millî bakiye sisteminin 1965 seçimleri açısından en önemli sonucu, sosyalistlerin parlamentoda ilk kez grup (TİP) kurmalarıdır. Bunun Türk parlamentoculuğu açısından dinamik bir etkisi olduğu kabul edilmelidir. TİP'li sosyalist milletvekillerinin parlamentoda yer almaları ile TBMM genel kurulu Türkiye' nin iç ve dış sorunlarının iktidara ve muhalefete mensup üyelerin çeşitli engellemelerine rağmen tartışılabildiği bir forum niteliği kazanacaktır.

Küçük partilerin parlamentoya temsilci gönderememeleri halinde seçimlerde elde ettiği 240 sandalyeden daha fazlasını, hatta gündeminde yer alan anayasa değişikliklerini gerçekleştirmeye yetebilecek çoğunluğu elde etmesi mümkün olacak olan AP'nin önerisi ile 1968 Senato seçimlerinden önce millî bakiye sisteminden vazgeçilmiştir. Hiçbir seçim bölgesinde yeterli oyu alamayan TİP gibi küçük partiler değişiklikten zarar görmüşlerdir. Nitekim 1969 seçimlerinde (1965'e göre 30 bin kadar oy kaybetmişti) TİP ancak 2 sandalye kazanabilecektir.

1965 genel seçimlerinde mutlak çoğunluğu elde eden AP, ülke genelinde başarılı olmuş fakat asıl göz kamaştırıcı sonuçları Batı bölgesinde elde etmiştir. Ege'de kendi ortalamasını yüzde 10.8, Marmara'da yüzde 4.8 aşmıştır. Buna karşılık Doğu ve Güneydoğu'da ortalamasının gerisine düşmüştür. AP'nin büyük ilerlemesi, 1961 seçimlerinde sırasıyla yüzde 14 ve 13.7 oy oranına sahip CKMP ve YTP'nin önemli miktarda oy yitirmelerine yol açmıştır.

Yine bu seçimlerde CKMP oylarının bir bölüğü MP'ne gitmiştir. Sert ve ani çıkışlarıyla ünlü siyaset adamı Osman Bölükbaşı'nın MP'si Orta Anadolu'da Amasya, Yozgat ve Nevşehir'de yüzde 20'nin, Kırşehir'de ise yüzde 50'nin (Bölükbaşı Kırşehirli'dir) üzerinde oy toplamıştır. YTP'nin Doğu ve Güneydoğu'daki oy tabanı ise daralmış, yüzde 20'nin üzerinde oy aldığı 5 ile (Bingöl yüzde 30.9, Diyarbakır yüzde 23.1, Hakkâri yüzde 55.1, Tunceli yüzde 21.8, Ağrı yüzde 42.8) sıkışmıştır. Seçimlerden kısa süre önce yayımladığı Beyaz Kitap'ta ortanın solunda yer aldığını açıklayan CHP, belki de bu yüzden bir kısım geleneksel oylarını yitirirken, yenilerini kazanabilecek kadar zaman bulamamıştır.

DP'nin oylarına sahip çıkma ve mirasçısı olma amacıyla 11 Şubat 1961'de 27 Mayısçılar'ın ilk Genelkurmay Başkanı Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın liderliğinde, Necmi Ökten, Tahsin Demiray, Şinasi Osma, Muhtar Yazır, Kâmuran Evliyaoğlu, Cevdet Perin, İhsan Önal, Emin Acar ve Mehmet Yorgancıoğlu tarafından kurulan AP'nin iktidar yürüyüşü, tıpkı DP'ninki gibi kısa olmuş, 1965 genel seçimlerinden (bazı aralarla) 12 Eylül 1980'deki askerî darbeye kadar sürebilmiştir.

27 Ekim 1965'te Süleyman Demirel'in başbakanlığı ile başlayan AP iktidarının ilk evresi Başbakan ve AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Silahlı Kuvvetler tarafından görevden ayrılmak zorunda bırakıldığı 12 Mart 1971'deki askerî müdahaleyle son bulmuştur.

Dış ilişkilerde ABD ile SSCB arasında yumuşamanın hüküm sürmeye başladığı ve dünya ekonomisinin çevre ülkelerinde büyümelere izin verdiği bir ortamda hükümet kuran Demirel, avantajlı konumunu iyi kullanabilmiştir. Özellikle Ortadoğu'da ve büyük komşu SSCB ile ilişkilerinde Menderes'e göre çok şanslı konumda olan AP lideri, dünya politikasındaki yumuşamanın etkisiyle rahat davranma imkânı bulmuş ve Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinin gelişiminde olumlu rol oynamıştır.

Bununla birlikte Demirel hükümetlerinin asıl avantajı, Batı Avrupa ülkelerinde çalışmak zorunda kalan işçi yurttaşların anavatana gönderdikleri döviz olsa gerektir. Bütün bunlara iyi giden havaların etkisiyle bol ürün ve montaj da olsa sanayinin gelişmesi ek-

lenince, halk, Demirel ile birlikte Menderes iktidarının ilk evresinde (1954'e kadar) yaşanılan bolluk döneminin yeniden geldiğini düşünecekti. Toplumun bütün kesimlerinde ancak filimlerde görülebilen tüketim düzeyine erişme umutları uyanmış, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi.. gibi eskiden lüks sayılan dayanıklı tüketim malları ailelerin sıradan ihtiyaçları haline gelmişti. Karayolları ve enerji alt yapısının o günkü şartlarda yeterliliği, üstelik enerji maliyetinin çok düşük olması, otomotiv sanayiini özendirmekte ve iç pazarı canlı tutmaktaydı.. Yabancı **«know-how»**, teknoloji ve sermaye ile de işletilse, genelde montaj hattı olmaktan öte özellik taşımasa bile, sanayideki birikim küçümsenmeyecek düzeyde idi. Batıda firma içinde oluşan işbölümü Türkiye'de ucuz maliyet ve yüksek kazanç arzusu ile firma dışına kaymış, bu yoldan küçük atölye sahiplerine iş imkânı çıkmıştır. Dolayısıyla 1965-1971 dönemini muhalefetteki CHP ve TİP'nin iddialarının aksine Halk-AP diyaloğunun (tıpkı DP ile olduğu gibi) sağlamca kurulduğu bir zaman dilimi şeklinde tanımlamak gerekiyor.

Ekonomide yaşanan gelişme veya genişlemenin (buna nicel büyüme demek de mümkün) karşısında merkez ve solda yer alan aydınların savundukları sosyal adalet, bağımsızlık.. türünden kavramları ekmek ve su gibi temel ihtiyaçlar haline getiremeyişleri yüzünden halk kitlelerinden seçimlerde gerekli yankıyı alamadıkları biliniyor. Bunun üzerine söz konusu çevreler parlamento dışı muhalefet (PDM) eğilimini yaygınlaştırıyorlar.

Üniversitelerde hızlı kalkınma stratejisi arayışı içinde bulunan köktenci öğrencilerin önderlik ettiği boykot ve gösteriler yaygınlaşırken, ana muhalefet lideri İnönü eylemci öğrencileri haklı buluyor, Başbakan Demirel de görüşlerini «yürümekle sokaklar aşınmaz» biçiminde dile getirerek Türkiye'nin demokratik gelişmesi bakımından az rastlanan bir yaklaşım içine giriyorlardı. Bununla birlikte, AP'nin siyasî çoğulculuğu bütün kurumlarıyla benimseyerek savunduğunu gösteren ciddî kanıtlar bulmak (dönemin tarihini yazacaklar için) zor olacaktır. Çünkü söylenenin aksine, 1971 öncesindeki AP hükümetleri öğrenci ve işçilerin gösterilerine hoşgörü ile bakıyormuş gibi gözüküyorlarsa da, gelişimlerini görmezlikten gelerek el altından destekledikleri sağcı milisleri güvenlik kuvvetlerinin yardımcısı (!) durumuna yükseltenleri kollamışlar ve onları öğrenci ve işçi topluluklarının üstüne salmışlardır. Bu yolla AP hem kendi yıpranmasını önleyeceğini, hem de rejim düşmanı bildiği solun gösterilerine halkın kendiliğinden tepkide bulunduğu görüntüsünü başarılı bir şekilde vereceğini umut etmiş olabilir. Gösteri ve eylemlerin yol açtığı dalgalanmaları kullanarak başından beri karşı olunan

1961 Anayasası'nı kendi istekleri doğrultusunda değiştirmek planı da mümkün görünüyor. Nedeni ne olursa olsun, bu tür politikaların 12 Mart 1971 askerî müdahalesine yol açan rejim bunalımındaki rolleri unutulmamalıdır.

Böyle bir değerlendirme, muhtıracı generallerin haklı oldukları şeklinde yanlış bir anlamaya götürmemeli. Hangi nedenle olursa olsun, bir partinin seçimle geldiği iktidardan zamanı gelince veya usulüne göre yine aynı şekilde ayrılması temel kuralı her durumda ve şartsız olarak savunulmalıdır. Yoksa, birileri istedi diye parlamento desteğine sahip bir parti liderinin başbakanlıktan ayrılmak durumunda bırakılması demokrasi ile bağdaştırılamaz.

2. PARLAMENTODA FARKLI GÖRÜŞLER

Cumhuriyet Türkiyesi parlamentolarının bileşimi incelendiğinde siyasî yelpazede yer alabilecek farklı görüşlere hiçbir dönemde hoşgörü ile bakılmadığı görülür. Cumhuriyeti kuran ve onunla özdeşleşerek iktidarını sürdüren CHP'nden kopan bir grubun oluşturduğu ve 1950-1960 arasında iktidar olan DP'ye izin verilmesinin özel nedenleri var. 1924'ün muhalefeti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ve 1930'un güdümlü muhalefeti Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) bir kenara bırakılırsa, 1946'da çok partili siyasete geçişte ve sonrasında kurulan DP dışındaki partilerin etkili olabildikleri söylenemez. Sistemin iki ana parti etrafında döndürülmek istenildiği de bir başka gerçek. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ABD güdümlü parlamentoculuk hareketinin belirgin özelliği..

1961 Anayasası ile başlayan evrenin 1946'ya göre olumlu yanı, özellikle 1965 seçimlerinde seçim sisteminin yardımıyla parlamentoya birbirleriyle farklı dünya görüşlerine sahip partilerin girebilmesidir. Farklı dünya görüşlerini benimseyen yurttaşların partiler şeklinde örgütlenmeleri ve kısıtlamalar altında olsa bile siyaset yapabilmeleri demokrasi açısından önemli. Belki böyle olumlu yanları fazla olduğu için 1961'den 1980 sonbaharına kadar yaşanılan 20 yıla, öncesi ve sonrası ile kıyaslanarak «1961 Demokrasisi» demek mümkün oluyor. Türkiye'nin demokrasi tarihi açısından böyle bir övüncün onuru ise 1961 Anayasası'na ve 27 Mayısçı subaya ait.

Bu olgu yalnızca 1961 Anayasası'nın belirli sınırlar içinde siyaseti geliştiren (besleyen) mekanizmalara sahip olması veya seçim sistemi ile açıklanamaz. Asıl ve önemli neden çok daha başkadır. Sosyal ve ekonomik yapıdaki değişmeden kaynaklanmaktadır. Üretici güçlerin gelişmesi ile ekonomik alanda çıkarları birbirleriyle çatışan sınıf ve tabakalar arasındaki anlaşmazlıklara farklı açılardan

yaklaşarak çözüm önerisinde bulunan parti ve güçler siyaset sahnesine çıkıyorlar. Bazen Türkiye İşçi Partisi (TİP), Millî Nizam Partisi (MNP) ve Demokratik Parti (DP) örneklerindeki gibi yeni partiler kuruluyor; bazen de CHP'ndeki gibi partilerin kendi içinde bir değişim süreci başlıyor. Bu açıdan bakıldığında, 1961 Anayasası'nın uygulandığı 20 yıl boyunca yaşanılanlar, sosyal ve ekonomik temele dayanan siyasî partilerin anayasa maddesiyle veya mahkeme kararı ile ortadan kaldırılabileceğini sananları hep yanıltmıştır. Böyle yasakları koyanların en fazla başarabildikleri (her zaman değil), söz konusu partilerin isimlerinde ve simgelerinde yapılan değişikliklerdir. Bu ise yasakçıların düştükleri acıklı durumu gösterir.

(a) Cumhuriyet Halk Partisi'nde Değişim : Ortanın Solu

1960'lı yıllarda sosyal ve ekonomik sorunların oldukça geniş platformda tartışılabilir olması, özellikle aydınlar arasında sosyalist düşüncenin hızla taraftar bulması, CHP'ni yeni kimlik arayışına itmiştir. Elbette buna, bir de dış dünyada yaşanan yumuşamayı (detant) eklemek gerekli.

CHP lideri İsmet İnönü sonradan (1972) kendisini partisinden ayrılmak zorunda bırakan değişim sürecini başlatan ortanın solu görüşünün aslında yeni bir şey olmayıp, devletin kuruluşundaki 6 ilke (altı ok)'ye dayandığını şöyle anlatacaktır:

> «CHP bünyesi itibariyle devletçi bir partidir. Bu sıfatla elbette ortanın solu bir anlayıştadır. 1923'teki harap ülkede devletçilik nasıl tek, eşi ve yardımcısı olmayan bir kalkınma çaresi idiyse, bugün de ekonomik hayatımızın temel bir unsurudur.»

İnönü'nün sözleri karşı partilerce ve özellikle AP'nin bütün gösteri ve toplantılarında «ortanın solu Moskova yolu» şeklinde çarpıtılarak, partiler yelpazesinin (o yıllarda) merkezinde yer alan CHP'nin sol kanata geçmesi duyurulmak isteniliyordu. İşin ilginç yanı, AP ve öteki muhafazakâr partiler, CHP'ne yönelttikleri suçlamayı yalnız seçim alanlarında değil parlamentoda da sürdürmüşlerdir. Bu durum olsa olsa muhafazakâr politikacıların ne kadar sığ bir siyaset anlayışına sahip olduklarını gösterir. Gerçekten de Türk sağı hemen bütün kesimleriyle kendi varlığını doğal bulur ve savunurken, karşısında sol düşüncenin ve örgütlerin olması gerektiğini, bunun hiç olmazsa sistemin devamlılığı açısından zorunlu olduğunu kavramak istemez. Türk partiler rejimini bir kanadı yaralı kuşa benzetmek yerindedir. 12 Eylül 1980 öncesinde muhafazakâr çevreler-

den bazıları yaralı kanadın kopartılmasını savunurken kuşun avcılar tarafından kolayca yakalanıvereceğini unutmuşlardır.

Sağ kanatta AP'nin 1965'de tek başına iktidara gelmesinden sonra ortanın solu sloganıyla merkez-solda yer almaya çalışan CHP'nde seçim yenilgisinin de etkisiyle bir dalgalanma yaşanacaktır. Partide karşıt gruplar arasındaki hesaplaşma gündemdedir. Kendi anlatımlarına göre ortanın solunda ve sağında yer tutan iki grup arasındaki mücadelede Genel Başkan İnönü birincilerin safında olmuş ve başlatılan reform hareketini desteklemiştir.

Ortanın solu hareketinin sözcüsü ve önderi, CHP'nin önce genel sekreterliğine (18 Ekim 1966) sonra genel başkanlığına (14 Mayıs 1972) seçilen Bülent Ecevit'tir. Ecevit'in önderliğinde sosyal demokratlar Ekim 1968'deki 19. Kurultay'dan sonra ortanın solu adıyla başlattıkları yeni hareketi 1969 seçimleri için yayımladıkları bildirgede düzen değişikliği şeklinde adlandırarak, dönüşümün kazandırdığı yeni kimlikle seçmen karşısına çıkmışlardır. Parti-içi hesaplaşmaların yol açtığı bölünme ve ayrılmalar yüzünden CHP'nin oyları yüzde 27.4'e düştü fakat millî bakiye usulünün terkedilmesi sayesinde parlamentoya 143 milletvekili (1965'te bu sayı 134 idi) sokmayı başardı.

(b) Sosyalistler Parlamentoda : Türkiye İşçi Partisi (TİP)

1960 askerî eyleminin sonucu olarak 1961 Anayasası ile girilen nisbî demokrasi ortamında gelişen sol düşünce TİP aracılığı ile ilk kez parlamentoda grup kurma başarısını göstermiştir. TİP, 12 Mart 1971 askerî yönetimi döneminde siyaset dışına itilip Anayasa Mahkemesi'nce kapatılıncaya kadar, 1961 Anayasası'nı esas alarak anayasa ile sosyalist kuram arasında ilişki kurma çabasını ve bu çerçevedeki mücadelesini sürdürmüştür.

13 Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kurulan partinin siyasî hayattaki gerçek faaliyeti İstanbul Hukuk Fakülteşi eski öğretim üyelerinden Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığa seçilmesi ile başlar. 1961 Anayasası'nı dinamik açıdan yorumlayan Aybar ve arkadaşları, orada amaçlanan toplumun ancak sosyalist düzende gerçekleşebileceğinden hareket ile siyasî eylemlerini bu hedefe varmaya yöneltmişlerdir. TİP'nin 9-10 Şubat 1964'te İzmirde toplanan birinci büyük kongresinde kabul ettiği programın başında TBMM'nin 21 Ekim 1920 tarihli bildirisi ile Atatürk'ün 1 Aralık 1921'deki «(..) milletçe bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı milletçe savaşmayı uygun gören bir

doktrini izleyen insanlarız» sözleriyle biten ünlü konuşması yer alıyordu.

Toplantıları, üyeleri, lokalleri giderek daha fazla saldırılara uğrayan TİP, karşısına çıkarılan bütün engelleri aşarak 1965 seçimlerine girme hakkını elde ederken, büyük kent merkezlerinden yurdun en uzak köşelerine, kamuoyunun gündemine tabu sayılan konuları sokmuştur.

Seçim öncesinde millî bağımsızlık ve egemenlikle bağdaşmayan bütün belgelerin kaldırılması gerektiğini, ABD ile yapılmış ikili andlaşmalar yüzünden 35 milyon m^2 vatan toprağının işgal altında olduğunu belirtmiş; seçim bildirgesinde üsler, ikili andlaşmaların kaldırılması, banka ve sigortaların devletleştirilmesi, gerçek toprak reformu, halktan yana planlı devletçilik, düşünce özgürlüğünün ifadesi olan gösteri ve örgütlenme hakkı üzerinde ayrıntılı görüş ve önerilere yer vermiştir.

AP'nin, seçimlere katılmaması için Yüksek Seçim Kurulu'na yaptığı itirazlara rağmen 1965 seçimlerine 54 ilde katılarak geçerli oyların yaklaşık yüzde 3'ünü oluşturan 276.101 oy alarak parlamentoda 15 sandalye kazanmıştır. TİP'nin grup oluşturarak parlamentoda yer almasından sonra yapılan saldırılar meclis oturumlarında ve koridorlarında sürmüş, özellikle AP'li milletvekillerinin genel kurulda sosyalist üyelere fizikî saldırılarda dahi bulundukları gözlenmiştir.

Sosyalist milletvekilleri partinin seçim öncesinde iç ve dış sorunlar hakkında kamuoyuna sundukları temel tezlerini, parlamento gündemine getirmekte her zaman kararlı ve cesur davranabilmişlerdir. TİP lideri Mehmet Ali Aybar ve arkadaşları tarafından parlamentoya sunulan yasa tasarılarından bazıları şunlardır:

- Topraksız ve az topraklı köylüye toprak verilmesi
- Tarımda kiracılık ve ortakçılığın yoksul köylü lehine düzenlenmesi
- İşsizlik sigortası
- Petrolün millileştirilmesi
- Tasarruf bonolarının iptali
- Yabancı sermayeyi teşvik kanununun iptali
- İşverenin lokavt hakkını kaldıran ve grevlerle ilgili yasak ve sınırlamaları en aza indiren, hükümetin yetkisini kısıtlayan düzenleme
- Vergi yükünü emekçiden sermaye ve toprak sahibine kaydıran düzenleme

- Köy bölge okulları kurulması ve ilkokul öğrencilerine ders araç ve gereçlerinin parasız verilmesi

Bütün bu yasa önerileri aslında 1960'lar Türkiyesi için alışılmadık bir durumdur. Kaldı ki 15 sosyalist milletvekilinin parlamentoda yer alabilmeleri bile tek başına Türkiye'deki demokratik gelişme açısından önemli aşama sayılmalıdır.

TİP, 20 Temmuz 1971'de siyasî partiler yasasına aykırı faaliyette bulunduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. 12 Mart askeri yönetimince tutuklanan partinin o sıradaki genel başkanı Behice Boran (1910-1988) ve merkez yöneticileri Şaban Erik, Sait Çiltaş, Sadun Aren, Adil Özkol, Bekir Yenigün, Osman Sakalsız, Yalçın Cerit, Nejat Öktem, Turgut Kazan, Can Açıkgöz, Yavuz Ünal, Hüsamettin Güven, Hüseyin Ergün, Adnan Keserbiçer, Nejat Erel Yazıcıoğlu, Oral Çalışlar, Hüseyin Özşahin, Erdal Orhan, Mehmet Tuncer ve Ejder İme askerî mahkeme tarafından 6-15 yıl arasında değişen ağır hapis cezasına mahkûm edilmişlerdir. Boran ve arkadaşları 1803 sayılı Af Kanunu'nun bazı maddelerinin Anayasa Mahkemesi'nce iptali üzerine 12 Temmuz 1974'te tahliye edilmişlerdir.

(c) Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'nden Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'ne

1960 Darbesi'nde CHP ile birlikte varlığını sürdüren CKMP, 1960'ların ortasında kimlik ve kadro değişimi yaşamış, 1969'da ise adını değiştirerek (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP) Türk sağ radikalizminin örgütlü eylem gücü durumuna yükselmiştir. Başlangıçta küçük toprak sahibi ve esnafın çıkarlarını temsil eden CKMP, Osman Bölükbaşı ve arkadaşlarının ayrılması ile (1962) etkinliğini yitirerek küçülmüştü. Buna rağmen 2. İnönü ve ardından Ürgüplü hükümetlerinde koalisyona katılması partiyi bir süre daha yaşatmış, sürgünden dönen 14'lerden Kurmay Albay Alpaslan Türkeş ve bazı yakın arkadaşlarının üye olması (1965) ona canlılık kazandırmıştır.

CKMP genel müfettişliği görevi verilen Alpaslan Türkeş, partinin yerel örgütleriyle doğrudan ilişkiye girerek onları yanına çekmeyi başarınca, önce genel başkanlığa seçilmiştir. Ardından 8-9 Şubat 1969'da Adana'daki kongrede partinin adı yeni kimliğine uygun şekilde değişecektir. Aynı kongrede kabul edilerek partiye yarı-askerî örgüt hüviyeti veren tüzüğe göre, sembol kırmızı zemin üzerinde üç hilâl şeklinde kararlaştırılmıştı. Partili gençler ise başını hilâle kaldırmış bozkurtu kullanacaklardı.

1965 seçimlerine yeni program ile giren Türkeş'in önderliğindeki parti eski oylarını toplayamamış, fakat aldığı yüzde 2.2'lik oy oranı ona seçim sisteminin yardımı ile 11 sandalye kazandırmıştır. Bu nedenledir ki 1965'ten 1969'a kadar geçen dört yılı CKMP'nin MHP'ne dönüştürülmesi, partide yeni ideolojinin yerleştirilmesi, örgütlerin güçlenip yaygınlaşması diye anlamak gerek. Çünkü MHP asıl büyük sıçramasını 1970'li yıllarda (1 Nisan 1975'te) birinci Milliyetçi Cephe hükümetine girdikten sonra yapacaktır. Hükümet ortağı olmanın sağladığı imkânlar ile 1973 seçimlerinde kazandığı 3 sandalyeyi 1977 seçimlerinde 16'ya çıkararak ülke genelinde yaklaşık 1 milyon oy alacaktır.

CKMP'nde yönetim değişikliğinden sonraki programda ve Alparslan Türkeş'in kitaplarında amacın yeni devlet düzeni kurmak şeklinde belirtildiği görülmektedir. Yeni düzen kapitalizmden ve (kendi deyimleriyle) komünizmden ayrı üçüncü yol veya ülkücü yol şeklinde kavramlaştırılmaktadır. «Yüzde yüz yerli, yüzde yüz millî bir doktrin» olarak öne sürülen tezler Dokuz Işık adı verilerek Türkeş'in aynı ad altında yayımladığı (1965) kitapta açıklanmış ve partinin ilkeleri durumuna gelmiştir. Dokuz Işık ilkeleri sırasıyla şunlardır:

- Milliyetçilik
- Ülkücülük
- Ahlakçılık
- İlimcilik
- Toplumculuk
- Köycülük
- Hürriyetçilik ve Şahsiyetçilik
- Gelişmecilik ve Halkçılık
- Endüstricilik ve Teknikçilik

İtalyan faşizmindeki korporatif sisteme benzeterek Türk toplumunun altı sosyal dilimden meydana geldiğini söyleyen ve iktidarında söz konusu altı meslek grubunu korporasyonlar şeklinde örgütleyerek ülkeyi yönetmek isteyen MHP'nin kullandığı milliyetçilik öğesinin din (islamlık) ile birleştirildiği görülür. Ayrıca parti yayınlarında Türk milletinin lider, efendi millet olması, yeniden bütün dünyaya egemen «Büyük Türk Devleti» kurulması gibi ihtiraslı hedeflerle, ezilmiş halk yığınlarına yeryüzü cenneti müjdelenmesi dikkat çeken noktalardandır.

(d) Millî Nizam Partisi (MNP)

1960'ların sonunda Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'ndeki anlaşmazlıklar yüzünden İstanbul ve İzmir'deki büyük iş çevrelerine karşı Anadolu'nun küçük ve orta büyüklükteki işyeri sahiplerini temsil eden kesimler ayrı siyasî partide birleşme gereğini duymuşlardır. Bu istekler sonucu olarak 26 Ocak 1970'te Millî Nizam Partisi (MNP) kurulmuştur. Liderliğini Odalar Birliği eski başkanı ve İstanbul Teknik Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın yaptığı parti Anadolu'da yaygın şekilde örgütlenebilmiştir. MNP, iktidardaki AP'nin kentlerde büyük sanayi ve ticaret, kırlarda tarım burjuvazisini destekleyen politikasına tepki olarak doğmuştur. Taşra burjuvazisinin, küçük imalatçı ve esnafın sözcülüğünü üstlenerek «milliyetçi ve mukaddesatçı Türkiye» diye tanımlanabilecek bir düşünceden hareket etmiştir. Daha öz olarak MNP görüşünü «Müslüman Türkiye» şeklinde kavramlaştırmak mümkün.

MNP programına göre rejimlerin ve ekonomik sistemlerin rolü ikinci planda kalmaktadır. Mülkiyet hakkına saygılı ve helâl kazancın destekleyicisi olan parti, özel teşebbüsü geliştirmek amacındadır. Ancak kendi ifadelerine göre, işbirlikçi ve çıkarcı zümrelere imkân tanımayacaklardır. Ticarî ahlâkı korumak için gerekli tedbirleri alacaklar, aracılığın ve kökü dışarda ideolojilerin hizmetindeki ticarî faaliyeti önleyecekler, devlet kredilerini yurt çapında âdil şekilde dağıtacaklardır. Parti önderliğinde yer alan Prof. Erbakan ve çevresi özellikle ağır sanayinin geliştirilmesini savunuyorlardı. Avrupa Ortak Pazarı'na girilmesine kesinlikle karşı idiler.

İslamiyeti asıl izlek (tema) olarak işleyen ve parlamentoda 44 sandalyeye sahip olan MNP bir yıldan biraz fazla yaşayabildi. 12 Mart 1971 askerî müdahalesinden hemen sonra cumhuriyet başsavcısının isteği üzerine faaliyetlerinde dini ön plana alarak laikliğe aykırı davrandığı gerekçesiyle kapatıldı (20 Mayıs 1971).

3. ÖĞRENCİLER VE İŞÇİLER : SİYASETİN DİNAMİK GÜÇLERİ

«1961 Demokrasisi»nde en önemli özellik, kimi zaman hükümetleri zor duruma düşürebilecek şekilde direniş ve eylemler yapabilen iki yeni ve dinamik gücün ortaya çıkmasıdır. Bu yeni dinamik güçlerden öğrenciler, esasen 27 Mayıs 1960'tan önce Demokrat Parti İktidarına karşı mücadeleleri ile ünlüydüler. Daha o yıllarda aydınların ve ordunun yanında etkin güç olmaya aday görü-

nüyorlardı. İşçiler ise ekonomik ve sendikal haklarını elde etmek ve korumak için 1961 Anayasası'nın sağladığı imkânlarla yaptıkları yürüyüş ve grevlerle bir yandan toplumsal işbölümündeki yerlerinin bilincine varırlarken, öte yandan yönetiminde söz ve karar sahibi oldukları yeni sendika birlikleri oluşturarak toplum hayatının her alanında etkili baskı grubu olma arayışı içindeydiler. 13 Şubat 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) adı ile kurulan yeni işçi birliği böylesi arayışların somut örneğidir. DİSK'e bağlı işçiler 15-16 Haziran 1970'te İstanbul ve Kocaeli'ndeki eylemleri ile Türkiye siyasetinin hassas dengelerini sosyalistler lehine nasıl etkileyebileceklerini göstermişlerdir.

Öğrenciler arasındaki gruplaşmaların iktidar ve muhalefet partileri çevresinde odaklaşmanın ötesinde, düzen yanlısı (sağ) ve düzen karşıtı (sol) şeklinde geliştiği 1960'lı yıllarda, sosyalistlerin parti kurarak (TİP) seçime katılmaları, yine söz konusu partiye bağlı öğrenciler tarafından Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF)'nun oluşturulması oldukça geniş öğrenci kesiminin siyasallaşmasına neden olmuştur. 1969'da kurulan DEV-GENÇ (Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu) dünya çapında olay niteliğindeki öğrenci hareketinin (1968 eylemi) Türkiye'de yaygınlaşmasında büyük rol oynamıştır.

Başlangıçta yetersiz eğitim sistemine tepki olarak gelişen ve özellikle ana muhalefet partisi (CHP) tarafından hoşgörü ile karşılanan öğrenci hareketi, iç ve dış siyasal gelişmelerin etkisiyle 1968' den itibaren üniversite ve eğitim alanı dışında Türkiye'nin bağımsızlığı ve kalkınma modeli gibi mücadele alanlarına kayacaktır. Seçim sistemindeki değişikliklerle sosyalist adaylara parlamento yolunun kapatılması, partiyi (TİP) daha en başından beri parlamentoculuk yapmakla eleştiren ve sosyalist kanatta farklı çizgileri benimseyen grupların öne çıkarak, parlamento-dışı muhalefet düşüncesini savunmalarına yol açmıştır. Öğrenciler parlamento-dışı muhalefet düşüncesinden geniş ölçüde etkilenmişlerdir. 1970'e gelindiğinde genelde öğrenci hareketinin, özelde sosyalist eylemin ideolojik ve fiilî önderliği, devrim için silahlı eylem birlikleri şeklinde örgütlenmek isteyen ve silahlı mücadeleyi savunan Marksist-Leninist grupların denetimine geçecektir.

C. 12 MART DÖNEMİ (1971-1973)

Türkiye siyasetinde «12 Mart rejimi» diye adlandırılan dönem, 12 Mart 1971 günü Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanı beş generalin (biri amiraldir) gerçekleştirdikleri muhtıra darbesi ile baş-

lıyor, Nisan 1973'te darbecilerin Orgeneral Faruk Gürler'in cumhurbaşkanlığı seçiminde saf dışı bırakılması ile sona eriyor. İlk bakışta görülen, parlamento çoğunluğuna sahip Başbakan Süleyman Demirel'in ve AP'nin hükümetten uzaklaştırılması ve kendilerine reformcu diyen teknokrat ve bürokratlardan partilerüstü bir kabine kurulması. Oysa yaşanılanlar ve tarihe geçecekler daha başka.

En başta değiştirilemeyecek gerçek şu: Silahlı kuvvetler komutanlarının emir-komuta zincirinde verdikleri muhtıra ile başlatılan ve çok partili siyasetin (parlamentonun değil) fiilen askıya alındığı iki yıldan en az zararla çıkanların arasında AP lideri Süleyman Demirel ve partisi bulunuyor. Demirel ve partisi yıllardır karşısında yer aldıkları 1961 Anayasası'nın özgürlükleri genişleten maddelerini değiştirme imkânına kavuşurlarken, AP'nin ekonomik ve siyasî görüşlerine şiddetle karşı çıkan ve CHP'nden ayrı örgütlenmeye özen gösteren aydın, işçi, öğrenci ve subay kesimi içinde dinamik muhalefet oluşturmayı başaran sosyalistleri devlet eliyle siyaset alanından uzaklaştırabiliyorlar.

12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının müdahalesi olmasa, ordudaki bazı general, amiral ve subayların AP hükümetini devirerek köktenci bir reform programı uygulamaya hazır oldukları, Türkiye'nin, benzerlerine Cezayir ve Mısır'da rastlanılan ve literatürde millî devrimci gelişme stratejisi denilen modele doğru götürmek istedikleri biliniyor. Elbette söz konusu modeli uygulamak isteyecek radikal eğilimde bir askerî hükümet muhafazakâr parlamento çoğunluğu karşısında 12 Martçı generallerden farklı davranacaktı.

Bu bakımdan 12 Mart 1971 askerî müdahalesini, toplum, ekonomi ve siyaset alanlarında muhafazakâr yapıdaki Türk Parlamentosu çizgisinde rejimin pekiştirilmesi şeklinde yorumlamak ve hükümet değişikliğini egemen güçlerin yönetici seçkinleri arasında nöbet değişimi olarak anlamak gerekmektedir. Nitekim muhtıracı komutanların ilk yaptıkları eylem, ordu içinde «sol» darbe hazırladığı iddia edilenleri tasfiye harekâtıdır. Önemli görevlerdeki 5 general, 1 amiral ve 35 albay silahlı kuvvetlerden çıkarılırlar. Böylece Türkiye, sol eğilimli bir askerî yönetimin eşiğinden döndürülmüştür. 9 Martçı'lar diye bilinen grubun ordudaki önderleri ve onlarla birlikte olan sivil aydınların ne kadar «sol» yönetim getirebilecekleri ise tabii tartışmalıdır.

12 Mart 1971'in asıl kaybedenleri başbakanlıktan ve hükümetten ayrılmak zorunda bırakılanlar değil, aksine hükümetin uyguladığı kapitalist gelişme programına başından karşı olan ve farklı

kalkınma yolu izleyerek (o yıllarda «yeni devletçilik» denilen alternatif strateji Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, İlhami Soysal, Uğur Mumcu ve arkadaşlarınca savunuluyordu) ülke kalkınmasını sağlayabilmek için parlamento-dışı çözüm arayışlarında bulunan asker ve sivil kökenli aydınlardır.

17 Mayıs 1971'de, İsrail'in İstanbul Başkonsolosunun THKP-C (Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi) mensuplarınca kaçırılması bahane edilerek askerî makamlar ve polis tarafından AP hükümetine muhalefetleriyle tanınan avukat, mühendis, yazar, sanatçı, profesör, öğretmen ve öğrenciler ile sendikacılar ve işçilerin yakalanarak hapsedilmeleri sırasında uygulanan devlet terörü ve ardından başlatılan siyasi yargılamalar, 12 Mart 1971 askerî müdahalesinin gerçekte hangi kesimleri hedef aldığının somut göstergesi sayılmalıdır.

1. GENERALLERİN VE PARLAMENTONUN DESTEĞİNDE OLAĞANDIŞI HÜKÜMETLER

12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu imzalarıyla radyonun 13.00 haber bülteninde okunan muhtıra şöyledir :

> «1. Parlamento ve Hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.
>
> «2. Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin, partiler üstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa'nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zarurî görülmektedir.

«3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır.»

Muhtıra metninden anlaşılacağı üzere generaller kendi deyimleriyle anarşi ve ekonomik ve sosyal huzursuzluklardan parlamentoyu ve hükümeti birlikte sorumlu tutuyor; çözümü yine aynı parlamentonun içinde arıyorlardı.

Sihirli güç taşıdığına inanılan formüle göre, tarafsız başbakanın başkanlığında iki büyük parti (AP ve CHP)'nin temsil edildiği, teknotratlar kabinesi ülke sorunlarına çözüm getirebilecekti. Bu amaçla CHP'nden istifa ettirilen ve partilerüstü başbakan olarak görevlendirilen Prof. Dr. Nihat Erim (1912-1980) başkanlığındaki I. Erim Hükümeti'nde 5 AP'li, 3 CHP'li, 1 Millî Birlik Grubu üyesi ile parlamento dışından 14 teknokrat vardı. 26 Mart 1971 - 3 Aralık 1971 arasında ancak sekiz ay görevde kalabilen koalisyondan, özellikle teknokrat bakanların reform paketini parlamentodan geçirerek yürürlüğe koymaları bekleniyordu. Uygulamada öyle olmadı. 1961 Anayasası'nı geriye götüren değişiklikler veya askerî mahkemenin THKO (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu) adlı yasadışı gerilla grubunun önderleri Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan hakkında verdiği ölüm cezaları için tereddüt etmek bir yana, adeta hararetle destek veren parlamento, gerçekte Türkiye ekonomisini sanayi kesimi yararına düzenleyerek kısmen rahatlatmayı hedefleyen toprak, eğitim, maliye, adalet, yönetim, enerji ve maden reformlarına beklenmedik direniş gösterdi.

Parlamentonun direnişi, sanayi ve tarım burjuvazisinden «iyi niyetli» bürokrat veya teknokratların denetimine hoşgörü beklemenin ne kadar gerçekçi olabileceğinin örneğidir. Dolayısıyla, I. Erim Hükümeti'nin 11'ler diye anılan bürokrat ve teknokratları girdikleri yoldan hüsran içinde ayrılmak zorunda kalmışlar, hükümet üyeliklerini ancak sekiz ay sürdürebilmişlerdir. Atilla Karaosmanoğlu, Ayhan Çilingiroğlu, İhsan Topaloğlu ve arkadaşlarının reform programı parlamento direnişi ile karşılaşmasa idi nasıl sonuçlanırdı bilinemez.

1970'lere doğru dünya genelinde yaşanan ekonomik bunalım Türk ekonomisinin yapısından gelen tıkanıklıkla birleşince (1980 öncesinde de aynı olay yaşanacak), bunalımı emekçi halk kesimlerine yükleyerek atlatmayı düşünen model (ki böyle modeller yalnızca ekonomiyi değil, siyaseti de düzenlemek durumundadırlar) işve-

ren çevreleri ile yerli ve yabancı strateji uzmanlarının gündemine gelmiştir. Buna Türkiye'nin NATO ittifakı içinde birlikte bulunduğu ABD ve müttefiklerinin Kuzeydoğu Akdeniz'de istikrarlı rejim görme isteklerini ve bu konudaki NATO politikasını eklemek gerek. Başka türlü 12 Mart 1971 yönetiminin askerî mahkemelerinde görülen çok sanıklı dava iddianamelerinde, ABD ve NATO aleyhtarı yazı ve sözler ile önceden izin alınmış olsa bile toplantı ve gösterilerin suç delili diye sunulmasını anlamak mümkün değildir. Bu suçlamalara dayanarak askerî mahkemelerin verdikleri ölüm ve ağır hapis cezalarında biraz da ABD'nin bölgedeki istikrara yönelik politika arayışı için giriştiği eylemlerin etkisi aranmalıdır.

İç ve dış etkilerin sonucunda 12 Mart 1971 rejiminin asker ve sivil sözcüleri, müdahale öncesinde öğrenciler ile işçi ve köylüler tarafından girişilen hak arama eylemlerine tamamen karşı olduklarını, bunları bastırarak istikrarı sağlama amacı taşıdıklarını çeşitli biçimlerde söylemek gereğini duymuşlardır. İstikrar sağlanması için bulunan yol ise ilginçtir. Bazı siyasî partilerin (TİP ve MNP), meslek odaları, işçi sendikaları ve öğrenci derneklerinin kapatılması. Dahası, toplu sözleşme ve grev düzeninin askıya alınması ile sanayideki büyüme hızının gerisinde olmakla birlikte, 1960'tan beri artan gerçek ücretler ilk olarak 1971-1974 arasında düşürülmüştür. Bu durumda 12 Mart 1971'deki askerî müdahaleyi siyasî ve ekonomik istikrar için nöbet değişimi şeklinde tanımlamak yanlış olmaz. Dış çevreler (ABD ve NATO), sanayi ve ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri, ordu yüksek komuta konseyi ile parlamento çoğunluğu (AP, CHP ve bazı küçük partiler) böyle bir formül üzerinde geçici uzlaşma (consensus) sağlamışlardır.

Askerlerin tamamen gözetiminde ve herşeyini belirlemek istedikleri uzlaşmanın sürdürülmesi kolay değildi. Türkiye'deki siyaset çevreleri Anayasa'da yer alan MGK türünden askerî kontrol mekanizmalarına alışkınlar ama bunun da parlamenter sistem içinde yapılmasını istiyorlar. Rejim üzerinde açık kontrol düzeni oluşturulması tepkiye ve bölünmeye yol açabiliyor. Bunun en güzel örneği 12 Mart'ın ilk günlerinde muhtıraya karşı çıkarak generallerin müdahalesini komşu Yunanistandaki askerî cuntanın ince bir türüne benzeten CHP genel sekreteri Bülent Ecevit'in tutumudur. Ecevit, Prof. Erim başkanlığında kurulan hükümete CHP'nin üye vermesini eleştirerek genel sekreterlik görevinden istifa etmiştir. Ecevit'in tutumu başlangıçta anlaşılamamış sonradan 12 Mart muhtırasına şiddetle karşı çıkan çevrelerin büyük kısmı farklı değerlendirmeler yapmışlardır.

Başlangıçta ve epey süre parlamentoda çoğunluğuyla birlikte

12 Martçı generallerin tutumuna sessiz kalan ve gerektiğinde oyları ile destekleyen AP lideri Süleyman Demirel'in başarısı ise, başında bulunduğu hükümeti deviren askerleri kısa sürede kendisinden yana çizgiye sokmasındadır. Bu olguya özellikle onun AP'ndeki muhalefet, eski demokratlara karşı izlediği politika ve 1980'lerin ortasındaki üçüncü yükselişi eklendiğinde, bir bakıma Süleyman Demirel'i 1960 sonrası Türk siyasetinin en başarılı önderi olarak kabul etmek gerçeğin teslimi olacaktır.

Bu bakımdan, 12 Martçı generallerin tam desteğine sahip prestiji yüksek başbakanı Prof. Erim 11'lerin istifasından sonra II. hükümetini kurarken AP'ne teslim olmasına rağmen ancak dötr ay dayanabilmişse ve yeni hükümetin kurulmasını bile beklemeden yerine Milli Savunma Bakanı Ferit Melen'i vekil bırakarak başbakanlık görevinden ayrılmak zorunda kalmışsa şaşmamak gerek.

2. ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ: GENERALLER + PARLAMENTO İŞBİRLİĞİ

Türkiye'de siyasî sorumluluk taşıyanların ve yöneticilerin kendilerini yanlışlardan soyutlayarak başarısızlıklarını anayasaların üzerine yıkmaları yerleşmiştir. Yaklaşık her on yılda bir, 27 Mayıs'ta, 12 Mart'ta ve 12 Eylül'de aynı kısır döngü yaşanmıştır. 27 Mayısçı'lar 1924 Anayasası'nı yetersiz bularak çağdaş bir anayasa ile sorunların çözülebileceğini, 12 Martçılar 1971 öncesinden 1961 Anayasası'ndaki özgürlükçü maddelerin sorumlu olduğunu iddia etmişlerdir. 12 Eylülcüler ise daha ileri giderek Anayasayı kötülüklerin kaynağı bildiklerinden tamamen yürürlükten kaldırmışlardır.

Gerçekten öyle midir? Siyasî ve iktisadî mekanizmalar iyi işletilememişse bundan anayasalar mı sorumlu olacaktır? Temel sorunların nereden kaynaklandıklarını ve nasıl çözülebileceklerini bulmak için gerekli cesaret ve sabır gösterilememişse, bir günah keçisi olarak anayasaları suçlamak, hatta tek yanlı konuşmalarla doldurulan halk yığınlarını da işin içine katarak ortaya sürüklenen günah keçisini taşa tutturmak kolaydır (12 Eylülcü generaller tam burada anlatıldığı gibi yapmışlardır..) Belki olağanüstü dönemin de yardımı ile susturulmuş kalabalıklar o an için inandırılabilirler ama ortalık biraz yatışınca kurtarıcı diye piyasaya sürülen anayasa modellerinin rejim bunalımını derinleştirmekten, yani sorunlar çıkartmaktan başka işe yaramadığı anlaşılır.

Bu açıdan bakıldığında 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 öncesinden 1961 Anayasası'na düşen sorumluluk, asker ve sivil çoğu çevrelerin iddia ettikleri gibi fazla geniş bir özgürlükler düzeni getiril-

miş olmasında değil, aksine, belki özgürlüklerin kullanılmasında karışıklığa yol açan gereksiz bazı sınırlamalarla dolu olmasında aranmalıdır. 1971 ve 1973'deki anayasa değişikliklerini parlamentoda savunanlar o güne kadarki yakınmalara çözüm getirme iddiası ile ortaya çıkmışlardır. Parlamentodaki muhafazakâr çoğunluk da aynı görüşleri paylaşınca Anayasa maddelerinden dörtte üçüne ilişilmiş, onbir yeni geçici hüküm getirilmiştir. Bu değişikliklerin en önemlileri şunlardır:

- Temel hakların kullanılmasına yeni sınırlamalar getirilmiş, bu amaçla genel bir yasak eklenmiştir.
- Gözaltında tutma süresi önce 7 sonra 15 güne çıkarılmıştır.
- Memurların sendikalara üye olmaları yasaklanmıştır.
- Hükümete kanun gücünde kararname çıkartma yetkisi tanınmıştır.
- TRT'nin özerkliği kaldırılmıştır.
- Üye seçiminde hükümetin etkin olduğu Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulması öngörülmüştür.

3. SİYASÎ TUTUKLAMA VE YARGILAMALAR

12 Mart yönetiminin tutuklama ve yargılamaları yurt içinde ve dışında geniş yankılar uyandırmış ve tepkilere yol açmıştır. **Anayasaya Giriş** adlı ders kitabında komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mümtaz Soysal'dan, yurt dışındaki TKP (Türkiye Komünist Partisi) ile ilişki kurdukları iddiasıyla Sabahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol ve Azra Erhat'a kadar çok sayıda öğretmen, yazar, sendikacı, doktor, avukat, bilim adamı, subay, işçi ve öğrenci tutuklanarak askerî cezaevlerine kapatılmışlardır. Binlerce demokrat ve sosyalist, uzun yargılamalar sonunda bazıları idam ve ömür boyu olmak üzere ağır hapis ve sürgün cezalarına çarptırılmışlardır.

Ölüm cezalarından Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan haklarında olanı TBMM'nde onaylandıktan sonra, İsmet İnönü'nün başvurusu ile Anayasa Mahkemesi'nde bozulmuşsa da parlamentonun direnmesi üzerine 6 Mayıs 1972'de infaz edilerek yerine getirilmiştir.

12 Mart yönetimindeki siyasî yargılamaları iki ana grupta toplamak mümkündür. Birinci grupta yasalara göre kurulan ve tüzüklerinde belirtilen amaca uygun faaliyet gösteren DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu), DEV-GENÇ (Devrimci Gençlik

Dernekleri Federasyonu), DDKO (Devrimci Doğu Kültür Ocakları), TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası).. gibi işçi, gençlik ve öğretmen örgütleri ile, Basın Kanununa göre yayımlanan kitap, dergi ve gazeteler hakkında açılan siyasî davalar yer alır. Bu tür davalarda söz konusu sendika, dernek yöneticileri, kurucuları ve üyeleri gizli örgüt mensupları diye suçlanmışlar ve 5-15 yıl arasında değişen ağır hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Oysa 12 Mart 1971'e kadar Anayasa'nın gözetimi ve koruması altında kurulan ve faaliyet gösteren söz konusu meslek birlikleri ve derneklerin yönetici ve üyeleri en temel yurttaşlık haklarını kullanmışlardır. Devletin kurulmasına izin verdiği ve faaliyetini adlî ve idarî makamlar aracılığı ile gözetim altında bulundurabileceği işçi sendikaları ile meslek ve öğrenci birliklerini birer gizli örgüt olarak suçlanmasında başka nedenler aramak gerekir. Bu tür uygulamalar olağanüstü dönemin veya askerî yönetimlerin uygulaması olmaktan çok, «Türk Demokrasisi»nin ciddî zaaflarına örnek oluştururlar. Böylesi uygulamalara yalnızca askerî yönetimlerde değil sivil dönemlerde de rastlanabilmektedir. TCK'nun 141, 142 ve 163. maddelerinden kaynaklanan bu zaafın giderilmesi ve sendika, dernek, parti, meslek birliği yönetici ve üyelerine örgütlenme ve düşüncelerini açıklama hakkı tanınması ancak adı geçen Ceza Kanunu maddelerinin iptali ile mümkündür.

Anılan dönemde ayrıca iki siyasî parti MNP (Milli Nizam Partisi) ve TİP (Türkiye İşçi Partisi) Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır.

12 Mart yönetimince yapılan ikinci grup siyasi yargılamalar ise, devrim için silahlı mücadele yolunu benimseyen ve yasadışı faaliyet gösteren parti ve gerilla örgütleri hakkında açılan davalar oluşturmaktadır. Bunlar arasında Mahir Çayan ve arkadaşlarının yargılandıkları THKP-C (Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi), Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının yargılandıkları THKO (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu), Doğu Perinçek ve arkadaşlarının yargılandıkları TİİKP (Türkiye İhtilâlci İşçi-Köylü Partisi ile İbrahim Kaypakkaya ve arkadaşlarının yargılandığı TKP-ML (Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist) davaları sayılabilir.

4. ASKERÎ YÖNETİMDEN SİYASETE DÖNÜŞ : 1973 CUMHURBAŞKANLIĞI SEÇİMİ

Prof. Erim'den sonra başbakanlık görevine atanan Millî Savunma Bakanı Ferit Melen'in başkanlığında 22 Mayıs 1972 - 10 Nisan 1973 arasında yaklaşık 11 ay çalışan hükümet döneminde en önem-

li olay süresi dolan Cevdet Sunay'ın yerine cumhurbaşkanı seçme işidir.

Anayasada devletin en üst makamı, fakat görünüşte güçlü konumda bulunmadığı söylenen cumhurbaşkanlığı koltuğunun böylesine önem kazanması, söz konusu makam için yapılan seçimlerin Türkiye'de müdahaleci eğilimi temsil eden kesimlerle sivil rejimi kurallarına uygun sürdürmek isteyen ve ordunun kesinlikle kışlasına çekilmesini savunan çevrelerin mücadelelerine sahne olmasıdır. Kaldı ki 1973 cumhurbaşkanlığı seçiminin özel önemi de var. Bu seçim, 12 Martçılar'ın yenilgilerini ve ordunun kışlaya dönüşünü simgeliyor. 1961 cumhurbaşkanlığı seçimine göre tamamen aksi yönde bir sonuç. 1961'de ordu kendi adayını rakipsiz olarak seçtirmeyi başarmış, ve kışlaya dönüşü gerçekleştirememişti.

1972 Ağustosu'nda görev bitimine birkaç gün kala emekli edilen Orgeneral Memduh Tağmaç'ın yerine, Kara Kuvvetleri Komutanlığında süresi dolan Orgeneral Faruk Gürler'in genelkurmay başkanlığına getirilmesi, 1973 ilkbaharındaki seçimde parlamento içinde ve dışında çetin bir hesaplaşmaya gidileceğini haber veriyordu. Siyaset çevrelerinde, genelkurmay başkanının ordu desteği ile cumhurbaşkanlığı makamına talip olması sürpriz değildi. Asıl şaşırtıcı olan, muhafazakâr kanadın temsilcisi AP lideri Süleyman Demirel ile 12 Mart 1971 müdahalesinden sonra bir dönüşümü yaşayarak sola daha da açılan CHP'nin yeni lideri Bülent Ecevit'in ortaklaşa destekledikleri kendi halinde emekli Oramiral Fahri Korutürk'ü cumhurbaşkanı yapan gelişmelerdir.

12 Mart 1971'de parlamento çoğunluğuna dayalı hükümetin görevden ayrılmak zorunda bırakılmasını sineye çekerek sessiz kalmayı nedense uygun bulan parlamento, fiilî durumu iki yıl içine sindirdikten sonra kendisine dayatılan modeli değil, siyasete dönüşü çabuklaştıracak yolu tercih edebiliyor. Değişen şartlar ve güç dengelerinin parlamento kararlarındaki rolünü göstermesi bakımından ilginç. Üstelik buna bakarak parlamentonun isterse müdahaleci eğilimleri geriletebileceğini söylemek mümkün. Türk Parlamentosu gibi askerî darbeler karşısında hep kötü sınav veren, belki bundan dolayı şok kaldırma yetenekleri fazlaca artan bir parlamento için küçümsenmemesi gereken bir eğilim.

Bununla birlikte, özellikle AP'nin Orgeneral Gürler'in adaylığına karşı durumunda özel anlam aranması yanlış olmaz. İlk anda genelkurmay başkanlığından istifa ederek kendisini kontenjan senatörü tayin ettiren kişinin izlediği yolu demokratik bulmadıklarından, bu yolun açılmasına tepki duyduklarından Demirel ve AP'nin Gürler'e karşı çıktığı sanılabilir. Ne yazık ki genelkurmay başkan-

lığından cumhurbaşkanlığına geçiş yolunu açan AP ve lideri Süleyman Demirel'dir. 1966 cumhurbaşkanlığı seçiminde zamanın Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ı önce kontenjan senatörlüğüne, ardından cumhurbaşkanlığına getirenler aynı çevrelerdir. Öte yandan Gürler'in asker kökenli olması da sorun değildir. Nitekim daha sonra bir oramiral cumhurbaşkanı seçilmiştir. Aynı şekilde AP'nin Gürler'in karşısına çıkardığı aday hava kuvvetlerinden Orgeneral Tekin Arıburun, 1980'deki adayı da işkence söylentileriyle gölgeli ünlü Orgeneral Faik Türün idi.

Asıl neden Gürler'in orduda 9 Martçılar denilen ve askerî müdahalenin hemen ardından tasfiye edilen general ve subaylarla 12 Mart 1971 öncesinde kurduğu bilinen ilişkilerdir. Her ne kadar Orgeneral Gürler havacı orgeneral Muhsin Batur ile birlikte silah arkadaşlarını yalnız bırakarak bazı sosyalistlerin de içinde yer aldıkları reformcu darbe girişimini önlüyorsa da, parlamentodaki muhafazakâr çoğunluk geçmişte reform yanlısı kesimler arasında gözüken bir askerin cumhurbaşkanı koltuğuna oturmasına izin vermeyecektir. Kaldı ki, Orgeneral Gürler'in ardında var olduğu söylenen ordu desteği ve Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un tutumu parlamento tarafından oylamadan önce bilinmekteydi.

12 Mart 1971'deki askerî müdahale ile yaşanılanlardan ve 1973 cumhurbaşkanlığı seçimi sırasındaki gelişmelerden sonra, Türkiye'de ordunun politikadan kesinlikle arındırılması gerektiğini, bunun için de önce cumhurbaşkanlığı makamının sivilleşmesine ihtiyaç bulunduğunu savunanların hızla artması beklenebilirdi. Fakat nedense 1973 krizi bitince sorun askıda kaldı. Yedi yıl sonra 1980 cumhurbaşkanlığı seçiminde parlamento, iki büyük siyasî partinin destekledikleri iki orgeneral cumhurbaşkanı adayı ile karşı karşıya bulunacaktı. Hava Kuvvetlerinden Orgeneral Muhsin Batur, Kara Kuvvetlerinden Orgeneral Faik Türün.

Bu durumda şöyle bir soru sorulabilir: Türkiye Cumhurbaşkanlığı için yapılan seçimlerde acaba askerler mi sivilleri kullanıyorlar, siviller mi askerleri? Yoksa bazen birincisi, bazen ikincisi mi oluyor? Galiba üçüncü şık daha doğru.

Oramiral Fahri S. Korutürk'ün (1903-1987), cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Orgeneral Gürler adına yapılan kulislerde adı duyulan Ferit Melen başbakanlık görevinden çekilmek zorunda kalmıştır. Aslında Melen, CGP milletvekili olarak, bazı generallerin desteği dışında parlamentonun desteğine sahip sayılamazdı. Yeni cumhurbaşkanı tarafından başbakanlığa getirilen Naim Talû'nun AP-CGP ve Bağımsızlardan oluşan bakanlar kurulu bir seçim hükümeti idi. 13 AP'li, 6 CGP'li, 3 Bağımsız ve parlamento dışından

2 teknokrattan oluşan Talû Hükümetine CHP bakan vermemiştir. Bu durum hükümette AP'nin etkisini arttırmıştır. Melen Hükümetinin programında bile ordunun istediği bazı reformlar yer alırken, Talû Hükümeti'nde artık onlardan söz edilmemektedir. Tersine hükümet kendisini reform hükümeti diye değil, ülkeyi seçimlere götürecek geçici seçim hükümeti şeklinde tanıtıyordu.

Böylece Türkiye siyaset tarihinde yaklaşık iki yıl süren 12 Mart 1971 yönetimi, altı aylık geçiş sürecinden sonra tamamlanacak; ve 1973 genel seçimleriyle başlayan fakat 12 Eylül 1980'deki yeni askerî müdahalede sona erecek sivil rejime geçilecekti. Ancak sekiz yıl sürebilen bir sivil dönem.

D. 12 MART'TAN 12 EYLÜL'E

1. 1973 GENEL SEÇİMLERİ

14 Ekim 1973'deki genel seçimlerin sonucu bazı çevrelerde beklenmedik gelişme olarak değerlendirilir. Siyasî gözlemciler ve kamuoyu AP zaferi düşünürlerken 450 sandalyeden 149'unu bu parti, 185'ini 1965'ten sonra geliştirdiği orta-sol strateji ve 1972'de yenilediği parti önderliği ile CHP kazanmıştır. Bunu genç lider Bülent Ecevit ve ekibinin seçmenlerce umut olarak görülmeleri şeklinde yorumlamak gerek. CHP'nin yeni görüntüsü köyde ve kentte yıllardır donmuş olan dar tabanlı oy sınırını kırmış ve işçi sınıfının yoğun durumda olduğu büyük kent merkezlerinde ve pazar için üretim yapılan kapitalist tarım bölgelerinde önemli oy patlaması sağlanmıştır.

Seçim sonuçlarını değerlendirirken sağ kanattaki seçmenin bölünmüş olduğunu gözardı etmemeli. 1973 genel seçimlerine AP'nden başka kitle desteği bulabilen üç parti daha katılıyor: 1969'da AP'ne karşı Konya'da bağımsız olarak kazanan Prof. Dr. Necmettin Erbakan başkanlığındaki MNP (Millî Nizam Partisi)'nin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmasından sonra aynı çevrelerce kurulan MSP (Millî Selâmet Partisi), AP'den ayrılan bazı grupların kurduğu eski meclis başkanı Ferruh Bozbeyli önderliğindeki DP (Demokratik Parti) ve 1970'lerin başında köktenci sağ görüşleri özellikle gençlik için yaygınlaştırmayı başaran Alparslan Türkeş'in önderlik ettiği MHP (Milliyetçi Hareket Partisi). Sözü edilen partilerden MSP 48, DP 45, MHP 3 sandalye kazanıyorlar. Ötekilere göre merkezde sayılabilecek eski CHP'li Prof. Turhan Feyzioğlu'nun (1922-1988) CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) dışında sağ kanat partilerinin toplam sandalye sayısı (149 + 48 + 45 + 3) 245'tir. Dolayısıyla

seçim sonuçlarına göre AP'nin sağdaki parçalanmanın bedelini ödediği açık.

Seçmen tabanında belki çok büyük değişme görülmemekle birlikte, her yerde oy kaybeden AP'nin seçmenleri, sanayi merkezlerinin bulunduğu metropollerde CHP'ne, Batı ve Orta bölgelerdeki kapitalist tarım merkezlerinde (Konya gibi) DP'ye, Doğu ve Güneydoğu'da MSP'ne, Orta Anadolu'nun geri kalmış yörelerinde MHP' ne kaymışlardır.

CHP önceki seçimlere göre en çok artış sağladığı İstanbul, Ankara, İzmir, Adana'da kent-içi geçerli oyların yarısına yakınını almıştır. Daha çok mezhep partisi kimliği ile ve bazı sosyalist gruplarla güçbirliği yaparak seçime katılan TBP (Türkiye Birlik Partisi) ise yüzde 1 oy ile ancak 1 sandalye kazanabilmiştir.

12 Mart 1971 yönetiminde yıldızı parlayarak hükümetlerde önemli koltuklar, hatta bir ara başbakanlık elde edebilen CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) yüzde 5.3 oy ile 13 sandalye, MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) yüzde 3.5 oy ile 3 sandalyeye sahip olmuşlardır.

Seçimlerden sonra hükümetin kurulabilmesi için üç ay geçmesi gerekmiştir. Sağ kanattaki partilerin hiçbiri en çok sandalyeye sahip CHP ile ortak hükümet kurarak ötekilerine etkili propaganda malzemesi vermek istemiyordu. Aynı partiler kendi içlerinde de anlaşamıyorlardı. AP lideri Süleyman Demirel'e muhalefet ederek partiden kopanların kurduğu DP, Demirel'in başkanlığındaki hükümete girmiyor, buna karşılık AP, Demirel dışında bir AP'linin başbakan olmasına yanaşmıyordu.

2. CHP-MSP KARMA HÜKÜMETİ

Tartışma ve belirsizlik ortamında CHP-MSP ortaklığı gündeme geldi. Bunu savunanlara göre MSP, ekonomik yoksulluk ve ezilmişliklerini dine sığınarak gidermek isteyen halk kesimlerinin partisiydi. CHP ile MSP'ni destekleyen sosyal ve ekonomik sınıf ve tabakalar hemen hemen aynı idi. Buna karşılık iki parti içinde karma hükümete direnenler vardı. Kimi CHP'liler MSP'nin siyasî amaçları için din sömürücülüğü yaptığını, bu yüzden Atatürk devrimlerinin ve cumhuriyetin karşısında yer aldığını söyleyerek karşı çıkıyorlardı. Kimi MSP'liler ise solda yer alan CHP ile ortaklık istemiyorlardı.

26 Ocak 1974 günü CHP ile MSP, Bülent Ecevit başkanlığındaki karma hükümeti iş başına getirirlerken, TC'nin siyaset anlayışına da yeni ve önemli bir boyut katmışlardır. İslâmî düşünceyi sa-

vunan parti böylece meşruiyet kazanıyordu. Devleti kuran ve lâikliği titizlikle yerleştiren CHP'nin günün birinde MSP gibi İslâm'ı ön planda tutan bir akım ile iktidar ortaklığı yapması daha önce düşünülemezdi bile..

Türkiye'nin İslâmîleşmesini savunan çevreler açısından büyük aşama sayılması gereken bu olay, söz konusu kesimlerin kanunlara göre örgütlenmekle birlikte Anayasa'da tanımlanan lâik devlet açısından tehlike kabul edilmeyecekleri şeklinde mi yorumlanmalıdır? Kesinlikle böyle düşünmek doğru olmaz. Türk Ceza Kanununda 141. ve 142. maddelerin sosyalizmi benimseyen parti ve kişilerin üzerinde rejimin sopası olarak durdukları gibi, MSP ve öteki İslâmcı grup ve kişilerin üzerinde de sopa olarak TCK'nun 163. maddesi var. Bununla birlikte 12 Eylül 1980'e kadarki dönemde MSP, seçimlerde parlamento (yasama) düzeyinde kazandığı meşruiyeti, hükümet (yürütme) düzeyinde de kazanma ve sürdürme başarısını göstermiştir. Bunun ilk ve en büyük adımını 1974'teki CHP-MSP ortaklığı oluşturur.

Aslında bu gelişme CHP açısından da son derece önemlidir. 1950'de iktidardan halkın oyu ile uzaklaştırılan ve 1961'de ancak ordunun zorlaması sonucu kurulabilen İnönü koalisyonları sayesinde hükümet olan CHP iktidara gelmektedir. Belki de MSP'nin asıl şansı, CHP'nin uzun aradan sonra ilk kez iktidarın eşiğine (ama ancak eşiğine) gelebilmesindedir.

Kısaca ortak hükümet iki parti açısından kazançlı başlamışsa da uzun ömürlü olamamıştır. Özellikle MSP ortaklık kurarken gösterdiği esnekliği hükümette gösterememiş, gereksiz ve anlamsız çekişmelerle siyasetin karşılıklı ödün verme ilkesini unutur görünmüştür. Bunun üzerine ortak hükümet kısa sürede bölünme durumuna gelmiştir. Protokolde yer alan ve 12 Mart 1971'in açtığı yaraları sarmak amacıyla çıkarılacak genel af tasarısı parlamentoda oylanırken (14 Mayıs 1974) MSP'li bazı üyeler öteki sağ kanat partileriyle birlikte oy kullanarak uzlaşmaz tutum takınmışlardır. Kuşkusuz böylesi davranışlar iki parti arasındaki ortaklık protokolü ve hükümet programının çiğnenmesi yanında, MSP'nin fikir ve vicdan hürriyeti, 42 milyonun kardeşliği (1974'te Türkiye nüfusu 42 milyondur) ve iç barışı savunmak şeklinde dile getirdiği görüşleriyle de çelişki oluşturmuştur.

3. KIBRIS BUNALIMI VE HÜKÜMET

1974 yazı başlarken beklenmeyen gelişmeler olacaktır. Komşu Yunanistan ile Ege sorunu dolayısıyla artan gerginlik ve ardından

Kıbrıs'ta Yunan askerî rejiminden destek alan faşist eğilimli EOKA' cıların darbesi, Ada'da yaşayan Türklerin haklarını korumayı Türkiye'nin siyaset gündeminde baş sıraya getirmiştir. Yine aynı günlerde Ecevit hükümetinin 12 Mart 1971 yönetimince yasaklanan haşhaş ekimine cesur bir tutumla yeniden izin vermesi üzerine ABD'nce askerî yardımın kesilerek ambargo kararı alınması, ülke genelinde 1968'deki gibi Amerika aleyhtarı bir dalganın yayılmasına yol açmıştır.

İç ve dış siyasî etkenleri ve Kıbrıs Türk toplumuna yönelik faşist eğilimli saldırı ve eylemleri değerlendiren Ecevit önderliğindeki CHP-MSP karma hükümeti, Zürih ve Londra andlaşmalarına göre İngiltere ile birlikte yükümlülük ve haklarını kullanmak istemiş, bu kabul edilmeyince Türkiye, ilki 20-22 Temmuz (1974) ve ikincisi 14-16 Ağustos (1974) günlerinde olmak üzere Ada'nın kuzeyinde havadan ve denizden büyük çapta iki askerî harekât gerçekleştirmiştir. Amacı aşırı sağcı Rum milislerinin Ada Türkleri'ne yönelik saldırılarını önlemek ve Türkiye'nin güney kıyılarında güvenliği sağlamakla sınırlı olan askerî operasyonlar sırasında hükümetin MSP kanadı Ada'nın tamamen ele geçirilmesi yolunda 'fetihçi' önerilerde bulununca koalisyon dağılma sürecine girmiştir.

Hükümet ortakları arasında Kıbrıs'a ilişkin olarak çıkan ilginç bir anlaşmazlık ise; askerî harekâtların MSP'li bakanların zoru ve ısrarı ile başlatıldıkları söylentisinin kasıtlı olarak yayılmasıdır. MSP yanlısı basının özellikle söylentilere göre, 11 CHP'li bakan çekimser kalmışlar ve başta Başbakan Ecevit olmak üzere öteki CHP'li üyeler askerî harekâtlara karşı çıkmışlardır.

MSP çevresini böyle davranmaya iten neden, ABD ile askerî ambargoya yol açan sürtüşmeler ve gerekirse Kıbrıs'ta olduğu gibi yine ABD ve İngiltere'den bağımsız davranabileceğini gösteren Bülent Ecevit ve CHP'nin kamuoyunda kazandığı prestij olmalı. Nitekim Ecevit'in MSP ile «hükümet etme ve siyaset anlayışının çok farklı» oluşunu koalisyonun bozulmasına gerekçe olarak göstermesi ve CHP kurmaylarınca Kıbrıs'taki askerî harekâtlar sırasında kamuoyunda yaratılan heyecanın oy oranını arttırıcı etken şeklinde düşünülmesi üzerine, başbakanlıktan istifa ederek erken seçim önerisinde bulunduğu biliniyor. Fakat öteki partiler, CHP oylarında yükselme olacağı endişesiyle Ecevit'in erken seçim önerisini benimsemeyeceklerdir.

1974 yazında Kuzey Kıbrıs'ta gerçekleştirdikleri askerî harekâtlar ile Ada'ya ve Yunanistan'a barış ve demokrasi götürdüklerini söyleyenler, kendi ülkelerinde belirsizliklere dayalı başarısız politika yapıcılığının örneklerini sergilemişlerdir. Türkiye, Bülent

Ecevit ve arkadaşlarının izlediği politikaların sonucudur ki, Kuzey Kıbrıs'taki askerî harekâtlardan sonra MC hükümetlerine teslim edilmiştir. Barış ve demokrasi yerine az çok açık faşizmin tırmandığı iç savaş ortamı yaşanmıştır.

1974 Kıbrıs bunalımı ve sonrasındaki gelişmeler, tarihte iç politika ile dış politikanın birbirine geçmesine özel ve anlamlı örnek oluşturur. Türkiye ile Yunanistan arasında 1950'li yıllardan beri devam eden ve daha geniş uluslararası boyutu olan krizin tırmandırılmasında, Ada'daki Rum ve Türk topluluklarından bağımsız olarak, Kıbrıs'ta ve söz konusu ülkelerde siyaset adamlarınca son derece bilinçli geliştirilen iç politika stratejilerinin rolü acaba nedir? Üzerinde düşünülmesi gereken bir soru..

Savaşın askerlere bırakılmayacak kadar önemli olduğu söylenir, ama iç politikadaki mücadelede komşu ülkelerle olan kimi sorunlardan yararlanmayı uman çevreler her dönemde ve bütün ülkelerde bulunabiliyorlar. Böylelerine halklar arasındaki barışın düşmanları denilse yeridir. Bunların Yunanistanlı veya Türkiyeli oluşları günahlarını azaltacak mıdır?

4. MİLLİYETÇİ CEPHE

Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından 17 Kasım 1974'te Ecevit'in yerine başbakanlığa atanan kontenjan senatörü Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak (1904-)'ın hazırladığı bakanlar kurulu listesinin güvenoyu alamayacağı belliydi. Teknokrat ve bürokratlardan oluşan partilerüstü görünümlü Prof. Irmak hükümetine ancak 17 güvenoyu verildi. Fakat yerine başka hükümet kurulamadığından aylarca görev yapmak durumunda kaldı. 1 Mart 1975'de başbakanlık görevi yeniden Prof. Irmak'a verildiyse de kabul etmedi. Ecevit de aynı şeyi yaptı. Nihayet AP lideri Süleyman Demirel başbakanlık görevine getirildi.

Cumhurbaşkanı Korutürk'ün yapması gereken, ikinci büyük parti lideri Demirel'e, Ecevit istifa ettikten sonra hükümeti kurma görevi vermekti. Neden öyle yapılmadı? Belli değil. Belki de sağ kanat partilerinin birleşebilmeleri için zamana ihtiyaçları vardı. Bunu Demirel de biliyordu. Pek istekli davranmadı.. 200 günü aşkın süre hükümet kurulamaması, CHP'ne yeni ortak çıkmaması, parlamento çoğunluğunun erken seçime yanaştırılamaması, AP liderine sağ kanat partilerini toparlama ve ortak hükümet oluşturma imkânını vermiştir.

12 Nisan 1975 günü Demirel başkanlığındaki AP-MSP-CGP-MHP-Bağımsızlar ortak hükümetine 218'e karşı 222 güvenoyu ile

işbaşı yaptırılması, Türkiye siyasetinde 1960'larda ortaya çıkan sağ ve sol şeklindeki kutuplaşmanın artık yerleştiğine kanıttır.

Söz konusu ortaklık, hükümet bunalımını gidermenin yanında MC (Milliyetçi Cephe) diye anılan birlikte yer alan partilerin bazı hesaplarına dayandığı için anlamlıdır. 12 Mart döneminden çıkarken yapılan 1973 genel seçimlerinde 1965 ve 1969 seçimlerine göre AP gerilemiştir. Bunda sağdaki bölünme baş rolü oynamaktadır. AP yönetimi «millet bize muhalefet görevi verdi» diyerek 1973 seçimlerinden sonra CHP ile veya öteki partilerle hükümet kurmaya yanaşmamıştır. Böylece solda yer aldığı için CHP'ne iktidar yolunu kapatmak, sağ kanat partilerini AP bayrağı altında toplayarak birlik isteyen seçmenin gözünde prestij kazanmak imkânı elde edilmiştir. Bu yoldan AP, rakip sağcı partileri yanına çekerek onların kendisine karşı muhalefetini törpülediği gibi, güçlenen sola karşı birleşik cephe kurmuş oluyordu.

MSP, CGP ve MHP'nin ortaklıktan umdukları, büyük ölçüde iktidarın nimetlerini iyi kullanarak ayakta kalmalarını ve gelişmelerini sağlamaktı. Özellikle MSP için, oluşan birliğe katılmak kaçınılmazdı. Bu parti «solcularla işbirliği» yaptı suçlamasından da kurtulmak istiyordu. Parlamentodaki üç sandalyesine karşılık iki bakanlık verilen MHP'nin durumu ise dikkatle izlenmeğe değer. Söz konusu partinin Milliyetçi Cephe'den en avantajlı çıkan siyasî güç olduğu bilinmektedir. Nitekim Haziran 1977 seçimlerinde oylarını 362 binden 951 bine, sandalye sayısını 3'den 16'ya yükseltmiştir. MHP esas olarak Milli Eğitim Bakanlığı başta olmak üzere devlet kurumlarında ve kamu iktisadî teşebbüslerinde yaygın örgütlenmeye giderek AP'nin kanatlarında sistemli bir kuşatma stratejisini Demirel başkanlığındaki I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nde yürürlüğe koymuştur. Kuşatma stratejisinin uygulanması Demirel'in Ağustos 1977'deki II. Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde de devam etmiştir.

Milliyetçi Cephe'nin ortaklarından CGP (Cumhuriyetçi Güven Partisi) ise 12 Mart 1971'den sonra modası biraz geçen tutucu bir Kemalizmin yorumunun etkisiyle ancak sağcı partilerin arasında kendine yer bulabilmiştir.

CGP, CHP'nden «partinin programından ve demokratik usullerden ayrılarak sosyalizm yoluna saptırıldığını» ileri sürerek istifa eden 47 milletvekili ve senatörün 1967'de oluşturdukları eski Güven Partisi'nin, daha sonra yine CHP'nden kopan Cumhuriyetçi Parti ile birleşmesinden oluşmuştur. Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu (1922-1988)'nun liderliğini yaptığı parti Kemalizmi ileriye dönük biçimde değil, kurulu düzeni sürdürmeye yarayacak şekilde savunması ve

sola karşı tutumu ile ün kazanmıştır. 1973 seçimlerinde 13, 1977'de ancak 3 sandalyeye sahip olabilmiştir.

Milliyetçi Cephe Hükümetini bir araya getiren partilerin hangi temel üzerinde ortaklık kurdukları çok açık: Sol'a karşı cephe. Cephe'ye katılan partiler milliyetçiliklerini tescil etmiş oluyorlardı. Peki nasıl bir milliyetçilik? CGP'li Prof. Turhan Feyzioğlu'nun Atatürk Milliyetçiliği dediği şey ile, MSP'li Prof. Necmettin Erbakan'ın Millî Görüş'ü birbirinden çok uzaktır. İkincisinde İslâm ve dolayısıyla ümmet düşüncesi ön plana geçer. Aynı şekilde AP lideri Süleyman Demirel ile MHP'li Alparslan Türkeş'in milliyetçilik anlayışları uyuşmaz. Demirel, milliyetçiliği kalkınma coşkusu ve onun yarattığı millî heyecan olarak almıştır. Barajlar, yollar yapıldıkça, fabrika bacaları yükseldikçe millî heyecan gelişecektir. Fakat heyecan «her mahallede bir milyoner» felsefesi üzerinde yaratılacaktır. Üstelik Adalet Partisi'nin milliyetçiliğinde yabancı düşmanlığı, gayri müslim ticaret ve sanayi kesimine karşı burukluk, toplum adına devleti öne çıkarma eğilimi yoktur. Ama bütün bunlar, Türkeş'in ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin milliyetçiliğinde fazlasıyla vardır. Coşku ülke sınırlarını aşar, uzaklardaki «Turan» hayâline ulaşır. Disiplinli toplumculuk, nerdeyse anti-kapitalizme varan planlı devletçilikle karışıktır. Müslüman Türkler yükselecek, gayri-müslim kesimler gideceklerdir.

Milliyetçi Cephe adına bakarak 1975 ilkbaharındaki koalisyonun üzerinde anlaşmaya vardığı bir milliyetçilik düşünülmesin. O kavram belki örtü, belki de kulağa hoş geldiği, tanıdık olduğu için kullanılmıştır. Asıl üzerinde birleşilen, sola karşı olmaktır. Bununla birlikte strateji kendi içinde açmazları taşıyordu. Milliyetçi Cephe'deki partilerin soldan oy almaları söz konusu olamayacağına göre, aralarında kıyasıya mücadele edecekleri kesindi. Dolayısıyla bu nokta koalisyonun en zayıf halkasıydı. Öte yandan MC'ye katılan partiler 1970'ler Türkiyesi'ndeki yerlerini ve değişen ülke sorunları karşısında neler düşündüklerini etraflıca belirleyebilmiş değillerdi. Ekonominin de hiç iyi gitmediğini belirtmek gerekir. Dünya petrol bunalımının etkilediği fiyat artışları 1976'da enflasyonu yüzde 20-30'lara çıkartmış, 1977'de yüzde 40-50 düzeyine fırlamıştır.

İçerde bunlar olurken, dış politikada özellikle Yunanistan ve ABD ile anlaşmazlıklar sürmektedir. Şubat 1975'te Irmak Hükümeti döneminde kurulan Kıbrıs Türk Federe Devleti dünya kamuoyunda tepki ile karşılanmıştır. Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki karasularını 12 mile kadar genişletmek istemesi, Türkiye'nin kıta sahanlığında petrol arama çalışmalarında bulunması, gerginliği daha da tırmandıracaktır.

Fakat MC hükümeti döneminde en önemli sorun halkın can ve mal güvenliğinin sürekli tehdit ve saldırı altında olmasıdır. Türkiye'de 1976'dan itibaren iç savaş ortamı gözlenmektedir.

5. HAZİRAN 1977 SEÇİMLERİ VE İKTİDAR BOŞLUĞU

İç savaş ortamında yapılan Cumhuriyet Senatosu 1/3 yenileme ve milletvekili genel seçimlerinde katılma oranı hayli yüksektir: Yüzde 72. Bunda devletin kanatları arasında güçlenen faşizm tehlikesine karşı, CHP'nin özellikle kendisine oy verilmesi çağrısında bulunması ve muhtemel sol iktidarı engellemek için sağcı partilerin ortaklaşa yürüttükleri kampanyanın rolü vardır. Kaldı ki MC hükümetleri altında halk, yaşanılanlara duyarsız değildir. Özellikle CHP'ne oy veren çevreler ve bazı sosyalistler arasında seçimden sonra kurulacak Ecevit hükümeti ile acıların dindirileceği, her geçen gün derinleşen yaraların sarılacağı umudu vardır.

Seçim sonuçlarına göre CHP (yüzde 41.4) 213 sandalye, AP (yüzde 36.9) 189 sandalye ve MHP (yüzde 6.4) 16 sandalye kazanarak oylarını arttırmışlardır. 24 sandalye ile üçüncü sıradaki yerini koruyan MSP (yüzde 8.6) oylarında önemli düşme olmuştur. En dramatik çözülme ise 1973 seçimlerinde 48 milletvekiline sahip olan DP' dedir (yüzde 1.8 oy, 1 sandalye). TBP eski gücünün yarısından aza inmiş (binde 4), ikinci kez kurulduktan sonra seçime katılan TİP ise varlık gösterememiştir (binde 1). Bağımsızlar 4 sandalye kazanmışlardır. 1977 seçim sonuçları ile 1973'teki eğilimin pekiştiğini söylemek doğru olacaktır. Türkiye'de artık seçmenlerin yaklaşık yüzde 42'si düzen değişikliği isteyen ve açıkça solda yer aldığını söyleyen partiye oy vermekte ve onun iktidara gelerek programını uygulamasını istemektedir.

Fakat CHP'nin parlamentoda yeterli çoğunluğa erişemeyerek 213 milletvekilliğinde kalması, sosyal demokrat iktidarı engellediği gibi, partinin güç yitirmesini çabuklaştıran gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Sosyal demokrat ve çoğu sosyalist aydın ile geniş halk kesiminin hakkında büyük heyecan duydukları ve parlamento dışında işçi ve bazı işverenlerin birlikte destekledikleri Bülent Ecevit'in seçimlerden hemen sonra kurduğu azınlık hükümetine parlamentoda güvenoyu verilmeyerek sosyal demokrat iktidar yolunun kapatılması ülkeyi gittikçe derinleşen rejim bunalımına sokmuştur.

Sosyal demokratların azınlık hükümetine güvenoyu verilseydi nereye gidilirdi? Ecevit, sorunların üstesinden gelebilir miydi? Böyle sorulara olumlu yanıtlar verebilmek gerçekten zor. Fakat hem

sosyal demokrat azınlık hükümetine karşı çıkıp, hem de CHP + AP ortaklığına giden yolu tıkayan AP lideri Demirel'in daha önce denenmiş ve şiddet olaylarını önlemedeki başarısızlığı görülmüş milliyetçi cephe formülünde ısrar edişini, aynı şekilde 1980 öncesinde CHP lideri Ecevit'in AP ile ortak hükümete yanaşmayarak milletvekili transferleri için pazarlıklara bel bağlamasını, tarih, anılan liderler hesabına iki büyük yanılgı olarak yazacak. 12 Eylül 1980 günü Türk Silahlı Kuvvetleri'nin parlamentoya ve sivil toplum kurumlarına yönelik eylemi sırasındaki suskunlukta böylesi yanılgıların payı var. Denenmesi gereken yolları engellemiş olmanın ezikliği darbeci generaller karşısında parlamenter yaşamı her durumda savunması gereken siyaset adamlarına söz bırakmıyor. Bu yanılgılar ve iki partinin 1961'den beri (1973 cumhurbaşkanlığı seçimi dışında) iç politikada oydaşmayı **(consensus)** denememeleri «1961 Demokrasisi»nin çöküşüne neden olan, rejimin en önemli hastalığıdır. 1960 öncesinde DP ile CHP arasında yaşanılan iktidar-muhalefet ilişkisindeki bunalım, 27 Mayıs 1960 günü silâhlı kuvvetler adına genç subayların yönetime el koyması ile noktalanırken, 1980'e kadar AP ve CHP arasında hastalık şeklinde devam ettirilen çekişmeler bu defa emir-komuta zinciri içinde generallerin darbesi ile sonuçlanmıştır. Elbette iç ve dış koşullar, iki eylemin amacı ve sonuçları farklıdır. Fakat darbe nihayet darbedir. Parlamenter hayatın normal gelişimini durdurmakta, her darbeden sonra yeni baştan başlamak gerekmektedir.

Rejim bunalımı açısından bakıldığında ise politikacıların sorumlulukları daha da artmaktadır. Darbeyi yapanlar kadar bunalımı derinleştiren tutum ve davranışlarda bulunanlar da sorumlu değiller midir? Türkiye'de askeri müdahalelere sokaktaki adamın gözünde ve gönlünde haklılık kazandıran durumlar yaşanmamış mıdır?

1977 seçimlerinden sonraki gelişmeler bunun örnekleridir. CHP lideri Bülent Ecevit «AP ve MHP dışında her türlü koalisyona hazırız» derken, AP lideri Demirel «Milliyetçi partiler topluluğu iktidarı sola teslim etmemeli» diye görüşlerini açıklıyordu. Ecevit'in en çok sandalyeye sahip parti başkanı sıfatıyla oluşturduğu azınlık hükümetinin programı parlamentoda okunurken AP ve MHP'liler genel kurulu terketmişler, MSP'liler birleşime bile katılmamışlardı. Bunun üzerine Süleyman Demirel'in liderliğinde kurulan II. Milliyetçi Cephe Hükümeti 219 red oyuna karşılık 229 ile güvenoyu almış, fakat Ocak 1978'e kadar dayanabilmiştir. II. MC Hükümeti cumhuriyetin gensoru ile düşürülen ilk hükümetidir. Gensoru önergesi hükümetin içte ve dışta güvenliği sağlayamadığı, cephecilik anlayışı ile ulusal birliği zedeleyip Türkiye'nin gelişmesini engellediği, halk

çoğunluğunu yoksulluğa sürüklediği ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni Anayasa'nın belirlediği çerçeveden uzaklaştırmaya çalıştığı gerekçelerini kapsamaktaydı.

5 Ocak 1978'de AP'nden istifa eden 11'ler, CGP ve DP desteği ile kurulan III. Ecevit Hükümeti 229 güvenoyu alırken bakanlık sayısının 34'e çıkartılmış olduğu dikkati çekiyordu. CHP ağırlıklı hükümetin iç ve dış politikası çeşitli çevrelerin tepkisine yol açmaktaydı. ABD'nin Ankara Büyükelçisi Başbakan Ecevit'in «akılsız bir milliyetçiliğe saplandığı» görüşündeydi. 1978 yaz başında Moskova'ya giden Ecevit, SSCB ile Siyasî ve Ekonomik Belgeleri imzalamıştı. «Bizi zorlamasınlar, dünyanın dengesini değiştiririz, onlar da pişman olur» diyordu.

III. Ecevit Hükümeti'nin önünde çözüm bekleyen pek çok sorun vardı. Halk, şiddet eylemlerine karşı önlem alınmasını, can ve mal güvenliğinin sağlanmasını istiyordu. 1978 ilkbaharında Malatya'da önemli olaylar oldu. Belediye Başkanı Hâmid Fendoğlu'na gönderilen bombalı paket Fendoğlu ve ailesinin ölümüne yol açtı. Malatya olayı mezhep kavgasının kışkırtılmak istendiği şeklinde yorumlandı.

III. Ecevit Hükümeti en büyük krizi 22 Aralık 1978 günü Kahramanmaraş'ta yaşamıştır. Bir gün önce öldürülen iki öğretmenin cenazeleri sırasındaki olaylar üzerine kentte kitle katliamının tüyler ürpertici örneği sergilenmiştir. Başlangıçta ölü sayısı 33, yaralı 300'den fazla idi. Elleri silahlı, taşlı ve sopalı gruplar kente hâkim olmuş, nedense güvenlik kuvvetleri (ordu dahil) duruma müdahale etmemişti. Valilik binasını ele geçirmeye çalışan kişiler bazı mahallelere baskınlar yaparak bebekleri dahi acımasızca öldürüyorlar, sokağa çıkma yasağına rağmen maskeli kişiler çeşitli sloganlar bağırarak gösteri yapıyorlar, önceden belirledikleri binaları ateşe veriyorlar, yaralıları hastaneye taşıyan cankurtaran araçlarını durdurup kurşunluyorlardı.

Kahramanmaraş'ta neden sonra güçlükle önlenebilen genel katliam sırasında resmî açıklamaya göre 109 yurttaş hayatını kaybetmiş, 176 yurttaş ağır şekilde yaralanmış, 500 ev ve işyeri tahrip edilmiştir. Bu durum halkın güvenlik kuvvetlerine ve hükümete olan güvensizliğine yol açacak ve ülkenin pek çok yerinde ve büyük kentlerdeki işçi mahallelerinde saldırgan gruplara karşı direniş komiteleri kurulacaktır. Söz konusu sivil gruplar 12 Eylül 1980 gününe kadar mahallelerde bir tür savunma birimi görevi yapmışlardır.

6. 1980 ASKERÎ MÜDAHALESİNE DOĞRU

Ülke genelinde yaşanılan şiddet eylemleri ve Kahramanmaraş katliamı gibi kanlı olaylara parlamentonun tepkisi ne idi? Millet Meclisi Başkanı'nın parlamento yaz tatiline girerken 7 Temmuz 1979'da düzenlediği basın toplantısında söyledikleri buna karşılık olabilir:

> «(..) Meclislerimiz devamlı olarak çalışmakta veya çalışır görünmektedir. Ama toplumun ihtiyaçlarına uygun yasaların çıktığını da maalesef söyleyemediğimizi içtenlikle itiraf etmek isterim. (..) Parlamentoya pek çok yasa tasarısı ve teklif verilmektedir. (..) [Bunlardan] beşte biri kanunlaşabilmektedir. (..) Halkın gereksinme duyduğu yasalardan pek çoğu yıllar yılı meclis gündeminde kalmakta, kadük olmakta, tekrar edilmektedir. (..) İkinci yasama yılında [1978-1979] Millet Meclisi genel kurulu 110 birleşim yapmış, 40'ında çoğunluk sağlanamamıştır. (..) Kurulan 49 adet soruşturma hazırlık komisyonundan 3'ü başkanlık divanlarını seçmiş, diğerleri bugüne kadar görev bölümü yapamamışlardır. (..)»

Meclis Başkanı'nın basına verdiği bilgiler 12 Eylül 1980'den önce cumhurbaşkanı seçimi için uzun ve anlaşılmaz turlar ile geçirilen meclis oturumları hakkında değil. 1978 yılı ve 1979 yaz başına kadarki döneme ait.

14 Ekim 1979'daki ara seçimler ise hükümet değişikliği dışında yeni durum yaratmamıştır. Boş bulunan 5 milletvekilliği için yapılan seçimlerden AP'nin güçlenerek çıkması ve hepsini kazanması üzerine III. Ecevit Hükümeti istifa etmiş ve yerine Demirel tarafından öteki sağcı partilerce dışarıdan desteklenen örtülü III. MC Hükümeti kurulmuştur. 12 Kasım 1979 - 12 Eylül 1980 arasında görev yapan hükümetin en önemli işi ünlü 24 Ocak Kararları'dır.

Söz konusu ekonomik istikrar paketinin ancak muhalefeti olmayan hükümetlerce (tercihan askerî rejimlerde) yürürlüğe konabileceği herhalde 24 Ocak Kararları'nı hazırlayan teknisyenler ile IMF ve Dünya Bankası çevrelerince biliniyordu. En azından Latin Amerika'daki uygulamalar o yönde idi.

Nitekim Türkiye'de de aynı yol izlenecek, ekonomik istikrar paketini hazırlayan ve Genelkurmay Başkanlığında yüksek komuta heyetine sunan teknisyen ekibinin başı (Turgut Özal) 12 Eylül 1980 darbesinden sonra ekonominin yürütülmesi ile görevlendirilecektir. Böylece ekonomik politikaya uygun siyasî modelin çerçevesi de 1982

Anayasası'nda belirtildikten sonra Türkiye için geliştirilen istikrar programı tamamlanmış olacaktır.

SONUÇ

«1961 Demokrasisi»nde 1965 ve 1969 seçimleriyle parlamentoya yansıyabilen köktenci akımlar, 12 Mart 1971 darbesiyle başlatılan ve iki yıl süren askerî yönetimin tüm engelleme ve baskısına karşın 1973-1980 zaman kesitinde siyasetin dinamik güçleri arasına yükselmişlerdir. Sağ kanattaki MSP ve MHP, hükümet ortağı olmanın sağladığı üstünlüklerden de yararlanarak devlet kurumlarında (Ordu, MİT, Polis örgütü, bakanlıklar ve kamu işletmeleri) kadrolaşırken, köktenci solda yer alan çok sayıda parti ve grup sivil toplum kurumlarında (işçi sendikaları, meslek birlikleri, öğrenci dernekleri ve kooperatifler) söz sahibi olmuşlardır.

Siyaset deyince parlamentoda muhafazakâr çoğunluğu ve onun iki kanadından ibaret CHP ile DP ve AP'yi anlayan çevreler için kabul edilebilir bir durum değildi. Fakat demokratikleşme açısından bakıldığında Türkiye'de siyasetin çok sesli yapıya kavuşması olumludur. Bununla birlikte farklı görüşlerde olan ve doğal bir yarışmaya giren partiler yerlerini silahlı eylem birliklerine bırakmışlarsa, her gün onlarca yurttaş öldürülmüş, mahalle, kasaba ve kentler karşı görüştekilerin veya tarafsızların giremedikleri «kurtarılmış bölgelere» dönüşmüşlerse, bunun nedenlerini araştırmak ve üzerinde düşünmek gereklidir.

Bu anlamda Türkiye'nin 1976'dan sonra iç savaş koşullarını, 1978'den sonra iç savaş ortamını yaşadığı gerçeği kabul edilmelidir. Şiddet eylemlerinde, İstanbul'da (1 Mayıs 1977), Kahramanmaraş'ta (1978) olduğu türden katliam şeklindeki kitle kırımlarında resmî açıklamalara göre 5000 yurttaş can vermiştir. Ayrıca çok sayıda yurttaş yaralanmış, bombalı ve silahlı saldırılar sonucu ev ve işyerleri tahrip edilmiştir.

Özellikle terörü tırmandırmak ve karışıklık çıkartmak amacıyla seçilen hedefler son derece dikkat çekicidir. Savcı Doğan Öz, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Doçenti Bedrettin Cömert, Karadeniz Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Doçent Dr. Necdet Bulut, Milliyet Gazetesi Başyazarı Abdi İpekçi, Adana Emniyet Müdürü Cevat Yurdakul, gazeteci-yazar İlhan Darendelioğlu, İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ümit Doğanay ve Prof. Dr. Orhan Cavit Tütengil, yazar Ümit Kaftancıoğlu, eski Gümrük ve Tekel Bakanı Gün Sazak, İstanbul milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu, eski

Başbakan Prof. Dr. Nihad Erim, DİSK eski genel başkanı ve Maden-İş Sendikası başkanı Kemal Türkler...

Bunların yaşanmış olması, çekilen acılar, kurulan pusularda yitirilen insanlar, kitle katliamları demokrasinin bütün kurumlarıyla ve her alanda işletilmesini savunan çevreleri kararsızlığa düşürmemelidir. Çok sesli siyasetin demokratikleşme açısından gerekliliği ve vazgeçilmez oluşu ile terörün kitlelerde yol açtığı ve tamamen haklı nedenlere dayanan huzur ve güven ihtiyacı birbiriyle çelişti diye Türkiye insanına ikinci sınıf bir demokrasiyi bile fazla gören zihniyetin düzeyine inmemek gerekir. Kaldı ki çok sesli siyaset ile terör arasında iddia edilen türden olumsuz etki Türkiye örneğinde gerçekten ne ölçüde vardır? Tartışmalı bir konu.

Asıl yapılması gereken, «nasıl bir demokrasi» sorusuna verilen yanıtlarda anlaşabilmektir. Bu ise devlet ve demokrasi ilişkisinin ne şekilde yorumlandığına bağlı. Devletin ağır bastığı durumlarda demokrasi pek olmuyor çünkü.

E. DIŞ POLİTİKANIN ANA ÇİZGİLERİ

1960'a doğru Menderes hükümetinin SSCB ile Kurtuluş Savaşı yıllarındaki iyi komşuluk ilişkisini canlandırma girişimlerinde bulunduğu bilinmektedir. Fakat, darbeci subaylar (1971 ve 1980'de de benzer durum yaşanmıştır) Türkiye'deki varlığı hakkında tereddütler uyanan ABD nüfuzunu pekiştirme siyaseti izlemişler, Türk dış politikası üzerindeki yoğun Amerikan etkisini arttırmışlardır. Bununla birlikte 1960'lı yıllar boyunca gelişme, İkinci Dünya Savaşından itibaren biraz aşırı bir şekilde sürdürülen Amerikancı dış politika stratejisinin SSCB ve Bloksuz ülkelerin oluşturduğu güç merkezleriyle bir miktar dengelenmeye çalışılması şeklinde olmuştur. Bu güç merkezleri arasına 1960'ların sonuna doğru ABD'nden ayrılarak kendi ayakları üzerinde durmayı başaran Batı Avrupa ülkelerini (Avrupa Topluluğu) katmak gerek.

Doğu-Batı ilişkilerini uluslararası soğuk savaş olarak algılayan; tek yönlü-tek boyutlu dış politika stratejisinden, siyasî açıdan çok taraflılığı esas alan ve bu yoldan askerî iki kutupluluğun yüklediği (NATO ve Varşova Paktları) bağımlılığı azaltıcı manevralara imkân veren yeni stratejinin benimsenmesinde içerde ve dışarda bazı önemli gelişmelerin etkisi vardır. Bunlar arasında dışarda, 1962'deki Küba ve Türkiye Füzeler Bunalımından sonra, içerde, sosyalist muhalefetin önderliğindeki ABD ve NATO aleyhtarı kampanyanın etkisi özellikle belirtilmelidir. Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk gibi aydınların **Yön** Dergisi etrafında toplanarak, 1962'de, Tür-

kiyenin savunma ve güvenlik politikasını tartışma gündemine getirmeleri; NATO'ya ve Türk-Amerikan ilişkilerindeki eşitsizliğe karşı kararlı bir tutumla formüle ettikleri millî bağımsızlıkçı düşünce genç aydınlar ve öğrenciler arasında geniş bir taraftar kitlesi tarafından benimsenmiştir. 1970'lerin sonuna doğru İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlerdeki anti-amerikan gösteri ve yürüyüşler **Yön, Emek, Ant, Aydınlık, İleri, Kurtuluş, İşçi-Köylü, Kıvılcım**... gibi sosyalist gazete ve dergilerin yarattığı etkinin ürünüdür. Özellikle, ABD ile imzalanan ikili anlaşmaların tartışılması, Türk resmî makamlarını Amerikan üslerinin statüsü, niteliği ile bunlardaki askerî personelin yetkileri, sayıları ve sahip oldukları haklar ve ayrıcalıkları Türk kamuoyuna açıklamak zorunda bırakmıştır.

23 Haziran 1954 tarihli Askeri Kolaylıklar Andlaşmasına ve buna dayanılarak yürürlüğe konan uygulama anlaşmalarına göre düzenlenen Amerikan üs ve tesisleri; hava üsleri, stratejik füze üsleri, muharebe elektronik tesisleri ve her türlü ikmal-levazım malzemesi stoklanması için gerekli tesislerden oluşmakta idi. Söz konusu üs ve tesislerin faaliyeti için Türk Hükümeti toplam 34 Milyon m^2' lik bir alanı tahsis etmişti. Bu arazilerin kamulaştırma bedeli ile üzerlerinde kurulan üs ve tesislerin bakımı, silahların depolanması, üslerin çevre güvenliğinin sağlanması, Türk Genelkurmayına aitti. Doğal olarak masrafları da Millî Savunma bütçesinden sağlanmakta idi!

Bunlardan ayrı olarak Türkiye'deki Amerikalı askerî personele yargı ayrıcalıklarından özel posta servisine, gümrüksüz satış mağazalarının açılmasına kadar çok çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır. Öteki NATO ülkeleri ile karşılaştırıldığında bu kolaylıklar adeta İmparatorluk devrinde Avrupalılara sağlanan kapitülasyonları akla getirmektedir. Dahası, bu ayrıcalıkların ve kolaylıkların Amerikalı yetkililer ve görevlilerce kötüye kullanılması sokaktaki yurttaşı tedirgin etmiş ve Türkiye'de haylı yoğun bir Amerikalı düşmanlığına çanak tutulmuştur. Anlaşmalarla tanınan adlî ayrıcalıklar, Amerikan üslerindeki askerî personeli, işledikleri her türlü suçtan ötürü Türk adalet makamlarının önüne çıkmaktan alıkoyan bir konuma getirmiştir. «Görevli» iken işlenen suçların yargılanmasını Birleşik Devletler mahkemelerine bırakan ikili anlaşmalara dayanarak; askerî aracı Türk çocukların üzerine sürerek onları öldüren yarbaydan, sarhoş olup Türk bayrağını yırtan veya Türklere hakaret eden çavuşa kadar Amerikalı asker sanıklar, Amerikan makamlarınca Türk Genelkurmayına bildirilen «görevlidir» sözü ile yargıç önüne çıkmaktan kurtulmuşlardır.

Öte yanda, Amerikalı personelin bazı temel ihtiyaçlarının güm-

rüksüz olarak yurda sokulabilmesi için verilen imtiyaz ise Maliye Bakanlığını önemli bir gelir kaynağından yoksun bıraktığı gibi, iç piyasada bulunması yasaklanan lüks tüketim mallarının Amerikan PX mağazaları aracılığı ile satılmasına neden olmuştur. Ayrıca, Anadolu toprağının dokuz bin yıldanberi sahip olduğu tarih ve kültür hazinesinin örneklerinin Amerikalı askerî personele tanınan özel posta imtiyazı aracılığı ile ABD'ne kaçırılması söz konusu olacaktır.

Türk Dışişleri Bakanlığınca 21 Ocak 1967 tarihinde yapılan açıklamaya göre; Türkiye ile ABD arasında tespit edilebilen 54 ikili anlaşmadan 3'ü 1950'den önce Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti tarafından, 31'i 1950-60 arasında Demokrat Parti döneminde, 20'si de 1960-65 yılları arasında Milli Birlik ve Koalisyon Hükümetleri tarafından imzalanmıştır. İki ülke arasında hemen tamamı gizli olan yüze yakın anlaşma yapıldığı sanılmaktadır. Bu anlaşmalardan 23 Haziran 1954 tarihli Askerî Kolaylıklar Andlaşmasının genel nitelikte olmasına karşılık, ötekiler belirli konularda uygulama anlaşmaları niteliğindedir. Türk kamuoyunda 1965'den sonra başlayan tartışmalarda, anlaşmalardaki hükümlerin birçoğu sosyalist basında ve Türkiye Büyük Millet Meclisinde açığa vurulmuştur. İkili anlaşmaların kamuoyu önünde tartışılmaya başlaması ile o zamana kadar halktan gizli tutulan pek çok husus ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; ikili anlaşmaların devletin çeşitli kademeleri ile yapıldıkları ve bunlardan bir kısmının yazılı olmasına karşılık, diğerlerinin yüzyüze yapılan konuşmalarda veya telefon görüşmelerinde varılan sözlü mutabakatlar biçiminde olduklarıdır. **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1983** (Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Y., 1987) adlı kaynakta Prof. Mehmet Gönlübol ve Prof. Ömer Kürkçüoğlu tarafından da belirtildiği üzere; Amerikan yetkilileri, şu veya bu nedenle bir Türk makamından elde edemedikleri hakları, diğer bir makama başvurarak sağlamak yoluna gitmişlerdir. Böylece birbirlerinden haberi olmadan Türk makamlarıyla birçok anlaşmalar yapmışlardır.

27 Mayıs 1960'da askerî darbe ile Bayar-Menderes yönetimini iktidardan uzaklaştıran subayların, bütün gücün ellerinde bulunduğu ve olağanüstü mahkemeler kurarak DP'li siyaset adamlarını yargılayabildikleri bir dönemde, ikili anlaşmalar yoluyla Türkiyenin çiğnenen hükümranlık hakkını düşünememiş olmalarına inanmak zordur. Belki Bayar-Menderes yönetiminin yalnızca bu konudaki ihmalleri yüzünden yargılanmaları gerekirdi. Fakat nedense 27 Mayısçılar Türk-Amerikan ilişkilerine hiç girmediler. Sonradan parlamento içinde ve dışında yükselen anti-amerikan kampanyada yer alarak Adalet Partili hükümeti suçlayan eski Milli Birlik Komitesi

üyesi tabiî senatörlere zamanın Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in verdiği yanıt bu noktayı vurgulamıştır.

Demirel hükümetlerinin popülaritesi yüksek, Dışişleri Bakanı, Yassıada Mahkemelerinin eski sanığı Çağlayangil, 1960 darbesini gerçekleştirdikten sonra tabiî senatör olarak yasama faaliyetine katılan subayları kastederek şöyle konuşmak gereğini duymuştur:

> «Arkadaşlarımız, iki dudaklarının arasından çıkan sözün kanun olduğu devrede ikili anlaşmalar meselesini halledebilirlerdi. Ya iki maddelik bir kanun çıkarır veya bir deklârasyon yayınlayarak işin içinden çıkabilirlerdi. Bunu yapmıyorlar, şimdi kalkıp bizi Amerika uyduluğu ile itham ediyorlar. Bu en azından insafsızlıktır.»

1960'lı yıllar boyunca dış politika alanında yaşanan dinamizmi 1962'deki Füzeler Bunalımı ile birlikte düşünmek gerekir. NATO'nun kuruluş ve gelişme dönemindeki stratejisine bakarsak; 1957'ye kadar NATO stratejisi, üyelere bir saldırı (Sovyetler Birliğinden) halinde ABD'nin nükleer güç kullanacağı varsayımına dayanıyordu. Bu evrede Batı Avrupa'daki NATO üyelerinin askerî gücü Varşova Paktına göre zayıftı ve denge ancak ABD'nin nükleer gücü ile kurulabiliyordu. Fakat 1957 yılında beklenmedik bir gelişme oldu: Ekim ayında SSCB'nin uzaya gönderdiği ilk Sputnik'in kanıtladığı gibi, Sovyetler uzun menzilli füze teknolojisini geliştirmişlerdi. ABD'nin elinde ise yalnızca orta menzilli füzeler bulunduğundan, SSCB lehine değişmeye başlayan nükleer silah dengesini yeniden kurabilmek için, 1957 Aralık ayındaki NATO Bakanlar Konseyi toplantısında Avrupa'ya orta menzilli Amerikan füzelerinin yerleştirilmesi ve nükleer başlıklar depo edilmesi önerilmiştir. Bu öneri, Sovyetlere karşı etkili bir silaha kavuşmanın yanında, belki içinde bulunulan ekonomik sıkıntıları hafifletici bir yol olarak da görülmüş olmalı ki; Türk Hükümetince de desteklenmiş, Başbakan Menderes, Türkiye'yi Amerikan füzeleri ve çekirdekli başlıklarına açmakta çok istekli davranmıştır. İzmir'deki Çiğli Hava Üssüne kurulan 15 füzelik Jüpiter rampası bu gelişmeler üzerinedir.

Söz konusu füzeler, 1962 Küba bunalımı sırasında Washington ile Moskova arasında pazarlık konusu olmuş ve Kruşçev'in yaptığı bir konuşma ile dünya kamuoyuna duyurulmuştur. Sovyetler, ABD'nin yakınında Küba'daki füzelere karşılık kendi yakınında Türkiye'deki füzelerin kaldırılmasını istemiştir. ABD, rakibinden gelen haklı isteğe boyun eğmek zorunda kalınca, Türkiye'deki Jüpiter füzeleri 1963 yılında kaldırılmıştır. Bu olayın, ABD askerî çevrelerinin NATO stratejisini topyekûn karşılık doktrininden esnek karşılığa

geçirme teşebbüsleri ile aynı zamana rastlaması; füzelerin Türk hükümetine danışılmadan kaldırılması; NATO'nun yeni stratejisine kuşku duyulmasına ve Türkiye açısından endişeye yol açması beklenirdi. Acaba, NATO'nun yeni stratejisi de ABD çıkarlarına göre mi ayarlanmaktaydı? Bu sorunun yanıtı kuşkusuz 'evet' olacaktı. NATO'nun Batı Avrupalı öteki üyeleri de aynı soruya yanıt aramış olmalılar ki, ittifakın üyelerinden Fransa 1966'da askerî ortaklıktan çekilecek; Federal Almanya nükleer füzelerde kullanım hakkı isteyecektir.

Türk hükümetleri dış politika alanında 1960'lı ve 1970'li yılların en büyük iki bunalımını NATO içindeki yakın komşusu Yunanistan ile ve Kıbrıs sorunu yüzünden ittifakın lideri ABD yönetimi ile yaşamıştır. 1964'de, Londra ve Zürih Andlaşmalarına göre Kıbrıs Türklerinin haklarını korumak için garantör devlet sıfatıyla adaya asker göndermek isteyen Türkiye'nin müdahale kararına ABD Başkanı Johnson'un, zamanın Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'ye 1964 Haziranında gönderdiği mektup, Türk Hariciyesi açısından yeni bir dönemin başladığına açık bir kanıttır.

Johnson Mektubu, ABD resmî çevrelerindeki Türkiye görünümünün her iki taraf propagandacıları tarafından yayılanın aksine, hiç de olumlu olmadığını ortaya çıkartmıştır. Mektubun diğer önemli yanı, NATO'ya ABD'nin bakışını göstermesidir. Şöyle denilmektedir:

> «Bay Başbakan [İsmet İnönü'ye hitap ediliyor.] NATO vecibelerine de dikkat nazarınızı çekmek mecburiyetindeyim. Kıbrıs'a vakî olacak Türk müdahalesinin Türk-Yunan kuvvetleri arasında askerî bir çatışmaya müncer olacağı hususunda zihninizde en ufak bir tereddüt olmamalıdır. Dışişleri Bakanı Rusk, Lahey'de yapılan son NATO Bakanlar Konseyi toplantısında Türkiye ile Yunanistan arasında bir harbin 'kelimenin tam manasiyle düşünülemez' olarak telakki edilmesi gerektiğini beyan etmişti. NATO'ya iltihak esası icabı olarak, NATO memleketlerinin birbirleriyle harp etmeyeceklerini kabul etmek demektir. Almanya ve Fransa, NATO'da müttefik olmakla yüzyıllık husumet ve düşmanlıklarını gömmüşlerdir; aynı şeyin Yunanistan ve Türkiye'den de beklenmesi gerekir. Ayrıca Türkiye tarafından Kıbrıs'a yapılacak askerî bir müdahale Sovyetler Birliğinin meseleye doğrudan doğruya karışmasına yol açabilir. NATO müttefiklerimizin tam rıza ve muvafakatları olmadan Türkiye'nin

girişeceği bir hareket neticesinde ortaya çıkacak bir Sovyet müdahalesine karşı Türkiye'yi müdafaa etmek mükellefiyetleri olup olmadığını müzakere etmek fırsatını bulmamış olduklarını takdir buyuracağınız kanaatindeyim.»

ABD Başkanı Johnson'un mektubunda da açıkça ifade edildiği gibi ABD'ne göre SSCB dışında bir 'düşman' bulunmamaktadır; NATO ittifakı içinde üyelerin hükümranlık hakları yalnızca Sovyetler tarafından ihlâl edilebilecektir. Başka bir devlet, Türkiye' nin haklarına saldırıda bulunursa, bu devletin NATO üyesi olması durumunda Türk Hükümetinin kendi gücü ile ona karşı koyması mümkün değildir.

ABD'nin baskısından çok, deniz ve havadan askerî bir harekât için yeterli teknik güce sahip olamadığından Kıbrıs'a 1964'de müdahalede bulunamayan Türkiye, 1974'de, Ada Türklerinin haklarını korumak için ABD ve NATO'dan bağımsız tavır geliştirmekte tereddüt etmemiştir.

Bununla birlikte, Kıbrıs'a yapılan müdahalenin Türkiyeyi dış politikada kesin bir yalnızlığa ittiği de bir başka gerçektir. Her ne kadar Türkiye, 1965'den sonra başta SSCB olmak üzere, Bloksuz ülkelere, özellikle 1973 petrol bunalımından sonra İslâm ülkelerine yönelik bir dostluk ve işbirliği politikası izlemiş; bunda başarılı olmuşsa da, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ve öteki uluslararası forumlarda Kıbrıs'taki askerî harekâtlardan ve 1975'de Kıbrıs Türk Federe Devletinin kurulmasından sonra yükselen karşı-propagandayı etkisiz hale getirememiştir. Bu arada 1974-78 yıllarında ABD Türkiye'ye karşı silah ambargosu uygulamıştır. 1975'den itibaren Türk hariciyecilerinin Ermeni tedhişinin boy hedefi haline getirildiklerini de hatırlatalım.

Türkiye'nin uluslararası forumlarda faal inandırıcılığı yüksek ve komşuları için güven kaynağı olan bir ülke olarak yer almasının, ancak kendi millî bağımsızlık ve egemenlik haklarına titizlikle sahip çıkması ile mümkün olabileceği; 1960'ların ortasından beri izlenen çok yönlü dış politika stratejisinin anlamlı bir sonucu olarak ortada durmaktadır. Küçük veya büyük, coğrafî ve stratejik konumu ne olursa olsun devletlerarası ilişkilerde karşılıklı saygı, iç işlerine karışmama ve eşitlik ilkesi esastır. Yoksa, bağımlı hükümetlerin varlığı konu olur ki, hiçbir halk bu tür ilişkileri kolay kolay kabul edemez.

F. KAYNAKÇA

Yakın zamanlar Türkiye siyaset tarihi üzerine inceleme, anı, belge türünden eserlerin sayısı her geçen gün büyük bir hızla artıyor. Özellikle askerî müdahale dönemlerinden sonra geçiş süreci yaşanırken anı türünden epeyce yayın yapılıyor. En popüler olanları gazeteci-yazarlara ait olan bu eserler, siyaset tarihine duyulan ilginin artması yanında çeşitli konular hakkında bilgi ve belgelerin akademik amaçlı araştırma yapmak isteyeceklere aktarılmasına da yaramaktadır.

1980'li yılların başında çok sayıda bilim adamının YÖK ve askerî yönetim tarafından üniversiteden atılması, kalanların ise artan ders ve öğrenci yükü nedeniyle araştırmaya zaman ayıramamaları, akademik unvan için seçilen konuların «tehlikesiz» alanlardan olması şeklindeki «kötü» gelenek ile birleşince Türkiye'de sosyal bilimlerin bunalımı derinleşmiştir.

Türk siyasal gelişmesinin özel olarak 1960-1980 evresi üzerine Türkçede yayımlanmış genel bir eser şimdilik bulunmamaktadır. Bununla birlikte başka alanlarda olduğu gibi siyaset tarihinde de hayli başarılı bir başvuru kaynağı sayılabilecek **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**'nin (İstanbul: İletişim Y., 1983, 10 cilt) ilgili maddelerinden yararlanmak mümkündür. Sözü edilen ansiklopedi (**CDTA** kısaltması ile anılacak) aynı zamanda Türkiyeli bilim çevreleri ile, hukukçu, mühendis, sanatçı vd. mesleklerden geniş bir uzman kadrosunun 1980'lerdeki bilgi birikimini aktardığı için ayrıca önem taşımaktadır.

Bu çerçevede siyasal hayat açısından 1960-1980 evresi ile ilgili olarak Mete Tunçay'ın «Siyasal Gelişmenin Evreleri» ve Feroz Ahmad'ın «Türkiyenin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri» (**CDTA**, cilt 7) başlıklı makalelerine; Korkut Boratav'ın «Türkiye'de Popülizm: 1962 1976 Dönemi Üzerine Notlar» (**Yapıt**, sayı 1, Ekim-Kasım 1983) makalesi ile Stefanos Yerasimos **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye** (İstanbul: Belge Y., 1987), Server Tanilli **Uygarlık Tarihi** (İstanbul: Say K., 1981), Doğan Avcıoğlu **Devrim ve 'Demokrasi' Üzerine** (İstanbul: Tekin Y., 1980), Yalçın Küçük **Türkiye Üzerine Tezler 1908-1998** (İstanbul: Tekin Y., 1987) ve Ali Gevgilili **Yükseliş ve Düşüş** (İstanbul: Bağlam Y., 1987) adlı eserlere ve **Yeni Forum** dergisinde Aydın Yalçın'ın yayımladığı «Kişisel Gözlemlerle Bir Değerlendirme: Demokrasi Tecrübelerimizin 35 Yılı I-VI» (sayı 27-32, 15 Ekim 1980-1 Ocak 1981) ile M. Tanju Akad'ın «Yirmi Yıl İçin Gözlemler» **Türkiye Sorunları Dizisi 2** (İstanbul: Alan Y., 1988) makalesine bakılabilir.

27 Mayıs 1960'daki askerî darbe ve yol açtığı gelişmeler çok sayıda kitaba konu olmuştur. Bunlardan en önemlileri Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar'ın birlikte hazırladıkları **İhtilalin İçyüzü** (İstanbul, 1965) ve **Tek Adam, İkinci Adam, Enver Paşa** vd. eserlerin sahibi Şevket Süreyya Aydemir'in **İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali** (İstanbul: Remzi K., 1985) ile Müşerref Hekimoğlu'nun **27 Mayıs'ın Romanı** (İstanbul: Çağdaş Y., 1975), Kurtul Al

tuğun **27 Mayıs'tan 12 Mart'a** (İstanbul: Koza Y., 1976), Örsan Öymen'in **Bir İhtilal Daha Var... 1908-1980** (İstanbul Milliyet Y., 1986) adlı eserleridir. 1960 Darbesini inceleyen Walter F. Weiker'in çalışması ise **1960 Türk İhtilali** (İstanbul: Cem Y., 1967) adıyla yayımlanmıştır. Askeri eyleme katılan bazı subayların anı türündeki eserlerinde de konu hakkında çeşitli bilgi ve belgeler yer almaktadır. Bkz: Orhan Erkanlı **Askeri Demokrasi** (İstanbul: Güneş Y., 1987), Dündar Seyhan **Gölgedeki Adam** (İstanbul: Uycan Y., 1966), Sadi Koçaş **Atatürk'ten 12 Mart'a...** (İstanbul: 1977, 4 cilt). 1960'daki gençlik hareketi için Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden bir grup öğrencinin hazırladığı **Milli İnkılâp Nasıl Oldu?** (Ankara: Balkanoğlu M., 1960) ile (Haz. Sabahat Erdemir) **Milli Birliğe Doğru** (Türk Devrim Ocakları 29 Ekim Beyazıt Ocağı Y., 1961) ve Harp Okulu eski komutanı General Sıtkı Ulay'ın **Harbiye Silah Başına 27 Mayıs 1960** (İstanbul: Kitapçılık T., 1968); 14'ler olayı için Muammer Taylak'ın **27 Mayıs ve Türkeş** (Ankara: Ayyıldız M., 1976); general ve subay tasfiyesi için General Kenan Esengin'in **27 Mayıs ve Ordudaki Emeklilik Olayı** (Ankara, 1978); üniversitede yürütülen tasfiye harekâtı için de **147'ler Mes'elesi Beyaz Kitap** (İstanbul: Sermet M., 1962) ve Reşat Kaynar'ın **Üniversiteye Darbe 147'ler Mücadelesi** (İstanbul: Akgün M., 1963) adlı eserleri mevcuttur. Üç siyasetçinin idamı ile sonuçlanan Yassıada mahkemeleri ise farklı açılardan şu kaynaklarda ele alınmaktadır: Tarık Güryay, **Bir İktidar Yargılanıyor** (İstanbul: Cem Y., 1971), (Der.) Nazlı Ilıcak, **15 Yıl Sonra 27 Mayıs Yargılanıyor** (İstanbul: Kervan Y., 1975, 2 cilt), Şevket Süreyya Aydemir **Menderes'in Dramı 1899-1960** (İstanbul: Remzi K., 1970), Rıfkı Salim Burçak **Yassıada ve Ötesi** (Ankara: Çam M., 1976), Halil İmre **Bir Ömür Üç Kitap** (Ankara: Ayyıldız M., 1976), Beliğ Beler **Politikada 30 Yıl** (Tifset T., 1978), Rasih Nuri İleri **27 Mayıs Menderes'in Dramı** (İstanbul: Yalçın Y., 1986). Uğur Mumcu'nun Milli Birlik Komitesi üyelerinden Osman Köksal'a ait arşiv belgelerinden seçerek yayımladığı **İnkılâp Mektupları** (İstanbul: Tekin Y., 1987) adlı kitapta ise ilginç mektuplar bulunmaktadır.

27 Mayıs 1960 askeri eylemi ve sonuçlarını yorumlayarak tartışan kaynaklar ise Ali Fuat Başgil'in 1963'te Cenevre'de Fransızca olarak yayımlanan **27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri** (İstanbul: Çeltüt M., 1966) ile Türkiye solunun önemli teorisyenlerinden Hikmet Kıvılcımlı'nın **27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi** (İstanbul: Ant Y., 1970) adlı eserleridir. Bu konuda Murat Belge'nin «Ahmet Hamdi Başar'ın Kitabı Dolayısıyla 27 Mayıs Üstüne Düşünceler» (**Birikim**, sayı 11, Ocak 1976) başlıklı incelemesine ve Zekeriya Erdoğan'ın **11. Tez** (sayı 8)'deki «27 Mayıs Tartışması»na da bakılmalıdır.

1961 Anayasası ile ilgili olarak üniversitelerde okutulan ders kitapları arasında 1971'de Mümtaz Soysal'ın tutuklanmasına yol açtığı için ayrıca ün kazanan **Anayasaya Giriş** (Ankara: SBF Y., 1968) kütüphanelerde bulunabilecektir. Bununla birlikte Prof. Soysal'a ait diğer bir incelemeden, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**'ndan (İstanbul: Gerçek Y., 1986) yararlanılabilir.

1960 askeri yönetiminden sonraki geçiş süreci ve sorunları Cüneyt Arcayürek'in **Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965** (Ankara: Bilgi Y., «Cüneyt Arcayürek Açıklıyor» dizisinin 4. kitabı) adlı çalışmasında anlatılmaktadır. Özel olarak askeri ayaklanmalar hakkında bilgilenmek isteyenler Nevin Yurdsever'in **Türkiye'de Askeri Darbe Girişimleri 1960-1964** (İstanbul: Üçdal N., 1983) adlı incelemesi ile askeri ayaklanmaların önderi **Talat Ay-**

demir'in **Hatıraları**'na (İstanbul: May M., 1968) ve Alparslan Türkeş'in **27 Mayıs 13 Kasım 21 Mayıs ve Gerçekler** (İstanbul: Dokuz Işık Y., 1977) adlı yayınına da bakmalıdırlar. 1965'de AP'nin iktidara gelmesini ve 1971'e kadar siyasal gelişmeleri Cüneyt Arcayürek'in **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971** («Arcayürek Açıklıyor» dizisinin 5. cildi) ile Ali Gevgilili'nin **Yükseliş ve Düşüş**'ünde (İstanbul: Bağlam Y., 1987) bulmak mümkündür.

12 Mart 1971 üzerine çok sayıda anı yayımlanmıştır. Bunlar arasında özellikle Kurtul Altuğ'un **12 Mart ve Nihat Erim Olayı** (Ankara: 7 Gün Y., 1973) ile Sadi Koçaş'ın **12 Mart Anıları** (İstanbul: Tomurcuk M., 1978) ilginç bilgileri ile dikkati çekerler. Hava Kuvvetleri eski komutanlarından Muhsin Batur'un **Anılar ve Görüşler** (İstanbul: Milliyet Y., 1985), ordudan tasfiye edilen generallerden Celil Gürkan'ın **12 Mart'a Beş Kala** (İstanbul Tekin Y., 1986), Talat Turhan'ın **Bomba Davası Savunma** (İstanbul, 1986, 2 cilt), İlhan Selçuk'un **Ziverbey Köşkü** (İstanbul: Çağdaş Y., 1987) eserleri son derece önemli ve anlamlıdırlar. Türkiye'de Mc Carthy'ciliğin hemen her dönemde rastlanan tipik, fakat kötü bir örneği ile tanışmak isteyenler ise Nazlı Ilıcak'ın **12 Mart Cuntaları** (İstanbul, 1986) adlı kitabına bakabilirler.

12 Mart 1971 müdahalesi ile ilgili yorum düzeyindeki katkılar arasında Ömer Laçiner'in «12 Mart Üzerine» (**Birikim**, sayı 8, Ekim 1975) makalesi ile özellikle Türkçe sosyalist süreli yayınlarda çok sayıda yer alan incelemelere bakılmalıdır. Ali Gevgilili'nin **Türkiye'de 1971' Rejimi** (İstanbul: Milliyet Y., 1973) ile İsmail Cem'in **12 Mart** (İstanbul: Cem Y., 1980) Süleyman Genç'in **12 Mart'a Nasıl Gelindi? Bir devrin Perde Arkası 1960-1971** (Ankara: İleri Y., 1971), İsmet Giritli'nin **12 Mart ve Ötesi** (İstanbul, 1971), Mehmed Kemal'in **Ara Rejim Kara Rejim** (İstanbul: Çağdaş Y., 1979), Ergin Eroğlu'nun **12 Mart Devam Ediyor mu?** (İstanbul: Soyut Y., 1974) ve Mehmet Emin Bozarslan'ın **İçerdekiler ve Dışardakiler** (İstanbul: Koral Y., 1974) adlı eserleri de 12 Mart'ı anlatmaktadırlar. Aynı şekilde Uğur Mumcu'nun **Sakıncalı Piyade, Çıkmaz Sokak, Suçlular ve Güçlüler**'ini 12 Mart dönemi için; **Bir Pulsuz Dilekçe, Tüfek İcad Oldu..., Silah Kaçakçılığı ve Terör, Ağca Dosyası, Terörsüz Özgürlük, Papa-Mafya-Ağca, Söz Meclisten İçeri** adlı eserlerini de 1980 öncesinin siyasal gelişmelerine tanıklık eden kitaplar olarak okumak mümkündür. (Bu eserlerin tamamı İstanbul'da Tekin Yayınevi tarafından basılmıştır.)

İsmail Cem'in **Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiyesi** (İstanbul: Cem Y., 1980), «Cüneyt Arcayürek Açıklıyor» dizisinin 7, 8, 9 ve 10. ciltleri **Demokrasinin Sonbaharı (1977-1978), Müdahalenin Ayak Sesleri (1978-1979), 12 Eylüle Doğru Koşar Adım (Kasım 1979-Nisan 1980), Demokrasi Dur, 12 Eylül 1980 (Nisan 1980-Eylül 1980)** ile Yavuz Donat'ın **Sandıktan İhtilâle (1977-1980)** (Ankara: Bilgi Y., 1987) adlı eserleri de 12 Eylül 1980 öncesi Türkiye'yi anlatırlar.

Tanınmış siyasetçilerden eski başbakan Süleyman Demirel'in **1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru** (Ankara: Doğuş M., 1973) ile Mehmet Ali Aybar'ın **12 Mart'tan Sonra** (İstanbul: Sinan Y., 1973) ve «Cüneyt Arcayürek Açıklıyor» dizisinin 1973 cumhurbaşkanlığı seçimi nedeniyle yaşanan rejim krizini anlatan 6. cildi **Çankaya'ya Giden Yol (1971-1973)** da okunması gereken eserler arasındadır. Ancak 1973 cumhurbaşkanlığı seçiminin olağandışı öyküsünü öğrenmek isteyenler Mustafa Ekmekçi'nin **Cumhuriyet** gazetesinde yayımladığı «Bir Başkanlık Seçimi» başlıklı diziye (17 Mart - 6 Nisan 1980) başvurmalıdırlar.

1960-1980 Türkiyesi'nin siyasal liderleri, partileri vb. konularda yayınlara gelince; Abdi İpekçi'nin **Liderler Diyor ki Röportajlar**'ı (İstanbul: Ant Y., 1969) parti liderlerinin siyasal ve ekonomik yaklaşımlarını verir. Uğur Mumcu'nun **Büyüklerimiz**'i (İstanbul: Tekin Y., 1978) siyasal mizahın artık klasikleşmiş örneklerindendir. Bülent Ecevit hakkında Kurtul Altuğ'un yazdığı **Umudun Tükenişi** (İstanbul: Kervan Y., 1979) ise Ecevit'i yermek için hazırlanmış özel amaçlı bir eserdir.

Türk siyasal yaşamının iki büyük partisinden CHP, akademik anlamda bazı araştırmalara konu olurken AP üzerine bir araştırma yapılmamış olması ilginçtir. Bu parti hakkında doğrudan bilgi Tevfik Çavdar'ın «Adalet Partisi» (**CDTA**, cilt 8) incelemesinde ve Mete Tunçay'ın aynı kaynaktaki küçük notunda bulunmaktadır. Partinin görüş ve felsefesini öğrenmek için elbette AP lideri Süleyman Demirel'in özellikle **Büyük Türkiye** (İstanbul: Dergâh Y., 1977), **Anayasa ve Devlet İdaresi** (İstanbul: Göktürk Y., 1977) (bu kitapçık Demirel'in Şubat 1977'de İstanbul Aydınlar Ocağı'nda verdiği konferansın metni olup, AP liderinin siyasal felsefesi ve rejim sorunu üzerine düşüncelerini içermektedir), **Demirel Demokrasiyi Anlatıyor** (İstanbul: Yeni Asya Y., 1985) adlı eserlerine bakılmalıdır.

CHP'yi konu edinen incelemelerden ilki Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Suna Kili tarafından yapılmıştır: **Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler** (İstanbul, 1976). İkincisi ise Hikmet Bila'ya aittir: **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası** (İstanbul: Milliyet Y., 1987). Tevfik Çavdar'ın «Cumhuriyet Halk Partisi 1950-1980» başlıklı incelemesi **CDTA**, cilt 8'dedir. CHP'deki ortanın solu hareketini ve sosyal demokrat düşünceyi en iyi açıklayan kaynak ise CHP lideri Bülent Ecevit'in, ilk yayımlandığında hayli yaygın popülarite kazanan **Bu Düzen Değişmelidir** (İstanbul: Tekin Y., 1978, 5. baskı) adlı eseridir.

Milli Selamet Partisi ve islamcı akımı incelemek ve islamcı düşüncenin temel tezlerini öğrenmek için; Ahmet N. Yücekök'ün **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı** (Ankara: AÜSBF Y., 1971), Binnaz Toprak'ın «Milli Selamet Partisi» (**CDTA**, cilt 8), Ali Yaşar Sarıbay'ın **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası «MSP Örnek Olayı»** (İstanbul: Alan Y., 1985), İsmail Kara'nın hazırladığı **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler, Kişiler** (İstanbul: Risale Y., 1986), Necmettin Erbakan'ın **Milli Görüş** (İstanbul: Dergâh Y., 1975), Ali Bulaç'ın **İslam Dünyasında Düşünce Sorunları** (İstanbul: Buhran Y., 1983), İsmet Özel'in **Zor Zamanda Konuşmak** (İstanbul: Dergâh Y., 1984) ve Rasim Özdenören'in **Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler** (İstanbul: İnsan Y., 1985)'ine bakılmalıdır.

Milliyetçi Hareket Partisi ve radikal sağcı akım üzerine Mehmet Ali Ağaoğulları'nın yazdığı «Milliyetçi Hareket Partisi» başlıklı makale bir fikir verebilir (**CDTA**, cilt 8). Bundan ayrı olarak Ömer Laçiner'in «Malatya Olayı-Türkiye'deki Faşist Hareketin Yapısı ve Gelişimi» (**Birikim**, sayı 39, Mayıs 1978) başlıklı incelemesi de okunmalıdır. Prof. Dr. Fikret Eren'in «Kurt Karaca» takma adı ile yayımladığı **Milliyetçi Türkiye** (Ankara: Çınar Y., 1972) ve Alparslan Türkeş'in özellikle **Milliyetçilik, Milli Doktrin, Dokuz Işık** (İstanbul: Dokuz Işık Y., 1977) ve **Temel Görüşler** (İstanbul: Dergâh Y., 1979) başlıklı eserleri ve 12 Eylül 1980 sonrası yargılamalar sırasında yaptığı savunma önemlidir. Bu sonuncusu **Savunma** (Ankara: Mayaş M., 1987) adıyla yayımlanmıştır.

1970'lerdeki merkez sağ partilerden ikisi için de Cevat Önder «Demok-

ratik Parti» ve Turhan Feyzioğlu «Cumhuriyetçi Güven Partisi» (**CDTA**, cilt 8) makalelerinde bilgi bulunabilir.

1960-1980 dönemi Türkiye solu hakkında genel bilgi veren eserler arasında Çetin Yetkin'in **Türkiye'de Soldaki Bölünmeler 1960-1970** (Ankara: Toplum Y., 1970), Yıldız Sertel'in **Türkiye'de İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız** (İstanbul: Cem Y., 1977), Dimitr Şişmanov'un **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarihi 1908-1965** (İstanbul: Belge Y., 1978) ile özellikle Jakob M. Landau'nun **Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar**'ına (Ankara: Turhan K., 1979), Murat Belgenin «Türkiye Cumhuriyetinde Sosyalizm - 1960'dan Sonra» başlıklı değerlendirmesi (**CDTA**, cilt 7) ve «68 ve Sonrasında Sol Hareket» **Toplum ve Bilim**, sayı 41 (Bahar 1988) araştırmasına bakılabilir. Fakat sosyalist eylemin tanınmış adlarının kendi eserlerini okumak en doğrusudur. Kitap olarak basılanlardan Hikmet Kıvılcımlı'nın **Türkiye'de Sınıflar ve Politika** (İstanbul: Çağrı Y., 1978) ile **Tarih Tezi** (İstanbul: Tarih ve Devrim Y., 1974), Rasih Nuri'nin **Mihri Belli Olayı** (İstanbul Anadolu Y., 1976), Uğur Mumcu'nun, Mehmet Ali Aybar ve Behice Boran ile yaptığı söyleşiler, ilki **Sosyalizm ve Bağımsızlık Aybar ile Söyleşi** (İstanbul: Tekin Y., 1986), ikincisi **Bir Uzun Yürüyüş** (İstanbul: Tekin Y., 1988); Muzaffer Erdost'un **Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm** (Ankara: Sol Y., 1969), yine Behice Boran'ın **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları** (İstanbul: Gün Y., 1968), Mihri Belli'nin **Milli Demokratik Devrim** (Ankara: Şark M., 1970) **Devrimci Hareketimizin Eleştirisi 1961-1971** (İstanbul: Emekçi Y., 1977) ve **Rigasın Dediği** (Ankara: Dönem Y., 1988), Mahir Çayan'ın **Toplu Yazılar** (Ankara: Daily News Web Ofset, 1978), Doğu Perinçek'in **Türkiye Devriminin Yolu** (İstanbul: Aydınlık Y., 1979) ve İbrahim Kaypakkaya'nın **Seçme Yazılar**'ı (İstanbul: Ocak Y., 1979) okunabilir.

1970'li yıllarda faaliyet gösteren çeşitli sol grupların görüşlerini toplu halde veren tek kaynak ise Nihat Behram'ın **Sol Kendini Anlatıyor** (İstanbul: May Y., 1979) adlı eseridir. Ömer Laçiner'in **Birikim**'de yayımladığı «1971 Öncesi Dönem ve THKP-C Hareketinin Eleştirel Analizi I-II» (sayı 22 ve 23, Aralık 1976 ve Ocak 1977) başlıklı incelemesi ile Hikmet Özdemir'in **Yön Hareketi** (Ankara: Bilgi Y., 1986) üzerine yaptığı doktora çalışması dışında öteki yayınlar TİP tarihini aydınlatan eserlerdir: Behice Boran **İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası** (İstanbul: Bilim Y., 1975), Doğu Perinçek «TİP Üyelerinin Sınıfsal Yapısı» (**Aydınlık Sosyalist Dergi**, sayı 3, Ocak 1969), Murat Belge «Türkiye İşçi Partisi» (**CDTA**, cilt 8), Yahya Kanbolat **Olduğu Gibi Türkiye İşçi Partisi Üzerine Anılar** (Ankara: Akademi M., 1979), Rasih Nuri İleri **Türkiye İşçi Partisinde Oportünist Merkeziyetçilik 1966-1968** (İstanbul: Yalçın Y., 1987), Mehmet Ali Aybar **Türkiye İşçi Partisi Tarihi** (İstanbul: BDS Y., 1988).

Türkiye'de 1960 sonrası siyasetin önemli gücü ordu konusu, özellikle asker-politikacı, asker-sivil ilişkileri henüz yeterince araştırılmış değildir. Akademik açıdan soruna yaklaşan bazı çalışmalara örnek olarak Ahmet Taner Kışlalı'nın «Türk Ordusunun Toplumsal Kökeni Üzerine Bir Araştırma» (**AÜSBF Dergisi**, cilt XXIX, no: 3-4, Eylül-Aralık 1974), Metin Heper-Günay Göksu «Latin Amerika Deneyimleri Işığında Türkiye'de Asker-Sivil İlişkisi» (**İÜ İktisat Fak. Mec.**, c. 37, s. 1-4, Eylül 1977-Ekim 1978) ile yine Metin Heper'in «Türkiye'de Devlet, Demokrasi Geleneği ve Silahlı Kuvvetler» (**Türkiye'nin Savunması**, Ankara: Dış Politika Enstitüsü Y., 1987'nin içinde) gösterilebilir. Konu ile ilgilenenler ayrıca Ekrem Serim'in **Türkiyede Anayasa**

Hukuku Yönünden 27 Mayıs Devriminden Bu Yana Siyasal İktidar-Ordu İlişkileri (Ankara Hukuk Fakültesi, 1974, yayımlanmamış doktora tezi), Kurtuluş Kayalı'nın **Cumhuriyet Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi** (Ankara SBF, 1978, yayımlanmamış doktora tezi), Mina Tansel'in **Türkiye Toplumunda Aydınların İşlevi Açısından 27 Mayıs** (Ankara SBF, 1978, yayımlanmamış doktora tezi), Mevlüt Bozdemir'in **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları** (Ankara: SBF Y., 1982) ve «Ordu-Siyaset İlişkileri» (**CDTA**, cilt 10) ile **Rıfkı Salim** Burçak'ın **Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Düşündürdükleri** (Ankara: Gazi Üniv. BYYO M., 1988) başlıklı incelemelere bakabilirler.

İşçi hareketleri için önemli kaynaklar Yıldırım Koç'un **Türkiye'de Sınıf Mücadelesinin Gelişimi I (1923-1973)** (Ankara: Birlik Y., 1979), Alpaslan Işıklı'nın «Cumhuriyet Döneminde Türk Sendikacılığı», M. Şehmus Güzel'in «Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri» (**CDTA**, cilt 3), Nail Güreli'nin **10. Yılında 1 Mayıs Katliamı** (İstanbul: Gür Y., 1987) ve Kemal Sülker'in 15-16 Haziran 1970 işçi direnişini anlatan **Türkiye'yi Sarsan 2 Uzun Gün** (Ankara: V Y., 1988) başlıklı incelemeleridir.

Gençlik hareketleri için ise Özer Ozankaya'nın **Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelimleri** (Ankara: AÜSBF Y., 1966), Murat Belge'nin «1968 Gençlik Hareketleri» (**CDTA**, cilt 3), Nadire Mater'in «Devrimci Gençlik Hareketi Üzerine Ertuğrul Kürkçü İle Görüşme» **Türkiye Sorunları Dizisi 2** (İstanbul: Alan Y., 1987), Alev Er'in **Bir Uzun Yürüyüştü '68** (İstanbul: AFA Y., 1988), Ertuğrul Özkök'ün **Elveda Başkaldırı** (İstanbul: AFA Y., 1987), Hikmet Çetinkaya'nın **Sancılı Yıllar 1965-1971** (İstanbul: Tekin Y., 1986), Oral Çalışlar'ın **68' Başkaldırının Yedi Rengi** (İstanbul: Milliyet Y., 1988), Ali Yıldırım'ın **Belgelerle FKF, DEV-GENÇ 1965-1971** (Ankara: Yurt Y., 1988), **TBMM Tutanakları, Deniz Gezmiş, Yusuf Arslan, Hüseyin İnan İdam Görüşmeleri I-II** (İstanbul: BDS Y., 1988) ve **Toplum ve Bilim** sayı 41 (Bahar 1988)'de yayımlanan Ragıp Zarakolu'nun «68 Deneyiminden Bazı Belgeler» ile Şahin Alpay'ın «68 Kuşağı Üzerine Bir Deneme» adlı incelemelerine başvurulmalıdır.

Seçimler konusunda, Bahri Savcı'nın «1965 Milletvekili Seçimi Üzerinde Bir Analiz» (**AÜSBF Dergisi**, cilt XX, no: 4, 1965), Nermin Abadan'ın **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili** (Ankara: SBF Y., 1966), Tuncer Bulutay-Nuri Yıldırım'ın «Türk Seçmenlerinin Oy Verme Eğilimlerinde İktisadi Sebeplerin Önemi Üzerinde Bir Deneme» (**AÜSBF Dergisi**, cilt XXIII, no: 4, 1968), Emin Çölaşan'ın **1973 Seçimlerinde Bürokrasi** (İstanbul: Milliyet Y., 1975), Ömer Laçiner'in «1973-1975 Dönemi ve 12 Ekim Seçimleri» (**Birikim**, sayı 9, Kasım 1975), İlhan Tekeli-Raşit Gökçeli'nin **1973 ve 1975 Seçimleri Seçim Coğrafyası Üzerine Bir Deneme** (İstanbul: Milliyet Y., 1977), Şirin Tekeli'nin «Cumhuriyet Döneminde Seçimler» (**CDTA**, cilt 7) önemli çalışmalardır.

Dönemin dış politika gelişmeleri için Haluk Gerger'in «Türk Dış Politikası 1946-1980» (**CDTA**, cilt 2) ile **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1983** (Ankara: SBF Y., 1987), Nahit Töre'nin «Türk-ABD İlişkileri 1960-1975» **Türkiye Sorunları 1988 Yıllığı** (İstanbul: Alan Y., 1988), İlter Turanın **NATO İttifakının Stratejik ve Siyasi Sorunları** (İ.Ü. İktisat Fak. Y, 1971) adlı eserlerine bakmak yeterlidir. Kıbrıs konusunda ise Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt'un **Kıbrıs Sorunu** (İstanbul: Hukuk Fak. Y., 1975), Sevin Toluner'in **Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk** (İstanbul: Hukuk Fakültesi Y., 1977), Mehmet Ali Birand'ın **Diyet Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Pazarlıklar**

1974-1979 (İstanbul: Ağaoğlu Y., 1979) ve **30 Sıcak Gün** (İstanbul: Milliyet Y., 1984, 8. baskı) adlı eserinde ve Şükrü S. Gürelin **Kıbrıs Tarihi 1878-1960** (İstanbul: Kaynak Y., 1985, 2 cilt)'nde ayrıntılı bilgi ve belgeler vardır. 1974'de Kuzey Kıbrıs'da gerçekleştirilen askeri harekâtların iç politikada kullanılması ve bunun sonuçlarını irdeleyen bir makale ise Hikmet Özdemir tarafından «Kıbrıs ve İç Politika» başlığı ile **Cumhuriyet** gazetesinde (27 Ağustos 1988) yayımlanmıştır.

12 Eylül 1980'e kadarki siyaset yaşamının en önemli tanıkları hiç kuşkusuz politikacılardır. Onların anıları, kimi zaman ilgi ile okunan eserler olmaları yanında tarihsel açıdan da özel anlamlar taşıyabilirler. Turan Güneş'in **Araba Devrilmeden Önce** (İstanbul: Kaynak Y., 1983), Sırrı Atalay'ın **Bir Ömür Politika Kars'tan Zincirbozan'a** (İstanbul: Milliyet Y., 1986) ve Kemal Anadol'un **12 Eylül Günleri** (İstanbul: Yalçın Y., 1987)'nde olduğu gibi.

Türk Toplumunun Geçirdiği Değişikliklerin Taslağı *

Batı Örneğinde Yüksek Okul Mezunları Egemenliğinin Getirdiği Sınıf Yapısı (1950-1960)

I. Merkezî yönetenler
   A. Subay
   B. Memur
II. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
III. Burjuvazi
IV. Din adamları
V. Halk
   A. İşçi
   B. Esnaf
   C. Köylü

1950'de Demokrat Parti ile Gelen Burjuva Egemenliği Dönemi (1950-1960)

I. Burjuvazi
   A. Tarım ve taşra burjuvazisi
   B. Büyük kent ticaret burjuvazisi
II. Yönetenler
III. Ademimerkezî yönetenler (âyanlar)
IV. Din adamları
V. Halk
   A. İşçiler
   B. Esnaf
   C. Köylüler

27 Mayıs 1960 Sonrası Sınıf Yapısı (1960-1980)

I. Burjuvazi
   A. Büyükkentli sanayi ve ticaret burjuvazisi
   B. Tarım ve taşra burjuvazisi
II. Yönetenler
III. İşçiler
IV. Ademimerkezî yöneteıler
V. Esnaf
VI. Din adamları
VII. Köylüler

(*) Sina Akşin, «Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine bir Deneme», **Toplum ve Bilim**, sy. 2, yaz 1977.

İKTİSAT TARİHİ
1908 - 1980

KORKUT BORATAV

GİRİŞ

Bu çalışmada, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihini; İkinci Meşrutiyet'in ilân edildiği 1908 yılından başlayarak, 24 Ocak ve 12 Eylül gibi iki önemli tarihin biçimlendirdiği 1980'li yılların ortalarında son vererek ve 77 yıllık bu zaman aralığını sekiz döneme ayırarak gözden geçireceğiz.

İncelememizin başlangıç ve bazı ara noktaları önemli siyasî dönüşümler içeren ve bunlarla hatırlanacak yıllar olmakla birlikte dönemlendirmede kullandığımız ölçütler esas olarak **iktisadî**dir. Dönemlerimizi aşağıda sıralıyoruz:

1. Devrim ve savaş yılları: 1908-1922;
2. Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa: 1923-1929;
3. Korumacı-devletçi sanayileşme: 1930-1939;
4. Bir kesinti - İkinci Dünya Savaşı: 1940-1945;
5. Dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme denemesi: 1946-1953;
6. Tıkanma ve yeniden uyum: 1954-1961;
7. İçe dönük, dışa bağımlı genişleme (1962-1976) ve yeni bunalım (1977-1979).

Görüldüğü gibi, incelememizin bölümlerini oluşturan dönemlerden birincisi, yani 1908-1922 yıllarını kapsayan «devrim ve savaş yılları»; dördüncüsü, yani İkinci Dünya Savaşı ve sonuncu dönemi oluşturan 1980'li yıllar, salt iktisadî özellikleriyle tanımlanamazlar. Diğer dönemler ise Türkiye ekonomisinin işleyişinde, gelişim doğrultusunda beliren dönemeçler ve sapmalarla birbirinden ayrılmaktadır. Bu dönemeçleri doğuran ve bunları izleyen doğrultuyu belirleyen içsel ve dışsal değişkenlerin açıklanması ise, şüphesiz, dönemlerin ve geçiş noktalarının somut tahlilinde ortaya konacaktır. Sadece, sözünü ettiğimiz dönüşümleri hem belirleyen, hem de kısmen onlar tarafından belirlenen iktisat politikalarındaki değişimler, dönemler arası farklılıkları ortaya koyan ana değişkenlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

20. yüzyıl Türkiyesi'nin iktisadî ve sosyal tarihini inceleyen ya-

zarların bir bölümü, bazı siyasî dönüşüm tarihlerinden hareketle yukarıdakinden kısmen farklı bir dönemlendirmeyi yeğlemektedirler. Bu yaklaşımda bizimkinden farklı olarak önerilen iki dönem, «Demokrat Parti iktidarı» olarak nitelendirilebilecek 1950-1960 yılları ve 27 Mayıs 1960 hareketi ile başlayıp 12 Mart 1971 askerî müdahalesi ile noktalanan bir diğer zaman aralığıdır. Bu «dönemler»in siyasî ağırlıklı bir tarih araştırmasında önemli kesitler olduğunda şüphe yoktur. Ayrıca, siyasî dönüşümlerin önemli iktisadî uzantıları olabileceği de malûmdur. Ancak siyasî ve iktisadî gelişmeler arasında bu türden etkileşmelerin varlığı, bu gelişmelerin **farklı** olgulardan oluştuğunu ve bu etkileşmelerin önemli **gecikmeler** ve zaman **kesintileri** ile sonuç verdiğini görmemizi engellememelidir. Nitekim, 1945 sonrasında Türkiye'yi etkisi altına alan uluslararası konjonktürün iktisat politikalarına ve ekonomik gelişmeye yansımaları incelendiğinde görülecektir ki, 1950 yılı, bir dönüm noktası değil, savaş sonunda başlamış olan bir sürecin icra ve yönetiminin farklı bir siyasî kadronun sorumluluğuna geçmesini ifade eden bir değişme yılından ibarettir. Ne var ki, bu siyasî değişmenin de bazı ciddi iktisadî sonuçları olacak; geçmişin ayak bağlarını pek az hisseden yeni siyasî kadrolar esasen başlamış olan iktisadî dönüşümleri önce hızlandıracak, ancak böylelikle bir sonraki dönemin başlangıcını oluşturan tıkanmanın doğmasına da doğrudan katkı yapacaklar; dahası, bu tıkanmayı izleyen ve öncekinin karşıtı olan iktisat politikalarını da yine kendileri uygulamaya koyacaklardır. 27 Mayıs 1960 hareketi, bu «yeniden uyum» sürecinin içinde (ve belli ölçülerde bunun da etkisi altında) meydana gelmiş; ancak bu süreci simgeleyen politikalara son vermemiştir. İktisadî bir inceleme, yeni bir dönemin 27 Mayıs'la değil, «27 Mayıs rejimi»nin artık tasfiyeye uğradığı 1962 yılında başladığını ortaya koyacaktır. Şüphesiz, 1962 sonrasının ekonomik gelişmeleri, 1961 Anayasasının oluşturduğu siyasî ve hukukî çerçevenin etkisi altında da kalacaktır. Keza, 12 Mart 1971 sonrasında, parlamenter rejimi iki yıl süreyle askıya alan siyasî çerçevenin, özellikle bölüşüm ilişkileri ve gelir dağılımı bakımından önemli sonuçları olmakla birlikte, 1973 sonrasındaki gelişme doğrultusunun 1971 öncesindeki «model»den farklı olduğu noktalar çok fazla değildir. Dolayısıyla 12 Mart 1971'i, yeni bir dönemin başlangıcı değil, 1962-1976 yıllarını kapsayan uzunca bir dönemin **içinde** yer alan bir kesinti saymak daha doğru olacaktır.

Şüphesiz, salt iktisadî ölçütlerle dahi farklı dönemlendirme önerileri mümkündür. Ancak bunların, daha çok yukarıda önerilen dönemleri birleştirme veya bölme yönünde olabileceğine ve bizim dönemlerimizin iktisadî gelişmenin doğrultusunda ve ekonomi-

nin işleyiş mekanizmalarında meydana gelen değişmeleri büyük ölçüde yansıttığına inanıyoruz.

Dönemlerden her birini incelemeye, kapsanan zaman dilimine egemen olan iktisat politikalarının, resmî iktisat düşüncelerinin ana özelliklerini ve dönemin belirleyici niteliklerini gözden geçirerek başlıyoruz. Dönem içinde iktisadî gelişmenin ve iktisat politikasının ana uğrakları daha sonra ortaya konuluyor. Ekonominin büyüme, sanayileşme ve dış ticaret gibi temel boyutlarıyla ilgili nicel göstergelerinin değerlendirilmesi ve yorumlanması bunu izlemekte ve son olarak da bölüşüm ilişkilerinde ve gelir dağılımında dönem boyunca meydana gelen değişmeler incelenmektedir.

Yetmiş küsur yılı kapsayan bu türden bir incelemenin dayandığı olgusal ve sayısal malzemenin niteliği şüphesiz ki yeknesak olmayacaktır. Bu yüzden, dönemlerimizin her birini yukarıda özetlenen ana yapı içinde incelerken, dönemler **arasında** kesintisiz bir karşılaştırmayı sürdürebilecek genellikte nicel göstergeler kullanmak her zaman mümkün olmamıştır. Cumhuriyet sonrasında millî ve sektörel hâsılaya ve dış ticarete ilişkin sürekli serilere artık sahibiz. Ancak, bölüşüm göstergelerini inşa için gerekli olan göreli fiyatlar, ücret ve maaşlar ile faiz, kâr ve toprak kirası gibi kategorilere ilişkin sürekli olarak karşılaştırılabilir veriler bulunmamaktadır. Dolayısıyla gelir dağılımı ve bölüşüm ilişkileri incelemeleri her dönem için varolan en uygun, ancak zaman zaman diğer dönemlerden farklı olan nicel malzeme üzerine kurulmuştur. Buna rağmen bu çalışmanın, 20. yüzyıl Türkiyesi'nde gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin ana doğrultuları üzerinde oldukça güvenilir (ve bir bölümü yeni) bilgiler sunduğunu sanıyoruz.

I. DEVRİM VE SAVAŞ YILLARI : 1908-1922

1

1924 yılında yayımlanan «Modern Türkiye» başlıklı kitabında E. G. Mears şunları yazıyordu: «Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur. Bu miras, sadece ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz, Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar... Siyasî denetim sağlamanın en güvenceli ve en basit yöntemlerinden biri sermaye kaynakları üzerinde egemenlik

sağlamaktır... Eski Osmanlı İmparatorluğu, şaşılacak derecede dış malî çıkarlara ipotek edilmiş durumda idi.»

Bu ifadeler, 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde kümelenmiş ihtilâlcilerin ve 1922'de Kemalist devrimcilerin devraldıkları Osmanlı ekonomik mirasının ana özelliklerini resmetmektedir ve bu özellikleri «yarı-sömürgeleşmiş bir toplum yapısı» olarak nitelendirmek doğrudur.

Bu «yarı sömürge»nin belirleyici özelliklerini, ayrıntıya girmeden ana başlıklar halinde saptayalım:

Birinci olarak, dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sınaî ürün ithalatçısı olan bir ekonomik yapı söz konusudur. Uluslararası ihtisaslaşmanın bu klasik biçimi 19. yüzyılın ilk on yılından başlayarak süregelen dönüşümler sonunda yerleşmiş ve Avrupa kökenli sınaî ürünler iç piyasaya büyük ölçüde egemen olmuş idi. Sanayi devriminin sürükleyici sektörünü oluşturan tekstil ürünleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıl başlarında kendi kendine yeterli iken yüz yıl sonra iç tüketiminin % 80-% 90'ı ithal malı iplik ve kumaşlardan sağlanıyordu. Sınaî geriliğin tipik bir belirtisi, Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk sanayileşme hamlesini «üç beyazlar» sloganının simgelemesi ile ortaya çıkar. Bunlar, bir sanayi kolu olduğunda şüphe olmayan **tekstil** dışında, aslında birer tarımsal ürün sayılması gereken **un** ve **şeker**dir. Gerçekten de, incelediğimiz dönem boyunca, Amerika ve Avrupa unlarının rekabeti karşısında ezilen yerli değirmencilerin sorunları, iktisat tartışmalarının önemli konularından birini oluşturmuştu.

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımları, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, yani ülkenin en gelişmiş yörelerinde, 1908'den önce kurulmuş, sınaî tesislerin, 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atelyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma ve 5 «sair» dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kâğıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikasından ibaret olduğunu ortaya koyuyor. Şüphesiz bu liste, 1908'den önce kurulup sayım tarihinde tasfiyeye uğramış kuruluşları ve Adana, Samsun ve Tarsus'ta varolduğu bilinen birkaç sınaî tesisi kapsamadığı için, Meşrutiyet öncesi Türkiye sanayiinin eksiksiz bir dökümünü vermemektedir. Ancak, ülkenin sınaî profilinin büyük bölümünü içerdiğinde şüphe olmayan bu kuruluşlar, 1908 yılında çağdaş anlamıyla bir Osmanlı sanayiinin **varolmadığını** açık-seçik ortaya koymaktadır.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge niteliğinin en

açık belirtisi, **dış borçlanmalar - Düyun-u Umumiye - sürekli imtiyazlar arayarak ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları - giderek ağırlaşan ve yaygınlaşan kapitülasyonlar** zinciri sonunda ülke yönetiminin önce iktisadî, sonra büyük ölçüde askerî ve siyasî alanlarda emperyalizmin denetimine girmiş olması idi. İmparatorluktan Cumhuriyete geçişin sancıları kısmen de (bu kesimin başında aktarılan Mears'in sözlerinde açıkça ifadesini bulan) bu ekonomik tutsaklığa karşı verilen çetin mücadelelerden kaynaklanacaktır.

2

1908-1922 dönemi, esas olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dizi savaş, ihtilâl, darbe ve ayaklanma sonunda tarihe karıştığı yıllar olarak bütünlük taşır. Ancak bu yıllara iktisadî bir perspektifle bakacak olursak, dönemi, «eksik kalmış bir burjuva demokratik devrimi» veya «ulusal bir kapitalizm doğrultusunda atılan ilk ve çekingen adımlar» ifadeleriyle nitelendirmek uygun olacaktır. Burjuva devriminin niçin «eksik» kaldığını; ulusal bir kapitalizme yönelişin niçin «çekingen» olduğunu; fakat her şeye rağmen bu yılların niçin bir devrim dönemi sayılması gerektiğini açıklamamız gerekecektir.

Dönemin siyasî iktidar düzlemindeki ana aktörleri 1908-1918 arasında İttihatçılar, 1919-1922 arasında ise Kemalist devrimciler idi. İkincisi büyük ölçüde birinci gruptan türeyen bu kadroların siyasi iktidara egemenlikleri her zaman tam değildi. 1908-1913 yılları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî iktidarı denetlediği ve etkilediği, fakat hiçbir zaman tamamen elinde tutamadığı yıllardır. 1913-1918 alt-dönemi İttihatçıların iktidarı tamamen ellerine geçirdikleri bir zaman kesiti olarak önceki alt-dönemden ayrılır. 1919-1922 yıllarında ise, İstanbul'da emperyalizme karşı uzlaşma ve teslimiyeti temsil eden bürokratik aristokrasinin temsilcileri, Anadolu'da ise Kemalist devrimciler iktidardadırlar. Siyasî iktidara egemenlik dereceleri yeknesak ve kesintisiz olmamasına rağmen, döneme burjuva-devrimci karakterini kazandıran siyasî kadrolar, esas olarak, İttihatçılar ve Kemalistlerdir.

Dönemin ana özelliği, ulusal nitelikteki bir kapitalizme yöneliş olmakla birlikte, bu hareketin karşısına çıkan çeşitli nesnel ve öznel engeller hiçbir zaman tamamen aşılamamış; bu yüzden köktenci bir dönüşüm gerçekleşememiştir. Neydi bu engeller?

Nesnel engellerin başında ekonominin, yukarıda kısaca açıklanan yarı-sömürge statüsünün yarattığı, derin bağımlılık ilişkileri gelmekteydi. Bu ilişkiler, toplumun yapısına, salt siyasî-hukukî operasyonlarla giderilemeyecek derecede nüfuz etmiş idi. Birinci Dün-

ya Savaşı'nın bitimine kadar genellikle milliyetçi ve bağımsızlıkçı kadrolar iktidarda olmakla birlikte, bunlar, uluslararası sermayenin ve büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki kurumsallaşmış ve güvenceler altına alınmış denetim, müdahale ve baskı mekanizmaları karşısında çaresiz kalmışlar; sonunda «büyük güçlerden hangisine yanaşmak ehvendir?» sorusuna sığınmışlardır. 1908-1914 yıllarında İngiltere ve Almanya taraftarı siyasîler arasındaki çekişmelerin arkasında bu çaresizlik yatar. Batı'daki burjuva devrimlerinin hiçbir zaman bu boyutlarda karşılaşmadığı; buna karşılık 20. yüzyılda tüm Üçüncü Dünya ülkelerinin önüne çıkan bu sorunun ilk önce siyasî düzlemde aşılması gerekiyordu. Bunu gerçekleştirmek İttihatçılara değil, Millî Mücadele, Lozan ve Cumhuriyetin ilânı uğraklarını geçebilen Kemalistlere nasip olacaktır. Ancak siyasi bağımsızlığın iktisadî bağımsızlığa giden yolda **gerekli**, ancak **yeterli olmayan** bir aşama olduğu sonraki on yılın iktisadî iniş ve çıkışlarında açıkça gözlenecektir.

Demokratik bir devrim hareketinin karşısına çıkan bir diğer nesnel engel, 1908'i izleyen 14 yılın hemen hemen kesintisiz bir dizi isyan ve savaşla dolu olmasından doğar. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi, Bosna-Hersek'in ve Girit'in yitirilmesi, Trablusgarp Savaşı, Lübnan ve Arnavutluk isyanları, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi birlikte düşünüldüğünde öyle bir olaylar zinciridir ki, bu gaileler altında bunalan iktidarların yeni bir toplum düzeni kurma doğrultusundaki özlemlerini biçimlendirmesi ve hele uygulayabilmesi bir mucize olurdu.

Ulusal nitelikte bir kapitalizme yönelişin karşısına çıkan belki de en çetin nesnel engel, Türk burjuvazisinin cılızlığından kaynaklanmakta idi. Bir Osmanlı burjuvazisi şüphesiz ki vardı; ancak bu sınıfın üç belirgin niteliği, sanayide değil ticarette (ve özellikle dış ticarette) gelişmiş olması; buna bağlı olarak **komprador** bir özellik taşıması ve büyük ölçüde gayri müslim (Rum, Yahudi, Levanten, Ermeni) unsurlardan oluşması idi. Bu özellikleri taşıyan bir sınıfın, ulusal nitelikli bir burjuva devrimini sürüklemesi elbette beklenemezdi. Buna karşılık iç ticarette küçük ve orta sermayeli (dolayısıyla **esnaf** özellikleri ağır basan) Türk ve Müslüman burjuvazi zayıf, dağınık, örgütsüz ve büyük ölçüde birincilere bağımlı durumda idi. Bu durumda, eğer gerçekleşecekse, burjuva devriminin burjuvazi dışındaki sosyal gruplarca yapılması zorunlu oluyordu. Türkiye koşullarında bu tarihî misyonu küçük burjuva aydınları üstlenecektir.

Şüphesiz ki bu teşhisin ardındaki sorunlar, Türkiye'de sosyal bilimcilerin üzerinde anlaşamadıkları ve daha uzun yıllar tartışacakları bir alana aittir. 1908-1912, 1923-1929 ve 1930-1939 dönemle-

rindeki iktisadî icraatın **kapitalizmin** gelişmesi doğrultusunda olup olmadığı ve ne ölçüde bilinçli olarak, ne ölçüde nesnel sonuçları itibariyle böyle olduğu ileriki sayfalarda tartışılacaktır. Bu çalışmanın sınırları dışına taşan kritik ideolojik sorun, Türkiye'de küçük burjuva aydınlarının, burjuva ideolojisine nasıl, hangi biçimlerde ve hangi ölçülerde angaje olduğu sorunudur. Türkiye'de aydınların, burjuva ideolojisi, küçük burjuva radikalizmi, sosyalizm ve tepkici-tutucu-dinci akımlar karşısındaki tavırlarının tarihî bir perspektif içinde yeterli bir biçimde incelenmediği söylenebilir.

Bu noktada paradoksal görünen bir saptama yapalım. Genel olarak burjuva ideolojisinin iktisat politikalarına uzanan iki ana kolu olduğunu; bunlardan birinin ulusal bir kapitalizme, diğerinin ise serbest ticaretçi, entegrasyoncu ve beynelmilelci bir gelişme biçimine angaje olduğunu; 19. yüzyılda her iki kolun Batı düşünürleri arasında partizanları bulunduğunu belirtelim. 20. yüzyıl başlarında Türkiye koşullarında bu tavırlardan ikincisini benimseyen etkili bir siyasetçi ve aydın grubun varlığı, ulusal bir kapitalizmin gelişmesine karşı öznel bir engel olmuştur. Burjuva ideolojisinin belli bir biçiminin kapitalist gelişmeye ayak bağı olması çelişkili görülebilir. Ne var ki, emperyalist sistemin egemen merkezlerinden neşet ederek sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin yönetici kadrolarına ve aydınlarına yayılan ideolojik tavırların, sözü geçen ülkeleri **ulusal** ve **bağımsızlıkçı** bir kapitalizmin gelişmesi doğrultusunda değil; bunları dünya kapitalist sisteminin hammaddeci, bağımlı açık pazarları olarak korumak yönünde etkilemesinin doğal olduğu dikkate alınırsa, bu çelişkinin sadece **görünürde** olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu «beynelmilelci burjuva» yaklaşımının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki tipik temsilcisi, Sakızlı Ohannes Paşa ile M. Cavit Bey' dir. Ohannes Paşa 1881'de yayımladığı **Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel**, Cavit Bey ise 1900'de basılan **İlm-i İktisat** başlıklı ve büyük ölçüde çağdaş liberal Fransız iktisatçılarından kaynaklanan kitaplarında, ekonomiye devlet müdahalesine ve korumaya şiddetle karşı çıkarak içte ve dışta «liberal» iktisat politikalarının partizanlığını yaptılar.

Bu eserler bizim incelememizin başlangıç tarihinden önceye ait olduğu için dönemin fikir hareketleri arasında sayılmayabilirler. Ancak, M. Cavit Bey'in, sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden biri, Meşrutiyet sonrasının etkili (ve liberalizmin kuramcılığını yapan) yayın organı **Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası**'nın kurucusu ve Haziran 1909 ile Birinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında kurulan hükümetlerin çoğunda Maliye veya Nafia nazırı, hükümette yer almadığı zamanlarda dahi tüm iktisat politikası sorunlarında büyük otorite sayılan bir kişi

olduğu dikkate alınmalıdır. Cavit Bey'in sistemli olarak savunduğu iktisat politikaları, «serbesti-i ticaret», tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşma, yabancı sermayeye karşı açık kapı, piyasalara devletin «adem-i müdahalesi» unsurlarına dayanıyordu. Bu politikaların 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı toplumunun koşullarında, sanayi tabanlı bir ulusal kapitalizmin ve sanayi burjuvazisinin değil, dışa bağımlı bir piyasa ekonomisinin ve bir ticaret burjuvazisinin gelişmesi anlamına geleceği söylenmelidir.

Buraya kadar ulusal nitelikte bir burjuva demokratik devriminin karşısındaki engelleri vurguladık. Ne var ki, 1908-1922 yılları sadece bu engelleri değil, daha kökten bir burjuva dönüşümünün gerçekleşmesini ve daha ulusal bir kapitalizmin tohumlarının yeşerebilmesini kolaylaştıracak öznel ve nesnel koşulları da içermekte idi. Öznel (ideolojik) düzlemde, yukarıda değinilen liberal okulların simetrik karşıtı olan, korumacı sanayileşmeye yönelik ve devlet teşvik ve müdahaleleri ile bir milli sanayi burjuvazisinin «yetiştirileceği»ni savunan bir «millî iktisat» okulu da vardı. Tevfik Çavdar ve Zafer Toprak'ın çalışmalarında gösterildiği gibi, 19. yüzyılın sonlarında Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade tarafından savunulan (ve «liberal» tezlerle yaşıt olan) bu tez, dış ilhamını Alman tarihçi okulunun korumacı doktrininden alıyor ve sanayileşmeyi kalkınmanın anayolu olarak görüyordu. 1908'i izleyen yıllarda bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili mensupları olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi düşünürler **İktisadiyyat Mecmuası** ve **Türk Yurdu** gibi yayın organlarında bu okulun ana savlarını yaymaya başladılar. Bu görüşlerin Harb-ı Umumî koşullarında liberal tezlerden daha fazla revaç bulduğu anlaşılmaktadır.

«Millî İktisat» görüşü, gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteğiyle bir yerli ve millî burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini; bunun hem mümkün, hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğunu ileri sürmekte idi. Bu savın geçerliliği, ileride de göreceğimiz gibi, 1920'li yılların sonuna kadar sınanmış sayılabilir. Elde edilen sonuç, amaçlanan hedef bakımından pek de verimli olmamakla birlikte, bu yolun sınanması herhalde kaçınılmazdı. Burjuva ideolojisinin beynelmilelci değil milliyetçi varyantını ifade eden bir görüşün, 20 yüzyılın başlarında bir yarı-sömürge ülkede «yerli burjuvazinin yetiştirilmesi»ne dönük bir programı içermesi ve bu programı sınaması başlangıçta adeta zorunludur. Bu program sınanmadan, 20. yüzyılda çevre ülkelerinde ulusal bir kapitalist sanayileşmeye giden alternatif bir programın, yani devletçiliğin gündeme gelmesinin (en azından Türkiye açısından) imkânsız olduğu ileride gösterilecektir.

İncelediğimiz dönemde sözü geçen dönüşümü hızlandıran ana nesnel etken ise, doğrudan doğruya savaş koşulları olmuştur. Anadolu halkının ve üretici güçlerin kıyım ve tahribi ile Osmanlı devletinin dağılması gibi felâketlere yol açan uzun savaş yıllarının sözünü ettiğimiz «olumlu» dönüşümlere yol açmış olması ilk bakışta göründüğü kadar şaşırtıcı değildir. Savaşın bu yöndeki etkileri iki doğrultuda meydana gelmiştir. Birinci olarak, coğrafî unsurları arasındaki ekonomik bağları pek zayıf olan bir yarı-sömürge toplumu nesnel zorlamalar sonunda ulusal bir ekonomiye dönüşmeye başlamış; ikinci olarak da kıtlık koşullarından doğan vurgun ve karaborsa olguları, bazı durumlarda meyveleri Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk yıllarında derlenecek bir ilkel birikimi sağlayan ana mekanizmaları oluşturmuştur.

Her iki etkinin birlikte gözlendiği tipik bir durum İstanbul'un beslenmesi ve buğday sorunudur. Osmanlı ekonomisinin içsel bütünleşmesinin zayıf niteliği ve yarı-sömürge yapısı yüzünden dış pazarlarla, yani dünya kapitalizmi ile bağlantı noktalarını oluşturan İstanbul, İzmir, Selânik gibi metropollerin (ve onların ekonomik **hinterland**larının) ülkenin diğer bölgeleri ile ekonomik bağları fevkalâde sınırlı idi. Büyük bir hububat alanı olan İç Anadolu'dan İstanbul'a buğday nakletmek, New York'tan buğday ithal etmekten % 75 daha pahalı idi. Bu nedenlerle İstanbul, hububat tüketimini büyük ölçüde Avrupa ve Amerika kaynaklı unlardan sağlıyordu.

Birinci Dünya Savaşı, Batı'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yollarını büyük ölçüde tıkadı. Bu, İstanbul nüfusunu çok ağır bir beslenme sıkıntısı içerisine sürükledi. Ancak, bu sıkıntı ve tıkanmalar, Osmanlı ekonomisinin modern anlamda bir ulusal ekonomi haline dönüşmesi doğrultusunda da önemli etkiler icra etti. Mevcut ulaşım şebekesinin imkânları sonuna kadar kullanılarak Anadolu çiftçisi, metropol tüketicileri için (yani büyük boyutlu ulusal piyasa için) üretmeye başladı.

Sonraki yılların kapitalizm doğrultusundaki toplumsal ve ekonomik dönüşümlerinin ilk filizlenmeleri de bu olayın çevresinde oluştu.

Bir kere, İttihat ve Terakki hükümetlerinin savaş dönemi iktisat politikaları içinde İstanbul'un iaşesi, çözümü en önce gereken sorunlardan biri olarak ortaya çıktı. İttihatçı liderlerden Kara Kemal'in yönetiminde çok değişik, çoğu kez çelişkili ve yetersiz yöntemler denenerek İstanbul'un beslenme sorunları çözülmeye çalışıldı. Ve bu çabalar, geleneksel Osmanlı toplumunun devlet müdahaleciliği sınırları dışına çıkılarak yapıldı. Bunlar, modern anlamda piyasanın denetlenmesi, yani bir iktisat politikası uygulanması yönündeki ilk cid-

di denemeleri oluşturdu ve sonraki yıllara küçüksenmeyecek bir d(ney birikiminin aktarılması böylece mümkün oldu.

İkinci olarak, Anadolu'dan İstanbul'a hububat sevki, savaş yı larının en kârlı faaliyeti olarak ortaya çıktı. Savaş sevkiyatının (tıkadığı demiryolu şebekesinden buğday nakli için vagon tahsisi el(edebilen tüccar, İstanbul'a getirdiği gıda maddelerini spekülatif kâ larla pazarlama imkânı buldu. İttihatçılar bir yandan karaborsay mücadele eder görünürlerken, bir yandan da kendilerine yakın gru] ların nemalandığı bir ilkel birikimin de gelişmesine yol açt lar. Benzer bir birikim, piyasa için üretim yapan zeng çiftçi katlarında da gözlendi. Savaş yıllarında, «Ey Türk zeng ol!» diye başlık atan büyük gazeteler ve «Harb-ı Umumî esnasın(Türk'ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmel hedefini savunan Yusuf Akçura gibi etkili yazarların görüşleri, t birikim biçiminin sadece nesnel zorunluluklardan doğmadığını, ay zamanda bilinçli olarak istenmiş bulunduğunu gösteren dolaylı k nıtlardır.

Kısacası, 1908-1922 döneminin nesnel ve öznel koşulları, Türk ye'de ulusal nitelikte bir kapitalizmin filizlenmesi için de bazı olun lu etkenler içermekte idi.

3

1908-1922 dönemindeki iktisadî gelişmeleri belirleyen politikal rı, kapitalist bir devletin kurumlaşması doğrultusundaki yasal düze lemeler, sanayileşmenin ve şirketleşmenin teşviki doğrultusunda çabalar, ekonomik bağımsızlık yönünde atılmaya çalışılan ilk adın lar ve nihayet Harb-ı Umumî'nin ve Millî Mücadele'nin Anadolu'd yürütülmesi sırasında uygulanan (ve bir kısmına yukarıda değind ğimiz) savaş ekonomisi yöntemleri gibi ana başlıklar altında gözd geçirebiliriz.

Sultanın ve bürokratik aristokrasinin devlet örgütü ve toplun sal hâsıla üzerindeki keyfi egemenliğini bir kalemde değilse bile ki çük darbeler ve kemirmelerle ortadan kaldıran uygulamaların hı kukî dayanağını oluşturan bir dizi kanun ve kararname, bu dönem başlarında, kapitalistleşme sürecinin aslî unsurlarından biri olar görülmelidir. Devlet örgütünün yeniden düzenlenmesine ilişkin ç sayıda kanun ve kararname, 400.000 liralık yıllık geliri olan padiş emlâkinin maliyeye devri, saray personeline ve bizzat sultana ver len ödeneklerin kısılması, askerî ve mülkî kadrolara sarayın him yesinde yerleşmiş kişilerin topluca tasfiyesi, Çerkez köle ve cariy lerle zenci esirlerin satışının yasaklanması sözü edilen «anti-feoda

icraat arasında gösterilebilir. Derhal ifade edelim ki bu doğrultudaki gelişmelerin başlangıcı Tanzimat'a kadar götürülebilir. Ancak, Tanzimat ile Birinci Meşrutiyet arasında gerçekleşen ağır tempolu modernleşme süreci, Abdülhamit'in otuz yılı aşkın istibdat yönetimi içinde birçok yönüyle durmuş, hatta gerilemişti. 1908 yılına bir devrim özelliği kazandıran, biraz da, bu kesintinin araya girmiş olmasıdır.

Genel olarak sermayenin ve özel olarak yerli sanayi sermayesinin lehindeki uygulamalar arasında Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra yaygın bir biçimde başlayan grev ve işçi hareketlerine tepki olarak çıkarılan ve sendikalaşmayı yasaklayıp grev hakkını kısıtlayan Tatil-i Eşgal Kanunu, yerli sermayenin sanayi yatırımlarına bir dizi ayrıcalık sağlayan Teşvik-i Sanayi Kanunu ve özellikle savaş yıllarında yerli sermayeli şirketleşmenin etkili bir biçimde desteklenmesi örnek verilebilir. Tüm kısıtlayıcı hükümlerine rağmen Tatil-i Eşgal Kanunu önemli bir örnektir. Sermaye-emek ilişkilerini yok sayan istibdat döneminin yasaklamalarının aksine bu kanun, sınıf mücadelesi gerçeğini gözledikten sonra, sorunu sermaye lehine kısıtlamalarla çözmeye çalışan modern, yani kapitalistçe, bir düzenleme sayılmalıdır.

1908 sonrasında İttihatçıların ekonomik bağımsızlıkla ilgili kavrayışları, dar bir hukukî-siyasî yorumun sınırları içinde kalmakta idi. Problem, devletin hükümranlık haklarını sınırlayan engel ve imtiyazların kaldırılmasından ibaret görülmüş; emperyalizmin ekonomik mekanizmalarından doğan bağımlılık ilişkileri kavranamamış idi. Bunun sonunda yabancı sermaye ve dış borçlanma, (hukukî ayrıcalıklar ve siyasî koşullar içermemesi tercih edilmekle birlikte) ilke olarak hep teşvik edilmiştir. Öte yandan, sanayiyi koruyucu bir gümrük politikasına karşı bir yandan liberal Cavit Bey okulunun ideolojik egemenliğinden, öte yandan dış ticaret politikasını ipotek altında tutan ticaret anlaşmalarından gelen engeller savaş yıllarında aşılabilmiş ve müttefikimiz Almanya'nın karşı çıkmasına rağmen, gümrük resimleri önce % 15'e, sonra % 30'a çıkarılmış; daha sonra da ithal edilen malın ölçü birimi veya adedi üzerinden hesaplanmaya imkân veren spesifik gümrük tarifelerine geçilmişti. Kapitülasyonların tek yönlü olarak kaldırılması da savaş yıllarında gerçekleşir.

Nihayet, savaşın finansmanı çabaları içinde Osmanlı hükümeti ilk kez dış borçlanmanın kolaycı yolundan ayrılarak 1918 yılında çok yoğun bir propaganda kampanyası açmış ve 18 milyon liralık devlet tahvili satabilmeyi başarmıştı. Osmanlı devletinin son günlerinde yapılmasına rağmen bu uygulamayı da ulusal bir ekonominin oluşması yönünde bir adım sayabiliriz.

1919'dan itibaren ülkenin kaderini belirleyen oluşumların İstan-

bul'dan Anadolu'ya kaymasıyla yukarıda sözü edilen bağımsızlıkçı eğilimlerin daha kesin biçimler kazandığını görüyoruz. Rus devriminin yarattığı çalkantılar içinde ve emperyalizme karşı silahlı bir savaş sürdürmenin doğal sonucu olarak Kemalist hareketin anti-emperyalist bir retorik kullandığını; İstiklâl Harbinin finansmanının ise zaman zaman Tekâlif-i Milliye türü olağanüstü vergilere ve elkoymalara başvurularak Sovyet yardımı dışında tamamen Anadolu halkı tarafından karşılandığını söyleyebiliriz. Vedat Eldem'in hesaplarına göre, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanı için kullandığı kaynakların % 26'sı Alman ve Avusturya avanslarından oluşan dış kaynaklar iken, İstiklâl Harbinin finansmanının sadece yaklaşık % 10'u dış kaynaklardan (Sovyet yardımı ve bağışlardan) sağlanmıştı. Birincisi emperyalist bir yayılma savaşına katılma, ikincisi ise emperyalizme karşı bir silahlı direnme olan bu iki savaşın finansman biçimleri arasında saptanan bu fark doğal karşılanmalıdır.

Kısacası, 1914-1922 yıllarının getirdiği tüm yıkıma rağmen, savaş yıllarının bitiminde Anadolu ekonomisi savaş öncesine kıyasla biraz daha bütünleşmiş, daha ulusal bir nitelik kazanmış bulunuyordu.

4

1908-1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı, tarımcı, sanayide fevkalâde geri, dış ticarette dışa bağımlı niteliklerini büyük ölçüde korumuş; ancak elverişsiz koşullara rağmen bazı dinamizm belirtileri de göstermiştir.

Bu dönemde tarımsal hâsılanın % 13-14'ü ihraç edilmekte, buna karşılık büyük kentlerin beslenmesi önemli ölçüde un ithalatı ile sağlanmakta idi. 1908-1914 yılları tarımsal üretimde küçümsenmeyecek artışlara tanık olmuştur.

Sanayide de 1908 sonrasında belirgin bir gelişme gözlenmektedir. Kuruluş tarihleri belli olan ve 1915 sayımınca kapsanan sınaî işletmelerin sayısı 255 idi ve bunların 72'si, yani % 28'i 1908 sonrasında kurulmuş idi. Bu gelişmeye rağmen sanayi kesimi fevkalâde ilkel bir nitelik taşımakta idi. Toplam üretim değerinin 1913'te % 83.5'i, 1915'te ise % 82.3'ü gıda ve dokuma sanayiinden kaynaklanıyordu; bu iki endüstri aynı yıllarda toplam işçi sayısının %71 ve %75.8'ini çalıştırmakta idi. Alt üretim kollarına inilecek olursa bu ilkellik daha da çarpıcı olarak ortaya çıkmaktadır: Değirmencilik, tütün işleme, debagat, yünlü dokuma ve iplik ve ham ipek üretimi toplam sınaî üretim değerinin 1913'te % 80.3, 1915'te % 83.1'ini oluşturuyordu. İşçi sayısı bakımından bu beş üretim kolunun payı, aynı yıllarda % 66.5 ve % 61.2 idi. Kısacası, buğday öğütmek, tütün ve deri işlemek-

ten ve geleneksel ipekçilikten oluşan üretim faaliyetlerinin bütünü ile bugünkü anlamda sanayi olmadığı, Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde sanayisiz bir ekonomi sayılabileceği ve toplumun sınaî ürün tüketiminin esas olarak ithalat yoluyla karşılandığı, abartmalı sayılmamalıdır. 1915 yılında pamuklu dokuma tüketiminin sadece % 9.5'i, pamuk ipliğinin ise % 20.5'i üretimle, gerisi ithalatla karşılanmakta idi.

Savaş yılları bu cılız ekonomik yapıyı derinden sarsmıştır. Erkek nüfusun çok önemli bir bölümünün silah altına alınması ve genel savaş koşulları, savaşın ilk yıllarında tarımsal üretimde önemli daralmalara yol açtı. V. Eldem'in hesaplamalarına göre 1914-1918 arasında buğday üretimi % 47, tütün % 51, kuru üzüm %54, fındık % 65, yaş koza % 69 düşmüş; koyun sayısı % 45, keçi sayısı % 33 azalmıştı. 1919-1922 yıllarına ait rakamlar bulunmamakla birlikte, silah altındaki nüfusun bir miktar azalmış bulunması sayesinde üretimdeki gerilemenin son bulmuş olması beklenebilir.

5

1908-1922 dönemi bölüşüm ilişkileri bakımından karmaşık bir görüntü içerir.

Osmanlı ücretleri üzerinde Boratav, Ökçün ve Pamuk'un yaptığı bir araştırma, 1908-1913 arasında nominal ücretlerin % 19 civarında arttığını ortaya koymuştur. Fiyatlar bu yıllarda göreli olarak istikrarlı olduğu için bu artışın büyük ölçüde reel ücret artışı olarak yorumlanması doğru olur. Hürriyetin ilânını izleyen yıllarda sağlanan bu gelişmenin, hızla patlak veren işçi hareketleri ile yakın ilgisi olması doğaldır. Harb-ı Umumî yıllarında ise ücretlerin fiyat artışlarını izlemeyerek reel olarak gerilediğini saptayabiliyoruz. Osmanlı sanayi sayımlarının sadece erkek işçileri içerdiği için karşılaştırılabilir ücret verileri sunan üretim kollarından hesapladığımız gündelik ücretlerin (işçi sayısına göre) ağırlıklı ortalaması 1913'te 13.3, 1915'te 14.9 kuruştur. Bu iki yılın ortalamasını 1914 yılı ortalama ücreti kabul edersek 14.1 kuruş elde ederiz. Buna karşılık T. Çavdar'ın aktardığı bir araştırmaya göre, 1920-1921 yılında İstanbul'da çeşitli işkollarında mod (en çok rastlanan) aylık ücret 40 lira civarındadır. Bu rakamın aritmetik ortalamaya eşit olduğunu varsayarsak, gündelik ortalama ücret 1920'de 133 kuruş olarak tahmin edilebilir. 1914 yılı için saptadığımız nominal ortalama ücret olan 14.1 kuruş 100 kabul edilirse 1920'de nominal ücret endeksi 945'e çıkmış olur. Buna karşılık, Düyun-u Umumiye İdaresi'nce hazırlanan fiyat endekslerine göre fiyatlar 1914-1920 arasında 100'den 1406'ya çıkmıştır. Bu bulgu-

lar, reel ücretlerin bu altı yılda % 33 oranında düşmüş olması anlamına gelir.

Ancak, ücretlerin millî hâsıladan elde ettiği pay bu dönemde aynı oranda düşmemiş olabilir. Zira, bu yıllar millî hâsılanın da reel olarak daraldığı bir dönemi temsil eder. Millî hâsıla reel olarak % 33 daralmış olsaydı (ve bu daralma toplumsal emek verimliliğindeki gerilemeyi yansıtıyor olsaydı) gelir bölüşümünde ücretlerin payı sabit kalırdı; zira bu durumda reel ücretlerdeki düşme emeğin toplumsal verimliliğindeki düşme oranına eşit olurdu. 1914-1920 yıllarında toplumsal hâsılanın veya/ücret verilerinin söz konusu olduğu tarımdışı sektörlerdeki hâsılanın ne kadar gerilediğini bilmiyoruz. 1914-1918 arasında tarımsal hâsılanın % 50 dolaylarında gerilediği yukarıdaki verilerde gösteriliyordu. Diğer sektörlerde de paralel bir gerileme meydana gelmişse, 1919-1920 yıllarında bu gerilemenin sadece kısmen telâfi edilebildiği varsayılabilir. Dolayısıyla 1914-1920 arasında toplam hâsılanın % 33 dolaylarında düşmüş olması ve buna bağlı olarak da işçi sınıfının millî hâsıladan payının değişmemiş olduğu gerçekçi tahminler olarak ileri sürülebilir. Bu sonuçları 1908-1913 dönemindeki ücret hareketleri ile birleştirirsek, reel ücretlerin 1920'de 1908'deki düzeyin yaklaşık % 25 altında olduğu; buna karşılık ücret payının değişmemiş, hatta bir miktar artmış olabileceği tahmin edilebilir. 1908-1913 yıllarının fiyat ve millî gelir verilerinin bulunmayışı bu tahmini bir hayli keyfî yapmaktadır.

Ancak, bu dönemde cılız bir sanayi yapısının doğal sonucu olarak işçi sınıfının kentli nüfusun küçük bir bölümünü oluşturduğu; yukarıda sözü geçen ücretlerin sanayi işçilerinden çok demiryolları, belediye hizmetleri, inşaat, ticaret gibi faaliyetleri kapsadığı ortadadır. Geleneksel Osmanlı toplumunun güçlü bir tabakasını oluşturan memurlar için ise, 1908-1922 dönemi, bölüşüm ilişkileri bakımından bir gerileme dönemi olmuştur. 1908-1913 yıllarında bürokratik aristokrasinin şişkinleştirdiği devlet kapısında büyük boyutlu tensikat ve tasfiye yapılmış; maaşlarda da ayrıcalıklı grupları ilgilendiren aşırılıklar törpülenmişti. Buna karşılık, savaş yılları geniş memur kitlesinin büyük ölçüde (ve hem mutlak olarak, hem göreli anlamda) yoksullaştığı bir alt-dönemdir. Memur maaşları, savaşın başlaması ile birlikte % 50 oranında **indirilmiş** ve bu durum bir yıl kadar sürmüştür. Bundan sonra maaşlar savaş boyunca % 10-20 oranlarında kalmak üzere sadece iki kez zam görmüş; olağanüstü fiyat artışları nedeniyle maaşların alım gücü % 80 dolaylarında düşmüştür.

1908'i izleyen yıllarda, İttihatçıların piyasa için üretimin önem taşıdığı bölgelerde ve ürünlerde orta ve zengin çiftçiye yönelik sis-

temli politikalar izlediklerini; üretici birliklerinin ve kooperatiflerin kurulmasını bu gruplar lehinde işleyecek unsurlar getirerek desteklediklerini görüyoruz. Bu çiftçi gruplarının bir bölümünün üretimdeki daralmaya rağmen yüksek fiyatlardan ötürü savaş yıllarında yüksek gelir artışları sağladığını gözlüyoruz. 1917 sonunda İzmir'de (Z. Toprak'ın naklettiği) bir demeç veren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumî üyesi Dr. Nâzım Bey, «mallarının harikulâde tereffu'undan [yükselmesinden] istifade ederek az zaman içinde beklenmeyen bir servete nail olan köylülerce paranın kıymeti o kadar azalmış ki bir köylü kadının, kızına 'eti gösteren' (à jour) bir çorap tedariki için bilâ-tereddüt üç lira vermesi»nden söz ederken, bu tür bir gelişmeden Cemiyet adına bir övünme payı çıkarır gibidir.

Buna karşılık Anadolu bozkırlarının geçimlik üretime mahkûm kıldığı geniş ve yoksul köylü kitlesi, on yılı aşkın savaş ve yıkım döneminin en çok sarstığı sınıfı oluşturmuştur. Bu sınıfın yetişkin erkekleri Yemen ile Galiçya arasındaki uçsuz bucaksız topraklarda kanını dökerken geride kalanlar yerel mütegallibenin savaş ve kargaşa yıllarında daima gelişiveren kaba sömürü ve soygun yöntemleri altında ezilmekte idi.

Savaş yıllarının bilinçli «zenginleştirme» politikalarından en çok nasibini alan grup, tabiatıyla, siyasî iktidarla yakın bağlar kurmayı başarmış Müslüman ticaret burjuvazisi idi. Burjuvazinin bu kesiminin, özellikle İstanbullu Türk tüccarın, Millî Mücadele katarına atlamakta gecikmesinden doğan handikapı Kemalist hareketin zafere ulaşmasından sonra nasıl telâfiye çalıştığını bir sonraki bölümde göreceğiz.

II. AÇIK EKONOMİ KOŞULLARINDA YENİDEN İNŞA : 1923-1929

1

1923-1929 döneminin başlangıç yılı, Anadolu toprakları üzerinde yeni bir devletin kuruluşunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin olarak tarihe karışmasını simgeleyen bir yıldır. Bu yüzden geçmişle kesin bir kopmayı ve bu anlamda bir siyasî devrimi temsil eder. Ancak, bürokratik aristokrasinin iktidardan kesinlikle uzaklaşmasını sağlamakla birlikte, 1923 yılının iktisadî bakımdan geçmişle benzer bir kopukluk getirdiğini söylemek kanımızca mümkün değildir. Ak-

sine, 1923-1929 döneminin, iktisat politikaları ve resmî iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemi ile şaşılacak bir süreklilik içinde olduğunu gözlüyoruz.

Bu sürekliliği, Meşrutiyet sonrasında «millî iktisat» görüşü olarak nitelendirilen ve savaş yıllarında kısmen uygulanan iktisadî tezlerin, dönemin nesnel koşullarından doğan sınırlamaların dışında, 1923 sonrasına büyük ölçüde egemen olmasında gözlüyoruz. «Millî iktisat» okulunun korumacı ve dolayısıyla sanayileşmeci yönelimleri bu dönemde Lozan Antlaşması ile gümrük politikasına konan engeller yüzünden arka plana düşmüştür. Ancak aynı okulun, devlet desteğiyle bir yerli ve millî burjuvazi «yetiştirilmesi»ni kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşımı, 1923 sonrasının iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurmuştur.

Bu temel yönelişin, hangi somut araçlarla gerçekleştirildiğini kısaca gözden geçirelim.

Devlet desteğiyle yerli sermayedar «yetiştirme» girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelir. Lozan Antlaşması, ithal malları ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulamasını önlüyor; sadece devlet tekeline konu olan mallarda, kamu gelirlerini artırmak amacıyla daha yüksek bir fiyatlamaya imkân veriyordu. Bu durumda Lozan'ın gümrük resimleri ve vergilerle ilgili kısıtlayıcı hükümlerinden kurtulmanın bir yolu birçok malın ve hizmetin üretimini veya ithalini devlet tekeline almak oluyordu. Ne var ki, dönemin genel felsefesine uygun olarak bu tekeller daha sonra imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiş; pek çoğunda üst düzeyde siyasî kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişlerdir. Bu yolla oluşan tekellerin özel şirketlere belli bir bedel karşılığında ve açık artırma gibi yollarla devredilmesi gerektiği halde, örneğin İstanbul Liman İnhisarı'nın devredildiği şirket, işletme sermayesini dahi devlet yardımıyla sağlamıştı. Kibrit ve çakmak, ispirto ve alkollü içkiler, barut ve patlayıcı maddeler, petrol-benzin ithali ve dört büyük limanın işletilmesi ile ilgili tekeller bu dönemin imtiyazlı şirketlerinin en önemli faaliyet alanlarını oluşturuyordu.

1923 sonrasında, siyasî kadrolarla sermaye çevrelerinin bir araya gelmesinde, 1924 yılında kurulan İş Bankası özel bir önem taşımıştır. Bu özel statülü, resmî görünüşlü bankanın genel müdürlüğüne imar vekilliğinden istifa eden Celâl [Bayar] Bey, yönetim kurulu başkanlığına da Siirt mebusu Mahmut Bey getirilmişti ve İş Bankası

dönem boyunca, yerli ve yabancı sermaye ile siyasî iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde fevkalâde aktif bir rol oynamış ve çeşitli iktisat politikası kararlarını sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirmede çok etkili bir baskı grubu oluşturmuştur. Bu baskı grubunda bankayı temsil eden politikacılara ve nüfuzlu kişilere, İş Bankası'nın Fransızca karşılığı olan Banque d'affaires'den esinlenerek, fakat aynı zamanda «çıkarcı» anlamında kullanılan «affairiste» sözcüğünün karşılığı olarak «aferistler» denirdi. Dönemin dikkatli gözlemcilerinden Falih Rıfkı, **Çankaya** adlı kitabında, «İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur... Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar... Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi.» diye yazıyor. Şevket Süreyya da **İkinci Adam**'da, «en kısa zamanda affairiste cereyanların ve tiplerin... İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu... İş Bankası'nın kuruluşu sırasında... devlete arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan... aferist temayüllerin belirdiği bir gerçektir. Hemen hepsi... millî mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadî... imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlarına kullanmak çabaları olmuştur.» gözlemlerini yapmaktadır.

Yabancı sermaye ile ilişkiler aynı genel felsefeye uymaktadır. Dönemin başlangıcını simgeleyen İzmir İktisat Kongresi'ni açış nutkunda Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerinin başında yabancılara tanınan ve ülkeyi bir yarı-sömürge haline getiren kapitülasyon-tipi hukukî ayrıcalıkları sıraladıktan sonra, «kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebî sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeye hazırız.» demekte idi. Bu anlayış, yani **kapitüler** ayrıcalıklar aramamak şartıyla yabancı sermayeye davetkâr olan yaklaşım, dönemin resmî tutum ve politikalarına tamamen egemendir.

Yabancı sermayeye dönük bu olumlu yaklaşım, uygulamada yerli «sermaye» ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi biçimini almıştır. Ancak, bu ortaklıklar çoğu zaman sermayeye katılma biçiminde gerçekleşmemektedir. Ortaklığın yabancı unsuru sermayeyi sağlamakla; ortaklığın yerli unsuru, siyasî iktidarla yakınlık derecesine göre nüfuzunu kullanarak gerekli kolaylıkları elde etmekle yükümlü idiler. G. Ökçün'ün bir araştırmasına göre, 1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk anonim şirketinden 66'sında yabancı sermaye ortaklığı vardır ve bunlar tüm anonim şirketlerin toplam ödenmiş sermayelerinin % 43'ünü (31.3 mil-

yon TL) oluşturmakta idi. Bu miktarın, yukarıdaki açıklamayı izleyerek tümüne yakın bir bölümünün fiilen yabancı sermaye olduğunu tahmin edebiliriz. Yabancı şirketlerle komisyon, acenta ve ortaklık ilişkileri içinde bulunan ve kendilerini aferizm dalgasına kaptırmış bulunan eski Kuvayı Milliyecilerin ilginç tabloları, Yakup Kadri'nin 1934'te yayımlanan siyasî romanı **Ankara**'da uzun uzadıya ve insafsızca eleştirilerek anlatılmıştır.

2

1923-1929 döneminin iktisadî gelişmesinin en belirgin iki yapı taşı, yeni Türk devletinin dünya içinde nasıl bir yer kaplayacağını belirleyen Lozan Antlaşması ile dönemin son yılında patlak veren ve kapitalist dünya ekonomisini derinden sarsan büyük buhrandır. İlginç bir tesadüf sonucu, Lozan Antlaşması'nın hükümlerine göre uygulanan ekonomik sınırlamaların kalkacağı, ayrıca Osmanlı borçlarından Türkiye Cumhuriyeti'ne düşen borç taksitlerinin ödenmeye başlayacağı yıl da büyük buhranın başlangıç yılı olan 1929 olacaktı. Bu tesadüfî çakışmanın, bir sonraki dönemin politikalarına geçişte hızlandırıcı bir rol oynadığını göreceğiz. Bu iki yapı taşı arasındaki anlamlı uğrak noktalarını da kısaca gözden geçirelim.

Bir siyasî bağımlılık düzenlemesi olan, üstelik önemli ve ağır iktisadî sonuçları da bulunan kapitülasyonların kaldırılması gibi bir başarı sağlamasına rağmen Lozan Antlaşması'nın diğer iktisadî hükümleri içinde emperyalizme verilen çeşitli ödünler de yer almakta idi. Uzun ve çetin bir pazarlık sürecinin sonunda imzalanan Antlaşma'nın tüm iktisadî ödünlerden arındırılması herhalde mümkün değildi. Ancak, bunların Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisat politikalarını etkileyecek ayak bağları oluşturduğunu da saptayabiliyoruz. Önlenmesi en güç görünen düzenleme Osmanlı borçlarının önemli bir bölümünün Türkiye tarafından devralınması idi. Osmanlı devletinin borçlanmalar tarihindeki toprakları ile Lozan'ın öngördüğü sınırlar dikkate alınarak Osmanlı borcu, Türkiye Cumhuriyeti ile İmparatorluğun topraklarını paylaşan diğer devletler arasında dağıtılıyor; ancak sonuçta Türkiye'ye toplam borcun 2/3'sini oluşturan yaklaşık 85 milyon altın liralık bir tutar yükleniyordu. Yıllık borç ödemeleri 6 milyon lira civarında saptanmakta; ancak, daha sonraki bir düzenleme ile 1929 yılına kadar ertelenmekte idi. Bu yıl biraz yüklü (15 milyon liralık) bir ilk taksit ödemesi, Cumhuriyet hükümetini önemli sonuçlar doğuracak bir para ve kambiyo bunalımına sürükleyen bir etken olarak ortaya çıkacaktı.

Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi ise,

5 yıl süre ile Türkiye'nin dışarıya karşı uygulayabileceği iktisat politikalarını dondurmakta ve bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılmasını ve yenilerinin konmamasını; gümrük tarifelerinin ise 5 yıl süre ile değişmemesini öngörmekte idi. Uygulanması kabul edilen tarife, 1916 Osmanlı gümrük tarifesini esas almakta idi. 1916 tarifesi, büyük ölçüde vergileme amacıyla yaygın tarımsal tüketim mallarına % 30-40 oranında vergi koyan, sanayiyi koruma gibi bir amaç izlemeyen spesifik (yani, ithal edilen malın değeri üzerinden değil, kg. gibi fizik birimi üzerinden hesaplanan) bir tarife idi. Savaş enflasyonu spesifik vergileri aşındırdığı için, gümrük resimleri önce beş, sonra on iki misli artırılmış bulunuyordu. Lozan, bu tarife artışlarını kabul etmekle birlikte, çoğu sınaî tüketim mallarından oluşan 27 mallık bir grup için uygulanacak artış katsayısını 12 değil 9 olarak saptıyordu. İthal edilen mallar üzerine (yukarıda değindiğimiz tekel konusu olanlar hariç) yerli mallardan farklı oranlı tüketim vergisi konması önleniyor; en yaygın tüketim vergilerinden alınacak iç vergiler ise sözleşmeye eklenen bir liste ile saptanıyordu. Bütün bu hükümlerin beş yıl süreyle Türkiye'nin gümrük (veya ithalata bağlı diğer) gelirlerini artırmaya veya sanayiyi dış rekabetten korumaya dönük etkili bir politika değişikliğini önlediği ortadadır. Nitekim Orhan Kurmuş, ithalatın bileşimi, ithal fiyatları ve tarifeleri dikkate alarak yaptığı bir hesaplama sonunda, Lozan' da saptanan gümrük tarifesinin ulusal ekonomiye sadece % 12.9'luk bir koruma derecesi sağladığını göstermiştir.

1923 yılının Şubat ayında toplanan ve pratik olmaktan çok sembolik önem taşıyan bir kongre de dönemin önemli uğraklarından biri sayılmalıdır: İzmir İktisat Kongresi. İktisat vekili Mahmut Esat'ın «meslekî temsil» ilkesine göre örgütlediği, Kâzım Karabekir'in başkanlık yaptığı ve Mustafa Kemal'in açış konuşmasıyla başlatılan Kongre, yeni rejimin karşılaşabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı ve çiftçi, tüccar, sanayici ve amele gruplarının blok oylarıyla kararların alındığı bir forum olmuştur. Kongre'deki «işçi» ve «sanayici» üyelerin daha çok resmî zevattan, yüksek bürokrasi ve mebuslardan derlendiği; İstanbul işçilerini temsil eden Amele Birliği'nin ise bir tüccar temsilcisinin ifadesiyle, «tüccarın bir kukla teşkilâtından bir paravanadan ibaret» olduğu; tüccar ve çiftçi temsilcilerinin ise gerçekten ticaret sermayesi ve büyük toprak unsurlarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Esasen Kongre, Millî Mücadele yıllarında Ankara ile sağlıklı bağlar kuramamış olan İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasî iktidarla kaynaşmalarında önemli bir ilk adım oluşturmuştur.

İzmir İktisat Kongresi'nin çalışmaları sonunda kabul edilen «ik-

tisadi esaslar», ana çizgileriyle dileklerden ibaret olmasına rağmen bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadî felsefeyi ve görüşleri temsil etmesi bakımından önem taşır. «İktisadî esaslar»ın ve Kongre'nin genel atmosferinin, yukarıda geniş biçimde açıkladığımız «millî iktisat» görüşünün ana unsurları ile yakın bir benzerlik taşıdığı gözlenmektedir. Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin «millî» unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ön plana çıktığı ve Kongre'ye İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğu söylenebilir. Yeni rejimin izlemesi istenen iktisadî yol konusunda, egemen ekonomik güçler birbirleriyle çatışmaya düşmeden ortak mesajlarını siyasî kadrolara etkili bir biçimde ilettiler. Kongre'de oluşan genel felsefenin, gümrük politikasındaki zorunlu (ve yukarıda açıklanan) sınırlamalar türünden istisnalar dışında yedi yıl boyunca genç Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikalarına da egemen olacağı gözlenecektir.

Bu iktisat politikasını yabancı sermayeye, tarım ve sanayi kesimine dönük tipik bazı boyutları ve uygulamaları ile gözden geçirelim.

Yabancı sermayenin belirli koşullarda teşvikini öngören ana yöneliş, yarı-sömürge Osmanlı ekonomisinin mirası olan demiryolu şebekesinin ve tütün rejisinin millîleştirilmesini önlemedi. 1922 ve 1923 yıllarında Amerikan sermayesini temsil eden Chester grubu ile imtiyazlı bir demiryolu yatırım anlaşması için yapılan girişimler sonuçsuz kaldıktan sonra, demiryollarından yabancı sermayenin tasfiyesi doğrultusunda temel bir karar alındı. 1924 yılında Haydarpaşa liman ve rıhtımı ile birlikte Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı, 1928 yılında ise Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hatları devletleştirildi. 1926 yılında ise kabotaj (yani Türk limanları arasında deniz ulaşımı yapma) hakkı, yabancı sermayeye yasaklandı. Bu gelişmelere bağlı olarak demiryolları, Cumhuriyet rejiminin ilk modern ve dinamik devlet işletmeciliği olarak ortaya çıktı. Bu yıllarda devlet yatırımlarının yöneldiği başlıca üretken alan, dönemin ifadesiyle «şimendifer siyaseti» gereği, demiryolları idi. Limanların ise, yukarıda da belirtildiği gibi, devletin imtiyaz verdiği yerli şirketlerce işletilmesi yeğlendi. Osmanlı döneminin ağır (ve tütün üreticileri bakımından acı, hatta kanlı) miraslarından biri olan tütün rejisi ise 1925 yılında 4 milyon liraya satın alınarak devletleştirildi. Ancak bu uygulamaların, diğer alanlarda verimli yerli-yabancı ortaklıkların kurulması ve işlemesine engel olmadığını yukarıda belirtmiş idik.

Tarım kesimine dönük en önemli yenilik, yarı-feodal bir ortaçağ

vergisi olan aşarın 1925'te kaldırılması olmuştur. Bu kararın anlam ve sonuçlarını aşağıda tartışacağız.

Sanayiye dönük politikaların temelinde yukarıda incelediğimiz gümrük politikalarına getirilen sınırlar yatmakta; bunların dışında ise, özel sanayi yatırımlarına sağlanan özendirici uygulamalar önem taşımaktadır. 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, kuruluş kanunu ile Osmanlı devletine ait dört sınaî işletmeyi devralıyor; ancak bu bankanın kendi eliyle sınaî tesis kurmasına imkân verilmiyor; devraldığı tesisleri de uygun şartlarla özel sektöre aktarması amaçlanıyor ve esas olarak özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle desteklemesi öngörülüyordu. Aynı yıl, şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanun getirilmiş; buna dayanarak kurulan (ve Halk Fırkası'nın bazı önde gelen simalarının hissedar olduğu) Alpullu ve Uşak şeker şirketleri, sonradan üretimden daha kârlı gördükleri şeker ithalatına yönelmeyi yeğlemişlerdir. Dönemin sanayi sermayesini ilgilendiren bir diğer uygulaması, 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Bu kanun, sınaî yatırımlara ve sınaî işletmelere çok geniş ve cömert muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlamakta idi. Bu türden desteklemelerin sınaî gelişmeyi hangi ölçüde etkilediğini aşağıda inceleyeceğiz.

1929 yılı, dönemin iktisat politikalarının bir anlamda ciddi bir sarsıntı geçirdiği ve bir iki yıl içinde başlayacak temel bir revizyonun ilk belirtilerinin gözlendiği bir uğraktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri için koyduğu sınırlamalar 1928 içinde son buluyor, dolayısıyla 1929'dan itibaren yeni (ve herhalde daha korumacı) bir gümrük tarifesi uygulanması imkân dahiline giriyordu. Ayrıca, Osmanlı borçlarının ilk taksidinin ödenmeye başlayacağı yıl da (yine Lozan'a göre) 1929 idi. Dolayısıyla, o yıl dünya ekonomisini sarsacak olan büyük buhran patlak vermese idi dahi 1929 yılı Türkiye ekonomisi bakımından bir dönüm noktası olma özellikleri taşımakta idi. Büyük buhranın etkileri bu ihtimali bir kesinlik haline dönüştürdü.

Yeni gümrük tarifeleri üzerinde hükümet çevreleri 1925 yılından beri çalışmakta idi. Keza, yine hükümetin isteği üzerine İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası da 1928 yılında ayrıntılı bir tarife önerisi oluşturmuştu. Sonunda 1929 içinde, hem Lozan'da oluşan tarifeden, hem de İstanbul burjuvazisinin önerilerinden daha korumacı özellikler taşıyan yeni gümrük tarifesi uygulanmaya başladı. O. Kurmuş'un hesaplamalarına göre, % 12.9 ortalama nominal koruma sağlayan Lozan-sonrası tarifesine karşılık yeni tarifenin ortalama koruma oranı % 45.7 idi.

1929 yılında Osmanlı borç taksitlerinin ödemeler dengesi üze-

rindeki yükü, 15 milyon TL civarında idi. Bu, o yılın ihracat gelirlerinin yaklaşık % 10'unu oluşturmakta idi. Ancak ilk kez yapılacak olan bu ödeme, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesinden önce stoklama ve spekülasyon amacıyla yapılan ve önceki yıla göre 33 milyon TL artış gösteren aşırı ithalatla birleşince Türk parasının dış değerini ağır bir baskı altına soktu. Sterlin 1929 yılının yedi ayında 10 lira civarından 10.5 liraya yükseldi. 1920'li yılların geçerli kambiyo sistemi içinde Türk lirasının değerindeki bu düşme hükümet çevrelerini ağır bir «para buhranı»ndan söz etmeye yöneltecek ve bir yıl içinde dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde ilk ciddi devlet müdahalelerini tahrik edecekti. Yılın sonuna doğru büyük buhranın ilk etkilerinin hissedilmeye başlanması ve örneğin 1929 yılı ihracatının bir önceki yıla göre 18 milyon TL (% 10'dan fazla) düşmesi bu doğrultudaki eğilimleri hızlandırdı. 1929 yılındaki gelişmeler, böylece, iktisat politikalarını 1930'dan itibaren yeni bir doğrultuya sürükleyecek etki ve dürtülerin önemli bir bölümünü oluşturmakta idi.

3

1923-1929 dönemini «açık ekonomi koşullarında yeniden inşa» ifadesiyle tanımlıyoruz. Dönemin dış ticaret ve üretim göstergelerinin bu nitelendirmeyi ne kadar doğruladığını gözden geçirelim.

İlk önce ekonominin açıklık derecesini saptamaya çalışalım. 1923-1929 yılları arasında ithalatın gayri safi yurt-içi hâsılaya oranı ortalama olarak % 14.4, ihracatın payı ise % 10.6 idi. Bu oranlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1907 yılında (aynı sıra ile) % 17 ve % 14, 1913'te ise % 19 ve % 15 olarak tahmin edilmiştir. Böylece, dış ticaret bakımından ekonominin açıklık derecesinde Cumhuriyetin ilk yıllarında göreli bir azalmanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, 1923-1929 yıllarında ithalat ve ihracatın millî gelir içinde kapladığı paylar, sonraki elli yıl boyunca aşılmamış ve bu anlamda bu dönem Cumhuriyet tarihinin «dışa açık» bir dönemi olma özelliğini kazanmıştır.

Çağlar Keyder (muhtemelen biraz şişkin bir tahmin yaparak) 1923-1929 yıllarında tarımsal hâsılanın % 20'sinin ihraç edildiğini belirtiyor. Bu oran 1908-1914'te ortalama % 14 idi. En azından bazı ürünlerde bu yıllarda dış piyasalara bağlılığın Osmanlı dönemine göre artmış olabileceği söylenebilir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı'nda başlayan eğilimin devam ederek, Anadolu'nun büyük kentleri besleme yeteneğinin giderek arttığını ve örneğin 1926'da toplam ithalatın sadece % 2.6'sının tahıllardan oluştuğunu saptıyoruz. İhracat ve İthalatın bileşiminin incelenmesi, Türkiye'nin dünya ekonomisi içinde uluslararası ihtisaslaşmanın klasik biçimine uygun

bir yer kaplamakta olduğunu gösterir: Tütün, kuru üzüm, pamuk, incir, fındık, yün, afyon ve yumurta toplam ihracatın % 60-72'sini, sınaî tüketim malları ise ithalatın çok büyük bir bölümünü oluşturmakta idi. Kısacası Türkiye, dünya ekonomisine, esas olarak hammadde ihraç edip, sınaî tüketim malı ithal ederek katılmakta idi.

Sermaye birikiminin millî hâsılaya oranı, bu dönemin içinde ortalama olarak % 9.1'de kalmış ve dış ticaret açığı toplam yatırımların % 40'ından daha yüksek bir değere ulaşmıştır. Bu derecede düşük bir birikim oranı sağlanan büyüme hızını açıklayamayacağına göre, bu yıllarda üretim artışlarının âtıl kapasitelerin kullanılması ile gerçekleştiği açıkça ortaya çıkar.

1923-1929 yılları tarımsal üretim bakımından «altın yıllar» olarak görülebilir. Savaş koşullarında % 50 dolaylarında üretim düşmeleri gözlenen başlıca ürünlerde savaş öncesi üretim hacmine 1923'ü izleyen bir iki yıl içinde ulaşıldı. Bu olumlu gelişmede, Anadolu'nun erkek nüfusunun yeniden toprağa dönmesine imkân veren barış koşulları en önemli rolü oynamakla birlikte, tarıma dönük olumlu politikaların fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratan sonuçları da belirleyici olmuştur. Buğday üretimi dönemin ilk yıllarında 1 milyon tonun altında iken, 1928-1929 ortalaması 2 milyon ton civarında idi. Özellikle Batı Anadolu'da nüfus mübadelesinin yarattığı değişmeler bazı ticarî tarım ürünleri üzerinde olumsuz etkiler icra etmiş olmasına rağmen, 1924-1929 yılları arasında tarımsal hâsılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 16.2'yi buluyordu. Bu, dönemin sınaî büyüme hızı olan % 8.5'in hemen hemen iki misli, millî hâsıla artış hızı olan % 10.9'un % 50 üstündedir. Görüldüğü gibi, tarım 1923-1929 yıllarında ana sürükleyici sektördür ve savaş ve yıkım yıllarından sonra ekonominin yeniden inşası esas olarak tarım kesiminin dinamizmi sayesinde gerçekleşmektedir.

Sanayinin gelişme hızı ise tarımın ve millî gelirin büyüme hızlarının bir hayli gerisinde olmasına rağmen bu dönem içinde yıllık % 8.5 gibi küçümsenmeyecek bir ortalamaya ulaşmaktadır. Ancak bu büyüme gerçekte bir sanayileşme sürecini değil, yukarıda da değindiğimiz gibi, bir **yeniden inşa** sürecini yansıtmaktadır. Savaş yılları, esasen pek cılız olan fabrika üretiminin büyük ölçüde hammadde tıkanmaları nedeniyle sarsılmasına; Anadolu'ya yayılı küçük sanayi ve el sanatlarının ise yetişkin erkek nüfusun cepheleri doldurması yüzünden büyük ölçüde gerilemesine yol açmıştı. 1923'ten itibaren, tarımsal genişlemeyi sağlayan emeğin üretime dönmesi olgusu, küçük sanayi için de geçerli olmuştur. 1927 Sanayi Sayımı'na göre, imalat sanayiinde çalışan 237.000 işçinin % 46'sı, yani 109.000'i, 4'ten az işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilmekte idi. Bu rakam-

lara Sayımın kapsamadığı hane içinde, evlerde yürütülen (ve esas olarak çeşitli el dokumalarını içeren) «sınaî» üretim faaliyetlerini de eklersek, bu dönemde istihdam açısından geleneksel zanaatların, el tezgâhlarının ve küçük sanayinin «sınaî» faaliyetlerin büyük bir bölümünü oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Sınaî gelişmenin dinamik bir gelişmeye tekabül edip etmediğini saptamanın bir yolu, sınaî üretimin bileşimi açısından 1913 Osmanlı sanayiini, 1927 Cumhuriyet sanayii ile karşılaştırmaktır. Benzer ölçütlere göre tanımlanmış ve küçük sanayi ile geleneksel zanaatları dışlayan imalat sanayiinin alt kollara göre bileşiminde 1913 ile 1927 arasında önemli bir değişme olmadığı bu karşılaştırmadan ortaya çıkıyor: Alt kolların sınıflanmasında bazı farklar olmasına rağmen kapsamı aynı olan gıda, deri ve dokuma kollarının üretim değeri bakımından imalat sanayii içindeki payları 1913'te % 88, 1927'de ise % 87'dir. Dönemin dışa ve içe dönük iktisat politikaları ile birlikte değerlendirilirse bu oranlar, Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayinin, Osmanlı ekonomisi içindeki nicel boyutlarını ve yapısal özelliklerini koruduğunu ortaya koymaktadır. Kısacası, 1923-1929 döneminin anlamlı bir sanayileşme süreci oluşturmadığı söylenebilir.

4

1923-1929 döneminin ana sektörler itibariyle gösterdiği gelişme biçimi, bu yıllarda bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen değişmelerle uyum halindedir.

Bu dönem içinde gelir dağılımı üzerinde yapılan en önemli iktisat politikası operasyonu, aşarın 1925 yılında kaldırılmasıdır. Keyder' in saptamalarına göre 1924 yılında aşar, bütçe gelirlerinin % 22'sini oluşturmakta idi. Ancak, aşar iltizam yoluyla toplandığı için, bu vergi dolayısıyla devletin eline geçen meblâğdan % 20 fazlası mültezime intikal etmekte idi. Böylece aşarın kaldırılması ilk bakışta tarım ürünlerinin pazarlanması işlevini üstlenmiş olan mültezim grubu aleyhine, köylü lehine bir operasyon olarak görülebilir. Ancak, «mültezim», salt vergi toplayıcı niteliği ile bir sosyal sınıf sayılamaz; İmparatorluğun son dönemindeki özellikleri ile mültezimin ticaret burjuvazisinin ilkel bir biçimini mi, yozlaşmış bir yarı-feodal (veya Asyatik) biçimi mi temsil ettiği hususu tartışmalı ve bizi burada ilgilendirmeyen bir konudur.

Aşarın kaldırılmasının sonuçları ile ilgili bu ilk izlenim aslında yanıltıcıdır. Zira, daha önce iltizam yoluyla tarım dışına «pazarlanan» tarımsal ürünler, aşarın kalkması ile çiftçide kalacak değildi. Orta ve yoksul köylü tabakalarında aşarın kaldırılması bir miktar tarım-

sal tüketim artışına yol açmış olabilir; ancak, iltizam yoluyla toplanan tarımsal hâsılada, zorunlu olarak önemli boyutlara ulaşan çürüme-bozulmanın sebep olduğu ürün miktarındaki azalmanın bu tüketim artışını karşıladığını; dolayısıyla 1925'ten önce ve sonra tarımsal ürünün tarım dışına pazarlanan oranının değişmediğini varsayabiliriz. Ancak bu kez pazarlama iltizam yoluyla değil, doğrudan ticaret yoluyla olmaktadır. Daha önce % 20 dolaylarında tahmin edilen mültezim payının da 1925 sonrasında tarım ürünlerinin doğrudan pazarlamasını örgütleyen ticaret sermayesinin kârı olarak vücut bulacağını kabul etmek makul görünmektedir. Arada meydana gelen temel fark, ürününü eskiden vergi biçiminde (ve karşılıksız) tarım dışına aktaran çiftçinin, bu kez aynı ürünü bir fiyat karşılığı pazarlamasıdır. Bu ise, devlet gelirlerinde bir azalma anlamına geldiğinden, kamu kesiminden köylüye bir gelir aktarması olarak yorumlanabilir.

Ancak bu çözümleme de eksiktir. Zira, kamu kesiminden gelir aktarımı, sadece ve muhakkak ekonominin içinden gerçekleşebilir ve bunun belli sınıf veya tabakalar tarafından sırtlanılması gerekir. Aşarın kaldırılması bütçe açığı sonucunu vermişse bu açığın yaratacağı enflasyonist sürecin göreli olarak zarar vereceği gruplar, sözü geçen gelir aktarımını sırtlanan gruplar olur. Aşarın kaldırılması diğer vergilerdeki artışlar veya yeni vergilerle telâfi edilmişse bu vergilerin nihaî olarak yansıdığı gruplar, aynı yükü «ödeyen» gruplar sayılmalıdır.

Bu genel açıklamayı Türkiye uygulamasına bakarak sürdürecek olursak, aşardan doğan gelir kaybının 1926 yılından başlayarak dolaylı vergilerdeki artışlarla ve esas olarak şeker ve gazyağının vergilenmesiyle karşılandığını saptıyoruz. Bu da kentlerin ve pazara dönük kırsal bölgelerin yaygın tüketici yığınlarının ek-vergilenmesi anlamına gelmiştir. Aşar tüm köylüyü kapsayan bir vergi olduğu için, hiçbir köylü grubunun şeker, gazyağı vb. tüketicisi olarak ödediği, aşar mükellefi olarak geçmiş vergi yükünü aşamaz. Dolayısıyla aşarın kaldırılarak dolaylı vergilerin (şeker-gazyağı vb. vergilerinin) yükseltilmesi ana hatlarıyla kentli emekçi-tüketici sınıflardan tarım kesimine (genel olarak köylülüğe) bir gelir aktarımı olarak yorumlanmalıdır.

Göreli fiyat hareketlerinin yarattığı bölüşüm etkilerinin incelenmesi de benzer sonuçlar vermektedir. Fiyat endekslerinin 1923-24 ortalaması 100 kabul edilirse, **buğday/sanayi** fiyatları arasındaki oran 1928-29'da 144'e çıkmaktadır. Farklı bir ifadeyle bu iki kategori arasında hesaplanan **iç ticaret hadleri,** dönemin başı ve sonu arasında % 44 oranında buğday lehine dönmüştür. İç ticaret hadlerini **tütün/sanayi** ve **pamuk/sanayi** fiyatları için hesapladığımızda, göreli fiyat-

ların aynı dönem içinde tütün lehine % 29, pamuk lehine % 26 döndüğü saptanmaktadır. Millî gelirin tarım ve sanayi sektörlerinin fiyat hareketlerinden hesaplanan tarım ticaret hadlerinde gözlenen artış ise, aynı yıllar içinde % 23'tür. Ekonomiyi dışa karşı korumanın çok sınırlı olduğu bir dönemde, uluslararası ihtisaslaşmaya dönük bir gelişme yolunun bu sonucu vermesinde, bu dönemde dünya çapındaki ticaret hadlerinin sanayi ürünleri lehine dönmemiş olması da rol oynamış olabilir. Ancak, Türkiye'de buğday fiyatlarının, dış ticaret hadlerinin belirlediği düzeyin biraz üzerinde seyrettiği de anlaşılmaktadır.

Genel olarak tarım kesimi lehine dönüşen bölüşüm ilişkilerinin, tarım kesimi **içinde** ne gibi sonuçlar verdiğini; farklı bir ifadeyle, tarımsal gelir dağılımında ve toprak temerküzünde bu dönemde ne gibi değişmeler meydana geldiğini saptayamıyoruz. Ancak, savaş ve yıkım yıllarının yoksul köylülüğün üzerinde yarattığı tahribatın ve mütegallibe baskısının barış koşullarında sosyal ve ekonomik yapının olağan süreçleri tarafından aşındırıldığını ve çiftine, çubuğuna dönebilen köylü kitlesinin bir bütün olarak tarımsal gelişmeden pay alabildiğini kabul etmek doğru olur. Buna karşılık, Anadolu köylerinden mübadele sonunda ayrılan gayri müslim nüfusa ait toprakların bazı bölgelerde yerel büyük toprak sahiplerinin denetimine geçtiği de tahmin edilebilir. Her şeye rağmen bu dönemin geniş köylü kitleleri içinde göreli bir ilerleme sağladığı gerçekçi bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

Tarım dışı kesim, bu dönemde göreli olarak gerileyen faaliyetlerin tümünü içermektedir. Çeşitli sınıf ve tabakaları içeren bu kesimin **içinde** meydana gelen gelir dağılımı değişmelerini ortaya koyacak nicel verilerden yoksunuz. Genişleyen bir dış ticaret (özellikle ithalat) hacmi, dışa dönük ticaret burjuvazisinin kârlarını şüphesiz artırmıştır. Ancak, bu artışın yüksek kâr oranlarından değil, miktar (sürüm) artışlarından sağlandığı söylenebilir; zira ithalatın büyük ölçüde serbest, ithal edilen sınaî ürün fiyatlarının tarımsal fiyatlara göre ucuz olduğu bir ortamda ithalatçıların tekelci fiyatlardan yararlanması söz konusu değildir. Buna rağmen dış ticaretin millî hâsıla içindeki payının sonraki elli yıl boyunca aşılamayacağı bu dönemin ithalatçı ve ihracatçı sermaye grupları tarafından da «altın yıllar» kabul edilmesi doğaldır.

1923-1929 yılları için güvenilir işçi ücretleri verileri yoktur. Ancak, toplam memur maaşlarının millî gelir (GSYİH) içindeki payını saptamak mümkündür. 1923-24 ve 1928-29 yılları ortalamaları olarak memurların millî gelirden aldıkları pay aşağı yukarı değişmeden (% 6'nın biraz altında) kalmıştır. Bu saptama, dönem boyunca me-

murların millî ekonomi içindeki göreli durumlarının korunduğu ve (eğer devlet memurlarının **sayısında** millî gelir büyüme hızını aşan bir artma olmamışsa) yılda % 8.5 oranında büyüyen bir ekonomide bu tabakanın reel gelirlerinde de ilerleme sağlandığı anlamına gelir. Farklı mekanizmalara tabi olmakla birlikte işçi ücretlerinde de benzer bir gelişmenin meydana gelmiş olması beklenebilir.

Kısacası bu yıllar, barış ortamına dönüş koşulları içinde millî gelirde sağlanan büyüme hızı dolayısıyla reel gelir artışlarının bütün sosyal sınıf ve tabakalara yayıldığı bir dönem oluşturmaktadır. Ekonomi içindeki göreli durumları (millî gelirden aldıkları payları artırarak) en belirgin biçimde düzelen grupların ise tarım içinde aranması gerekir. Devlet mekanizması ile yakından ilgili olmalarının imkânlarını kullanarak yabancı firmalara aracılık eden, ya da imtiyazlı şirketlere egemen olan yeni yetme çıkar gruplarının da önemli kazançlar elde ettikleri önceki açıklamalarımızda ortaya konmuştu.

III. KORUMACI - DEVLETÇİ SANAYİLEŞME : 1930 - 1939

1

1930-1939 döneminde iktisat politikaları bakımından iki belirleyici özellik vardır: **Korumacılık** ve **devletçilik**. İktisat politikalarının yöneldiği amaç ve elde edilen sonuçlar bakımından ise bu yılları bir **ilk sanayileşme** dönemi olarak nitelendirmek uygundur. Nihayet, 1930'lu yılların kapitalist dünya ekonomisi bakımından büyük buhran yılları olduğunu da hatırlarsak, şimdi ele aldığımız dönemin tüm belirleyici unsurlarını vurgulamış oluruz. Kısacası bu yıllarda dünya ekonomisi büyük buhranın içinde sürüklenirken Türkiye ekonomisinin dışa kapanarak ve devlet eliyle bir millî sanayileşme denemesi içine girmiş olduğu söylenebilir. Ve bu denemenin, ana hatlarıyla, başarılı olduğunu göreceğiz.

Görüldüğü gibi, «korumacı-devletçi sanayileşme» diye nitelendirdiğimiz bu dönemin politikaları, 1908'den beri ekonominin işleyişini belirleyen ana yönelişlerin aşağı yukarı tersine çevrilmesi anlamına gelir. Gerçi, bu «terse çevirme»nin hiç yoktan icat edilmiş araçlarla yapıldığı söylenemez: Korumacılığa dayalı sanayileşme tema'sının Osmanlı fikir hayatında, serbest ticaretçi doktrinler kadar eski bir geçmişi olduğunu yukarıda gördük. Keza, çağdaş bir iktisat

politikası yaklaşımı olarak devlet müdahaleciliğinin Harb-ı Umumî yıllarında yaygın bir biçimde söz konusu olduğunu, 1923 sonrasında ise, örneğin demiryolu siyasetinin sonucu olarak modern anlamda bir devlet işletmeciliği üzerinde ilk alıştırmaların yapıldığını biliyoruz. Ancak bu saptamalar, sistematik ve tutarlı bir «model» olarak korumacı-devletçi politikaların **sanayileşmeyi hedefleyerek** ve **birlikte** uygulanmasının 1930'dan sonra başladığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Hatta, hem izlenen politikalar, hem ekonominin ana yönelişi bakımından, 1908-1922 ile 1923-1929 dönemleri arasında çarpıcı bir sürekliliğin olduğu ne kadar doğruysa, 1930-1939'un öncesi ile belirgin bir kopmayı temsil ettiği de aynı derecede doğrudur.

Ne var ki bu «kopma»nın devrimci bir dönüşüm olmadığını belirtmekte yarar vardır. Bir ortaçağ imparatorluğundan modern bir kapitalist topluma geçişin başlangıç noktasını oluşturan ve tüm yarım-kalmışlığına rağmen bir burjuva devrimi sayılması gereken dönüm noktasını 1908'de aramanın doğru olduğunu yukarıda belirtmiştik. 1923 yılında zafere ulaşan Kemalist «devrim», bu tarihte kapitalist dönüşümlerin siyasî (ve birkaç yıl içinde diğer üst-yapısal) öngereklerini tamamladı. Eksik olan, yirminci yüzyılın ilk yarısında bir yarı-sömürge mirasın tüm unsurlarını taşıyan azgelişmiş bir ekonomide millî bir kapitalizmin gelişebilmesinin mümkün olup olmadığını sınayacak (ve bu ana kadar tam olarak denenmemiş olan) iktisat politikası âletleri idi. İşte, 1930 öncesi ile bir «kopuş»tan söz edeceksek, bu sadece, korumacılık-devletçilik sentezi olarak ortaya çıkan bu âletlerin ilk kez birlikte ve etkin olarak kullanılması anlamında, yani sınırlı bir anlamda, doğru olacaktır.

1908 sonrasında İttihatçıların ve 1923 İzmir İktisat Kongresi'nden sonra Kemalistlerin modern bir kapitalist ekonominin oluşması için öngördükleri ana mekanizma, devletin bireyleri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlaması; böylece oluşacak (ve kısmen siyasî kadrolardan kaynaklanacak) yeni burjuvazinin yabancı sermaye ile («eşit koşullarda») işbirliği ve ortaklık ilişkileri içine girerek gelişmeyi ve sanayileşmeyi gerçekleştirmesi idi. Sanayileşmeyi kolaylaştıracak «ölçülü ve ılımlı» bir korumacı rejim yeğlenmekte idi; ancak 1908-1929 yıllarının uluslararası konjonktüründen ve Türkiye'nin özel durumundan doğan nesnel sınırlamalar Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisi ile esas olarak bir «serbest ticaret-açık kapı» ortamı içinde eklemlenmesi sonucunu veriyordu.

Bu mekanizmanın işlediği 20 yılı aşkın süre içinde istenen doğrultuda bazı sonuçların elde edildiği gözlenmiştir. Örneğin, devlet desteğinin, bireylerin zenginleşmesinde etkin bir yol olduğu ortaya çıkmıştır: Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile siyasî kadroların

ve yüksek bürokrasinin işbirliğinden, geleneksel (ve gayri müslim) komprador ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen de olsa devralabilen, bazı hallerde yabancı sermaye ile işbirliği içinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekelci kazançlarından nemalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuş idi. Ancak bu oluşum, devletin yarattığı imkânlara el koyan aracı faaliyetlerin ve özellikle ithalata dönük bir ticarî kapitalizmin gelişmesinden öte bir anlam ifade etmemekte idi. Bir burjuva devriminin ve millî nitelikte bir kapitalist gelişimin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşemeyeceği, 1920'li yılların sonuna gelindiğinde açık seçik ortaya çıkmıştı. 1923-1929 yıllarında sanayinin gelişme hızı, ekonominin tüm diğer sektörlerinin gerisinde kalmakta idi. Sağlanan büyüme ise cılız Osmanlı sanayiinin yapısı aynen korunarak ve daha çok savaş koşullarının oluşturduğu âtıl kapasitenin yeniden üretime tahsisi ile gerçekleşmişti. Devletin sınaî yatırımları aşağı yukarı yok sayılabilirdi. Sınaî devlet işletmelerini bünyesinde toplayan Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetlerinin son bulduğu 1932 yılında, Banka'ya ait ve hepsi Osmanlı döneminden devralınmış bulunan sadece dört fabrika vardı. Bunlar, Hereke ipek dokuma, Feshane yüniplik, Bakırköy bez ve Beykoz deri-kundura fabrikaları idi. 1913 Osmanlı sanayi sayımı, saraya ait ipek imalathanelerini dışlarsak, yukarıda sayılan dört fabrikaya ek olarak iki fabrikanın daha devlete ait olduğunu göstermektedir: İzmir Mensucat iplik fabrikası ve 1894 kuruluşlu, 50-60 işçi çalıştıran bir porselen fabrikası... Öyle anlaşılıyor ki, 1913-1932 arasında sanayide devlet işletmeciliği genişlememiş, aksine, daralmıştır.

Ancak 1930'a kadar gözlenen iktisadî gelişmelerin sanayileşme doğrultusunda başarılı olmamasının algılanması **tek başına** bu yıllara egemen olan iktisat politikalarının değişmesi için yeterli bir sebep değildir. Bu türden bir algılamanın kesin bir politika değişikliğine yol açacağı iddiası, iktisat politikalarının oluşmasında öznel etkenlere aşırı bir önem atfetmek olur. Aslında, siyasî iktidarlar bu yöndeki değerlendirmeleri, belli tarihî dönemeçlerde nesnel olguların zorlamasıyla yaparlar. İşte 1930 yılının sonuna gelindiğinde, siyasî iktidarı bu türden bir değerlendirme yapmaya zorlayan olaylar, 1929'da ortaya çıkan «para buhranı», 1930'da Serbest Fırka'da örgütlenen icazetli muhalefetin halk yığınları içinde büyük başarı kazanması gibi içsel etkenler; ancak hepsinin üstünde ve pek çok şeyin belirleyicisi olarak dünya kapitalizminin merkezlerinde 1929'da patlak veren büyük buhran idi.

Büyük buhran sadece Türkiye'yi değil, Türkiye'ye benzer durumda bulunan pek çok azgelişmiş ülkeyi, örneğin Latin Amerika

ülkelerini, benzer biçimde etkiledi. Bunlar (ve Türkiye), dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı ve sınaî ürün (çoğunlukla tüketim malı) ithalatçısı durumunda ve kural olarak serbest ticaret rejimleri içinde katılan ülkelerdi. Büyük buhran, hammadde fiyatlarını sınaî fiyatlardan çok daha fazla düşürdü. Bu koşullarda serbest ticaret-açık kapı politikalarının sürdürülmesi, ihracatın reel alım gücündeki düşmeye paralel olarak ithalat kapasitesinde önemli daralmalara yol açacaktı. Zorunlu sınaî tüketim mallarının pek çoğunu, örneğin şeker, un ve kumaşı içeren ithalatın reel olarak düşmesi toplam tüketim hacminde ve hayat standartlarında önemli gerilemelere sebep olacaktı. İhraç gelirlerindeki daralmadan kaynaklanan bu gerilemeyi önlemenin tek yolu dış ticaret açıklarının kapitalist merkezlerden kaynaklanan sermaye ihracı ile kapatılması olabilirdi. Ancak, büyük buhran, sermaye hareketlerini de geniş çapta daralttığı için istisnaî durumlar dışında bu da çıkar bir yol olmuyordu. Açık kapı koşulları devam ettikçe, yerli imalata göre daima daha ucuz olan ithal malı sınaî ürünleri ikame edecek sınaî yatırımlar için gerekli güdülenme de mevcut değildi. Açık kapı-serbest ticaret modelinin, 1929'u izleyen yıllarda azgelişmiş ülkeleri metropol ülkelerdeki buhranın kuyruğuna takarak kronik bir durgunluğa sürüklemesi bu nedenlerle kaçınılmaz oluyordu.

Bu durumda, tüketim ve gelir düzeyinin düşmesine karşı doğal bir savunma tepkisi olarak ithalatı denetleyen koruma önlemlerine gidilmesi, kısacası dışa kapanarak buhranın iç yansımalarını sınırlamak, durgunluğu aşmanın ön koşulu oluyordu. Koruma duvarları arkasında, yaygın (ve eskiden ithal edilen) sınaî tüketim mallarından («üç beyazlar» olan un, şeker, kumaştan) başlayan ithal ikameci yatırımlar, 20. yüzyılın ilk yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunda ilk sanayileşme hamlelerini oluşturdu. Farklı bir ifadeyle, uluslararası ihtisaslaşmanın o döneme kadar azgelişmiş ülkeleri mahkûm kıldığı «sanayisiz» yapıyı aşmaya yönelik ilk hamlelerin birçok ülkede büyük buhran yıllarında gözlenmesi tesadüf değildir. 1929 sonlarından itibaren adım adım dış ticareti denetleyen ve korumacı bir yeni yapıya geçen Türkiye'nin deneyimi de aynı yöndedir.

Ancak, o dönemde siyasî bağımsızlığa sahip olduğu için, dış ticaret rejimini bizzat düzenleyebilen pek çok azgelişmiş ülkede gözlenen **salt korumacı** tedbirler Türkiye'de iki yıllık bir denemeden sonra aşılmış ve 1932'den sonra korumacılık, **devletçilikle** tamamlanmıştır. Türkiye koşullarında koruma duvarları ardında **özel** sınaî birikimi desteklemekle yetinmenin, sanayileşme sürecinin içeriğini, piyasa koşullarına ve tüketici talebinin yapısına göre biçimleyeceği; bunun da orta ve uzun dönemli gelişme hızını frenleyeceği söylene-

bilir. 1930-1931'in gözlemleri bu yargıyı doğrular niteliktedir. Buna karşılık devletin sınaî yatırımlarının (birikime yönelik diğer devlet müdahaleleri ile birlikte) sürüklediği «devletçi» bir modelin yatırılabilir artık kitlesini artıran ve bunu yönlendiren ek imkânlar yarattığı ortadadır. Devlet, korumadan kaynaklanan yüksek sınaî kârlara ve tarımsal artığın büyük bölümlerine el koyabilir ve toplam artığın kullanımında çok çeşitli seçeneklere sahip olabilir. Bu seçeneklerin Türkiye'de büyük ölçüde sınaî birikim için kullanıldığı söylenebilir.

Buna karşılık, devletçiliğin Türkiye'de, **kapitalist** bir gelişme modelinin bir parçası olduğu da belirtilmelidir. Devletçi bir gelişmenin dinamizmi ile buhran koşullarında liberalizmin zorunlu refakatçisi olacak olan durağanlık burjuvazinin kısa ve uzun dönem çıkarları açısından karşılaştırılırsa, birinci seçeneğin Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi bakımından çok daha elverişli bir ortam yarattığı açıkça ortaya çıkar: Bir kere, devlet sanayii lehine oluşturulan tüm nesnel koşullar, örneğin sanayi lehindeki fiyat ilişkileri, ikincil derecede önem taşımasına rağmen özel sanayi için de geçerliydi. İkinci olarak, artan kamu yatırımlarının, devletle iş yapan müteahhitler, ticaret ve küçük sanayi için (durağan bir ekonomide söz konusu olmayacak) ek talep ve buna bağlı kazanç ve birikim imkânları yaratacağı da ortadadır. Nitekim, sonraki dönemlerde sivrilecek büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930'lu yıllarda devlet ihaleleri ile elde edilen kazançlar yatmaktadır.

Kapitalist dünya sisteminin merkezini derinden sarsan 1929 buhranının, bu sistemin bağımlı ve azgelişmiş çevresini oluşturan ülkelerde ilk kez kendi öz dinamikleriyle, ulusal bir sanayileşmeye yönelme fırsatı yarattığı pek çok çağdaş yazarın benimsediği bir tezdir. Bir genel değerlendirme yapacak olursak bu tarihi fırsatın 1930'lu yılların başında Türkiye'de siyasî iktidar tarafından kavrandığını; adım adım ilerleyen bir sınama-yanılma yöntemiyle en doğru yanıt biçiminin korumacılık-devletçilik senteziyle bulunduğunu; ancak, sonunda ulaşılan nokta ile bu sentezin, 20. yüzyılda bir Üçüncü Dünya ülkesinde millî bir kapitalist sanayileşmenin sadece **imkânlarını** değil, **sınırlarına** da ışık tutan bir deneme olduğunu söyleyebiliriz.

2

1930-1939 döneminin iktisat politikalarının evriminde gözlenen başlıca uğraklar, salt korumacı önlemlerle yetinilen 1930 ve 1931 yılları, devletçi uygulamalara ani (ve iş çevrelerine göre «aşırı») bir geçişi temsil eden 1932 yılı ve devletçiliğin rayına oturduğu 1933-

1939 yılları olarak saptanabilir. Dönemin son iki yılında, özellikle Celâl Bayar'ın başbakanlığı ile eşzamanlı olarak, özel teşebbüsün özendirilmesine dönük yeni bir yönelişin ilk izleri gözlenmektedir.

1930 ve 1931 yılları, iç ekonomiye dönük müdahale önlemlerinin alınmadığı, ancak dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin denetlendiği yıllardır. Yaratılan olumlu koruma koşullarını insafsızca sömüren yeni yetme sanayicelerin, bu yıllarda bir hoşnutsuzluk yarattığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, büyük buhranın etkisiyle tarım ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen büyük düşmeler çifçi nüfusun hayat koşullarında çok ciddi sarsıntılar yarattı. Buğday fiyatı 1929'dan 1932'ye % 68 düştü. Köylünün bankalara, tefecilere ve devlete borçları ise önceki dönemin yüksek fiyat koşullarında belirlenmişti. Dolayısıyla bu yıllar, çiftçi nüfusun büyük bir huzursuzluğa sürüklendiği bir zaman dilimidir. 1930 yılında «güdümlü» Serbest Fırka muhalefetinin halk yığınlarınca yaygın bir kabul görmesi, başta Gazi olmak üzere siyasî liderleri iktisadî alanda yeni atılımların ve bir model değişikliğinin zorunluluğuna ikna etti. Ve 1932 yılında bir dizi devletçi ve devletleştirici kanunla bu model değişikliği uygulamaya konuldu.

Bu ilk atılımın bazı etkili çevrelerce fazla sert ve «aşırı» bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle İş Bankası grubuna yakın çevreler, doğrudan doğruya Gazi'yi ikna ederek (ve başvekil İsmet Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen) iktisat vekili Mustafa Şeref'in istifasını ve İş Bankası genel müdürü Celâl Bey'in iktisat vekilliğine getirilmesini sağladılar. Yeni iktisat vekili, iş çevrelerini teskin edecek uygulamalara derhal başladı ve 1932 kanunlarının sivri köşeleri törpülendi. Ancak, bu törpüleme, hiçbir zaman 1930, hatta 1932 öncesine dönüş anlamına gelmeyecekti. Devlet, yatırımcı, işletmeci ve denetleyici bir unsur olarak iktisadî hayatın gelişimine ve işleyişine büyük ölçüde egemen oluyordu.

Bu yönlendirme ve egemenliğin ekonominin çeşitli alanlarında hangi mekanizmalarla ve hangi biçimlerde gerçekleştiğini kısaca gözden geçirelim.

Dış ticaret ve kambiyo denetimleriyle ilgili önlemlerin büyük bölümü 1929-1931 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Kambiyo piyasalarını denetim altına alan; giderek bu işlemleri 1930 yılında kurulan Merkez Bankası'na devreden ve kambiyo rejimini kararnamelerle düzenleme yetkisini (Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ile) hükümete veren mevzuat bu yıllara aittir. Yeni gümrük tarifesine ek olarak, ithalata kota koyma ve ihracatı denetleme hususlarında hükümete yetki veren kanunlar da 1931 yılına aittir.

1930 sonrasında yabancı sermayeye karşı tutum da değişmektedir. Buhran koşullarında esasen azalmış bulunan özel dış yatırımlara karşı genellikle olumsuz bir tavrın egemen olduğunu gözlüyoruz. Celâl Bayar 1933'te, «bu memleketin çocukları memlekette sanayi vücuda gelsin diye büyük bir külfete katlanırken bunun nimetini ecnebilere kaptıracak değiliz.» derken bu tavrı dile getirmekte idi. Türkiye'de faaliyette bulunan ve Osmanlı düzeninin kalıntısı olan yabancı yatırımların önemli bir bölümü 1930'lu yıllarda millîleştirilmiştir. Buna karşılık, devletten devlete borçlanmada hükümetler daha esnek davranmışlar ve dönem içinde SSCB ile İngiltere'den dış kredi almışlardır. Ayrıca, dönemin ikinci yarısında Almanya ile ticaretin toplam ticaret hacminin yarısına yaklaşması ve Türkiye'nin bu ülkeden bir türlü rahatça kullanamadığı alacaklarının birikmesi, dış ekonomik ilişkilerin yapısına önemli bir sapma getirmiştir. Bilindiği gibi bu yıllarda Almanya, benzer yöntemlerle Balkan ülkeleri üzerinde bir çeşit ekonomik egemenlik kurmuştu.

İç ticaret ve piyasalar üzerinde de önemli müdahale ve denetimler gözlenmektedir. Birikim ve sanayileşme süreçleri bakımından özel bir önem taşıyan tarımsal piyasalar üzerinde devlet denetimi çeşitli mekanizmalarla sağlanmıştır: Buğdayda olduğu gibi kamu kuruluşlarının doğrudan piyasaya girebilmeleri, şeker pancarı ve pamukta olduğu gibi tarımsal hammaddeyi kullanan sanayinin büyük ölçüde devlete ait olması sayesinde piyasaya devlet işletmelerinin fiilen egemen olabilmesi ve ihracata dönük tarım ürünlerinin bir bölümünde olduğu gibi hükümetin denetimindeki tarım satış kooperatiflerinin ihraç fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki marj üzerinde etkili olabilmesi bu dönemde kullanılan üç farklı mekanizmadır. Ayrıca özel sanayi, fiyat kontrolleri ve hükümete verilen çeşitli yetkilerle denetim altında tutulabiliyor; banka faaliyetleri üzerinde devlet etkili bir denetim mekanizması uygulayabiliyor; faiz hadleri hükümetçe belirleniyordu.

Ancak, devletçi politikaların en belirleyici yönü, tarım dışındaki üretken alanlarda devletin aslî yatırımcı ve üretici unsur olarak ortaya çıkmasıdır. Devletin demir ve (şilepçilik hariç) deniz yollarında, millîleştirmelerden sonra belediye hizmetlerinde ve enerjide egemenliği bu dönemde kesinleşti. Sanayi ve maden sektörlerinde ise devlet işletmeleri, yatırımların ve üretimin büyük bölümünün yapıldığı sürükleyici kesim olarak belirdi. Devletin bu alanlardaki faaliyet ve yatırımlarının 1934 yılından itibaren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı içinde programlandığını gözlüyoruz. Bugünkü planlama anlayışına uyan bir çerçeve içinde yer almamasına rağmen bu plan, Sovyet planlamasından sonra dünyadaki ilk planlama deneyimlerinden

birini temsil eder. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'ndaki yatırım projelerinin, bazı aksamalara rağmen, 1938'de gerçekleşmiş olduğu kabul edilmiş ve yeni plan çalışmalarına başlanmış; ancak savaş ortamında bu çalışmalar kesintiye uğramıştır.

3

1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak nitelendirilmelidir. Sanayinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 11.6'dır. 1923-1929 yıllarının âtıl kapasitenin yeniden üretime tahsisi koşullarında sağlanan % 8,5'lik büyümesi ile karşılaştırılırsa, gerçek bir kapasite artışını temsil eden bu sınaî büyüme hızının önemi ve değeri ortaya çıkar. Bu dönemde sermaye birikimi millî hâsılanın ortalama olarak %10.1'ini bulmuş; ancak önceki dönemin aksine bu oranın içinde dış açıkların net katkısı yer almamıştır. Gerçekten de sanayi kesimi Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde, 1930-1939 yıllarının ortalama büyüme hızına ulaşamayacaktır. 1929 yılında cari fiyatlarla millî hâsılanın % 9.9'unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1939'da % 18.3'e çıkmıştır. Bu değişme sabit (1938'e ait) fiyatlarla % 11'den % 18'edir. Bu da dönem içinde sanayileşme doğrultusunda hızlı bir yapısal değişmenin gerçekleştiğini göstermektedir.

Sanayi sektörünün iç bileşimindeki değişmeleri de gözden geçirmekte yarar vardır. Gerçi, sanayileşme her şeyden önce yaygın tüketim mallarının ülke içinde üretilmesi yönünde gerçekleşmiştir ve dönem son bulduğunda Türkiye artık «üç beyazlar»ı, yani un, şeker ve dokumayı, kural olarak yerli üretim ile sağlıyordu. Bu gelişme, esas olarak hafif sanayiye (tekstil ve gıda sanayilerine) dayalı bir gelişmedir. Ancak, bu doğrultuda bir zorunlu ilk adım atılmadan herhangi bir sanayileşme sürecinin başlayabilmesi esasen söz konusu değildir. Üstelik yatırım malı ve ara mal üreten modern sanayi kollarının ilk kuruluş yılları da devletçilik dönemi içindedir. Metalurji özellikle demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern tesisler bu yıllarda kurulmuş; inşaat malzemesi ve çimento üretiminde büyük sıçramalar gerçekleştirilmiştir. Makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı % 10 dolaylarındadır.

Tarım kesimi ise bu dönemde bütün olumsuz şartlara rağmen pozitif, ancak sanayinin gerisinde kalan bir gelişme temposu gerçekleştirmiştir. Yıllık ortalama büyüme hızı % 5.8'dir. 1928-1929 üretim ortalamasını 1938-1939 ortalaması ile karşılaştırdığımızda, dönem boyunca buğday üretiminin % 94, tütünün % 56, şeker pancarının % 754 arttığını; ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretiminin ise

% 8 dolaylarında gerilediğini gözlüyoruz. Yıllık millî gelir büyüme hızlarının 1930-1939 ortalaması ise % 6.8'dir. Bu gelişme, tarım kesimindeki gelişmenin yavaşlaması nedeniyle 1923-1929 ortalama büyüme hızının (% 10.9'un) gerisindedir. Ancak, tüm dünya ekonomisinin büyük buhran içinde bulunduğu ve kapitalist ülkelerde reel gelirlerde çok önemli düşmelerin meydana geldiği bir dönemde ortalama % 7'ye yaklaşan bir büyüme temposunun önemli bir başarı olduğu söylenmelidir.

«Dünya buhranı koşullarında gelişme ve sanayileşme» ifadesiyle nitelendirebileceğimiz bu gelişmenin, esas olarak ekonominin öz güçleriyle gerçekleştirilmiş olması fevkalâde önemlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu dönemde bazı dış krediler alınmış olmakla birlikte, dışa bağımlılığın önemli bir göstergesi olan dış ticaret açığı 1930-1939 yıllarında ortadan kalkmıştır. Dönem boyunca, 1938 hariç, her yıl dış ticaret fazla vermiştir. Kronik dış ticaret açıkları ve bunları kapatan dış kaynaklarla yaşamaya alışmış bir ekonominin dış denge içinde ciddi bir sanayileşme ve büyüme rayına oturması günümüz için dahi önemli dersler taşıyan bir tarihî deneyim sayılmalıdır. Dış ticaret dengesinin, esas olarak ithalatın yaklaşık yarı yarıya kısılması ile sağlandığı gözlenmektedir. İthalatın millî gelirdeki payı 1923-29 döneminde % 15'e yakın iken, bu dönemde bu pay % 7 dolaylarına düşmüştür. İhracatın millî gelirdeki payı ise bu iki dönemde % 11 ve % 8 dolaylarındadır.

4

1930-1939 yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmelerin incelenmesi, sınaî birikim sürecinin hangi ekonomik ve toplumsal grupların katkısıyla gerçekleştiğini anlamak bakımından da önem taşır. Bu incelemeyi bu dönemde çeşitli grupların göreli ekonomik durumlarındaki düzelme ve bozulmaları ortaya koyacak ana göstergeleri saptayarak yapacağız. Tablo I, bu göstergelerden bazılarını sunmaktadır.

Dış ticarete ve özellikle ithalata dönük ticaret burjuvazisinin göreli durumunun bu dönemde bozulduğu tahmin edilebilir. İthalatın TL olarak değeri 1929'da 256 milyondan, 1933'te 75 milyona düşmekte ve 1939 yılında hâlâ on yıl öncesinin % 50 altında seyretmektedir. İthalatçı kârlarını etkileyen bu daralma, iç piyasanın korunmasından doğan ve ithal edilen malların pazarlanması sırasında gerçekleşen aşırı kârlarla bir ölçüde telâfi edilmiş olabilir. Ancak, iç piyasada ithal mallarını da içeren sanayi ürünlerinin fiyat endeksleri dönem boyunca 1928-1929 ortalamasının yaklaşık % 40 altında

TABLO I 1930-1939 YILLARININ BÖLÜŞÜM GÖSTERGELERİ

Yıllar	Milli Gelirden Paylar (%)			Toplam Sınaî Hâsıladan Paylar (%)		Özel Sanayi İç Payları (%)		Reel Gelirler (İndeks)		Göreli Fiyatlar (İndeks: 1924 = 100)			
	Ücretler (Özel Sanayi)	Maaşlar	Kârlar (Özel Sanayi)	Ücret (Özel Sanayi)	Kâr (Özel Sanayi)	Ücret	Kâr	Ücret (Özel Sanayi)	İdarî-Teknik Kadro (Özel Sanayi)	Buğday/Sanayi	Pamuk/Sanayi	Tütün/Sanayi	Tarım/Sanayi
1929	—	5.2	—	—	—	—	—	—	—	120	104	107	114
1930	—	6.8	—	—	—	—	—	—	—	91	107	138	102
1931	—	7.1	—	—	—	—	—	—	—	59	81	81	91
1932	1.3	8.2	3.4	10.2	26.2	27.9	72.1	100.0	100.0	80	98	102	119
1933	1.4	8.6	4.9	9.4	33.2	22.1	77.9	100.8	128.6	74	106	94	94
1934	1.6	8.8	5.8	9.3	34.8	21.1	78.9	110.5	125.8	68	108	132	86
1935	1.5	8.7	5.7	8.9	33.6	21.0	79.0	90.7	107.4	80	115	146	94
1936	1.3	7.2	4.9	9.1	33.8	21.1	78.9	84.4	91.7	70	106	122	83
1937	1.4	7.4	5.5	9.2	35.5	20.5	79.5	72.2	91.7	68	95	108	85
1938	1.7	7.6	5.3	10.7	33.5	24.1	75.9	87.0	103.1	68	93	105	91
1939	1.7	9.1	6.2	10.0	35.8	21.8	78.2	88.1	101.1	68	102	111	91

Kaynak : Bulutay et. al.'deki çeşitli tablolardan yapılan hesaplamalar ve Boratav (1987).
Not : Tablodaki «özel sanayi», Teşvik-i Sanayi Kanunu (TSK)'ndan yararlanan sınaî işletmeleri kapsamaktadır.

seyrettiğine göre, dışa dönük ticaret burjuvazisinin millî gelirden aldığı payda TL cinsinden belirgin bir daralmanın gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

Buna karşılık burjuvazinin içe dönük ve devlet ihaleleri, iç ticaret ve hatta sanayi ile uğraşan kanatları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu gruplara ilişkin bir değerlendirmede devletçi sanayileşmenin alternatifinin durgun, hatta gerileyen bir ekonomi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Gerileyen bir ekonomide ise, kârların ve her türlü aracı kazançlarının eriyeceği söylenebilir. Şüphesiz, 1930'lu yılların koşullarından, burjuvazinin içe dönük kanadı içindeki talî grupların her biri farklı biçimlerde etkilenmiştir. En kazançlı grubun devlet ihaleleri üzerinde gelişen müteahhitler olduğu söylenebilir. Büyük fiyat düşmeleriyle karşılaşan; ayrıca, kooperatiflerin, kamu kuruluşlarının ve devlet fabrikalarının alıcı olarak piyasaya girdiği tarım ürünlerinin ticaretiyle uğraşan grupların fazla kazançlı çıkmadığı tahmin edilebilir. Özel sanayi sermayesinin ise, bu dönemde, devlet sanayii ile rekabet değil, tamamlayıcılık ilişkileri içinde olduğu; devlet işletmeleri için oluşan olumlu fiyat ve maliyet koşullarının kural olarak bunlar için de geçerli bulunduğu; genişleyen devlet kesiminden doğan ek talebin, devlet yatırımlarının girmediği yan ve küçük sanayi kollarında belli bir canlılık yarattığı bizce doğru gözlemlerdir. Unutmayalım ki Teşvik-i Sanayi Kanunu (TSK), devletin sıkı denetimi altında da olsa hâlâ yürürlüktedir ve 1932-1939 yılları arasında bu kanundan yararlanan işletmelerin carî fiyatlarla üretim değerinde 2.4; katma değerinde 3; gayri safi kârlarında 3.2 misli artışlar gerçekleşmiştir. Bu dönemde cari fiyatlarla GSMH % 76 arttığına göre, TSK'nın kapsadığı (ve göreli olarak ileri) özel sanayi kesiminin millî gelirden aldığı payın artmış olduğu ortaya çıkar. Aynı yıllar içinde imalat sanayii ve madenciliğin, kamu ve özel kesimler toplamı olarak üretim değeri de 2.4 misli artmış ve böylece büyük boyutlu özel sanayinin devletçilik yıllarında toplam sınaî gayri safi üretim değeri içindeki payı % 38 dolaylarında ve değişmeden kalmıştır. İncelediğimiz dönemin **genel** bir sanayileşme dönemi olduğunu dikkate alırsak, büyük özel sanayinin de devlet sanayiine paralel bir hızla büyüdüğü ve en azından **göreli olarak** gerileyen küçük sanayi ve el sanatlarını telâfi edecek bir genişleme temposu sağladığı bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Devletçi bir sanayileşme süreci içinde, özel sanayinin sınaî üretim payının sabit kalması böyle açıklanabilir.

İncelemeyi üretim değerinden kârlara kaydırdığımızda, özel sanayinin gelişme hızı daha da belirginleşecektir. Büyük özel sanayi-

nin gayri safi kârlarının bu dönemde gerek millî hâsıla, gerek sınaî üretimden daha büyük bir hızla arttığını ve böylece özel sınaî kârların millî gelir ve sanayi sektörü içindeki paylarının genişlediği Tablo I'de açıkça gözlenmektedir. 1932-1939 yıllarında özel sınaî kârların millî gelir içindeki payı, % 3.4'ten % 6.2'ye yükselmiş; toplam sınaî hâsıla içindeki payı %26.2'den % 35.8'e yükselmiş; özel sanayi ve madencilik kesimi içinde katma değerden aldığı pay ise % 72.1'den % 78.2'ye çıkmıştır. Bu saptamalar gelir dağılımında özel sanayi burjuvazisine düşen payın, millî ekonomi, genel olarak sanayi kesimi ve özel olarak kendi üretim kolları içinde arttığını gösteriyor.

İşçi sınıfının durumuna ilişkin veriler sadece TSK'dan yararlanan özel sanayi ve madencilik işletmelerini kapsamaktadır. Tablo I' de özetlenen bu verilere göre, ücretlerin millî gelirden aldığı pay 1932-1939 döneminde % 1.3'ten % 1.7'ye çıkmıştır. TSK'dan yararlanan alt kesimde ücretlerin tüm sanayi kesimi içindeki payının dönemin başı ve sonunda aşağı yukarı aynı (% 10 dolaylarında) kaldığını saptıyoruz. Verileri içeren sanayi kollarında ise, ücretlerin gayri safi kârlar karşısında gerilediğini görüyoruz: Safi üretim değerini ücretler ve gayri safi kârlara ayırırsak, dönem içinde ücret payı % 27.9' dan % 21.8'e düşmekte; kârlar ise, dolayısıyla, % 72.1'den % 78.2' ye çıkmaktadır. Reel ücretlere gelince, bunlar 1932 = 100 kabul edilirse, 1939'da 88.1'e düşmektedir. Genellikle tüm veriler, kapsanan işçilerin göreli durumlarının 1934-1936 arasında bozulduğunu, 1937-1939 arasında düzeldiğini gösteriyor. 1932-1934 yıllarıyla ilgili farklı bulgular ise yeksenak bir sonuç vermiyor.

Bu bulguları kısaca yorumlayacak olursak, ücretlerin millî gelirden payının sanayileşmeye (ve işçi ve ücretliler toplamındaki artışa) bağlı olarak arttığını söyleyebiliriz; kapsanan alt-sektördeki ücret payının düşmesinin ise sektör-içi sömürü oranının artması anlamına geldiğini ifade edebiliriz. Bu son gelişme, sınaî kâr payının sektör-içi artışı ile ilgili önceki bulgunun farklı bir ifadesidir. Reel ücretlerdeki düşmenin ise, hızlı bir sanayileşme süreci içinde işçi sınıfının ortalama hayat düzeyinin yükselmesi ile tutarlı olabileceğini belirtelim. Zira, sanayi kesimi, ortalama gelir düzeyi daha düşük olan bir sektörden (tarımdan ve kırsal kesimden) kaynaklanan nüfus kaymaları ile genişler; farklı bir ifadeyle, sınaî işçilerin sayısal artışı, bu sınıfa katılan eski köylüler ile gerçekleşir. «Eski köylüler»in hayat düzeyleri bu kayma sonunda yükselecektir. Ne var ki, bu «yeni işçiler»in ücretleri, **önceki** işçilerin ortalama ücretlerinin altında olacağı için, ücretlerin **genel** ortalaması düşecektir. Böylece, hiçbir grubun durumu mutlak olarak bozulmadığı halde, ortalama reel ücretler düşmüş olabilir. Bu, 1930'lu yıllardaki ücret değişmelerine iliş-

kin gerçekçi bir açıklama kabul edilebilir. Bu açıklamanın dayandığı «işçi sayısındaki hızlı artış» olgusu incelenen dönemde hangi ölçüde gerçekleşmiştir? Tüm sanayi ve madencilik kesimlerini kapsayan bilgiler bulunmamakla birlikte, bu iki sektörde TSK'dan yararlanan işletmelerle ilgili veriler, 1932-1939 arasında bu işletmelerde çalışan işçi sayısındaki yıllık ortalama artışların % 13'e yaklaşmakta olduğunu ve 1939'da, 1932'ye göre, iki misline yakın ek istihdam sağlanmış bulunduğunu göstermektedir.

Memurların millî gelirden aldıkları payın, 1929-1934 arasında arttığını, 1934-1936'da düştüğünü, 1936-1939'da ise tekrar arttığını görüyoruz. Bu oran, 1929'da % 5.2, dönem sonunda % 9.1'dir. Bu değişikliklerin memur sayısındaki değişmelerle bağlantısını kurarak maaşların reel düzeyine ilişkin tahminlerde bulunma imkânından yoksunuz. Ancak, TSK'dan yararlanan özel sanayi kuruluşlarında çalışan idarî ve teknik personelin ortalama reel maaşlarının, 1932'den itibaren memur maaşlarının payına benzeyen bir dalgalanma gösterdiğini ve dönem başı ile dönem sonu arasında aşağı yukarı değişmediğini saptayabiliyoruz. Bu iki grup arasında bir paralellik kurulursa, bürokrasi ve teknik kadroların göreli durumlarında bir istikrar olduğu; ancak millî gelir artışlarının hayat standardı artışlarına yansımadığı sonucuna varabiliriz.

Tarım kesiminin tarım dışı kesim karşısındaki göreli durumunu ve tarım kesiminin içindeki gelir dağılımı değişikliklerini ise başlıca ürünlerin fiyatlarını birbiriyle ve sınaî fiyatlarla karşılaştırarak ve millî gelirin tarım ve sanayi sektörlerine ait (zımnî) fiyat hareketlerini birbirine oranlayarak saptayabiliyoruz. Tablo I'de özetlenen göstergelerle yapılan bu doğrultuda bir analizden şu sonuçlar çıkmaktadır:

Üç önemli ve tipik ürünün (buğday, pamuk, tütün) fiyatlarını sınaî fiyatlarla karşılaştırırsak, 1929'dan sonra hızla tarım aleyhine dönen iç ticaret hadlerinin, tütün ve pamuk üreticileri için 1931'den sonra düzeldiğini; buna karşılık buğday/sanayi fiyat oranlarının buhran sonrası düzeyde kaldığını gözlüyoruz. Buğday/sanayi fiyat endeksleri arasındaki oran, 1924 = 100 alınırsa 1931-1932'de 70'e düşmüş iken, 1939'da hâlâ 68'de kalmaktadır. Pamuk ve tütünün sınaî fiyat endekslerine oranları ise, 1939'da 1924'deki düzeyi biraz aşmıştır. Bu, 1930'lu yıllarda tarımdan sanayiye kaynak transferinin esas olarak buğday üreticisinin sırtından gerçekleştiğini göstermektedir. Bir bütün olarak tarım sektörünün sanayi karşısındaki ticaret hadleri ise 1929-1934 yılları arasında % 25 düşmüş ve dönem sonuna kadar bu düşük düzeyde seyretmiştir.

1930'lu yılların çeşitli bölüşüm göstergeleri Tablo I'de özetlen-

miştir. Bu göstergeleri, yukarıdaki açıklamalarla birleştirirsek şu genellemeye ulaşabiliyoruz: Sanayileşmenin yükü esas olarak buğday üreticileri ile işçi sınıfı tarafından paylaşılmış; önceki dönemle karşılaştırılırsa dışa dönük ticaret burjuvazisinin göreli durumu da bozulmuştur. Bürokrasi ve teknik kadroların durumunun belli bir istikrar gösterdiği tahmin edilebilmekte; buna karşılık burjuvazinin devlete iş yapan içe dönük aracı kesimleri ile sanayici kesimleri, göreli durumlarını düzeltmektedirler.

IV. BİR KESİNTİ - İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI : 1940 - 1945

1

Türkiye, İkinci Dünya Savaşına girmedi; ancak, cephelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen bir hayli daralmış bulunan ithalat iki yıl içerisinde yarı yarıya düştü. Yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün askere alınması üretimde büyük düşmelere yol açtı ve örneğin savaş yıllarında buğday üretiminde % 50'ye yaklaşan bir gerileme meydana geldi. Savaş öncesinde başlayan planlama çalışmaları ve sınaî yatırım programları, savunma harcamalarının bütçeye hâkim olması yüzünden tümüyle ertelendi. Bunlar, savaş yıllarının bir iktisadî gerileme dönemi olmasına yol açan nesnel etkenlerdir ve 1940-1945 dönemini bu anlamda, yani iktisadî gelişme sürecinin durması anlamında, «bir kesinti» olarak nitelendirmek doğrudur.

Ancak, savaş yıllarının başka bazı bakımlardan önceki ve sonraki dönemler arasında bir köprü işlevi gördüğü ve bu bakımdan bir süreklilik gösterdiği de söylenebilir. Gerçekten, 1930-1939 yıllarının müdahaleci-devletçi politikaları ve bu dönemin sonunda gözlenen bazı eğilimler savaş yıllarının iktisadî politikalarını ve onların sonuçlarını biçimlendirmiştir. Daha da önemlisi, 1940-sonrasının darlık koşullarının bir yandan mevcut sınıf yapısı ile, öte yandan siyasî kadrolara ve yüksek bürokrasiye çok geniş yetkiler veren iktisat politikaları ile birleşmesi, bu dönemde gelir dağılımında fevkalâde önemli değişikliklere yol açmış ve bu dönüşümler savaş sonunun ekonomik, sosyal ve siyasî gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirmiştir.

Ne var ki, bu dönemi sadece burjuvazi ile yüksek bürokrasinin ve siyasî kadroların nemalarını paylaştıkları başıboş vurgun yılları olarak değerlendirmek yanlıştır. Tek parti rejiminin yönetici kadrolarının bir kanadı, savaş yıllarını, bir yandan haksız kazançlara set vuracak etkin devlet müdahalelerini yerleştirmek, öte yandan ekonomik ve kültürel alanda bazı kalıcı reformlara yönelmek için bir fırsat olarak kullanmaya da teşebbüs etmiştir. Refik Saydam hükümetinin savaşta uygulamaya çalıştığı iktisadî önlemler, bazı yönleriyle Millî Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Millî Eğitim Bakanlığı'nın «liberal», hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir. Ancak bu atılımların her biri belli bir süre sonunda ve farklı biçimler içinde, toplumsal yapının egemen güçlerinin ya engellemesi ile karşılaşarak son bulmuş; ya da aynı güçlerin denetimine geçerek zararsız, aslî amaçları ile karşıt mecralara sürüklenmişlerdir. Toprak reformu, eğitim politikası, özellikle Köy Enstitüleri gibi konulardaki çalkantı ve çekişmeler, savaş bitiminde CHP içindeki yapı değişmesine ve çok partili rejimin doğmasına yol açan önemli olaylar olarak siyasî tarihimizde de yer alırlar.

Böylece, iktisadî gelişme göstergeleri bakımından bir kesinti ve gerileme dönemi olarak değerlendirilebilecek olan 1940-1945 yılları, 1946'da Türkiye'yi hem iktisat politikaları, hem dünya içindeki konumu, hem de siyasî yapısı bakımından tamamen farklı bir gelişme doğrultusuna yöneltecek yeni güç dengelerinin kurulmasına yol açan dönüşümlerin oluştuğu önemli bir «kuluçka dönemi» olarak da görülebilir.

2

Savaş yıllarında Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri, savaş ekonomisi sorunlarına iki farklı yaklaşımı temsil eder. İki hükümetin de karşı karşıya bulunduğu iktisadî sorunların aynı olduğu söylenebilir: Azalan üretim ve ithalat koşullarında oluşan darlıkların ve önlenemeyen enflasyonist baskıların halk yığınlarının tahammül sınırını aşmasını önlemek ve büyük kentlerin beslenmesini, ısınmasını ve giyimini sağlayabilmek... Hastalığın temelden tedavisi olan üretimin artması ve enflasyonun önlenmesinde ise çaresiz kalındığı için esas olarak hastalığın sonuçlarının hafifletilmesiyle uğraşılmıştır.

Refik Saydam hükümeti, sorunu, katı fiyat denetimleri ve tarım

ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemleri ile çözmeyi denedi. Ocak 1940'ta çıkarılan Millî Korunma Kanunu bu yaklaşımın ana aracı olacaktı. Ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması ve ücret sınırlaması gibi işgücünü denetleyen hükümlerin yanı sıra; sermayeye karşı da, hükümetlere, özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarette azamî, ihracatta asgarî fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler veren bu kanundur. Refik Saydam hükümeti, devletin iç ve dış ticaret üzerindeki denetimini artırmak için Ticaret Ofisi ve İaşe Müsteşarlığı gibi yeni örgütlenmelere gitti. Buğday, pamuk, şeker pancarı piyasa fiyatlarının altında satın alınıyor; pamuklu dokuma ve şeker (vesikalı dağıtımın dışında) devlete yüksek kârlar sağlayacak fiyatlarla; ekmek ve kömür ise ucuza kentli nüfusa satılıyordu. Özel ticaretin egemenliğinde pazarlanan mallarda ise fiyat denetimleri uygulanıyordu. Bu sistem ne kusursuz işlemiş, ne de tamamen iflâs etmiştir. Asker ucuza beslenmiş ve giydirilmiş; kentli nüfus ise gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir. Buna karşılık piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın, istifçiliğin, rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir.

1942 Temmuzunda Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakanlığa getirilen Saraçoğlu ise, piyasa üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarını kaldırma ya da gevşetme yoluna gitti. İlk olarak, hububat alım fiyatları yükseltildi ve ürünün % 25'inden (büyük çiftçiler için biraz daha yüksek bir oranından) fazlasının piyasa fiyatlarından satımı çiftçi için serbest bırakıldı. İaşe Müsteşarlığı'nın lâğvına paralel olarak diğer gıda maddelerinde de fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi. Bu politika değişikliği kentlerde fiyatları ve çiftçi-tüccar kazançlarını büyük ölçüde artıran sonuçlar yaratacaktır. Buğday fiyatlarının % 200 ve % 120, genel fiyat düzeyinin ise % 90 ve % 75 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları, savaş döneminin en yüksek enflasyonunun yaşandığı zaman dilimini oluşturmaktadır.

Saraçoğlu hükümetinin bu süreçler sonunda oluşan aşırı kazançlara ve enflasyona karşı getirdiği savunma mekanizması, iki olağanüstü vergiden oluşmuştu: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi. Kasım 1942'de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu, esas olarak ticaret burjuvazisini, tâli olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan; belli komisyonlarca tarhedilerek bir kereye mahsus olmak üzere toplanan, itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergiyi öngörür. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Aşkale'ye sevkedildiler. Kanun metni bir ayrım yapmamakla birlikte, toplam vergi tahsilatının yarıdan fazlası azınlıklarca ödenmiş ve böylece Varlık

Vergisi, ırk ve din ayrımına dayalı bir vergi uygulaması olarak maliye tarihimize geçmiştir. 1944 başlarında yürürlükten kaldırıldığında 114.000 mükelleften 315 milyon liralık varlık vergisi tahsil edilmiş idi. Vergi uygulaması, ayrıca 1400 mükellefin Aşkale'ye sevkedilmesi sonucunu doğurmuş idi. Bu verginin tahsilatı, 1943 yılının (katma bütçeler ve yerel yönetimler dahil) devlet harcamalarının % 38'ini; millî gelirin % 3.5'ini; sanayi ve hizmetler kesimlerinde yaratılan hâsılanın yaklaşık % 8'ini oluşturmuştur.

Varlık Vergisi'nin büyük ölçüde dışında tutulan ve savaş koşullarında hızla artan tarımsal kazançlara ise 1944 yılında kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisi ile ulaşılmaya çalışıldı. Gayri safi üretimden % 10 alınması ile aşarı andıran ve 1946'da kaldırılan bu vergiden savaş yıllarında 167 milyon lira kadar toplanmıştır. Varlık Vergisi boyutlarına ulaşmamış olmakla birlikte Toprak Mahsulleri Vergisi, aşarın kaldırılmasından beri ilk kez tarıma yönelik büyük çapta ilk dolaysız vergi olarak önem taşır ve piyasa için üretmeyen küçük ve yoksul köylünün üzerinde çok ağır bir yük oluşturduğu, tahmin edilebilir.

3

İthalatın, dolayısıyla hammadde, ara malı ve yatırım malı biçimindeki üretim girdilerinin daralması ve faal nüfusun önemli bir bölümünün silah altına alınması sonunda 1940-1945 dönemi, tüm üretken sektörlerin ve millî gelirin daraldığı yıllar olarak ortaya çıkmaktadır. İthalat, 1938-1939 ortalaması olarak 110 milyon doların üzerinde iken, bu rakam 1940-1941'de yarı yarıya düşmüş idi. 1942-1945 ortalaması 120 milyon dolar civarına yükselmekle birlikte, doların savaş süresince değer kaybı dikkate alınırsa, ithalatın reel olarak daralmasının tüm savaş dönemini kapsadığı kabul edilmelidir. 1938-1939'da 110 milyon dolara yaklaşan ihracat hacmi ise savaş yıllarında ortalama 125 milyon dolaylarında sürdürülebilmiş ve dış ticaret altı yılda toplam olarak 250 milyon dolara yaklaşan bir fazla vermiştir.

İncelediğimiz dönem, millî hâsılanın, sınaî ve (1942 hariç) tarımsal üretimin sürekli olarak düştüğü yıllardır. Yıllık değişme oranlarından yapılan hesaplamaya göre, sınaî üretim 1940-1945 döneminde ortalama % 5.6, tarımsal hâsıla % 7.2, millâ hâsıla ise % 6.3 gerilemiştir. Devlet sanayiindeki daralmanın özel sanayiye göre daha az olduğu belirtileri vardır. Tarımda ise, buğday üretimi dönem boyunca ortalama % 9 dolaylarında düşerken, sınaî ürünler

durumlarını korumuşlar; tütün üretimi ortalama % 2 artmış; pamuk % 1 düşmüştür.

Savaşın uzun dönemli etkileri bakımından en ağır sonuçları sermaye birikiminde meydana gelen gerileme ile ortaya çıkar. Gayri safi sermaye birikimi 1933-1939 yıllarında millî gelirin ortalama % 10.7'sini oluştururken bu oran 1942'de % 6.2'ye, savaş yıllarının ortalaması olarak ise % 8.2'ye düşmüştür. Aşınma ve amortismanların çıkmasından sonra saptanan net sermaye birikiminin millî gelirdeki göreli payı ise % 3.7'ye düşmüştür. Bu durum, büyük ölçüde savunmaya ayrılan kaynakların ulusal ekonomi üzerinde yarattığı yüklerden, ve savaş koşullarında oluşan aşırı kazançların yatırım istek, alışkanlık ve eğilimleri çok zayıf olan grupların elinde tüketime tahsisinden doğmuştur.

4

Savaş yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmeleri çözümlemeye imkân veren başlıca göstergeler Tablo II'ye alınmıştır.

TABLO II BAŞLICA BÖLÜŞÜM GÖSTERGELERİ : 1938-39 VE 1944-45

	1938-39	1944-45
Sınaî Üretim İndeksi	100	78
Sınaî Fiyat İndeksi	100	357
Buğday Üretim İndeksi	100	63
Buğday Fiyat İndeksi	100	568
Tütün Üretim İndeksi	100	105
Tütün Fiyat İndeksi	100	490
Pamuk Üretim İndeksi	100	88
Pamuk Fiyat İndeksi	100	356
Tarımın Ticaret Hadleri	100	123
Nominal Ücretler İndeksi (a)	100	271
Nominal Ücretler İndeksi (b)	100	225
Reel Ücretler İndeksi (a)	100	51
Reel Ücretler İndeksi (b)	100	50
Millî Gelirde Maaş Payı (%)	8.4	8.2
Toptan Eşya Fiyat İndeksi	100	449
Reel Millî Gelir İndeksi	100	75

(Not: Ücretler dışındaki tüm göstergeler Bulutay et. alt.'ın Türkiye Millî Geliri 1923-1948'deki çeşitli tablolardan hesaplanmıştır. 1938-1941 yıllarının no-

Savaş ekonomisinin genel ortamını Tablo II'deki bulguların ifade ettiği değişikliklerle birlikte ele alırsak, emekçilerin örgütsüz olduğu tüm denetimsiz enflasyon ve yokluk dönemlerinde olduğu gibi, 1940-1945 döneminin de mülk gelirlerinin emek gelirleri, kârların ücretler, piyasaya dönük büyük çiftçilerin zati üretime dönük küçük köylüler aleyhine genişlediği yıllar olduğu ortaya çıkacaktır. Savaş yıllarında bu tabloya değişiklik getirebilecek tek olay Varlık Vergisi olarak görülebilir. Gerçekten de aşağı yukarı bir yıl içinde, tarım dışı kesimlerde yaratılan toplam hâsılanın % 8'inin, tümüyle orta ve büyük kent burjuvazisinden oluşan 100.000 civarında mükellef tarafından ödenmesi, gelir ve servet dağılımı açısından tarafsız bir operasyon değildir. Ne var ki, Varlık Vergisi bütünü ile burjuvazi tarafından ödenmekle birlikte, bu sınıfın içinde nesnel ölçütlere göre uygulanmamış; siyasî iktidarla gevşek bağları olan gruplar ve özellikle azınlıklar ezilmişler; birçok halde vergi borçlarını sermaye ve mülklerini tasfiye ederek ödemek zorunda kalmışlardır. Bu «tasfiye» sürecinin mütekabili olarak bu kargaşa içinde yok pahasına emlâk kapatan, işyerlerini devralan, önemli bir bölümü Anadolu kökenli yeni zenginlerin büyük servet birikimi sağladıkları da doğrudur. Savaş yılları mizahının hâlâ hatırlanan «hacıağa» tipi, bu gelişmeleri yansıtan bir örnek olarak görülebilir.

1938-1939 yıllarına ait bölüşüm göstergelerini 1944-1945 ile karşılaştıran Tablo II, dönem boyunca meydana gelen değişmeleri daha ayrıntılı olarak saptamamıza imkân veriyor. Bir kere, ticarî kazançlardaki artışın sınaî ürünlerden ziyade tarımsal ürünlerin ticaretinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Sınaî fiyatların artış oranı, toptan eşya fiyatları ile buğday ve tütün gibi tarım ürünlerinin çok ge-

minal ücretleri (a) için aynı çalışmanın Tablo Ek 53'ü, 1942-1945 yılları için ise Tablo Ek 37'nin «şirketlere ait demiryolları özlük hakları toplamı»nı veren verileri kullanılmıştır. 1942-1945 yıllarında bu demiryollarının toplam uzunluğu sabit kaldığı için işçi sayısının da değişmediği, dolayısıyla toplam özlük hakları serisinin indeks değerlerinin nominal ücret haddi indeks değeri ile aynı olduğu varsayılmıştır. Reel ücretler endeks değeri (a) ise, bu yolla elde edilen nominal ücret serisinin toptan eşya fiyatları indeks sayıları ile indirgenmesi sonunda elde edilen bir seri ile, Sümerbank (1939-1945) ve Etibank (1942-1945) için Şehmus Güzel tarafından verilen iki reel ücret serisinin, her yıla ait indeks değerlerinin ortalaması alınarak hesaplanmıştır. Bu nedenle, tabloda tek bir seriye ait nominal ücret ile üç serinin ortalaması olan reel ücret indeks değerleri birbiriyle tamamen tutarlı değildir. Nominal ücretler (b) indeks değeri ise S. Zaim'in İstanbul mensucat sanayiindeki ücretlerle ilgili bulgularından alınmıştır. Reel ücretler (b) indeksi ise Zaim'in bulgularının toptan eşya fiyatları indeksi aracılığıyla sabite indirgenmesiyle hesaplandı.)

risindedir. Dolayısıyla çiftçilerin sanayicilere, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin sınaî ürünleri pazarlayan gruplara karşı göreli durumlarının ilerlediğini saptıyoruz. Tarım kesimi içinde en yüksek fiyat artışları buğdayda gözlenmektedir. Özellikle 1942-1943 yıllarında buğday fiyatlarında meydana gelen sıçrama olağanüstü kazançlara yol açmıştır. Buğday üretimindeki daralma, fiyat artışlarından doğan kazancı giderecek boyutta değildir. Tütün, hem üretim düzeyini koruyabilen, hem de fiyat artışları buğday dışındaki tüm fiyat hareketlerinin üstüne çıkan bir üründür. Pamuk ise, fiyat hareketleri bakımından sınaî fiyatlarla paralel bir görüntü içermektedir.

Tarım dışı kesimlerin iç gelir dağılımları ise emek gelirleri aleyhine seyretmiştir. Maaşların millî gelirden payı, Saydam hükümetinin politikaları sayesinde 1941'de % 10'a kadar yükseldiği halde, artan enflasyon temposuna dayanamayarak 1942'de % 7.4'e 1943'de % 5.3'e kadar düşmüştür. 1944-45 yılları ise maaş payının savaş öncesi düzeye yeniden yaklaşabildiği yıllardır. Gerçekten de tek parti rejimi, memur tabakasının savaş enflasyonu karşısında ezilmemesi için yoğun çaba sarfetmiştir. Dolayısıyla savaş boyunca memurlaıın hayat standardının, sadece millî hâsıladaki gerileme oranında düştüğü; göreli durumlarının bozulmadığı söylenebilir. Memurlar için söz konusu olan bu göreli istikrarla karşılaştırılırsa işçi sınıfının durumunda hem göreli, hem mutlak bir bozulma vardır. Sabit fiyatlarla sınaî üretimde % 22, millî gelirde % 25 daralmanın gözlendiği bir dönemde reel ücretlerin % 50 dolaylarında düşmesi, işçi sınıfının hayat standardındaki mutlak bozulmanın yanı sıra, ücretlerin payının hem sınaî hâsıla, hem millî gelir içinde önemli ölçülerde daralmış olduğunu gösterir.

1930'lu yıllarda reel ücretlerde gözlenen hafif gerilemenin sınaî istihdamda (kırsal kesimden kaynaklanan) önemli artışlarla birlikte gözlenmesi hasebiyle ortalama hayat standardında belli bir artışla birlikte gerçekleşmiş olabileceğine önceki bölümde işaret ettik. Savaş yıllarında ise sınaî istihdamda artış değil gerilemeler söz konusu olduğu için reel ücretlerin düşmesi işçi sınıfının ortalama hayat standardındaki bozulmanın da bir göstergesidir. Ancak bu bozulmalar esas olarak 1943'e kadar meydana gelmekte, bu yıldan sonra hafif bir düzelme gözlenmeye başlamaktadır.

V. DÜNYA EKONOMİSİ İLE FARKLI BİR EKLEMLENME DENEMESİ: 1946-1953

I

1946 yılı, Cumhuriyet Türkiyesi'nin tarihinde hem siyasî, hem iktisadî bakımdan yeni bir dönüm noktası oluşturur.

Siyasî bakımdan 1946 yılı, tek parti rejiminden, çok partili parlamenter rejime geçişin başlangıç tarihidir. 5 Eylül 1945'te Millî Kalkınma Partisi'nin, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşları ile başlayan ve 21 Temmuz 1946'da, bütün baskı ve yolsuzluklara rağmen ilk kez tek dereceli seçimlerin yapılabilmesi ile sürdürülen ve 14 Mayıs 1950'de yine seçim yoluyla iktidarın el değiştirmesine yol açan bu siyasî dönüşümün önemi hiçbir biçimde küçümsenemez. Bu süreç, siyasî iktidarın sınıfsal içeriğinde aşağıda inceleyeceğimiz (ve aslında niteliksel bir dönüşüm olmayan) değişmelere yol açmıştır. Ancak, daha da önemlisi, parlamenter rejimin gereği olarak geniş halk kitlelerinin toplum sahnesinde, artık seyirci değil, aktörler olarak yer alması sonucunu doğurmuştur. Siyasî iktidarlar, bu tarihten sonra, en azından seçimden seçime, işçi, köylü, esnaf gibi kalabalık halk kesimlerinin ekonomik ve sosyal isteklerini dikkate almak bunlara şu veya bu biçimde yanıt vermek zorunda kalacaklardır. Bu zorunluluk, iktisat politikalarında ve bölüşüm ilişkilerinde, varlıklı sınıfların kısa dönemli çıkarları ile çelişebilen unsurların sürekli olarak yer alması sonucunu doğuracaktı. Bazı çözümlemelerde «popülist» bir rejim olarak da nitelendirilen bu ortamın egemen sınıfların denetiminden çıkmamasının, bunların **uzun dönemli** çıkarlarını zedelememesinin ön-koşulu, doğrudan halk sınıflarını temsil etme ve/veya bunları örgütleme iddiasında solcu bir siyasî muhalefetin iktidar alternatifi olarak gelişmesine imkân verilmemesidir. Nitekim Türkiye'de de böyle oldu. Kısa süren bir yaygın demokrasi denemesinden sonra 1946 yılı sonunda solcu partiler ve bunların paralelindeki sendikalar kapatılarak sosyalist hareket yasal siyasetin dışına itildi.

1946 yılına salt iktisadî bakımdan da bir dönüm noktası niteliği kazandıran özellik, 16 yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarının adım adım gevşetildiği; ithalatın serbestleştirilerek büyük ölçüde artırıldığı; dış açıkların kronikleşmeye başladığı; dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımları ile ayakta duran bir ekonomik yapının yerleşmesi olmuştur. Bu dönemde, serbestleşmeye yönelen bir dış ticaret rejiminin sonucu olarak, iç pazara dayalı bir sanayi-

leşme programı değil, dış pazarlara dönük ve tarıma, madenciliğe, alt yapı yatırımlarına ve inşaat sektörüne öncelik veren bir kalkınma anlayışı gündemdedir. Liberal dış ticaret politikaları bu dönemin bitiminde çok uzun bir süre için terkedilecektir. Ancak, kronik dış açıklar kanalıyla dışa bağımlı hale gelen ekonomik yapı, bu dönemin bir armağanı olarak Türkiye ekonomisinin kalıcı bir özelliği olma niteliğini kazanacaktır. İşte 1923-1929 yıllarının serbest ticaretçi açık ekonomi özelliklerini farklı bir ortamda yeniden gündeme getiren 1946-1953 dönemini, «dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme denemesi» olarak nitelendirmemizin ana gerekçeleri bunlardır.

Siyasî ve iktisadî düzlemde meydana gelen bu önemli dönüşümlerin ardında yatan içsel ve dışsal etkenleri de kısaca gözden geçirmekte yarar vardır.

Önceki bölümde yapılan çözümlemelerin gösterdiği gibi, savaş yılları Türkiye'de ticaret burjuvazisinin ve piyasaya yönelik büyük toprak unsurlarının aşırı güçlendiği, başıboş bir vurgun ve zenginleşme sürecinin dörtnala geliştiği bir dönem idi. Bu gelişmeye bağlı servet ve gelir temerküzünün iktisadî ve siyasî meyveleri, 1945'i izleyen yıllarda elbette toplanacaktı.

Vurgun ortamının oluşması ve süregelmesi, CHP iktidarı altında ve büyük ölçüde onun sayesinde mümkün olmakla birlikte, savaş yıllarının bazı politikaları egemen sınıfların belli kanatlarında önemli tepkiler de yaratmıştı. Savaş zenginlerinin dışa dönük, İstanbullu ve gayri müslim kanadını Varlık Vergisi; büyük çiftçi kanadını ise Toprak Mahsulleri Vergisi, Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu derinden tedirgin etmişti. Buna karşılık, yüksek bürokrasi ve siyasî kadrolar ile içli dışlı olmuş çıkar grupları ve burjuva klikleri ile Anadolu kökenli ticaret sermayesi, savaş ekonomisi uygulamalarından şüphesiz ki şikâyetçi değillerdi. Ne var ki, bunlar dahi CHP iktidarını ancak önemli bir bünye değişikliğine uğradığı takdirde desteklemeye devam edeceklerini belli ediyorlardı: Parti içinde hâkim durumda olmamakla birlikte sık sık kontrolsuz ve hesapsız hamlelerin patlak vermesine sebep olan ve küçük burjuva radikalizminden esinlenen reformcu kanadın etkisiz hale getirilmesi şartıyla...

1945 sonrasının siyasî gelişmelerinde egemen sınıfların bu iki ana grubu, iki ayrı yol izledi. Birinci grup, esas olarak Demokrat Parti hareketini örgütlemeye ve desteklemeye yönelirken, kaderlerini CHP iktidarlarına bağlayan ikinci grup, CHP içinde topluma da yansıyan bir temizlik harekâtı başlattı ve başardı: Köy Enstitülerinin çökertilmesi, üniversitede tasfiye ve savaş sonunda filizlenmeye baş-

layan ilerici, solcu ve demokrat oluşumların ezilmesi böylece sağlandı. Bu operasyon 1947 CHP Kurultayında Parti içindeki reformcu kanadın kesin yenilgisiyle mümkün kılındı.

Toplumsal yapıda meydana gelen bu dönüşümler savaş sonrasında kapitalist dünya sisteminde meydana gelen yeni dengelerden türeyen dışsal etkenlerle ahenkli bir uyum sağladı. Kapitalist sistemin yeni ve tartışmasız lideri ABD idi ve Türkiye'nin bu sistemin içinde Amerikan nüfuz alanı içinde yer alması savaş bitmeden kesinleşmişti. Uzun süreli bir genişleme dönemine giren kapitalist dünya ekonomisinin merkezlerinde yeniden serbest ticaret doktrini egemen oluyor; sermaye hareketlerine konan engeller yıkılıyor ve Amerikan kaynaklı sermaye yatırımları, dış yardım ve krediler, bu genişleme sürecinin kritik araçlarını oluşturuyordu. Peşipeşine ülkeye gelen Amerikan heyetlerine paralel olarak «Dış yardımsız kalkınmak imkânsızdır!» inancının yerleşmesi böyle gerçekleşti. İşte 1930'dan beri dış ticaret açığı vermeden ayakta durabilmiş (ve savaş yılları dışında hızla büyüyebilmiş) bir ekonominin birdenbire (ve dış ticarette liberalizasyona paralel olarak) dış açık vermeden yaşayamaz bir yapıya dönüşmesi, büyük ölçüde kapitalist dünya ekonomisinin savaş sonu konjonktürü tarafından belirlenen bir dönüşüm olarak görülmelidir.

2

1946-1953 döneminin ortalarında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, yaygın bir kanının aksine, iktisat politikaları ve ekonominin genel yönelişi üzerinde belirgin bir değişiklik meydana getirmemiştir. Dönemin iktisadî icraatının ve başlıca uğrak noktalarının gözden geçirilmesi bu yargıyı doğrulayacaktır.

CHP açısından, yeni doğrultuya kesin olarak yönelme, yukarıda da belirtildiği gibi, iktidar partisinin 1947 Kurultayı ile gerçekleşmiştir. 1946 yılının başlarında hâlâ eski ve devletçi-korumacı alışkanlıkların izleri vardır. Bunun en açık belirtisi, 1945 yılında bakanlıklar arası bir komisyonca başlatılan; 1946'nın ilk yarısında tamamlanan ve hazırlıklarına Şevket Süreyya ve İsmail Hüsrev gibi eski Kadrocuların aktif olarak katıldığı **Beş Yıllık Sanayi Planı**'dır. Kalkınma ve sanayileşme hamlelerinde devletin öncülüğünü zorunlu gören bu plan, dış ekonomik ilişkilere de ekonomik bağımsızlık perspektifi ile bakmaktadır. İ. Tekeli ve S. İlkin'in bir çalışmasından nakledersek, 1946 planı, «bir taraftan yarı müstemleke şeraiti içine düşmemek, diğer taraftan da millî tekâmülümüzün seyrini arızaya uğratacak her türlü tazyik ve tesirlerden korunmak ve bunun için hem

sanayii, hem ziraati ve ulaştırma işlerini genişleterek memleketi bir kül haline koyacak çareler bulmak» amacını izliyor; farklı bir ifade ile, açık pazar koşullarının belirleyeceği bir ihtisaslaşma modeline değil, tüm sektörlerin ve öncelikle sanayinin gelişmesinden türeyen yaygın ve dengeli bir kalkınma sürecine dayanmayı öngörüyordu.

Ne var ki iç ve dış dengelerin bu türden bir gelişme modelini gündem dışı bıraktığı kısa sürede anlaşılacaktı. 1946 planının hazırlanmasından birkaç ay sonra, 7 Eylül 1946'da bir dolar karşılığı Türk lirası 1.28'den 2.80'e çıkarılarak Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu, ekonomiyi dünya ekonomisine entegre etmeye yönelik liberalizasyon tedbirleri ile birlikte uygulamaya konuyor ve dış yardım arayışlarına girişiliyordu. Bu girişimlerde 1946 planının bir ayak bağı olacağını farkeden iktidar, farklı ve daha liberal iktisatçılardan oluşan bir kadroya 1947 yılında, özel teşebbüsün rolünün ve tarım, ulaştırma, enerji sektörlerine verilen önceliğin arttığı **Türkiye Kalkınma Planı**'nı hazırlattı. Resmen uygulanmaya konmamasına rağmen bu plan, devletçi-korumacı bir sanayileşme anlayışının artık kesinlikle gündem-dışı olduğunu kanıtlayan bir belge olarak görülmelidir.

1947 CHP Kurultayı bu doğrultudaki yeni yönelişin kesinleştiği bir uğrak olarak algılanabilir. Parti dışında solcu ve ilerici akımların tasfiyesinden, parti içinde de reformcu ve demokrat grupların etkisiz bırakılmasından sonra yapılan Kurultay, sermaye çevrelerinin ekonomik taleplerinin pekçoğunu benimsiyor ve devletçiliği esas olarak özel teşebbüse yardım etmeye dönük bir ilke olarak yeni baştan yorumluyordu. 1948 yılında bir **Türkiye İktisat Kongresi** düzenleyerek devletin ekonomik işlevlerinin tek tek sayılarak sınırlanmasını talep eden İstanbul Tüccar Derneği'nin önerileri ile CHP ve DP'nin bu yıllardaki iktisadî platformları arasında büyük bir paralellik vardır. Tek önemli fark, sayılan alanların dışında kurulmuş olan devlet işletmelerinin giderek özel teşebbüse devrini isteyen İstanbul burjuvazisi ve DP yaklaşımına karşı, bu alanlarda yeni kamu yatırımlarına girişmemeyi kabullenmekle birlikte varolan işletmelerin devrini benimsemeyen CHP tutumu arasında gözlenmektedir. Ancak, bu konuda CHP'nin daha gerçekçi olduğunu zaman göstermiştir: DP'nin kurduğu ilk hükümet programında yer almasına rağmen, hiçbir devlet işletmesinin özel sektörce doğrudan devralınması mümkün olamamış; işlevleri değişmiş olmasına rağmen devlet kesimi varlığını DP iktidarları döneminde de sürdürmüş; kamu yatırımları da DP'nin genişleme konjonktürünü sürükleyen etkenlerden biri olarak önemli rol oynamıştır.

Sermaye çevrelerinin talepleri, kalkınma stratejisi ve devletin

ekonomik rolü gibi konularda CHP ve DP iktidarları arasında gözlenen süreklilik, dış ekonomik ilişkilerde de vardır. Dış yardım, yabancı sermaye ve dış ticaret rejimi konularında, dünya ekonomisi ile piyasa ilişkilerine, göreli serbest ticarete ve açık ekonomi koşullarına dayalı bir eklemlenme eğilimi bütün dönem boyunca süregelmiştir.

Savaş sonuna 250 milyon dolarlık, yani 1946 ithalat hacminin iki mislinden daha fazla bir döviz rezervi ile giren ve 1946 yılında da 100 milyon dolara yakın bir dış ticaret fazlası veren Türkiye'nin, hiçbir ekonomik mantığa dayanmadığı halde yoğun bir dış yardım arama çabasına girmesi, önce Truman Doktrini, sonra da Marshall Planı çerçevesi içinde yardım almaya başlaması, CHP ve DP hükümetleri dönemlerinde kesintisiz olarak ve aynı yaklaşım içinde süregelmiştir. Keza, yabancı özel sermaye yatırımlarının olumlu etkileri, 1920'li yılları andıran değerlendirmelerle abartılmış; yabancı sermayeye konulan sınırlamalardaki ilk gevşetmeler CHP tarafından Mayıs 1947 ve Mart 1950'de yapılmış; DP iktidarı aynı yönelişi 1951'de Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu, 1954 başlarında ise Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile Petrol Kanununu kabul ederek sürdürmüştür.

Dış ticarette korumacılığın gevşetilme sürecinin ilk adımı 1946 devalüasyonu ile birlikte, ithalatta miktar kontrollerinin (kotaların) uygulanmasını sınırlayan liberasyon listelerinin saptanmasıyla başlar Bu başlangıç, DP'nin 1950 Haziranında 11704 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla ilân edilen ithalat rejimi ile oldukça ileri bir aşamaya getirilmiş ve üç yıl boyunca Türkiye, gümrük tarifeleri dışındaki koruma önlemlerinin büyük ölçüde kaldırıldığı bir dış ticaret politikası izlemiştir.

Bu gelişmeler, Türkiye'nin, beynelmilel kapitalizmin savaş sonunda kurulan üst organlarına üye olması ve ülkenin Batılı (ve özellikle Amerikalı) uzman ve danışmanların sürekli bir uğrak yeri haline gelmesi ile birlikte gerçekleşmiştir. Türkiye, IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadî işbirliği Örgütü'ne 1947'de, NATO'ya 1952'de üye olmuştur. 1946 Nisanında Missouri zırhlısının İstanbul'u ziyaretiyle Türkiye-Amerika yakınlaşması, gösterişli bir biçimde, Türk kamuoyuna da benimsetildi. Bu yakınlaşma, Türkiye'nin 1950 yılında Kore Savaşına katılma kararı ile pekişecektir. Çoğu Amerikalı olan ve sistemli bir biçimde devletçi-korumacı politikalara son verilmesini, Türkiye üzerindeki inceleme, öneri ve raporları ile telkin eden yabancı danışmanlar, iktisat politikalarının biçimlenmesinde rol oynayan dışsal etkenlerin arasında sayılabilir. Belli bir süre sonra, Amerikan kurumlarında ve üniversitelerinde «yetiştirilen»

Türk uzmanlar, aynı doğrultudaki önerilerin hararetli savunucuları ve uygulayıcıları olarak Türkiye Cumhuriyeti kamu yönetimine de egemen olacaklardı.

3

1946-1953 döneminin ana ekonomik göstergeleri, hızlı bir büyüme sürecini yansıtmaktadır. Sabit fiyatlarla millî gelirdeki değişmelerin yıllık ortalaması, % 11'lik bir artış oranı vermektedir. Ancak bu hızlı büyümenin bazı ilginç özellikleri vardır.

Bir kere, 1945 sonrasında gerçekleşen büyümenin, büyük ölçüde, savaş yıllarını kapsayan altı yıllık bir gerilemenin telâfisi niteliğinde olduğu söylenmelidir. Sabit fiyatlarla gayri safi yurt içi hâsıla, 1939'daki düzeyinin üzerine önce 1948'de, sonra 1950'de çıkabilmiştir. Tarımsal hâsıla için de aynı gözlem yapılabilir. Sınaî hâsıla ise, 1939'daki düzeyi ancak 1951'de aşabilmiştir.

İkincisi, 1946-1953 yıllarının esas olarak tarımsal gelişme yılları olduğu söylenebilir. Dönem boyunca tarımın ortalama büyüme hızı % 13.2'yi bulmuş ve % 9.2'lik sınaî büyüme hızını belirgin bir biçimde aşmıştır. Tarım kesiminin millî hâsıla içindeki payı 1946-47 ortalaması olarak % 43.6 iken, 1952-53'te bu oran % 44.7'ye çıkmıştır. Aynı yıllar için sanayi sektörünün payı ise % 15.2'den % 13.4'e düşmüştür. Bu gelişme biçimi, bu dönemin dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansımasıdır.

Ekonominin dış hesapları da, dönemin önceki kesimde açıklanan ana eğilimlerini yansıtmaktadır. 1930 yılından itibaren (1938 dışında) sürekli olarak sağlanan dış ticaret fazlasının Cumhuriyet tarihi boyunca kaydedildiği son yıl 1946'dır. Bu yıl ihracat yaklaşık % 30 artırılmış ve ithalatta % 20'yi aşan yükselmeye rağmen 100 milyon dolar civarında ticaret fazlası sağlanmıştır. Buna karşılık 1947 yılı, ekonominin dış ilişkiler bakımından yeni ve tamamen farklı bir doğrultuya yöneldiği yıldır: İthalat % 100'ü aşan bir sıçrama gösterirken ihracat sabit kalmış ve kronik dış açıklara dayalı ekonomik yapının ilk temel taşları bu yıl atılmıştır. 1946'daki büyük ticaret fazlasına rağmen, 1946-1953 yıllarında dış ticaret açığı toplam olarak 500 milyon doları bulmuş ve bu açıklar ABD yardımları ve dış kredilerle kapatılmıştır. Sermaye birikim oranı, millî hâsılanın ortalama olarak % 10.5'ine —yani 1930'lu yılların göreli hacmine— yükseltilmiş; ancak birikimin % 18'i dış açıklarla «finanse» edilmiştir.

1946-1953 yılları, hızlı bir büyüme sürecini kapsadığı için bütün sosyal grup ve tabakaların reel gelir düzeylerinin yükselmesine imkân veren nesnel koşulları da içermekte idi. Tüm nicel göstergeler bu imkânın fiilen de gerçekleştiğini göstermektedir. Savaş yıllarında mutlak hayat standartları belirgin bir biçimde düşen emekçi grupların, 1950 yılına gelindiğinde savaş öncesinin reel gelir düzeylerini aştıkları anlaşılmaktadır. Bu yıllar, bu nedenle geniş halk yığınlarının bilinçlerinde bir refah artışı ve bolluk dönemi olarak yer edecektir ve doğal olarak bu bilinç bu «altın yıllar»ı, CHP'nin iktidardan uzaklaştırıldığı 1950 yılı ile başlatma eğiliminde olacaktır.

Ancak, reel gelirlerdeki bu ilerlemeyi gelir dağılımındaki değişmelerden, farklı bir ifadeyle millî gelirden veya sektörel katma değerlerden alınan paylardaki oynamalardan ayırmak gerekir. Olaya bölüşüm göstergeleri açısından baktığımızda, tarım dışındaki ücretli-maaşlı grupların millî hâsıladan paylarının bu dönemde azaldığını tahmin edebiliyoruz. Memur maaşlarının ÇSYIH içindeki payı 1945'te % 8.3 iken, 1953'te % 6.6'ya düşmüştür. Bu gerileme, kısmen de, tarım kesiminin diğer kesimlerden daha hızlı büyümüş olmasından doğan bir olgudur. Nitekim, memur maaşlarının tarımdışı kesim içindeki payı, 1945-53 arasında % 13'ün biraz üstünde ve aşağı yukarı sabit kalmaktadır. Ücretlere gelince, dönemin 1950-sonrasını kapsayan bir ücret serisi S. Zaim'in İstanbul mensucat sanayiindeki ücretler üzerindeki çalışmasında yer almaktadır. Zaim, ayrıca, aynı serinin 1943 yılına ait değerlerini de vermektedir. 1943'e ait Zaim'in saptadığı nominal ücretlerin, önceki bölümde bizim kullandığımız 1944-45 yıllarındaki ücret hareketleri oranlarında arttığını varsayıyoruz. Böylece tahmin edilen 1944-45 nominal ücretlerinden hareket ederek (ve yine Zaim'in kullandığı geçinme indekslerini indirgeyici olarak kullanarak) 1953 yılında reel ücretlerin savaşın son iki yılından itibaren % 73.3 artmış olduğunu ortaya koyabiliyoruz. Bu bulgudan hareketle aynı dönem boyunca sınaî hâsılanın yaklaşık % 100 arttığı dikkate alınırsa ve emek veriminde belirgin bir düşmenin meydana gelmediği kabul edilirse, ücretlerin katma değer içindeki payının gerilemiş olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim **tarım-dışı kesim içindeki** ücret payları ile ilgili bir çalışmamızın 1950-53 yıllarına ait bulguları, bu süre boyunca sözü geçen payın % 22.2'den % 18.8'e düştüğünü ortaya koyarak bunu doğruluyor. Bu değişmeleri tüm ücret ve maaş gelirleri için ifade edersek, 1950-53 yılları arasında bu gelir türlerinin millî hâsılada %19.5'ten % 16.1'e,

tarım-dışı hâsıla içinde ise % 38.9'dan % 32'ye düştüğü saptanmaktadır.

Göreli durumları bozulan kentli emekçiler karşısında, göreli durumları düzelen gruplar hangileri olmuştur? Bir kere, **tarım-dışı kesimin iç dağılımı** açısından, hâsıladan payları azalan ücret-maaş gelirlerinin, sınaî-ticarî kârlar, kira ve faizler gibi emek-dışı gelirler ile karşıtlık ilişkisi içinde olması doğaldır. Emek-dışı gelirlerin iç dinamiği konusunda fazla bilgi olmamakla birlikte, bu dönemin sınaî kârlardan ziyade tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlamasını ve genel olarak ithalatı örgütleyen ticaret sermayesi için altın yıllar olduğu kabul edilebilir. Küçük tüccar ve esnafın da bu gelişmeden belli ölçülerde nemalandığı söylenebilir.

Öte yandan tarım ile tarım-dışı kesimler arasındaki ilişkilerin bir hayli karmaşık bir görüntü taşıdığı söylenebilir. Bu çerçeve içinde en saf bölüşüm göstergesi olan iç ticaret hadlerinin, yani göreli fiyatların, bu dönem boyunca —yaygın kanının aksine— tarım kesiminin **aleyhine** döndüğünü saptayabiliyoruz. 1944-45 ile 1952-53 yıllarının ortalamalarını karşılaştırırsak, tarımın ticaret hadleri millî gelir (zımnî) sektör indirgeyicilerine göre % 18, toptan eşya fiyat indekslerindeki tarım/sanayi fiyatlarına göre % 17 gerilemiştir. Önemli tarım ürünleri için çiftçinin eline geçen fiyatları sınaî fiyatlarla karşılaştırırsak, buğdayın göreli fiyatı 1944-45'ten 1952'ye kadar % 20, tütününki 1951'e kadar % 29.2 gerilemiştir. Ünlü «Kore Savaşı konjonktürü»nden yararlanan tek önemli ürünün pamuk olduğu anlaşılıyor. 1944-45'ten 1948'e kadar esasen % 26.9 oranında yükselen pamuğun göreli fiyatı, 1949-52 yılları arasında yeni bir sıçrama ile % 43.2'lik bir ilerleme daha kaydediyor. (Bu ürünler için 1953 yılı fiyatları saptanamamıştır.)

Ancak, bu dönem için tarım ticaret hadlerinde gözlenen gerilemelerin çiftçinin ekonomik durumunun diğer sosyo-ekonomik gruplara göre bozulduğu anlamına geldiğini söylemek doğru değildir. Fiyat ilişkileri ile tarımdan tarım-dışına aktarılan artığın, özellikle 1950 sonrasına damgasını vuran bir dizi iktisat politikası aracılığıyla tekrar tarıma döndürülmüş olduğunu söylemek mümkün olabilir. Bununla, tarım-dışından kaynaklanan tarımsal yatırımları kastediyoruz. Bilindiği gibi bu yıllar, traktör kullanımının yaygınlaşması sonunda ekilen alanın ve tarımsal hâsılanın hızla büyüdüğü bir zaman aralığıdır. Bu gelişme biçimine imkân veren yatırımların finansmanına, örneğin elverişli kredi koşullarıyla kamu politikalarının katkı yapması bu tür bir kaynak aktarımına örnektir. Belli bir noktadan sonra, tarım kesimi anlamlı bir iç birikimi bizzat sağlayacak bir dinamizm ve ivme kazanacak ve bütün bu etkilerin sonun-

da yüksek tempolu üretim artışları gerçekleştirecektir. Bu dönem boyunca yıllık ortalama üretim artışlarının % 13'ü bulduğunu ve N. Keyder'in hesaplamalarına göre kırsal nüfus başına düşen reel gelirin de sekiz yıl içinde % 46.5 oranında artmış bulunduğunu dikkate alırsak, yılda % 2-3 oranlarında gözlenen göreli fiyat bozulmalarının, üretim artışları tarafından fazlasıyla telâfi edilmiş bulunduğunu ve böylece bir bütün olarak tarımcı nüfusun göreli durumunun ekonominin diğer kesimleri karşısında düzeldiğini söylemek mümkün oluyor. Ancak, 1946'yı izleyen yıllarda siyasî iktidarların, özellikle DP'nin, sınıfsal konumları tarıma dönük politikalarda büyük toprak sahipleri ile küçük çiftçi çıkarlarının çatıştığı her durumda birincilerin gözetilmesi sonucunu da vermiştir.

1946-1953 yılları, böylece, tüm sosyal grupların mutlak durumlarının ve yaşam koşullarının düzeldiği, reel gelirlerinin arttığı; buna karşılık ücretli-maaşlı grupların göreli durumlarının gerilediği; genel olarak mülk gelirlerinin ve özellikle ticaret sermayesinin millî hâsıladan paylarının arttığı; geniş köylü kitlelerinin ise fiyat hareketleri nedeniyle bozulan bölüşüm ilişkilerini, üretim dinamizmi içinde fazlasıyla telâfi edebildikleri bir dönem olma özelliği gösterir.

VI. TIKANMA VE YENİDEN UYUM: 1954-1961

1

1954-1961 yılları, savaş sonunun genişleme konjonktürünün ve liberal dış ticaret politikalarının son bulduğu; ekonominin göreli bir durgunluk içinde dalgalanmalara tabi olduğu; ihraç mallarına yönelik talepteki düşme ve dış kaynakların belli bir düzeyi aşmaması yüzünden doğan dış tıkanmaya tepki olarak ithalat sınırlamalarına gidildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Ekonominin 1946 sonrasında sürüklendiği bağımlı gelişme çizgisi ortadan kalkmış değildir. Ancak, sözü edilen dışsal etkenler nedeni ile bu bağımlı gelişme, liberal dış ticaret politikaları ile değil, geleneksel ithalat ve kambiyo denetimleri içinde sürdürülmektedir. «Liberal» Demokrat Parti, ekonomik zorlamalar sonunda, bir yandan konrollü bir dış ticaret rejimine, öte yandan da, tüketim malı ithalatındaki daralmaları telâfi etmeyi amaçlayan ve önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleştiren bir ithal ikamesi politikasına bu dönemde angaje olmuştur.

Dönemin özelliklerinin belirlenmesinde dış ticaretteki gerilemenin oynadığı rol, 1953 yılının dış ticaret hacmine bu dönem boyunca tekrar ulaşılamadığı olgusuyla ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de 1953'ün dolar cinsinden ihracat ve ithalat değerleri bu dönem boyunca tekrar aşılamamıştır. Millî hâsılada bu daralmaya paralel bir düşme olmadığı için ekonominin göreli olarak dışa kapanarak geliştiği söylenebilir. 1954 öncesinde ithalatın % 20-% 25'ini oluşturan tüketim mallarının ithalattan payı % 10'un altına düşmüştür. Bu gerileme bir yandan mal yoklukları, kuyruklar ve karaborsaya; bir yandan da ithalatı tüketim mallarında ikame eden bir sanayileşme sürecine yol açmıştır. «Devlet işletmelerinin özel sektöre devri» sloganı ile iktidara gelmiş olan Demokrat Parti, bu dönemde kamu yatırımlarını genişletme zorunda kalmıştır. Enerji, kömür, çimento, şeker gibi üretim kollarında, kamu kesiminin sürüklediği önemli genişlemeler olmuş; kamu yatırımlarının millî hâsıla içindeki payı belirgin biçimde artmıştır. Ancak, bu dönemde özel sınaî üretimde de önemli bir genişleme gerçekleşmiştir. Hatta tarım-dışı faaliyetleri bir bütün olarak ele alırsak bu kesimlerde özel işyerlerinde çalışan işçilerin artış hızı, kamu işyerlerindeki işçilerin artış hızından fazla olmuştur. Bu yıllar, aynı zamanda, düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıdır. Kentli nüfus içinde, ücretli-maaşlı grupların payı bu dönem boyunca gerilemiş; düzensiz, marjinal faaliyetlerde kendilerine bir hayat alanı bulan grupların payı ise artmıştır.

İktisadî güçlükler karşısında bir dizi tepki sonunda oluşan «savunma mekanizmaları», Demokrat Parti iktidarı tarafından uzun dönemli bir iktisat politikasına bağlanarak ortaya çıkmamıştır. Özel sermaye birikimine öncelik veren ve en gevşek anlamıyla «kalkınmacı» bir felsefeye bağlılık dışında belli bir iktisat politikası anlayışı olmayan Demokrat Parti, bu dönemde el yordamıyla, kamu yatırımlarının ve devlet işletmeciliğinin özel sermaye birikimi lehine ne kadar hayatî bir rol oynayabileceğini keşfetmiştir. Böylece, sanayileşmenin «muharrik gücü» olan devlet kesiminin simgelediği **devletçi** modele kamu kesiminin nicel boyutları bakımından benzeyen; ancak, devlet kesiminin özel sektöre destek niteliğinin ön plana çıkması nedeniyle ondan ayrılan yeni bir «karma ekonomi» anlayışı kurumsallaşmıştır.

Kısaca özetlersek, 1954-1961 dönemi, liberal bir dış ticaret rejimi içinde dış dengenin sağlanamayacağının anlaşıldığı; bu nedenle dış ticaret kontrollerine gidilen; ancak ticaret açıkları yine ortadan kalkmayan, hatta artık müzminleşen; öte yandan geniş kamu kesiminin destekleyici özelliği ön plana çıkarak özel sermaye birikimi ile işlevsel bir bütünlük içinde eklemlendiği bir ekonomik yapının yer-

leştiği yıllardır. 1961 sonrasında da ekonomik yapıya ve iktisat politikalarına egemen olmaya devam edecek olan bu özelliklerin sonraki dönemden ana farkı, ekonomik gelişmenin bir önceki ve bir sonraki dönemlere göre durgun bir konjonktürde bulunmasında ve plansız-programsız-günü gününe yönlendirilmesinde yatar. 27 Mayıs 1960 sonrasında, planlı bir iktisat politikası anlayışına yönelerek ekonomiyi yeniden genişleyen bir doğrultuya sokma çabaları ilk meyvelerini 1962'de vermeye başlamış ve 1960, 1961 yılları bütün özellikleri ile 1958'de yürürlüğe konan istikrar programının izlerini taşımıştır.

2

1954 1961 döneminin iktisat politikaları bakımından ilk önemli uğrağı, 1954 Temmuzunda uygulamaya konan dış ticaret rejimidir. Aslında, dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde serbestî, 1953 Eylülünde 4/1360-1361 sayılı kararnamelerle ortadan kaldırılmıştı. 1954 Temmuzunda 4/3321 sayılı kararname ile yeni kontrol ve sınırlamalar getirilerek, sonraki yılların dış ticaret politikalarını oluşturan ana unsurlar ortaya çıkmış oldu. Bundan sonra, 1958 yılına kadar dış ticaret rejimi her yıl çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarının belirlediği kurallar ve sınırlamalar içinde sürdürüldü.

Dış ticaret rejiminde kontrollere ve korumacılığa gidilmesine yol açan temel etken, serbest ticaret rejiminin sürekli ve giderek büyüyen dış açıklara yol açması ve dış yardım ve kredileri sağlamakta karşılaşılan güçlüklerdi. Bu sorunların, korumacı politikalarla değil, dünya ekonomisi ile kurulmakta olan bütünleşme biçimi sürdürülerek çözülmesi doğrultusunda dış telkin ve baskılar 1954'ten itibaren, özellikle, IMF kanalıyla, etkili olmaya başladı. Daha sonra, «standart IMF reçetesi» diye bilinecek istikrar politikası önlemleri, dış yardımların kesintisiz akması için gerekli şartlar olarak 1954-1958 arasında Türkiye'yi ziyaret eden dış heyetler tarafından gündemde tutuldu. Ancak, DP iktidarı, devalüasyon, deflasyonist önlemler ve dış ticarette liberasyona dayalı istikrar politikası yerine, Millî Korunma Kanununu yeniden yürürlüğe koyarak, fiyat ve piyasa kontrolleri izlemeyi ve bir yandan ithal ikameci yatırımların, öte yandan köylüye dönük popülist politikaların sürüklediği genişleyici ve enflasyonist politikalarda ısrar etmeyi yeğledi.

Ne var ki, dolar cinsinden ithalatın 1953-1958 arasında % 40'tan daha fazla düşmesi ve dış baskıların giderek artan dozu, 4 Ağustos 1958'de doların TL karşısında 2.2 misli değerlenmesi sonucunu doğuran fiilî bir devalüasyonun kabul edilmesini kaçınılmaz kıldı.

4 Ağustos kararları, devalüasyonun yanı sıra, 1953 sonrasında uygulamaya konan dış ticaret kontrollerinin sınırlı ölçüde gevşetilmesine, Millî Korunma Kanunu uygulamalarının fiilen durdurulmasına, kamu işletmelerinde zamlara ve bütçe açıklarının daraltılmasına dayandırılıyordu. Bunların karşılığında, başta ABD olmak üzere Batılı devletler 600 milyon dolarlık dış borcun ertelenmesini kabul ediyor ve 359 milyon dolarlık yeni kredi taahhüdüne giriyorlardı. 1958 sonrasındaki üç yıl boyunca, hem DP iktidarı, hem 27 Mayısı izleyen hükümetler, serbest ticaretçi olmaktan çok deflasyonist özellikler taşıyan bu istikrar politikasını ana hatlarıyla uygulamaya devam etmişlerdir.

3

1954-1961 yılları, kendisinden önceki ve sonraki dönemlere göre, millî gelir büyüme hızının belirgin bir biçimde düşük olduğu bir dönemdir. Millî hâsılanın yıllık büyüme oranlarının ortalaması bu dönem için % 3.7'dir. Nüfus artış hızının biraz üstünde olan bu oran, savaş sonundan itibaren yüksek bir büyüme temposuna alışmış olan ulusal ekonomide genel bir durgunluk atmosferinin egemen olması anlamına geldi. Ekonominin artık tabi olduğu birikim biçiminin ve büyüme hızının temel belirleyicisi, dış kaynaklardır. Ekonomi, sınaî tüketim malı ithalinden ziyade, giderek ithal malı girdilere bağımlı hale geldiği için, bu girdi akımında tıkanmalara yol açan ithalat güçlükleri doğduğunda, büyüme hızı zorunlu olarak düşecektir. Üretken girdilerde ithal ikamesine dönük bir yatırım politikası bu dönemde henüz başlamamıştır. İthal ikamesi, çimento gibi bazı istisnalar dışında, dış pazarlardan sağlanan nihaî tüketim mallarına dönüktür. Kâğıt ve demir-çelik gibi temel girdilere dönük devlet işletmeleri ise 1930'lu yılların armağanıdır.

1952 ve 1953'te 550 milyon dolar dolaylarında olan ithalat, 1958'e kadar sürekli olarak düşerek bu yıl 315 milyon dolara inmiş; 1959-1961 yıllarında ise, 8 Ağustos 1958 kararlarına bağlı olarak sağlanan dış kaynaklar sayesinde, yeniden 500 milyon dolara doğru tırmanabilmiştir. İthalatın bileşiminde, tüketim mallarının payının azalıp, yatırım ve ara mallarının payının arttığı gözlenmektedir. 1947-1953 arasında toplam ithalatta tüketim mallarının oranı % 23 civarında iken, bu dönemde bu oran % 11'in altına düşmüştür. 1954'ten itibaren dış ticaret rejiminin serbestîden uzaklaşması, tüketim malları ithalatının sınırlanmasına imkân vermiştir.

İhracat ise, 1953'ün 400 milyon dolara yaklaşan rekor düzeyinin altına inmiş; buna rağmen genellikle 300 milyon dolar eşiğinin üs-

tünde istikrarlı bir seyir izleyebilmiştir. Bu yüzden dış ticaret açığının bu dönem içinde daraldığı, ihracatın ithalatı karşılama oranının önceki döneme göre yükseldiği saptanmaktadır. İhracatın bileşiminde büyük ölçüde tarım kökenli geleneksel ihraç ürünleri egemen olmaya devam etmektedir.

Ana sektörlerin gelişme biçimleri incelendiğinde, ithalat güçlüklerini ithal ikamesi ile karşılamaya çalışan sanayi kesiminin göreli bir durağanlık içine girdiği; ancak yine de tarıma göre daha hızlı bir büyümeyi gerçekleştirebildiği saptanmaktadır. Yıllık sınaî büyüme hızlarının ortalaması bu dönemde % 4.3'e ulaşabilmiş; tarımsal büyüme ise ortalama olarak % 1.8'de kalmıştır. Dolayısıyla millî hâsıla içinde sanayinin payı 1952-53'te % 14'ün altında iken bu dönem % 18'e yaklaşmıştır. Yatırımların millî hâsıladaki payı bu dönemde % 14.1'e çıkarken, birikim oranı içinde dış açıkların payı % 10'a düşmektedir ve yatırımların makro-ekonomik verimliliği belirgin bir biçimde gerilemektedir.

Sanayi kesiminin iç bileşiminde bu dönemde önemli değişmeler gerçekleşmemiştir. Şeker ve çimento sanayiine dönük kamu yatırımları, bu iki ürünün iç talebinin büyük ölçüde karşılanmasını sağlamış; kamu kesimi, çay, tütün, demir-çelik, kâğıt gibi üretim kollarında devletçi dönemin yatırımları nedeniyle egemen olmaya devam etmiştir. Buna karşılık tekstil gibi diğer tüketim mallarında ithalat güçlüklerinden doğan uygun piyasa koşullarına, özel sanayinin yeni yatırımlarla cevap verdiği gözlenmektedir. Dönem sonunda, sanayide yaratılan katma değerin, kamu kesimi ile özel kesim arasında yarı yarıya paylaşıldığı; tüketim malı sanayiinin toplam sınaî hâsıla içinde % 70-75 oranında bir yer kapladığı tahmin edilebilir.

4

1954-1961 yıllarında gelir dağılımında meydana gelen değişmeler, ana hatları ile önceki dönemdeki eğilimlerle zıt yöndedir.

Bu dönemde, millî ekonomi içinde tarımın, sanayinin büyüme hızının gerisinde kaldığına yukarıda işaret ettik. İki sektör arasındaki iç ticaret hadlerinin karşılaştırılması ise tutarlı sonuçlar vermiyor. Tarımın ticaret hadleri, O. Varlıer'in bir çalışmasına göre, 1957 ve 1960 yılları dışında her yıl bozulmuş ve 1953'te 100 iken 1961'de 88'e düşmüştür. Tek tek ürünler üzerinde Varlıer'in 1956-1961 arası için saptamaları ise, buğday ve tütün fiyatlarında ılımlı düzelmelerin, pamukta ise belirgin bir gerilemenin meydana geldiğini gösteriyor. Buna karşılık bizim aynı dönem için yaptığımız bir hesaplama, Varlıer'in sonuçları ile uyuşmuyor. Tarımın ticaret had-

leri, toptan eşya fiyatlarından hesaplanırsa, 1952-53'ten 1957'ye kadar yükselip sonra düşmektedir. N. Keyder'in bir çalışması ise, tarım ticaret hadlerinin 1961'de, 1952-53'e göre, % 31.6 düzeldiği sonucuna ulaşmaktadır. 1954'ten itibaren dış ticarette uygulanan korumacı politikalardan doğan kıtlıkların yerli sanayi sermayesi ve sanayi ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisi lehine yarattığı yüksek kârlar ve bu olguyu etkisiz kılabilecek tarımsal destekleme ve taban fiyat politikalarının henüz yeterince yaygınlaşmamış olması, sanayi/tarım fiyat ilişkilerinde sanayi lehine bir gelişmeyi daha olası kılmaktadır; ancak ampirik bulgular kesin bir sonuç ortaya koymamaktadır.

Buna karşılık, tarım-dışı kesimin bünyesinde yer alan sınıf ve tabakalar içinde, ücretli ve maaşlı grupların göreli durumlarının bu dönem boyunca düzeldiği saptanmaktadır. Bu gruplar, savaş yıllarındaki mutlak yoksullaşmalarını 1946'yı izleyen yıllarda; 1946-1953 yıllarında gelir dağılımında karşılaştıkları bozulmayı ise kısmen 1954-1961 döneminde telâfi etmişlerdir. Millî gelir içinde memur maaşlarının payı, 1952-1953 ortalaması olarak % 7 civarında iken, bu oran dönem boyunca küçük dalgalanmalara rağmen yükselerek % 9.5'i bulmuştur. Aynı oranlar, aynı dönemler için devlet kesimi işçilerinde % 2'den % 2.7'ye; özel kesim işçileri için % 7.7'den % 11.6'ya; tüm ücret ve maaş gelirleri için % 16.7'den % 23.8'e yükselmiştir.

Bu gelişmeler, tarım-dışı kesimin hem gelir, hem istihdam olarak daha hızlı büyümesinin etkilerini içerdiği için, emekçi grupların gelir dağılımı açısından göreli durumlarını bir miktar çarpıtarak yansıtmaktadır. Bu çarpıtmayı kısmen telâfi edecek bir yöntem, sözü geçen grupların tarım-dışı kesimin **içindeki** gelir paylarını saptamak olabilir. Bu tür bir araştırma, tarım-dışı kesime intikal eden toplam gelir içinde, 1952-53, 1960-61 ortalamaları olarak memurların, devlet kesimi işçilerinin ve özel kesim işçilerinin paylarının, aynı sıra ile, % 14'ten % 16.4'e; % 3.9'dan % 4.7'ye ve % 15.3'ten % 20'ye yükseldiğini; tüm ücret-maaş gelirlerinin payının ise, % 33.2'den % 41.1'e çıktığını ortaya koyuyor. Reel ücret bulguları ise 1955-1959 yılları için vardır ve bu yıllar içinde reel ücretlerin fazla değişmediğini, 1959'da dört yıl öncesine göre % 3.2"lik bir gerileme olduğunu gösteriyor. Bu, aynı dönemde yükselen ücret payı ile birlikte ele alınırsa, sanayide (döviz güçlüklerinden ötürü) emek veriminin gerilediği anlamına gelir.

Bu saptamalar, tarım dışında, emek gelirlerinin, sermaye gelirlerine göre ilerlediğini göstermekte olabilir. Ancak ücret payları, tarım-dışı sektörlerde hesaplandığına göre bu yorumu dikkatle yapmak gerekir; zira tarım-dışı gelirlerin iç dağılımında ücretli işgücü

ile sermayenin paylarının dışında kalan bir üçüncü, «tampon» grup daha vardır. 1946'yı izleyen hızlı büyüme yıllarında kentlerde hacmi, önemi ve ekonomik rolü artan bu grup, «marjinal» diye nitelendirilen faaliyetlerden küçük üreticilik ve küçük hizmetlerde varlığını sürdürebilmekte; sosyolojik olarak da küçük burjuvazi ve lumpen-proleteryadan ve (belki de daha önemlisi) bu iki kategorinin hem karması, hem de onlardan ayrılıkları olan (yine «marjinal») gruplardan oluşmakta idi. Bu gruplar, incelediğimiz dönemde de genişlemeye devam etmişlerdir. 1952-53 ile 1960-61 arasında, tarım-dışı nüfus içinde **ücret ve maaşlı olmayanların** hem mutlak sayısında, hem de göreli payında artışlar gerçekleşmiş; bunların tarım-dışı faal nüfus içindeki oranları % 34.6'dan % 35.9'a yükselmiştir. Kentli büyük ve orta burjuvaziyi de içermesine rağmen bu kategorinin sayısal olarak büyük bölümünün düşük ve düzensiz gelir sahiplerinden oluşan ve yukarıda gevşek biçimde «lumpen-küçük burjuvazi karışımı ve karması» diye tasvir ettiğimiz grupların şişkinliğine tekabül etmesi doğaldır. Hal böyle olunca, bu kalabalık gruba intikal eden karmaşık nitelikli bir gelir türünün varlığı, tarım-dışı gelirler içinde hem ücretli-maaşlı, hem de sermayedar grupların paylarının artmasına (veya, teorik olarak, her ikisinin de azalmasına) imkân veren bir nesnel çerçeve oluşturabilir. Ancak, her şeye rağmen bu yıllar, işçi-memur gruplarının ulusal ekonomi içindeki göreli durumlarının düzeldiği bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Egemen güçler bloku içinde ise, sanayi burjuvazisi ile sınaî ürünlerin pazarlanmasına dönük ticaret sermayesinin, çiftçi gruplar ile dış ticarete dönük ticaret sermayesi aleyhine genişlediği söylenebilir.

VII. İÇE DÖNÜK, DIŞA BAĞIMLI GENİŞLEME (1962-1976) VE YENİ BUNALIM (1977-1979)

1

1954 yılında başlayan dış tıkanma ve göreli durgunluk konjonktürüne karşı uygulanan istikrar ve uyum politikaları 1961 yılı ile son buluyor ve ekonomi yeni bir genişleme sürecine hazır duruma getiriliyordu.

Ancak bu yeni konjonktür, bir önceki genişleme konjonktürünü oluşturan ve ana özelliği «göreli açık pazar koşullarında tarıma dayalı büyüme» olan 1946-1953 döneminden önemli farklılıklar gös-

terir. Bu yeni dönemde, 1954'te başlayan korumacı dış ticaret politikalarının belirlediği ve uluslararası pazarlardan çok iç piyasanın sürüklediği gelişme biçimi egemen olmaya devam etmiştir. Ancak, 1962 sonrasını, hem bir önceki dönemden, hem de Cumhuriyet tarihinin bütün diğer dönemlerinden niteliksel olarak da ayıran belirleyici özellikleri vardır.

Bir kere, 1962 sonrasında iktisat politikaları planlama tabanına oturtulmuştur. 1963 yılından başlayarak üç beş yıllık plan, planlama yöntemleri ve plan uygulaması üzerine yapılan tüm haklı eleştirilere rağmen, yatırım politikaları üzerinde belirleyici olmuştur. Kamu yatırımları beş yıllık planların çerçevesinde hazırlanan yıllık programlara uyum göstermek zorunda idi. Özel yatırımlar ise, çeşitli özendirici ve desteklerden yararlanabilmek için Devlet Planlama Teşkilâtı'nın veya yatırım projelerinin plan hedeflerine uygunluğunu denetleyen diğer kamu kuruluşlarının onayına muhtaç idiler. Böylece ekonominin yatırım politikaları ile belirlenen uzun dönemli kaynak tahsisleri büyük ölçüde plan hedeflerince belirleniyordu. Buna karşılık, iktisat politikalarının kısa dönemli ve parasal boyutları ile planlama arasında gerekli uyum hiçbir zaman sağlanamamış; fiyat hareketleri, bölüşüm ve istihdam sorunları; para-kredi-kambiyo politikaları planlama sürecinin dışında kalmıştır. Bu sonuncu eksikliğine rağmen 1962-sonrası planlamasının 1930'lu yılların sanayi planları deneyiminin bir tekrarı olmanın ötesine geçtiği söylenmelidir.

Gelişme biçimi bakımından bu dönem, korumacı, iç pazara dönük ve ithal ikameci görüntüsüyle 1930'lu yıllara ve 1954-1961 dönemine benzer görünmekle birlikte, sanayileşmenin içeriği, yatırımların dağılımı ve sektör öncelikleri bakımından tamamen farklı özellikler taşımaktadır. 1930'lu yıllarda bilinçli olarak başlatılan yaygın tüketim mallarında ithal ikamesi 1954 sonrasının dış tıkanma koşullarında zorunlu olarak sürdürülmüş ve büyük ölçüde tamamlanmıştı. Birinci Beş Yıllık Plan'ın çok açık stratejik tercihi olan ithal ikameci sanayileşme, 1960'lı yılların sosyo-politik yapısı ve bölüşüm ilişkileri tarafından biçimlendirilecekti. Kentli ve taşralı burjuvazinin ulaştığı gelir düzeyleri bu sınıfların tüketim tercihlerinin kaynak tahsisine egemen olmasına yol açacak bir etki gücü oluşturmakta idi. Gelişmiş kapitalist toplumlardan yayılan tüketim normları, radyo, buzdolabı, çamaşır ve elektrikli süpürge makinesi, televizyon, otomobil, modern büro, mutfak ve ev eşyaları türünden ve iktisat yazınında «dayanıklı tüketim malları» ya da (daha önce anılan «üç beyazlar»dan farklı olarak) «beyazlar» diye adlandırılan mallara karşı etkili bir talep meydana getiriyordu. Devlete egemen olan sı-

nıfların ve siyasî karar alma sürecini denetleyen grupların zevk ve eğilimlerini yansıtan bu tüketim talebinin karşılanması kaçınılmazdı. Ancak, dış ticaret tıkanmaları geçerli iken bu malların ithalinin serbest bırakılarak kıt dövizin lüks mallara tahsisi, 1960'lı yılların çok partili demokrasi koşullarında söz konusu olmayacaktı. Dolayısıyla bu mallar, bazı durumlarda yabancı sermayenin katılmasıyla, ülke içinde üretilecekti. İlk başta salt montaj biçiminde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayii, zamanla daha fazla yerli katkıyla ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görüntüleri kazanacaktı. Ancak bu üretim kolları teknoloji ve temel girdiler bakımından dışa bağlı olmaya, üretim ölçeği, birim maliyetler ve kalite bakımından Batılı emsallerinden geri kalmaya devam edecekler; bu özellikleri ile de dış pazarlara yönelme imkânları çok sınırlı kalacaktı. Bu noktada, sözü edilen endüstrilerin, dönemin ortalarından itibaren **burjuvazinin** tüketim taleplerine yanıt vermenin ötesinde bir yaygınlık kazandığını da belirtelim. Bu sanayi kollarının kuruluşları varlıklı grupların tüketim eğilimleri tarafından belirlenmekle birlikte, aşağıda gösterileceği gibi, dönem boyunca sağlanan hızlı büyümeye paralel olarak emekçi ve orta sınıfların reel gelirlerindeki artışlar, dayanıklı tüketim mallarının kullanımını toplumun tüm kesimlerine yayacaktır. 1970'li yılların ortalarına gelindiğinde gecekondu semtlerinde çatıları kaplayan televizyon antenleri bu gelişmenin sembolik bir kanıtıdır. Benzeri gözlemler işçi ve köylü ailelerinde giderek yaygınlaşan transistörlü radyo, teyp, buzdolabı, hatta otomobil kullanımı üzerinde yapılabilir.

Bu gelişmeyi tamamlayan ve büyük ölçüde ona bağlı bir diğer ithal ikamesi süreci, özellikle kamu kesiminin katkısıyla demir-çelik, bakır, alüminyum, petro-kimya ve kimya, inşaat malzemeleri gibi temel ara mallarda gözlenmiştir. Kamu sektörü, çoğu kez maliyetlerin altında fiyatlandırdığı temel girdilerde özel sanayinin ve (yapay gübrede olduğu gibi) tarımın girdi ihtiyacını ucuza karşılamaya çalışıyor ve bu politikalar ekonominin temel dengelerine ve bölüşüm ilişkilerine özel damgalar vuruyordu.

İlk bakışta ekonominin dışa bağımlılığını zaman içinde azaltacakmış gibi görünen bu sanayileşme biçimi, beklenenin zıddı bir sonuç vererek, ekonominin ithalata bağımlılığını artırmıştır. Gerçekten de Birinci Beş Yıllık Plan döneminde, makro-ekonomik düzeyde pozitif ithal ikamesi gerçekleşmiş; ancak sonraki yıllarda toplam arz (ve GSMH) içinde ithalatın payı genel olarak artma eğilimi göstermiştir. Bu olgunun arkasındaki tek etken, çoğu zaman ileri sürüldüğü gibi, doğrudan ve dolaylı ithal gereksinmesi çok yüksek olan dayanıklı tüketim malları sektörünün hızlı genişleme temposu

değildir. Aynı derecede önemli bir diğer etken, **yatırım malları** kesiminde sağlanan genişlemenin **ara-mallardan** geride kalması nedeniyle yüksek bir yatırım temposunun daima aşırı bir ithal faturası gerektirmesinde aranmalıdır. Nihayet, ucuz petrol fiatları bir bütün olarak ithal malı enerji türlerine bağımlı bir sınaî yapı kurulmasında etkili olmuş; hızlı sanayileşme temposu daima yüksek bir petrol faturası ile sürdürülebilmiştir.

Ekonomide pozitif ithal ikamesinin gerçekleşememesinin sonuçları ihracatta sağlanacak gelişmelerle hafifletilebilirdi. Ancak bu yıllar, ihracatın millî gelir içindeki göreli payının çok düşük kaldığı ve hatta gerilediği bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Kambiyo ve dış ticaret politikalarının bir bütün olarak ithal ikamesine ve yukarıda açıkladığımız gibi ithal girdilerle beslenen iç piyasaya yönelik sanayi kollarına hizmet ettiği bu dönemde bu sonuç belli ölçülerde beklenmelidir. İhracatın göreli zayıflığının arkasında yatan bir diğer nesnel zorlama, iç pazara dönük bir sanayileşme sürecinin oldukça ileri aşamalarına kadar, ihracatın geleneksel tarım ürünlerinden oluşmaya devam etmesi gereğinden doğmakta idi. Dünya piyasalarında önem taşıyan hammaddeler bakımından güçlü bir tabana sahip olmayan Türkiye'de bu ürünlerin büyüyen ekonominin daha da hızla büyüyen döviz ihtiyacını karşılaması beklenemezdi. İhracatta anlamlı bir gelişmenin sınaî ürünlere dayanması zorunlu idi. Ancak bunun, teknoloji ve maliyet koşulları fazla handikaplı olmayan ve iç pazardaki talebin üzerinde üretim kapasitesine ulaşmış sınaî üretim kolları için mümkün olabileceği ortadadır. Sınaî gelişme belli bir olgunluk derecesine henüz gelmemiş iken iç pazardaki talep düzeyini deflasyonist politikalarla kısan ve devalüasyon, reel ücretlerin dondurulması veya ihracatın sübvansiyonu gibi yöntemler uygulayarak maliyetlerle ilgili handikapları yapay olarak aşan iktisat politikası önlemleri ise geçici ve kısa dönemli çözümlerdir. Sınaî ürünler ihracatının ciddi ve sürekli bir ilerleme göstermesinin nesnel koşulları, sanayileşme sürecinin belli bir eşiği aşacak düzeye ulaşmasında ve sınaî yatırımlarda modern teknoloji ve optimum ölçeklerin gerçekleşmesinde yatar. Nitekim Türkiye'de bu nesnel koşulların bir bölümünün gerçekleşmesi ancak 1970 sonrasında gözlenmiş; sınaî üretimin çeşitlenmesi ve genişlemesinin zorunlu bir sonucu olarak, toplam ihracatta sınaî ürünlerin payı, 1960'lı yıllarda % 13-18 arasında oynarken bu pay 1970'li yıllarda % 20 - % 39 arasında oynamaya başlamıştır.

Aşırı ithal bağımlılığı ve ihracattaki göreli durgunluğa rağmen 1962-1976 arasında düzgün ve yüksek bir büyüme temposunun sürdürülebilmesinin temel nedeni, ekonomiye önemli boyutlarda dış

kaynak enjekte edilmesi olmuştur. Kısa ve uzun vadeli krediler ve dış yardım 1962-1974 arasında genellikle 300 ve 500 milyon dolar civarında seyretmiş; 1975-1976 yıllarında ise 1 milyar dolara yaklaşmıştır. Bir diğer «dış» kaynak ise, Avrupa'daki Türk işçilerinin gönderdiği dövizlerdir. Ülke dışında kazanılan bir gelirin Türkiye'ye transferi olduğu için işçi dövizlerinin de «dış kaynak» sayılması kanımızca doğru olur. 1965-1969 arasında 100 milyon dolar civarında oynayan işçi dövizleri, 1970'li yıllarda hızla artarak 1 milyar dolar eşiğini aşmış ve dış ticaret açığının kapatılmasında en önemli kalem haline gelmiştir. Sözü edilen dış kaynaklarla kapatılan dış ticaret açığının millî hâsılaya oranı 1970'li yıllarda hızla artmış ve 1974-76 yıllarında % 8'i aşmıştır. Dönemin başlarında GSYİH içindeki payı % 15'in altında iken, dönem sonunda % 20'leri aşan sabit sermaye birikimi içinde dış ticaret açığının oranı da 1962-76 ortalaması olarak % 21.9'u bulmaktadır. Ne var ki, bu dönem boyunca dış kaynak sağlamanın göreli olarak kolay olması, ekonominin ithal bağımlılığının kronik bir hal almasına ve ihracatın ihmaline önemli katkılar yapmış; «nasıl olsa dış kaynak bulunabileceği» bilinci, döviz kazancına veya döviz tasarrufuna dönük çabaları peşinen baltalamıştır. Bu saptamalar, bu yılları bir bütün olarak dışa bağımlılığın arttığı bir dönem olarak nitelendirmemize hak verdirir.

1962-1976 döneminin bir diğer belirleyici özelliği siyasî rejimin, «popülist» denebilecek bölüşüm politikalarına angaje olmasıdır. Bu politikalar, geniş halk kitlelerinin siyaset sahnesinde rol almasına imkân veren çok partili parlamenter rejimin bir sonucudur. Büyük toprak unsurlarından, ticaret ve sanayi sermayesinden oluşan ve zaman içinde büyük çalkantılar göstermeyen bir iç dengeye sahip olan egemen güçler bloku, siyasî iktidara ve tüm iktisat politikalarına hükmetmektedir ama bu, siyasî rejimin zorunlu kıldığı belli kısıtlamalar içinde gerçekleşmektedir. Bu kısıtlamaların iktisadî ve sosyal politikalara yansıması, genel oy mekanizması yoluyla kıyasıya bir iktidar çekişmesi içinde olan siyasî partilerin işçi ve köylü kitlelerinin (zaman zaman baskı grupları olarak kamuoyuna iletilen) isteklerine duyarlı olmaları biçiminde ortaya çıkar. Böylece egemen blokun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları arasında belli bir denge sağlanmış olur. Bu dengenin, egemen blok aleyhine bozulma ihtimalinin güçlendiği durumlarda, rejim-dışı müdahalelerle durum «düzeltilmiş»tir.

Dönemin iktisat politikalarına damgasını vuran ithal ikameci sanayileşme, sözünü ettiğimiz dengenin bir ürünüdür. İthal ikamesi süreci iç pazarın genişliği ve canlılığı üzerine inşa edilmiştir ve bu modelde ücretler bireysel kapitalist için bir maliyet unsuru olmak-

la birlikte, bir bütün olarak sermaye için yeniden üretim sürecini sürükleyen bir talep unsurudur. Böylece, ücretleri **siyasi** yöntemlerle baskı altında tutmak için (örneğin ihracata dönük sanayileşme modellerinin aksine) bir zorunluluk yoktur. Grev hakkını içeren toplu pazarlık sistemi ve yaygın sendikalaşma, işçi sınıfının reel gelirlerinde zaman içinde sürekli artışları güvence altına almıştır. Kamu iktisadî teşebbüslerinde ücret taleplerine karşı «gevşek» davranma eğilimi egemendir; zira bu uygulama işçi gelirlerini artırırken hiçbir grubun göreli durumunu doğrudan doğruya bozmaz; icra ettiği bölüşüm etkileri dolaylı ve karmaşık bir mekanizma ile gerçekleşir. Benzeri bir gözlem KİT'lerin «gevşek» (ve örneğin milletvekillerinin veya Parti il başkanlarının kartvizitleri sayesinde işe alınma sonucunu doğuran) istihdam politikaları için de yapılabilir. Ancak bu politikaların sonuçları kamu kesiminde çalışan işçilerle sınırlı kalmaz; zira, işgücü piyasası bir bütündür. Bu piyasanın bir bölümünde (kamu kesiminde) izlenen yüksek ücret politikalarının piyasanın tümünü, dolayısıyla özel kesimi aynı doğrultuda etkilemesi kaçınılmazdır.

Popülist politikaların bir diğer yansıması, Türkiye'nin oldukça ileri bir sosyal güvenlik sistemi kurabilmiş olmasıdır. Böylece işçi sınıfı, ücret dışında önemli güvencelere ve parasal olmayan gelir türlerine kavuşabilmiştir. Farklı bir ifadeyle, istihdam karşılığında toplumun ve işverenin üstlendiği yükümlülükler ile işçinin eline geçen çıplak ücret arasında önemlice bir marj oluşabilmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonunda, dönem sonuna gelindiğinde Türkiye benzer gelişme düzeyindeki azgelişmiş ülkeler arasında göreli olarak yüksek ücretli grupta yer almıştır: 1970'li yılların içinde dış pazarlara dönük sanayileşmenin en başarılı ülkesi olan Güney Kore'de saatlik ücretler, Türkiye'deki ücretlerin yarısından düşük kalmıştır.

Popülist politikalar, kırsal kesimde de benzer sonuçlar yaratmıştır. Bu dönemde tarımsal hâsılanın zaman içinde artan bir bölümü tarım satış kooperatifleri, Toprak Mahsulleri Ofisi, Tekel, Şeker Şirketi, Çaykur gibi kuruluşlar aracılığı ile pazarlanmaya başlanmış; böylece tarımsal fiyatların oluşumunda hükümetlerce saptanan ve yürütülen destekleme politikalarının etki alanı giderek genişlemiştir. Özellikle seçim öncesi yıllarda çiftçinin eline geçen fiyatlar, dış fiyatların ve kendiliğinden oluşacak iç fiyatların üstüne çıkabilmiştir.

Popülist iktisadî ve sosyal politikaların egemen güçler bloku için ciddi sorunlar yaratmamasının bir koşulu, korumacı politikalardan doğan göreli fiyat avantajlarından sanayi ve ticaret sermayesinin olduğu gibi yararlanmasını önleyecek engellerin doğmaması idi.

Teorik olarak daima varolan, fiyatlar (dolayısıyla kârlar) üzerindeki denetim yetkisi, bu nedenle kamu otoriteleri tarafından hiçbir zaman etkili bir biçimde kullanılmamıştır. Özel kesime girdi ve hizmet satan kamu işletmeleri fiyatlarının sistematik olarak düşük tutulması, sözü geçen fiyat avantajlarının piyasa ilişkileri içinde kamu kesimine intikal etmesini önlemiştir. Bir diğer koşul, kırsal kesimle ilgilidir ve burada **status quo**'nun korunmasını öngörür. Bu da, tarım kesiminin dolaysız vergilerden kural olarak muaf tutulması ve ilerici hareket ve akımlar tarafından sloganlaştırılan toprak reformuna dönük hiçbir ciddi adım atılmamasıyla gerçekleşmiştir. Esasen tarımdaki popülist politikaların piyasaya dönük büyük veya küçük tüm çiftçi gruplarının lehine sonuçlar verdiği de ortadadır.

Böylece oluşan ekonomik yapı içinde, ekonomik büyüme, geniş halk kitlelerine aşağı yukarı kesintisiz reel gelir artışları ile intikal etmiş; gelir **dağılımındaki** değişmeler ise sınıf mücadelelerinin ve egemen blok içi dengeleri ilgilendiren tâli bölüşüm süreçlerinin sonucu olarak belirlenmiştir. Genellikle herkesi belli ölçülerde hoşnut kılmaya dayanan bu model, 1971'deki askerî müdahaleyi saymazsak, 1977 yılındaki bunalım konjonktürüne kadar sürdürülebilmiştir. 1977-1979 yıllarını kapsayan bu yeni bunalımı, bu bölümün 5. ve son kesiminde ayrı bir alt-dönem olarak inceleyeceğiz.

2

1962-1976 yıllarının iktisat politikaları bakımından ana uğraklarını, dönemi kapsayan beş yıllık planların temsil ettiği alt-dönemlere göre incelemek fazla yararlı değildir. Zira bu planlardan sadece birincisi diğerlerinden kısmen farklı bir yaklaşımı içerir. 27 Mayıs ertesinde planlama örgütünü kuran ve bir süre yönlendiren devletçi-reformcu aydınların damgasını taşıyan Birinci Beş Yıllık Plan, büyümenin sürükleyici gücü olarak kamu yatırımlarını ve devlet işletmeciliğini görüyor; ithal ikameci sanayileşmeyi tüm sektör politikalarını yönlendiren açık bir stratejik tercih olarak ortaya koyuyordu. Buna karşılık, Yalçın Küçük'ün «sarı plan» olarak nitelendirdiği İkinci Plan ve aynı yaklaşımı sürdüren Üçüncü Plan, özel birikimi yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla ön plana çıkarıyor; kamu kesimini esas olarak özel kesimi destekleyici bir işlevle sınırlıyor; sosyal hedefleri giderek arka plana kaydırıyordu. Ancak dönemin tümü itibariyle sermaye birikiminin millî hâsılaya oranı % 16.9'u bulmuş ve bunun yaklaşık beşte biri dış kaynaklarla finanse edilmiştir.

1960'lı yıllar, dış ticaret rejiminin büyük ölçüde, sabit bir döviz kuru, kambiyo kontrolleri ve kotalarla yürütüldüğü bir zaman

kesitidir. Döviz kuru uzun süreler sabit kalmakta; ancak farklı işlemler için farklı döviz fiyatları uygulanması anlamına gelen katlı kurlar kural haline gelmektedir. Turist harcamaları, lüks tüketim malı (örneğin otomobil) ithali genellikle resmî kurdan fiilen daha pahalı işlem görmüş; belli malların ithal vergileri ve ithalattan alınan damga resimleri, efektif döviz kurunu pahalılandırmış; buna ek olarak ithalatçıların Merkez Bankası'na yatırmak zorunda oldukları teminat, ithal değerinin zaman zaman % 50'sine çıkarılarak, yabancı paranın ucuzluğu telâfi edilmeye çalışılmıştır. Buna karşılık yatırım malları ve sınaî hammadde ithalatı ithal vergilerinden muaf tutulmuştur. Yasaklar ve izinlerden oluşan ve her aşamada idarî kontrolleri gerektiren bu politika modeli, bir yandan plan öncelikleri doğrultusunda selektif önlemler içerir; öte yandan da, izin ve yasakların çok büyük ekonomik avantajların doğmasına ya da önlenmesine yol açması nedeniyle, devlet mekanizmasının büyük çıkarlar karşısında yozlaşmasının nesnel koşullarını oluşturur.

Kronik dış açıklara dayanan gelişme süreci, 1961 yılında OECD bünyesinde kurulan Türkiye'ye yardım konsorsiyumu ile dış denetim altında tutulmuştur. 1968'den itibaren dış çevreler, IMF aracılığı ile devalüasyon ve dış ticaret rejiminin liberalleşmesi yönünde etkiye başlamışlardır. 10 Ağustos 1970'te 1 dolar resmen 9 TL'den 15 TL'ye çıkarılarak; ithal teminatları ve damga resimleri düşürülerek ve liberasyon listeleri genişletilerek dış telkinler doğrultusunda bir operasyon yapıldı. Ancak, 10 Ağustos kararlarının, geleneksel IMF modeli doğrultusundaki eksiklerinin giderilmesi, yedi ay sonra, yani 12 Mart 1971 sonrasında oluşan yarı-askerî rejimin grevleri ve toplu sözleşmeleri askıya alması ve ücretleri dondurması sonunda gerçekleşmiştir.

1970-1975 arasında, TL'nin dış değeri düşürülmemiş; hatta ABD' nin devalüasyona gitmesi sonunda dolar 13.70 TL'ye kadar düşmüştür. 1975-77 arasında ise mini-devalüasyonlarla dolar 17.50 TL'ye çıkarıldı. 1970-1974 arası, işçi dövizlerindeki ani sıçrama ve 10 Ağustos kararlarından sonra dış kredilerin artırılması nedeniyle, dış tıkanıklıkların asgariye indiği bir alt-dönemdir.

Petrol fiyatlarındaki ani sıçrama bu rahat gidişe son verdi. Türkiye'nin 1974-sonrasında tüm dünyanın sürüklendiği ekonomik bunalıma tepkisi, bu arada çok gerginleşen siyasî rekabetin yarattığı sürekli bir seçim ekonomisi atmosferi içinde, bunalımın ülke ekonomisine yansımasını ne pahasına olursa olsun ertelemeye çalışmak oldu. Ham petrol fiyatının dünyada üç misli arttığı bu yıllarda Türkiye'de petrol türevlerinin fiyatları pek az değiştirildi. Türkiye ekonomisinin alışkın hale geldiği dış kaynak türlerinde meydana gelen

tıkanmaya rağmen, ticarî kredilerle ve özellikle Dövize Çevrilebilir Mevduat (DÇM) adını taşıyan pahalı bir kısa dönemli borçlanma yöntemiyle ithalat hacmi artırılmaya çalışıldı. Dünya ekonomik bunalım içinde debelenirken Türkiye ekonomisi bu yapay yöntemlerle 1975 ve 1976'da % 8 dolaylarında büyümekte idi. Bu büyümenin zorlama niteliği, 1976 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranının 1/3'e düşmesi ile ortaya çıkıyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz «popülist» iktisat politikalarını dış tıkanmalardan kaynaklanan bir bunalım konjonktürüne gidilirken sürdürmek imkânsızlaşmakta idi. Farklı bir ifade ile, artan siyasî istikrarsızlık ve partiler arası çekişmenin şiddetlenmesi biçiminde tezahür eden politik güçlükleri yapay bir refah konjonktürü yaratarak aşmaya çalışan Demirel çizgisinin başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı. Nitekim bu zorlamaların genel seçim koşullarında sürdürüldüğü 1977 yılı, ertelenmiş ekonomik bunalımın nesnel olarak da patlak verdiği yıl olmuştur.

3

1962-1976 döneminin nicel göstergelere göre yapılan bir çözümlemesinden aşağıdaki saptama ve sonuçlar çıkıyor:

Bir kere, millî hâsılada bir önceki döneme göre yüksek bir büyüme gerçekleştiğini gözlüyoruz. Dönemin tümü için yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 6.6'dır. Bu gelişme yıllık ortalaması % 10 dolaylarında kalan fiyat artışları ile yan yana yürümüştür. Fiyatlar konusunda ilginç bir saptama, döviz kurunun sabit tutulduğu 1960'lı yıllarda enflasyon oranının % 5 dolaylarında dolaştığı; devalüasyonu izleyen ve göreli esnek kurların uygulandığı 1970 sonrasında ise aynı oranın % 15'i aştığıdır. Ancak, bu gözlemin tek başına bir nedensellik çıkarsaması olarak yorumlanamayacağını da belirtelim.

Millî gelirdeki gelişmeye bu dönem içinde sanayi kesimi tarımdan daha fazla katkı yapmıştır. Yıllık sınaî büyüme hızlarının ortalaması % 9.6; tarımınki ise % 3.9'dur. Millî hâsılanın bileşimi böylece sanayi lehine değişmiştir. 1960-61'de sanayinin (cari fiyatlarla) GSMH'den payı % 17.5 iken, bu oran 1975-76'da % 21.2'ye yükselmiştir. Tarımın payı ise aynı yıllar arasında % 36.5'ten % 27'ye düşmüştür. Hemen belirtelim ki sabit fiyatlarla yapılan bir hesaplama sanayinin payında daha da büyük bir artış ortaya koymaktadır. Bunun nedeni, aşağıda açıklanacağı gibi, bu dönemde tarımsal fiyatların sınaî fiyatlara göre daha hızlı artmasıdır.

Ancak bu dönemde millî hâsılanın yapısında meydana gelen en çarpıcı değişme, hizmetler kesiminin kaydettiği aşırı şişmedir. 1960-1961 ortalaması olarak hizmetlerin millî hâsıladan payı % 46

iken, 1975-76'da bu oran % 51.7'ye yükselmiş; ekonominin üretken olmayan kesimi, böylece, sanayiden daha büyük bir hızla genişlemiştir. Bu genişlemenin daha da çarpıcı bir özelliği, istihdam alanında gözlenmektedir. 1960 nüfus sayımına göre hizmetlerin faal nüfustan aldığı pay % 15.4 iken 1975'te aynı oran % 25.1, 1980'de % 29.5 olmuştur. Sanayinin faal nüfustan payı ise aynı yıllarda % 9.6, % 11.0 ve % 12.5 olarak saptanmaktadır. Dolayısıyla, sanayileşme sürecinin istihdam yaratma yeteneği sınırlı kalmış; çalışanların giderek artan bölümleri geçimlerini üretken olmayan faaliyetler içinde sağlar olmuşlar; kentleşme sanayileşmenin önünde gitmiştir.

Üretken olmayan faaliyetlerdeki aşırı şişkinleşme olgusunun ekonomik bir çözümlemesi bugüne kadar yapılmamıştır. Bu olguyu açıklayabilecek iki etken üzerinde durabiliriz. Bir kere, sanayi ile hizmetlerin büyüme hızları arasındaki fark, ithal ikameci bir gelişme sürecini giderek yükselen bir ithal eğilimi ile sürdüren bir ekonomide, ithal malları üzerinde doğan yüksek kârların sanayi sermayesinden ziyade ticaret sermayesine intikal ettiğini gösteren dolaylı bir kanıt olarak değerlendirilebilir. İkincisi, göreli olarak modern, sermaye-yoğun teknoloji kullanan sanayi, devlet kesiminin «gevşek» istihdam politikalarına rağmen tarımın «ihraç ettiği» nüfus fazlasının pek küçük bir bölümünü emebilmekte; ancak, ekonomi, geri kalan nüfus fazlasına bir hayat alanı sağlayacak marjinal-verimsiz faaliyet biçimlerini türetecek esnekliği gösterebilmektedir. Çok yaygın bir mülksüzleşme-proleterleşme sürecine dayandığı için şiddetli sınıf kavgalarıyla iç içe girmiş olan Batı Avrupa sanayileşmesi ile karşılaştırıldığında, bu esnek gelişme biçiminin belirgin farklar içerdiği söylenebilir. Bir kere, tarımda küçük mülkiyet-küçük işletme biçimlerinin Türkiye'de çok daha yaygın ve kalıcı bir özellik taşıdığı söylenebilir. Bu yapı, nüfus fazlasının kırsal kesimle ekonomik bağlarını koparmadan; hatta tarımı zorunluluk halinde başvurulabilecek bir dayanak olarak görmenin güvencesi içinde kente kaymasının imkânlarını yaratmaktadır. Sadece sanayileşmeye dayalı bir kentleşme, bu nüfus akımını sanayi işçiliği ile işsizlik seçenekleri arasında karşı karşıya bırakarak sınırlayacak iken, hizmetlerin ve marjinal-verimsiz faaliyetlerin şişkinliği böyle bir sınırlamayı önemli ölçüde gevşetebilmektedir. Gecekondu bölgelerinde kırsal hayatı kısmen de olsa yeniden üretebilen; köyle kuvvetli ekonomik bağları süren; ailenin çeşitli bireyleri farklı zamanlarda dolmuş kâhyalığından işportacılığa; hizmetçilikten pazarcılığa; bekçilikten pavyon fedailiğine kadar çok farklı biçimler içinde hayatlarını sürdürebilen aşağı sınıflara dayalı bir kentleşme süreci, sanayi devriminin her an patlamaya hazır barut fıçılarını andıran ve proleterya-burjuvazi çe-

lişkisi üzerine kurulu Batı Avrupa kentleşmesine göre egemen sınıflar açısından önemli istikrar unsurları taşımaktadır.

Doğrudan doğruya sanayinin gelişme biçimine bakacak olursak, bu dönemde en hızlı büyüyen üretim kollarının dayanıklı tüketim malları ve ara-mallar üreten kollardan oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Sanayi sayımlarının büyük boyutlu işletmelerle ilgili verilerinin, üretim kolları, üretim değeri ve işçi sayısı bakımından bir dökümü, kamu kesimi ile özel kesim arasındaki ayrım da dikkate alınarak yapıldığında ortaya çıkan bulgular Tablo III, IV ve V'te özetlenmektedir.

Tablolardaki verilerden şu eğilimleri saptamak mümkün olmaktadır: Bir kere, 1963-1980 arasında sanayinin en hızlı gelişen alt-kesimlerinin dayanıklı tüketim malları ile ara-mallar olduğu anlaşılmaktadır. Dayanıklı tüketim mallarının göreli gelişme hızı, ara-mallar üreten alt-kesiminkinden yüksektir. Bu, ithal ikamesinin, bu bölümün ilk kesiminde anlatılan gelişim biçimini doğrulayan bir bulgudur. Ara mallar ve yatırım malları üreten alt-kesimlerin gelişme hızı, sanayileşme sürecinin modernleşme ve derinleşme yönündeki ilerlemesini yansıtır. Ancak bu ilerlemenin yetersizliği, 1963-1980 arasında **yatırım malları** üreten sanayi kollarının toplam sanayi içindeki payının üretim değeri bakımından % 8.4'ten % 7.5'e; işçi sayısı bakımından ise % 12.2'den % 9.9'a düşmüş olması ile ortaya çıkıyor. Bu saptama, sanayinin dışa bağımlılığının süregeldiğini de ifade etmektedir. Bu yetersizliğe rağmen, 1970'li yılların sonunda Türkiye'de ara-malı ve yatırım mallarının imalat sanayii içindeki payının üretim değeri bakımından % 50'yi bulmuş olması önemli bir gelişmedir.

İkinci bir saptama, devlet kesiminin sanayi kesimi içindeki işleviyle ilgilidir. 1930'lu yılların tekel ürünlerinde, şeker ve tekstildeki devlet yatırımlarının uzantısı olarak yaygın tüketim mallarında odaklaşan devlet sanayiinin görüntüsü, 1960'lı yılların başında hâlâ sürmektedir: Yaygın tüketim malları, devlet sanayiinin içinde % 50'nin üzerinde bir pay almakla; bu üretim kolları içinde devlet sanayiinin payı ise % 35 - % 40 arasında görünmektedir. 1980'e gelindiğinde ise, devlet sanayii esas olarak ara-mallara yönelmiştir ve kamu kesiminde sağlanan üretim değerinin 2/3'ü bu alt-kesimde yığılmıştır. Böylece, devlet sanayii, ekonominin diğer alanlarına ve öncelikle özel sektöre temel girdileri sağlama işlevi yüklenmiş ve bu nedenle KİT'lerin fiyat politikası çok önemli bölüşüm ve kaynak tahsisi sonuçları yaratan kritik bir karar ve çekişme alanı haline gelmiştir.

Üçüncü bir saptama, bu dönemde sanayide kamu kesiminin gö-

TABLO III İMALAT SANAYİİNİN YAPISI : 1963, 1980

	Üretim Değerinden Paylar (%)					İşçi Sayısından Paylar (%)				
Yıllar	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam
1963	66.7	4.4	20.5	8.4	100	65.4	3.7	18.7	12.2	100
1980	39.8	10.1	42.6	7.5	100	54.2	11.1	24.8	9.9	100

TABLO IV DEVLET SANAYİİNİN YAPISI : 1963, 1980

	Üretim Değerinden Paylar (%)					İşçi Sayısından Paylar (%)				
Yıllar	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Toplam
1963	53.3	0.4	36.5	9.8	100	57.0	0.2	24.1	18.7	100
1980	29.2	0.1	64.5	6.2	100	53.9	2.3	33.3	10.5	100

TABLO V DEVLET SANAYİİNİN ALT-KESİMLERDEN PAYI : 1963, 1980

	Üretim Değerinden Paylar (%)					İşçi Sayısından Paylar (%)				
Yıllar	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Tüm Sanayi	Y.T.M.	D.T.M.	A.M.	Y.M.	Tüm Sanayi
1963	35.3	4.0	78.9	51.6	44.2	39.2	2.3	57.9	69.0	44.9
1980	26.7	0.1	55.2	30.3	36.4	36.1	7.7	48.8	38.8	36.4

Kısaltmalar : Y.T.M. : Yaygın tüketim malları
D.T.M. : Dayanıklı tüketim malları
A.M. : Ara-mallar
Y.M. : Yatırım malları

Kaynak : Çeşitli İmalat Sanayii Sayımlarından yaptığımız hesaplamalar.

reli olarak daralma eğilimi içinde olduğudur. Gerek istihdam, gerek üretim değeri bakımından büyük imalat sanayiinde kamu kesiminin payı 1963'ten 1980'e % 44 - % 45 dolaylarından % 36.4'e düşmüş ve bu gerileme tüm alt-kesimleri kapsamıştır. 1980'e gelindiğinde devlet sanayii sadece ara-mallarda özel sanayiden daha geniş bir yer kaplamaktadır. Yatırım mallarında devlet sanayiinin göreli gerilemesi, bu alt-kesimin genel durağanlığının da bir nedeni olarak görülebilir.

Bu döneme ait dış ticaret göstergeleri, 1946'dan itibaren ekonominin değişmeyen bir niteliği haline gelen kronik dış açıkların ve aşırı ithal bağımlılığının süregeldiğini ortaya koymaktadır. Ekonominin dışa bağımlılığının ana göstergeleri bu dönem boyunca bozulma eğilimi içinde olmuştur: GSMH'de ithalatın payı 1962-1976 süresi içinde artma; ihracatın ithalatı karşılama oranı ise azalma eğilimi göstermektedir. Birinci oran, 1960-1961'de % 7 iken, 1975-1976'da % 12.6'ya çıkmış; ikinci oran ise aynı yıllar arasında % 68.5'ten % 33.9'a düşmüştür. GSMH'de ithalat payının artması, sınaî yatırımlarda ithal ikamesinin **öncelik taşımasına rağmen,** bu dönem boyunca makro-ekonomik anlamda ithal ikamesinin **gerçekleşemediğini** ortaya koymaktadır. Bu bakımdan ekonominin artan dışa bağımlılığının, bazı iktisatçıların iddia ettiği gibi **aşırı** ithal ikamesinden değil, **yetersiz** (ve yanlış) ithal ikamesinden doğduğunu söylemek daha doğru görünmektedir. Böylece, ulusal ekonomi dış kaynak bulabildiği sürece büyüyebilmiş; ihracatın potansiyel olarak en dinamik kesimi olan sınaî ürünlerde dışa yönelme ancak 1970'li yılların ortalarına doğru başlayabildiği için, dış ticaret açıkları büyümüş ve dış kaynak ihtiyacı millî gelirden daha fazla artmış; normal kredi kanallarının yetersizliğini gidermek için işçi dövizleri ve Dövize Çevrilebilir Mevduat hesapları ile sağlanan sıçramalarla 1973-1976 yılları «idare» edildikten sonra bunalım kaçınılmaz hale gelmiştir.

4

1962-1976 yıllarında gelir dağılımı, bir yandan bölüşüm süreçlerinin iç dinamikleriyle, öte yandan döneme egemen olan ithal ikameci-korumacı-popülist politikaların etkileriyle biçimlenmiştir. Tablo VI, 1962-1976 döneminin çeşitli bölüşüm göstergelerini özetlemektedir.

TABLO VI BAŞLICA BÖLÜŞÜM GÖSTERGELERİ: 1962-1976

Yıllar	Reel Ücretler (1) Sanayi Sayımları ve Toptan Eşya Fiyatlarına Göre	(2) SSK Verileri ve Geçinme İndekslerine Göre (a)	(b)	(3) Sınaî Katma Değerde Ücret Payı (%)	Tarımın Ticaret Hadleri Genel (4) A	(5) B	Tekil Ürünler (6) Buğ.	(7) Pam.	(8) Tüt.
1960-61	—	100	—	—	100	100	100	100	100
1962	—	108	—	—	102	112	125	105	151
1963	100	116	100	31.3	105	118	126	106	232
1964	105	124	107	31.6	104	113	120	97	169
1965	108	130	112	27.5	100	117	130	94	137
1966	115	134	116	28.0	105	116	119	88	150
1967	120	139	120	25.5	102	120	119	98	138
1968	127	152	131	25.2	104	120	115	90	133
1969	—	163	141	—	108	122	113	87	127
1970	143	168	145	25.9	112	128	111	98	121
1971	154	158	136	25.5	105	130	111	105	112
1972	141	150	130	24.1	113	125	101	104	120
1973	141	159	137	27.1	132	130	95	126	116
1974	138	167	144	27.0	131	129	119	128	144
1975	167	173	149	28.7	136	126	113	116	209
1976	175	204	175	31.7	145	117	101	123	190

Açıklamalar: 1. ve 3. sütunlar DİE'nin yıllık imalat sanayii sayım ve anketlerinden ve Ticaret Bakanlığı Konjonktür Dairesi Toptan Eşya Fiyatları indekslerinden; 2. sütun, SSK ücret verileri ve DİE Ankara geçinme indekslerinden yaptığımız hesaplamalar. 4-8. sütunlar Varlıer (1978)'den türetilmiştir. 4. sütun millî gelir serilerinin tarım ve sanayi sektörlerine ait zımnî fiyat deflatörlerinden; 5-8. sütun ise Varlıer'ce hesaplanan çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin ödediği fiyatlara ait indekslerden hesaplanmıştır.

Ana sektörlerin göreli durumlarındaki değişmeler sözü geçen politikaların zaman zaman karşıt yönde işleyen etkilerinin bir bileşkesi olmaktadır. İthal ikameci-korumacı politikaların etkisi altında sanayinin tarımdan çok daha hızla büyüdüğünü önceki kesimde açıkladık. Aslında, bu politikaların, korumacılığın yerli sanayiye sağla-

dığı avantajlar nedeniyle göreli fiyatların sanayi lehine dönmesi sonucunu vermesi beklenirdi. Üstelik, tarım kesiminde daima çok geniş bir alan kaplamış bulunan küçük üreticilik, piyasa (ve fiyat) ilişkilerinde çiftçiyi kronik olarak handikaplı tutacak yapısal özellikler taşır. Ne var ki, burada tarıma dönük popülist politikaların etkileri baskın çıkmış görünmektedir. Giderek yaygınlaşan taban fiyat ve destekleme politikaları, dönem boyunca tarım-sanayi fiyat ilişkilerinin tarım lehine dönmesine katkıda bulunmuş olsa gerektir. İç ticaret hadlerini hesaplayan Varlıer'in Tablo VI'da sunduğumuz bulgularına göre, 1960-1961 100 kabul edilirse, 1975-1976'da tarımın ticaret hadleri 122 olmaktadır. Millî gelir serilerinden hesaplanan zımnî fiyat deflatörlerine göre, tarım-sanayi fiyat indekslerinin oranı aynı dönem sürekli olarak yükselerek 100'den 141'e çıkmıştır. Ancak açıkça belirtelim ki, bu bulguların ekonominin içsel süreçleri ve iktisat politikaları açısından doyurucu bir kuramsal açıklaması henüz yapılmamıştır.

Daha önce incelediğimiz, üç tarım ürününün göreli fiyatları incelenirse, dönem sonunda tütünün pamuktan, pamuğun ise buğdaydan daha iyi bir duruma ulaştığı; ancak her üç ürünün fiyatlarının tarım-dışı fiyatlara göre ilerlemiş olduğu gözlenmektedir. 1975-1976' da Varlıer'in «çiftçinin ödediği fiyatlara göre» hesapladığı ürün ticaret hadleri (1960-1961'e göre) buğdayda 107, pamukta 120, tütünde 200'dür. Ancak, 1960-61 ile dönemin son yıllarını karşılaştırmak yerine dönemin **tümünü** dikkate alarak göreli ürün fiyatlarını incelersek, buğday fiyatının 1960'lı yıllarda, 1970'li yıllara göre daha yüksek olduğunu, ancak daima 1960-61 göreli durumundan daha iyi bir durumu sürdürebildiğini; pamuğun ise, tersine, 1960'lı yıllarda gerileyip 1970'li yıllarda ilerlediğini; tütünün ticaret hadlerinin ise genellikle 1960-61'in çok üstünde seyrettiğini gözleyebiliyoruz.

Öte yandan genel olarak korumadan kaynaklanan fiyat avantajlarının, sanayi sermayesinden ziyade ithalata dönük ticaret sermayesine ve genel olarak hizmetler kesimine intikal ettiği söylenebilir. 1960-1961'de millî hâsıla içinde hizmetlerin payının, 1975-1976 ile karşılaştırılması bu payın sabit fiyatlarla % 4.6, cari fiyatlarla % 5.7 arttığını göstermekte; sanayinin payının ise aynı dönemde sabit fiyatlarla % 8.7, cari fiyatlarla % 3.8 genişlediği saptanmaktadır. Tarım-dışı kesimin içindeki fiyat ilişkilerinin hizmetler lehine, sanayi aleyhine döndüğünü gösteren bu bulgu, korumacılıktan doğan (ve oldukça yüksek bir ara-malı, yatırım malı ithalat hacmi üzerine dayalı) fiyat avantajlarından sanayiden ziyade ticaret sermayesinin yararlandığı biçiminde yorumlanabilir. Ana sektörler içinde göreli fiyat ilişkileri en bozuk seyreden sanayi kesiminin bu duruma

düşmesinde, büyük imalat sanayiinde katma değerin % 40-% 50'sini üreten KİT'lerin düşük (ve bir bütün olarak ele alınırsa zararına) fiyat politikalarının belirleyici bir rolü olsa gerektir. Farklı bir ifadeyle, devlet sanayiinin izlediği fiyat politikası bu dönemde bölüşüm süreçlerinin önemli belirleyicilerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Mevduata enflasyon oranının altında, krediye ise enflasyon hızı ile genellikle başa baş faiz hadleri uygulayan bankalar sistemi ve bu uygulamayı belirleyen para politikaları, özel sanayi ve ticaret sermayesinin genişlemesinde finansman sorunlarından ciddi engeller doğmamasını sağlamıştır.

Kısacası, ithal ikamesi politikalarından (ve buna bağlı dış ticaret ve kambiyo kontrollerinden) doğan fiyat avantajları; devlet sanayiinin düşük fiyat politikalarının bu ürünleri kullanan üretken sektörlere (ve/veya tüketicilere) sağladığı ilave (rantlar»; düşük faizli kredi kullanarak genişleyen sermaye gruplarının sağladığı kazançlar, toplumsal artığın sermaye çevreleri arasında paylaşılma biçimlerini belirlemiştir.

Emekçi grup ve tabakalara dönük popülist bölüşüm politikalarının, tarım kesimine yansımasını yukarıda gözden geçirdik. 1963 yılından itibaren giderek yaygınlaşan özgür bir sendika hareketi ve grev hakkı ile desteklenen bir toplu sözleşme rejimi içinde oluşan işçi ücretleri, bu düzenin askıya alındığı 12 Mart 1971'i izleyen bir iki yıl dışında her yıl reel olarak artmıştır: Reel ücretlerin gerilediği yıllar, SSK verilerine göre 1971 ve 1972, Sanayi Sayımı verilerine göre ise 1972 ve 1974'tür. Bu kısa kesintinin dışında ücretlerin ilerlemesi sürekli ve belirgindir. 1963 yılı 100 kabul edilirse 1976'da reel ücretler hem Sanayi Sayımları, hem SSK verilerine göre 175'e çıkmıştır.

Ancak, hayat standardındaki değişmeleri (ilerlemeleri) değil, net hâsıladan alınan payları (sömürü derecesini) saptamaya yönelik gelir dağılımı göstergeleri bakımından farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Sınaî katma değerden ücretlerin aldığı pay 1963-64'ten 1972'ye kadar sürekli olarak gerilemiş; dönem başında % 31'i aşkın iken 1972'de % 25'in altına düşmüş; böylece işçi sınıfının göreli durumu bozulmuştur. 1973'ten itibaren gelir dağılımı tersine dönmekte; ücretlerin payı her yıl artarak 1976'da yeniden dönem başındaki duruma ulaşmaktadır. Bu eğilimin, incelediğimiz dönemi izleyen yıllara da sirayet ettiği ve 1977-79 arasında ücret payının ortalama % 37.3'e çıktığı saptanmaktadır. Kısacası, dönemin sonuna yaklaşıldığında, işçi sınıfının ekonomik mücadelesi popülist modelin «hazmedebileceği» ödün marjlarını aşan başarılar elde etmeye ve geleneksel ekonomik dengeleri tehdit etmeye başlamış görünmektedir.

1977 yılında ilk belirtileri ortaya çıkan ekonomik bunalım 1979 yılının sonuna kadar bu bölümde incelediğimiz iktisat politikası modelinin ana çerçevesi içinde geçiştirilmeye çalışıldı. Bu nedenle, 1977-79 yıllarını bu bölümün ana konusu olan içe dönük, dışa bağımlı müdahaleci, ithal ikameci ve «popülist» modelin de bunalımı ve bir uzantısı olarak burada ele almak uygun görünüyor. Ekonomik bunalımın sonuçları, bir sonraki bölümde gösterileceği gibi, 1980'li yıllara da uzayacaktır. Ancak, o yıllar bunalım koşullarına öncekinden farklı bir siyasî rejim ve iktisat politikası felsefesi içinde yaklaşılan bir dönem olarak 1977-79 yıllarından ayrılırlar. 1970'li yılların sonlarının ülkenin sadece ekonomik değil, aynı zamanda çok ağır bir siyasî bunalıma sürüklendiği bir zaman aralığı olduğu ve 12 Eylül rejimine geçişin «resmî» gerekçesi olarak iktisadî sorunlardan ziyade «anarşi ve terör, kısır parti çekişmeleri ve parlamentonun felce uğraması» gibi siyasî sorunların kullanıldığı da malûmdur. Ancak biz burada bu yılları ve sonrasını iktisadî sorunlara ağırlık veren bir yaklaşım içinde incelemeye devam edeceğiz.

Yukarıda kısaca anlatıldığı gibi, 1974 sonrasında petrol fiyatlarındaki sıçramaya paralel olarak dünya ekonomisinin sürüklendiği durgunluk haline Türkiye sürekli bir seçim konjonktürü içinde, kısa dönemli borçlanma kanallarını sonuna kadar zorlayarak ve ithalat ve millî gelirdeki büyüme hızlarını sürdürmeye böylece çalışarak tepki gösterdi. Böylece, 1974-75 yıllarında planlı ve rasyonel anti-kriz önlemleri ile hafif atlatılabilecek ekonomik bunalım, üç yıl gecikme ile, fakat çok daha şiddetle geldi.

1977 yılında dış ticaret göstergeleri şiddetle bozulmuştur. İhracat bir önceki yıla göre 200 milyon dolar gerilerken, ithalat —adeta son bir çaba ile % 13 (660 milyon dolar) artırılmış; ihracatın ithalatı karşılama oranı % 30'a düşerken dış ticaret açığı 4 milyar doları aşmıştır. Millî hâsılanın % 5'e yaklaşan bir oranda büyümesine imkân veren ve kısa dönemli, yüksek faizli DÇM, banker borçları ve ticarî kredilerle mümkün kılınan bu zorlama, yıl sonu geldiğinde bütün kredi kanallarının tıkanması ile sonuçlandı ve petrol dahil tüm ithalatın peşin ödeme ile yapılması zorunluluğunu doğurdu.

Bu noktada iktidara gelen Ecevit hükümeti iki yıl boyunca önceki iktidarın ağır ekonomik mirası ile uğraştı. Beynelmilel sermaye çevreleri, yeni kredi kanallarının açılmasının ön koşulu olarak IMF ile standart bir istikrar politikası çerçevesinde anlaşmayı ileri sürüyor; hükümet ise, bunalımın faturasını emekçi sınıflara yıkan bu

türden bir programı bir «siyasî intihar» olarak görüyor ve direnmeye çalışıyordu.

Ancak iktidar, bunalım koşullarında uygulanabilecek bir «alternatif politika»ya ne kuramsal ne de politik bakımdan hazır değildi. Dolayısıyla bir yandan IMF kökenli telkinlere kısmî (ve gecikmiş) ödünler veren; öte yandan ithalat tıkanmalarından ve piyasadaki genel kargaşadan kaynaklanan güçlükleri, fiyat kontrolleri ve polisiye önlemlerle karşılamaya çalışan çelişkili ve tutarsız iktisat politikaları izlendi. Sonuç, yemeklik yağlardan benzine kadar uzanan bir dizi temel malda kuyruklar ve (malın cinsine göre değişen boyut ve biçimlerde) karaborsaların oluşması ve genel fiyat düzeyinin 1978'de % 53, 1979'da % 64 oranlarında artması oldu. 1977 sonunda Demirel hükümeti tarafından 17.50 TL'den 19.25 TL'ye çıkarılmış olan doların resmî kuru, Ecevit hükümetince 1978 Şubatında 25 TL'ye, 1979 Haziranında 47 TL'ye çıkarılıyordu. Böylece, 1946, 1958, 1970 yıllarındaki gibi istisnaî bir operasyon sayılan devalüasyon, 1977'den itibaren her yıl, gerekirse birkaç kez başvurulabilecek olağan bir ayarlama haline gelmekte idi. Ancak 1977'de Demirel ve daha sonra Ecevit hükümetlerince yapılan devalüasyonlar IMF tarafından yetersiz operasyonlar olarak değerlendirilmişlerdi; zira bunlar, standart IMF modelinin öğeleri olan, fiyatlar serbest bırakılırken ücretlerin ve tarımsal destekleme fiyatlarının dondurulması ve toplam talebin parasal önlemlerle daraltılması gibi unsurları içermemekte idi.

1978 ve 1979, dış kaynakların tıkanması nedeniyle ithalatta durgunluk gözlenen; millî hâsıladaki büyümenin giderek durduğu; ihracatta ise belli bir artış eğiliminin başladığı yıllardır.

Gelir dağılımında 1976 sonrasında meydana gelen gelişmelerin başında, ortaya çıkan kıtlık-karaborsa koşullarının etkisiyle aracı-ticarî kazançlarda gözlenen büyük artışlar geliyor. Devlet Planlama Teşkilâtı'nın 1980 programında yayımlanan tahminlerine göre hizmetler kesimine (yani ticarî ve aracı faaliyetlere) intikal eden ücret-dışı gelirlerin GSYİH içindeki payı 1975'te % 29.8 iken, 1979'da % 42.5'e çıkmıştır. Aynı dönem içinde sanayi kesimi içinde ücret-dışı gelirlerin (yani gayri safi kârların) GSYİH içindeki payı ise % 8.7'den % 7.6'ya düşmüştür.

1976-sonrası, göreli fiyatların tarım aleyhine, sanayi lehine döndüğü yıllardır. 1976 fiyat indeksleri 100 alınırsa, belli tarımsal fiyatları içeren «gıda maddeleri ve yemler» indeksi ile sınaî fiyatları içeren «sanayi hammaddeleri ve yarı mamulleri» indeksi arasındaki (ve tarım ticaret hadlerinin kaba bir göstergesi kabul edilebilecek olan) oran, 1977'de 97, 1978'de 85, 1979'da ise 68 olmakta; yani be-

lirgin bir biçimde tarım aleyhine dönmektedir. Tarım ticaret hadlerini millî gelir serilerinden hesaplarsak (ve yine 1976 100 alınırsa), gösterge 1979'da 69'a düşmekte, yani % 31 gerilemektedir.

Reel ücretler, sanayi anketlerine göre 1979'da, SSK istatistiklerine göre 1977'de azami noktaya ulaşmakta, bundan sonra gerilemektedir. 1976 = 100 alınırsa reel ücretler birinci seriye göre 1977' de % 20.1, 1978'de % 0.4; 1979'da ise % 5.6 artmış; ikinci seriye göre ise 1977'de % 2.4 arttıktan sonra, 1978'de % 7, 1979'da, % 13.6 gerilemiştir. (Ancak hızlı enflasyon yıllarında ilk serinin daha güvenilir olduğunu belirtelim.)

Aşırı enflasyonu içeren yıllarda reel ücretlerin gerilemesi beklenen bir gelişme olmakla birlikte, Türkiye işçi sınıfının enflasyonun hızlandığı 1970'li yıllarda bu gerilemeye karşı oldukça etkili bir mücadele verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu yüzden sanayi kesimi **içindeki** ücret/kâr ilişkisi 1970'li yılların ikinci yarısında sanayi sermayesi **aleyhinde** seyretmiştir. 1975 sonrasında sınaî kârların millî hâsıladaki payının gerilediğini yukarıda belirttik. Sınaî hammadde ve enerji arzında meydana gelen tıkanmalar nedeniyle sanayinin kapasite kullanım oranı düşmüş; çeşitli kurumsal, politik ve ekonomik nedenlerle istihdam aynı oranda düşürülmemiş; dolayısıyla emek verimliliği yükseltilememiştir. Bu koşullarda reel ücretlerin düştüğü bazı üretim kollarında dahi bölüşüm ilişkilerinin sanayi sermayesi lehine döndüğü söylenemez. Bir bütün olarak imalat sanayiinde ücretlerin katma değerden payı 1977'de % 36.9 1978'de % 37.7 ve 1979'da % 38.7 olmuş; ancak bu artış esas olarak kamu sektöründen kaynaklanmıştır. Özel sanayideki ücret/kâr ilişkilerine gelince, 1970-74 arasında katma değer içinde ortalama % 32.1 olan ücret payı, 1975-79 yıllarında % 34.1'e yükselmiştir. Ücret paylarındaki bu yükselme (ve kârların payının gerilemesi) sanayi burjuvazisini popülizmin bölüşüm politikalarına ve toplu sözleşme-grev hakkına veto çekmeye yönelten etkenlerden biri olarak görülmektedir. 24 Ocak 1980 kararları ile başlayan ve 12 Eylül sonrasında pekiştirilen yeni iktisadî politikanın arkasında bu doğrultudaki etken ve özlemlerin belirleyici olduğu, sonraki yıllarda açıkça ortaya çıkacaktır. Gerçekten de sermaye, 1980'li yıllarda askeri rejimi arkasına alarak karşı saldırıya geçecek ve 1960'lı ve 1970'li yıllara damgasını vurmuş olan bölüşüm ilişkilerini temelden değiştirmeye teşebbüs edecektir.

VIII. SONUÇ : BAZI ANA ÇİZGİLER

1

Türkiye'nin 1908-1980 yıllarının, yani 20. yüzyılın büyük bir bölümünü kapsayan bir zaman diliminin iktisat tarihi ne gibi ana çizgiler ortaya koymaktadır? Bu tarihin bize öğrettiği ilginç bilgiler kümesinin ötesinde, ne gibi temel eğilimler ortaya çıkmakta; bunlar ne türden genellemeler yapmaya imkân vermektedir?

Bizce bu genellemeleri üç grup altında toplayabiliriz. Birinci olarak, incelenen zaman süresi içinde üretim güçlerinin küçümsenmeyecek bir hızla geliştiği, Türkiye ekonomisinin durağan değil, dinamik bir özellik kazandığı söylenebilir. İkinci olarak, 1908-1980 arası, Türkiye'de kapitalizmin geliştiği ve yerleştiği yıllardır ve bu dönüşüm 1908'de patlak veren ve bütün tökezlemelerine ve aksaklıklarına rağmen sonraki yıllarda devam eden bir burjuva devrimi ile başlamıştır. Üçüncü olarak, bu burjuva devrimi yetmiş küsur yılda bir türlü tamamlanamamış ve böylece Türkiye kapitalizminin gelişim biçiminde, gerek ekonomik yapıya, gerek siyasî yapıya ilişkin bir şeyler eksik kalmış; yüzyılın sonlarına yaklaşırken Türkiye hem dünya ekonomisi ile eklemlenmesinde, hem de içsel olarak kronik gerilik unsurları taşımaktan, kısacası azgelişmişlikten kurtulamamış; kemale ermiş bir burjuva demokrasisi yerine, popülizm ile çeşitli renklerde (ancak yüzyılın sonlarına doğru reformist değil tutucu karakterleri ağır basan) askerî rejimler arasında yalpalamaya mahkûm kalmıştır. Şimdi bu saptamaları biraz daha derinlemesine tartışalım.

2

Ekonomik gelişmenin, tek başına yetersiz olmasına rağmen, en genel ve en sentetik göstergesi olarak kabul edilen millî hâsıla serileri, Cumhuriyet öncesi dönem için yoktur. Gözlemlerimizi 1980'li yıllara da taşıyarak 1923-1986 yıllarının millî hâsıla rakamlarını incelediğimizde, Türkiye ekonomisinin dinamik bir görüntü taşıdığını saptayabiliyoruz. Sabit fiyatlarla (reel olarak) hesaplanan gayri safi millî hasılanın yıllık değişmelerinin aritmetik ortalaması 63 yıllık bu uzun zaman diliminde % 5.5'lik bir ortalama büyüme hızına tekabül ediyor. Büyük buhran ve İkinci Dünya Savaşı gibi güç koşulların yaşandığı yılları da içeren bir uzun dönemde bu, oldukça hızlı ve pekçok Batı ve Üçüncü Dünya ülkesinde gerçekleştirilemeyen bir büyüme sayılmalıdır.

Bu büyüme hızının 63 yıl boyunca düzgün bir seyir gösterdiği

söylenemez. Savaş sonlarında yeniden inşa, onarım ve canlanma süreçlerinin, dünya ekonomisinin genişleme konjonktürleriyle birleştiği (ve liberal, dışa-dönük politikaların egemen olduğu) 1923-1929 ve 1946-1953 yılları ortalama büyüme hızı (her iki dönemde de aynı kalarak) % 11.1. olmuş; buna karşılık sanayileşme çabalarının egemen ve iç pazarın öncül olduğu 1933-1939 ve 1962-1976 yıllarında büyüme hızları % 9.1 ve % 6.9 olmuştur. Ekonominin hızlı büyüme yıllarını içeren bu dönemleri, genellikle dışsal etkenlerin belirleyici olduğu durgunluk veya bunalım yılları izlemiştir. 1930-1932, 1954-1961 ve 1977-1983 yıllarında büyüme hızı sırasıyla, % 1.6, % 3.7 ve % 3'e düşmüş; 1940-1945 savaş döneminde ise milli gelir ortalama % 6.3 oranında azalmıştır. Sayısal bir karşılaştırma yapmamıza imkân olmamakla birlikte, 1908-1922 yıllarının da bir büyüme ve bir daralma alt-dönemlerine ayrıldığını çeşitli göstergelerden biliyoruz.

Büyüme hızının, 1946 sonrasında, 1940 öncesine göre belli bir yavaşlama eğilimi gösterdiği söylenebilir. Ancak bu, sanayileşme sürecine sıfıra yakın bir noktadan başlayan tüm ekonomiler için geçerli olan genel bir eğilimdir. Buna rağmen ekonominin genel dinamizminin incelediğimiz dönemler boyunca ana unsurlarıyla süregeldiğini saptıyoruz.

1923-1986 yıllarının % 5 - % 6 oranlarında bir büyüme çizgisi izleyebilmesi çarpıcı bir başarıdır. Ve bu gelişme önemli niteliksel dönüşümlere de refakat etmiştir. 1913 Osmanlı sanayiinin yapısını gözden geçirdiğimiz birinci bölümde ortaya çıkan tablo ile imalat sanayiinde yatırım ve ara malların payının % 50'yi bulduğu 1980 verilerini incelediğimiz yedinci bölümdeki saptamaların karşılaştırılması, bu incelemenin kapsadığı yetmiş yıllık zaman dilimi boyunca Türkiye ekonomisinin ne kadar büyük bir yapısal dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktadır. Daha yavaş bir tempo ile de olsa, aynı doğrultudaki dönüşümlerin sanayi dışı kesimleri de kapsadığı açıkça gözlenmektedir. Bu bakımdan 20. yüzyıl Türkiye ekonomisine durgun, statik özelliklerin egemen olduğunu söylemek mümkün değildir. Azgelişmişlik olgusunun süregelmesini, ileride göstereceğimiz gibi, durağanlık yargısından türetmek yanlıştır.

3

Üretim güçlerinde meydana gelen bu gelişmenin, hem Türkiye'de kapitalist üretim biçiminin topluma giderek egemen olmasına imkân verdiği, hem de bu üretim biçiminin gelişimi sayesinde ger-

çekleştiği söylenebilir. Böylece, 20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihi, aynı zamanda Türkiye'de kapitalizmin gelişiminin tarihidir.

Kapitalist bir toplumsal sistemin yerleşmesinin evrensel değilse bile yaygın bir ön-koşulu, siyasî iktidar ve üst yapı sorunlarını bir burjuva devrimi ile çözmesidir. Türkiye'de burjuva devrimi için bir başlangıç yılı saptanacaksa, bunun 1908 olduğunu bu çalışmanın birinci bölümünde ileri sürdük. Ancak, 1908 devriminin, 15 yıl süren bir devrim sürecinin sadece başlangıcı olduğunu, bürokratik aristokrasinin iktidardan uzaklaştırılmasının ve modern bir burjuva devletinin kurumlarının kurulmasının sadece ilk adımını oluşturduğunu da belirttik. Sonraki yıllar ve on-yıllar bu devrim atılımının ikincil (fakat yine de hayatî) dalgalarını ve kapitalist üretim biçiminin yerleşmesinin kritik aşamalarını ve dönemeçlerini oluşturmuştur.

Kemalist devrimin, bu anlamda, 1908 devrimini tamamlayan ikinci bir dalga olduğu söylenebilir. Millî mücadele, cumhuriyetin kuruluşu ve bu kuruluşu izleyen üst-yapı «devrim»leri, bir kere, ulusal bir kapitalist gelişmenin ön-koşulu olan siyasî bağımsızlık sorununu radikal bir biçimde çözmüş; ikinci olarak bürokratik aristokrasiyi siyasî iktidardan kesinlikle uzaklaştırmış ve üçüncü olarak da kapitalizmin hukukî ve kurumsal üst-yapısının (çoğu kez Batı'dan aktararak ve bu yüzden ulusal bir sentez oluşturamama eleştirisine kendisini açık tutarak) ana unsurlarını inşa etmiştir.

Buna karşılık **ulusal bir ekonomi** oluşturma sürecinin, kalıcı ve ciddi bir biçimde 1930 sonrasında başladığını söyleyebiliriz. Büyük dünya buhranının, korumacı-devletçi iktisat politikası senteziyle karşılanması ve 1950 sonrasından farklı olarak ulusal (ve esas olarak devletin harekete geçirdiği) kaynaklara dayanarak (dış denge içinde) sanayileşmeyi başlatabilmesi, Türkiye kapitalizminin gelişiminde önemli bir olgunlaşma aşamasıdır.

1946-1950 yılları içinde çok partili parlamenter demokrasiye geçilmesi ve CHP'nin iktidardan seçim yoluyla uzaklaştırılması, bazı yorumculara göre bir anti-Kemalist karşı devrim, bazılarına göre ise Cumhuriyet tarihinin tek devrimci dönüşümüdür. Biz her iki görüşü de abartmalı ve hatalı buluyoruz. Bu olay, bizce, otoriter-paternalist bir siyasî rejimden bizim kısaca «popülist» sıfatıyla nitelendirdiğimiz bir rejime geçiş olarak olumlu; bağımsız nitelikleri ağır basan («ulusal») bir ekonomik yapıdan bağımlı bir yapıya geçiş olarak da olumsuz özellikleri birlikte içermektedir. Bu dönüşüm, 1954'ten itibaren şartların zorlamasıyla ve 1962'den itibaren bilinçli olarak ithal ikameci bir sanayileşme politikası ile birleşince, ekonominin işleyişine, dünya ekonomisi ile eklemlenmesine ve özellikle bölüşüm süreçlerine önemli yenilikler getirmiştir. Ancak, bu

yeniliklerin bir demokratik devrim anlamına gelmediği, aksine hem siyasî, hem ekonomik düzeyde özgürlükçü ve kalkınmacı özelliklerle baskıcı ve bağımlılık yaratıcı özelliklerin çelişkili bir bileşkesini oluşturduğu hem 1950'li, hem 1970'li yılların sonunda iki kere ortaya çıkacaktır.

1960'lı ve 1970'li yıllar, bu bakımdan, bu yeni modelin siyasî ve iktisadî unsurları arasında sentez yıllarıdır. İktisadî boyutuyla, sanayileşmenin önce yaygınlaştığı, sonra derinleşmeye başladığı bir dönem söz konusudur. Dönem sonunda tarımın millî hâsıladan aldığı pay sanayinin gerisine düşmüş; «makine yapan makineler yapmak», «ağır sanayiye yönelme» temaları, siyasî sloganlar düzeyinden gerçeğe intikal etmeye başlamıştır. Ancak bu gelişmenin çok önemli çarpıklık ve gerilik unsurlarıyla iç içe meydana geldiği de, aşağıda ele alacağımız bir diğer gerçektir. Siyasî düzeyde ise, «popülist» demokrasi, 1971 yılında iki buçuk yıllık, 1980'de ise daha uzun bir süre için kesintiye uğramış ve bu modelin uzun dönemli istikrar unsurlarından yoksun olduğu ortaya çıkmıştır. «Popülist demokrasi» ile burjuva demokrasisi arasındaki farka bu bölümün sonunda tekrar döneceğiz.

20. yüzyıl Türkiye iktisat tarihinin bir diğer ilginç öğretisi, iktisat politikalarının (ve bu politikalara bağlı ideolojik tavırlar) üzerinde iki ayrı çizginin açık veya kapalı biçimde, fakat sürekli olarak, bir çatışma ve hesaplaşma içinde bulunmalarıdır. Türkiye'de kapitalizmin gelişmesini kolaylaştıracak veya hızlandıracak iki ayrı reçete olarak da yorumlanabilecek olan, ancak taraftarlarınca çoğu kez, sadece «Türkiye nasıl kalkınabilir?» sorusunun yanıtları olarak gösterilen bu çizgilerden birisi, **dışa açık, entegrasyoncu** ve **serbest piyasaya dayalı**; diğeri ise **korumacı, ulusal, müdahaleci-devletçi** politikalardan oluşmaktadır. Bu iki farklı «felsefe»nin, Türkiye'ye özgü bir çatışma içinde olmadığına da daha önce değindik. Serbest ticareti ve piyasa mekanizmasını yücelten klasik ve neoklasik iktisat okulları ile kapitalizmin gelişiminde geç kalan kıta Avrupa ülkelerinde ve özellikle Almanya'da yeşeren korumacı-müdahaleci okullar arasındaki polemikleri, Osmanlı düşünürleri de oldukça erken bir tarihte izlediler, benimsediler ve aktardılar.

Böylece, düşünce planında Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikail Bey, Cavit Bey, Ağaoğlu Ahmet, 1945-sonrasında Ahmet Hamdi Başar, Demokrat Parti'nin fikir babası olan çeşitli yazar ve düşünürler ve 24 Ocak 1980'den sonra eski tartışmaları yeni giysiler içinde (ve çoğu kez özgünlük iddiasıyla birlikte) piyasaya süren amatör ya da akademik iktisatçılar ve iç ve dış sermaye çevrelerinin sözcüleri, yüz yıldır, devlet müdahalesinin (ve bürokrasinin) kaynak

tahsisini bozup israf yarattığını; içte serbest piyasanın, dışta ise serbest ticaretin etkinlik sağlayıp refahı artıracağını savundular. Buna karşılık Akyiğitzade Musa Bey, Ahmet Mithat Efendi, Ziya Gökalp, Recep Peker, Kadrocu'lar, 1960 sonrasında DPT'nin kurucuları, Yön Dergisi ve çok sayıda sola dönük yazar ve iktisatçı tarafından savunulan, kalkınmanın sanayileşme anlamına geldiği, bunun da geri kalmış bir ülkede dışa karşı koruma, içte ise devlet eliyle sağlanan planlı bir birikimle gerçekleşebileceği görüşü de pek az yeni unsurla zenginleşerek zamanımıza kadar gelmiştir.

Bu iki çizgi arasındaki dalgalanma iktisat politikalarında da gözlenmiştir. İttihat-Terakki'nin maliye nazırı Cavit Bey'in açık pazar, serbest piyasa politikalarıyla, Harb-ı Umumi yıllarının «millî (ve müdahaleci) iktisat» politikaları arasındaki çatışma; büyük buhranın öncesi ve sonrasında «liberal-açık kapı» politikaları ile «korumacı-devletçi» politikalar arasındaki hesaplaşma; İkinci Dünya Savaşı'nda Refik Saydam'ın piyasa kontrollerine, Şükrü Saraçoğlu'nun piyasa serbestisine dayalı ekonomik yönetim seçenekleri arasındaki yalpalamalar; 1946-sonrasının siyasî iktidarlarına (ve özellikle Demokrat Parti'ye) egemen olan (ancak 1954'te şartların zorlamasıyla kesilen) «liberalizm» ile 1960 sonrası planlamasına egemen olan ithal ikameci ve devletin denetiminde (ancak özel birikimin desteklendiği) iktisat politikaları arasındaki dalgalanmalar ve nihayet 1980' de yeniden içe ve dışa karşı «piyasa ekonomisine dönüş ve dışa açılma» iddiası ile yürürlüğe giren 24 Ocak kararları etrafındaki çalkantılar, iktisat politikalarında durmadan tekrarlanan senaryoların varlığını göstermektedir.

Bu sistematik tekrarlar, aslında 20. yüzyılda azgelişmiş ülkeler için kapitalizmin gelişmesinin ana çizgileriyle iki farklı birikim biçiminin birer nesnel alternatif olarak varolduğunu gösterir. Bu iki yol arasında zamandan (yani, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu konjonktürden) ve mekândan (hangi ülkede, hangi gelişme aşamasında bulunulduğu hususundan) ve toplumun siyasî ve ekonomik yapısı ve yazgısı üzerindeki ideolojik tavırlardan (örneğin bölüşüm ve bağımsızlık gibi kavramlar üzerindeki görüşlerden) soyut bir değerlendirme ve karşılaştırma yapmak anlamsız olur. Sadece alternatif yollardan her birinin belli nesnel durumlarda hangi tür sonuçlar yaratacağını araştırmak, herhangi bir değerlendirmenin bilimsel bir tabana oturtulmasının ön-koşuludur. Böyle bir inceleme, entegrasyoncu-liberal alternatifin, bir azgelişmiş ülke için, uluslararası ihtisaslaşmanın doğal eğilimlerine uyan bir gelişme biçimi anlamına geleceğini; yani, hammaddelerin işlenmesine ve söz konusu ülkenin yapısı, sanayileşme düzey ve biçiminin belirleyici olacağı az sayıda

sınaî üründe uzmanlaşmaya dayalı ve yabancı sermayenin birikimin ana kaynaklarından birini oluşturacağı; dış konjonktürdeki oynamalara fazla duyarlı bir ekonomik yapı türeteceğini öngörebilecektir. Korumacı-müdahaleci alternatifin ise, iç pazarın sürüklediği, uzmanlaşmadan çok çeşitlenmenin söz konusu olduğu bir üretim ve sanayi bileşimi ve dış şoklara karşı daha yüksek bir direnme gücü içeren ve «ulusal» nitelikleri ağır basan bir ekonomi anlamına geleceği gösterilebilir. Buna ek olarak, bölüşüm ilişkileri bakımından bir karşılaştırma yapacak olursak, birinci yolda, dış rekabet baskısı altında ücretleri ve diğer emek maliyetlerini asgarileştirme güdüsünün kısa dönemde egemen olacağını ve bu modelin bunu sağlayabilecek siyasî rejimlerle uyum sağlayabileceğini; iç pazarın sürüklediği ikinci yolda ise ücretlerin ve diğer emek gelirlerinin hem talep, hem maliyet kalemleri oluşturmaları nedeniyle popülist-siyasî rejimlerle işlevsel bir uyum sağlanabileceğini ileri sürebiliriz. Ancak, ulusal düzeylerde sınıf mücadelelerinin belirleyici olduğu, bölüşüm ilişkileri ve siyasî rejim konularında fazla kavrayıcı ve determinist genellemelerin yapılamayacağını da vurgulayalım.

4

1908-1980 yıllarını kapsayan bir iktisat tarihi incelemesinin ortaya koyduğu ve gerek üretim güçlerinin gelişiminde, gerekse üretim ilişkilerinin dönüşümünde gözlenen, «hızlı büyüme» ile «kapitalizmin gelişmesi» biçiminde de ifadesini bulan dinamizmin saptanması, bu oluşuma refakat eden gerilik unsurlarının, yapısal bozuklukların ve kronikleşen hastalıkların da ortaya konmasına engel olmamalıdır.

Gerçekten de, gözden geçirdiğimiz bu gelişme süreci, örneğin 18. ve 19. yüzyılın Batı Avrupası'nda sanayi devrimleri ile kemale eren kapitalist gelişme biçimlerinden önemli farklar içermektedir. Ve bu farkların önemli bir bölümü, bu iki gelişme arasında bir buçuk-iki yüzyıllık bir mesafe olmasından da kaynaklanmamaktadır.

Birinci olarak, özellikle 1946-sonrasında Türkiye ekonomisi giderek artan dış bağımlılık özellikleri kazanması bakımından klasik kapitalizmin gelişmesinden fark gösterir. Bu tarihten sonra Türkiye, dünya ekonomisi ile eklemlenmesini ulusal kaynakları ile gerçekleştirmeyi bir türlü başaramamış; birikim sürecini büyük boyutlarda dış kaynaklara başvurarak sürdürmek zorunda kalmıştır. Üstelik, bu anlamdaki dış bağımlılık göstergeleri giderek bozulmuştur. 1947'den 1986'ya kadar Türkiye'nin **hiçbir** yıl dış ticaret fazlası verememiş olması bu bakımdan çok düşündürücü olmalıdır.

İçsel yapıya dönük ekonomik göstergelerde de kronik bozukluklar ve gerilik unsurları vardır. Sanayileşme sürecinde, ücret malları (yaygın tüketim malları) ile geniş anlamda yatırım malları **temel mallardır**. Bunlar (üretilerek veya ithal edilerek) var olmadan sanayileşmeyi sürdürmek teknik anlamda imkânsızdır. Ve uzun dönemde bir ekonominin kendi ayakları üzerinde durabilmeye yönelmesi, temel malların ulusal kaynaklarla sağlanabilmesini; veya bu gerçekleşinceye kadar temel olmayan malların üretim ve tüketimi için kaynak tahsisinin asgaride tutulmasını gerekli kılar. Türkiye'de ise, sanayileşmenin belli bir kritik aşamasından (1960'lı yılların başından) itibaren temel olmayan malların, farklı bir ifadeyle başlangıçta varlıklı sınıfların tüketim taleplerini karşılayan malların, üretimi için (yukarıdaki anlamda) «çok fazla» kaynak tahsis edilmiş olduğunu gözlüyoruz. Bir diğer kronik bozukluk, gelişme sürecinin erken aşamalarından itibaren «hizmetler kesimi» diye anılan üretken olmayan faaliyetlerin aşırı ve prematür bir şişkinlik kazanmış olmasıdır. Batı kapitalizminin gelişiminde sanayileşmeyi izleyerek, ona destek olarak gelişen ve sanayileşmenin tüm kritik merhaleleri aşıldıktan sonra (ve 1930'lu yıllar dolaylarında) şişmeye başlayarak sanayinin önüne geçen hizmetler kesimi, Türkiye'de başından beri sanayiden (hatta zaman zaman tarımdan) daha geniş bir yer kaplamıştır. Üstelik bu aşırı şişkinlik zaman içinde daha da artmıştır: 1923-1960 arasında millî hâsılanın ortalama % 40 - 45'ini elde eden hizmetler kesiminin payı, 1960'lı yıllarda 1/2 eşiğine ulaşmış ve 1970'ten itibaren hiçbir yıl % 50'nin altına düşmemiştir. Benzeri bir gelişme faal nüfusun bileşiminde de gözlenmektedir. Tarım dışı faaliyetleri bir bütün olarak ele alırsak, hizmetlerde çalışanların sanayide çalışanlara oranı 1960'ta 1.60 iken bu oran 1980'de 2.36'ya çıkmıştır.

Batı kapitalizminin gelişimiyle, Türkiye'de kapitalizmin gelişimi arasında gözlenen ve siyasî uzantıları özellikle önem taşıyan bir diğer temel fark, burjuva demokrasisi ile «popülizm» arasındaki ayrım çizgisi ile ifadesini bulur. Feodal toplumla arasındaki tüm siyasî, ideolojik ve hukukî bağların kopması anlamına gelen (ve geniş halk katılımı ile gerçekleşen) demokratik devrimler sonunda oluşan burjuva demokrasileri, uzun mücadeleler pahasına da olsa emekçi sınıfların etkili ekonomik ve siyasî örgütlenmesine ve iktidara (kendi bağımsız örgütleri ile) ya rakip, ya ortak olmasına imkân veren bir dengeye dayanır. Bunun, sosyo-ekonomik kuruluşun üst-yapı düzleminde çok geniş bir çeşitlenme ve özgürlük alanı oluşturduğu da bilinen bir olgudur.

Buna karşılık Türkiye'de emekçi sınıfların siyaset sahnesine

çıkabildikleri en etkili biçim, Cumhuriyetin ilk 25 yılını kapsayan reformcu ve otoriter bir paternalizmi izleyen ve yukarıda «popülizm» diye adlandırdığımız parlamenter rejim içinde olmuştur. Popülist rejimin, burjuva demokrasisinden temel farkı, emekçi sınıfların somut ve örgütlü siyasî mücadeleler sonunda belli hakları «koparan» değil, egemen sınıfların inisiyatifinde sadece «ödünler verilen» aktörler olarak yer almalarıdır. İktidar, egemen sınıflar blokunun monopolündedir ve paylaşılmaz; ancak, ekonominin genişleme konjonktürlerinde (ve ithal ikameci modelde olduğu gibi) halk sınıflarının göreli durumlarını değilse bile, mutlak gelir düzeylerini sürekli olarak ilerletecek mekanizmalar geliştirilir. Egemen sınıfların denetimindeki bu mekanizmalar siyasî istikrar ve sosyal barış için gereklidir Bu denetimin zayıfladığı, emekçi sınıfların ekonomik mücadeleleri egemen sınıfların «hazım» sınırlarının ötesinde edinimler kazanmaya başladığı veya bu mücadelelerin bağımsız siyasî biçimler kazanarak rejimin gerçek bir burjuva demokrasisine dönüşme ihtimalinin güçlendiği durumlarda popülizm son bulur; askerî darbeler aracılığıyla tutucu-otoriter bir rejim gündeme gelir. Ulusal farklılıkları ihmal etmemek koşuluyla ihtiyatlı bir genelleme yaparsak bu senaryonun sadece Türkiye'nin değil, popülist sivil rejimlerle askerî rejimler arasında sürekli yalpalayan ve böylece bir türlü demokratik devrimlerini tamamlayamayan pekçok Üçüncü Dünya ülkesinin, özellikle Latin Amerika'nın kaderini de yansıtmakta olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye'nin burjuva demokrasisine bir türlü geçemeyişini burjuva devrimini tamamlayamamış olması ile **açıklamak** yeterli değildir; zira bu iki olay büyük ölçüde aynı şeydir. Daha temelden bir açıklama Türkiye'de (ve benzer diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde), burjuvazinin bir sınıf olarak özellikleri üzerine inşa edilebilir. Özellikle «millî» denebilecek bir burjuvazinin tarih sahnesine çok geç çıkması ve cılız kalması, bu sınıfın üzerine düşmesi gereken tarihi misyonun (ve en başta burjuva devriminin) hep başka sınıf ve tabakalar tarafından üstlenilmesi sonucunu vermiş; bunun sonunda devlet ve küçük burjuva aydınları ile burjuvazi arasında Batı modellerinden farklı karmaşık bağıntılar, vesayet ve temsil ilişkileri doğmuştur. Türkiye'de güçlü bir sınıf haline gelirken bile burjuvazi bu gücünü, kıyasıya rekabet koşullarında etkinliğini ve üstünlüğünü her gün ekonomik olarak kanıtlama zorunluluğundan kaynaklanan bir dinamizmden değil, devlet mekanizmasının kendisine sağladığı özel imkânlardan kazanmış; dolayısıyla başarısını bu mekanizmaya ulaşmada ve onu etkilemedeki becerilerine borçlu olmuştur. Bu özellikleri ile burjuvazi, Batı'daki benzerlerinden farklı olarak, toplu-

mun demokratikleşme sürecine olumlu katkılar yapan değil, aksine bu sürece ayak bağı olan bir konumda olmuştur. Bir burjuva demokratik devriminin nesnel sonuçlarının burjuvaziye **rağmen** gerçekleşmesi teorik olarak mümkündür; ancak Türkiye'de böyle bir oluşumu sürükleyebilecek tek sentez olan küçük burjuva radikalizmi ile sosyalizm arasındaki ittifak, biraz da popülizmin bozucu etkileri yüzünden bir türlü gerçekleşememiştir.

İşte **azgelişmişlik** denen olgu da yukarıda sayılan (ve Batı kapitalizminin dünü ve bugünü ile karşılaştırıldığında belirginleşen) temel farklılıkların bir bileşkesinden başka bir şey değildir. Kapitalist dünya ekonomisinin aktif ve belirleyici merkezinde değil, pasif ve bağımlı çevresinde yer almak; içsel ekonomik yapıda belirgin bozukluk ve deformasyonların kronikleşmesi ve reformcu-paternalist veya tutucu-baskıcı askerî (otoriter) rejimlerle, popülist sivil rejimler arasında yalpalayan ve bir türlü burjuva demokrasisine dönüşemeyen bir siyaset rakkası... Bunlara, büyüme sürecinde katedilen önemli mesafelere rağmen, üretim güçlerinin gelişimi bakımından ve özellikle teknoloji alanında emperyalist sistemle bir türlü mutlak anlamda kapatılamayan farkı da eklersek, Türkiye toplumunun ve ekonomisinin 20. yüzyılın sonlarına yaklaşırken niçin hâlâ **azgelişmiş** olarak nitelendirilmesi gerektiği ortaya çıkacaktır.

Ne var ki, burada sözünü ettiğimiz toplumsal gerilik tablosunu bir tarihî mahkûmiyet olarak yorumlamak da kesinlikle yanlıştır. 20. yüzyıl Türkiyesi üzerindeki bu inceleme Türkiye'nin durağan bir toplum yapısına sahip olmadığını göstermiş olsa gerekir. Yukarıda gözden geçirdiğimiz tüm olumsuzluklarına rağmen Türkiye toplumu sınıf çelişkilerinin çeşitliliği ve sınıfsal dinamikler bakımından pek çok Üçüncü Dünya ülkesinden ileri özellikler taşımaktadır. Biraz önce sözünü ettiğimiz «siyaset rakkası»nın dahi sadece kendini tekrarlayan simetrik dalgalanmalardan ibaret olmadığını; her yeni sallantının Türkiye halkının özgürlüğe, eşitliğe, bağımsızlığa giden uzun yolculuğunda küçük aşamalar oluşturan sentez öğeleri de taşıdığını bu çalışma ortaya koymuş olmalıdır.

KAYNAKLAR

AKŞİN, Sina., **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1980, Gerçek Yayınevi.

AYDEMİR, Ş. S., **İkinci Adam**, (I), İstanbul 1966.

BAŞAR, A. H., **Atatürk ile Üç Ay**, İstanbul 1945.

BORATAV, K., «1950-1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Açısından Gelir Dağılımındaki Değişiklikler», **SBF Dergisi**, Mart 1969.

BORATAV, K., **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul 1974, Gerçek Yayınevi.

BORATAV, K. «Kemalist Economic Policies and Etatism», **Atatürk as Founder of a Modern State**, (Ed. E. Özbudun and A. Kazancıgil), C.P. Hurst and Co., London 1981.

BORATAV, K., «1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi», **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları**, İstanbul 1977, İTİA Mezunları Derneği Yayını.

BORATAV, K., «Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Bazı Notlar», **Yapıt**, Ekim-Kasım 1983

BORATAV, K., «Birikim Biçimleri ve Tarım», **11. Tez**, 7. Kitap 1987.

BULUTAY, T. et. al., **Türkiye Millî Geliri, 1923-1948**, Ankara 1974, SBF Yayınları.

ÇAVDAR, T., **Millî Mücadele Başlarken Sayılarla 'Vaziyet ve Manzara-ı Umumîye'**, İstanbul 1971, Milliyet Yayınları.

ÇAVDAR, T., **Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu**, İstanbul 1982, Uygarlık Yayınları.

ÇÖLAŞAN, E., **24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası**, İstanbul 1983, Milliyet Yayınları.

DİE, **1927 Sanayi Sayımı**, Ankara 1969, DİE Yayını.

DOĞAN, Y., **IMF Kıskacında Türkiye**, Ankara 1980, Toplum Yayınları.

DPT, **Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, 1963-1967**, Ankara 1963.

DPT, **Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, 1968-1972**, Ankara 1967.

DPT, **Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl, 1973-1977**, Ankara 1973.

DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983**, Ankara 1978.

ELDEM, V., **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, 1970, Türkiye İş Bankası Yayını.

ELDEM, V., «Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları», **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Ankara 1975, Hacettepe Üniversitesi Yayını.

EROĞUL, Cem, **Demokrat Parti**, Ankara 1970, SBF Yayını.

GÜLALP, H., **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Ankara 1983, Yurt Yayınevi.

GÜZEL, Ş., **Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi, 1940-1950**, (Teksir, 1982)

İLKİN, S., «Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi», **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1971, No. 2.
KEPENEK, Y., **Türkiye Ekonomisi**, Ankara 1983, ODTÜ.
KEYDER, Ç., **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929**, Ankara 1982, Yurt Yayınları.
KEYDER, N., «Türkiye'de Tarımsal Reel Gelir ve Köylünün Refah Seviyesi», **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Güz 1970.
KORUM, U., **Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi**, Ankara 1977, SBF Yayını.
KURMUŞ, O., «1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler», **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı.
KURUÇ, B., **İktisat Politikasının Resmî Belgeleri**, Ankara 1963.
KÜÇÜK, Y., **Planlama Kalkınma ve Türkiye**, İstanbul 1975, Bilim Yayınları.
KÜÇÜK, Y., Türkiye Üzerine Tezler, İstanbul 1980, Tekin Yayınevi.
MEARS, E. G., **Modern Turkey**, New York 1924, Macmillan.
MERAY, S. (Ed.), **Lozan Barış Konferansı**, Bölüm II, Cilt 2, Ankara 1978, SBF Yayını.
ORTAYLI, İ., **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Ankara 1983, Hil Yayın.
OYAN, O. ve AYDIN, A. R., **İstikrar Programından Fon Ekonomisine**, Ankara 1987, Teori Yayınları.
ÖKÇÜN, G., **İktisat Kongresi, 1923, İzmir**, Ankara 1968, SBF Yayını.
ÖKÇÜN, G., (ed.), **Osmanlı Sanayii, 1913, 1915**, Ankara 1970, SBF Yayını.
ÖKÇÜN, G., **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara 1971, SBF Yayını.
ÖKÇÜN, G., **Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler, Yorumlar**, Ankara 1982, SBF Yayını.
ÖKTE, F., **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul 1951.
PAMUK, Ş., «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye», **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı.
ROTHMANN, L., **Berlin-Bağdat: Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul 1982, Belge Yayınları.
SİLİER, O., **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi, 1923-1938**, İstanbul 1981, Boğaziçi Üniversitesi.
TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisat Politikası Arayışları**, Ankara 1977, ODTÜ Yayını.
TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., **Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Ankara 1981, TC. Merkez Bankası Yayını.
TEKELİ, İ. ve İLKİN, S., **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara 1982, ODTÜ Yayını.
TEZEL, Y., «1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisat İlişkileri», **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları**, İstanbul 1977, İTİA Mezunları Derneği Yayını.
TOPRAK, Z., **Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)**, Ankara 1982, Yurt Yayınları.
TUNÇAY, M., **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Ankara 1981, Yurt Yayınları.
VARLIER, O., **Türkiye'de İç Ticaret Hadleri**, Ankara 1978, DİE Yayını
ZAİM, S., **İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler**, İstanbul 1956, İktisat Fakültesi Yayını.

DÜŞÜNCE TARİHİ
1908 - 1980

SELÂHATTİN HİLÂV

DÜŞÜNCE TARİHİ (1908 - 1980)

II. Meşrutiyet Düşüncesi :

II. Meşrutiyet ile birlikte, dinsel temele dayanan yekpare bir ideolojik dünyanın içindeki bölünmeler apaçık bir biçimde su yüzüne çıktı. Tanzimat döneminde bilimin öneminin kavranması ve Aydınlanma felsefesinin belli bir ölçüde benimsenmesi, düşünce alanında gerçekleşmiş dikkate değer olgulardı. Yeni Osmanlıların Fransız Devrimi'nin ürünleri olan eşitlik, adalet, özgürlük, vb. gibi kavramları benimsemelerinin yanı sıra, Osmanlı toplumunun kimlik arayışı ve Türklük düşüncesinin ilk belirtilerinin ortaya çıkışı da bu dönemin ayırt edici bir yanı olarak görünüyor. Abdülhamid döneminin de, siyasal ve düşünsel baskıya rağmen, ters bir tepkiyle, kendisine rağmen belli bir birikim gerçekleştirmiş olduğunu biliyoruz. Ondokuzuncu yüzyıl Türk düşüncesinin, bazı felsefî özellikler taşımakla birlikte, genel olarak topluma ve siyasal yaşama ilişkin bir düşünce olmaktan ve pratik çözümler aramaktan kurtulamadığını söylememiz gerekir. Devleti ve milleti kurtarma ve bir yeni yaşam yolu tutturma tasası çevresinde kümelenen bu düşünce, yüzeysellikten hiçbir zaman kurtulamadı. Dogmacı ve dinsel bir kültür dünyasında yetişmiş olan kişiler, Batı'nın bilimine ve düşüncesine de sanki bunlar kuşku duyulmayacak birer hakikatmiş gibi yaklaştılar; yani temele inmeyi, işi başından almayı, irdelemeyi, eleştirmeyi düşünmediler. Onlar için, önemsiz bir Batılı düşünürün görüşleri bile, bir kitapta yazılı olduğu için, doğru olarak kabul edilmesi gereken şeylerdi. Eleştirel düşünce, çeşitli görüşlerden birinin doğru ya da yanlış olduğunu göstermeye çalışmaktan ileri gidemiyordu. Yani Batı'nın düşünce dağarcığı, şu ya da bu hazırlop düşünceyi alıp ithal etmeyi sağlayan bir depoydu ancak. II. Meşrutiyet dönemine işte bu zemin üzerinde ve bu yönelimle girildi. Ama bu dönemde, birbirinin içine geçmiş durumdaki çeşitli düşüncelerin ve görüşlerin, kendilerine dönerek birbirlerinden ayrıldıklarını, biçimlendiklerini, billurlaştıklarını söylemeliyiz. Bu düşünsel topar-

lanma sonucu karşımıza üç ayrı ve belirgin düşünce akımı çıkıyor: **İslamcılık, Batıcılık** ve daha sonra onlara katılan **Türkçülük.**

II. Mahmud döneminde ilk olarak açıkça ortaya atılan bir «Osmanlı Milleti» yaratma düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki çeşitli ulusları birleştirme amacı güdüyordu («ittihad-ı anasır» ve «imtizac-ı akvam»). Çeşitli olaylar, bu görüşün pratikte geçerli olamayacağını gösterince, farklı ulusların ve kavimlerin birleştirilmesi düşüncesinden, islam birliği (ittihad-ı islam) görüşüne geçildi. Panislamizm diye de adlandırılan bu görüş, Abdülhamid döneminin resmî politikasıydı. Bu görüşü ilk ortaya atan Cemaleddin Afganî'dir. Ama Afganî, bütün islam ülkelerinin, ulusal kurtuluşlarını tek tek gerçekleştirmelerinden sonra islam birliğinin kurulabileceğini düşünüyordu. Bir politik tutum niteliği taşıyan bu görüş, II. Meşrutiyet'ten sonra bir düşünce akımı olarak, yani **İslamcılık** olarak ortaya çıktı. İslamcıların daha önce yayımlanan **Sırat-ı Müstakim** dergisinin yerini 1908'de **Sebilürreşad** aldı. Derginin yazarları arasında İzmirli İsmail Hakkı, Babanzade Naim, Bursalı Tahir, Aksekili Hamdi, Mehmet Âkif, Şemsettin Günaltay vb. vardı. İslamcıların gözünde Müslümanlık, yaşama biçim veren, kurallarını belirleyen, halkçı ve demokratik bir dindi. Halifelik de, İslam yasalarını ve kurallarını uygulayan kurumdu. İslamcılar, Batıcılara karşı çıkarak tekniğin Avrupa ülkelerinden alınması gerektiğini, ama manevî alanda tam bir çöküntü halinde bulunan Batı dünyasının hiçbir etkisi altında kalınmaması gerektiğini savundular. İslam birliğini bozmaya yöneldiklerini düşündükleri için her tür ulusçu hareketi ve bu arada Türkçülüğü şiddetle eleştirdiler. Kadınların örtünmesi, birden fazla kadın almak, tiyatronun ahlaksızlık yuvası olması, çıplak modele bakarak resim ve heykel yapmanın günah olması İslamcıların savunduğu görüşlerdi. İslamcıların etkisi altında kaldıkları Muhammed Abduh, **Kur'an**'ın Fil suresinde Ebabil kuşlarının Ebrehe ordusunu mucizeli taşlarla çerçöp haline getirmesini çiçek mikrobu ve hastalığıyla açıklıyor ve cinlerin bir tür mikrop olduğunu ileri sürüyordu. Said-i Nursi de, bilim ve tekniğin gerçekleştirdiği her şeyin **Kur'an**'da dolaylı bir biçimde belirtilmiş olduğunu ve artezyenin Hz. Musa'nın asasıyla vurup taştan su çıkarmasından esinlenerek gerçekleştirildiğini yazıyordu. İslamcıların, **Volkan** ve **Seda-yı Hak** gibi halka hitabeden kolay anlaşılır yayınlarının yanı sıra **Ceride-i İlmiyye** gibi bilgi ve kuram bakımından yüksek dergileri de vardı. İslamcılık içinde çok geçmeden görüş farkları belirdi. Örneğin Şemsettin Günaltay, Batıcı görüşlere; Mehmet Âkif, ulusçuluğa kaydı. Babanzade Naim ise, İslam'da kavmiyet diye bir şey olmayacağını ileri sürerek Türkçülere ve özellikle Z. Gökalp'e

karşı çıktı. Bu arada Meşrutiyet döneminin sadrazamlarından Said Halim Paşa, Osmanlılarda toplumsal sınıflar olmadığı için demokrasi, meclis, senato ve benzeri düzenlerin ve kurumların yerleşeceği bir zemin de bulunmadığını; hürriyet, eşitlik, vb. gibi herkesin benimseyip önem verdiği terimlerin İslamdaki anlamlarının bambaşka olduğunu, yani Batı ile İslamiyet arasında kökçe bir ayrılık olduğunu ileri sürerek ödün vermez bir tutumu temsil etti. Ama çağdaşçı ya da modernist İslamcılar, bu akımın en dikkate değer grubuydu.

Modernist islamcılar, geleneğin içinde kalmaktan kaçınıp çağdaş uygarlığın sorunlarına eğilmek, İslam dini ile bu sorunlar arasında bir uyuşma yaratmak ve bu konuda bir çözüm getirmek istiyorlardı. Özellikle de dinsel inancın dayandığı ilkeleri, çağdaş bilimlerin sonuçlarıyla uzlaştırmayı ve dinsel hukuk sistemini yaşamın doğurduğu yeni gereksinimlere cevap verir hale getirmeyi amaçlıyorlardı. Onlara göre İslamiyet, donmuş bir dogmalar bütünü değildi ve «içtihat kapısı» açıktı. Ama bu düşünürlerin karşısında, geleneksel islam tanrıbilimi, yani kelâm, bir engel olarak duruyordu. Bundan ötürü, kelâmda yenilik yapmaya yöneldiler. Modernist islamcılık akımının Türkiye'de en ilginç temsilcisi, H. Z. Ülken'in de belirttiği gibi İzmirli İsmail Hakkı'dır (1868-1946). Klasik din eğitiminden geçmiş, Fransızca öğrenmiş ve Batı filozoflarını çok iyi özümsemiş olan bu düşünür, kelâm ve fıkıh (İslam hukuku ve yöntembilimi) üzerine ilk araştırmaları yapan kişidir. Farabî ve İbni Sina gibi Türk kökenli İslam filozofları üzerine incelemeler yapmış; İhvan üs-safa grubunun görüşleri ile Darwinciliği karşılaştırmış; kelâmın çağdaşlaştırılması için büyük çaba harcamış (**Yeni İlm-i Kelâm**, 1939) ve birçok kitabının yanı sıra modern anlamda bir mantık kitabı da yazmıştı (**Felsefe Dersleri**, 1914).

Aynı doğrultuda maddeciliği eleştiren Şehbenderzade Ahmet Hilmi (1865-1913) de, modernist İslamcıların ilgi çeken temsilcilerinden biridir. Ahmet Hilmi'ye göre maddecilik, Lucretius'un **Evrenin Yapısı Üzerine**'de ileri sürdüğü kanıtlara yenilerini ekleyememiştir. Madde denen her şey enerjidir ve ne zaman, ne de mekân maddeye indirgenemez. Maddeciliği zamanındaki bilimin son verileri ile eleştirmeye yönelen bu düşünür, felsefesiz bir toplumun kalkınamayacağını ileri sürdü ve Baha Tevfik ile Celal Nuri gibi maddeci düşünürlerin yanı sıra II. Meşrutiyet iktidarının uygulamalarını da eleştirdi. **Maddiyun Mesleki Dalaleti** adlı kitabı çok ünlüdür ve döneminde etkili olmuştur.

Tümtanrıcılık (panteizm) görüşü ile Batı çağdaş felsefesini uzlaştırmaya çalışan İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) da aynı düşün-

ce akımı içinde yer alır. Maddeciliğin eleştirilmesi ve reddedilmesi konusunda Ahmet Hilmi'nin ileri sürdüğü kanıtlara yenilerini ekleyen bu düşünür, Muhyiddin-i Arabî'nin tümtanrıcı görüşünü, Batı felsefesiyle karşılaştırmasıyla ve ciddi bir çalışma olan **Lugatçe-i Felsefe**'si ile dikkati çeker. En tanınmış kitabı, **Maddiyun Mezhebinin İzmihlali**'dir (1928). Özellikle felsefe çevirileri üzerine yazdığı güçlü eleştirilerle dikkati çeken bir başka modernist İslamcı da Mehmet Ali Aynî'dir. Bu düşünür, Batı felsefesiyle karşılaştırdığı Muhyiddin-i Arabî'yi örnek bir düşünür olarak benimsemiş bir gizemciydi ve tasavvufa çağdaş bir yorum getirmek istiyordu. Bursalı İsmail Hakkı üzerine Fransızca yazdığı **İsmail Hakkı, philosophe mystique** adlı kitabı Paris'te yayımlandı (1933). İslamcılar, felsefe terimlerinin ortaya konması ve geliştirilmesi konusunda da çaba harcadılar ve çeşitli çeviriler yaptılar.

Batıcılığın geçmişi bir uygulama ve görüş olarak İslamcılıktan daha eskilere uzanır. III. Ahmet döneminde askerlik ve toplum yaşamı alanında benimsenen Batılı yöntemler ve davranış tarzları, III. Selim döneminde daha da pekişti ve sistemli bir hale geldi. Aralarındaki farklara rağmen Batıcılar maddeci ve/ya da pozitivist görüşü benimsiyorlar; Batı uygarlığının ve kültürünün tümüyle alınıp benimsenmesini istiyorlar ve dinin, toplumsal gelişmeye engel olduğunu ileri sürüyorlardı. Din konusundaki bu düşüncelerini kimi zaman açıkça dile getirmedikleri gibi, Batıcı görüşü halka benimsetmek için dinsel inançlara ve kanıtlara dayanmaktan da geri kalmıyorlardı. Özel girişim eksikliği, yaratıcı bireylerin yetiştirilmesi, eğitimin çağdaşlaştırılması, kadın hakları, yeni bir etik, yani manevi ve ahlaksal dünya görüşü yaratılması, Batıcıların üzerinde durdukları temel konulardı. Balkan savaşları, Batıcılar arasında bölünme yarattı; Batı'yı tümüyle savunan ve benimsenmesini isteyen ve Batı'nın belli bir yere kadar örnek alınmasını savunan farklı kümeleşmeler ortaya çıktı. **Servet-i Fünun** ve **Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye** dergisinde yazan pozitivistlerin yanı sıra, daha radikal maddeciler ve sosyalistler, düşünce alanında boy gösterdi. Batıcıların birçoğu, Osmanlı birliğini koruyarak Batılılaşmayı savundular. Kılıçzade Hakkı, **İçtihad** dergisinde Batıcıların görüşlerini özetleyerek bir program yayımladı. Bu program, Atatürk devrimlerinin bir taslağı niteliği taşıması bakımından ayrıca dikkati çeker. Batıcılar, kendi aralarında tartışmakla birlikte, İslamcılara topluca karşı çıktılar ve Türkçülerin bazı tezlerini de eleştirdiler.

Türkçülük görüşünün ilk belirtileri Türkiye dışında kendini gösterdi. Özellikle Rusya'da, 1860 yılından sonra Müslümanlar arasın-

da Türkçülük düşüncesi etkili oldu. Çarlık Rusyasının Batı'ya daha fazla açık olması ve Rusya'daki Türklerin kendilerini «Osmanlı» olarak görmemeleri, ulusçuluk uyanışının onlar arasında daha erken ortaya çıkışını açıklayabilir. Öte yandan, tarih alanındaki belli birtakım çalışmalar, Türkçülük düşüncesinin ilk tohumlarını attı ve az sayıda da olsa, Osmanlı aydınları üzerinde etkili oldu. Bu alanda Musevi asıllı üç Avrupalı dikkati çeker. Bunlar, Arthur Lumley Davids (1811-1832), Arminius Vambéry (1831-1913) ve Léon Cahun'dur (1841-1900). Davids, **Grammer of the Turkish Language**'de (1832), Türk dilini ve eski çağlardan II. Mahmud dönemine kadar Türk tarihini inceledi. Türklerin, çeşitli dönemlerde çeşitli adlar alarak büyük işler görmüş olan ve Moğollarla ilintisi bulunmayan Kafkas kökenli büyük bir ırksal topluluk olduğunu ileri sürdü. Cahun, **İntroduction à l'histoire de l'Asie**'de (1896), Türkleri dünya fatihleri olarak niteledi ve Cengiz Han'ın Türk olduğunu ileri sürdü. «Fin-Japon» diye adlandırdığı Turan kökenli bir ırkın, Keltlerden, Cermenlerden ve Latinlerden önce Avrupa'ya uygarlık getirdiğini savundu. **Yeniçeri Hasan** adlı romanı, Türkçeye defalarca çevrildi.

Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), Türk tarihi ve dili üzerinde ilk çalışmaları yaptı. Molière'in piyeslerini, sade bir dille Türkçeye çevirdi, ilk Türkçe-Osmanlıca sözlük olan **Lehçe-i Osmanî**'yi (1876) yazdı ve Osmanlı Türkçesinin, Türk dilinin lehçelerinden biri olduğunu ileri sürdü. Müslümanlığı benimseyen bir Polonyalı olan Mustafa Celaleddin Paşa da Fransızca yazdığı **Les Turcs, anciens et modernes**'de (1870), Cahun'un tezlerine benzer görüşler ileri sürdü. İslam uygarlığında Türklerin önemli rol oynadığını ileri süren Ali Suavi (1838-1878) de Türkçülüğün öncüleri arasında yer alır. Süleyman Paşa'nın (1838-1892) **Tarih-i Alem**'i (1876) de Türkleri, Asya'nın geniş alanlarında yaşayan ve Osmanlıların ataları olan bir ulus olarak ele alması bakımından ilgi çekicidir. Osmanlı dilinin çözülerek ulusal Türkçenin gelişme sürecinin başlayacağını ileri süren Şemseddin Sami (1850-1904) de, dil alanında Türklük bilincine ilk katkılarda bulunmuş bir bilgindir. Öte yandan Yusuf Akçura, siyasal düşünce düzeyinde, radikal bir tutum benimseyerek İslamcılığı ve Osmanlıcılığı eleştirdi ve Türklerin izlemesi gereken biricik yolun ulusalcılık olduğunu ileri sürdü (**Üç Tarz-ı Siyaset, 1904**).

II. Meşrutiyet'le birlikte Türkçülük hem örgütlerine, hem yayın organlarına kavuştu. 1908'de, Yusuf Akçura'nın da içinde bulunduğu bir grup, Türk Derneği'ni kurdu. Bu arada Ömer Seyfettin'in çevresinde toplanmış olan ve dilde Türkçülüğü savunan bir başka grup **Genç Kalemler** (1911) dergisini çıkarıyordu. Yine 1911'de Türk Yurdu Cemiyeti kuruldu ve bu örgüt kısa bir süre sonra yeni kuru-

lan Türk-Ocağı ile birleşti. Türkçülüğün organı olarak da **Türk Yurdu** dergisi yayımlanmaya başladı. Derginin yazarları arasında Ziya Gökalp, Hüseyinzâde Ali, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Köprülü gibi kimseler vardı. Türklerin, Osmanlılıktan sıyrılarak ulusal bir bilinç ve kimlik edinmeleri, Osmanlılardan önceki Türk tarihinin incelenmesi, derginin temel amaçları arasındaydı. Türkçüler, uluslaşmanın doğal ve kaçınılmaz bir süreç olduğunu, Osmanlı diye bir milletin varlığından söz edilemeyeceğini ve bu adla ancak bir devletin belirtilebileceğini savunuyorlardı. Böylece, önceleri dil ve kültür alanında kendini gösteren Türkçülük, siyasal bir boyut da kazandı. Balkan Savaşı yenilgisinin yarattığı şaşkınlık ve hayal kırıklığı, Türkçülerin tezlerinin güçlenmesine ve yaygınlaşmasına yol açtı. Ayrıca, İmparatorluk içindeki Türk olmayan müslüman halkların (Araplar, Arnavutlar, Kürtler) ulusalcı görüşleri benimsemeleri ve bu doğrultuda eylemlere girişmeleri de Türkçülüğü haklı çıkaran bir başka olguydu. Osmanlıcılığın bir hayal olduğunun kavranması; din yaşamının, ulusal bir nitelik kazanması gerektiğinin düşünülmesi ve Batı karşısında ulusçuluk bilincinin ve ulusal kimliğin korunmasının zorunlu olduğuna inanılması, Türkçülüğün radikalleşmesine ve düşünce çerçevesinin belirlenmesine yol açtı. Ziya Gökalp'in bu konuda getirdiği çözümlerle de, Türkçülüğün temelleri, daha sonra bu alanda ortaya çıkacak gelişmeleri özü bakımından belirleyecek şekilde atılmış oldu.

Ziya Gökalp (1876-1924): Diyarbakır'da doğdu. Asıl adı Mehmet Ziya'dır. Babası, devlet memuriyetlerinde bulunan ve vilayetin resmî gazetesi **Diyarıbekir**'in başyazarlığını yapan Tevfik efendidir. Gökalp, ilk ve orta eğitimini, doğduğu kentte yaptı; Arapça ve Farsça öğrendi, idadi öğretmenlerinden Yorgi efendiden Fransızca dersleri aldı. Batı düşüncesini tanımasında ve felsefeyle ilgilenmesinde bu öğretmenin etkisi oldu. Gökalp, dindar ve tutucu bir çevrede yetişmişti. Bu çevrenin aşıladığı inançlarla Batı felsefesinden ve biliminden edindiği görüşler ve bilgiler arasındaki uzlaşmazlık, şiddetli bir düşünce bunalımına düşmesine yol açtı. İntihar girişimi ölümle sonuçlanmadı ve sıktığı kurşun beyninde kaldı. Abdullah Cevdet tarafından tedavi edildi ve onun aracılığıyla, bazı ileri gelen Jön Türklerle tanıştı. Yüksek öğrenimini İstanbul'da Baytar Okulu'nda yaptı (1896). Gizli örgüt İttihat ve Terakki'ye girdi; siyasal nedenlerden ötürü koğuşturmaya uğradı; Okul'dan çıkarıldı ve Diyarbakır'a döndü. Küçük memuriyetler aldı; hem yöneticisi hem de sahibi olduğu **Peyman** gazetesinde dikkate değer ilk yazılarını yayımladı (1909). Bu dönemde, Fransız düşünürlerinden Alfred

Fouillée'nin ve Gabriel de Tarde'ın kitaplarını okudu; toplum felsefesiyle ve toplumbilimle ilgilendi. Osmanlı «milleti»nin (topluluğunun) yapısını ve ayırt edici özelliğini saptamaya çalıştı. Toplumbilimden yararlanarak böyle bir saptamanın yapılabileceğini ve buna dayanarak toplumsal sorunlara çözüm getirilebileceğini düşünüyordu. Gökalp'e göre, Osmanlılar ırk fikrini bir yana bırakmışlardı. Bundan ötürü onlara, Türk denemezdi. Ama Osmanlılar, çeşitli kavimleri kaynaştırmışlar ve yeni bir «millet» yaratmışlardı. İlerlemeden yana olmayan eski Osmanlıların yerini artık ilerlemeyi benimseyen yeni Osmanlılar almıştı. Osmanlı «milleti»nin bir benzeri Amerikalılardı ve bu «millet», «doğunun ilerleme sever Amerikalısı»ydı. Osmanlı vatanı, «Doğu'nun özgür ve ilerleyen Amerikası» olacaktı. Gökalp bu dönemde, Osmanlıcı düşünür ve ideolog kimliğiyle karşımıza çıkar. Daha sonra Türkçülüğünün ağır basmasına rağmen, bu eğilimin izleri tamamen silinmeyecektir.

Gökalp, 1909'da İttihat ve Terakki kongresine, Diyarbakır temsilcisi olarak katılmak üzere Selanik'e geldi. Dilde Türkçülük tezini savunan gruba katıldı. Ömer Seyfettin'in ve Ali Canip'in önderliğindeki bu grubun çıkardığı **Genç Kalemler** dergisinde yazmaya başladı. Dilde Türkçülük, şu dört ilkeye dayanıyordu: 1. Arapça ve Farsça tamlamaların kullanılmaması; 2. Arapça ve Farsça çoğul takılarının bir yana bırakılması; 3. Arapça ve Farsça edatlardan vazgeçilmesi; 4. Türkçede karşılığı olan Arapça, Farsça sözcüklerin kullanılmaması. Böylece, yabancı dil kuralları Türkçeden çıkarılacak ve yazı dili ile konuşma dili birbirine yaklaştırılacaktı.

Gökalp'in bu grupla ilişki kurması, düşünce hayatında önemli bir değişikliğe yol açtı ve Türkçülüğün ön plana geçmesi sonucunu doğurdu. Örneğin dil alanında, Ali Suavi, Süleyman Paşa ve Şemsettin Sami'den geçen Türkçecilik çizgisi, Gökalp'te «Türkçeleşmiş, Türkçedir» sonucuna ulaştı. Başka bir deyişle, «Osmanlı dili»ne oranla Türkçe merkeze yerleşmiş oldu. Böylece ulusallık kategorisi, Gökalp'in düşüncesinde, her şeyin kendisine göre düşünüldüğü değerlendirildiği bir mihenk taşı, bir temel haline geliyordu.

Gökalp, Tevfik Sedad takma adıyla **Genç Kalemler**'de yayımladığı ilk yazısı **Bugünkü Felsefe**'de (1911), düşünce dağarcığının en temel ve uzun ömürlü kavramını açıkladı. Bu kavram, Fouillée'den aktarılmış olan **«idée-force»** («kuvvet-fikir») kavramıydı. Gökalp, «mefkûre»lerin (ideallerin-ülkülerin) ve değerlerin, yani kuvvet-fikirlerin, toplum yaşamına yön veren, ilerlemeyi sağlayan en gerçek temeller olduğunu düşünüyordu. Felsefenin görevi, gerçek yaşamdaki eğilimleri saptayarak bu tür değerleri ortaya sürmekti. Bir başka yazısında, II. Meşrutiyet gerçekleştirilerek, bir siyasal dev-

rim yapıldığını, ama bunun yeterli olmadığını ve daha zor olan bir toplumsal devrimin de yapılması gerektiğini belirtti. Eski yaşamın yetersizliğini görerek gerçekleştirilecek olan bu toplumsal devrim; iktisat, hukuk, ahlak, sanat, siyaset, aile gibi çeşitli alanları kapsayan bir bütün, bir yeni yaşam yaratmak anlamına geliyordu. Bunu gerçekleştirmek için yeni değerler, yeni idealler ileri sürmek gerekiyordu. Gerçi yeni yaşamın ne olduğu somut olarak önceden kestirilemezdi ve bir program belirlemek de olanaksızdı. Ama eldeki bilimsel yöntemle yapılacak araştırmalar, insanları, kesinlikle belirlenmemiş oldukları için kendilerine çeken, büyüleyen ve dolayısıyla ilerleten ideallerin, geçici de olsa saptanmasını sağlayabilirdi.

Böylece **Yeni Hayat** düşüncesi ortaya atılmış oldu. Bu düşünceyi benimseyenler, kendi uzmanlık alanlarına göre bilimsel incelemeler yaparak Türk toplumundaki aksayan yanları belirlemek istediler. Önemli olan, hangi toplumsal kurumların işe yaramaz olduğunu saptamak ve bunları bir yana atarak ilerlemeyi sağlamaktı. Yani Gökalp'e göre sorun, toplum yaşamındaki hastalıklı yanlarla normal yanları saptamaktı. Bu yapıldıktan sonra, hastalıklı yanları ortadan kaldırmak için önlemler alınabilir ve normal yanlar geliştirilebilirdi. Ama hastalıklıyı ve normali ayırt etmek için bir ölçüt gerekiyordu. Gökalp, bu ölçütün akla uygunlukta ya da yararda aranamayacağını ileri sürerek Batıcılar'dan ve İslamcılardan ayrıldı. Ona göre, toplum yaşamı, akıl ve yararla yönlenmiyordu; toplum yaşamının doğrultusunu, değerler ve idealler belirliyordu. Önemli olan, akla uygun ve yararlı programlar uygulamak değil, toplumun benliğini ve bilincini irdelemek ve özlemlerinin yönünü saptamaktı. Liderlerin, düşünürlerin, reformcuların ve sanatçıların yapabileceği tek şey vardı. Bu da, bilinçsiz arayışları ve beklentileri bilinçli, sistemli ve eşgüdümlenmiş ideallere dönüştürmekti. Bu idealler, İslamcıların savundukları değerlerde aranamazdı. Çünkü bu değerler, dine dayanıyordu ve bir ulusun değil bir «ümmet»in idealleriydi. Oysa Türk toplumu, «ümmet» döneminden «millet» dönemine geçiyordu. Bundan ötürü İslamcıların değerleri, toplumun ilerlemesini engelleyen ideallerdi. İslam dini ancak ulusal kültürün canlı bir parçası olduğu ölçüde ayakta kalabilirdi. Öte yandan, Batı bilimi ve tekniği olduğu gibi alınmalıydı, ama Batı'nın kültürü, ulusal kültürün geliştirilmesinde ancak model olarak benimsenebilirdi. Asıl amaç, Türk kültürünün geliştirilmesiydi. Gerçek bir reform yapmanın ve çağdaşlaşmanın başka bir yolu yoktu. Yani çağdaşlaşma, Batılılaşmadan değil Türkleşmekten geçiyordu. Gökalp, böylece, Fouillée'nin felsefesine dayanıyor ve Durkheim'ı benimsemesinin zeminini hazırlıyordu. Bu aynı zamanda, yukarda belirttiğimiz gibi, Os-

manlı milliyetçiliğinden Türkçülüğe ya da Türkçü-Osmanlıcılığa geçişti. Uluslaşma sürecine oranla ve bu süreç açısından sınırlandırıp tanımlamaya çalıştığı din sorununu da bir yana atmış değildi ve hiç bir zaman atamayacaktı. Bütün bu kavramlar, daha sağlam bir çözüm ve sentez bekliyordu ve sonu gelmez tartışmaların konusu olarak ortadaydı.

Gökalp, 1913'te İstanbul'a geldi. İttihat ve Terakki'nin Genel Merkez üyesiydi. Çeşitli dergilerde yazılar yazmaya başladı. **Türk Yurdu**'nda **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak** adlı denemesini yayımladı (1918'de kitap olarak yayımlanmıştır). Bu arada Darülfünunda (Üniversitede) görev aldı; metafizik ve toplumbilim kürsülerini kurdu, genç ve yetenekli bilim adamlarını çevresinde topladı. Fuat Köprülü'nün Türk edebiyatı, Necmettin Sadak'ın toplumbilim, Ahmet Emin'in istatistik, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun pedagoji, Mehmet Emin Erişirgil'in felsefe tarihi dersleri vermesini sağladı. Felsefe tarihi profesörü Gunther Jacobi ve deneysel ruhbilim profesörü Anschust da bu öğretim kadrosu içinde yer almıştı.

Bu yıllarda Gökalp, Tarde'ın hâlâ etkisinde olduğu gibi Bergson'la ilgilenmeye başlamış ve Durkheim'e yönelmişti. Nitekim yazılarında, görüşleri birbirini tutmayan bu düşünürleri bir araya getirmeye yönelik bir seçmecilik **(éclectisme)** açıkça görülür. **İçtimaiyat Mecmuası**'nda yayımladığı bir yazısında, Fouillée'yi ve Gustave Le Bon'u, her telden çalan ve bilimsel düşünceden yoksun ideologlar oldukları için eleştiriyordu. Ama Hilmi Ziya Ülken'in belirttiği gibi Gökalp, Yeni Hayat görüşünü, Fouillée'ye dayandırmış ve **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**'ta kaynak olarak Tarde'dan yararlanmıştı. Üstelik, ideal («mefkûre») kavramını ileri sürmekten hiçbir zaman vazgeçmemiş, yani Fouillée'den hiçbir zaman kopmamıştı.

Bu arada ahlak sorununu ele alan Gökalp'te Durkheimciliğin ağır bastığı görülüyor. Gökalp, ahlakı, yalnızca toplumsal bir gerçek olarak ele alıyor; amacını da bireyin üstünde olan toplumda görüyor. Böylece, idealin (bireysel manevî yükselişin), toplumla bir ve aynı şey olduğunu söylüyor. Millet sorununa da eğilen Gökalp, ırk, kavim, ümmet, halk ve devlet ile millet kavramı arasındaki farkı ortaya koymaya çalışıyor. Milletin varlığının, kendine özgü kültürünü bulmasına ve geliştirmesine bağlı olduğunu söylüyor. Bir milletin içinde bulunduğu genel çerçevenin, yani uygarlığın, kimi zaman bu kültürü eritebileceğini vurguluyor. Ama genel çerçevelerden (örneğin bir imparatorluktan) geçmeden ve sıyrılmadan, millet haline gelinemeyeceğini belirtiyor. Ortak bir uygarlığa girmenin koşulunu da, bir kavmin, bu uygarlığa kendi bilincinin ve dilinin rengini

vermesinde; onu, kendi ruhuna uydurmasında buluyor. Bunun gerçekleştirilmesi için de, millet haline gelecek bir kavmin, kendine özgü olmayan daha aşağı dereceden kurumları içinden çıkarıp atması gerektiğini ileri sürüyor. Burada Gökalp'in daha aşağı ve kalıntı niteliği taşıyan kurumlar derken, toplumdaki hastalıklı yanları ve öğeleri kastettiğini belirtmeliyiz. Böylece Gökalp, Yeni Hayat'ın temel bir görüşüne yeniden dönüyor ve aynı doğrultuda, hastalıklı yanların saptanması (bilim yoluyla) ve böylece iyileştirilmeleri için önlem alınması gerektiğini belirtiyor. Bu durumda, Türk toplumu söz konusu olduğuna göre, Türklerin çeşitli tarih dönemlerinde hangi uygarlıklardan geçtiğini; Türk kavminin, dinsel-hukuksal yönetim altındaki uluslarda görülen dönemlerden hangisinde bulunduğunu; Türk kavminde, içinde yer aldığı toplumsal türle uyuşmayan ne gibi hastalıklı haller görüldüğünü; uluslararası uygarlıklardan hangi kurumların, Türk yaşamına girerek değişikliğe uğradığını saptamak gerekiyor.

Gökalp, bu bakış açısından, eski Türklerin toplumsal örgütlenmesi, dini, kültürü vb., konusunda yazdıklarını daha sonra bir araya getirerek **Türk Medeniyeti Tarihi** adlı kitabını hazırladı.

Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**'ta ulus kültürü kavramına dayanarak birbirlerinin zorunlu sonucu olduğunu ve dolayısıyla çatışmamaları gerektiğini söylediği bu üç akımı uzlaştırmaya çalıştı. Ona göre, Türkler, uluslaşma yoluna geç girmişlerdi. Devlet kuran ve yöneten Türkler, toplumsal-ekonomik sınıfların işine karışmamışlar ve ancak iki sınıf oluşturmuşlardı (çiftçi ve memur). Ama yakından bakıldığında, bu son iki sınıfın da temel bakımından özdeş olduğu görülür. Başka bir deyişle, bunların biri toprak öteki fikir alanında çalışan emekçidir. Her ikisi de girişimci değildir. Çiftçi toprağa, memur da devlet kapısına bağımlıdır. Türk ahlakı ulusalllaşmamış ve birey ya da aile düzeyinde kalmıştır. Bu eksikliğin giderilmesi için de ulusallaşmak gereklidir ve bu anlamda Türklük, Osmanlılığın karşıtı değil, tamamlayıcısıdır. Gökalp, gazetenin ulus duygusunu yarattığını ve taklit yoluyla bu duygunun yaygınlaştığını ileri süren Tarde'a dayanarak uluslararası düzeye yükselmeyi de kitabın sağlayacağını düşünüyor. Kitaplar, halk diline değil, bilimsel terimlere dayanırlar. Kültürce ilerlemiş ülkelere baktığımızda, kullandıkları terimlerin, benimsedikleri dinin yazılı olduğu dilden türetildiğini görüyoruz. Avrupalılar Latinceyi kaynak aldılar. Bundan ötürü bizim de, bu alanda, Arapçaya dayanmamız gerekir. Gökalp'in, günlük dilde ve edebiyatta Türkçenin önceliğini kabul etmesine karşılık, felsefe ve bilim terimlerinin Arapçadan alınması ve eski yazının değiştirilmemesi tezini savunması,

bu akıl yürütmeye dayanıyor. (Bu arada, Cevdet Paşa'nın, Fransızcadan; Ahmet Mithat'ın Yunanca ve Latinceden terim alınmasını savunduğunu ve bu konuda, Türkçe, Arapça ve Fransızcadan yararlanılması gerektiğini ileri süren bir başka tezin ortaya atıldığını da belirtmeliyiz.) Gökalp ayrıca, biz terimlerimizi Fransızcadan alırsak ve Rusya'daki Türkler de Rusçadan alırlarsa, Türkçelerimiz birbirinden uzaklaşır diyerek bir gerekçe daha ileri sürüyor. Demek ki çözüm, terim bakımından İslamlaşmakta, ama gramer ve yazış bakımından Türkçeleşmekte.

Gökalp, düşüncesinin belkemiği olan kültür («hars») ve uygarlık («medeniyet») ayrımını da **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**'ta ileri sürdü. Buna göre, nesnel bilimsel doğrular, matematik kavramları, teknik, sağlık kuralları, çiftçilik ve ticaret teknolojisi, uygarlığın temelini oluşturur. Bunlar bizi bilgilendirirler; neyin ne olduğunu gösterirler. Başka bir deyişle bunlar haber kipinden («ihbarî») yargılardır. Kültür alanını ise dinsel, ahlaksal, sanatsal, vb., değerler; bireysel inançlar, idealler oluşturur, yani burada manevî dünya dediğimiz şey söz konusudur. Kültür, olması gerekenin, yönelinenin alanıdır ve bundan ötürü dilek kipinden («inşaî») yargılar üzerinde temellenir. Bireyin, toplumsal bilincin («ma'şeri vicdan») ve iradesinin etkisinde olduğu alan, kültür alanıdır. Toplumsal aklın mantıksal çerçeveleri içinde düşündüğü alan ise, uygarlık alanıdır. Uygarlığın bütün insanlığa yayılması bu uygarlığın bilimsel kavramlarının ve tekniklerinin, taklit yoluyla halktan halka geçmesinin sonucudur. Ama bireyler, tek başlarına olmadıkları ve klan, aile, meslek örgütü, dinsel topluluk, toplumsal sınıf, ümmet ve devlet gibi kültür grupları ya da oluşumlar içinde yer aldıklarından, bu etki dolaysız değildir. Bu dolayım, uygarlık etkisinin, yöneldiği kültüre göre değişikliğe uğramasına yol açar. Nitekim ekonomi alanlarında devletlerin gümrük uygulamaları, kavimlerin ulusal dillerini korumak için yabancı kelimelere direnç göstermeleri ve kendi edebiyatlarını benimsemeleri, ümmetlerin, uluslararası hukuk ve ahlakı, kendi dinlerine dayandırmaları, bunun örnekleridir. Böylece, uygarlık dediğimiz oluşum, parçalanır; bireyin bağlı olduğu kültür grupları ya da oluşumlarının bilinci ile uygarlığın akla ve mantığa dayanan kalıpları arasında bir çatışma ortaya çıkar. Ne var ki, manevî bağlılık bilinci («vicdan») ile akıl, yani kültür ile uygarlık arasındaki bu çatışma kaçınılmaz bir zorunluk değildir, çünkü bunların alanları ayrıdır. «Vicdan» değerlere (ideallere) yönelir; akıl ise, nesnel doğrularla uğraşır. Kültür, dilek kipinden yargılara dayanır ve iradeyi yönlendirir. Böylece, «niçin yaşamalı?» sorusunun cevabını, bu yargılarda buluruz. Uygarlık ise, haber kipinden yar-

gılarla, düşünsel ve bilgisel etkinliğimizi yönlendirir ve «nasıl yaşamalı?» sorusuna cevap verir. Birincisi, amaçları; ikincisi, araçları belirler.

Gökalp'e göre, toplumsal gruplar arasında bir kademeleşme vardır. Bu kademeleşmenin ne olduğunu iyice saptamak ve aralarındaki çatışmalara, barışçıl bir çözüm getirmek gerekir. Bu görevi de, toplumbilim yerine getirecektir. Bu sorun karşısında Gökalp, Durkheim'ın **Socialisme** adlı kitabına dayanarak, grup, zümre ya da sınıf çatışmalarını, meslek örgütleri dayanışmasıyla yani korporatizmle çözmeye çalışır. Burada, siyasal politika düzeyinde korporatizm, toplum felsefesi düzeyinde dayanışmacılık (**solidarisme**-tesanütçülük) görüşünün ağır bastığını ve daha sonra Cumhuriyet döneminin resmî ideolojisinde de bu görüşün sürüp gittiğini belirtmemiz gerekiyor. Gökalp, ideal toplum düzeninin, «meslek örgütlerine dayalı bir halkçılık» olduğunu her zaman söylemiştir. Hatta toplumların evriminde, sınıflı toplumlardan sonra meslek örgütleri dayanışması döneminin geleceğine inanır. Böylece, burjuvazinin, küçük burjuvazinin, gündelikçilerin (işçilerin ve proleterlerin) dönemi, Gökalp'e göre, meslek örgütleri dayanışması (korporatizm) dönemiyle son bulacaktır. Ama meslek örgütleri, eski loncalar gibi yerel olmayacak, ulusal nitelik taşıyacak ve kapsayıcı olacaktır. Korporatizm ve temelinde yatan dayanışmacılık, toplumsal sınıfların kaldırılmasını ve dolayısıyla, sınıf mücadelesine dayanan sosyalizmi geçersiz kılan bir tez olarak ileri sürülmüştür. Burada söz konusu olan, bireyciliğin ve toplumculuğun («fertçiliğin» ve «içtimaîciliğin»), aynı potada eritilip kaynaştırılmasıdır. Yani böylece, özel mülkiyetle toplumsal (kamusal) mülkiyet kaynaştırılacak; toplumsal adalet ve «sosyal devlet» gerçekleştirilecektir. Gökalp'in, daha sonra şu ya da bu şekilde tekrarlanıp duran «fert yok, cemiyet vardır» sözünün temeli, işte bu düşüncelerdedir. Nitekim Gökalp, bir yazısında Rusya'da Ekim Devrimi gerçekleştikten sonra bu ülkedeki Türklere seslenerek, sosyalizmden etkilenen Türklerin gereksiz yere kardeş kanı döktüklerini, oysa bu tür aşırılıklardan kaçınmalarını; sınıf mücadelesini bir yana bırakıp halkın tümünün hoşnutluğunu ve mutluluğunu sağlayacak olan dayanışmacılığı benimsemelerini ileri sürerek öğüt verir.

Gökalp'e göre, işbölümü içindeki bireyler, kendi özel çıkarları için çalışırlar. Ama onların yeteneklerinin ortaya koyduğu etkinlik, ulusal gerçeği ve yararı doğurur. Tıpkı bunun gibi tek tek uluslar da, farklı yetenekleriyle ve işbölümüyle uluslararası uygarlığı yaratırlar. Öyleyse, çağdaşlaşmak («muasırlaşmak») bilim ve teknikte, hiçbir ulustan geri kalmamak, hatta hepsinden ileri gitmektir. Bu-

nun yolu da, çağdaş uygarlığın aklıyla ve bilimiyle donanmaktır. Ama bilim ve tekniği aldığımız halde, manevî dünyamızı, kültürümüzü kendimizden çıkarmamız ve geliştirmemiz zorunludur. Yani, amaç, bir Türk-İslam kültürü yaratmaktır.

Uluslaşmanın yararları konusunda Gökalp'in ileri sürdüğü görüşleri de şöyle özetleyebiliriz: Ulusal uyanışın ardından dinsel uyanış gerçekleşecektir. Böylece, bağlı olduğumuz ümmeti ve uluslararası düzeyi belirlemiş olacağız. Ulusal ahlakın ve ekonominin, gençlerde ideal duygusunun, bireylerde sorumluluğun oluştuğunu göreceğiz. Bu perspektif, İslamcı-Türkçülere ya da Türkçü-İslamcılara şöyle bir programı gerçekleştirme ödevi yüklüyor: 1. İslam kavimleri arasında ortak Arap alfabesini bozmadan korumak ve sürdürmek; 2. İslam kavimlerinin bilimsel terimlerinin ortak olmasını sağlamak ve bu amaçla terminoloji kongreleri yapmak; terimleri, Türkçeden değil Arapçadan ve bir ölçüde Farsçadan almak; 3. İslam kavimlerinin ortak eğitiminin temelini oluşturmak için eğitim kongreleri düzenlemek; 4. Aynı kavimlerin müftülük örgütleri arasında sürekli bir bağlantı kurmak; 5. İslam ümmetinin simgesi olan «Ay»ın kutsallığını korumak ve sürdürmek. Eğitimin temelleri olarak da, ulusal dil ve tarihin öğretilmesini, İslam dini ilkelerinin ve tarihinin okutulmasını, matematik ve doğa bilimleri öğretimini benimsiyordu.

Gökalp'e göre, Türklerin ideal vatanı Turandır. Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu ülkelerin toplamı Turan'ı oluşturur. Buna, ulusun vatanı, diyebiliriz. Bir de ümmetin vatanı var. Yani bütün müslüman ulusların yurdu da İslam vatanı. Osmanlı ülkesi, islam vatanının bağımsızlığa sahip bölümüdür. Bu ülkenin bir bölümü Türk yurdu (Turan'ın bir parçası); öteki bölümü, Arap yurdudur (büyük Arap vatanının bir parçası). Türkler, Türk yurduna ve Turan'a özel bir sevgi ve ilgi duyabilirler. Ne var ki bu durum, küçük İslam vatanı olan Osmanlı ülkesini ve büyük İslam vatanını göz ardı etmelerini, unutmalarını gerektirmez. Bunun nedeni, ulus, devlet ve ümmet ideallerinin farklı gerçekler olmasıdır. Bunların her üçü de yüce ve kutsal şeylerdir.

Gökalp'in **Yeni Mecmua**'daki (1917-18) yazılarında, Durkheim'ın etkisinin daha kesin ve belirgin olduğu görülür. Bu dönemde Gökalp, toplum ve birey ve bunların ilişkileri gibi sorunlar üzerinde durur. Yığın ve toplum arasındaki farkı belirtir. Birey ve kişilik arasında bir ayrım yapar ve kişiliğin, toplumun aynası olduğunu ileri sürer. İşbölümünün gelişmemiş olduğu dönemde, bireysel kişilik ortaya çıkar; geliştiği zaman da toplumsal kişilik oluşur. İlkel toplumlarda ancak toplumsal ahlak vardır; toplum ilerledikçe kişi-

sel ahlak ortaya çıkar. Kişisel ahlak ile bireysel ahlak, yani bireycilik arasında köklü bir fark vardır. Türk toplumunda, kişisel ahlak gerektiği gibi oluşmamıştır. Tanzimat hareketi, Avrupa'nın kişisel ahlakını değil, bireyciliğini getirmiş ve olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Cinsel ahlak, ailenin daralması ve çağdaşlaşmasıyla birlikte gelişir. Cariyelerin, odalıkların bulunduğu bir toplumda gerçek cinsel ahlaktan söz edilemez.

Gökalp çeşitli yazılarında, savaş sırasında türeyen vurguncu yeni zenginleri eleştirdi; devlet yönetiminde ulusal ve himayeci bir ekonomi siyasetinin uygulanması gerektiğini savundu. Ama ardından, ulusal bir zengin zümresi yetiştirmek; yasallık çerçevesi içinde bir burjuva sınıfı oluşturmak gerektiği üzerinde durdu. Ne var ki, Durkheimci dayanışmacılık ve korporatizm görüşünden hemen hiçbir zaman ayrılmadı ve buna da «iktisadî vatanperverlik» adını verdi.

Hukuk sorununu da ele alan Gökalp, toplumun, ümmet durumundan ulus durumuna geçmesinin, hukukun çağdaşlaşmasını da zorunlu kıldığını ileri sürdü. İslam fıkhının, değişen toplumsal koşullara göre yeni kurallar getirme temeline dayandığını ve bundan ötürü çağdaş hukuk anlayışıyla çelişmediğini söyledi. Hukuk alanında devrimci ya da köktenci değil, evrimci bir gelişim gerçekleştirilmesinin doğru olacağını savundu. Laikliği tam anlamıyla kabul etmedi, ama yargının, tek bir temele dayandırılması gerektiğini ve bundan ötürü dinsel (şer'i) ve sivil iki ayrı mahkemenin bir arada bulunamayacağını ileri sürdü.

İttihatçıların ileri gelenleriyle birlikte Malta'ya sürülen (1918) Gökalp, geri döndüğünde, Diyarbakır'a giderek **Küçük Mecmua**'yı yayımladı; Ankara'ya çağırılıp Maarif Vekaleti Telif ve Tercüme Heyeti başkanlığına getirildi ve 1924'te öldü.

Küçük Mecmua'daki yazılarında Durkheim'ın yanı sıra Bergson'un da etkisinde kaldığı görülüyor. Genellikle, toplum felsefesi sorunlarını irdeliyor. Çağdaşlaşmada, bilimin oynadığı olumlu rol üzerinde duruyor. Din, ahlak ve sanatın, değer ve ideal olmaları açısından taşıdıkları anlam üzerinde duruyor ve ahlaksal değerlerin, sanatsal değerlerden, dinsel değerlerin de bu sonunculardan daha yüksek olduğunu ileri sürüyor. Ulus ve ümmet arasındaki farklara değinirken, birincisinin, kavim gerçeğine dayandığını, özel bir siyasal örgütü olduğunu (Gökalp burada Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni kastediyor), ikincisinin ise, aynı dine bağlanmış olma gerçeğine dayandığını ve örgütünün de yalnızca din olduğunu ve başında halifenin bulunduğunu söylüyor. Halifenin, islam ulusları arasında müftülük örgütü kurmak, dinsel sorunları ele alan uluslararası

kongreler düzenlemek, dinsel terim sorununu çözüme ulaştırmak gibi görevleri olduğunu belirtiyor.

Gökalp'in sanat ve edebiyat konusundaki görüşleri de ulusal kültür kavramına dayanır. Dolayısıyla, folklorun, halk edebiyatının, batı tekniğiyle işlenmiş halk müziğinin önemi üzerinde durur ve özgün sanat verimlerinin ancak bu temellere dayanabileceğini ileri sürer.

Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**'nda (1923), bütün görüşlerini, yeni toplumsal ve siyasal koşulları da göz önüne alarak ve onlara uygun duruma getirerek derleyip topladı ve özetledi. Eski düşüncelerinden bazı noktalarda ayrıldı, ama temel bakımından onlara yine sadık kaldı. Nitekim bu kitabında, «Meselâ biz Türkiyelilerin müşterek vicdanımızda, 'Türk milletindeniz, İslam ümmetindeniz, Garp medeniyetindeniz' tere'îleri (tasarımları-düşünceleri) vazıh görüşler gibi mer'i (geçerli) olmaya başlayınca, bütün içtimaî (toplumsal) hayatlarımız değişmeye başlayacaktır», diyor. Türkçülüğün gerçekleşmiş idealinin Türkiyecilik olduğunu, en yakın hedefinin Oğuzculuk ya da Türkmencilik diye adlandırılabileceğini ve «Oğuzistan»-dan söz edilebileceğini; en uzak amacının da Turancılık (Oğuzları, Tatarları, Kırgızları, Özbekleri, Yakutları, dilde, edebiyatta ve kültürde birleştirme düşüncesi) olduğunu söylüyor.

Gökalp'in çeşitli koşul ve durumlarda ileri sürdüğü ve kimi zaman birbirini tutmayan düşüncelerinin altındaki belirleyici yapıyı açıklamaya çalışırsak şöyle diyebiliriz:

Gökalp, zamandaşlarının hemen hepsi gibi, Türk toplumunun Batı karşısındaki ezilmişliğini ve geri kalmışlığını giderecek bir yol, bir çare bulmaya çalışıyordu. Ekonomik devrimlerin, çalkantıların ve sınıf mücadelesinin olmadığı bir toplumda, bu çarenin, manevî dünyada ve düşünce alanında aranması gerekiyordu. Ama metafiziğe ya da dine dayanan düşünceler ve değerler böyle bir kurtuluşu ve ilerlemeyi sağlayamazdı (Gökalp, İslamcıları bu açıdan eleştirir). Bireysel değerlerden de medet umulamazdı (Gökalp, Türk toplumunda, bireyin Batı'daki gibi kişilik haline gelmemiş olduğu üzerinde durmuştur). Öyleyse, toplumu canlandıracak ve ayağa kaldıracak bazı düşünceler, değerler ve idealler bulmak, ama bunları hem içinde yaşadığımız dünyaya, yani gerçekliğe dayandırmak, hem de bireylere göre değişen tasarımlar ve görüşler olmaktan kurtarıp herkes için geçerli doğrular (hakikatler) olarak ortaya koymak gerekiyordu. Herkes için geçerli doğrular ise ancak bilimde bulunabilirdi. Gökalp, bundan ötürü Durkheim'ın pozitivizminde ve bilimselliğinde, aradığı çözümü bulduğuna inandı. Düşünce dünyasının belkemiği olan ideal, yani «mefkûre» (bu terimi, Arapça «fikir»den

türetmiştir) kavramını oluştururken, önce Fouillée'nin kuvvet-fikirlerini kabul etti, ama bunları bireye fazlaca önem veren ve bilimsellikten yoksun kavramlar olarak görerek Durkheim'e yöneldi Durkheim, ortak bilincin («conscience collective») ve toplumun üyelerinin benimsediği ortak tasarımların (Gökalp, Durkheim'ın bu Fransızca terimini, yani «représentations collectives»i, **maşerî tere'î-ler** sözüyle Türkçeye aktarmıştır), bütün toplum yaşamını hareket ettiren temeller olduğunu ve bireyin de bunlara bağımlı bulunduğunu ileri sürüyordu. Üstelik, bunalım dönemlerinde, bu ortak ya da kolektif tasarımların, insanların arasındaki ayrılıkları ortadan kaldıran ve hepsini bir amaca yönelten idealler olduğunu söylüyordu. Böylece Gökalp, «mefkûre» teriminin anlamını gerektiği gibi yoğunlaştırmak ve temellendirmek olanağını Durkheim'de bulduğunu düşündü. Nitekim, ilgilendiği Nietzsche, Boutroux, Gustave le Bon, Bergson (tabii Fouillée ve Tarde) gibi düşünürlerin Gökalp üzerindeki etki payı da ancak, toplumu ve dolayısıyla insanı harekete geçiren «mefkûre» kavramı göz önüne alınarak kavranabilir. Yani Gökalp, bu düşünürlerin ileri sürdükleri görüşlerle, ancak kendi özel sorunları açısından ilgilenmiş, felsefelerinin gerçek özünü (özellikle Nietzsche, Boutroux ve Bergson söz konusu olduğunda) bilerek ya da bilmeyerek göz ardı etmiş ve kitaplarını ilk elden okumamıştır. Gökalp, toplumsal bir kurtuluşun yolunu göstermek ve siyasal bir program çizmek isteyen bir düşünürdür. Bu pragmacı tutum, Batı'nın Descartes, Hume, Kant, Hegel, vb. gibi büyük filozoflarıyla ilgilenmemesinde ve zamandaşları olan Husserl, Freud, Russell gibi büyük bilgin ve düşünürlerden haberdar olmamasında açıkça görülür. Üstelik, ustası olarak kabul ettiği Durkheim'ın bazı görüşlerini de kendine göre yorumlar. Örneğin, Durkheim, ulusu, çağdaş insanın içinde yer aldığı çeşitli toplumsal gruplardan biri olarak gördüğü halde, Gökalp, bu kavramı yine Durkheim'ın toplum kavramıyla bir tutar. Böylece ustasının, «Tanrı inancının yerini topluma bağlılık almıştır» düşüncesini, «ulusa bağlılık almıştır» diye değiştirerek, ulusu Tanrılaştırır. Öte yandan, tarihî maddecilikten söz ederken, bu anlayışın, toplum yaşamının biricik belirleyicisi olarak ekonomik olayları gördüğünü, bütün öteki toplumsal olayları da birer sonuç, birer gölge-olay olarak ele aldığını ileri sürer. Oysa H. Z. Ülken'in de belirttiği gibi «tarihî maddecilik, karşılıklı tesiri ve faktörler bütününü kabul eden bir görüştür». (Bildiğimiz kadarıyla, Gökalp'ın diyalektikten hiç söz etmediğini de bu arada belirtelim.) Gökalp, «komünizm ne zaman gerçekleşecektir?» sorusuna, Lenin'in şöyle cevap verdiğini de yazar: «Komünizmin ne zaman tatbik olunacağını şimdiden kestirmek mümkün değildir. Bu, Hazreti Mu-

hammed'in cenneti gibi ne zaman ve nerede görüneceği malûm olmayan bir şeydir». Gökalp'ın, alıntı yaparken kaynağı belirtmeme huyu, bu ilginç sözlerin Lenin'in hangi kitabından ya da yazısından alındığını öğrenmemizi engelliyor. Başka bir yerde de belittiğim gibi Gökalp, Lenin'in böyle bir sözü gerçekten söylemiş olduğunu gösterebilseydi, bu devrimci konusunda şimdiye kadar bilinenlerin tümünü altüst etmiş ve düşünce tarihine büyük bir katkıda bulunmuş olacaktı.

Yukarıda söylediklerimiz, Gökalp'ın yararlanmaya ya da eleştirmeye yöneldiği felsefeler ve görüşler karşısındaki tutumunu göz önüne sermeye çalışıyor. Bir de, kendi söylediklerine oranla Gökalp'ın tutumunun ne olduğunu irdeleyebiliriz. Gökalp, bilimde, tarafsızlıktan, nesnel incelemeden ve tümevarım yönteminden yana. Ama Uriel Heyd'in çok iyi belirttiği gibi, yazılarında, olgulara dayanan irdelemelerden yola çıkarak bir kurama varmadığını görüyoruz. Gökalp, bunun tam tersine, doğru diye bellediği kuramları, kavramları ya da tanımları temel olarak benimseyip; olguları, olayları ve gerçekleri, bunlarla açıklıyor ya da bunlara uyduruyor. Başka bir deyişle, olguları, eleştirel bir süzgeçten geçirmeden hemen yorumluyor, genellemeler yapıyor ya da kurama uymayan olguları görmezlikten geliyor ve bunlar da yetmezse, tarih çalışmalarında görüldüğü gibi, bilimsel temeli olmayan etimolojik yorumlarla, kuramına uygun birtakım olgular yaratıyor. Bunun sonucu olarak da, yazış tarzında, kuşkunun ve olasılığın yer almadığı dogmatik bir düşünüş açıkça kendini gösteriyor. Nitekim H. Z. Ülken, Gökalp'ın düşünüş ve yazış tarzını, «eski fetvacılık ruhunun Avrupaî şekle bürünmesi...» olarak tanımlıyor.

Gökalp'i eleştiren zamandaşları arasında Nüzhet Sabit dikkati çeker. Durkheimciliğin, toplumsal olayları kökten ve derinlemesine incelemeyi gerektirdiğini, oysa Gökalp'ın gerektiği kadar bilimsel olmadığını, ele aldığı soruları bir gazeteci kolaylığıyla irdelediğini söyleyen Nüzhet Sabit, ayrıca, Durkheim'ın kuramlarını açıklamanın, Durkheimcı olmaya yetmediğini, bu kuramları toplumsal sorunlara bilimsel bir biçimde uygulamak gerektiğini de ileri sürer. Gerçekten de Gökalp, toplumbilimin kuramsal alanının dışına çıkamamış ve bizde «sosyolog» olarak tanındığı halde, bilimsel tarihin, etnografyanın, demografinin ve istatistiğin verilerine dayanan somut araştırmalar ya da «alan çalışmaları» yapmamıştır. Nüzhet Sabit'in bunu daha o yıllarda görmesi ilginçtir. Mustafa Şekip ise, Gökalp'in Durkheim'e dayanarak kurduğu «toplumbilim»in indirgemeci olduğunu, yani toplum olaylarını daha alt düzeyden olaylarla açıkladığını; başka bir deyişle, canlı bir varlık olan toplumu, kimya

bilimi anlayışıyla ele aldığını ve çok geçmeden etkisini kaybedeceğini ileri sürer. M. E. Erişirgil ise, Gökalp'in bir mistik olduğunu, toplumsal ya da kolektif bilinci doğaüstü ve soyut bir varlık haline getirdiğini, kendisinin savunduğu idealler doğrultusunda davranan devlet adamlarını birer «insanüstü» saydığını ve bunları vahiy sahibi bir tür peygamber gibi gösterdiğini söyler. Erişirgil'e göre bu anlayış, bireyi edilginleştiren, hiçe sayan bir görüştür ve içgüdüleri, yaşam güçlerini sakatlar. «Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım» sözünde dile gelen buyruk, bireysel varlığa önem vermeyen; kişinin yaşamla ilişkisini ve deneyimlerini hiçe sayan bir düşüncenin ürünüdür.

Felsefeci ve toplumbilimci olarak Gökalp'in aksayan daha başka yanları da gösterilebilir. Ama Gökalp'a hakça davranmak için, bazı konulardaki saptayıcı ve eleştirici düşünceleri ile getirdiği çözümleri ve önerileri birbirinden ayırt etmek gerekir. Gökalp'in bazı eleştirileri, yani düşüncesinin olumsuzlayıcı yanı, zamanı için olduğu gibi bugün de geçerliğini çoğunlukla koruyor. Aydınların halktan kopukluğu; okulların topluma yabancı ve ters düşen insan yetiştirmesi; bilgi edinmenin, amacı kendi içinde bulunan bir çaba, bir derinleşme ve uzmanlaşma değil de, «kendini beğendirme», «tafra satma» ya da en kısa yoldan başarıya ulaşma olarak görülmesi, kadının toplum içinde insan saygınlığına yaraşır bir durumda bulunmaması, ulusal olmayan bir din kültürünün yetersizliği; dilin, canlı bir varlık olarak görülmemesi ve dolayısıyla geliştirilecek yerde buyruklarla zorlanması; ulusallığın ırka dayanmaması gerektiği ve ancak uyuşturucu bir süreç olarak düşünülebileceği, vb. gibi saptamalar ve eleştiriler bunun örnekleridir. Bu açıdan bakılınca Gökalp, isabetli gözlemler yapan ve haklı eleştiriler ileri süren bir düşünce adamı olarak karşımıza çıkıyor.

Gökalp'in çözümleri ve önerileri yani düşüncesinin olumsuzlayıcı yanı ise günümüzde, bir ölçüde gerçekleşmiş, bir ölçüde gerçekleşmemiş ve özellikle önerileri, yerlerini kendilerinin tersi ya da kendilerinden farklı durumlara bırakmış görünüyor. Örneğin bilimsel düzeyde, Durkheim'ı yorumlayan Gökalp'in temel görüşlerine dayanan bir toplumbilim okulunun kurulduğu ve bu doğrultuda somut toplum bilim araştırmaları yapıldığı söylenemez. Gökalp'in «sosyologluğu»ndan ve temel görüşlerini benimsediklerinden söz edenler, yazık ki, tekrarlayıp durma ve övgü aşamasından ileri geçememişlerdir. Kültür düzeyindeki birçok düşüncesi (arap harflerinin bırakılmaması, islam ulusları arasında ortak eğitim, müftülük örgütü, Türk kavimleri arasında yazı ve lehçe farklarının büyümemesi) de gerçekleşmemiştir. Avusturya-Macar İmparatorluğu modeli uyarın-

ca bir Türk-Arap İmparatorluğu oluşturma konusundaki siyasal çözümü de gerçekleşmemiş ve Gökalp daha sonra Misak-ı Millî ilkesini benimsemiştir. Bunlara karşılık, Cumhuriyet döneminde resmî düzeyde gerçekleştirilenlerin hemen hepsinde Gökalp'ın şu ya da bu biçimde etkisi vardır. II. Meşrutiyet'in olduğu gibi Cumhuriyet döneminin de, iktidardaki asker ve sivil bürokratlarının ideolojik dağarcığını dolduran kişi genellikle Gökalp'tir. Ve bu açıdan bakılınca da Gökalp, derin ve geniş etkiler yapmış bir ideolog olarak karşımıza çıkar.

Meşrutiyetin Diğer Düşünürleri :

II. Meşrutiyet'in düşünce dünyasını belirleyen birikimlerden biri, ondokuzuncu yüzyıl sonunda **Servet-i Fünun** dergisi çevresinde toplanan yazarlar ve düşünürler tarafından gerçekleştirildi. Abdülhamid döneminin baskısı altında siyasal düşüncelerini sanat felsefesi aracılığıyla dolaylı olarak dile getirmek isteyen Batılılaşmacılar, bu dergide toplandılar. Bunlar arasında düşünür olarak dikkatleri üzerinde toplayan, edebiyat ve eleştiri ürünleri verdiği gibi siyasal alanda da etkinlik gösteren Hüseyin Cahit'tir (1874-1957). Durkheim, S. Mill, V. Pareto gibi düşünürlerin önemli yapıtlarını Türkçeye de çeviren H. Cahit, sanat felsefesinde H. Taine'in görüşlerini benimsedi; toplum ve kültür olaylarının sıkı bir nedensellik bağıyla ve çevrenin etkileri gözönüne alınarak açıklanması gerektiğini; bilimdeki, gerçekçi (realist) görüşteki ve pozitivizmdeki ilerlemelerin, sanat yapıtlarının da gelişmesini sağlayacağını ileri sürdü. Böylece, bilimci ve pozitivist geleneği sürdüren H. Cahit, belki de bizde Hegel'den ilk söz eden yazar olması bakımından da dikkati çeker. **Servet-i Fünun** çevresinde gerçek bir felsefeci diye niteleyebileceğimiz kişi Taine'in görüşlerini ve bunlara yöneltilen eleştirileri belirterek E. Boutroux'nun ve H. Bergson'un felsefelerine de değinen **Ahmet Şuayip**'tir (1876-1910). Genç yaşta ölen, bizde pek az rastlanan kaynaklara inme eğilimiyle ve sindirilmiş geniş kültürüyle dikkati çeken bu düşünürün yazıları, **Hayat ve Kitaplar**'da (1910) toplandı.

II. Meşrutiyet dönemi düşünce yaşamı açısından **Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye** dergisinin yayımlanması büyük önem taşır. A. Şuayip, M. Cavit ve Rıza Tevfik tarafından kurulan bu dergi, o zamana kadar ihmal edilmiş ekonomik sorunları irdelemeyi, çözümler getirmeyi, amaç edindi ve toplum bilimlerinin önemini vurguladı. Dergi'de, düşünür olarak yine A. Şuayip'in ağır bastığını görüyoruz. Buradaki yazılarında, bireye oranla toplumun daha belirle-

yici ve kapsayıcı bir etkisi olduğunu ileri süren Şuayip, uygarlık ve kültür alanında devrimlerin değil de evrimin daha büyük ve kesin bir rol oynadığını söylüyor ve bir tür biyolojik toplumbilim anlayışını savunuyor. Siyasal gücün, bir toplumsal evrim sonucu olduğu; zayıfların kuvvetliler tarafından ezildiği; baskı ve sömürünün yalnızca ekonomik gerçeklerden ileri gelmediği (Şuayip burada Marx'ı eleştirmek istemektedir) ve düşüncelerden, dinden ve ahlak anlayışlarından da kaynaklandığı üzerinde duruyordu. Darwinciliğin ağır bastığı bir toplum yaşamı ve «hayat mücadelesi» görüşünün aynı dergi'de **Bedi Nuri** (1875-1913) tarafından da savunulduğunu görüyoruz. H. Z. Ülken toplumbilim yöntemini, somut olgulara uygulayarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki aşiret yapılarından biri üzerinde ilk deneysel çalışmayı ortaya koyan kimsenin, B. Nuri olduğunu söyler. Bu çalışmada, Arnavutluk toplumundaki aşiret yapısı ve kan gütme olgusu incelenmiştir (**Şehbal** dergisi, sayı, 59-65). Aynı dönemde, toplumsal olayları Darwinciliğe dayanarak açıklama eğilimini aşmaya, toplumsal adalet görüşünü savunmaya ve sosyalizme yaklaşmaya çalışan ilginç bir düşünürle karşılaşıyoruz. Toplumsal sorunların ahlakla çözülemeyeceğini yöneticilerden, iyi davranmalarını istemekle hiçbir çözüm getirilemeyeceğini, asıl sorunun ezenlerle ezilenler arasındaki mücadelede bulunduğunu ileri süren bu düşünür, **Asaf Nef'i**'dir. Ona göre, Meşrutiyet'i getirenlerin eksikliği, ilerleme, uygarlık, özgürlük gibi kavramlarla yetinmeleri ve bunların her derde deva olacağını sanmalarıdır. Oysa, insan haklarının ve özgürlüğün doğal ve kaçınılmaz sonucu, toplumsal adalet kavramı ve uygulamasıdır. Hükümetin ya da yöneticilerin, siyasal sorunu çözmeleri yetmez; toplumsal görevi, yani insanların toplumsal adalet ve güvenlik içinde yaşamalarını da sağlamaları gerekir.

Felsefede maddeciliği, edebiyatta gerçekçiliği ve doğalcılığı savunan Beşir Fuat'ın (1853-1887) açtığı çığır Abdullah Cevdet'le devam ederek II. Meşrutiyet döneminde en önemli temsilcisini **Baha Tevfik**'te (1881-1914) buldu. Biyolojik maddeciliği benimseyen B. Tevfik, yaygın olarak kabullenilmiş ahlaksal değerlere karşı çıktı ve Türk toplum yaşamına ve dolayısıyla gelenekleri savunmak isteyenlere sert eleştiriler yöneltti. Yayımladığı **Felsefe Mecmuası**'nın ilk sayısında (1912), Türk toplumunda en önemli sorunlardan birinin, felsefesizlik olduğunu ileri sürdü. Doğu kültür kaynaklarının yaratıcılık niteliğini kaybetmiş olduğunu savundu ve Türkçe felsefe dili yaratmanın gerekli olduğu üzerinde durdu. B. Tevfik'e göre, Batı dünyasının üstünlüğü, felsefesinin üstünlüğünden kaynaklanmıştı. Ama bu felsefe, bilime sıkı sıkıya bağlı bir felsefeydi ve bugünün bilimi dünün felsefesi, dünün felsefesi ise bugünün bilimiydi.

Felsefenin inceleme alanında ortaya çıkan iki temel sorun, iyi düşünebilmek ve bu iyi düşünceye göre hareket edebilmekti, yani mantık ve ahlak sorunlarıydı. B. Tevfik, o yıllarda üzerinde tartışılan ulusçuluk (Türkçülük) sorunu üzerinde de önemle durdu. Ona göre, uluslaşma sorunu, gereken ciddiyetle ele alınıp incelenmemiş, işin duygusal yanına, riyakârlığına kaçılmıştı. Oysa bir ulusun geleneksel değerleri arasından, günün gereksinimine uygun düşen ve cevap verenleri ötekilerden kesinlikle ayırt etmek gerekiyordu. Örneğin, eskiden beri birer üstünlük olarak görülen göçebelik, akıncılık, ticaretten ve faizden kaçınmak gibi özellikler bugün birer eksiklik ve engel haline gelmişti. B. Tevfik, bu görüşünü, desteklemek için şu kanıtı ileri sürüyordu: geçmişteki bu tür üstün niteliklerin yaşayabilirliği ve olumlu etkileri olsaydı, bugün içine düştüğümüz durumda bulunmazdık. Radikal ve cesur düşünceleriyle dikkati çeken B. Tevfik, bugünkü tembellik, ahlaksızlık ve uygarlık dışı davranışlar, ulusal kibir ve gururun göçebeliğin ve akıncılığın şekil değiştirmesinden ve yeni adlar almasından başka şey değildir demekten de çekinmiyordu. Ona göre, geçmişteki özelliklerin bugün olduğu gibi diriltilmesi ancak zararlı sonuçlar doğurabilirdi. Asıl sorun, ulusal bir özellik kazanmaktı ve ulusallaşmaya da ancak bu yoldan varılabilirdi. Ama ulusal özellik kazanmak da, hak ve görev bilinci, düşünce alanında bağımsızlık ve eleştiri, ekonomi alanında kişisel girişim gibi ilkelerin gelişmesinin ürünü olan gerçek bireylerin ortaya çıkmasına bağlıydı. Geçmişe ve geleneklere körü körüne dayandırılan bir ulusallık ile bir baskı rejimi arasında fark yoktu. Önemli olan, çağın gereklerine uygun düşünceleri ve idealleri benimsemekti. Başka bir deyişle, Batılılaşmak, ileri ve uygar bir toplum olmaktı. Ama burada dikkat edilmesi gereken nokta, ideali ulusallığımıza değil, ulusallığımızı ideale yaklaştırmak için çaba harcamak ve çalışmaktı. B. Tevfik, ahlak felsefesi alanında da çağı için çok değişik ve yadırgatıcı görüşler ileri sürdü. Antikçağın ve Ortaçağ'ın kuramsal ahlaklarının yanı sıra Kant'ın kural koyucu ve biçimci ahlakını da eleştirdi ve ahlakın, bilimsel incelemeler sonunda ortaya konacak bir temele dayandırılması gerektiğini ileri sürdü. Ayrıca, aşırı duygusallığın ahlakla uyuşmayan eylemlere yol açtığını; insanların bireysel olarak daha doğru düşünüp davrandıklarını, toplumun yarattığı duygu ve heyecanların etkisinde ise sağduyularını yitirdiklerini, bizdeki ahlak çöküntüsünün gelişmemiş birey karşısında topluluk psikolojisinin ağır basmasından kaynaklandığını söyledi. B. Tevfik'in birey sorununa çok önem verdiğini, bu konuda Nietzsche'nin etkisinde kaldığını ve her şeyi yıkmaya yönelmeyen, ama bilime dayanan bir anarşizm anlayışını savunduğunu da söylemeliyiz. Kısa

yaşamında gerçekleştirdiği inanılmaz çalışmanın ürünü olarak B. Tevfik makalelerinin yanı sıra **Felsefe-i Fert, Muhtasar Felsefe** gibi kitaplar yazdı; L. Büchner'den **Madde ve Kuvvet'i**, E. Haeckel'den **Vahdet-i Mevcut**'u, Fouillée'den **Tarih-i Felsefe**'yi çevirdi. Maddeci görüşü savunan ve bilimin verilerine dayanan Büchner'den yaptığı çeviri, zamandaşları üzerinde derin ve kalıcı bir etki yaptı.

II. Meşrutiyet döneminin en ünlü felsefecisi **Rıza Tevfik**'tir (1868-1951). Felsefeciliğinin yanı sıra sporculuğuyla, Bektaşi ve Mason olmasıyla, kuraldışı davranışlarıyla, çalkantılı siyasal yaşamıyla (Sevr antlaşmasına imza atanlardan biridir ve daha sonra Yüzellilikler arasına dahil edilerek yurt dışına sürgüne gitmiştir), Bektaşî edebiyatı ve tekke şiiri anlayışına dayanan etkileyici şiirleriyle dikkati çeken R. Tevfik, ülkemizde, felsefeyi belirli ve sürekli bir öğretim konusu haline getiren ilk kişiydi. Yazılarında kimi zaman, adının başına «feylesof» sözcüğünü eklemesi, özgün bir sistem ortaya koyamadığı için birçok kimse tarafından gereksiz bir öğünme olarak görülmüş ve kınanmıştı. Ama H. Z. Ülken'in belirttiği gibi, R. Tevfik, bu sözcüğü «özgür düşünceli kişi» anlamında kullanıyordu ve yepyeni düşünceler ortaya koyamamış olmakla birlikte, belli bir felsefe görüşünü sistemli bir biçimde benimsemekten de geri kalmamıştı. Onun düşünce uğraşında, felsefe açısından ilk dikkatimizi çeken nokta, pozitivizm, maddecilik, evrimcilik gibi görüşlerin etkisinde kalmış; bilime ve ilerlemeye bir ölçüde safdil bir biçimde inanmış olan düşünce dünyamıza, bilgi sorununu getirmesi ve bilgikuramı üzerinde çalışmasıdır. Bu tutumun, hazırlopçu ve dogmatik bir anlayıştan, daha derinlere inmek ve kurcalamak isteyen eleştirel bir sorgulamaya geçişe tanıklık ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim R. Tevfik'in özel bir lisede ve daha sonra mütareke yıllarında Edebiyat Fakültesi'nde okuttuğu felsefe derslerinin çıkışnoktasını bilgikuramı oluşturuyordu. Yazılarında ve derslerinde açıkça belirttiği gibi, İngiliz filozoflarına dayanarak ampirizmi ve bilinmezciliği benimsemiş ve savunmuştu. Ona göre, insan bilgisi, duyum ve deneyimden kaynaklanıyor ve bunlarla sınırlanıyordu. Yani insanın bilgisi, kendi öznel yapısına bağlı bir bilgiydi ve varlığın özünü, mutlağı bilmek, yani metafizik yapmak olanaklı değildi. Türkiye'de Bergson'u ilk tanıtanlardan biri olan R. Tevfik, genel felsefe sorunlarının yanı sıra, güncel sorunları da kendi görüş açısından ele almasını bilen ve ilginç eleştiriler getiren bir düşünce adamıydı. Örneğin, toplumda, tutucu güçlerle yeni öğeler arasında sürekli bir çatışma olduğunu ve bunların bir dengeye ulaştığını ve toplum yaşamının sağlıklı olmasının da bu dengeye bağlı olduğunu söyledikten sonra, sosyalizmin Avrupa'da çok ciddi bir sorun olarak ortaya çıktığını, ama Türk

toplumunda böyle bir sorunun gerçekliğinden söz edilemeyeceğini, çünkü sanayinin ilerlememiş olduğunu ve dolayısıyla bizde, toplumsal dengenin gerçek ve canlı olan iki kuvvetin, yani tutuculuk ve ilerlemecilik akımlarının çevresinde kurulacağını ileri sürüyordu. R. Tevfik'in, bugüne kadar ilericilik ve gericilik akımları olarak sürüp giden, ama düşündüğünün tersine, olumlu ya da dengeli bir sonuç vermeyen bu çatışmayı o zaman sezmiş ve belirtmiş olması ilgi çekicidir. R. Tevfik, aynı konuyla ilintili olarak, kadınların durumu, eğitim, ulusal amaç, aydınların tutumu gibi konuların, temel sorunlar olarak ortaya çıktığını da söylüyordu. Bu sorunların, bugün de doyurucu bir çözüme ulaştığını söylemek zordur. R. Tevfik, üzerinde en çok tartışılan ulus ve uluslaşma sorunu üzerinde de eleştirel bir tutum benimsiyordu. Kitlelere ulusallık duygusunun aşılanmasını doğru buluyor, ama bunun için, her şeyden önce bireylerin bilinçlendirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Ulus olmanın, yalnızca dile ya da ırka dayanmadığını, vatan ve ulus kavramlarının ne demek olduğunun halka iyice anlatılması gerektiğini, **Kur'an**'ın Türkçeye çevrilmesinin soruna bir çözüm getiremeyeceğini; çeşitli ırklardan oluşan ve hem toplumsal hem de siyasal nedenlerden ötürü yekpare bir kitle haline gelememiş olan bir toplulukta, uluslaşmanın ancak inançta ve amaçta birlik sağlanarak gerçekleştirilebileceğini savunuyordu. R. Tevfik'in, daha o yıllarda, her şeyden önce başarıyı amaç edinen ve yüzeysel bir maddeci görüşe dayanan «Amerikanizm»i, yani Amerikalıların etkisi altında kalma ve onlara benzeme eğilimini eleştirmesi de ilginçtir. Ona göre, bu eğilimin temelleri, pratik amaçlar uğruna düşüncenin bir yana atılması, reklam ve modanın ağır basması, insan aldatmanın meşru bir davranış olarak görülmesidir. Bu yozlaştırıcı eğilimin karşısına, köklü bir tavırla çıkmak, bir yeni Rönesans gerçekleştirmek gereklidir. O dönemin bugün de değerini koruyan bir başka sorununa, yani bizdeki birey ile Batı'daki birey arasındaki farka da değinen R. Tevfik, insan ideali açısından, bunun üzerinde düşünülmesi gereken çok önemli bir konu olduğunu vurguluyordu. Ona göre, Batı'nın insan ideali, yaratıcı, iradeci ve mücadeleci insandır. Doğu'da ise, kendine verilmiş olanla yetinen ve alınyazısına inanıp bağlanan bir insan ideali vardır. Batılılaşmak için birçok çaba harcanmış, ama bu önemli fark gözden kaçırılmıştır.

Cumhuriyete Doğru ve Cumhuriyet :

Düşünce alanında daha önce etkili olan iki yazar (Prens Sabahattin ve Abdullah Cevdet), II. Meşrutiyet'ten sonra da görüşlerini yaymaya devam ettiler.

Prens Sabahattin (1877-1948), bu dönemde yayımlanan iki yapıtında (**İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar,** 1911 ve **Türkiye Nasıl Kurtulabilir?,** 1918), daha önce Le Play toplumbilimine dayandırdığı görüşlerini geliştirdi. Özellikle Abdülhamid istibdadının, Türk toplumunun yapısından ileri gelen bir olgu olduğunu, bu hükümdarın yönetimden uzaklaştırılmasıyla herhangi bir çözüm getirilemeyeceğini, önemli olanın toplumu değiştirmek olduğunu ileri sürdü. Sabahattin, Türk toplumunun, kendisine güvenen, girişimci ve yaratıcı bireylerden değil; aileye, zümreye, resmi makamlara bağlı bireylerden oluştuğunu bir kez daha vurguluyordu. Gökalp gibi, ideallerden («mefkûreler»den) yola çıkmıyor, bunların birer neden ya da kaynak olmadığını, ama birer sonuç olduğunu ileri sürüyor ve ilk defa, toplumsal yapı kavramı üzerinde duruyordu. Düşünceleri, değerleri ve inançları temel ilke olarak alıp toplum yaşamını ve gelişmesini bununla açıklayan öznel ve idealist görüşe açıkça cephe alıyordu. Sabahattin'e göre, Türk toplumunun ve genellikle Doğu toplumlarının siyasal alanda merkeziyetçilik olarak kendini gösteren toplulukçu («tecemmüî») yapısı ile Batı'nın gelişmiş topluluklarında görülen ve tek tek kuruluşların çokluğuna ve özerkliğine dayanan «infiradî» yapısını birbirinden kesinlikle ayırt etmek ve aradaki farkı çok iyi görmek gerekir. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunda kamusal mülkiyetin ağır basması, toplulukçu yapının ekonomi alanında belirleyici olduğunu gösterir. Bundan ötürü kamusal mülkiyetten özel mülkiyete geçmeyi sağlayan dönüşümleri gerçekleştirmek zorunludur. Buna paralel olarak, her şeyi devletten bekleyen memur sınıfından bambaşka özellikler taşıyan ve hem tarım, hem de sanayi alanında başarılı olacak özel girişimcilerden oluşan bir sınıfı yaratmak gerekir. Siyasal alanda da merkeziyetçilikten sıyrılmak yerel yönetimi köylere kadar yaymak, İmparatorluğun çeşitli bölümlerinde belediye ve hukuk işleri konusunda özerk yönetimler kurmak gerekir. Maliye ve bayındırlık işlerinde de aynı çoğulcu yönetim uygulanmalıdır. Ama en önemlisi, yaratıcı ve girişimci bir gençlik yaratacak olan ve Anglosakson sistemini model alan bir eğitimin kurulmasıdır. Batı eğitimini olduğu gibi almakla bir çözüm getirilemez. Eğitim ancak, toplum tipine uygun olduğu zaman başarılı sonuçlar verebilir. Sabahattin'in, genel toplumsal yaşamdan özel toplumsal yaşama kaymayı olanaklı kılacak bir programı ileri

sürmesi ve köke inen değişiklikler gerçekleştirmek gerektiği üzerinde durması, biçimsel reformlardan yana olan İttihat ve Terakki çevresinin sert eleştirileriyle karşılaşmasına yol açtı. Merkeziyetçiliğe karşı çıkması ve azınlıkların haklarını vurgulaması, İmparatorluğu parçalamakla suçlanması sonucunu doğurdu. Kişisel ve özel girişim görüşü, bir çeşit gerçekleşmeyecek hayal olarak görüldü. Düşünce planında ise Gökalp, Sabahattin'in biricik bilimsel yöntem olarak kabul ettiği Le Play ve Edmond Demolins'in **Science Social** (İlm-i İçtima) anlayışını, H.Z. Ülken'in de belirttiği gibi «maddecilik» ya da «tarihi maddecilik» olarak yanlış bir biçimde yorumladı ve tanıttı. Sabahattin, Mütareke döneminde, İttihat ve Terakki yönetiminin ve Meşrutiyet'in iflas etmesi ve biçimsel siyasal değişikliklerin sadece bir istibdadın yerine bir başka istibdadı koyduğunu; yönetimde merkeziyetçilikten kurtulunamadığı için siyasi birliğin kurulamadığını ve imparatorluğun dağıldığını, özel toplumsal yaşamına oranla genel toplumsal yaşamı ağır basan Almanya'nın Dünya Savaşını kazanamayacağını daha önceden belirttiği halde bunu kimsenin dinlemediğini ve kaçınılmaz yenilginin ortaya çıktığını ileri sürerek uyarılarının haklı çıktığını ve olayların, görüşlerini doğruladığını ileri sürdü. Toplumbilimde, anketlere ve monografilere dayanan somut araştırmaların önemi üzerinde durması, siyasal gerekçelerden ve pratik çözümlerden sıyrılarak bilimsel bir görüşle ülke sorunları üzerinde düşünmeye çalışması ve birçok konuda haklı çıkması dolayısıyla Sabahattin, dönemin en önemli düşünürlerinden biri olarak görünüyor. Ama Gökalp konusunda söylediğimiz gibi, onun yöntemleri doğrultusunda da bilimsel bir çığır açılmamış ve kapsayıcı araştırmalar yapılmamış ya da yapılamamıştır. Özellikle resmi siyasal ideolojinin daha sonraki gelişmeleri dolayısıyla Sabahattin'in bir yana itilmesinin de, gerektiği gibi tanınmasını ve değerlendirilmesini engellediğini belirtmemiz gerekiyor. Bu arada Prens Sabahattin'in yolundan yürüyen bir toplumbilimciyi, **Mehmet Ali Şevki**'yi (1881-1963) unutmamalıyız. Türkiye'nin toplumsal kimliğini belirleyecek monografinin yapılması için soru cetvellerini Anadolu'ya gönderen (Yunanlılar'ın İzmir'i işgali ve savaşın başlaması, elde edilen sonuçların incelenip çözümlenmesini olanaksız kılmıştır), 1918'de **Meslek-i İçtimaî** derneğini kuran ve çevresinde öğretim üyelerini ve araştırma yapmak isteyen öğrencileri toplayan M. A. Şevki, derneğin dergisinde, Osmanlı tarihini İlm-i İçtima açısından ele aldığı yazılarını yayımladı. Bu çözümlemeler sonunda, ülkeler ele geçiren fatih Türk tipinin temelinde, göçebe-çoban bir toplumsal yapı tipinin bulunduğu sonucuna vardı ve Osmanlıların yayılmasının dayandığı istila olgusunu inceledi. Ayrıca, bizde memur zümresinin ege-

menliğinin, toplumsal bunalımlara yol açtığını ve dolayısıyla girişimci çiftçi, tüccar ve sanayici sınıflarının yaratılması gerektiğini vurguladı. En geniş birey özgürlüğünün bulunduğu ülkelerde bile kişilerin belli birtakım özerk toplumsal oluşumlarda (meslek kuruluşları, dinsel ve ahlaksal amaçlarla kurulmuş dernekler, vb.) yer aldığını ve dolayısıyla Batı toplumlarının Doğu toplumları gibi yalın ve tekçi değil, karmaşık ve çoğulcu olduğunu; bizim toplumumuzda, bireylerin topluluk («cemaat») baskısından ötürü ezildiğini, kişilikten yoksun hale geldiğini; gelişemeyen bireylerden oluşan bir topluluğun ise ilerleyemeyeceğini ileri sürdü. Prens Sabahattin'de de görüldüğü gibi, bu düşünceler, günümüzde sık sık sözü edilen «sivil toplum» ya da Durkheim'ın «ikincil yapılar» dediği ve devletin ya da merkezî iktidarın karşısına bir denge öğesi olarak çıkan toplumsal kuruluşların bizde bulunmadığına parmak basması dolayısıyla ilginçtir.

Abdullah Cevdet (1869-1931), II. Meşrutiyet döneminde ve daha sonraları, maddeci, laik, Batıcı görüşlerini savunmaya devam etti; yazılar yazdı, çeviriler yaptı, eski kitaplarını yeniden yayımladı. Bunlar arasında ilk baskısını 1901'de yapan ve 1913'te İstanbul'da yeniden yayımlanan Gustave Le Bon'dan **Ruh ül-Akvam** ve yine aynı yazardan **İlm-i Ruh-i İçtimaî** (1924) özellikle dikkati çeker. A. Cevdet'in yaşadığı ve gözlemlediği olayların etkisinde kesinleşen düşüncelerine bu yapıtlarda sağlam bir dayanak bulduğu inancını beslediğinden kuşku duyulamaz. Le Bon'un bu kitaplarda yer alan görüşlerini kısaca şöyle açıklayabiliriz: Bir ırkın, değişikliğe uğramayan akılsal ve manevi bir yapısı vardır. Bunu, ırkın anatomik yapısına, bünyesine benzetebiliriz. Atalardan kalan mirasın sonucu olan bu yapı, ya da «kavimler ruhu», toplumsal kuramların ve düzenin kaynağıdır. Topluluklar ya da kalabalıklar, belli uyarılar ve etkiler altında, bireyi sürükleyen kapsayıcı varlıklar haline gelir ve bireyi aşar. Bu durumların incelenmesi, kalabalıklar ruhbiliminin konusudur ve bu bilim, toplumsal sorunların çözülmesinde bize yardımcı olabilir. Toplulukta bilinçten çok; altbilinç, yani içgüdüler, duygular, tutkular ağar basar. Bunun sonucu da, bireyselliğin silinmesidir. Böylece birey telkin altında kalır ve şu ya da bu düşünceye kapılır. Mantıksal düşünme ve eleştiri yetisini kaybeden birey, bu açıdan, çocuğa ya da ilkel insana benzer. Artık onun için kavramlar değil, imgeler, efsaneler, sanrılar ve bunlara bağlanmak önemlidir. Dünyayı ayrıntıları bakımından ele alamayan ve ancak yekpare bir varlık olarak algılayan bu bireyde, en ufak bir hoşnutsuzluk, korkunç bir kin ve nefrete dönüşür. Topluluk içinde sorumluluk duygu-

su da ortadan kalktığı için hoşgörüsüzlük, tutuculuk, otoritecilik, dogmacılık ağır basar. Kişiye tapınma, ondan korkma, buyruklara körü körüne boyun eğme, eleştiriye düşmanlık duyma ve bağnazlık da toplulukların ya da kalabalıkların ayırt edici özellikleridir. Toplumların kalkınmasında eğitimin olumlu rolü üzerinde durulmuş ve hatta bütün sorunların çözümü eğitimden beklenmiştir. Ama bir toplumun öteki belirleyici etkenleri göz önünde tutulmadan uygulanan soyut bir eğitim, sorunları çözmek şöyle dursun yarım yamalak insanların yetişmesi sonucunu doğurarak, belli durumlarda zararlı bile olabilir. A. Cevdet, radikal ve atak düşüncesinin, toplumsal ve siyasal olaylardan duyduğu kırgınlığın ve karamsarlığın etkisiyle bu görüşleri benimsemiş olabilir. Ama Le Bon'un bu görüşlerinde, A. Cevdet'in içinde yaşadığı toplumun bazı yanlarını açıklamasını sağlayan düşüncelerin bulunduğunu da unutmamak gerekir. Her ne olursa olsun, bir çıkış noktasına ulaşmak ve bir çözüm bulmak için A. Cevdet'in, bir «elit» tabakadan medet ummak Türk ırkının üstün bir ırkla karışarak melezleşmesinin, tarihî alınyazısını değiştireceğini savunmak, ya da anarşizmi benimsemek gibi farklı ve aşırı düşünceleri ve tutumları benimsediğini biliyoruz. Cumhuriyet döneminin birçok reformunu daha önceden formüle etmesine rağmen, bu aşırılıkları ve yönetimde merkeziyetçiliğe karşı olması ve müslüman azınlıkların özerkliğini ve haklarını savunması dolayısıyla tıpkı Prens Sabahattin gibi A. Cevdet de, daha sonraki dönemin resmi ideolojisi tarafından bir tarafa itildi ve ancak son yıllarda yapılan incelemelerle döneminin dikkate değer bir düşünürü olarak ortaya çıktı.

Yukarda düşüncelerini açıklamaya çalıştığımız bütün bu düşünce adamları ve yazarlar, Türk toplumunun karşılaştığı ölüm kalım mücadelesinde bir çıkış yolu göstermek isteyen kişilerdi. Yıkılan bir topluluğa kalkınma ve ilerleme reçeteleri sunmak, onların en büyük amacıydı. Tarihsel ve toplumsal zorunluklardan doğan bu arayışlar, farklı görüşlerine rağmen, onları, belli birtakım konular üzerinde durmaya; istemeseler bile, ortak birtakım düşünceler savunmaya yöneltti. Yani, belli bir çağın zorunluklarının yarattığı sorunların tümünü belirtmek için kullanılan ve bugün çok moda olan bir terimi biz de kullanırsak şöyle diyebiliriz: Onların «sorunsal»ı, kapitalizmin amansız darbesi altındaki geleneksel bir toplumun, toparlanmasını, kendine gelmesini ve ilerlemesini sağlayacak yolları, yordamları, yöntemleri bulmaktı. Mütareke döneminde de Cumhuriyet döneminde de düşünce akımlarını genellikle belirleyen temel etken budur.

Nitekim 1921 yılında **Dergâh** (1923'e değin çıkmıştır) mecmuası

çevresinde toplanan genç düşünürler, savaştan yenik çıkmış ve parçalanmış İmparatorluk'tan arta kalan bir topluma yaşama ve atılım gücü verecek bir felsefe aramışlar ve bunu Bergsonculukta bulmuşlardı. Daha önceki yaygın ve etkili görüşlerin ortak noktası olan bilimcilik anlayışına, pozitivizme ve belirlenimciliğe karşı çıkan ve özgürlüğü temel ilke olarak alan bu anlayışın sözcüleri, Mustafa Şekip Tunç (1883-1958), İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978) ve daha sonra pragmacılığa kayan Mehmet Emin Erişirgil'dir (1891-1965). Gökalp'e karşı çıkmak ve İstiklal Savaşı'nı desteklemek gibi iki ana temel üzerinde birleşmiş olan Türk Bergsoncuları, kalkınmanın ve başarının, içgüdülere, «yaşam atılımı»na bağlı olduğunu ileri sürdüler. Yerli bir kaynak olarak halkın mistik dünya görüşüne de dayanmak isteyen bu düşünce adamlarına, Yahya Kemal ve Yakup Kadri gibi ünlü edebiyatçılar da katıldılar. İslamcılığın Ortaçağ düşüncesinden sıyrılamadığını, Batıcıların da pozitivizmin ve evrimciliğin dar çerçevesi içinde kaldıklarını ileri süren Ş. Tunç, modern felsefenin görüşüyle Doğu dünyasının gerçek değerlerini ortaya çıkarmak gerektiğini savundu ve o yıllarda etkili oldu.

Mütareke yıllarında, Marxist düşüncenin ilk belirtileri görüldü. 1919'da **Kurtuluş** ve daha sonra **Aydınlık** (1920-25) dergileri yayımlanmaya başladı. Şefik Hüsnü ve Sadrettin Celal'in çevresinde toplanan Aydınlıkçılar, Marxist-Leninist görüş uyarınca incelemeler, eleştiriler yayımladılar; devrimci siyasal eylemin zeminini oluşturmaya çalıştılar. Ş. Hüsnü'nün Türk toplumundaki siyasal sınıflara ilişkin incelemesi, bu yayınlar arasında ayrıca dikkati çeker. Ama klasik Marxçı şema ve kavramları mekanik bir biçimde Türk toplumuna uygulamak istemesi, toplumbilim araştırmasının gerektirdiği anket ya da istatistik verilerinin yetersizliği, bu incelemenin ister istemez yüzeyde kalmasına yol açtı. Türk toplumunda sınıf bilincinin ve dolayısıyla mücadelesinin Marxist-Leninist öngörülere ve beklentilere denk düşmemesi, maddeci diyalektiği benimseyenler arasında, daha sonra da tekrarlandığı gibi, bölünmelere ve çatışmalara yol açtı. Siyasal cephede sağlam bir birlik kurulamadığı gibi düşünce planında da toparlayıcı bir kuramsal görüş ileri sürülemedi. Hikmet Kıvılcımlı ve Kerim Sadi gibi diyalektik materyalizmi benimsemiş kimselerin, hedef olarak seçtikleri «burjuva» yazarlara yönelttikleri saldırıların yanı sıra, birbirleriyle kıyasıya çatışmaları, bu durumun doğal bir sonucuydu. Ne var ki, o yıllarda, Marxist düşüncenin Batı ülkelerinde bile bir tür kalıpçılık ve dogmatiklik içine girerek donmaya yüz tuttuğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla, Türk toplumu gibi, yapısal açıdan çok farklı nitel özellikler taşıyan bir toplumu Marxist yöntemle özgün bir biçimde incelemek hemen

hemen olanaksızdı. Sovyet Rusya modelinin ve Marxizmin Stalinci yorumunun, maddeci diyalektiğin özünde taşıdığı bilimsel yöntemin özgürce uygulanmasını engellediğini biliyoruz. 1926'dan sonra sol düşüncenin yasaklanmasından ve Marxist-Leninistlerin koğuşturmaya uğramasından sonra, aynı doğrultuda yer almaya çalışan ama farklı yorumlar getiren bazı çevreler ve yayın organları ortaya çıktı. Halk Partisi'nin iktisadi devletçilik politikasına düşünce alanında bir destek sağlamak isteyen ve Marxist kavramlara dayanan **Kadro** dergisi (1931) bunlardan biriydi. Vedat Nedim, Burhan Belge, İsmail Hüsrev gibi eski Aydınlıkçılar ve Şevket Süreyya bu dergide yer aldılar. Yakup Kadri de onlar arasında yer alıyordu. Kadrocuların amacı Rusya'da kurulan komünist sistemin ve Batı dünyasında sürdürülmeye çalışılan kapitalizmin yanı sıra Türkiye'de sömürge ekonomisini bir yana iterek bağımsız bir ulusal ekonomi kurulmasının zeminini hazırlamaktı. Benimsedikleri temel kavramlardan biri de «sürekli devrim»di ve onlara göre Türkiye bu süreç içinde bulunuyordu. 1938'de yayımlanmaya başlayan **İnsan** dergisi de Marxist düşüncenin etkisinde kalan bir eğilimi dile getiriyordu. Temel kavramları da somuta dönüş, memleketçilik ve hümanizmaydı. 1941'de Ankara'da yayımlanan **Yurt ve Dünya** dergisi Marxizmi savunarak **İnsan** dergisinin hümanist anlayışını eleştirdi. 1946'dan sonra Marxist ve sol düşüncenin ağır bastığı bazı yayınlar kısa bir süre için de olsa ortada göründü. Siyasal baskının bu tür yayınları yeniden yasaklamasından sonra 1960'ları beklemek gerekti. Bu yıllarda, görece bir yayın özgürlüğü içinde, Marxist düşünce yapıtlarının yayımlandığını ve sol dergilerin çıktığını görüyoruz. Böylece, Türk toplumunun tarihsel ve somut özellikleri ile o güne kadar kabullenilmiş ve hem kuramsal, hem de pratik açıdan olumlu sonuçlar vermemiş geleneksel Marxist anlayış arasındaki aykırılık gündeme geldi. Evrensel bir gelişme şemasının tek tek ülkelerin özgül yanlarını saptayıp ortaya koymayı engellediği, Marxizmin bir dogma değil, bir yöntem olduğu ve «Marx'a dönmek» gerektiği düşüncesi üzerinde duruldu. Batı'da, birkaç yıl önce irdelenen bu sorun, böylece, Türk Marxistlerinin gündemine gelmiş oluyordu. Toplumsal oluşumların, ilkel topluluk-kölelik-feodalite-kapitalizm-sosyalizm çizgisini zorunlu olarak izlediği konusundaki klasik şemanın dışına çıkılması ve başka üretim tarzlarının da ele alınabileceği düşüncesi, Doğu toplumlarının ve dolayısıyla Türk toplumunun mülkiyet düzeni, sınıf yapısı ve bilinci üzerinde yeni araştırmalar yapılmasına yol açtı. Bu eğilim, Asya-tipi Üretim Tarzı kavramında odaklaştı ve bir varsayım olarak bu kavramın Türk toplum yaşamını, daha derinden ve gerçekçi bir tarzda kavramayı sağlayacağı belirtildi. Ay-

rıca, Türk tarihine, toplumuna ve düşünce yaşamına gerçek bilimsel araştırmalarıyla ışık tutan Niyazi Berkes ve Şerif Mardin gibi bilginlerin de, açıklamalarında bu varsayımdan kimi zaman yararlandıkları görüldü.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte, tek parti ve tek ideolojinin, Meşrutiyet dönemindeki çeşitli düşünce akımlarının yerini aldığını ve tek tip düşüncenin egemen olduğunu görüyoruz. Tarih, toplum, kültür ve dile ilişkin kuramsal sorunlardan giyim kuşama ve nezaket kurallarına kadar her şeyi belirleyen bu tek tip düşünce, kendisinden farklı olan ya da kendisine karşı çıkan bütün düşünceleri bir yana itti ya da yasakladı. Böylece, düşünce, siyasal içeriği olmayan salt ve teknik felsefenin alanına gönderildi. Bu alanda bile, resmi ideolojiye aykırı felsefî görüşlerden söz edilemiyordu. Konya'da **Yeni Fikir** dergisinde toplanan Naci Fikret (1891-1945), Namdar Rahmi Karatay (1896-1944) gibi düşünürlerin temsil ettiği ve varlıkların temelinde enerjinin bulunduğunu ileri süren enerjetizm akımı; Emin Erişirgil'in ve Avni Başman'ın (1887-1964) sözcülüğünü ettiği pragmacılık, Mehmet İzzet'in **Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat** (1923) adlı ünlü kitabında birey ve toplum sorunlarını diyalektik bir bakışla çözmeye yönelen idealizmi, işte böyle bir çerçeve içinde ortaya çıktı.

Daha sonraları İstanbul ve Ankara Üniversiteleri içinde kapalı kalan felsefe alanında, Almanya'dan gelen Reichenbach gibi filozof hocaların da etkisiyle, bir canlanma ve yenilenme görüldü. Matematik mantık ile ampirizmin temel ilkelerine bağlanan ve olasılık kuramı üzerinde bir bilim felsefesi geliştiren Reichenbach'ın asistanlığını yapan Nusret Hızır (1899-1980), mantık, genel felsefe ve bilim felsefesi konusundaki incelemeleriyle olduğu gibi toplumsal sorunlara ilişkin yazılarında da Türkçede nasıl felsefe yapılabileceğinin ilk örneklerini verdi. Hızır, daha sonraları maddeci ve diyalektik bir görüşü benimsemeye yöneldi. H. Z. Ülken, geniş bilgisi, sınırsız merakı ve felsefenin hemen her dalındaki tükenmez çabasıyla genç kuşakları etkiledi. Macit Gökberk, felsefe tarihini Türkçeye döktü; dil konusundaki tutumu ve yazılarıyla özgün bir düşünmenin olanaklarını hazırladı. Daha önceleri H. Z. Ülken'in de ilgilendiği, ama 1945'ten sonra Takiyyettin Mengüşoğlu'nun felsefe çalışmalarında ilginç sonuçlara varmasını sağlayan fenomenoloji yöntemi ve Nicolai Hartmann ontolojisi, özellikle İstanbul Üniversitesinde giderek bir gelenek halini aldı. Nitekim Nermi Uygur'un ilk çalışmaları fenomenoloji çerçevesi içinde yer alıyordu. Daha sonra mantıkçı pozitivizmle de ilgilenen Uygur, felsefenin teknik konuları kadar edebiyat, dil ve kültür sorunları üzerinde de durdu ve derin bir felsefî

düşünceyle büyük bir dil ustalığını kaynaştırarak yazdığı denemeleriyle, salt felsefe meraklılarının dışındaki okurların da beğenisini kazandı.

Genel Değerlendirme: II. Meşrutiyet döneminde, düşünce akımlarının üç eksen çevresinde döndüğünü gördük. Bu eksenler İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülüktür. Gerçekten de, sözü geçen dönemde bu konulara gönderme yapmayan herhangi bir düşünürle karşılaşmıyoruz. Hepsinin düşünce dünyasında, bu üç öğeden en az biri ya da bu öğelerin belli dozlardaki bir bileşimi göze çarpıyor. Genel felsefî arka planı ise, ondokuzuncu yüzyılda da olduğu gibi, genellikle Aydınlanma felsefesi, pozitivizm, maddecilik, evrimcilik oluşturuyor (İslamcılar'da bile bu görüşlerden bazılarına rastlanır). Düşünürlerin hemen hepsinin ortak sorunu, topluluğu ve ulusu kalkındırmak, devleti kurtarmak, kültürü ve ahlakı geliştirmek, bilim ve teknik bakımından çağdaş uygarlığı yakalamaktır. Düşünüş bakımından ortak yanları da köke inmeyen, sonuna kadar gitmeyen bir eleştiri, dogmatiklik ve özellikle Batı düşüncesinin, kültürünün ve biliminin verilerini mutlak doğrular gibi kabul etmek; Batı'daki ilerlemenin her ülkede kolayca gerçekleşeceğine inanmak. Örneğin H. Z. Ülken şöyle diyor: «Ahmet Rıza... ahlak eğitimine dair... bazı fikirler ileri sürmüşse de, bunların ne pozitivizmle ne de Auguste Comte'un eserleriyle doğrudan doğruya ilgisi yoktur. Onun pozitivistliği daha çok **Société positiviste** denen ve filozofun hayatında eserlerini yayınlamak maksadıyla dostları tarafından kurularak sonradan bir nevi fikir, ahlak derneği halinde devam eden cemiyete mensup olmaktan ileri gitmiyordu». Şerif Mardin «sulandırılmış pozitivizm» deyişiyle bu akımın bizdeki niteliğini saptar. Kaynaklarla ilişki kurmamanın örnekleri, düşünce tarihimizde çok bol ve bu örnekler, hiç kuşkusuz, daha derinlerde yatan belirlenimlerin doğurduğu ve sürekli olarak yinelenen bir **form,** bir örüntü **(pattern)** oluşturuyor. Farklı dönemlerde, çeşitli görüşlerin, hep bu aynı formun içinde ortaya çıktığı gözlemleniyor. Örneğin «pozitivist» Hüseyin Cahit, Taine'le yetiniyor. Cenap Şahabeddin ve Ahmet Haşim, sembolizmi açıklarken bu akımın kökü olan Hegel estetiğini birinci elden okumaya gerek görmüyorlar. İlerleme (terakki) fikrine körükörüne inanma ve pratik çözümler getirme kaygısı da bazı temel belirlenmelerin görülmesini engelliyor. Örneğin Batı dünyasının temelindeki kapitalizm ve öte yandan yaratma, üretme, keşif tutkusuyla donanmış, merak duygusuyla büyülenmiş yırtıcı birey (tarihte daha önce rastlanmadık bir bireydir bu), düşünürümüzün ve aydınımızın gözünden genellikle kaçıyor, ya da gerektiği gibi kavranmıyor. Ya da bu ger-

çeğe, toplum yaşamında çoğulculuğun kurulmadığı, sivil toplumun gerçekleştirilemediği kapitalizm-öncesi geleneksel bir topluluğun gözlüğüyle bakılıyor; bu topluluğun Batı'dan nitel olarak farklı ve kapalı dünyasına indirgeme yapan bir yorumla yaklaşılıyor. Oysa kapitalizm, o dönemde de, ortak kabul etmeyen, ilerlemeyi kendisine saklayan ve dolayısıyla dışındakileri ezerek, sömürerek varlığını sürdüren ve dünyayı avucunun içine almaya yönelen bir etkinlikti (**praksisti**) hiç kuşkusuz. Başka bir deyişle, bilimlerin sonuçlarını kolayca devşirerek ve bunları eğitim yoluyla yayarak bir ülkenin kalkınmasına izin verecek yansız (nötr), evcil ve evrensel bir «terakki» süreci yoktu ortada. Düşünce adamlarımızın benimsedikleri bu idealist ve soyut evrensel ilerleme düşüncesi, ekonominin, toplumsal yaşam üzerindeki belirleyici etkisini gerektiği gibi kavrayamamalarından, ya da en iyi olasılıkla, ekonomiyi, geleneksel düşüncenin etkisi altında, bir üstyapı gerçeği gibi görmelerinden ileri geliyordu. Oysa yine aynı yıllarda, bazı komşu ülkelerde, kapitalizmin ve dolayısıyla dünya egemenliğinin, yalnızca bir kültürün ve eğitimin sonucu değil, bir ekonomik yapı sonucu olduğu ve kapitalizmle, evrensel ilerleme düşüncesi içinde dostça yaşanamayacağı ve ancak köklü bir ekonomik ve toplumsal devrimle başa çıkılabileceği, bilimsel incelemelerle ortaya konuyordu. Ama bunlar ithalatçı bilgi anlayışının değil, temele inen yaratıcı felsefe ve bilim çabalarının ürünüydü. Yani savaşın üstte değil, altta verilmesi gerektiğinin bilincine varılmıştı. Devşirmeci ve hazırlopçu düşüncenin felsefe alanındaki bir başka belirlenimi de şuydu: Batı'daki tartışmaları, dayandıkları terimler (kavramlar) ve ortaya kondukları soru içinde ele almak. (Bundan ötürü II. Meşrutiyet döneminde ve 1950'lere kadar bilgikuramı ve varlıkbilim —ontoloji— sorunlarına derinlemesine değinilmemiştir.) Böylece, hakikatin bu iki temelden birinde olduğuna inanmak (üçüncü bir terimde bulunabileceği akla gelmiyordu) ve kanıtların ağır bastığı düşünülen bu iki yandan birini benimsemek ve savunmak. Yani sorunun ve dayandığı kavramların irdelenip eleştirilmesi ya da aynı konuya ilişkin bir yeni sorunun ortaya atılması söz konusu değildi (bu, gerçek anlamıyla felsefe söz konusu değildi, demektir). Yeni Osmanlılar dönemindeki «ahlak mı yoksa fen mi daha önemlidir?», «insan yaşamında beyin mi yoksa yürek mi son sözü söyler?» ve daha sonraları «fert mi cemiyet mi?» ya da «sanat cemiyet için midir, yoksa sanat sanat için midir?» gibi ikiye bölücü akıl yürütmelerin çemberinden çıkamayan düşünce, skolastik bir havaya bürünüyordu (izlerine bugün de sık sık rastlanan bir düşünme biçimidir bu). Terimleri, kavramları ve soruları, verildikleri biçimiyle olduğu gibi kabul eden bu tutumda, diyalektik olmak şöyle dursun,

bireşimci (sentezci) bile olmayan ve kökü çok gerilere ve derinlere giden bir düşünce tarzının, yeni içeriklerle ama eski formla su yüzüne çıktığını söyleyebiliriz. Yukarda sözünü ettiğimiz pratik çözüm getirme kaygısı sonucunda düşüncenin hiçbir zaman **kendisi** için işleyememesi ve sürekli olarak kendi dışına savrulması da ele aldığımız dönemlerin fikir dünyasında görülen bir başka belirlenimdir. H. Z. Ülken, bu konuda şöyle diyor: «Yüzyıllar boyu savaş halinde bulunduğumuz bir dünya karşısındaki mukavemetler ve devrimler, sonunda İmparatorluğun yıkılmasıyla yeni bir siyasi bünyenin ortaya çıkışı, bu bir asırlık fikir hayatını, çoğu ihtiraslı, günlük siyasi eyleme bağlı ve derin olmaktan uzak bırakmış. Batının fikir köklerine nüfuz etmek ve yeni fikirleri geniş buutlarıyla kavramak imkânı bırakmamıştır... Türk düşünürleri, yakın yıllara kadar gazete ve haftalık dergi sayfalarında günlük sorulara cevap vermeye çırpınan dar bir çerçeveye sıkışıp kalmışlardır. Bu açıdan bakınca, Tanzimat ve Meşrutiyet'in olduğu kadar Cumhuriyet'in fikir tarihinin de sathi olduğunu belirtmek lazım gelecektir... Hatta içtimaî eyleme aşırı bağlılık belki de bir bakıma bu devir Türk düşüncesinin kusuru gibi görülebilir. Derinleştirilmiş fikir eserlerini, bu bağımlılıktan kurtulabildiği nisbette vermesi beklenmelidir.» Kısacası, düşünen özne, bizde, gerçekle ya da düşünceyle doğrudan doğruya karşılaşmaya, hesaplaşmaya yanaşmıyordu, ya da böyle bir alışkanlığı hiçbir zaman edinmemişti. Burada, nesne karşısında dolayımsız ilişki kuramayan; varlığını kendinde değil de kendinden-başka'da bulmaya ya da kurmaya yönelen bir özne söz konusudur. Yaratmaksızın ve üretmeksizin kendinin kılmaya, sahiplenmeye, yararlanmaya yönelen bu öznenin oluşumunun kaynağındaki tarihsel-toplumsal koşulların incelenmesi ve aradaki bağıntının ortaya konması ise, başka yazılarımızda ele almaya çalıştığımız ve bu yazının çerçevesini aşan bir konudur.

KAYNAKÇA

Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** (İst., 1979).

Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey** (Kanada, 1964).

Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri** (Ank., 1979).

M. Şükrü Hanioğlu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi** (İst., 1981).

Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri** (İst., 1983); **Din ve İdeoloji** (Ank 1969).

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (İst., 1985).

CUMHURİYET TÜRKİYESİNDE EĞİTİM, KÜLTÜR, SANAT

MURAT KATOĞLU

I

GENEL DURUM / POLİTİKALAR / UYGULAMALAR / KURUMLAR

Kültürel Ortam ve Devrimler Kronolojisi

Cumhuriyet yıllarındaki yenileşme hareketlerinden bahsederken, Tanzimat'a göndermeler yapmak hemen bütün tarih yazıcılarının, kültür tarihçilerinin, siyasal tarihçilerin başvurduğu bir yoldur. Gerçekten de, tarihin nesnel yöntemi ve yüce merceğinden bakınca bugünkü Türkiye'nin yapısını oluşturan modernleşme hareketlerinin, Tanzimatla başlayan bir bütün olduğunu görmemek olanaksızdır. Cumhuriyet, yüzyıla yakın süren siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel yeniliklerin, kurumsal yapılara kavuşarak hukukî çerçeveyi belirleyerek, toplum yapısına egemen olup, taç giydiği dönemdir. Toplum katmanlarının tamamının yaşama tarzına girmemiş olse bile, bu yadsınamaz bir değişmedir.

Konumuz olan eğitim-kültür ve sanat alanları ise modernleşme felsefesinin temel taşıdır. Tanzimat yöneticilerinin âdeta «fikr-i sabit»i olan eğitimin çağdaşlaştırılması eylemleri, cumhuriyetçilerde şaşmaz bir inançla sürmüş ve en azından biçimsel sonuca ulaştırılmıştır.

İngiliz siyasi tarihçisi Bernard Lewis'in şu birkaç satırı, değişme sonuçlarını etkili biçimde yansıtmaktadır:

«... ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar dünyasında, Türkiye ya modernleşmek ya da mahvolmak durumundaydı; Tanzimatçılar da bütün başarısızlıkları ile birlikte, daha sonra yapılacak olan daha köklü modernleşme için zorunlu temeli kurdular. Hukukî ve idarî reformlar çok kez yanlış anlaşılmış ve yeteneksiz olarak uygulanmıştır. Fakat demiryolları ve telgraflar dünyasında imparatorluğun eski feodal yapısı yaşamazdı ve gerçekte pek az tercih serbestisi vardı. Muhtemelen en büyük başarıları eğitimde oldu. 19. yüzyıl boyunca kurulan okullarda yeni bir ruh ve gerçekler hakkında yeni ve daha açık bir anlayışla, yeni bir okumuş elit, yavaş yavaş ve zahmetle

yetişti... bu yeni ruhun imparatorluğun egemen sınıflarına sinmesi yavaş ve çok şevk kırıcı oldu; fakat yirminci yüzyıla gelindiği zaman, modern Türkiye'yi yapan büyük sosyal ve siyasal devrimi başaracak bilgi, yetenek ve her şeyin üstünde sorumluluk ve karar duygusuna sahip bir idareci elit yetişmiş bulunuyordu. Bu elit'in Türkiye için değeri, aynı miras ve sorunlarla karşılaşan diğer ülkelerde onun yokluğundan çekilen cezalarla göze çarpan bir şekilde doğrulanmıştır...»

Cumhuriyet Türkiye'sinde kökleşen birçok kurum o çağda meydana çıkmaya başladı; birçoklarının da düşünsel temelleri atıldı. Özetle ve kavramsal bir yaklaşımla hatırlarsak, anayasalı, parlamentolu, meşrutiyetli, siyasal partili, mecelleli, basınlı, bakanlıklar ve yeni devlet daireleriyle modern idarî yapılı, mühendishaneli, mülkiyeli, darülfünunlu, idadîli, rüştiyeli, Galatasaray'lı, muzıka-yı hümayunlu, sanayi-i nefiseli, romanlı, Molière'li yani dramalı, masalıiskemleli yani mobilyalı, pantolunlu ve ceketli bir hayat tarzı ya da modernleşme programı bu yüzyılda toplumda tomurcuklandı ve Cumhuriyet döneminde yerleşti. Genç Türkiyenin kurucuları bu yeni anlayışları tam olarak benimsediler, kurumlaştırdılar, geliştirip yeni ilaveler yaptılar, modernleşmeye boyut ve çeşitlendirme kazandırdılar.

Genel çizgileriyle irdeleyeceğimiz Cumhuriyet devri eğitim, kültür, sanat hayatı ve bu alandaki kurumların bir bölümü imparatorluktan miras olarak devralınmış; bazıları da genç Türkiye'nin, Cumhuriyet ve Atatürk devrimlerinin ürünü olarak meydana getirilmiştir.

Günümüze ve yakın tarihe şöyle bir bakacak olursak, bugünkü üst kültür yaşamının, eğitimin kurumlaşma ve esaslarının hemen büyük bölümünün, Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılı içinde oluşturulduğunu görürüz. Bu alandaki çalışma ve oluşumların, Atatürk devrimlerinin önemli ve ayrılmaz bir parçası olduğu nesnel bir durumdur. Bunun açık belgesi, dönemin bilinen oluşumlarını ve kültürel atılımlar kronolojisini bir hatırlayış olacaktır. Bazıları üzerinde duracağımız bu kronoloji tablosunu, bilgi tazelemek bakımından şöylece sıralayabiliriz:

2 Mart 1924 :	Halk Fırkası Grubu toplantısında Şeriye ve Evkaf Vekâletlerinin kaldırılması kararı.
3 Mart 1924 :	Tevhid-i Tedrisat Kanunu.
21 Nisan 1924 :	İstanbul Darülfününuna tüzel kişilik verilmesi.

1924	:	Anayasa'da ilköğretimin zorunlu ve parasız olduğunun yer alması.
Nisan 1924	:	İstanbul'daki eski saray orkestrasının Ankara'ya taşınması. Ankara'da Musiki Muallim Mektebi kurulmasının kararlaştırılması.
5 Kasım 1925	:	Ankara Hukuk Mektebinin açılması.
30 Kasım 1925	:	Tekkelerin, türbelerin, zaviyelerin kapatılması ve tarikatların kaldırılması.
26 Aralık 1925	:	Milletlerarası takvim ve saatin kabulü.
Mart 1926	:	İstanbul Belediye Konservatuvarında (Darülelhan) alaturka musiki eğitiminin kaldırılması.
1926	:	Her kademedeki eğitimin parasız hale getirilmesi.
3 Ekim 1926	:	İstanbul Sarayburnu'nda ilk heykelin yaptırılması (Atatürk heykeli).
27 Kasım 1927	:	Ankara Ulus Meydanında Zafer Anıtı'nın yaptırılması.
3 Şubat 1927	:	Ankara Etnoğrafya Müzesinin kurulması.
1928	:	İstanbul'da hutbenin Türkçe okunması.
5 Nisan 1928	:	Cumhuriyet Halk Fırkasının laiklik ilkelerini ve Anayasa değişikliğini kabulü.
10 Nisan 1928	:	Anayasa'dan dine ait maddelerin çıkartılması.
27 Mayıs 1928	:	Lâtin rakamlarının kabulü.
2 Ağustos 1928	:	Sarayburnu'nda lâtin harfleri hakkında Atatürk'ün konuşması.
1 Kasım 1928	:	Yeni alfabenin kabulü.
1 Ocak 1929	:	Millet mekteplerinin açılması.
1930	:	Ortaokullardan din derslerinin kaldırılması.
15 Nisan 1931	:	Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin (Türk Tarih Kurumu) kurulması.

19 Şubat 1932 :	Halkevlerinin kurulması.
12 Temmuz 1932 :	Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması (Türk Dil Kurumu).
18 Temmuz 1932 :	Ezanın Türkçe okunması.
1 Ağustos 1933 :	İstanbul'da Darülfünun yerine İstanbul Üniversitesinin kurulması ve ilk üniversite kanunu.
1933 :	Milli Eğitim Bakanlığında Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğünün kurulması.
1933 :	Topkapı Sarayı'nın müze olarak açılması.
2 Temmuz 1934 :	Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu.
1934 :	Ayasofya'nın Müze olarak açılması.
1934 :	Ankara'da Musiki ve Temsil Akademisi kurulması kararı.
1935 :	Riyaseticumhur Filarmoni Orkestrası'na Almanya'dan şef getirilmesi ve Orkestranın sürekli konserlere başlaması.
9 Ocak 1936 :	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin açılması.
Ağustos 1936 :	Ankara'da Devlet Konservatuvarı kurulması ve ilk öğrencilerin alınması. Devlet Konservatuvarına Almanya'dan hoca ve yönetici sanatçıların getirilmesi.
1936 :	İstanbul Güzel Sanatlar Akademisinde reform ve Fransa ve Almanya'dan yabancı hoca ve yönetici getirilmesi.
1937 :	İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı veliaht dairesinde Resim Heykel Müzesi.
1939 :	Devlet Resim ve Heykel Sergilerinin yıllık olarak başlaması.
17 Nisan 1940 :	Köy Enstitülerinin kurulması.
1940 :	Ankara Devlet Konservatuvarı Kanunu; Tatbikat Sahnesi temsillerinin başlaması.

1940 : Milli Eğitim Bakanlığınca «Dünya Edebiyatından Tercümeler» dizisinin yayınlanmaya başlaması.

1946 : Ankara'da Milli Kütüphanenin kuruluşu.

1946 : Üniversiteler Kanunu ve Üniversitelere özerklik tanınması, Ankara Ünivesitesi' nin kuruluşu.

1949 : Devlet Tiyatrolarının (Genel Müdürlük) kurulması.

Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılında Devlet eliyle meydana getirilen bu oluşumlar, eğitim ve kültür alanındaki resmi yaklaşımın ve canlandırma politikasının çerçevesini anlatmaktadır. Bu tablodan hareketle, eğitimden başlayarak, kurumsal yapılar itibariyle bazı modernleşme politikalarını yorum ve eleştiriye girmeksizin, betimleme yöntemiyle ve genel çizgileriyle hatırlatmaya çalışacağız. Bu politikaları etkileyen düşünsel ortamla ilgili genel değerlendirmeleri ise kurumsal yapının hatırlanması ya da tanıtılmasından sonra yapacağız.

Üniversite

Yükseköğretim ve özellikle üniversite konusu 19. yüzyılın ortalarından itibaren aydınların ve yöneticilerin başlıca eğitim davalarından biri olmuştur. Yirminci yüzyıla girerken, 1900 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğunda tam üç Darülfünun kurma girişiminin her biri kısa ömürlü ve başarısız olmuştur. 1900'de Abdülhamit II' nin cülûsunun 25. yılında kurulan 4. Darülfünun kalıcı olabilmiştir. İstanbul'daki bu Darülfünun II. Meşrutiyet yıllarına kadar adeta bir «nekahat» yaşamı sürmüş ve idealist Osmanlı yöneticilerinin binbir çabasıyla ayakta kalabilmişti. Her ne olursa olsun, bugünkü İstanbul Üniversitesinin kaynağını 1900'de kurulan «Darülfünun-u Şahane»ye dayandırmak yanlış değildir. Darülfünun, Avrupa'ya ayak uydurma, imparatorluğu yeniden dinamizme kavuşturma ve yaşatma çabasındaki Osmanlı devlet adamlarının, bunu sağlamak için zorunlu koşul olan insan kaynağını yetiştirmek amacıyla özlemini çektikleri bir düştü. «Olmazsa olmaz» bir kuruluştu. Düşü gerçeğe dönüştürmek için sultan üzerinde her türlü etkiyi yıllarca denediler ve yılmadılar. Sonunda, ciddi gerekçelerin yanına, Abdülhamit II'yi ikna edecek vesileler de ekliyerek Darülfünunu şeklen olsa da kurdurdular.

Bu gerekçeler arasında: İstanbul'da Darülfünuna gitmek isteyen çok sayıda gencin birikmesi; bu gençlerin İstanbul'da öğrenim göremezlerse bazılarının yurtdışına gidip kontrol dışı eğitimden (!) geçmeleri ihtimali; Sultanın cülusunun 25. yılı onuruna bu önemli kuruluşun imparatorluk hayatına kazandırılması gibileri, herhalde asıl nedenler değildi. Yeni sivil hayatın gereksinimlerini cevaplayacak nitelikli insan tipinin yetiştirilmesi; Avrupa bilimine ve dolayısıyla gelişmeye olanak sağlama; İstanbul'daki öğrenci potansiyeli; aydın devlet adamlarının bu konudaki kararlı tutum ve «fikri takip»leri Darülfünun-u Şahane'nin «Mekteb-i Mülkiye» binasında 1900'de açılmasını sağlamıştır.

Ancak bu kuruluş, mutlakiyet yönetiminin çeşitli kısıtlamaları yüzünden bir varlık gösteremememiştir. Son derece sınırlı öğrenci alınmıştır; siyasal, sosyal, felsefi hattâ dünya tarihini içeren disiplinler yoktur. Dersleri denetleyen maarif müfettişleri bir üniversite düzeyini engellemiştir. Bu durum, 1908 meşrutiyet devrine kadar sürmüştür. Darülfünun da II. Meşrutiyetin özgürlük koşullarından payını almıştır. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı yıllarında ve hattâ mütarekede Darülfünun canlanma göstermiş ve atılımlar yapılmıştır. Toplum içinde itibar kazanmıştır. Ders programı ile, hoca kadrosunun zenginleştirilmesi ve Batılı bir içeriğe kavuşturulmasıyla, mevzuatı ile bir üniversite kimliğine yönelme bu dönemde başlamıştır.

Bu gelişmede kuşkusuz devrin siyasal ortamının ve bu ortamda etkili siyasi örgüt olan İttihat ve Terakki Partisinin rolü olmuştur. Bunun da nedeni, Partinin ileri gelenlerinden Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile onu izleyen Ziya Gökalp'in varlıkları ve etkileridir. Gerçekten, 1908'den itibaren Darülfünun'un artık devam edip etmeyeceği değil, gelişimi ile ilgili sorunlar ön plana çıkmıştır. Darülfünun'un kalıcılığı perçinlenmiştir. Bugünkü üniversite yaşamındaki tartışmalar ilk kez o devirde ortaya çıkmıştır. Darülfünun'un bölümleri, öğretim kadroları, programlar, ders malzemesi, kütüphane, sömestr, seminer, yönetim organları ve üniversite varlığının gedikli tartışma konusu «özerklik» meşrutiyet yıllarında eğitim dünyasının gündemine girmiştir. Üniversite mevzuatının ilk esasları yine Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında belirlenmiştir.

Elbet meşrutiyetin ilânından sonra bir anda önemli değişiklikler yapılamamıştır. Darülfünun'un gelişmeden payını alabilmesi için 1912'leri beklemek gerekmiştir. Darülfünunla ilgili ilk nizamname (tüzük) o yıl, Emrullah Efendi'nin maarif nazırlığında yayınlanmıştır. Eğitim, öğretim, yönetim konularını düzenleyen bu tüzüğe göre, Darülfünun şeriye, hukuk, tıbbiye, fen ve edebiyat olmak üzere beş

birimden oluşuyordu. Öğrencilerin kabulü çeşitli kurallara bağlanıyor ve belli bir düzey aranıyordu.

Burada, Darülfünun üzerinde ayrıntılarıyla durulacak değildir. Ancak Cumhuriyetteki gelişim çizgisiyle ilişkisi açısından bazı nitelikleri hatırlamak uygun olacaktır.

Dönemin bir önemli özelliği ilk defa kız öğrencilere yükseköğrenim görme olanağı verilmesi ise, ikinci bir niteliği de yabancı ve çoğunlukla Alman öğretim kadrosunun getirilmesidir. Kız öğrencilerin öğrenimi bazı bölümlerde ve özel sınıflarda yürütülmek istenmiştir. Hattâ tepkiler dolayısıyla daha sonra ayrı bir binada sürdürülmüştür. Bizim için önemli yanı, bu düşünce ve uygulamanın da dönemin eseri olmasıdır. Alman hocaların tercih nedeni ise elbet birinci savaş yılları ve Alman ittifakıdır. Bu hoca kadrosu mütareke yıllarına kadar özellikle tıp ve fen bölümlerinde görevlerini sürdürmüşlerdir. Demek ki, yabancı öğretim kadrosundan yararlanmak yöntemi de yine Meşrutiyet devrinin ürünüdür.

Yine Meşrutiyet ve Mütareke yıllarının üniversite ve eğitim hayatına bir önemli armağanı da «muhtariyet» yani özerklik kavramının gündeme alınmasıdır. Siyasal çevrelerin ve hattâ Emrullah Efendi ve Gökalp'in partisi İttihat ve Terakki'nin aksi eğilimlerine karşın Darülfünun'un «serbest»liği, «hocaların ilim yapma hakkı», kısacası «özerklik» başta Ziya Gökalp olmak üzere devrin birçok aydınları tarafından savunulmuştur. Ziya Gökalp Darülfünuna adeta bir misyoner olarak gelmiştir. İttihatçılar kendisini buraya hem bir atılım, hem de eğitim alanındaki görüşlerini uygulaması amacıyla tayin etmişlerdir.

Gökalp, üniversite kavramına gerçekten büyük değer veriyordu. Ona göre üniversite bir ülkenin gelişmesinin başta gelen itici güçlerindendi. Ayrıca, eğitim hayatının güçlenmesi için de yine üniversite, yani üstün nitelikli insan gücü yetiştirmek birinci gereksinmeydi. Darülfünun'da yapılması gereken ilk iş, bir bilimsel çevre yaratmak, «Ruhunda ilimlerin metotlarını canlı olarak yaşatacak ve araştırmalarını buna göre yapacak» bilim adamlarını bir araya getirmekti. Bunun için son derece hoşgörülü olmak, «hükûmetin üniversite işlerine karışmamayı prensip kabul etmesi» gerekirdi. Gökalp, gerçekten de zaman zaman «İttihat Terakki» ya da çevresinin baskılarına karşın, bilinçli bir direnmeyle üniversiteyi siyasal etkilere karşı savunmuştur.

Gökalp'in Darülfünun Edebiyat şubesindeki hocalığı altı yıl boyunca, 1919 Malta sürgününe kadar devam etmiştir. Onun üniversite ile ilgili tanımları ve kavrayışı şöyle özetlenebilir: **Birincisi** ve en önemlisi «özerklik» ilkesini benimsemesi ve fiilen uygulamasıdır.

Karşıtlarına karşı elinde imkân bulunduğu halde, siyasî-idarî eylemle değil daima kalemle cevap vermiştir. **İkincisi**, üniversite eğitiminin bir sistem içinde yürümesini savunmuş, bilimsel araştırmanın gerçekleri aramada tek yöntem olduğunu benimsetmeye çabalamış, **öğretim** kadar **araştırma** işlevinin de üniversitenin vazgeçilmez görevi sayılmasını savunmuştur. **Üçüncüsü** edebiyat şubesini yani fakültesini, «milli kültür» kavramının belkemiği olarak tanımlaması ve kurumlaştırmasıdır. Sosyal bilim metotlarıyla Türk araştırmacısının tanışmasını ve edebiyat fakültesi bünyesinde bunun kökleşmesine çalışmıştır. Tarihten, edebiyattan, mimarlıktan folklora kadar çeşitli alanlardaki etkileri günümüz üniversitelerinde ve düşünce dünyasında hâlâ tartışılmaktadır. **Dördüncü** katkısı üniversitede bilimsel yayınları başlatması, ders kitapları, konferansların basımını sağlamasıdır. **Beşinci** önemli uygulaması, çok sayıda gencin yurt dışında öğrenime gitmesini gerçekleştirmesidir.

Gökalp'in üniversite hakkındaki görüşlerini uzun uzun anlatmak yerine şu manzumesini buraya almak onun düşüncelerini yansıtacak basit ama kestirme yoldur:

Diyorsunuz ki hükümetin idarî
Velâyeti fenlere de şamildir.
Ben derim ki, idare her hüneri
Bilmez, çünkü mütehassıs değildir.

Salâhiyet, mansıp gibi yukardan
Verilmez, hep ihtisasla alınır.
Hiçbir âlim nüfuzunu hünkârdan
Almaz, gerçi ondan alır her nâzır.

Bir müderris, ya ilmiyle taayün
Eylemiştir, sizden tayin istemez.
Yahut etmemişken taayün,
Ederseniz tayin, kalır bir çömez!

Bırakınız bunlar kendi kendine
Seçsinler, siz seyirci kalınız.
İlmi verin âlimlere, siz yine,
Ele mülkün dizginini alınız.

Üniversite emirlerle düzelmez
Onu yapar ancak serbest bir ilim.
Bir mesleğe haricinden fer gelmez,
Bırakınız ilmi yapsın muallim.

Bununla birlikte özerkliğin Türkiye'nin üniversite mevzuatında ilkin yerini alması İttihat ve Terakki yıllarında olmamış, ancak 12 Ekim 1919 tarihli Darülfünun tüzüğünde, yani mütareke yıllarında gerçekleşmiştir. Tüzükte, özerkliğin doğal gereği olarak «Darülfünun Emini»nin yani rektörün müderrisler (profesörler) arasından seçilmesi esası da yer almıştır. «Darülfünun Divanı» yani üniversite senatosunun kurulması da 1919'daki bu tüzükle üniversite hayatına resmen girmiştir. Sömestr sistemi de aynı tüzükte yer almıştır. Böylece, bilimsel özerklik ve cumhuriyet üniversitelerinde de sürecek yönetim biçiminin, uzun yıllar tartışıldıktan sonra 1919'da gerçekleştiğini görmekteyiz.

1924 yılında cumhuriyet hükûmeti, Darülfünun adını «İstanbul Darülfünunu» olarak kabul etmiş ve bu kuruluşa tüzel kişilik vermiştir. Özerklik devam etmiştir. Ancak, cumhuriyetin ilk yıllarında hükûmet ve ona yakın çevrelerde, Darülfününun kendisinden beklenen görevleri yerine getiremediği görüşü giderek kuvvetlenmiştir. Bu kuruma başlıca iki eleştiri yöneltilmeye başlanmıştır. Birincisi; Darülfünunda orjinal, ciddi, toplumun gereksinmelerini yanıtlayacak yararlı bilimsel çalışmalar yapılmamaktadır. İkincisi, Darülfünunun inkılâplara kayıtsız kaldığı ve olumsuz bir tutum takındığı ileri sürülüyordu.

1932'lere kadar Darülfünun konusu daima güncelliğini korudu ve ilgi uyandırdı. Ama cumhuriyet yöneticilerinin beklediği gelişme bir türlü sağlanamadı. Bu yaklaşım elbet cumhuriyetçilerin ve yeni rejim taraftarlarının değerlendirmesi idi. Ne var ki, toplumda bilinen yenilikleri peşpeşe gerçekleştiren, beklentileri açık seçik belli olan genç cumhuriyetin yöneticileri Darülfünun konusunda da ciddi ihtiyaçlar içindeydiler ve bu konuya da kayıtsız kalamazlardı. Ardı ardına gelen kültür devrimlerinden Darülfünun da ister istemez payını alacaktı. Ya İstanbul Darülfünunu Ankara'ya belli bir uyum sağlayacak; ya Ankara Darülfününa müdahale edecekti. Bilinen, ıkincisinin gerçekleştiğidir.

1933 yılı, Fakülteler birliği anlamında «üniversite» sözünün Türkiye'de resmî mevzuata ilk defa girdiği yıldır. 2252 sayılı «İstanbul Darülfünununun İlgasına ve Maarif Vekâletince yeni bir üniversite kurulmasına dair kanun» 1933 Temmuzunun sonunda yayınlandı ve «üniversite» sözü burada ilk olarak kullanıldı.

Hükümet, üniversite reformu için incelemeler yaptırmak ihtiyacını duymuş, doyurucu ve bilimsel gerekçeler aramıştır. Bu amaçla, İsviçre'den danışman ve uzman olarak Profesör Albert Malch'ı getirmiş adı geçen profesöre Darülfünunu ve bazı yüksek öğretim kurumlarını inceletmiştir. Profesör Malche'ın hazırladığı rapor, hü-

kümetin 1933 reformunda dayandığı önemli bir belge olarak o zamandan beri anılagelmiştir. A. Malche raporu uzun bir çalışmadır ve Darülfünunla ilgili ayrıntılı saptamaları içermektedir. Çok çeşitli eleştiriler getirmektedir. Biz bu raporun içeriğine değil, etkisine kısaca değindikten sonra, 1933 reformunun temel özelliklerini şöylece özetlemeye çalışalım:

— 2252 sayılı 1933 kanunu ile özerklik kaldırılmış, İstanbul Üniversitesi Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmış, Rektör de Ankara tarafından atanmıştır.

— Darülfünun öğretim kadrosu geniş ölçüde elenmiş; 151 öğretim elemanından yalnız 59'u üniversiteye alınmıştır. Kadrosunun ikinci grubu, Batıda öğrenimini tamamlayıp başarıyla dönen Darülfünun dışı genç öğretim elemanlarıdır. Bunlar doktora şartı aranmaksızın doçent adayı olarak atanmışlar; daha sonra doçent ünvanını kazanmışlardır. Üçüncü grubu ise yabancı profesörler oluşturmuştur. Bunların çoğunluğu da, Alman üniversitelerinde Nazi rejiminin etkisiyle barınmak olanağını yitiren bilim adamlarıydı. Cumhuriyet yönetimi tam bir bilinç ve hoşgörü anlayışıyla bu fırsatı değerlendirmiş ve geniş bir Alman profesör kadrosunu çeşitli fakültelerde yetkilendirmiştir.

1933 üniversite reformunun ifade edilen amacı, Türkiye'de Avrupa üniversitelerine benzer içerikte bilim kurumu meydana getirmekti. Üniversite «... hakikatleri araştırmak ve derinleştirmek, bilgiyi derlemek, yükseltmek ve yazmak gayelerini güdecek»ti. Üniversitenin «asıl mihveri ilimdir. Öğretim ve öğrenim ise, bu mihverden kaynaklanan semerelerdir». Cumhuriyetçilerin amacı, üniversiteleri bir «fikir yaratma santralı olarak çalışan derin düşünme ve inceleme» merkezleri halinde geliştirmekti. Olumlu ve olumsuz yönleriyle, 1933 reformu, ne olursa olsun üniversitenin gelişiminde önemli bir evredir. İzleyen yıllarda Batılı anlamda bir yapının, çok daha düzeyli bir eğitim standardının sağlandığı yadsınamaz.

Türkiye'de üniversitenin gelişiminde ikinci büyük aşama ve düzenleme 1946 yılındaki 4936 sayılı «Üniversiteler Kanunu»dur. Artık bu kanun yalnız İstanbul Üniversitesi, yani tek bir kurum için değil, genel bir kanundur. Aynı zamanda Ankara Üniversitesi de kurulmuştur. Kanunun 1. maddesinde; «üniversiteler, fakültelerden, enstitü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş, özerkliği ve tüzel kişiliği olan yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir» ifadesi yer alır. Kısacası, özerklik, bu defa kanunla ve ağırlıkla üniversite kavramının bir parçası kılınmıştır. 4936 sayılı bu yasanın gerekçesinde de üniversitenin belkemiğini bilimin oluşturduğu görüşüne yer verilmiştir. Üstelik, «üniversitelerin yüksek bilimleri

öğretmek ve bilim kollarında uzmanlar yetiştirmek görevlerinin yanısıra ve daha üstün bir önemle bilimsel çalışma ve araştırmalar yapmak, milletlerarası bilimin genel gelişmesine ve evrimine yardım etmek görevinin bulunduğu» da gerekçede belirtiliyordu. Üniversite öğretim üyelerinin «kendilerini tamamiyle bu mesleğe bağlamak» yükümlülüğünde bulundukları da yine gerekçede vurgulanıyordu. Kısacası 1946 yasası çağdaş ve evrensel anlamdaki bir üniversite anlayışının ürünüdür.

1946 yasası en uzun süre yürürlükte kalan üniversite kanunudur. Esasları itibariyle 1973'de çıkarılan 1750 sayılı yasaya kadar yürürlükte kalmıştır. Ancak, gelişim zincirinin önemli bir halkası da 1961 Anayasasıdır. İlk defadır ki üniversiteler bu anayasanın 120. maddesinde «özerk kuruluşlar» başlığı altında, bilimsel ve idarî özerkliğe sahip kamu tüzel kişilikleri olarak tanımlanarak yer almışlardır. Bu arada 1960'a gelindiğinde, 1955'de Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi ve İzmir'de Ege Üniversitesi, 1957'de Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve 1958'de de Erzurum Atatürk Üniversitesi kurulmuş bulunuyordu. 1973'de çıkarılan 1750 sayılı yasa da eski kanundaki esasları korumuş, ufak tefek değişiklikler getirmiştir. Zaten bu kanun kısa bir süre önce 12 Mart 1971 askerî müdahale döneminin siyasal koşulları altında yapılan Anayasanın 120. maddesindeki değişiklik nedeniyle düzenlenmiştir. Siyasal baskılar sebebiyle yer alan bazı maddeler ise kısa süre sonra Anayasa Mahkemesince iptal edildi. İlerde bu konuya tekrar değinilecektir.

Zincirin şimdilik son halkası ise, 1982'de çıkartılan 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunudur. Bu kanunun başlıca özellikleri şunlardır: Üniversiteler ve 1982'ye kadar Üniversiteler Kanununun kapsamı dışında kalan bütün yüksek öğretim kuruluşları, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı enstitü ve meslek okulları tek kanun çerçevesine alınmış ve tek bir merkezî üst yönetim olan Yükseköğretim Kuruluna bağlanmıştır. İkinci özellik, özerkliğin kaldırılmasıdır. Buna bağlı olarak önceki yasalarda seçimle gelen üniversite yönetim organları, rektör, dekan ve yüksekokul müdürleri, bölüm başkanları gibi bütün akademik yöneticiler atama ile görevlendirilmektedir. Dördüncü bir özellik de akademik ünvan ve görevlerin yeni esaslara bağlanması, hattâ Yükseköğretim Kurulu tarafından bu ünvanların verilebilmesi ilkesinin getirilmesidir. Beşinci bir değişiklik, özel vakıf üniversitelerinin kurulabilmesinin mümkün kılınmasıdır. Altıncı özellik ise, yükseköğretimin paralı hale dönüştürülmesidir.

İlk ve Orta Öğretim - Öğretmen Yetiştirme

Cumhuriyet döneminde, genel eğitim ve öğretmen yetiştirme politikalarına da kısaca değineceğiz. Cumhuriyetin bu alandaki temel felsefesi, daha önce verdiğimiz kronoloji cetvelinde de işaret edilen, «tevhidi tedrisat» yani eğitim birliği anlayışına ve lâik düşünceye dayanmaktadır. Parasız eğitim esastır. Ayrıca ilköğretim bütün T.C. yurttaşları için zorunludur. Eğitim hizmetleri hükûmetin görevidir ve Milli Eğitim Bakanlığına verilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ilkokul öğretmenlerinin ücretleri il özel idareleri tarafından verilmekle birlikte, eğitim politikaları, öğretmen yetiştirme ve öğretim programlarının sorumlusu Milli Eğitim Bakanlığı olmuştur. İşin ücret yönü bir bütçe tekniğidir ve olanaklar elverdiği zaman, Milli Eğitim bütçesi içinde yerini almıştır.

Eğitim kesimi cumhuriyetçilerin ülkenin içinde bulunduğu sosyal şartlar bakımından birinci derecede önem vermek zorunda oldukları bir hizmetti. Bırakalım nitelikli insan gücünü, «okur-yazar»ların sayısı bile resmi rakamlara göre yüzde onun altında bulunuyordu. Ülke, yetişkin insan açısından tam bir fukaralık içindeydi denilirse abartma sayılmamalıdır. Bu nedenle de Mustafa Kemal' den başlayarak, devletin en üst düzey yöneticileri eğitim hizmetleriyle doğrudan ilgilenmişlerdir. Milli Eğitim Bakanlığı ve öğretmenler, devrin itibarlı kurum ve görevlileri haline gelmişlerdir. Lâtin harflerinin kabulü, kız çocukların erkeklerle birlikte okula gönderilmesi devrim niteliğinde toplumsal dönüşümlerdir. Amaç, en kısa sürede, en çok sayıda insanı yeni hayat tarzına, devrimlere kazandırmaktır.

Yükseköğretime kadar eğitim; ilkokul, ortaokul-lise (ya da sanat okulları) biçiminde kademelendirilmiştir. İlköğretimin amacı, temel yurttaşlık bilgileriyle donatılmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin değerler sistemini benimsemiş yurttaşların yetiştirilmesidir. Çocuklara ulusal kimlik duygusu ve Atatürk ulusçuluğu doğrultusunda bilinç kazandırmak ilköğretimin görevi sayılmıştır. Orta ve lise bölümleriyle orta öğretimin amaçlarının başında da yine Cumhuriyet ve Atatürk ilkeleri, pozitivist bir bilinç kazandırılması, tarih bilgisi ve tam anlamıyla laik bir eğitim anlayışı egemen olmuştur.

Din dersi, yine kronoloji tablosunda işaret edildiği gibi daha 1924'de liselerden kaldırılmıştı. 1930'da ise ortaokullar programından da çıkartılmıştır. Din derslerinin tekrar ilkokul ve ortaokul programlarına girmesi, 1949 ve 1956 yıllarındadır. Ancak zorunlu değildir. Liselere ise 1967 yılında yine isteğe bağlı olarak din dersleri konulmuştur.

Orta düzeydeki sanat ve meslek okulları da 1927'den sonra Belediyelerden ve özel idarelerden alınarak merkezi yönetimin sorumluluğuna verilmiştir. Cumhuriyetin 10. yılından sonra gerek kızlar ve gerekse erkekler için birçok sanat ve meslek okulları açılmıştır. Elbet mesleki ve teknik öğretimin dayandığı ilkeler de Cumhuriyet devrimleri, çağdaş teknoloji ve yenileşme doğrultusundaydı.

Cumhuriyet hükûmetleri, birçok sorunda olduğu gibi, öğretmen yetiştirme sorununu da İmparatorluktan miras aldı. 19. yüzyıl sonu ve II. Meşrutiyet yıllarında modern anlayışla öğretmen yetiştirme ve öğretmenliği bir meslek haline getirme çabaları yürütülmekte idi. İstanbul'da ve İmparatorluğun çeşitli merkezlerinde, hattâ kızlar için ayrıca öğretmen okulları açılmıştı. Cumhuriyetle birlikte bu çabalar yoğunlaştı. Gerek ilkokul gerek orta öğretim için nicelik ve nitelikçe yeterli öğretmen yetiştirme, başlıca eğitim davalarından biri oldu. Cumhuriyetin ilk yıllarında niteliği yükseltmek amacıyla bazı illerdeki ilköğretmen okulları kapatılmış, ağırlık İstanbul ve büyük merkezlerdeki birkaç kuruluşa verilmiştir. Ancak yeterli ve özellikle kırsal kesime ulaşacak sayıda eleman yetiştirilmesi uzun yıllar başarılamamıştır. Bu durum bütün Cumhuriyet yılları boyunca süregelmiştir.

Köy Enstitüleri

Klasik ilköğretmen okullarının yanı sıra Cumhuriyetin çok tartışılan değişik bir öğretmen yetiştirme modeli 1940'da kurulan «Köy Enstitüleri»dir. Kırsal alana öğretmen yetiştirme konusu, esasen II. Meşrutiyet devrinden beri düşünülmekteydi. Ancak ne imparatorluk döneminde ne de Cumhuriyet yıllarındaki çabalar doyurucu sonuçlara ulaşamamıştı. Yapılan denemelerdeki okul modelleri ve öğretim programları klasik örneklerden farklılık göstermiyordu. Ama köy öğretmeni yetiştirme düşüncesi ve deneyimleri vardı. Konunun cumhuriyetçiler açısından önemli bir yanı da, nüfusun büyük çoğunluğunu meydana getiren köylü kitlesinin yeni rejime kazandırılması, modernleşme sürecinde saf tutmasıydı. Ayrıca, kırsal alana erişecek bir eğitim örgütlenmesi de yoktu. Konu bütün boyutlarıyla özel bir projeyi gerektiriyordu.

Köy enstitüleri, yakın tarihin en hararetli tartışılan kültür projelerinden biridir. Olumlu ve olumsuz yargılar, önyargılar adeta kemikleşmiştir ve nesnellikten belli ölçüde uzaklaşmıştır. Enstitülere karşı olanlar ne kadar suçlayıcı ve acımasızsa; enstitü yandaşları da konuyu aynı ölçüde idealize etmişlerdir. Özetle, «Bozkırdaki Çekirdek» aşağı yukarı on yıl süren yaşam serüveninde olduğu kadar,

varlıkları ortadan silindikten sonra da canlı, hattâ sert tartışmaların odak noktası olmaktan kurtulamamıştır. Üzerinde Köy Enstitüleri kadar çok yayın yapılan, toplantı düzenlenen bir başka eğitim-kültür sorunu görülmediği gibi, belki herhangi bir iktisadi projenin de bu kadar yankı uyandırdığına rastlanmadığını söylemek yanlış değildir.

Köy Enstitüleri hemen II. Dünya Savaşı'nın başlarında 17 Nisan 1940 günü resmen ondört yerde birden kuruldu. Kuruluşun arkasındaki siyasal gücün Cumhurbaşkanı İ. İnönü olduğuna konuya ilerde tekrar dönmek şartıyla kısaca değinelim. Köy enstitüleri bir «misyon» kurumuydu ve emeği geçenler, kurucuları da sanki birer misyonerdiler. Hattâ bu misyonerlik ruhunun öğrencilere ve dolayısıyla geleceğin öğrencilerine de egemen olduğunu söyleyebiliriz. Hiçbir eğitim kurumu herhalde böyle bir «misyonerlik» duygusuyla böylesine «haşır-neşir» olmamıştır. 1941 yılında yedi Köy Enstitüsü daha açılarak sayıları yirmibire yükselmiştir. İzmir-Kızılçullu'dan Van'ın Erçiş kazasına; Vakfıkebir'in Beşikdüzü'nden Antalya'nın Aksu kazasına, Kastamonu'dan Balıkesir'e kadar, Anadolu coğrafyasında dengeli olarak dağıtılmışlardır. Her şeyin inceden düşünüldüğü, bütünlüğe sahip bir projeyle karşı karşıya bulunduğumuz bellidir.

Yukarıdaki genel stratejik amacı biraz daha açarak Köy Enstitülerinin hedeflerini, özelliklerini şöylece özetleyebiliriz: Birinci sorun, kırsal alanı kalkındırmak, insanına bilinç kazandırmak, ulusal hedeflerin dayanağı haline getirmek için belli düzeyde bilgi ve beceri sahibi kılmaktı. Bunun yöntemi olarak da bu amaç için rehberlik, önderlik yapacak insan gücünü yine kırsal alanın içinden seçmek ve kendi sosyal çevresinde yetiştirmekti. O halde yapısıyla, öğretmen kadrosuyla, öğretim sistemi ve programıyla bir çeşit «özel öğretim» kurumuydular; tanımlanmış bir kesimin öğretim kurumu. Enstitülerde öğrenci yalnızca yöreden yani kırsal kesimden seçilen gençlerden meydana geliyordu. Mezunlar, köy öğretmeni olarak mezun olacaklardı. Yani yine tanımlanmış bir istihdam modeli vardı. Köyden kaçmayacak, oranın şartları ve geleceği için yetiştirilen, yine orada görev yapacak olan misyonerler yetiştirmek...

Bu durumda eğitim elbet yalnızca kuramsal olamazdı; aynı ağırlıkta bir «iş-beceri» eğitimi de birlikte yürütülecekti. Kitap, kalem, kâğıtla beraber, her türlü tarım âleti, zanaatkârlık, çiftçilik, araç-gereç kullanma, üretim, yetiştirilecek insanların benliğinde kaynaştırılacaktı. Zihin ve beden hayata uyum içinde hazırlanacaktı. Kısacası, kültür dersleri, tarım ve teknik meslek dersleri programda eşit ağırlıkla yer alıyordu. Öğretim sistemi de buna göre ayarlanıyordu. Kız ve erkek öğrenciler bir aradaydı. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Ha-

san Âli Yücel'in kucağında dünyaya gelen Köy Enstitülerinin genel yöneticisi ve uygulayıcısı eğitimci İsmail Hakkı Tonguç'tur. İdealist bir kadronun içtenlikli işbirliğiyle II. Dünya Savaşı yılları, Enstitülerin canlı yükseliş devridir. 1942 yılında da Ankara Hasanoğlan Enstitüsünde ilave üç yıllık bir yüksek bölüm açılmıştır. Bunun amacı da, Köy Enstitüleri için öğretmen, yönetici ve denetleyicileri yetiştirmek, gereksinme duyulan inceleme ve araştırmaları yapabilmektir

Köy Enstitülerinde öğrenim, ilkokuldan sonra beş yıl olarak programlanmıştır. 1947 yılına kadar, her öğrenim yılında yarı-yarıya dengelenen kültür ve teknik-tarım derslerinin ağırlıkları o yıl değiştirilmiştir. Yeni program, kuramsal genel kültür derslerini arttırmıştır. Bu değişiklik, başından beri Köy Enstitülerine karşı çıkan çevrelerin savaş sonrasında etkinliklerinin artması karşısında, savunma için bir şeyler yapma gayretinin işaretidir. Köy Enstitülerinde «iş» eğitimi gerçekten son derece yoğundu. Daha sonra buradan yetişen birçok yazarın da anlattığı gibi, ağır bir çalışma programı uygulanıyordu. İhtiyaç duyulan bazı yapıların gerçekleştirilmesinde dahi öğrencilerin emeğinden yararlanılmıştır. Bunlar iş eğitiminin ürünü olmuştur. Enstitülerin öğretmenleri, Fakülte, Yüksekokul ve Gazi Eğitim Enstitüsü gibi, devrin seçkin kurumlarından da sağlanmıştır.

Sıkıntılı savaş yılları içinde doğan ve gelişen bu kuruluşlar, siyasal çekişmelerden payını almakta gecikmemiştir. Kırsal kesimin geleneksel yapısı içinde yepyeni işlevleri ile ister istemez belli kesimin şiddetli tepkisini çekmişlerdir. Bizzat yaratıcısı olan siyasal gücün içindeki kırsal kesimle bağlantılı bazı güçler bile, doğal olarak Enstitülerin karşısında tavır koymuşlardır. Savaş sonrasında çok partili hayata geçilince bu tepkilerin güçlenmesi üzerine Köy Enstitüleri gelişmelerini sürdürememişlerdir. Önce yöneticileri ve başta İsmail Hakkı Tonguç değiştirilmiş, iktidarın 1950'de el değiştirmesinden sonra başlangıçtaki felsefesinden uzaklaşmış, 1954 yılında da ilköğretmen okulları biçiminde düzenlenerek varlıklarını yitirmişlerdir. Bu zaman parçası içinde Enstitülerden yirmibine yakın öğretmen ve meslek elemanı mezun edilmiştir. Enstitülerin kapanmasında, esas itibariyle geleneksel yapıyı rahatsız etmeleri rol oynamış; ancak sebep olarak daha çok «solculuk» suçlamaları gösterilmiştir.

Enstitülerin çevrelerine ve topluma birçok etkisi olmuştur. Bir kere, eğitim hayatına bir dinamizm getirmişlerdir. Birçok yetenekli gencin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Çok sayıda ünlü sanatçı, yazar, eğitimci, politikacı, Köy Enstitülerinin ürünü olarak toplum hayatında sivrildiler. Buradan yetişen öğretmenler Enstitüler kapandıktan sonra da uzun süre geldikleri kurumun meşalesini taşıdılar,

sosyal hereketlerde yerlerini aldılar. Birçok kavramların, kırsal kesimin sorunlarının Türkiye gündeminden bir daha çıkmamasında Enstitü ve buradan yetişenlerin payı vardır.

Yine Köy Enstitüleri, demokratik çok partili hayata geçildikten sonra, siyasal gündemin ve yaklaşımların bir unsuru olmuştur. İlerleyen yıllarda Enstitü çıkışlılar, tutucu siyasal iktidarlarca genellikle hor görülmüşlerdir. Eğitim dünyasında ve aydın kesimlerde bir «Enstitülü» ayrımı yaşanmıştır. Merkezci siyasal yaklaşımların yanısıra bazı sol anlayışlar da enstitüleri eleştirmiş, uygulamanın ve ürünlerinin sol düşünceyle bağdaşmazlığını vurgulamışlardır. Bu düşüncenin özünü «kırsal kesim insanını, kırsal kesimde yaşamaya mahkûm etmek» biçiminde formülleştirmek belki eksik ama yanlış olmayan bir tanımlamadır.

Orta Öğretimde Öğretmen Sorunu

Öğretmen yetiştirmenin ikinci ayağı orta öğretim kurumları içindir. Cumhuriyet dönemi bu alanda da sıkıntılarla karşılaşmış, bu hizmet kesimindeki modelini ancak 1930'lu yıllardan itibaren oturtmuştur. Bununla birlikte cumhuriyetçilerin özlemleri elbet bu alanda da sınırlı kalmamış, amaçlanan sonuçlara diğer kesimlerde olduğu gibi, tam ulaşılamamıştır. Yani öğretmen sorunu nicelik ve nitelikçe bir türlü çözüme kavuşturulamamıştır.

Cumhuriyet milli eğitiminin buradaki modeli, iki temel kuruluşa dayandırılmıştır. Birincisi ortaokullara öğretmen yetiştirmek için kurulan Ankara'daki Gazi Eğitim Enstitüsü; ikincisi de İstanbul Üniversitesinin kuruluşunu izleyen yıllarda liselere hoca yetiştirmek için meydana getirilen «Yüksek Öğretmen Okulu» modelidir. Cumhuriyet'in gözbebeği kuruluşlarından olan Gazi Eğitim Enstitüsü, 1926'da Ankara'da açıldı. O kadar ki bu enstitü için, o zaman Ankara'sının en görkemli yapılarından biri, ünlü mimar Kemalettin Bey'e yaptırıldı.

Gazi Eğitim Enstitüsü hem ortaokul öğretmeni yetiştiren bir öğretmen okulu, hem de cumhuriyet eğitiminin araştırma laboratuvarı olmuştur. Yerli ve yabancı pek çok eğitimci burada görev almıştır. Kısacası bu okul da «misyon» sahibi bir üst eğitim kuruluşudur. Liseden sonra ilk başta 2, sonra 3 yıllık bir eğitime dayanıyordu. Fen, Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Beden Eğitimi, Resim-iş, Müzik gibi çeşitli bölümlerden oluşan, adeta bir fakülteyi çağrıştıran yapıda kurulmuştur. Öğretmenler bu bölümlere kabul ediliyorlar ve belli dallarda öğrenim görüyorlardı. Gazi Eğitim Enstitüsü yatılı bir okuldu. Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında ve özellikle 1950'ler-

den sonra bu modele uygun enstitüler çoğaltıldı. Ancak düzeylerinin eşit olduğunu iddia etmek pek mümkün değildir. 1960'lı yıllardan sonra ise, Gazi Eğitim ve Eğitim Enstitüsü mezunları, liselerde de görevlendirilmeye başlamışlardır.

Liseler için öğretmen yetiştirme amacıyla ise başta İstanbul' daki Yüksek Öğretmen Okulu modelini hatırlamak gerekir. Bu kuruluş, 1933 üniversite reformundan sonra düzenlenmiş ve canlılık kazanmıştır. Esasen meşrutiyet yıllarından beri bir «Yüksek Muallim Mektebi» vardı. Ancak cumhuriyetin 10. yılından sonra bu alanda da programlı ve dinamik bir yaklaşım başlamıştır. İstanbul'daki Yüksek Öğretmen Okulu, liselere öğretmen yetiştiren kaynak olarak tanımlanmıştır ve 1956'ya kadar tektir. Burası aslına bakılırsa bir «öğrenci yurdu»dur. Sınavla alınan öğrenciler, İstanbul Fen ve Edebiyat Fakültelerinde öğrenim görürler. Ancak ilave bazı pedagoji grubu dersleri alırlar. Yani Yüksek Öğretmen Okulu, İstanbul Üniversitesinde belli bir kontenjanla ve amaçla parasız-yatılı öğrenci yetiştirme organizasyonudur. Mezunların zorunlu hizmet yükümlülüğü vardır. 1956'dan sonra Ankara'da da daha sonra İzmir'de de aynı şekilde birer okul açılmıştır.

Gerek Gazi Eğitim Enstitüsünden, gerek Yüksek Öğretmen Okulundan yetişen elemanlar, nitelikçe doyurucu olmakla birlikte, sayı bakımından yeterli olamamışlardır. 1960'lı yıllara kadar Cumhuriyet döneminde yetiştirilen Yüksek Öğretmenli öğretmen sayısı 700'e ulaşmamıştır. Belki bu da o zamanki Türkiye nüfusu ve şartları altında aslında küçümsenemeyecek bir miktardır.

Cumhuriyet yönetimi, 1930'lardan sonra, meslek ve teknik öğretim için de çeşitli düzeyde öğretmen okulları açmıştır. Bunlar içinde Ankara Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Ankara Yüksek Teknik Öğretmen Okulu başta sayılmalıdır. Elbet bunların sayısı da daha sonraki yıllarda ve özellikle 1950'lerden sonra çoğaltılmıştır.

Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılındaki çizgisinin değişme ya da yeni unsurlar edinmesinin tipik bir simgesi de 1950'lerden itibaren yoğunlaşan din dersleri ve İmam Hatip Okullarına öğretmen yetiştirmek için 1959'da İstanbul'da açılan Yüksek İslam Enstitüsüdür. Bu simgesel örneğe de işaret ettikten sonra, Cumhuriyet dönemi insan yetiştirme düzenine eksikleri olsa da, panaromik bir bakışı tamamlanmış sayabiliriz.

Aşağıdaki listede bugünkü Üniversite, Lise ve İmam Hatip okullarının Cumhuriyet dönemindeki sayısal artışı özetle verilmiştir.

ÜNİVERSİTELER		LİSELER		İMAM HATİP OKULLARI	
		Yıl	Sayı	Yıl	Sayı
İstanbul Üniversitesi	(1933)	1927	19	1927	2
İst. Teknik Üniversitesi	(1945)	1935	66	1931	—
Ankara Üniversitesi	(1946)	1955	123	1955	7
Ege Üniversitesi	(1955)	1962	194	1959	16
Karadeniz. Tek. Üni.	(1955)	1977	984	1962	19
Orta Doğu Tek. Üni.	(1957)	1982	1173	1966	26
Atatürk Üniversitesi	(1958)			1971	42
Hacettepe Üniversitesi	(1967)			1977	103
Boğaziçi Üniversitesi	(1971)			1980	333
Dicle Üniversitesi	(1973)			1982	341
Çukurova Üniversitesi	»				
Anadolu Üniversitesi	»				
Cumhuriyet Üniversitesi (Sivas)	(1974)				
İnönü Üniversitesi (Malatya)	(1975)				
Fırat, 19 Mayıs, Bursa Uludağ, Selçuk Üniv.	»				
Erciyes Üniversitesi	(1978)				
Akdeniz Üniversitesi	(1982)				
Dokuz Eylül Üniversitesi	»				
Marmara Yıldız Üniv.	»				
Mimar Sinan Üniversitesi	»				
Yüzüncüyıl Üniversitesi	»				
Trakya Üniversitesi	»				
Gazi Üniversitesi	»				
Bilkent (Özel)	(1986)				
Gaziantep Üniversitesi	(1987)				

Not: Meslek Liseleri alınmadı.

Halkevleri

Genç Cumhuriyetin kültür atılımları, laikleşme ve Batılılaşma politikaları içinde Halkevleri özgün yapılarıyla başlıbaşına bir yer tutar. Bilindiği gibi, 1930'larda, Cumhuriyetin 10. yılına yaklaşılırken siyasal, hukukî, sosyal alanlarda birçok devrimler gerçekleştirilmiş bulunuyordu. Ancak toplum yaşamına kazandırılmak istenen yeniliklerin, yeni değerlerin, toplum katmanlarına yayılması ve ya-

şanılır kılınması gerekirdi. Bunun için de, her cins ve yaştan kimsenin yararlanabileceği, herkese ulaşabilecek yapıda okul dışı, «resmî» kokusu olmayan sivil kuruluşlara gereksinme vardı. Halkın yeni yaşam tarzını ve değerleri benimsemesi ve kavraması, ancak onlardan yararlanması ve katılımıyla sağlanabilirdi.

Halkevleri, Cumhuriyet yönetiminin dünya görüşünü aydınlar ve mahalli önderler aracılığıyla halka götürme, yaygınlaştırma, tanıtma ve toplumun kültür yapısını canlandırma denemesidir. Bu amaçla kurulan, yeni çağdaş yurttaşı yetiştirmeye yardımcı, yurt yüzeyine yayılmış **kültür merkezleri**ydi. «Misyoner» bir anlayışın ürünüydüler. Uzun yıllar halkevlerinde görev yapan bir «halkevci»nin şu sözleri tanıtıcıdır: Halkevleri Atatürk'ün çok güvendiği ve bel bağladığı bir devrim kurumu olarak kurulmuştur. Pek kısa sürede gelişmiş ve yirmi iki yerde saraylar gibi her türlü araçları içinde toplayan binalar yapılmıştır. Halkevleri Atatürk devriminin bir paratöneri idi ve yabancı ideolojilere karşı bir set idi...»

Halkevleri'nin açılışında bizzat Mustafa Kemal'in sözleri, onlardan beklenen görevi şöyle açıklıyordu: «..Gençlik, gelişen, yetiştiren bir çalışmanın içinde yaratılmalıdır. Millet, şuurlu, birbirini anlıyan, seven, ideale bağlı bir halk kitlesi halinde teşkilâtlandırılmalıdır. En kuvvetli ders vasıtalarına, muallim ordularına malik olmak kâfi değildir. Halkı yetiştirmek, halkı bir kitle haline getirmek için ayrıca bir millî halk mesaisinin tanzimini ihmal etmemeliyiz...»

Yine devrin tek siyasal örgütü olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931'deki 3. kongresinde şu görüşlerin dile getirildiğini izliyoruz. «...Cemiyet hayatının ve kültür hayatının yeni anlayışlar ile ve Cumhuriyetimizin kendi unsurlarından kurulacak yeni bir millî teşekkülün çalışmasıyla beslenmesi düşünülmüştür..» Bu düşünce, söz konusu 1931 kongresinde CHF tüzüğüne «Halkevleri» hakkında bir madde eklenmesiyle sonuçlandı. Uzun incelemelerden sonra Halkevleri için etraflı bir yönetmelik hazırlandı.

Halkevleri, halkla sıcak iletişim kuracak, halk değerlerinden de kaynaklanacak kültür merkezleri diye düşünülmüştür. Her yurttaşın ilgi alanına göre katılımını sağlamak başlıca hedeflerdendi. Dokuz çalışma kolu, yani dokuz şubeden oluşması yönetmelikte belirleniyordu. **Dil-Edebiyat-Tarih, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, İçtimaî (Sosyal) Yardım, Halk Dersaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın, Köycülük, Müzecilik ve Sergileme.**

Bu şubelerin çeşitli görevleri tanımlanmıştı. **Dil-Edebiyat-Tarih kolu** söz derlemeleri, ata sözleri, maniler, masallar, özetle halkbilimi ve kültürüne ilişkin araştırmaları; eski eserlerin yerlerini tespit ve korunmalarını, tarihî günleri ve kutlamaları gerçekleştirecekti.

Güzel Sanatlar kolu, resim, yeni musiki ve şehir bandolarının kurulması, türkülerin notaya çekilmesi, el işleri, radyo ve gramofonla yeni musiki zevkinin yayılması, müzik kursları açılması gibi etkinlikleri yürütecekti. **Temsil kolu,** sahne çalışmalarını destekleyecek, açık ve kapalı sahnelerde temsiller düzenliyecekti. Geleneksel seyirlik oyunlar derlenecek ve canlandırılacaktı. **Müzecilik ve Sergi kolu,** çeşitli sergilerle ulusal kültürün gelişmesiyle, ayrıca eski eserlerin toplanıp müzelere kazandırılmasıyla görevliydi. **Kütüphanecilik kolu,** her Halkevinde yararlanmaya açık bir kitaplık oluşturacak, hem de yöreyle ve çağdaş kültürle ilgili yayınlar çıkaracaktı. **Halk Dershaneleri ve Kurslar kolu,** yöre insanının becerilerini değerlendiren bir anlayışla üretken programlar hazırlıyacaktı. Yine yöre insanına sosyal-kültürel rehberlik, çevreyle ilişkiler Halkevlerinin görevleri arasındaydı. Spor kulüplerini destekleme, gençlere spor alanında olanaklar sağlama faaliyetleri gerçekleştirilecekti.

Özetle Halkevleri gerçekten canlı birer sivil merkez olarak düşünülmüş ve özgün bir model oluşturulmuştur. Demek ki Halkevleri özel statüde kuruluşlar oldukları halde, kamu hizmeti görecekti ve devletin bazı hizmetlerine yardımcı olacaktı. Halkevleri bu programla, 19 Şubat 1932'de açıldı. İlk defa ondört il merkezinde; ikinci aşamada Haziran 1932'de yirmi il merkezinde birden faaliyete geçti. 1933 yılında, çeşitli il ve ilçelerde yirmi bir Halkevi daha açıldı. 1938'de sayıları 209'u bulmuştu. 1951'de kapatıldıkları zaman 404 Halkevi bulunuyordu.

Halkevleri Cumhuriyet tarihinde iz bırakan etkin bir kurum olmuştur. Tek parti rejiminin doğal sonucu CHP'ne bağlı kuruluşlardı. Çok partili hayata geçilince, siyasal sorun oldu. Gerçi, CHP yönetimi Halkevleri'nin çok partili rejim gereği parti ile bağlantısının kesilmesini düşünmüş ve bu doğrultuda karar almıştır. Ancak bu düşünce uygulamaya geçirilememiştir. 1951 yılında Demokrat Parti iktidarınca çıkartılan özel bir kanunla kapatılmışlardır. Bütün taşınır ve taşınmaz mal varlıkları hazineye devredilmiştir. Toplumun yararına birçok etkinliğin yok olması yanında, bu mal varlığının devrindeki bürokratik işlemler ve vurdumduymazlık nedeniyle yılların birikimi olan çok sayıda yayın, derleme, sanat eseri ve çeşitli araç gereç büyük ölçüde eski deyimiyle «hebâ» olup gitmiştir. Hattâ, kapalı kalan birçok Halkevi yapısı bile, bakımsızlık yüzünden yıllar sonra yeniden büyük emek ve onarım harcamalarıyla işlev kazanabilmişlerdir.

Halkevlerinden çok sayıda insan yararlanmıştır. Eğitim ve sanat kurumlarının daha tam olarak örgütlenemediği bir ortamda ve yıllarda bu örgütlenme sayesinde sayısız insan yönünü bulmuş, mes-

lek sahibi olmuş, gelişme olanaklarına kavuşmuştur. Birçok araştırmacı, yazar ve sanatçı, Halkevleri'nin verdiği olanak ve yarattığı ortamdan yararlanarak başarıya ulaşmışlardır.

Harf ve Dil Devrimi - Türk Dil Kurumu

Cumhuriyetin en önemli kültür devrimlerinden birinin, belki başta gelenin, yazı ve dil'de yapıldığı ötedenberi tartışılır. Düşünmenin ve ifadenin temel amacı olan dil konusu, Cumhuriyetçilerin elbet derin ilgisini çekecekti. Cumhuriyetin başından itibaren bu alandaki gelişmeleri ana çizgileriyle belirlemeye çalışalım.

Bilindiği gibi, dilin yeni ihtiyaçlara göre düzenlenmesi düşüncesi, daha 19. yüzyılda, Tanzimat devrinden itibaren başlamıştır. Bu hareket, edebiyatçılarımız ve düşünürlerimiz arasında devamlı olarak tartışılagelmiş, zaman zaman resmî çalışmalara da sahne olmuştur. Ancak, ilk yıllar, yani 19. yüzyıl ortaları, henüz Osmanlıcanın bütün genişliğiyle egemen olduğu dönemdi ve Türkçeleşmenin gerçekleşemediği bu ortamda, harf değişikliği ilk sorun değildi. Yazıdan, ifadeye kadar dilin değişmesi, çeşitli yönleriyle gitgide daha yoğun bir tartışma konusu oluyordu. Lâtin harflerini alma sorunu ise II. Meşrutiyet döneminde güçlü olarak ortaya çıktı. Bu dönemde, imlâ ile, sadeleşme ile ilgili dilin çeşitli sorunlarını kapsayan bütün konularda çetin tartışmalar yapıldı.

Dil sorunu Cumhuriyet'le birlikte tartışılmaya devam etti. Aşağıda anlatılacağı üzere gelişti. Cumhuriyette dil sorunu, aynı zamanda bir uygarlık değiştirme simgesi ve sorunu olarak da değerlendirildi. Doğu dünyasından, Batı dünyasına geçmekte olan Türkiye'de çeşitli sorunlar çözülmüş, en önemli olarak «lâik»lik devlet yönetimine egemen olmuş, dinî öğretim kaldırılmış ve tekkeler kapatılmıştı. Eski uygarlığın hatıralarından önemli olarak yalnız arap harfleri kalmıştı. Batı uygarlığına geçmek için ise, islâm dünyasının bu son kalan bağından kurtulmak gerekiyordu. Ayrıca, arap harflerinin Türkçeyi yazmaya elverişli olmadığı; öğretiminin güçlüğü, basımının zahmeti gibi görüşler de, lâtin harflerini almamızı gerektiriyordu. Ama gerçek sebep, kültürel politikaya dayanıyordu. İşte çeşitli itirazlara rağmen, sonunda harf devrimi gerçekleştirildi.

Cumhuriyet döneminin ilk on beş yılında dil meselesi iki ana noktada toplanabilir: Harf Devrimi: 1923-1928; ikinci aşama: Dilde Sadeleşme ya da «Dil Devrimi». 1923-1928 arası dil konusundaki en önemli mesele **harf** ve **imlâ** sorunudur. Bu sırada iki tez görülmektedir: Birincisi; mevcut harfleri ve imlayı yeni işaretlerle islah etmek, kullanılır hale getirmek. Buna karşı da «Latin alfabesini ka-

bul etmek» tezleri bulunuyordu. Öbür yandan «sadeleşme» tartışmaları da sürmekteydi. Cumhuriyet hükûmeti her şeyden önce milli bir hükûmetti. Bu açıdan dil işini ele alışı da kesindi ve tavrı ikinci tezden yanaydı.

Dil konusunda ilk gayretli temsilci olarak Tunalı Hilmi Bey görülmektedir. «Hakimiyeti Milliye» gazetesinde Tunalı Hilmi'nin 1923 yılında «Türkçe Kanunu» teklifi görülmektedir. Buna göre Milli Eğitim Bakanlığında bir komisyon kurulacak, bu komisyon bütün okul kitaplarını hazırlayacak, ya da hazırlatarak gözden geçirerek, ayrıca bütün yayın organlarını da yeni Türkçe kurallara uygunluğu açısından denetime tabi tutacaktır. Yayın organlarına ancak yeni kurallara uydukları ölçüde imtiyaz ve olanak tanınacaktır. Tabii, o zamanki ortam içinde bu düşünce ve teklifler gerçekleşemezdi. Bu öneriler bir ilk çıkış, ilk hayal ediş olarak kalmaktan öteye gidemedi.

Latin harfleri sorunu, ilk kez İzmir'de toplanan meşhur «İktisat Kongresinde» ortaya atılıyor. Bu kongre 1923 Şubatında kalkınma, ekonomik ve sosyal sorunların dökümünü yapma ve çözüm yolları arama gayreti içinde ve milli iktisatın kurulması amacıyla toplanan ve birçok karşıt düşüncelerin tartışma konusu olduğu pek önemli bir kongredir.

İşte burada, İzmir'li işçi delegelerden Nazmi Bey ile iki arkadaşı tarafından «Latin harflerinin kabul edilmesi» konusunda bir önerge veriliyor. Ancak bu önerge kongre başkanı Kâzım Paşa tarafından, değil oylamaya sunulmak, okutulmadan başkanlık divanı tarafından reddedilmiştir. Daha sonra Kâzım Paşa «Hakimiyeti Milliye»-ye: Lâtin harflerinin kabul olunmayacağı, bunun müthiş bir felâket olacağı, bir —hercü merce— neden olacağı, yolunda bir demeç vererek, bu önergeyi verenlerin de sonradan bunun yanlışlığını anlayarak pişman olduklarını açıkladı. Azerbaycan'ın da bu felâkete uğradığını ileri sürdü. Tabii o günkü koşullar içinde «o önergeyi verenlerin» gerçekten pişman olup olmadıklarını açıklamaları da olanaksızdı. Nitekim Kâzım Paşa, demecinde, bu fikrin Avrupalılarca İstanbul'daki gayrimüslim bazı işbirlikçi tercümanlar vasıtasıyla sürekli olarak yayılmakta bulunduğunu belirttikten sonra, Türkçe'nin güzel bir dil olduğu, ancak yazısının güç olduğu, bu nedenle Lâtin harflerini almanın yerinde ve kaçınılmaz olduğu düşüncesi benimsetilmek istenmektedir diyerek, «Bugün bizim dilimizi terennüm edecek bir lâtin hurufatı yoktur, böyle zararlı fikirlerin içimize girmemesi gerekir», diye uyarıda bulunuyor.

5 Mart 1923'de Kâzım Paşanın bu demeci üzerine bu tartışmalar yeniden alevlenir. Arap harflerini tutanlar, yeniden bir hamle

yaparlar. Kesif bir yayın sürdürürler. Ancak lâtin harflerini savunanlar da olur. «İçtihat»da Kılıçzade Hakkı, Paşa'ya cevap vererek lâtin harflerini savunur. Hattâ en hassas bir noktaya değinerek Kur' an'ın lâtin harfleriyle yazılabileceğini, buna alışmak gerektiğini, bunun zındıklık ile ilişkisi olmadığını ileri sürer. Birkaç cümle örnek bile verir ve yazılabileceğini kanıtlamaya çalışır.

H. Cahit de, «Resimli Gazete»de çıkan bir yazısıyla aynı fikri savunur. Ümmilikten kurtulmak için yazı değiştirmenin gereğini savunur. Ancak gazete H. Cahit'in bu fikrine katılmadığını kaydetmekten geri kalmaz.

B.M.M.'inde ise meseleye ilk kez Şükrü Saraçoğlu değinir. 1924 Şubatında yaptığı konuşmada, büyük fedakârlıklara rağmen halka okuma yazma öğretilemediğini, bunun nedeninin de arap harfleri olduğunu söyler. Bu sözler mecliste büyük gürültülere sebep olur. Saraçoğlu, muhafazakârların hücumuna uğrar. Milli Eğitim Bakanı durumu yatıştırır. Konu da orada kapanır. Tabii Saraçoğlu'nun sözleri de çeşitli yankılara neden olur. Lehte ve aleyhte çok yazılar çıkar.

1926'da iş yeniden canlanır. «Akşam» gazetesi bu konu üzerine soruşturma açar. Bu soruşturma geniş yankı uyandırır. Cevap verenlerden Ali Canip, Ali Ekrem, Muallim Cevdet, İbrahim Alâaddin, Necip Asım, Avram Galanti, Hüseyin Suad, Veled Çelebi, İbrahim Necmi, Halid Ziya, Gambotes Zoltan (Macar profesörü), harflerin değişimine karşı çıkarlarken, Abdullah Cevdet, Refet Avni, Mustafa Şekip kesin yargıya varamıyorlar. Hattâ Mustafa Şekip, Türkçenin kifayetsiz bir dil olduğunu ileri sürüp, «belki de kendimize yabancı bir dil aramamız gerekecek» yollu cevap veriyor. Bu cevap derin tepkiler yaratıyor. F. Köprülü, Avni Başman, Z.V. Togan da arap harflerinin kalmasından yanadır. 1927, yenilikçiler için kesin sonuç alıcı kampanya yılı olmuş, F. Rıfkı, Yunus Nadi, Celal Nuri bu konuyu iyice işlemişlerdir. H. Suphi ve Adalet Bakanı M. Esat Lâtin harflerini öven konuşmalar yaparlar. 1924-1928 arasında gazetelerin dışında bu konuyla ilgili birçok da kitap çıkmıştır. 1928'de İ. Necmi «Milliyet»de Ağustosa kadar bir dizi yazı ile lâtin harflerini övdü. Nihayet 1928 yılında Dil Encümeni kuruldu. Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Fazıl Ahmed, Ragıp Hulûsi, Ahmed Cevad, Yakup Kadri, M. Emin (Erişirgil), İhsan (Sungu), İbrahim Grandi bu kurulda yer alıyor. Bu kurulun kuruluş tarzından konunun nasıl sonuçlandırılmak istendiği pekala anlaşılmaktadır. Nitekim CHF 9 Ağustos 1928 gecesi Şarayburnu'nda bir şenlik tertipledi ve Atatürk'ün ünlü «Sarayburnu Söylevi» ile de «Harf Devrimi» başladı. Yoğun bir harf ve alfabe seferberliği yürütüldü. Nihayet 29 Ağustos günü

şu konularda karara varıldı: (1) Milleti cehaletten kurtarmak için lâtin harfleri gereklidir. (2) Komisyonun teklif ettiği alfabe gerçekten Türk alfabesidir. İhtiyacı karşılayabilir. (3) Gramer ve imlâ kuralları gelişecektir.

Bunun peşinden 3 Kasım 1928'de yeni harflerin kabulü mecliste kanunlaşmıştır. Her tarafta halk dershaneleri ve yazı kursları açılmıştır. Dil encümeni de çalışmalarına hızla devam etmiş, alfabe ve gramer yayınlarından başka birçok rapor ve yayınlarla bu eylemi desteklemiştir.

Harf Devrimi, yabancı kökenli kelimelerin Türkçe'den atılarak yerlerine yeni Türkçe karşılıklar aramak, koymak düşüncesini yeniden doğurdu. Dilde sadeleşme bir akım haline geldi. Türkçe bir sözlük ihtiyacı belirdi. Daha doğrusu bu zorlayıcı bir hal aldı. İlk girişim de, Başbakandan geldi. Ankara'da geniş bir kadrodan meydana gelen bir kurul toplandı. Bu kuruldaki konuşmasında Başbakan, sözlük ihtiyacını dile getirdi. Bu kurulun ayda bir toplanarak bütün çalışmaları bir araya toplaması ve sözlüğü meydana getirmesi kararlaştırıldı. İki fikir üzerinde de anlaşmaya varıldı: (1) Dilin sınırlarını çizmek, kelime haznesini belirtmek. (2) Türkçeye uymayan yabancı kelimelerin yerine Türkçe karşılıklar bulmak. Şimdiye kadar, dilin sınırı çizilmemişti. Şemşettin Sami «lisanımızı tahdit edelim» derken bunu kastediyordu. Kelime haznesini meydana çıkarmak gerekiyordu.

1920'de Besim Atalay'ın Hars Müdürlüğü sırasında bir derleme faaliyeti başlamıştı. Dil encümeni, bu iki madde uyarınca halk ağzından **söz derleme** işine girişti.. 1931'e kadar bu durum sürdü. Sonra bütçede ödeneğin kesilmesinden iş kaldı. 1930'da S. M. Arsal'ın «Türk Dili İçin» adlı eseri çıktı. Yazar bu eserin başında ortaya iki kavram koyuyor: dili değiştirme ve dili düzeltme. Yazar bu iki kavram farklıdır diyor. Örnek olarak da Arap Fars dillerinin etkisi altında kalmayı «dil değiştirme» olarak gösteriyor. Dili düzeltmekden ise şunu anladığını kaydediyor. «Halk dili ve edebiyatında kullanılan ancak aydın dilinde terkedilmiş bulunan sözleri toplamak, bu sözlere yer vermek, bunlara yabancı dillerden gelen kelimelerin yerini vermek». Bu düşünce Gökalp'ın derleme ve halkın kullandığı dili kullanma ilkelerine kısmen uymaktadır. Yine bu düşünce o zamanki genel dil tutumu ve temel dil felsefesidir.

Zamanla işlerin komisyon vb. kurullarla çözümlenemeyecek kadar derin olduğu anlaşıldı. Örgütlü ve merkezî bir çalışmanın şart olduğu iyice belirdi. Mustafa Kemal, bu işin bir örgütle yürütülmesini zorunlu gördü. 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kuruldu. Ce-

miyet reisliğine de Samih Rifat, kâtipliğine Ruşen Eşref, üyeliklere C. Sahir, Y. Kadri getirildi. Hemen peşinden **26 Eylül 1932**'de Dolmabahçe sarayında ilk dil Kurultayı toplandı. Toplantının amacı Türk dilinin dünkü, bugünkü ve gelecekteki durumunu görüşmek ve fikirler ileri sürerek çeşitli çalışma kolları kurmak, esas program hazırlamak, dil meselesini halka maletmektir. Samih Rifat bey açılış konuşmasında bu amacı daha da yoğun bir biçimde «Türk Dilinin kendi milli kudretleri içinde inkişafını aramak maksadıyla kurulan şu kurultay» sözleriyle özetliyordu. İlk Kurultay Meclis Reisi Kâzım Paşa'nın başkanlığında 700 civarında üyenin katılmasıyla açıldı. Yabancı dilciler de katılıyorlardı. Kurultayın müzakere programında ana çizgileriyle Türkçenin ana sorunları türlü yönleriyle ele alındı. Türkçenin kökleri, diğer dillerle ilgisi, Türk dilinin eskiliği başlıca konulardı. Bunu, Türk lehçeleri, halk ve divan edebiyatlarının dili, o günkü dil hareketleri üzerindeki konuşmalar izlemiştir.

Amaç, dili çağdaş dünyaya uygun ve onun getirdiği ihtiyaçları karşılayabilecek (medeniyeti kemali ile kucaklayabilecek) en güzel şiveli ve ahenkli bir ifade vasıtası haline getirmek olduğuna göre (şekliyat —morfoloji— sentaks, kelime teşkili, ıstılah vaz'ı) dilin bütün ihtiyaçlarını gidermek, **düşünüş tarzını çağdaşlaştıracak ve Batılılaştıracak hale getirmek,** yeni olayları ifade edecek yeni kelimeler teşkilinde önceden hazırlanmış ve tespit edilmiş esaslar ve kurallar hazırlamaktı. Kurultayda şu noktalar tez olarak ileri sürüldü ve benimsendi: «Halkımız yazı dilini anlıyamamaktadır. Türkçe, tarihi gelişimi içinde arapça ve farsça sözlerin baskısı ile öz benliğini yitirmiştir. Ayrıca Doğu uygarlığı âleminden çıkmış bulunuyoruz. Artık Batı uygarlığı içindeyiz. Bu yüzden dilimizi bu yeni uygarlığın getirdiği kavramları da karşılayacak bir seviyeye ulaştırmalıyız. Bunu başarmak için de dilimizin kendi olanaklarından yararlanmalıyız. Yani halkın konuşma dilinden, eski eserlerden, derlemeler yapmalıyız. Türkçenin sözcük türetme yollarını araştırmalı, yeni kelimeler türetmeliyiz.»

Bu düşüncelere Hüseyin Cahit karşı çıktı ve tartışmalara yol açtı. H. Cahit, dil üzerinde zorlama yapılamıyacağını, onu tabii tekâmülüne bırakmak gerektiğini söyledi. H. Cahit, son yirmi beş yıl içinde güçlenen «sade dil» akımının bugün birçok yabancı kelimeyi zaten dilimizden sildiğini, yakın bir gelecekte yabancı kuralların da maziye karışacağının belli olduğunu, bunun için de bir şeyler yapıp telaşa kapılmanın gereksiz olduğunu ileri sürüyordu. «Çünkü arınma zaten ve kendiliğinden olmaktadır. Bu akım öylesine güçlüdür ki, bir akademi kurup engellemeye çalışsanız başaramazsınız» diyor ve «Yeni Türk alfabesinin yardımıyla birtakım kolaylıklar ve yar-

dımlar sağlanabileceğini, yeni türkçe kelimeler kendiliğinden belirinceye kadar sabretmek» gerektiğini ileri sürüyordu.

H. Cahit, dil konusunda bir şeyler yapılmamasını istiyor demek değildir. Yani, gelişmelere kendini tamamen bırakan bir kaderci değildir. Nitekim, «dil bahsinde her şeyin bizim irademize de tabi olmadığını, tabii kuvvetler karşısında beşerî mücadele için bir had bulunduğunu unutmamak lazımdır. Yoksa daimi tekâmül ameliyesinin umumi seyrini kolaylaştıracak ve hızlandıracak surette bazı amiller vücuda getirebilmek imkânı teslim olunabilir» sözleri, onun düşüncesini; daha doğrusu önerdiği metodu ifade etmektedir.

H. Cahit'e karşı H. Âli Canip, F. Ahmed, Sadri Ertem, Samih Rifat, Köprülü Fuat kesin olarak cephe alırlar. Özellikle Köprülü ve H. Âli (Yücel) gayet kesin ve sert biçimde eleştiride bulunmuşlardır. Sonra oy birliğiyle şu tasarı belirlenmiştir:

«İlk uygarlığı kuran Türkler olduğu gibi, ilk uygarlık dilinin de Türkçe olduğundan kuşku kalmadı. Birçok bilim adamı, Türk dilinin Hint-Avrupa denilen dillerin anası olduğunu belirtmişlerdir. Türk dili yüzyıllardan beri yabancı dillerle karışarak özlüğü bozulmuşken bile Doğu uygarlığının başlıca anlatış araçlarından biri olmuştur. Türkçe yeniden işlenir ve özgürlüğüne kavuşursa, bugün de en ileri diller arasındaki yerini alacaktır. En kestirme ve en doğru yoldan dileğimize varabilmemiz için millet hep birden çalışmalıdır.

Çareleri aşağıya sıralıyoruz:

1 — Türkçe'nin Sümer, Eti gibi en eski Türk dilleri ile gerek Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırılması yapılmalıdır.
2 — Tarihsel gelişimi araştırmalı, karşılaştırılmalı bir grameri yazılmalıdır.
3 — Lehçelerdeki sözcükler derlenerek lehçeler sözlüğü, terimler sözlüğü, dilbilgisi hazırlanmalıdır. Bunlar yapılırken, Türkçenin eklerinin araştırılmasına, bu eklerin ve edatların dilimizin ihtiyaçlarına yetecek biçimde işlenmesine önem verilmelidir.
4 — Türkçenin tarihi grameri yazılmalıdır.
5 — Doğu ve batı ülkelerinde çıkan Türkçe ile ilgili eserler toplanmalı ve bu eserlerden gerekli olanlar dilimize çevrilmelidir.
6 — Cemiyet incelemeleri bir dergi yoluyla yayınlanmalıdır.
7 — Gazetelerde dil işlerine özel bir yer verilmelidir.»

Kurultaydan sonra, Derleme, yabancı kelimelere Karşılık Bulma, Tarama, Terim, Gramer, Mukayeseli Akademik Çalışmalar, Çağatay Sözlüğü ve Yayınlar olmak üzere çeşitli konularda çalışmalar sürüp gitmiştir. Bu arada dil işleri 1932'de bir bakanlar kurulu kararıyla

hükûmetin resmi işleri içine girer. Bu kararın adı «Söz Derleme Heyetleri Talimatnamesi»dir. Buna göre, her vilayet bir derleme merkezidir. Valiler, maarif müdürleri, belediye reisleri, idareciler bu merkez kurullarına üyedir. Yine bu merkez kurullarına bağlı kurullar kademeli olarak ilçe ve bucaklara kadar inerler. Bu önlem de Cumhuriyetçilerin kültür konusundaki ciddi tutumlarının ve ilgilerinin açık kanıtlarındandır.

Bu birinci kurultaydan sonra, yukarda zikredilen kollar vasıtasıyla, kurultayın tespit ettiği programı yönetim kurulu uygulamaya başlamıştır. Ülkede bir dil seferberliği başladı. Amaç, Türkçeyi yabancı dillerin egemenliğinden kurtarmak; yeni kavramları karşılayacak bir kültür dili yaratmaktır.

Bu amacı gerçekleştirmek için yapılan girişimlerin tümüne birden **Dil Devrimi** denildi. Çalışmalar hızlandı. Bir söz derleme klavuzu hazırlandı. Kurulan derleme örgütleriyle ondokuz ayda 130.000 fişlik söz derlendi. Türkçe, halkın diline yöneltilmeye çalışıldı.

II. Dil Kurultayı, birinciden iki yıl sonra, 18-23 Ağustos 1934' de yine Dolmabahçe Sarayında toplandı. Bu kurultaya da yerli-yabancı bilginler katıldı. Kurultayda, Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ele alındı.

Bütün terimlerin Türkçe köklerden türetilmesi, türetilecek bu öztürkçe kelimelerin de okul kitaplarına girmesi kararlaştırıldı. Ancak, zorunlu hallerde Batıda kullanılan bilimsel ve teknik terimlerin, yaşayan yabancı dillerden değil, bunların temeli olan eski dillerden alınarak fonetiğinin Türk gramerine göre tespitinin uygun görüldüğü bildirildi. Birçok matematik terimleri okul kitaplarına bundan sonra girmiştir. Yine bu Kurultayda, iki yıl içinde yapılan uygulamaların toplu bir değerlendirilmesi de yapıldı. Eksiklik ve karışıklıklar üzerinde duruldu. Bir yabancı kelime yerine önerilen değişik karşılıkların durumu görüşüldü. Bunların hangisinin uygun olduğunu gösterir bir kılavuz hazırlanması ihtiyacı belirtildi. Tarama Dergisi'ndeki türkçe sözcükleri gözden geçirip «Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu» adıyla bir sözlük meydana getirildi. Buna eş olarak bir de Türkçe'den Osmanlıcaya Cep Kılavuzu hazırlandı. Bunlar o günler için oldukça yararlı sayılacak çalışmalardı. Yazı dilinin türkçeleşmesi gittikçe hızlanıyor ve yaygınlaşıyordu.

İkinci kurultaydan sonra yine söz derleme ve gramer çalışmalarına devam edilmiş, bir yandan da **kitap tarama** ve **folklor** araştırmalarına girişilmiştir. Yine bu yılın bir diğer önemli olayı da **Soyadı Kanunu**'nun çıkışıdır. Bu kanun, dil devriminin gelişimini etkilemiştir. O zamanlar, alınacak soyadlarının Türkçe olmasına dikkat ediliyordu. Bu hal çok sayıda öztürkçe kelimenin ortaya çıkmasına yara-

dı. Yine kurultayı takiben din dilini türkçeleştirme çalışmaları başladı. Türkçenin arapça etkisinde kalmasının başlıca nedenlerinden biri de ibadet dilinin arapça olmasındandı. Din dilinde yapılacak değişiklik, halkın arapça ile olan zorunlu bağını ortadan kaldıracaktı. Böylece de Arapçanın Türkçe üzerindeki etkisi iyice zayıflayacaktı. Ezanın türkçeleştirilmesi, Kur'an'ın Türkçe çevirisi bu düşüncenin ürünü olan uygulamalardır.

Bu kurultay sonrasının başlıca konularından biri de Türk dilinin eskiliğini kanıtlama çabalarıdır. Bu çaba, esas itibariyle, Türk tarihine karşı uzun yıllar süren kayıtsızlığa bir tepki olarak, millî bilinci kuvvetlendirmek amacıyla doğmuştur denilebilir. Nitekim yalnız dil değil, o dönemdeki tarih anlayışı da paralellik göstermektedir. Türkçe kelimeleri, arapça-farsça dilleriyle açıklamak alışılagelmiş bir yöntemdi. Adeta buna tepki olarak, birçok kelimenin aslının Türkçe olabileceğinin ispatına girişilmiştir. Yusuf Ziya Özer, bu yolda bir deneme yaptı. İnanılıyordu ki Türkler, Yunanlılardan önce Anadolu topraklarında yaşamıştır. O halde birçok Arapça ya da Yunanca kelimenin aslı da Türkçedir. Meselâ Afrodit = avrat'dan, Possidon = gemi anlamına gelen Türkçe bostagen'den, Vulcanus = bulanık demek olan «bulkanığ»dan gelmektedir. Yusur Ziya Özer hukukçuydu ve dil bilgini değildi ve elbet bilimsel metotla hareket etmiyordu. Yalnız kelimeler arasındaki ses benzerliğine dayanıyordu; asıl önemlisi devrin özlemlerini cevaplıyordu.

III. Kurultay ve Güneş-Dil Teorisi: (24-31 Ağustos 1936)

Bu döneme bazı dilciler, «Dil Devriminin ikinci evresi» ya da «Dil Felsefesi» adını vermişlerdir. Bu Kurultay, esas itibariyle «Güneş Dil Teorisi» üzerinde durdu. Aslında, Güneş Dil Teorisi özleşme ile ilgili değildir. Ancak bir dilin nasıl doğup geliştiğini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu yolla, Türk dilinin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği görüşü savunulacaktır. Yine bu teorinin doğuşunda, Türk milletinin çok eski bir millet olduğunu kanıtlama gayret ve arzusunun rol oynadığı bir çeşit tepkiden doğduğu, daha doğrusu bir moral güç yaratılmak istenildiği söylenebilir. Kısacası, bilimsel olmaktan, bir dil felsefesi geliştirmekten çok, politik bir muhteva taşımaktadır ve o devrin tarih görüşünün de yansımasıdır.

Bu kuram, Macar dilcisi Kvergiç'in Türk dili üzerine hazırlayıp, daktilo edilmiş olarak Atatürk'e gönderdiği denemeden esinlenerek geliştirilmiş ve o dönemdeki tarih tezine paralel kılınmıştır. Kvergiç, esas itibariyle, «bazı seslerin bazı kavramları, duyguları ifade ettiklerini» söylüyordu. Meselâ «... (ş) sesi genişlik, (k) sesi

durgunluk, oturaklılık, (r) sesi yakınlık ifade eder» diye örnekler veriyordu. Atatürk buradan ilham alarak kelimeleri kökleriyle açıklamaya çalışıyor. Dildeki kavramların, ilk insanın güneş karşısında gösterdiği ses tepkisinden başlıyarak oluştuğunu gösteriyordu. Çünkü insan, kendini idrak ettikten sonra çevresindeki şeylere ad koymak isteyecekti.. O halde, ilk ad koyduğu şey neydi? diye soruyordu. İnsanın o zaman için gördüğü en önemli etken «güneş» olmalıydı.. Öyleyse ilk ad da güneşe konandır.. İnsanlar en kolay olarak (AA) sesini çıkarırlar.. O halde o zamanki insanlar da güneş'e (AA) demiştir. Sonra bu (ağ) olmuştur. Kuram buna göre geliştirilir. Bu kurama göre Türk dili tarihten önceki çağlarda var olan bir dil idi. Birçok sözcükler, göçler yoluyla dünyaya yayılmıştır. Bunun için Batı etimoloji sözlüklerinde kaynağı belirtilmeyen sözcükler Türkçe olabilir. Böylece dilimize giren birçok yabancı kelimenin de Türkçe olduğu zamanla ortaya çıkacaktır... Güneş Dil Teorisi aslında yukarda da belirtildiği gibi, tarih felsefesinin, tarih görüşünün, dil konusundaki bir yansımasıydı; milli dilin eskiliğini ve köklülüğünü belirtmeye çabalıyordu.

Üçüncü Kurultay'dan sonra, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin adı **Türk Dil Kurumu** olarak değiştirildi. Türk Dil Kurumunun dil konusundaki tutumu, Cemiyetin tutumundan farklı değildir.

Türk Dil Kurumu'nun politikası da; «Devrimci bir anlayış ve bilimsel yöntemle sürekli olarak özleşme ve gelişme» sözleriyle tanımlanabilir.

Türk Dil Kurumu varlığını ve çalışmalarını, değişen siyasal koşullar ve dönemlerde, zaman zaman sert eleştirilere karşın 1982 yılına kadar sürdürdü. Bu yıllar içinde giderek olgun bir kimliğe kavuşan TDK, dil ve edebiyat alanında çok sayıda eserler yayımladı. Anıt eserler sayılacak Türk Dilinin **Derleme** ve **Tarama Sözlükleri, Türkçe Sözlük, Yazım Kılavuzu,** yetmiş kadar terim sözlüğü başta olmak üzere bilimsel birçok eseri yayımlamıştır. Ulusal ve uluslararası kongreler düzenlemiş, edebiyat alanına, sosyal bilimlere katkılarda bulunmuş, **Türk Dili Dergisi**'ni yıllarca aksatmadan çıkartmış, **Divan-ü Lügat-it Türk** ve benzeri birçok eski kaynağı yayımlamış bilimsel saygınlığı olan bir kuruluştu. Türkçenin bugünkü düzeyine gelmesinde başlıca rolü oynamıştır. Dernek statüsündeki bu kurumun maddi kaynağı, özel hukuk kurallarına göre düzenlenen Atatürk'ün vasiyetnamesinde kuruma bırakılmış gelirler idi. 1982 Anayasasına konan bir hüküm ile bu kurumun ve benzer statüdeki Türk Tarih Kurumunun kaldırılması öngörülmüştür. Daha sonra çıkartılan bir yasa ile bu kurum kapatılmış ve Devlete bağlı resmi statüde

«Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu» kurulmuştur. İlerde bu konunun değerlendirmesine döneceğiz.

Yeni Tarih Anlayışı ve Türk Tarih Kurumu

Yeni Türkiye'nin laik bir anlayışa dayanarak kurulması, «Ümmet ideolojisi»ni tasfiye etmiş ve yeni devlet «millet» kavramı çevresinde toplanmıştı. O halde bundan sonra tarih anlayışının da buna göre değişmesi gerekirdi. Türklerin millî tarihi araştırılmalıydı. Bu tarih, sultanların devrinden ve islâmiyetten sonraki gelişmelerden mi ibaretti, yoksa Türklerin bunun dışında da bir tarihleri var mıydı? Üstelik Avrupa ülkeleri Türkleri yalnızca bir «istilâcı kavim» olarak görüyorlardı. Bütün bu nedenlerle Türklerin uygarlık alanında meydana getirdikleri eserler ve tarihsel gelişmeleri bilimsel biçimde ortaya konmalıydı. «Esas konu, —Türklerin cihan tarihinde hakikî yeri ve medeniyet âlemindeki rolleri ne olmuştur?— meselesi idi.» İşte bu endişeler Atatürk'de Türk tarihini araştıracak bir örgüt kurulması düşüncesini doğurmuş ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşuna yöneltmiştir. Türk Tarih Kurumu'nun meydana getirilmesi 1930'da Ankara'da toplanan Türk Ocakları 6. Kurultayında ilk defa ortaya atılmıştır. Bu toplantıya Atatürk de katılmıştı. Toplantının 28 Nisan 1930 tarihli oturumunda konuşan Afet (İnan) Hanım, Türk tarihinin eskiliğinden ve onların kurduğu uygarlıklardan bahsederek, kırk imzalı bir önerge verir.

Bu önerge ile, «Türk tarih ve medeniyetini ilmî bir surette tetkik etmek için, hususî ve daimî bir heyetin teşkiline karar verilmesi ve heyet azası seçiminin Merkez Heyetine bırakılması» istenir. Önerge kabul edilir ve «Türk Tarih Heyeti» kurulur. İşte bugünkü Türk Tarih Kurumu'nun çekirdeği böylece meydana gelir. 1931'de de, «Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti» adını alarak, başlıbaşına bir kurum haline getirilir.

Atatürk, Türklerin Anadoludaki medeniyetlerin haklı ve doğal mirasçısı olduğunu ortaya koymak istiyordu. Okullarda Türk Tarihi yerine Osmanlı ve İslâm tarihi okutuluyordu. Oysa, Anadoluya çeşitli göçler olmuştu. «O halde bu göçler zincirinin halkalarını tamamlamak ve Türk kavmi ile ilgisini bulmak lâzımdı.» İşte bu yaklaşım içinde 1932'de İstanbul'da I. Türk Tarih Kongresi toplandı. O zaman için sorun; Türk Tarihini temellendirmek ve Türkiye' nin köklü bir devlet olduğunu kanıtlamaktır. Gazi'nin Tarih Kurumundan beklediği buydu. 1932'lerde ortaya konan ve amacı itibariyle Türk tarihinin kökenlerini aramaya yönelik tarih tezine de kısaca değinmeliyiz. Bu tez, esas itibariyle Türk tarih ve kültürünün

kökenlerini bugünkü Türkiye içinde olduğu kadar, Orta Asya'da da aramakta, «kökenlerimizin Orta Asya'dan geldiği»ni öne sürmekteydi. I. Türk Tarih Kongresinde ortaya atılan bu görüşün, resmî tarih görüşünü yansıttığını söyleyebiliriz. Elbette bu tez aynı zamanda kültürümüzün kökenlerini de tayin etmiş oluyor ve Orta Asya'nın yerleşik halkının Türk olduğunu, dolayısıyla kültürün orayla bağlı olduğunu söylüyordu. Tarih tezi, aynı zamanda, Orta Asya yaylasının, bütün uygarlıkların beşiği olduğunu ve coğrafya değişiklikleri ile meydana gelen nüfus hareketlerinin bu Orta Asya uygarlığını dünyanın çeşitli yerlerine taşıdığını anlatıyordu. Ama asıl resmî görüş, ikinci oturumda, «muallim Afet Hanımefendi» (A. İnan) tarafından bir tebliğ ile ortaya konmuştur. Burada, yukarda tanımladığımız tarih tezi ayrıntılı olarak açıklanmış ve Orta Asya'nın yerli halkının Türklüğü ile uygarlığın buradan göçler yoluyla yayıldığı belirtilmiştir. Ancak, bu tez ve görüşler üzerinde daha sonra fazla ısrar edilmemiş, bir zaman sonra yumuşatılmış ve giderek vazgeçilmiştir.

Cemiyet, 1935 yılında, bugünkü ismi olan «Türk Tarih Kurumu»na dönüştü. Türk Tarih Kurumu, bir yandan Türk tarihine ilişkin araştırmalar yaparken, öbür yandan da uygarlık tarihine yönelik ve maddî kültürü meydana çıkartacak arkeoloji araştırmalarını desteklemiştir. Özellikle ilk yılların tarih tezine uygun olarak, Anadoludaki eski uygarlıkların kalıntıları üzerinde yoğun kazı faaliyetleri yürütülmüştür. Bu faaliyetler zamanla gelişerek ve bilimsel ağırlıkta sürdürülmüştür.

Türk Tarih Kurumu, özgün çalışmaları, düzenli olarak yayınladığı bilimsel «Belleten» dergisi, çeşitli bilimsel yayınları ve topladığı ulusal ve uluslararası tarih kongreleri ile Türkiye Cumhuriyetinin kültür hayatında saygın bir yer almıştır.

Gerek Dil Kurumunun, gerek Tarih Kurumunun, toplumun kültür dağarcığına kattığı iki büyük eseri daha hatırlatmalıyız: İki zengin ve düzenli kütüphane: «Tarih Kurumu Kütüphanesi» ve «Dil Kurumu Kütüphanesi.»

Müzik ve Sahne Sanatları

Cumhuriyet hükümetlerinin kültür yapısı içinde özen gösterdikleri başlıca bir konu da başta müzik olmak üzere sahne sanatlarının modernleştirilmesi, Batı zevkinin benimsenmesidir. Bu anlayışı başarılı kılmanın yolu ise önce eğitim ve yeterli insan gücünün yetiştirilmesidir. Yani, musikinin ve dramatik sanatların «okullaştırılması»ndan başka yöntem yoktur. Mustafa Kemal ve arkadaş-

ları gerçekten doğru yöntemi bilmektedirler... Okul, yenileşmenin tek ve doğru kaynağıdır. O halde gereken yapı meydana getirilmelidir. Bu yapı «Konservatuvar»dır. Ankara'da kurulacak konservatuvara adım adım gidilmiştir.

İstanbul Belediye Konservatuvarı

1923'de, müzik ve sahne sanatlarıyla ilgili iki resmî kuruluş bulunuyordu. Birincisi Osmanlı Yönetiminde Maarif Nezaretine bağlı «Darül Elhan» yani Konservatuvar, ikincisi de İstanbul Belediyesine bağlı «Darülbedayi» yani Şehir Tiyatrolarıydı. 1923'den sonra İstanbul Konservatuvarı da Belediye'ye bağlanmış, müdürlüğüne de Musa Süreyya Bey getirilmiştir. O, musiki öğrenimini Avrupada görmüştü. Ancak Türk musikisini de tanıyan bir kimseydi. Darül Elhan'ın yeniden düzenlenerek açılması dolayısıyla yaptığı konuşmada kurumu şöyle tanımlıyordu: Bir ülkede musiki hayatında yer alan orkestralar, korolar, çeşitli icra kuruluşlarını doğuran kaynak, konservatuvarlardır. Bizde de bir Konservatuvara ihtiyaç vardı. Eski Darül Elhan yetersizdi. Yeniden düzenlenen Darül Elhan, imkânları ve eğitim sistemi yönünden yetenekli öğrencilerin gereğince yetişmesini sağlayacak bir düzeyde olacaktır. Bu Darül Elhan, Batı ve Doğu musikileri olmak üzere iki bölümden oluşacaktır. Batı musikisi bölümünde, bütün çalgıların eğitimi ile şan eğitimi yapılacak, bunlarla birlikte musiki tarihi, musiki teorileri, armoni, konturpuvan, orkestrasyon, kompozisyon dersleri de verilecektir. Birlikte musiki yapma alışkanlığı için koro ve çalgı toplulukları çalışmaları yapılacaktır. Uluslararası Opera vb. şarkı repertuvarıyla ilgilenilecek ve bunların musikimize kazandırılmaları da yine burada gerçekleşecektir.

Doğu musikisi bölümünde ise, çalgı öğretimi yanı sıra, asıl, bugüne kadar önemsenmeyen, musikimizin tarihsel ve teknik gelişimi okutulacaktır. Burada, ayrıca çeşitli araştırmalarla musikimizin esasları ve geleceği meydana çıkarılmaya çalışılacaktır. Değerli görülen eserler icra edilecektir. Eski musikimize ait anlaşmazlıkların çözüme bağlanması da buradaki tartışmalarla mümkün olacaktır.

Görüldüğü üzere, 1923 yılında Darül Elhan, oldukça geniş bir eğitim programıyla karşımıza çıkmaktadır. O zaman, öğretim kadrosunun ağırlığını Türk musikisi ile ilgili kimseler oluşturuyordu. Bunlar arasında, H. Sadettin (Arel), Rauf Yekta Beyler gibi Türk musikisinin ünlü kuramcıları da bulunuyordu. Batı Musikisi bölümünün başlıca öğretmenleri arasında ise, Zeki (Üngör), Muhittin Sadık ve Veli Bey'ler vardı.

1926'da Darül Elhan'ın adı «Konservatuvar» olarak değiştirildi. Bu değişiklik, yalnızca bir şekilden ibaret değildi ve bir anlayış değişikliğinin ifadesi idi. Bu tarihten itibaren, Batı musikisi ağırlık kazanmış ve 1927'den itibaren de bu eğitim esas olmuş, Doğu musikisi bölümü kapatılmıştır. 1925'den itibaren 60 kişilik bir öğrenci orkestrası meydana getirilmiş ve bununla konserler verilmeye başlanmıştı. 1926 yılında Konservatuvarın 200 öğrenci aldığını biliyoruz. Bir de 80 kişilik koro kurulmuştur.

İstanbul Belediye Konservatuvarında Batı musikisinin ağırlık kazanması doğrudan doğruya yeni kültür politikasıyla ilgilidir. Eğitim sisteminin bütünüyle modernleştirilmesi, tekkelerin kapatılması ve böylece alaturka musikinin bir kolunun hayat merkezleri olan kurumların ortadan kaldırılması, her alandaki yenileşme ve Batılılaşma hareketlerine paralel olarak, musiki alanında da aynı kültür politikasının yansımasıdır. Belediye Konservatuvarına müdahale, 1926 yılının sonunda gelmiştir ve Ankara, «Türkiye'nin bütün eğitim kurumlarının derece ve programlarının belirlenmesi» görevinin kendisine ait olduğunu bildirerek, programların Bakanlıkça onaylanması gerektiğini kaydediyordu. Asıl önemli olan nokta ise, kurumun gerçek bir konservatuvara dönüşmesi için yetkili yabancı uzmanların getirilmesi tavsiyesi ile, Türk musikisi bölümünün kapatılmasıdır. Ancak Bakanlık, İstanbul Konservatuvarında, bir «Alaturka Musiki Tasnif ve Tespit Heyeti» kurarak, bir yönetmelikle bunların eski musiki eserlerini toplayıp tasnif etmelerini de karara bağlamıştır. Heyetin başkanlığına da Rauf Yekta Bey getirilmiştir.

1927'de, Konservatuvar, «pratik ve teorik eğitim» yapan orta dereceli bir meslek okulu olmuştur. Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin imzasını taşıyan 12 Ocak 1926 tarihli bir yazıyla, öğretim olmadığı günlerde, yeni kurulmuş olan «Alaturka Tasnif heyeti» çevresinde konservatuvarda alaturkacı kadronun da çalışma yapmasına izin verilmişti. Durdurulan alaturka çalışmaları, yukarda anılan «Tarihi Eserlerin Tasnif Heyeti» adı altında İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ'ın hoşgörüsüyle fiilen devam etmiştir.

Böylece, İstanbul Belediye Konservatuvarı devam edegelmiş, ancak Ankara'da bir Devlet Konservatuvarının kurulması ve Orkestra'nın daha önce Ankara'ya nakledilmesiyle önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. 1943'den sonra yeniden Türk musikisi eğitimi başlamıştır. Halen Marmara Üniversitene bağlıdır.

Musiki Muallim Mektebi ve Çok Sesli Müzik Sorunu

Cumhuriyetin müzik ve dramatik sanatlardaki asıl gözbebeği asıl ayrıcalıklı çocuğu «**Ankara Devlet Konservatuvarı**»dır.

Musikide ilerlemek ve yeni Türkiye'nin felsefesine uygun bir musiki yaratmak için, Batı uygarlığının «en yüksek kültür varlığı değerini taşıyan musikisinin de bilimsel yoldan ele alınması gerekiyordu. Bunun ilk fideliği de musiki öğretmeni yetiştiren okul olacaktı». O zaman bu okulun hem öğretmen yetiştirmesi, hem de musiki sorunlarımızla ilgili araştırmaları yürütmesi düşünülüyordu. Çünkü o devirde müzik öğretimi yapacak öğretmenler alaturkacı ve «alaylı» idi. Batı musikisinden anlamıyorlardı. Yetişmiş bir kişi, vaktiyle Emrullah Efendi'nin bu iş için Avrupa'ya gönderdiği yukarda adı geçen M. Süreyya Bey'di. Bütün okul sistemi değiştirilir, eğitim programları yenilenirken, musiki dersi böylece devam edemezdi. İşte Vasıf Çınar'ın birinci Maarif Vekilliği zamanında, bu sebeplerle ve Batı musikisi metotlarını uygulayacak olan Musiki Muallim Mektebi 1 Kasım 1924'de Ankara'da, daha sonra Konservatuvar'ın inşa edildiği yerdeki bir ahşap binada öğretime açıldı. Öğretmenliklerine, Ankara'ya nakledilen Orkestra ve Bando'nun üyeleri getirildi. O yıl birinci sınıfta on iki öğrenciyle öğretime başlandı. Okul müdürlüğüne de Orkestra'nın şefi Zeki Bey atandı. İlk çalgı öğretmenleri arasında Halil (Onayman), İhsan (Künçer), gibi müzik yaşamında ilerde de rol alan kimseler getirildi. 1925'den itibaren okula bütçe sağlandı ve gelişmeye başladı. Öğrenci sayısı 40 kişiye çıktı. 1927-28 ders yılında ise 71'i bulmuştu.

Bu arada öğretim kadrosunun güçlendirilmesi için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi düşünüldü ve 1926'da ilk olarak Halil Bedii (Yönetken) ve Nurullah Şevket (Taşkıran) yollandı. Sonra ikinci grup olarak Ulvi Cemal (Erkin), Cezmi, Ekrem Zeki (Ün) Beyler gönderildiler. Ayrıca şan için de Afife Hanım yollandı. Bu isimler, daha sonra müzik hayatında yerlerini aldılar. Böylece, Türk musikisinin geleceğini kontrol edecek kimselerin çoğu Devlet tarafından Avrupaya gönderilmeye başlandı. Avrupa'da bulunan ve kendi hesaplarına okuyan Cevat Memduh (Altar) ve Necil Kâzım (Akses) de devlet hesabına geçirildiler. 1930'lardan itibaren de Avrupa'da yetişen bu yeni kadro, yavaş yavaş öğretim görevlerini yüklendiler. Bu isimlere, Necdet Remzi (Atak), Ferhunde (Erkin), A. Adnan (Saygun) da katıldılar.

Gelişmelerden biri de, Okulun mimar Egli tarafından yapılan modern binaya kavuşması olmuştur. Binanın yapımına 1928 yılında başlanmış ve kısa zamanda bitirilmiş, 1933'de genişletilmiştir.

Böylece Musiki Muallim Mektebi, 1928'den sonra artık tam teşkilâtlı bir okul durumuna gelmiş sayılabilirdi. 1930'da eğitim 6 yıla çıkarıldı. 1932 yılından itibaren Mustafa Kemal'in, her yıl 1 Kasım günü açılan TBMM'de yaptığı açış konuşmalarında, kültür, sanat ve bilim konularına yönlendirici biçimde değindiğini biliyoruz. Bu, Atatürk'ün ölümüne kadar sürmüştür. Bu konuşmalar yapılmakta olan ve proje halindeki işleri işaret eder, haber verir. TDK'nun, TTK'nun, Halkevlerinin, Üniversitenin açılışlarını bu konuşmalarda adeta seyredebilirsiniz. 1 Kasım 1934'deki açış konuşmasında sanat kurumları için haberci olan ünlü konuşmasını yapıyordu: «Kültür işlerimiz üzerine ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında da Türk Tarihini doğru temelleri üstüne kurmak; öz Türk diline değeri olan genişliği vermek için candan çalışmakta olduğumuzu söylemeliyim» diyerek kültür işlerini temel konular olarak gördüğü dil ve tarih çalışmalarından başlattığını ifade etmiş oluyor. Aynı konuşmada devamla: «Arkadaşlar; güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmaktadır. Ancak burada, en çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan Türk Musikisidir. Bir ulusun yeni değişikliğine ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrıyabilmesidir. Bugün dinletmeye yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan çok uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musikisi kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu güzeyde (değerde) Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir. Kültür İşleri Bakanlığının buna değerince özen vermesini, kamunun da bunda yardımcı olmasını dilerim» demektedir.

Atatürk'ün bu sözlerinden sonra, radyodan alaturka müzik bir süre kaldırılmıştır. Ama asıl önemi, bu sözlerin Devlet Konservatuvarı'nın kurulacağına işaret olmasıdır.

1935'de de bu konulara değiniyor. Kültür işleri için «yeni, modern esaslara göre teşkilatlanmaya durmadan devam edildiği»ni belirtiyor. Ulusal musiki işlerinin «modern teknik içinde yükseltilme» çalışmalarına hız verileceğini ifade ediyor. Uygulamalar da gerçekten bu yöndedir: Güzel Sanatlar Akademisi yeni bir çalışma düzenine sokulmakta, Cumhurbaşkanlığı Orkestrası düzenlenmekte, Konservatuvar kurulmaktadır. 1 Kasım 1936 Meclisi açış konuşmasında Atatürk, Meclisten sanat konularına ilgi gösterilmesini istiyor ve Ankara'da bir Temsil Akademesi ile bir Konservatuvar'ın kurulmakta olduğunu müjdeliyor. Bu arada Atatürk'ün her yılki konuşmalarında TTK ve TDK'na yer verdiğini ve bu kurumlar için övücü sözler söylediğini de kaydetmeliyiz. 1937 konuşmasında da Atatürk

bu defa «İlk resim galerimizin de bu yıl kurulduğu»nu bildiriyor ve Konservatuvar'ın gelişmesine hız verileceğini söylüyor. 1937, İstanbul'da bugün de hâlâ bir yenisi kurulamayan Dolmabahçe Resim ve Heykel Müzesinin kuruluş yılıdır. 1938 yılı, Atatürk'ün açış konuşması, Celâl Bayar tarafından okunur. Bu konuşmada yine Konservatuvar çalışmalarından memnunlukla bahsediliyor ve TTK ile TDK' nun çalışmalarının yararlılığı tekrarlanıyor.

Müzik sorunu Mustafa Kemal'i ötedenberi düşündürmüştür. Uygarlık değiştirmenin koşullarından biri olarak musikideki değişmeyi düşlemiştir. 1928'deki şu sözleri bir alaturka konserinden sonra söylenmiş olmak bakımından önemlidir: «Bu gece burada,... şarkın en mümtaz iki musiki heyetini dinledim... Fakat benim Türk hissiyatım üzerinde artık bu musiki, bu basit musiki, Türk'ün çok münkeşif (gelişmiş) ruh ve hissini tatmine kâfi gelmez.» 1929 yılında da bir yabancı gazeteci ile yaptığı konuşma, yine musiki konusunda eğilimini açıklamaktadır:

«Atatürk — Montesquieu'nün 'Bir milletin musikideki meyline ehemmiyet verilmezse, o milleti ilerletmek mümkün olmaz' sözünü okudum; tasdik ederim. Bunun için musikiye pek çok itina göstermekte olduğumu görüyorsunuz.

Gazeteci — Biz Garplilere göre Şark musikisinin kulaklarımıza gelen garabeti cihetinden bahsettim ve dedim ki:

'Şarkın yegâne anlayamadığımız bir fenni varsa o da musikisidir'.

Gazi, o zaman bu musikinin Türkçe'de tesmiyesine itiraz ederek şöyle demiştir:

— Bunlar hep Bizans'tan kalma şeylerdir. Bizim hakikî musikimiz Anadolu halkında işitilebilir.

— Bu nağmelerin ıslahiyle terakki ettirilmesi mümkün değil midir?

— Garp musikiciliği bugünkü haline gelinceye kadar, ne kadar zaman geçti?

— Dörtyüz sene kadar geçti.

— Bizim bu kadar zaman beklemeye vaktimiz yoktur. Bunun için Garp musikisini almakta olduğumuzu görüyorsunuz.»

1934'de musiki ve sahne sanatları alanında yeniliklere gidileceği kesinleşir. 25 Haziran 1934' de Millet Meclisinde 2541 sayılı Millî Musiki ve Temsil Akademisi Teşkilât Kanunu çıkartılır. Bu kanuna göre Akademi, Musiki Muallim Mektebi, Filârmonik Orkestra ve Temsil Bölümünden meydana geliyordu. Akademinin amaçları da üç madde halinde toplanmıştı: 1) Millî musikiyi işlemek, yükseltmek, yaymak; 2) Sahne sanatlarının her kolunda gerekli eleman-

ları yetiştirmek; 3) Musiki öğretmeni yetiştirmek. Temsil bölümünde, tiyatro kolundan başka, opera, bale, koro kollarının da bulunacağı kanunda belirtiliyordu. Ancak temsil bölümü 1936 yılına kadar kurulamadı ve okul, o yıla kadar Musiki Muallim Mektebi olarak devam etti.

Ankara Devlet Konservatuvarı

1934 yılı, Atatürk'ün ünlü meclis konuşmasının ve aynı zamanda «Musiki ve Temsil Akademisi» kanununun çıktığı yıldır. Resmî çevreler artık musiki ve sahne sanatları alanında atılım yapmaya kararlıdır. Yukarda aktardığımız bu 1934 konuşması üzerine, Maarif Vekili Abidin Özmen, Ankara'da bir musiki kongresi toplar. Kongre'ye katılanlardan Cemal Reşit Bey, bu toplantıyı şöyle anlatıyor:

«...A. Özmen, sekiz müzisyen olarak bizleri (Cevat Memduh Altar, Halil Bedii Yönetken, Hasan Ferit Alnar, Necil Kâzım Akses, Ulvi Cemal Erkin, N. Şevket Taşkıran, Cezmi Erinç ve ben) Ankara'da kongreye toplamıştı. Toplantı açılıp nazikâne nutukların teatisinden sonra, Maarif Vekili sevimli şivesiyle bizlere —Ey, hadi bakalım, musiki inkılâbı yapacakmışız, bunu nasıl yapacağız?— demesi üzerine kongrede bir şaşkınlık havası esmeye başladı. Toplantı dört saat kadar devam etti. Arada sırada Maarif Vekilini telefona çağırıyorlardı. Son telefondan sonra A. Özmen heyecanla bizlere; —Paşa Çankaya'dan birkaçtır telefon ettiriyor. Musiki inkılâbı ne yoldadır diye soruyor— dedi. Biz büsbütün şaşkına döndük. Ne gibi bir karar alınacağını bir türlü kestiremiyorduk. Nihayet hatırlamadığım birisi, —memlekette tek sesli şarkı söylemenin yasak edilmesi gerektiğini teklif etti!— Bunun üzerine zannediyorum ben, kalktım ve dedim ki; —Bir çoban faraza davarlarını otlatırken şarkı söylemek ihtiyacını hissederse, ille köye gidip bir ikinci çobanı bulup, gel birader sen de şu ikinci sesi uydur da söyle mi desin?— Nihayet bu tasavvur eriyip gitti. Kongre bilâhare encümenlere taksim oldu. Bir rapora istinaden pek yerinde ve önemli kararlar aldı. Ezcümle Güzel Sanatların müstakil bir Genel Müdürlük haline getirilmesi, Musiki Muallim Mektebinde musiki pedagoji şubesi, Devlet Musiki ve Tiyatro Akademisi kurulması gibi...» Bu çalışmalar sonunda, 1935'de «Ar Genel Direktörlüğü» kurulur. Musiki devrimi bu müdürlükçe yürütülmeye başlanır. Konservatuvarın kuruluşunda da dönemin tipik yaklaşımı olan, yabancı uzman getirme yöntemini görüyoruz. Almanya'da öğrenci müfettişi bulunan Cevat Dursunoğlu'ndan, bir uzman bulması istenmiştir. Dursunoğlu'nun kendi ifadesine göre,

«Prusya Kültür Bakanlığı» ve diğer resmî makamlar, aday olarak daima ikinci, üçüncü sınıf uzmanları sağlık vermişler ve Dursunoğlu'na bir türlü inandırıcı bir sanatçı ismi söyleyememişlerdir. Sonunda Dursunoğlu, Berlin Filârmonisinin ünlü şefi W. Furtwaengler'e danışmayı kararlaştırır ve bir hayli zaman kaybeder. Nihayet konuşma olanağı bulunur ve Furtwaengler, Dursunoğlu'na besteci Paul Hindemith'in adını verir. Dursunoğlu, yine uzun uğraşlardan sonra Hindemith'i bir süre için Türkiye'ye gelmeye razı eder. 1935 yılında «bir musiki konservatuvarı teşkili ve Türkiye'de musiki kültürünün organizasyon işlerinde vekâletin müşaviri olarak tetkik ve çalışmalarda bulunarak bu işler hakkında mufassal bir rapor vermek» üzere Nisan ayı başında Türkiye'ye gelir. C. Dursunoğlu da Türkiye'ye dönmüştür ve Güzel Sanatlar işlerinden sorumludur.

Hindemith, Türk musikisini ve bununla ilişkili yapıyı inceler ve tanımaya çalışır. Türkiye'deki her çeşit musiki, iyisi ve kötüsü ile ona dinletilir. Gerek sanat musikisinin, gerek halk musikisinin örneklerini en yetkili icralarla dinlemek olanağını bulur. Bu ilk çalışmalardan sonra Hindemith, Dursunoğlu'na şunları söyler:

«Her çeşit musikinizi dinledim. Sanat musikisi dediğiniz alaturkada üstad sanatçılarınız gelmiş, geçmiş. Fakat bu sanat yolu kapalı bir çevre içinde kendisini tekrarladığı için yaratıcılık gücünü yitirmiş. Ne yapsanız gelişemez, hep eskiyi tekrar olur. Bence bu musikiyi tarihî bir yadigâr olarak muhafaza edersiniz. Tıpkı bizim Bach'tan önceki musikimiz gibi... özel vesilelerle ve kendi zamanlarında kullanılan aletlerle tekrarlarsınız. Bence sizin esas hazineniz, —Halk Musikisi— diye adlandırdığımız musikidir. Pek az millete nasip olacak kadar zengindir. Aralarında polifonik olanlar da vardır. Yarınki bestecileriniz ancak bundan, bu halk türkülerinin ve halk musikisinin motiflerinden faydalanabileceklerdir. Unutmayınız ki Batılı birçok büyük besteciler bu yoldan geçmişlerdir».

Hindemith, 1936 ve 1937 yıllarında Türkiye'ye birkaç defa daha geliyor. Bütün bu geliş gidişlerde yapılan çeşitli anlaşmalar, Hindemith'in gerek Konservatuvar'ın kuruluşu, gerek Filârmonik orkestranın çalışmaları ve gerekse Türkiye'de musiki kültürünün yayılması konularında danışmanlık yapacağını belirtmektedir. İlk gelişinden sonra verdiği rapora ilişkin olarak Hindemith şu noktaları da sormaktadır: «Mektebi idare edecek miyim? Orkestrayı idare edecek miyim, yoksa ikisi beraber mi? Kompozisyon dersi verecek miyim, teşkilâtla meşgul olacak mıyım, raporumda teklif ettiğim şeylerin tatbikatına nezaret edecek miyim?» Hindemith, önemli bir konuya daha değinerek, «Halk Musiki kitaplarının vücuda getirilmesi için Türk kompozitörleriyle çalışması icap ettiğini, İzmir'de bir Konser-

vatuvar tesisi ve İstanbul Konservatuvarında islahat işleriyle de meşgul olması lâzım» geldiğini söylüyor.

Hindemith'in Türk musiki hayatı ile ilgili olarak verdiği raporun büyük bir kısmı da Konservatuvara ayrılmıştı. Rapor, «Türk Musiki Hayatını Kurmak İçin Teklifler» başlığını taşımaktaydı. Hindemith'in bu rapora göre düşündüğü Türk Konservatuvarı'nın esasları şöyleydi: Kurum, üç şubeden kurulacaktı. Birincisi «**Serbest musiki mektebi** (konservatuvar)», ikincisi, «**öğretmen semineri** (yani öğretmen okulu)», üçüncüsü de **tiyatro mektebi.** Bu teklif sonradan kısmen değiştirilmiştir, öğretmen yetiştirme görevi, daha sonra 1940'da «Gazi Eğitim Enstitüsüne» devredilmiştir.

Yine ilerde çıkacak olan Konservatuvar kanununun temel kavramları Hindemith raporunda yer alıyordu.

Hindemith, M.M. Mektebinin tam örgütlü bir Konservatuvara dönüştürülmesi gerektiğini söyleyerek, öğrencileri arasında iyi bir seçme yapılarak bunların alıkonulmasını, öbürlerinin okulla ilişkilerinin kesilmesini öneriyor ve öğretim kadrosunun da yeni ve Avrupa'dan getirtilecek elemanlarla güçlendirilmesini istiyordu. Bunun üzerine, konservatuvar daha kanunla kurulmadığı halde, öğrenciler sıkı bir imtihandan geçirilmiş, 86 öğrenci alıkonulmuş ve diğerleri çeşitli okullara dağıtılmıştır. Bu imtihan, Hindemith, Zuckmayer, orkestraya şef olarak getirilen E. Praetorius ve Necil Kâzım Akses'den meydana gelen bir kurul tarafından yapılmıştır. Öğrencilerden sekizi ve o yıl mezun olanlardan da iki kişi, Tiyatro bölümüne ayrılmışlardır. Bu imtihanlar 6 Mayıs 1936 günü başlamış olduğundan, Konservatuvar'ın kuruluş günü olarak 6 Mayıs kabul edilmiştir.

Musiki bölümüyle ilgili bu gelişmeler sürerken, öbür yandan, daha 1934'deki kanunla kurulması öngörülmüş olan ve bir türlü öğretime başlamayan «temsil akademisi»nin de artık konservatuvarın Tiyatro bölümü olarak gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Bu bölümün kurulması için de devrin anlayışı gereği, elbet dışardan uzman getirilecekti. Bu işi de yine Cevdet Dursunoğlu yürütmüş ve Hindemith'in yardımıyla, Almanya'dan Carl Ebert, tiyatro ve opera bölümleri için uzman olarak getirtilmiştir.

Carl Ebert, Almanya'da Frankfurt ve Berlin Tiyatro okullarının kuruluşunda çalışmış, Berlin Şehir Operasının müdürlüğünü ve rejisörlüğünü yapmış bir sanat adamı idi. 1936 yılı Martında, sahne sanatları ve Filârmonik orkestra ile ilgili düzenlemelerde bakanlığa müşavirlik etmek üzere Türkiye'ye geldi. Onun ilk gelişi on günlük bir süreden ibarettir. Ebert, burada, C. Dursunoğlu, M. Ertuğrul ve C. Memduh Altar'ın yardımlarıyla, Türk tiyatrosunu ve sorunlarını

incelemeye başlar. Ebert, yıl sonunda bu defa daha uzun zaman için gelir ve üç aydan fazla kalır. 1937 yılı sahne sanatları alanında ve Konservatuvarda gelişme atılımlarının resmen desteklendiği günlerdir. Nitekim Ebert bu yıl üçüncü defa ve dört ay süreyle gelerek Tiyatro bölümünün faaliyetlerini denetler ve düzenlemeye çalışır. Ebert, bundan sonraki yıllarda gitgide daha sık ve daha uzun sürelerle Türkiye'ye gelir ve tiyatro bölümünün faaliyetleri geliştikçe, yetkileri arttırılır.

Konservatuvarın Tiyatro bölümünün ilk giriş imtihanlarında Ebert bulunmamış ve imtihanlar 1936 yılı Ekiminde Muhsin Ertuğrul, şan öğretmeni Lohman, korepetitör Markovitz tarafından yürütülmüştür ve 25 adaydan ancak beş kişi alınmıştır. Derslere 1 Kasım 1936'da başlandığı zaman, Opera bölümünün birinci sınıfında, beş kız ve yedi erkek öğrenci vardı ki bunların çoğu M.M. Mektebi'nden gelenlerdi. Tiyatro bölümünün birinci sınıfında ise, üç kız, sekiz erkek öğrenci bulunmaktaydı.

Ebert, ilk incelemelerinden sonra Türk Tiyatrosunun o günkü durumu hakkında şu sonuçları çıkarmıştı: «1) Klâsik bir sahne edebiyatının doğmayışı ve 2) Ayakları ciddi ve sabit bir an'ane üzerine basan aktörler neslinin noksanı». Ebert, gerçek ve ulusal tiyatronun «repertuvar» tiyatrosu olduğunu belirterek, Türkiye'de özel ve gezici tiyatroların etkin bir varlıkları olmaması nedeniyle, devletin yerleşik ve ciddi bir repertuvar tiyatrosu kurma girişimine kimsenin engel olamıyacağını ve bu bakımdan Türkiye'nin Avrupa'nın birçok ülkelerinden şanslı olduğunu söylüyor. Ona göre bu tiyatro, «... bir milletin hakiki kültür miyarı, ahlâkî görüşlerin ve kudretlerin saiki ve teşekkülü manasında bir müessese; günlük meselelerin manevî platformu; dil tasfiyesinin ve incelmesinin bakım yeri; dramatik ve müzikal milli mahsullerin teşvikçisi; en istenen ve en müessir millî müzik terbiyesinin zemini olmak şartıyla, nihayet asırlardan beri hakikî bir millî tiyatrodan istenen vazifeleri yerine getirebilir».

Ebert böyle bir tiyatronun gerçekleşmesi için de bir «Tiyatro Akademisi»nin kurulması gerektiğini, böylece tiyatro kültürünün genel seviyesinin yükseleceğini belirtiyor. Ebert'e göre ülkede belli bir standartta tiyatro ortamı oluşturmak, birkaç dehanın yetişmesinden daha önemlidir. Çünkü okul, belli bir seviyeye erişmiş tiyatro kültürü, tiyatronun gelecekte daha sağlıklı gelişmesini garanti altına alır. Yine ona göre, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi de çıkar yol değildir. Çünkü, gidenlerin kendileri belki iyi yetişeceklerdir ama, onların öğretme ve öğrendiklerini buraya aktarma yetenekleri ne olacaktır? Bunun yerine, tiyatro okulunun dikkatle kurulması,

buradan yetişenlerin zorunlu olarak sahne hizmetlerinde çalışmasını sağlamak yerinde olur.

Ebert, Tiyatro bölümünde okunacak dersleri ise şöyle tesbit etmektedir:

«Fonetik, teneffüs tekniği, retorik, pandomima, rol dersi, birlikte çalışma; opera sınıflarında fazla olarak kulak terbiyesi, parti tahsili, müzik partilerinin tahlili.. Yardımcı dersler: Enstrüman çalma (piyano), ritmik jimnastik, bedenî artistik, spor (eskrim), dans, enstrüman bilgisi, vokal, kulak terbiyesi, edebiyat ve sanat tarihi, yabancı dil, rol ve eser tahlili, kostüm bilgisi, makyaj dersi; opera sınıfları için de armoni bilgisi, müzik tarihi, enstrüman öğrenme (piyano), diyalog temrinleri».

Bu derslerin ilk öğretmenleri şöyleydi:

Retorik ve okuma: Ercüment Ekrem (Talu), fonetik: Kuhenbach, mimik, rol etüdü: Ebert, teori (fonetik mimik): Muhsin Ertuğrul. müzik terbiyesi: Halil Bedii (Yönetken), ritmik jimnastik: Adler, eskrim: Vildan Âşir (Savaşır), Sanat ve musiki tarihi: Cevat M. Allar, tiyatro tarihi: Bedrettin Tuncel, koro: Zuckmayer, entonasyon: Zuckmayer ve Markovitz, Almanca: Nihat Adil (Erkmen), İtalyanca: Abdüsselam Buseyrî (daha sonra Libya Dışişleri Bakanı). Bunlardan Muhsin Ertuğrul, 1937'den sonra, Ebert ile anlaşamadığından çekilmiş ve ısrarlara rağmen dönmemiştir.

Musiki ve Opera bölümlerinin şan, opera ve enstrüman öğretmenleri arasında ise şu kimseler bulunuyordu:

Piyano: Ulvi Cemal ve Ferhunde Erkin, Keman: Necdet Remzi Atak, şan: Azize Duru, Musiki tarihi: Mahmut Ragıp Gazimihal, 1938'den sonra kemanda Liko Amar, 1939'da Mithat Fenmen.

Bunların yanı sıra 1936'da orkestranın şefi olarak gelen E. Praetorius da konservatuvarda öğretmenlik yapıyordu. Meslek öğretmenlerinden başka, çeşitli ders öğretmenliklerinde Tahsin Banguoğlu, Suut Kemal Yetkin, Cevdet Kudret, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, O. Ş. Gökyay gibi kimseler bulunuyordu. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrasının birçok üyesi ilk yıllardan itibaren Konvervatuvarda çeşitli enstrüman öğretmenliklerini yürütmüşlerdir.

Gelişmeler ve uygulamalara rağmen Devlet Konservatuvarının kanunu hâlâ çıkmamıştı ve uygulama 1934'de çıkan Müzik ve Temsil Akademisi Kanununa dayanarak açılan sınıflarla yürütülmekteydi. Gelişen deneyler yeni bir kanunun çıkmasını gerektiriyordu. Musiki Öğretmen Okulu 1938-1939'da Gazi Eğitim Enstitüsü'ne devredilmişti ve bu da henüz kanuna bağlanmamıştı. 20 Mayıs 1940'da yeni kanun çıkartıldı. 3829 sayılı «Devlet Konservatuvarı Kanunu»-

na göre Konservatuvar iki kesimden meydana geliyordu: **Müzik** ve **Temsil**.

Müzik kesimi şu şubelerden oluşuyordu: 1) Kompozisyon, 2) Orkestra İdaresi, 3) Piyano, org, arp, 4) Yaylı sazlar, 5) Nefesli ve vurma sazlar, 6) Teganni (Opera koro konser muganniliği).

Temsil kesimi de şöyleydi: 1) Opera, 2) Tiyatro, 3) Bale.

Kanuna göre her şube bir uzman şefle yönetilecektir. Her iki kesimin amacı, ülkemizde müzik, tiyatro, opera ve bale kültürünü ve sanatını işlemek, bunun için yetkili sanatçıları yetiştirmektir. Konservatuvar iki öğrenim derecesinden meydana gelir: Orta ve yüksek. Okulun bütün şubelerine her yıl gerektiği ölçüde parasız ve paralı yatılı öğrenci alınacaktır. Mezunlar kurulacak olan devlet tiyatro ve operası ile Cumhurbaşkanlığı Senfoni orkestrasına ihtiyaç ölçüsünde alınacaklardır.

Kanunun getirdiği bir önemli yenilik de, okula bağlı bir tiyatro ve opera «Tatbikat Sahnesi»nin kurulmasını öngörmesidir. Öğrenciler bir yıl süreyle Tatbikat Sahnesinde çalışmaya zorunludur ve bunlara 85 lira burs verilir. Aynı yıl çıkartılan bir yönetmelik de okula giriş şartlarını ve öğrenimle ilgili sorunları düzenler. Bu yönetmeliğe göre çeşitli şubelerdeki öğrenim süreleri şöyle düzenlenir:

Müzik Kesimi; Kompozisyon: ilkokuldan sonra 9 yıldır. Birinci yıl «ihzarî», iki yıl orta (armoni devresi), altı yılı da yüksektir. Yüksek devre ayrıca iki yıllık devrelere ayrılır.

Orkestra Yönetimi şubesi iki yıllık bir yüksek devredir. Öğrencileri, kompozisyon şubesinin «ileri» kompozisyon yani son devresine devama zorunludurlar. (Bu iki yıllık döneme konservatuvarın yedi yıllık enstrüman devresi eğitiminden başarıyla geçenler girebilmektedir, yani bu bölüm de dokuz yıllık bir öğrenim verir).

Piyano-org-arp şubesinin piyano ve org kısımları dokuz yıldır. İlk iki yıl ihzarî, üç yılı başlangıç, üç yılı orta, son iki yılı da yüksek devredir. Arp kolunun süresi bir yıl ihzarî, üç yıl başlangıç, üç yıl orta devre olmak üzere yedi yıldır.

Yaylı sazlarda keman-viyola-viyolonsel dokuzar yıldır. Bir yıl ihzarî, üç yıl başlangıç, üç yıl orta ve iki yıl da yüksektir. Kontrbas ise bir yıl ihzarî, üç yıl başlangıç ve üç yıl orta devreden ibaret (7) yıllık bir devredir.

Nefesli ve vurma sazlar öğrenim süresi ilk yılı ihzarî, üç yılı başlangıç, üç yılı orta devre olmak üzere yedişer yıldır.

Tegannî yani şan şubesinin öğrenim süresi de yedi yıldır. İlk yıl ihzarî, üç yılı orta ve üç yılı da konser muganniliği olarak tamamlanır. Yüksek bitirmiş sayılır.

Temsil Bölümü'nün öğrenim süresi ise şöyledir:

Opera öğrenim süresi yedi yıldır. İki yılı orta devre, beş yılı mugannilik devresidir.

Tiyatro şubesi beş yıldır. İlk yıl ihzarî, dört yılı tiyatro devresidir. Bu dört yılın ikisi orta ve ikisi yüksektir. Opera ve tiyatro şubelerinin ayrıca ikişer yıllık Reji şubeleri vardır ve buraya yüksek dönemden mezun olanlar devam edebilirler.

Tiyatro, opera ve kompozisyon şubelerine en az orta okulu bitirenler girebilir. Öbür şubelere ilkokul mezunları alınır. Her bölümün öğrenci alma şartları ayrı ayrı tespit edilir.

Öğrenimde her ders yılı ikiye bölünmüştür. Dersler: 1) Esas, 2) yardımcı, 3) kültür dersleri olmak üzere üçe bölünmüştür.

İmtihanlar: 1) Giriş, 2) Eleme, 3) ayırma, 4) sınıf geçme, bütünleme, 5) sınıf atlama ve 6) mezuniyet imtihanları olarak yapılır. Temsil bölümü öğrencileri ayrıca bir yıl «Tatbikat Sahnesi»nde çalıştıktan sonra öğrenimlerini tamamlarlar.

Görüldüğü gibi Konservatuvar öğretiminde esas dersler, meslek dersleri olarak tanımlanır ve bunların yine meslekle ilgili yardımcı dersleri vardır. Öğrenci bir öğretmenin yönetiminde esas meslek derslerini görür. Bunun temelini uygulama teşkil eder. Yani her öğrencinin bir «usta»sı vardır. Bu öğretim, mesleğe ilişkin öbür yardımcı derslerle tamamlanır. Sınıf geçme için kültür derslerinin verilmesi şarttır. Ayrıca, giriş imtihanından sonra bir yıl içinde eleme imtihanları vardır ve gelişme göstermiyen öğrenciler bu imtihanla okuldan çıkarılır. Bir önemli özellik de, yetenekli öğrencilerin çabuk ilerlemelerini ve mezuniyetlerini sağlıyan «sınıf atlama» sınavlarıdır ve buna yalnızca esas öğretmenin de onayı ile isteyen öğrenciler girerler. Bütün öğrenim süresince her öğrencinin bir defa atlama imtihanına girme hakkı vardır.

Devlet Konservatuvarı tam anlamıyla Batı tarzı eğitim yapan bir kurumdur ve gerek musiki gerek temsil alanında tamamen Batı sanatı esas alınır. Geleneksel musiki ve seyir sanatlarıyla ilgili öğretim kesinlikle yoktur.

Tiyatro tarihi olarak Batı tiyatrosu tarihi; musiki tarihi olarak da yine Batı musikisi okutulur. Zaten okulun kuruluşundaki ana düşünceler de yine yukarda anlatıldığı gibi yabancı uzmanlar tarafından tespit edilmiş ve bu kadro yine Avrupa'da yetişmiş Erkin'ler, Akses, Yönetken, Atak, Altar, Ali, Tuncel gibi Batılı sanat eğitiminden geçen elemanlarla tamamlanmıştır.

Konservatuvar kanununda yer alan Bale bölümü ise 1949 yılına kadar kurulamaz. 1947'den itibaren yine yabancılar ama bu defa

İngilizler tarafından organize edilir. İngiltere'nin Kraliyet Balesi yöneticisi Ninette de Valois ilk hazırlıkları yapar ve raporlarını verir. Önce İstanbul'da Yeşilköy'de bir okulda başlıyan çalışmalar, 1949 yılında Ankara'da bir sınıf açılarak Devlet Konservatuvarı'na taşınır. Bale bölümü İngiliz Kraliyet Balesi tarafından gönderilen uzmanlarla öğretimine başlar ve 1954'den sonra da İngiliz uzmanlar tarafından yönetilir.

Devlet Konservatuvarı 1941'de ilk mezunlarını vermiştir. Bu tören dolayısıyla devrin Millî Eğitim Bakanı H. Âli Yücel'in yaptığı konuşma son derece anlamlıdır:

«... biz tiyatro ve opera şeklindeki temsil sanatını, bir medeniyet meselesi halinde alıyoruz.. Bir gün bizim gibi bütün insanlığın idrak edeceğine inanmış bulunduğumuz TÜRK HÜMANİZMASININ (asıl metinde büyük harflerle dizildiği için aynen alınmıştır) yepyeni bir safhası, Devlet Konservatuvarı'nın bağrından doğmaktadır. Türk Hümanizması, beşer eserine istisnasız kıymet veren, ona zamanda ve mekânda hudut tanımayan hür bir anlayış ve duyuştur. Hangi milletten olursa olsun insanlığa yeni bir düşünüş, yeni bir duyuş getiren her esere bizim yüreklerimizin besleyeceği his, ancak saygı ve hayranlıktır. Biz bu saygı ve hayranlık duygusunu, nazarî bir bakışla değil, yaparak ve yaşıyarak, kendimizin kılarak ifade ediyoruz... Müellif bizden olmıyabilir, bestekâr başka milletten olabilir. Fakat o sözleri ve sesleri anlayan ve canlandıran biziz. Onun için Devlet Konservatuvarının temsil ettiği piyesler, oynadığı operalar bizimdir. Türktür ve Millîdir. Bizden olacak müellif ve bestekâr da ancak bu yoldan yetişecektir. Genç sanatkârlar, sanattaki muvaffakiyetinizle bütün dünyanın büyük saydığı insanları, Türk Milletinin zekâ ve vicdanına ses olarak, söz olarak ve hayat olarak, sizler sindireceksiniz..»

Konservatuvar, mezunlarını verdikçe ve yıllar ilerledikçe bu mezunların çoğunun sanat icra kurumlarında görevlendirildiklerini görüyoruz. Bunlardan bazıları yavaş yavaş Konservatuvarın öğretim kadrosu içinde de yer almışlardır. Ama yabancı öğretmenler Konservatuvardan hiç eksik edilmemiştir.

Konservatuvar'ın müzik bölümü mezunları, doğal olarak Cumhurbaşkanlığı Orkestrasında görev alıyorlardı. Ama, temsil bölümü mezunlarının istihdam alanı ne olacaktı? İşte yukarda Konservatuvar kanununda yer aldığını söylediğimiz ve Devlet Tiyatro ve Opera'sının çekirdeği olan «Tatbikat Sahnesi», temsil bölümü mezunlarının ilk görevlendirildikleri sahnedir. Uygulama amacıyla kurulmuş olan bu sahne, bir tiyatro hayatı olmayan Ankara'da aynı za-

manda hem sanatçılar, hem de halk için bir tiyatro eğitimi aracı olarak, bir hazırlık devresi olarak yararlı olabilirdi.

Tatbikat Sahnesi ilk temsillerine Konservatuvar sahnesinde başladıktan sonra, Ankara Halkevi sahnesinde daha geniş çapta opera ve Tiyatro temsilleri vermeye başladı. Bu temsillerde Nurullah Şevket Taşkıran, Semiha Berksoy gibi öğrenimlerini dışarda yapmış bazı sanatçılar da rol alıyorlardı. Tatbikat Sahnesi'nin dekor, kostüm, giyim atelyeleri de yavaş yavaş meydana getiriliyor; konservatuvar yayını olarak tek perdelik on kadar çeviri piyes yayınlanıyordu. Operalar için de tek perdelik bölümler seçiliyordu. İlk genel gösteri 11 Ocak 1940 günü Konservatuvar sahnesinde verildi. O gece oynanan eserler Maeterlinck'den «Evin İçi» ve Molière'den «Kibarlık Budalası» idi. Opera şubesi de ilk gösterisini 24 Haziran 1941'de Ankara Halkevi Sahnesi'nde verdi ve Mozart'ın «Bastien ve Bastienne»i ile Madam Butterfly'ın ikinci perdesini oynadı. Bundan sonra Tiyatro bölümü «Otelci Kadın» ve Opera'cılar da «Tosca»nın ikinci perdesi ve yine Butterfly ile gösterilerine devam ettiler. Opera'nın temsillerine orkestra olarak Cumhurbaşkanlığı orkestrası eşlik etmekteydi. Böylece Devlet Tiyatro ve Operalarının temelleri atılmış oluyor ve Ankara'da ilk «okullu» sahne eylemi başlamış bulunuyordu.

Konservatuvar'ın meydana getirilişi, amaçları, öğretim sistemi hiç değilse genel çizgileriyle budur. Ancak bu önemli kurum hakkında hatırlamamız gereken bazı noktalar da vardır. Amacı: «memlekette müzik, tiyatro, opera ve bale kültürünü işlemek ve yetkili sanatkâr yetiştirmek» diye belirlenen konservatuvar, «sanatçı yetiştirme» amacını yerine getirmiş sayılabilir. Bugün sayıları üçe çıkan orkestralar ve bütün Devlet Sahnelerinin elemanları buradan yetişen icracı sanatçılardır. Ancak konservatuvara yüklenen «memlekette müzik, tiyatro, opera, bale kültürünü işlemek» amacına ilişkin birkaç noktaya daha ilerde değinilecektir.

Devlet Konservatuvarı ve Müzik Folkloru

Devlet Konservatuvarı'nın asıl çalışmalarının yanı sıra ilk günlerden itibaren başlıyan yardımcı çalışmalardan biri de «Folklor Derleme Çalışmaları» ve «Folklor Arşivi»dir.

Bu alanda da çalışmaları başlatacak uzman yine Batı'dan ve bu defa Macaristan'dan getirtilir: ünlü besteci Bela Bartok. Gerek Bartok'un gerek Hindemith'in bu konuda verdikleri raporlarla Devlet Konservatuvarı içinde halk musikisi derleme çalışmaları ve arşivi

1937 yılından itibaren meydana getirilmeye başlanmıştır. Bu çalışmalar 1952 yılına kadar Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilen heyetlerle devam ettirilmiştir. Tabii çalışmaların konusu yalnızca musiki folklorunu içermekteydi. Bu çalışmalar başta Muzaffer Sarısözen olmak üzere Halil Bedii Yönetken, Mahmut Ragıp Gazimihal tarafından yürütülmüştür. Derlenen eserlerle bir arşiv meydana getirilmiş, ancak bu arşiv 1952'lerden sonra gelişmemiş ve toplanan eserlerin yayını da yapılmamıştır. Böylece bu folklor derlemesi çalışmaları da birkaç araştırıcının iyi niyetli çalışmalarından ibaret kalmış ve olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Oysa bu konu üzerinde yalnız Bartok değil Hindemith de önemle durmuş, yeni Türk musikisine temel olacak geleneğin ancak halk musikisinde bulunduğunu ve bu nedenle Türk bestecilerinin halk musikisiyle karşı karşıya gelmelerinin sonsuz yararlar sağlayabileceğini belirtmişti. Hindemith bunu sağlamak için gerekli araçların Almanya'dan getirilmesine de yardımcı olmuştu.

Ankara Devlet Konservatuvarı uzun yıllar alanındaki «tek» meslek eğitimi veren kurum olarak kaldı. Ancak 1970'li yıllarda İstanbul ve İzmir'de de birer benzer kuruluş oluşturuldu. İzmir'deki yakın dönemlere kadar yalnız müzik konservatuvarıydı. İstanbul Devlet Konservatuvarının Tiyatro Bölümü ise 1978'de açılabilmiştir.

Bugün, her üç Devlet Konservatuvarı da 2547 sayılı Yüksek Öğretim Yasası ile 1982 yılından beri üniversiteler içinde yer almıştır. Ankara Devlet Konservatuvarı, Hacettepe Üniversitesi, İstanbul Mimar Sinan; İzmir ise Ege Üniversitesine bağlanmıştır.

Ankara Devlet Konservatuvarı, Türkiye'deki Devlet eliyle kurulan büyük sanat icra kurumlarının hayat kaynağı olmuştur. Senfoni Orkestraları, Devlet Tiyatroları ve Operaları bu kaynaktan beslenerek meydana getirilmiştir. Birçok özel tiyatro da yine Konservatuvardan yetişen sanatçıların eseridir.

Sanat İcra Kurumları

Özetle Ankara Devlet Konservatuvarı bir kaynak eğitim kurumuydu ve çalgıcı, aktör, aktrist, şarkıcı, korist, dansçı ,orkestra şefi, solist, rejisör, koreograf gibi icracı sanatçılar yıllarca buradan yetiştiler ve bir profesyonel kadro oluşturdular. Bu Türkiye'de ilk defa oluyordu. İşte Senfonik Orkestraların gelişmesi ve çoğalması, Devlet Tiyatroları, Opera ve Bale bu «okullu» kadrodan oluştu. Son onbeş yıldır, İstanbul ve İzmir Konservatuvarları da bu profesyonel icracı yetiştirme sürecine katılmışlardır.

Senfoni Orkestraları

Türkiye'de halen Ankara, İstanbul ve İzmir'de olmak üzere üç senfonik orkestra bulunmaktadır. Ayrıca, Ankara ve İstanbul'da operaların da birer orkestrası vardır. Çok yakın tarihlere, daha 1970'li yıllara kadar, Ankara'daki Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası tek profesyonel sayılabilecek orkestradır. İstanbul'da da Belediye Şehir Orkestrası düzenli konserler vermekteydi. 1960'ların sonundan itibaren şehir orkestrası, Devlet Senfoni Orkestrasına dönüşmüş, çalgıcı kadrosu Ankara yetişmeli sanatçılarla takviye edilmiştir. En eski senfonik topluluk, «**Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası**»dır. Çekirdeği 1826'da kurulan Muzikayî Humayundur denir. Ordunun modernizasyonu sebebiyle düşünülmüştür. Bu bandonun ilk üyeleri de. sarayda «Enderun»dan seçilen gençlerdir; Batı müziği öğrenecekler ve bando takımını oluşturacaklardı. Tabii dışardan da yabancı hocalar getirilmişti. Daha sonra 1846'da Saray'da müzisyen yetiştirmek için bir okul açılmış ve buradan yetişenlerle İtalyan müzikçilerin yönetiminde bir saray orkestrası meydana getirilmiştir. II. Meşrutiyete kadar orkestra İtalyan ve Fransız şefler yönetiminde ağır-aksak da olsa repertuvarını geliştirdi. II. Meşrutiyet'te ilk defa bir Türk; Fransa'da müzik öğrenimi yapan, flütçü Reşit Savfet (Atabinen) şefliğe getirildi. 1918'de ise orkestranın başında Zeki Beyi (Üngör) görüyoruz.

Orkestra, 1918'de Avrupa turnesine çıktı ve Berlin, Dresden, Münih, Budapeşte, Sofya'da konserler verdi. Bu devrin bir önemli olayı da Orkestranın İstanbul'da «Union Francaise»de, halka açık konserler vermeye başlamasıdır. 1924'de bu konserler devam ediyordu.

Bugünkü adı, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası olan ve o zaman bir orkestra ile, bandodan oluşan topluluk, 1924 yılında Ankara'ya taşınmıştır. Bu topluluk, o zaman Milli Savunma Bakanlığına bağlı idi ve İstanbul'da faaliyetine devam etmeye çalışıyordu. Ankara'ya nakledilmesi, Cumhuriyet hükûmetinin, musiki alanında da yenileşme isteğinin sonucudur. O zamanlar, böyle bir isteği gerçekleştirmek için dayanılacak tek kadro bu orkestranın üyeleri idi. Çünkü, Türkiye'de Batı müziği eğitimiyle yetişmiş kimseler yalnızca bu orkestranın üyeleriydi. Bu sebeple 1924'de orkestra Ankara'ya nakledildi ve Orkestra bölümü «Riyaseticumhur Filârmonik Orkestra Heyeti» adıyla Milli Eğitim Bakanlığına bağlandı. Bando bölümü ise Milli Savunma Bakanlığında kaldı. O zaman orkestranın şefi yine Zeki Bey'di. Yapılmak istenen «musiki devrimi»nin ilk dayanağı

olan insan gücü böylece Ankara'ya getirilmiş oldu. Artık, Batı musikisi eğitimiyle yeni öğretmenlerin yetiştirilmesi için orkestranın üyelerinden yararlanılacaktı ve yeni bir okul kurulabilirdi. Bu okulun **Musiki Muallim Mektebi** olduğunu gördük.

1925'de Orkestra Romanya ve bazı Avrupa ülkelerine turneye gitti. Ama asıl önemli yıllar 1934'lerden sonra başlar. Yenilik hareketleri orkestrayı da kapsamaktadır. Esasen Orkestra, baştan beri Hükûmetin ilgisini çeken bir kurumdur ve daha önce değindiğimiz gibi, Musiki Muallim Mektebi, yani musiki reformunun ilk adımı, Orkestra üyelerine dayanarak başarılmıştır. 1934'den itibaren bütün Musiki hayatının yeniden düzenleneceği belli olmuştu. Devlet Konservatuvarı kurulurken ve Tatbikat Sahnesine geçilirken, güçlü bir orkestraya da ihtiyaç vardı. 1934'de çıkartılan 2541 sayılı «Musiki ve Temsil Akademisi» kanunuyla, bu akademi içinde yer alan Orkestra, Konsevartuvar'ın kuruluşundan az önce, 3045 sayılı kanunla, 12 Haziran 1936'da tüzel kişilik kazanmıştır.

Nihayet 1938 yılında, diğer sanat eğitim kurumlarında gördüğümüz gibi, «Riyaseticumhur Filârmoni Orkestrası» adı verilen kuruluşun başına da bir yabancı şef; Almanya'dan Dr. Ernst Praetorius getirildi ve orkestra sürekli olarak, halka açık konserler vermeye başladı. Dr. Praetorius 1946 yılında ölünceye kadar bu görevini sürdürdü.

Artık, Orkestra'nın kaynağı Devlet Konservatuvarı idi ve gerekli elemanlar bu okuldan geliyordu. Praetorius'dan sonra orkestranın başına ilk kuşak bestecilerden Ferit Alnar geçti. Bununla birlikte, çok çeşitli yabancı şefler zaman zaman görevlendirildi. Halen, «Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası» ismiyle konserlerini sürdüren orkestranın şefliği daima sözleşmeli yabancı maestrolarca yürütülmektedir. Türk orkestra yönetmenleri ise şef yardımcısı statüsündedirler.

Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası, 1961 yılından sonra kendine ait bir konser salonuna kavuşmuştur. Zaman zaman yapılan turneler dışında, Ankara'da haftada bir gün Cuma geceleri programı vardır ve bu program Cumartesi günleri tekrarlanır. Konser sezonu Ekim başından Mayıs ortalarına kadardır.

Orkestra düzenli konserlere başladığı 1940'lı yıllardan itibaren ilk 35 yılın programlarına bakılınca şöyle bir manzara görülüyor. 1941-42 ve 1942-43 yıllarına ait iki konser mevsimi ile 1968-1973 arasındaki beş yılın programları taranarak bir tablo çıkarıldı. 1941-43 dönemi orkestranın Praetorius yönetimine raslar. Aynı zamanda opera orkestrasıdır. 1968'den sonrası ise çeşitli şeflerin yönetiminde

ve özel salonundaki çalışma devresidir. Bu yıllardaki konserlerin sayısal dökümü şöyledir.

Konser yılı	Asıl Konser	Konser Tekrar	Turne	Radyo kon.	Oda Müz.	Opera	Tek.	Gen. top.
1.9.1941 - 25.6.1942	12	3	—	85	4	2	9	115
3.9.1942 - 5.7.1943	12	2	—	83	4	3	11	114
4.10.1968 - 26.5.1969	22	22	10	—	—	—	—	54
3.10.1969 - 27.5.1970	30	23	10	—	—	—	—	63
9.9.1970 - 2.6.1971	25	24	17	—	—	—	—	66
19.9.1971-26.5.1972	26	27	15	—	—	—	—	68
29.8.1972 - 5.5.1973	30	30	6	—	—	—	—	66

Bu tablodan anlaşıldığına göre, orkestranın faaliyetinde konser sayısı bakımından düşme gözüküyor. 1941-43 arası «tekrar» az olduğu halde konser sayısında fazlalık vardır. Üstelik o yıllarda, radyo konserleri, oda müziği konserleri ve opera'lara eşlik faaliyetleri de yürütülüyordu. 1968 sonrasında radyo konserlerine hiç rastlanmadığı gibi, oda müziği faaliyeti de durmuştur. Opera ise 1951'den sonra kendi orkestrasını kurduğundan bu eşlik faaliyeti de biter. Kısacası orkestranın konser sayısında bir azalma olduğu söylenebilir. Üstelik orkestra son dönemde bağımsız bir yapıya kavuşmuş ve çalışma olanakları da artmıştır.

Repertuvara gelince, 1941-43 ve 1968-73 yılları arasında Türk bestecilerinin eserlerinin seslendirilme sayısı şöyledir: (1940-43 rad-kons. hariç)

Besteci adı	1941-43 Eser	1941-43 Seslendirme	1968-73 Eser	1968-73 Seslendirme
M Akaltan	1	1	—	—
N. K. Akses	2	2	6	12
H. F. Alnar	2	2	4	14
F. Canseven	1	1	—	—
U. C. Erkin	4	10	6	12
E. O. Fırat	—	—	1	2
K İlerici	—	—	1	2
S. Kalender	2	2	1	2
N. Kodallı	—	—	2	6
N S. Koral	1	3	—	—
F. Koray	1	1	—	—
C. R. Rey	1	1	3	5
A. Saygun	5	5	7	26
M. Sun	—	—	2	14

Besteci adı	1941-43 Eser	Seslendirme	1968-73 Eser	Seslendirme
C. Tanç	—	—	1	2
B. Tarcan	—	—	1	3
F. Tüzün	—	—	4	29
İ. Usmanbaş	—	—	2	4
Z. Üngör	—	—	1	1
Yıllık ortalama	10		8.4	

Besteci sayısının az olduğu ve dolayısıyla da eser sayısının da çoğalmadığı 1941-1943 döneminde yerli eserlerin yıllık repertuvar içindeki oranı % 10 iken, 1968-73 döneminde çok daha fazlalaşan besteci ve eser sayısına rağmen bu oran % 8.4'e düşer. Buna karşılık bazı yabancı bestecilerin 1968-1973 itibariyle çalınan eserlerinde şu sayısal bilgilerle karşılaşırız: Beethoven: 1. Piyano Konçertosu (2), 2. Piy. Kon. (5), 3. Piy. Kon. (2), 4. Piy. Kon. (4), 5. Piy. Kon. (4), Keman Kon. (14), 1. Senfoni (12), 2. Sen. (4), 3. Sen. (6), 4. Sen. (3), 5. Sen. (6), 6. Sen. (4), 7. Sen. (8), 8. Sen. (6), 9. Sen. (2) defa olmak üzere toplam (15) eseri (82) defa çalınmıştır. Uvertür ve diğer senfonik eserler dahil edilmemiştir. Bir ikinci örnek olarak «Brahms»ı alabiliriz. Brahms'ın yalnız konçerto ve senfoni olmak üzere (7) eseri 1968-73 arasında (37) defa icra edilmiştir.

Yine aynı yıllar içinde Çaykovski'nin (9) eseri (40) defa ve Dvorak'ın (5) eseri (34) defa icra edilmiştir. Bu örneklemeler ve tablolar Cumhuriyetin 50. yılı itibariyle bazı göstergelerdir. Halen her üç büyük şehirdeki orkestra, belli bir sanat çevresine seslenen etkinliklerini sürdürmektedirler. Bu dönemde repertuvarları daha gelişmiş, yerli eser sayısında artış olmuştur. Özellikle Ankara Orkestrası, zaman zaman yurt dışında da konserler vermektedir. Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası üyelerinin bir bölümünün oluşturduğu, özel bir grup olan **Ankara Oda Orkestrası** da 1980'li yıllarda varlık göstermiştir. Yine senfonik müzik alanında son yıllardaki gelişmelerden biri de profesyonel orkestra şeflerinin yetişmiş olmasıdır. Orkestraların birçok konseri bu şefler tarafından hazırlanıp yönetilmektedir.

Solist Sanatçılar ve Üstün Yetenekli Çocuklar

Cumhuriyet hükûmetlerinin sanat ve özellikle müzik alanındaki ilginç teşvik yöntemlerinden biri de, üstün yetenekli çocukların devlet bursu ile özel bir programla yurt dışında yetiştirilmelerini sağ-

layan kanundur. 1948 yılında kabul edilen 5245 sayılı yasa ile bazı çocuklar yurt dışında eğitime gönderildiler. Bunların ilk öncüleri, piyanist **İdil Biret** ve kemancı **Suna Kan** olmuşlardır.

Daha sonra 1956'da 6660 sayılı kanunla uygulama daha kapsamlı kılınmıştır. Yasanın özünde, özellikle müzik icrasında yeteneği saptanan çocukların, belli sınavlardan geçirildikten sonra, aileleri ile beraber en uygun dış ülkeye gönderilmesi, en uygun eğitim koşullarında solist olarak yetiştirilmeleri düşüncesi vardır.

Bu yasadan pek sınırlı bir çevrede az sayıda kimse yararlanmıştır. Yalnızca bir kişi resim yeteneklisi olarak bu kanun kapsamına alınmıştır. **Verda Erman** (piyanist) **İsmail Aşan** (kemancı) gibi sanatçılar da bu yasadan yararlanan ve halen solist olarak çalışan müzikçiler arasındadırlar. Bazı çocuklar ise daha sonra etkinliklerini sürdürememişlerdir.

Şehir Tiyatroları

Cumhuriyet döneminde iki ödenekli tiyatro; sahne sanatlarının belkemiğini oluşturmuştur: İstanbul Belediyesi **Şehir Tiyatroları** ve **Devlet Tiyatroları.**

Şehir Tiyatrolarının etkinlik alanı İstanbul içinde kalmıştır. Meşrutiyet yıllarında kurulan **Darülbedayi** döneminden başlayarak günümüze kadar kesintisiz Batı Tiyatrosu anlayışında sayısız eseri sergileyen Şehir Tiyatroları en eski sahne kurumudur. 1927 yılında **Muhsin Ertuğrul**'un Sanat Yönetmenliğine getirilişinden itibaren verimli bir döneme girmiştir. O zamanki tiyatro anlayışını ve sorunlarını kavramak bakımından, Muhsin Ertuğrul'un göreve başlayınca yayınladığı bir çalışma yönergesi düzenli ve disiplinli sahne sanatlarının Türkiye'deki ilk önemli belgesi olmak bakımından önemlidir. 1934'de Darülbedayi'nin adı İstanbul Şehir Tiyatrosu olarak değişti. Temsiller süreklilik kazandı.

Şehir Tiyatrolarının merkez sahnesi Tepebaşı tiyatrosu olmuştur. Değişik devirlerde buna değişik salonlar eklenmiştir. 1952 yılında aslında tiyatro dekoratörü olan Avusturyalı bir tiyatro adamı **Max Meinecke** getirilmiştir. Çeşitli iniş çıkışlarla ama belli bir düzeyin altına düşmeden bu topluluk dünya tiyatrosunun belli başlı eserlerini icra etmiş, İstanbul'da bir tiyatro çevresi yaratmıştır. 1959 Şehir Tiyatroları için yeni bir atılım yılıdır. Muhsin Ertuğrul yeniden eski yuvasının başına gelmiştir. Yeni yetişen gençlerle beraber bir tiyatro coşkusunu İstanbul'a yaymaya çalışırlar. Fatih, Üsküdar, Kadıköy'de yeni sahneler açılır. Yeni birçok eserle birlikte yerli yazarların oyunlarını da sahnelemek politikası güç kazanır.

Oyunlar dönüşümlü olarak İstanbul'u dolaşır. Harbiye sahnesinin hazırlığı yapılır. 1966'da Muhsin Ertuğrul siyasal nedenlerle Şehir Tiyatrosundan ayrılır.

Şehir Tiyatrolarının zaman zaman Devlet Tiyatrolarına bağlanması, ya da Belediyeden ayrılarak başka bir statüye geçmesi gündeme gelmiştir. Ne olursa olsun, belli bir geleneğin temsilcisi olan bu topluluğun tiyatro hatayındaki işlevi sürmektedir. İstanbul gibi kültür metropolü olması gereken bir kentte, Şehir Tiyatroları herhalde yerel yönetime yük sayılmamalıdır.

Şehir Tiyatroları repertuvar bakımından da zengin bir kurumdur. Antik dönemin Sofokles veya Aristofones'inden, Shakespeare tragedya ve komedyalarından, İspanyol ve İtalyan eserlerinden, Fransız ve Alman klâsiklerinden, İskandinav ve Rus oyun yazarlarından günümüzdeki en son tiyatro denemelerine kadar ulaşan geniş bir birikime sahiptir. Türk dram yazarlığının çok sayıda örneği de yine Şehir Tiyatrolarında sahnelenmiştir.

Devlet Tiyatroları

Merkezi Ankara'da olan Devlet Tiyatroları bugün altı ilde yerleşik sahneleri olan, ayrıca birçok illere de periyodik turneler düzenleyen büyük bir sanat kurumudur. Ankara'da 6; İstanbul'da 3; ve İzmir, Bursa, Adana ve Antalya'da birer sahnede temsiller verir. Ayrıca birçok ilde de geçici faaliyetleri vardır. Devlet Tiyatrosunun kuruluşu iki aşamadan geçmiştir. Birinci aşama 1941 yılında düzenli olarak verilmeye başlanan temsiller 1949 yılına kadar «Tatbikat Sahnesi» dönemi olarak isimlendirilir. Bu dönem 1941-47 yılları arasında hem Devlet Konservatuvarı Tiyatro Bölümü Başkanı, hem de **Tatbikat Sahnesi** baş yönetmeni **Carl Ebert**'in hoca ve rejisör olarak damgasını taşır. Öğrencilerin ve mezun olanların profesyonel bir tiyatro meydana getirilinceye kadar birlikte görev aldıkları devre Konservatuvar'ın uygulama faaliyeti olduğu için «Tatbikat Sahnesi» adı verilmiştir. 1949 yılında Devlet Tiyatrolarının kuruluş kanunu çıkar. O günkü adı «Devlet Tiyatro ve Operası Genel Müdürlüğü»dür ve yalnızca Ankara'dadır. İlk başta sahne sanatları alanında faaliyet gösteren her iki kuruluş, yani tiyatro ve opera birlikte düşünülmüştür. İlk Genel Müdür ve ünlü tiyatro adamı Muhsin Ertuğrul'dur. İlk binası da bugünkü Küçük Tiyatrodur. Daha sonra opera binası olarak da kullanılan Büyük Tiyatro da Devlet Tiyatrolarına tahsis edildi. Ardından İzmir ve İstanbul'da yerleşik sahneler kuruldu. İstanbul'da ise, Şehir Tiyatrolarının bulunması nedeniyle, yerleşik sahne açılması 1970'li yıllarda olmuştur. Yine

1970'de çıkan kanunlarla Devlet Tiyatroları ve Operası birbirinden ayrılmıştır. Halen, kendi sahnelerinde, 400 civarındaki oyuncu ve sanatçı kadrosu ile, dekorhaneleri, araç ve gereçleri, zengin teknik donanımıyla özel kanunu bulunan Genel Müdürlük, ülkenin en büyük sahne topluluğudur. Kuruluşundan bu yana çok sayıda yerli ve dünyanın çeşitli ülkelerinden eseri sahnelemiş, zengin repertuvarlı bir Sanat Tiyatrosudur.

Devlet Tiyatrosunun, Tatbikat Sahnesi'nin sonu kabul edilen 1949'dan sonraki yöneticileri şöyle sıralanır: 1949-1951'de Muhsin Ertuğrul görevini sürdürür. 1951-1954 arasında Cevat Memduh Altar bu görevi yürütür, 1954-1958 arası, tekrar Muhsin Ertuğrul yönetimi gelir. 1959-1978 arası en uzun yöneticiliği Cüneyt Gökçer yapmıştır. Ergin Orbey, Turgut Özakman, Raik Alnıaçık günümüze kadarki genel sanat yönetmenleridir.

Önemli olan, Devlet Tiyatrosunun eylemleridir ve bu eylemler de, elbet orada sahnelenen oyunlardır. 1941 ile 1947 yılları arasında sahnelenen tek «yerli» oyun, Ahmet Kutsi Tecer'in «Yazılan Bozulmaz» adlı oyunudur. Aynı yıllar içinde sahnelenen yabancı piyesler ise, Goldoni'nin «Otelci Kadın»; Shakespeare'in «Julius Caesar»; Sofokles'in «Kral Oidipus» ve «Antigone»; Molière'in «Kibarlık Budalası»; Goldoni'nin «Kahvehane»; Shakespeare'in «Yanlışlıklar Komedyası»; Thornton Wilder'in «Bizim Şehir»; Maeterlinck'in «Peleas ile Melisande»; Fonvizin'in «Anasının Kuzusu»; Goethe'nin «Faust»; Gogol'ün «Müfettiş»; Synge'in «Denize Giden Atlılar»; Çehov'un «Teklif»; Duvernois'nın «Bay Tunç ile Bayan Billûr»; Maeterlinck'in «Evin İçi»; Molière'in «Gülünç Kibarlar» ve Lessing'in «Minna von Barnhelm» isimli eserleriydi. Yani, Carl Ebert'in gidiş tarihi olan 1947 yılına kadar, Tatbikat Sahnesinde (1) yerli oyuna karşı (18) çeviri piyes oynanmıştır. Bunlardan (2)'si İtalyan, (2)'si eski Yunan, (3)'ü Rus, (4)'ü İngiliz ve Amerikan, (5)'i Belçika ve Fransız (2)'si de Alman yazarlarına aitti.

Devlet Tiyatrosunun kuruluş tarihi olan 1949'a kadar geçen iki yıllık devrede ise, Ahmet Kutsi Tecer'in «Köşebaşı»; Oktay Rifat'ın «Kadınlar Arasında»; ve Cevat Fehmi Başkut'un «Paydos» isimli (3) yerli piyesi sahnelenmiştir. Buna karşılık aynı dönemde (3) Fransız, (2) Alman, (2) İtalyan, (2) İngiliz ve Amerikan piyesi olmak üzere (9) yabancı piyes oynanmıştır.

Devlet Tiyatrosu'nun kuruluşundan sonra Muhsin Ertuğrul yönetimindeki ilk iki yıl olan 1949-1951 mevsimlerinde (5) yerli oyun sahneleniyor. Aynı yıllarda sahnelenen yabancı piyes sayısı ise (4) Fransız, (2) Alman, (1) Lâtin, (4) İngiliz ve Amerikan, (1) İskandinav, (1) İtalyan olmak üzere (13)'dür. Bundan sonra Cevat Memduh

Altar'ın yönetim dönemi olan 1951-1954 devresindeki dağılım şöyledir: Yerli oyun (10) ve yabancı oyun (4) Fransız, (9) İngiliz ve Amerikan, (1) eski Yunan, (1) Alman ve (1) Çekoslovak piyesi olmak üzere (16)'dır. 1954-1958 arasında Devlet Tiyatrolarının yönetimi yine Muhsin Ertuğrul'dadır. Oyunların bu devredeki dağılımı şöyledir: Yerli oyun (17); ve (19) İngiliz ve Amerikan, (7) Fransız; (1) Belçika; (6) İtalyan, (3) Alman, (1) İskandinav, (1) Slav olmak üzere (38) yabancı oyun sahnelenmiştir. Devlet Tiyatrosu'nun 1958'de başlayan Cüneyt Gökçer yönetimindeki dönemi doğal olarak Tiyatronun kadro ve teknik olanaklar yönünden en gelişkin olduğu dönemdir. Cumhuriyetin 50. yılına gelindiği zaman Gökçer dönemindeki dağılım şöyledir: Yerli piyesler: (107) ve yabancı piyesler: (33); İngiliz-Amerikan (59); Alman (17); İtalyan (12); Eski Yunan (2); İspanyol (9); İskandinav (6); Slav-Macar (5); ve (1) de İsrail olmak üzere, toplam (148)'dir.

Yerli piyeslerin oranı büyük artış göstermiştir. Ancak yine de repertuvarın yarıdan çoğunu çeviriler oluşturmaktadır. Cumhuriyetin 50 yılında Devlet Tiyatrosunda oynanan piyesleri ülkelere göre bir tablo halinde şöylece toplayabiliriz.

Oyun yılı	Fr. Belç.	İng. Ame.	Alm.	İtal.	İsp.	Rus	İskan.	Grek	Lât:	Slav Macar	Top:	Yer:
1941-1947 Tat. Sah (Ebert)	5	4	2	2	—	3	—	2	—	—	18	1
1947-1949 Tat. Sah. (Ertuğrul)	3	2	2	2	—	3	—	—	—	—	9	3
1949-1958 Ertuğrul-Altar-Ertğ.	16	32	6	7	—	—	2	1	1	2	67	32
1958-1973 (Gökçer)	33	59	17	12	9	4	6	2	—	5	14	107
Gen. Top.	57	97	27	23	9	7	8	5	1	7	241	143

Günümüzde Devlet Tiyatrosunun oyun dağarcığı daha da zenginleşmiş, çok sayıda yerli eser sahnelenme imkânı bulmuştur. Bununla beraber Devlet Tiyatrolarının yerli yazarları teşvik etme ve

Türk Tiyatro edebiyatını zenginleştirme görevini yeterince yerine getirmediği tiyatro yazarları ve eleştirmenlerce daima ifade edilmiştir.

Tiyatro Yazarlığı

Batı anlamında tiyatro yazarlığı; yani dram yazarlığı Cumhuriyet Türkiyesi için henüz geleneği olmayan yeni tomurcuklanan bir edebî türdü. Bir anlamda tıpkı çok sesli müzik ya da yağlıboya resim gibi Türk kültür çevresi için bütünüyle ithal malıydı. Düşe-kalka yürüyecek, yaza-yaza, yapa-yapa deneyimlerden geçerek aşılacak zahmetli bir yol... Batı dünyasının 2500 yıllık birikimini Cumhuriyet tiyatro edebiyatı yarım asırda yakalamaya çalışmıştır. Bilindiği gibi, Cumhuriyet dram yazarlığının ilk tohumları II. Meşrutiyet yıllarında atıldı. Tiyatro hayatı nitelikçe değilse bile, nicelikçe bir canlılık kazandı. Çok sayıda oyun yazıldı, genellikle özgürlük, kahramanlık ve siyasal temalar işlendi. Estetik kaygı ikinci plana itilmekle birlikte, meşrutiyet yılları tiyatronun laboratuvarında deneye sokulduğu devredir. 1914'de Darülbedayi'nin kurulması da olumlu rüzgârlar estirmiştir. Batı tarzı «okullu» tiyatro düşüncesi ilkin meşrutiyette doğdu ve Fransa'dan André Antoine baş rejisör ve hoca olarak getirildi. Antoine, savaş şartları sebebiyle İstanbul'da ancak bir yıl kaldı ama etkisi derin oldu; dar bir çevrede de olsa öğretisi, izleri kalıcı oldu. Bir kere kadınsız tiyatronun olamayacağını zihinlerine soktu. İlk defa bir profesyonel, Batı tiyatrosunun tekniklerini, sistemli çalışmayı, sahne trafiğini, dramatik öğeleri, Osmanlı İstanbulu'na tanıttı. Kendi o kadarla kaldı; çünkü bir yıl içinde Fransa'ya döndü. Ama söylencesi sürdü ve bir daha ondan önceki fikirlere dönüş olmadı.

O yıllardan başlıyarak, ulusal tiyatroyu kurmak, bunun dayanacağı tiyatro edebiyatını yaratmak, yazarların idealleri arasında yerini aldı. Esersiz ve yalnızca tercümeye yaslanmış bir sahne ekolü olamayacağına göre, yerli eser özgün ulusal tiyatronun vazgeçilmez kaynağıdır. Bu anlamda bir çağdaş ulusal tiyatro, ancak Cumhuriyetin ilerleyen yılları içinde oluşmaya başlamıştır.

Tiyatroyla uğraşan araştırmacılar, Cumhuriyet tiyatro yazarlığının günümüze doğru dört aşamadan geçtiğini söylerler. Birincisi; 1940'a kadar olan dönemdir. II. Dünya savaşı başına kadar geçen bu dönem, devrimci aydın ve yeni Türkiye'nin ideallerini yansıtan sahne eserlerinin kaleme alındığı bir tarihsel evredir; Şehir tiyatroları, Halkevi sahneleri gerçekleştirildikleri yerlerdir. Henüz devlet tiyatroları yoktur; özel tiyatrolar da, sanat tiyatrosuna başlamış de-

ğillerdir. Bu aşamada, Osmanlı devrini yeren ve eleştiren oyunlar yazıldı. Müsahipzade Celal Bey idealist, eğitici oyunlar kaleme aldı. Yurtseverlik, Cumhuriyetin erdemleri işlendi. Aka Gündüz, Reşat Nuri, Nahit Sırrı, Faruk Nafiz Cumhuriyetçi temaları işlediler. Batılılaşmanın açıklaması, yeni değerlerin anlatılması, sosyal değer değişimi, halkın eğitilmesi amacına yönelik metinler yazıldı. Vedat Nedim, Halit Fahri, R. Nuri, Hüseyin Rahmi ve Yakup Kadri bu çerçevede denemeler yaptılar.

İkinci aşama; 1940-1950 arasıdır. Genellikle orta tabakanın eğilimini cevaplayan oyunlar ortaya çıktı. Yine şehir tiyatroları, Halkevi sahneleri ve bu defa artık «Ankara Devlet Konservatuvarı Tatbikat Sahnesi» de uygulamacı kuruluşlar arasındaydı.

Cevat Fehmi bu dönemin ilk akla gelen tiyatro yazarıdır. Ahmet Kutsi Tecer, Oktay Rıfat, S. Kudret Aksal, ilk oyunlarını yazdılar. Toplumdaki değer değişimi ya da sarsıntıları, ekonomik sıkıntılar, savaş yıllarının yılgınlığı ilk defa dile getirildi. Yeni sosyal tabakaların yükselişi, ücretlinin düşüşü, orta insanın umutsuzluğa sürüklenişi, hayal kırıklığı anlatıldı. İş adamı, tüccar egemenleşmekte, eski namuslu esnaf-memur, görgülü İstanbul aileleri söz hakkını yitirmektedir. Devrin tipik yazarı C. Fehmi (Başkut)'un «Büyük Şehir», «Paydos» oyunları simgesel örneklerdir. A. K. Tecer'in «Köşebaşı» adlı sahne eseri de tiyatro edebiyatına dönemin kalıcı bir katkısıdır.

Üçüncü dönem; 1950-1960 arası olarak kabul edilmektedir. «Eleştirel Dönem» olarak tanımlanmaktadır. Orhan Asena, Turgut Özakman, N. Cumalı, H. Taner, Ç. Altan, R. Erduran bu devrin drama yazarlarıdır. Geleneksel ilişkilerdeki değişim, toplumsal hareketlilik, yeni sosyal tabakaların gelişmesi gibi temalar ele alınmıştır. Nesnel yaklaşım; yazarın tarafsız olarak olayı incelemesi devrin yeniliklerindendir. Yazar bir görüşün yanlısı değil, her kesimi ve olayı eleştiren, irdeleyen bir gözlemcidir. İnsanı ve toplumsal olayları yansıtmakta bağımsızdır. Uyumsuzluklar, çağdaş insan hakları bilinci, eski aileden yeni aileye geçiş, bireyler ve kuşaklar arasındaki çatışma, toplumsal değişme eleştirel bir bilinçle sahneye uyarlandı. Bu dönem yeni konulara, yeni sorunlara doğru gelişen zengin deneyimleri tiyatro edebiyatına kazandırdı. Estetik endişe, tiyatro dili yeterli olmasa da yazarların bir kaygısı haline geldi. Ama toplum olaylarının eleştirisi ve nesnel değerlendirme devrin egemen özelliği olarak öne çıkmıştır. 1960'dan sonraki yıllar ise tiyatro edebiyatının dördüncü dönemi sayılır. Konular, temalar, ilgi alanı bakımından bir genişleme vardır. Yazar ve eser sayısı çoğalır. Nitelik yükselir. İnsanın önem kazanması, çeşitleme devrin karakteristik

özelliklerindendir. Biçimsel ve estetik kaygılar bu devrin arayışları içinde yer alır. İnsan hakları, sosyal konular, birey, psikoloji, her türlü tema, tarihsel eserler işlenir. Ödenekli tiyatroların yanı sıra bu dönemde birçok özel tiyatro da sahne dünyasında yerini almış ve gelişmeye katkıda bulunmuştur. Daha önceki yazarların yanı sıra bu yıllarda Güngör Dilmen, T. Oflazoğlu, V. Öngören, C. Atay, B. Sabuncu, O. Arayıcı gibi drama yazarları yetişmiştir.

Özel Tiyatrolar

Hafif komedi, bulvar tiyatrosu vb. türlerde bir «eğlence tiyatrosu» İstanbul'da ötedenberi özel topluluklarca icra edilmiştir. Ancak özel bir sanat tiyatrosunun Cumhuriyet devrindeki ilk önemli denemesi İstanbul'da kurulan «Küçük Sahne»dir. Masraflı ve idaresi güç bir sanat organizasyonu olan tiyatro, yaşayabilmek için ciddi maddi kaynağa ve iyi bir işletmeciliğe muhtaçtır. Bu sebeple de «sanat tiyatrosu» yapabilmek için ünlü tiyatro adamı Muhsin Ertuğrul, hep ödenekli tiyatroları, yani bütçesi devlet ya da belediye tarafından verilen tiyatroları savunmuştur. Küçük Sahne, Yapı ve Kredi Bankası desteği ile ve M. Ertuğrul'un genel yönetiminde meydana getirildi. Genç ve yeni oyuncu kadrosuyla, çok yoğun olmayan eserlerden seçilmiş repertuvarıyla tiyatroya taze kan getirdi.

Özel tiyatroların ikinci önemli örneği de yine İstanbul'da Devlet Tiyatrolarından ayrılan tiyatro sanatçıları Kenter kardeşlerin kurduğu «Kent Oyuncuları» topluluğudur. Bugüne kadar faaliyetini sürdürebilen bu sanat tiyatrosu, en uzun soluklu özel tiyatro olma özelliğini de taşımaktadır. Birçok yerli oyunun ilk sahnelenişi de Kenterler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Üçüncü bir özel sanat tiyatrosu da 1963'den beri perdelerini açık tutan AST (Ankara Sanat Tiyatrosu)dur. AST, çok sayıda yerli ve yabancı önemli eseri Türkiye'de ilk defa sahneye koyma şansını elde etmiştir. Sosyal içerikli oyunlar ile epik tiyatronun önemli örnekleri AST tarafından peşpeşe repertuvara alınmış ve tiyatro hayatında coşkulu anılar bırakmıştır. İlk yöneticisi Asaf Çiğiltepe'dir. Genç ve çeşitli kaynaklardan bir araya getirilmiş kadrosu ile başarılı prodüksiyonlar yapılmıştır. Çiğiltepe'nin ölümünden sonra (1967) Güner Sümer, Ergin Orbey ve Rutkay Aziz sanat yönetmenliğini yürütmüşlerdir.

Tiyatro yaşamında iz bırakan özel tiyatrolardan M. Ofluoğlu, Dormen, Ulvi Uraz, Sururi-Cezzar, Dostlar ve Devekuşu Kabare Tiyatrolarını da kaydetmek yerinde olacaktır.

Opera

Cumhuriyet Türkiye'sinin sanat ortamında «opera» sözü derhal «Devlet Operası»nı çağrıştırır. Çünkü bu sanat yalnızca devletin himayesinde varlığını sürdürebilmektedir. Elbet Ankara Konservatuvarının çocuğudur.

Opera da, Tiyatro gibi Tatbikat Sahnesi devrinde, Carl Ebert tarafından yönetilmekteydi. Ebert, son olarak «Maskeli Balo»yu koyduktan sonra, Türkiye'den ayrıldı. Eskiden «Sergievi» olarak bugünkü Opera binası, Devlet Tiyatroları ve Operasına verildi ve opera ilkin «Küçük Tiyatro»da sürdürdüğü temsillerini, 1948'den itibaren yeni düzenlenen «Opera» binasında vermeye başladı. Devlet Operası halen Ankara, 1971'den itibaren de İstanbul'da, 1979'dan sonra da İzmir'de olmak üzere üç sahnede temsillerini sürdürmektedir.

Tatbikat Sahnesi döneminden, Cumhuriyetin 50. yılına kadar Opera'da sahneye konan eserleri şöylece sıralayabiliriz:

Oyun Yılı	İlk sahneleniş	Tekrar
1940-1941	Tosca 2. Perde; Butterfly 2. Per.	
1941-1942	Fidelio'dan 1. perde 9. Senfoni	Butterfly
1942-1943	Satılmış Nişanlı	Fidelio, Butterfly
1943-1944	Figaro'nun Düğünü	Satılmış Nişanlı, Fidelio
1944-1945	La Bohem	Fidelio, Satılmış Niş., Butterfly
1945-1946	**Yunus Emre Oratoryosu**	
1946-1947	Maskeli Balo	9. Senfoni
1948-1949	Sevil Berberi	Figaronun Düğünü, Butterfly, La Bohem
1949-1950	Köylü Namusu, Palyaço, Carmen	Butterfly
1950-1951	Rigoletto	Köylü Namusu, Palyaço
1951-1952	Yarasa, Tosca	Fidelio
1952-1953	Sevda İksiri, Konsolos, Kerem	
1953-1954	Cosi Fan Tutte, Lucia, Traviata	Butterfly
1954-1955	Manon, Trovatore, Tebessümler Diyarı, Hofmann'ın Masalları	Konsolos, Tosca, Sevil Berberi

Oyun Yılı	İlk sahneleniş	Tekrar
1955-1956	Paganini, Don Pasquale, Telefon-Medium, Don Juan	Rigoletto, Maskeli Balo, Köylü Namusu, Palyaço, Trovatore, Satılmış Nişanlı
1956-1957	Fakir Talebe, **Van Gogh**, La Sonnambula	Satılmış Nişanlı, Bohem, Carmen, Traviata, Rigoletto
1957-1958	Boccacio, Aida, Faust	La Sonnambula, Cosi Fan Tutte, Sevil Berberi
1958-1959	Akıllı Kız, Turandot	Faust, **Van Gogh**, Lucia, Butterfly
1959-1960	Saraydan Kız Kaçırma, Salome, Othello	Butterfly, Lucia
1960-1961	Uçan Hollandalı, Çingene Baron, Çardaş Prensesi	Manon, Konsolos, Tosca
1961-1962	İnci Avcıları, Hansel ile Gretel, Macbeth, **Nasrettin Hoca**, Orpheus Cehennemde	Uçan Hollandalı, Tosca, Manon, Salome, Lucia
1962-1963	Andrea Chenier, Venedikte Bir Gece, Gianni Schicci, Suor Angelica	Travatore, Nasrettin Hoca, Macbeth, Traviata, Palyaço, Rigoletto
1963-1964	La Serva Padrona, Yevgeni Onegin, Amelia Baloda, Jenufa, Forza del Destino	Lucia
1964-1965	**Gılgameş**, Rita	Köylü Namusu, Sevil Berberi, Faust Aida, Butterfly, Yarasa
1965-1966	Norma, Şen Dul	Butterfly, Sevil Berberi, Carmen, Figaronun Düğünü, Traviata, Yarasa
1966-1967	Altın Batının Kızı, Maça Kızı	Rigoletto, Tosca, Aşk İksiri, Hofmann'ın Masalları, Carmen, Figaronun Düğünü, Traviata
1967-1968	Martha, Anne Bolena	Othello, Sevil Berberi, Turandot, Rigoletto, Butterfly, Satılmış Nişanlı, Tosca, Yarasa
1968-1969	Porgy ile Bess	Fidelio, Aida, Lucia, Don Pasquale
1969-1970	Sihirli Fülüt, Don Carlos, Viyana Kanı	Travatore, Don Pasquale
1970-1971	Lüksemburg Kontu	Faust, Turandot, Bohem, Palyaço, Köylü Namusu, Rigoletto, Butterfly,
1971-1972		Carmen, Konsolos, Traviata, La Sonnambula, Sevil Berberi
1972-1973	Requiem (Verdi), Allamistakeo	Amelia Baloda, Serva Padrona, Rit, Gianni Cohicchi, Aida

Çizelgede altı çizili olan (5) eser, sırasıyla Yunus Emre Oratoryosu Adnan Saygun; Kerem Operası Adnan Saygun; Van Gogh Operası Nevit Kodallı; Nasrettin Hoca Sabahattin Kalender; Gılgamış Nevit Kodallı'ya ait olmak üzere, yerli bestecilerindir. Daha sonraki yıllarda repertuvara ilaveler olmuş; bu arada birkaç yerli opera eseri daha icra edilmiştir. Hiç sahnelenmeyen 15 civarında yerli opera ve daha çok sayıda operet bulunduğu bilinmektedir.

Bugünkü «Devlet Opera ve Bale Genel Müdürlüğü» 1970 yılına kadar, «Devlet Tiyatroları» örgütü içindeydi. Her iki sanat topluluğu, 1970'de yasal düzenleme ile ayrı kuruluşlar haline geldiler. İstanbul sahnesinin açılışı da bunu izleyen günlerde olur. Esasen 1965'lerden itibaren, İstanbul'da bir «opera» hazırlığı vardı ve bu hazırlığı Devlet Operasının önde gelen isimlerinden, C. Ebert'in öğrencisi Aydın Gün yönlendirmekteydi. 1971'den sonra İstanbul sahnesi de «Devlet Opera ve Balesi» bünyesinde yerini aldı. 1979'da hazırlıkları başlayan İzmir Operası ise 1980'den sonra faaliyete başladı. Bu sanatın etkinlik alanı, temsil sayıları yaygınlığı hiçbir zaman tiyatronunki gibi olmamıştır; olması da beklenemez. Esasen bu durum yalnız Türkiye için değil, Operanın doğduğu yerler için de kısmen geçerlidir. Önceleri yalnızca opera prodüksiyonlarının bir unsuru olan bale, son onbeş yıldır operadan bağımsız bale eserlerini de sahnelemektedir. Sahne sanatları içinde, Cumhuriyet Türkiye'sine en geç giren bu sanat dalı olmuştur. Halen Ankara ve İstanbul'da bale temsilleri verilmektedir.

Resim - Heykel / Güzel Sanatlar Akademisi

Cumhuriyet hükümetleri ilkokuldan üniversiteye, musikiden heykeltraşlığa kadar bütün kültür konularına eğilirken, Batılı tarzda sanat ve mimarlık öğretimi yapan tek kurum olan İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisi'ni de elbet hatırlayacaklardır. Güzel Sanatlar Akademisi esasen Osmanlı döneminde de Batılı bir sanat zevkinin yuvasıydı. Bu nedenle Ankara yönetimiyle bir uyumsuzluğu olamazdı. Olsa olsa daha dinamik ve atılımcı sanat üretimi için seferber olunabilirdi. Nitekim, Günel Sanatlar Akademisinin Cumhuriyet döneminde yenilenmesi sarsıntısız, meslek çevrelerinin genel sayılabilecek onayıyla gerçekleşmiştir.

Bilindiği üzere Güzel Sanatlar Akademisi 19. yüzyıl sonlarında, 1883'de öğretime açılmıştır. Amacı da, mimarlık-şehircilik-resim ve heykel gibi sanat mesleklerinde, metotlu-sistemli bir öğretimle Batı anlayışında bir yapıcılığın ve yaratıcılığın canlandırılmasıdır. 19. yüzyılın yenileşme programı içinde mimarinin ve şehirciliğin ger-

çek bir ihtiyacın sonucu olarak yer alması zorunlu idi. Osmanlı yapıcılığı tam bir çıkmaza girmiş; yeni yapı teknolojilerine ayak uydurulamamış ve hatta Osmanlı eserlerinin bakım ve onarımları bile yürütülemez olmuştur. O zamanki adıyla **Sanayi-i Nefise Mektebi** olan, Güzel Sanatlar Akademisinin kurulmasında belki önde gelen asıl gerekçe yapı sanatıyla ilgili eleman gereksemesidir. Nitekim, okulun kuruluşu sırasındaki yazışmalarda ve sunulan gerekçelerde bu ihtiyaç belirtilmiştir. «... Bu güzel camileri, bu âli türbeleri ve medreseleri hülâsa bütün âsârı bediai sınaiyeyi vücuda getiren mimarlar, üstadlar ki, onların ahlâfı (halefleri) olan bizler âsârı mezkûreyi (sözkonusu eserleri) muhafaza etmeyi bile bilemiyoruz. Onlar neredendirler? Ve ebniyei âliyemizi tezyîn eden (üstün yapılarımızı süsleyen) o musanna mermerleri, ağaçları, demirleri, dökme tunçları imal için o büyük üstadların emirleri altında çalışan, kitaplarımızı gayet güzel teclid eden (ciltleyen) mahir üstadlar ne oldular?... Bugünkü gün ebniyei âliyemizden hangisi tamir olunacak olsa tamir yerine adeta tahrip ediliyor. Buna da sebep bir taraftan erbabı sanatın kifayetsizliği ve diğer taraftan suitabiatın (zevksizlik) saikasıdır. İmdi ehlihüner yetiştirecek ve işçilerin hüsnitabiatını (zevkini) islâh edecek müessesatı mahsusa (özel kurumlar) mevcut olsaydı hem ebniyei âliyemiz bu misillû tedeniyattan masun edilmiş ve hem de sanayii milliyemiz taptaze bulmuş olurdu.»

Görüldüğü gibi, yirminci yüzyıla yaklaşırken, Güzel Sanatların okullaşması düşüncesi yalnızca bir avrupaî sanat merakından değil, her alandaki gibi bu işlerde de «can havliyle» çağa uymaya çabalayan Osmanlı yöneticilerinin ve toplumun düzeyli insan gücüne duyduğu ihtiyaçtan doğmuştur. Yani doğrultusu ve kuruluş amacı zaten Cumhuriyetçilerin özlemleriyle paralellik gösterir. Cumhuriyet bu kurumu daima korumuştur ve özen göstermiştir. 1930'dan itibaren ivme kazanan sanat ve kültür atılımları programı içinde 1936'da yeniden düzenlenir ve dinamize edilir. Güzel Sanatlar Akademisi reformunda da tutulan yol yine yabancı hocalar ve uzmanlarla işbirliğidir. Üniversite ve Konservatuvarın kuruluşundaki yöntem, burada da geçerlidir. Akademinin Cumhuriyetin ilk dönemindeki öyküsüne kısaca değinelim.

1936'da Akademi Milli Eğitim Bakanlığına bağlanır ve yeni bir müdür atanır. Bu müdür, Mareşal Çakmak'ın damadı olan Burhan Ümit Toprak'tır. O zamanki bir gazeteden izleyelim:

«Güzel Sanatlar Akademisi müdürlüğüne Maarif müfettişlerinden Burhan Ümit Toprak tayin edilmiş ve dün Ankara'dan gelerek vazifesine başlamıştır. Burhan Ümit bir muhabirimize şunları söylemiştir: —Vazifeye henüz başladım. Bir ay kadar tetkikatla uğraşa-

cağım. Akademi'nin kadrosu yeni elemanlarla takviye edilecektir. Bu arada plâstik, resim ve heykel için Avrupa'dan birer mütehassıs getirecek, bu kısımların verimini artırmaya çalışacağız. Vekâlet, Akademi'ye çok ehemmiyet vermektedir. Bu yıl bütçesi biraz daha ziyadeleşecektir. Akademi kütüphanesinin zenginleştirilmesi için bu sene üç bin lira sarfedeceğiz. Vekâlet, Akademi'den ayrılan Prof. Egli'nin yerine Prof. Pölzig'i getirtti. Bu prof. 15 Nisan'dan itibaren vazifesine başlıyacaktır. Vekâlet, Avrupa'ya talebe göndermek meselesiyle de yakından alâkadar olmaktadır».

Gazetedeki sözler, resmî tutumu açık şekilde yansıtmaktadır. Artık Akademi'de de bir reform sırasıdır ve bunu gerçekleştirmek üzere Burhan Toprak görevlendirilmiştir. Bu hareket için onun seçilmesi herhalde büsbütün bir rastlantı ve yetenek sorunu değildir. Bakanlık, etkili bir kişiyi tercih etmiş olmalıdır.

Akademi'de ilk hareket Mimarlık bölümünde başlamıştır. Yukarda adı geçen Prof. Hans Pölzig göreve başlayacağı sırada aniden ölmüş, bunun üzerine Alman Prof. Bruno Taut 1936'da bölüm başkanı olarak göreve başlamıştır. Prof. Taut, 1938'de ölmüş, onun yerine de yine Alman Prof. Robert Vorhölzer getirtilmiştir.

Heykel bölümü için, Almanya'dan heykeltraş Rudolf Belling getirilmiştir. Belling, 7 Ocak 1937 günü bölüm şefi olarak Akademideki görevine başlıyordu. R. Belling, Almanya'nın ünlü heykeltraşlarındandı. Ancak Hitler rejimi ile çelişki içindeydi ve kendini Almanya'nın dışına atmaya bakıyordu. 1886 doğumludur ve öğrenimini Berlin Akademisinde tamamlamıştır. Daha öğrenciliğinden itibaren parlak bir sanatçı olarak ortaya çıkmış, 1919'dan sonra da Avrupa'nın tanınmış heykelcileri arasına girmişti. Yeni heykel sanatının öncülerindendi.

Belling, heykel bölümündeki meslek eğitimini tek başına yürütmeye başlar. Göreve başladığında heykel bölümünde öğretmen olarak heykelci Mahir Tomruk vardı. Daha sonra, Nijat Sirel de heykel bölümüne atandı. Her ikisi de Belling'in asistanı gibi çalışmışlardır. 1950'de aynı zamanda Teknik Üniversitede de çalışmaya başlamış, 1954'de ise Akademi'den tamamen ayrılmıştır. Bugün de uygulanan eğitimin temeli onundur. Türkiye'den 1967'de ayrılmış, 1972' de Almanya'da ölmüştür. Bugünkü heykeltraşlarımızın birçoğu onun öğrencileri, genç kuşak ise onun öğrencilerinin öğrencisidir. Bunlar arasında, Hüseyin Anka, Yavuz Görey, İlhan Koman, Hüseyin Gezer, Şadi Çalık gibilerini sayabiliriz.

Resim bölümünün yabancı uzmanı ve yöneticisi ise, 1937 yılının ikinci ayında Fransa'dan gelir: Ressam Léopold Lévy. Lévy, 1949 sonuna kadar Akademi'nin resim bölümü başkanlığını yürütür.

Lévy, 1882 doğumludur. 1889'da Güzel Sanatlar Okuluna girdi. Kendi ifadesiyle, Rimbaud, Mallarmé, Baudelaire, Manet, Cézanne, Renoir, Rodin gibi sanatçıların yeni bir sanat oluşturmaya çalıştıkları yıllarda onların hayranı olarak ilk gençliğini yaşadı. Fransa'nın bu coşkulu yeniliklerle dolu yıllarında, tabiatı ve bünyesi gereği bu sanat ortamını daha çok fikren yaşadı. Devrindeki ileri sanat atılımlarını kuşkuyla izledi. Bunlara ilk gençliğinden itibaren hayranlık duyduysa da, hiçbir zaman sanatıyla tam anlamda katılmaya kalkışmadı. Günlük akımlara kapılmadı. Kendi ifadesi ile «..aynı şeyleri ananeye daha yakın yollardan gitmek şartıyla da söyliyebilmenin mümkün olduğu kanaatinde» idi. Lévy'e göre sorun iki noktada toplanıyordu: 1) Bir kimse eğer sanatkâr değilse onu sanatkâr yapmak mümkün müdür? 2) Asıl mesele size ilerde artistik kaabiliyetiniz dahilinde kendinizi ifade etmeyi temin edecek bir işçilik öğretmek değil midir?

Lévy'nin bu görüşleri Akademi'de kendini tanıtmak amacıyla yaptığı ve düşüncelerini içtenlikle dile getirdiği bir konuşmadan alınmıştır. Dikkatli, ama çapı sınırlı bir yaradılışın izlerini bu sözlerde bulabiliriz. O, Belling ölçeğinde biri sayılamaz. Lévy'nin gelişinden sonra Akademi resim bölümündeki önemli değişiklik önce öğretim kadrosu alanında kendisini gösterir. İbrahim Çallı, Hikmet Onat, Feyhaman Duran gibi sanatçı ve öğretmenlerin etkinlikleri ortadan kalkar ve Lévy'nin mutlak egemenliğinde, resim bölümü yenileşmeye başlar. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Cemal Tollu ilk olarak yardımcı öğretmenliklere atanırlar. Bunları, Sabri Berkel, Zeki Kocamemi, Ali Çelebi, Nurullah Berk, Zeki Faik izler. Bütün bu sanatçılar, çeşitli ünvanlarla Akademi öğretim kadrosuna girerler. Bunda Burhan Toprak'ın rolü de büyüktür. Böylece Akademi, hepsi Avrupa'da resim öğrenimi gören ve bir ikisi dışında Fransa'da yetişmiş olan bir genç kadronun Lévy yönetimindeki eğitim devrine girer. Lévy, Akademi'de Fransız resminin teknik gelişmelerini ve sanat anlayışını esas alan bir resim eğitimi programı uygulamıştır. Ressam Mahmut Cuda'nın yazdığına göre, Lévy, bu gençleri (yani yukarda adı sayılanların çoğunu) yeteneklerinden dolayı değil; ama Fransa'da yetişmiş olmalarından ve dolayısıyla kendi anlatacaklarını öğrenciye kolaylıkla aktarabileceklerinden ötürü seçmiş olduğunu söylermiş.

Akademi'nin «reform»la görevli müdürü Burhan Toprak, reform uygulamasının ikinci yılında şöyle düşünüyor:

«Akademi son zamanlarda birçok gencin iltihakı dolayısıyla Türkiye'de bir sanat faaliyeti merkezi olmuştur. Bu, Akademiyi, ressamların maişeti ile alâkadar olmaya sevketmiş ve bunun için iki yoldan yürünmüştür.

Birincisi: Beyoğlunda büyük bir mağaza kiralayarak, İstanbul'un ilk resim galerisini burada tesis edeceğiz... ressamlarımızın eserlerini ucuz fiatla halka satmaya çalışacağız...

İkinci yol: Bütün Türkiye vilâyetlerinde birer resmî galeri açılması için valiler nezdinde teşebbüslerde bulunduk. Pek az bir zamanda birçok cevaplar aldık. Seyhan, Aydın, Tekirdağ, Malatya, Kocaeli, Burdur, Manisa, İsparta, Ordu, Sinop vilâyetleri bize yazarak böyle bir galerinin tesisine ve binanealeyh tavsiye edeceğimiz eserleri satın almaya hazır olduklarını bildirdiler. Bilhassa sayın Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'ın pek müsbet ve teşvik edici cevabını kaydetmek isterim.»

Toprak'ın öne sürdüğü düşünceler ve başarılma yolunda olduğunu söylediği eylemler, gerçekle pek ilintili değildir ve daha çok bazı heveslerden ibaret gibi gözükmektedir.

Bugünkü öğretim kadrosu da, Lévy'den sonraki ikinci kuşak sanatçı hocalardır. Resim eğitiminde esas, «çağdaş bir eğitimle ressam yetiştirmektir». Bunun yöntemini; resim sanatının teknik kurallarını, evrensel değerlere dayanarak öğretmek, öğrencinin kişisel yetenekleri ve yaratıcılığını geliştirmek sözleriyle özetlemek mümkündür. Sanat akımları, resim sanatının ustaları öğretim programının önemli unsurlarıdır. «Öğretim, öğrencinin sanatçı olarak kişiliğini ispatlama ilkesine yönelik bir diploma çalışması ile sonuçlanır». Bu öğretimin esas itibariyle Avrupa sanatının değerlerini kabul ettiğini ve o çerçevede yürütüldüğünü söylemeye herhalde gerek yoktur.

1940-41 ders yılında Akademi'nin resim, heykel bölümlerinin de (mimarlık bölümü gibi) yüksek kısımları açılmıştır. 1959 yılından sonra da G.S.A.'ne yalnızca lise mezunları kabul edilmeye başlanmıştır. 1969 yılında bu kurum için özel bir kanun çıkartılmış ve Milli Eğitim Bakanlığından bağımsız tüzel kişilik kazanmıştır.

1982'de ise «Yüksek Öğretim Kurumu» kanunu ile, üniversiteler içinde yer almış ve bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi'nin ana yapısını meydana getirmiştir. Halen, Ankara ve İzmir'deki bazı üniversitelerde de benzeri güzel sanatlar bölümleri açılmıştır. Ancak yüzyılı aşan geleneği, Türkiye'deki mimar, ressam ve heykeltraşların büyük bir bölümünün yetiştiği G.S.A., bir anlamda hâlâ alanındaki tek kurum sayılabilir.

İstanbul Resim ve Heykel Müzesi

Yakın tarihe kadar ülkedeki tek resim ve heykel koleksiyonu bu kurumun çatısı altındaydı. Koleksiyonun çekirdeği, yüzyılın ba-

şında Osman Hamdi ve Halil Ethem Bey'ler zamanında toplanan eserler ve yaptırılan kopyalara dayanmaktadır. Özellikle, Halil Ethem Bey'in çabalarıyla yaptırılan kopyalar, koleksiyon'un değerini artırmaktadır. Halil Ethem Bey zamanında bu resimleri sergileme olanakları araştırılmış, bazı sergiler de düzenlenmiş ama sürekli bir salon sağlanamamıştır. İşte, 1937'de kurulan Müzenin, oldukça eskilere inen bir öyküsü vardır. Dolmabahçe Sarayı'nın Veliaht Dairesi bu hizmete ayrıldıktan sonra, eserler buraya getirilmiş ve koleksiyonlar sergilenmiştir.

Resim Heykel Müzesi, «Resim» ve «Heykel» bölümleri olarak iki tür eser sergilemektedir. Ağırlığı resim sanatındadır. Müzedeki resimler, üç ayrı kümede toplanmıştır. Birinci kümeyi «Türk Ressamları»nın eserleri meydana getirir. Bunlar da aralarında, devrelere göre ayrılmışlardır. 19. yüzyılın ilk yağlı boya Türk ressamları ilk gruptadırlar. Sonra, Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmet Paşa, Süleyman Seyyit, Hüseyin Zekâi Paşa'lar gibi, Avrupa resmiyle daha derinden ilişki kuran ve realist bir teknikle çalışan ikinci devre ressamlarımızın eserleri gelir. Bunları, Türk ressamlarının çeşitli kuşaklara göre sıralanan eserleri izler. Resim bölümünün ikinci kümeyi oluşturan eserleri, Batı resminden yapılmış kopyalardır. Burada Rembrandt, Van Dyck, Tiziano, Dürer, Holbein, Rubens ve daha birçok tanınmış Avrupalı sanatçının eserlerinden yapılmış kopyalar yer alır. Resim bölümünün üçüncü kümesini oluşturan eserler ise bazı çağdaş Avrupalı ve çoğu Fransız sanatçılarının eserleridir. Küçük bir koleksiyondan ibarettir. Heykel bölümünde ise, yalnızca Türk heykelciliğinin ürünleri bulunur. Müze, esas itibariyle Batı tarzı resim-heykel sanatına yönelik bir kuruluştur, halen Mimar Sinan Üniversite'ne bağlıdır.

Devlet Resim ve Heykel Sergileri

Devletin, sanat alanındaki destekleyici, sürekli ve düzenli ikinci atılımı ise 1939 yılından beri süregelen «Devlet Resim ve Heykel Sergi»leridir.

Bu sergi, ülkemizde sanat alanında yapılan reform hareketlerinin sonucu olarak doğmuş gibidir. Nitekim G.S. Akademisi reformu yapıldıktan hemen iki yıl sonra, adeta bu reformun ürünlerini sergilemek amacıyla, Milli Eğitim Bakanlığı «Devlet» Sergisi sistemini kurar.

Başlıca özellikleri şunlardır: Bakanlık, her yıl bir tek defa, Devlet sergisini düzenler. Bu sergiye Türk ressam ve heykelcilerinin katılması için gereken tedbirleri alır. Ankara'da açılır ve 1 ay sürer.

Yağlıboya, fresk, suluboya, pastel, karakalem, gravür tekniğiyle yapılmış eserler ile, mermer, tunç ve emsali sert maddelerle yapılmış heykel ve kabartmalar kabul edilir. Her millete mensup sanatçılar katılabilir. Ancak yalnız Türk sanatçılar ödüllendirilebilir. Kopya ve daha önce sergilenmiş eserler kabul edilmez. Katılacak eserler bir jüri tarafından değerlendirilir. Sergide 1., 2., 3., ödülleri para olarak verilir. Ayrıca, jüri tarafından bazı eserler devletin satınalması için tavsiye edilebilir.

Devlet Resim ve Heykel sergileri, uzun yıllar resim-heykel sanatlarının ülkedeki en önemli faaliyeti olarak hiç aksamadan sürmüş bir sanat organizasyonudur. Sanatçıların teşviki bakımından yakın zamanlara kadar da en büyük kaynaktı. Devletin çeşitli kuruluşlarının, bankaların bugün ellerinde bulunan kolleksiyonlar, genellikle Devlet sergilerinden satın alınan eserlerden oluşur. Son yıllarda büyük şehirlerde oluşan resim merakı ve özel galericiliğin gelişmesine kadar, Devlet Sergileri önemlerini devam ettirmiştir.

1936 reformundan sonra Cumhuriyetin ikinci kuşak sanatçıları devrin Avrupa'daki akımlarından aldıkları esinlerle, İstanbul ve Ankara'da odaklaşan sanat yaşamında bir önceki kuşaktan daha etkili oldular. Değişik akımları yansıtan daha çok sayıda ressam ve artık heykeltraşlar çağdaş Batılı sanat üretimini arttırdılar ve kökleştirdiler. Ressamlardan Z. Kocamemi, Turgut Zaim, Cemal Tollu, B. R. Eyüboğlu, N. Berk, Cevat Dereli, Mahmut Cudâ, Eşref Üren, Ali Çelebi, Sabri Berkel, Halil Dikmen; heykeltraşlardan Hadi Bara, Zühtü Müridoğlu, Nusret Suman, Hüseyin Anka, bu kuşağın temsilciliğine örnek verilebilirler.

Genç Cumhuriyetin plastik sanatlardaki bir diğer canlandırma organizasyonu da, devrin tek siyasal örgütü olan CHP'nin 1939'dan itibaren düzenlediği «Yurt Gezileri» sergileridir. Bu organizasyon ile, devrin sanatçıları, giderleri CHP tarafından karşılanarak yurt gezilerine gönderilmişler ve gittikleri yörelerden esinlenerek yaptıkları eserler Parti ve Halkevleri tarafından satın alınmıştır. Bu programın, resim sanatını teşvik ederken ona yeni olanaklar-duyarlıklar kazandırmak, yeni sanat zevkini yaygınlaştırmak, sanatçı ile halk ve coğrafya-çevre arasında iletişim kurmak gibi hedeflerden kaynaklandığını biliyoruz. Uygulama, sanatçılara yeni bir heyecan, sanat ortamına da hereket getirmiş, yeni tartışmalara ve boyutlara imkân vermiştir. Yine bu programın, sanat eserini sipariş yoluyla yaratma modelinin Cumhuriyetteki ilk geniş denemesi olma özelliğine de işaret etmek yerinde olur.

1960'lardan sonra ise üçüncü kuşak sanatçıları artık daha uygun ve genişlemiş bir ortamda çalışmalarını sürdürebiliyorlardı.

Tarihsel Çevre-Kültür Varlıkları

Her ülkede olduğu gibi Cumhuriyet Türkiyesinde de kültür hayatının ve kültür kapitalinin önemli unsurlarından veya kategorilerinden biri de «kültür mirası»dır. Tarihsel süreç içinde yaratılmış çeşitli eserlerin bulunması, envanterinin yapılması, onarımı, korunması, işlev kazanması, sergilenmesi, değerlendirilmesi devletin kültür hizmetlerindeki başlıca sorumluluk ve görevlerindendir. Bu alanda devlet doğrudan doğruya görevlidir. Yasa koyar, kararları alır ve uygular. Kültür mirası, toplumun yaratıcılık gücünün, kimliğinin simgesidir; topluma malolmuş değerler sisteminin belgesidir. Bir anlamda kişisel bir sahiplik olmaktan çıkmış, ortak bir değere dönüşmüştür. Kültür mirası çeşitli biçimlerde tanımlanır ve sınıflandırılır. En geniş anlamıyla fiziki çevreyi meydana getiren mimarlık eserleri, eski kent veya kent dokuları, eski yerleşme yerleri olan höyükler, antik kentler, anıtlar, **maddi kültür** mirasıdır. «Gayrimenkul» yani «taşınmaz» kültür varlıkları diye sınıflandırılır. Yine maddi kültür mirasının, heykel, resim, seramik, her türlü eşya, takılar, araç-gereç, tekstil, kitap, el baskıları, giysi, para ve benzeri ürünleri «menkul» yani taşınır eserler olarak tanımlanmıştır. Manevi kültür mirası ise, sözlü edebiyatın ürünleri; masal-deyişler, inanç ve dinle ilgili tören ve gelenekler, türkü-mani-ezgiler, davranış kalıpları, seyirlik oyunlar ve benzerlerinden oluşur.

Kültür mirası birbirinden farklı ve çeşitli bilimsel disiplinlerin ve sanatların çalışma alanıdır. Tarih, arkeoloji, sanat tarihi, etnoloji, mimarlık, edebiyat tarihi, resim, heykeltraşlık, restorasyon, müzecilik, dekorasyon, yayımcılık bunların başında gelir. Kültür mirasının araştırılma, envanter, koruma ve değerlendirilme yöntemleri de ayrılıklar gösterir ve her biri ayrı bir uzmanlığı gerektirir. Mimarlık eserleriyle bir eski yazma kitabın korunması; ezgilerin notaya alınması; sözlü kültürün derlenmesi; metal veya seramik işçiliğinin bakım ve onarımı çok değişik tekniklerle ve bilgiyle sağlanabilir. Mimarlık eserlerinin, anıtların restorasyonu, tarihsel kent dokularının (sitler) koruma plânları, onarım çalışmaları, müzecilik ve koleksiyonculuk gibi yöntemler maddi kültür mirasının değerlendirilmesi yollarındandır. Manevi kültür mirası ise, kayıt ve arşivleme, yayım, yaşatma ve canlandırma gibi yöntemlerle değerlendirilir. Kültür mirası olarak ifadelendirdiğimiz bütün kültür-sanat ürünleri; **tarihi eser; eski eser; tarihsel kültür varlığı; antika** gibi terimlerle de anılmaktadır.

Tarihsel mirasın geniş ve insanların hayatını doğrudan ilgilendiren önemli bir bölümünü oluşturan şehircilik ve mimarlık eserle-

riyle ilgili çağdaş bir kavram da «kentsel sit» sözüyle anlatılmıştır. Mimarlık açısından **kentsel yerleşmeler içinde homojen karakterleri, tarihsel, estetik, artistik, bilimsel, ekolojik, etnografik ve geleneksel özellikleri bulunan insan yapısı veya insan ile doğanın ortak ürünü olan şehir bölümlerine veya bölgelerine sit** denmektedir. İçinde yaşadığımız şehirlerin büyük bir kısmında fiziki çevremizi oluşturan meydanlar, sokaklar, evler, anıtlar, kamu yapıları, birçok halde tarihsel mirasın örnekleri olabilir. Yani çevremiz maddi kültürün elemanları ile sarılmıştır. Sözgelimi İstanbul, Bursa, Edirne, İzmir, Konya, Diyarbakır, Mardin, Kayseri, Antakya, Tokat, Amasya, Sivas, Urfa **kentsel sit** alanlarının ağırlığı duyulan yerlerdir. Kapalı çarşılar, ibadethaneler, meydanlar, konutlar, hanlar, çeşmeler günlük hayatın içinde işlev görür ve insanın çevresini oluşturur.

Cumhuriyet Türkiyesinde, eski uygarlık eserleriyle ilgili önlemler, gerek bilimsel çalışma, gerek örgütlenme temelinde 1923'den itibaren ele alınmıştır; Milli Eğitim Bakanlığı bu işlerle görevlendirilmiştir.

Eski eserlerle ilgilenme ve devletin böyle bir görevi yüklenmesi Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılın ortalarında başlamış, ilk müze organizasyonu Ayasofya'nın arkasında, Saray duvarlarının içinde yer alan Sait Irene Kilisesinde 1846 yılında yapılmıştır. Yine tarihi eserlerle ilgili ilk mevzuatın da 19. yüzyılın sonlarında çıkartıldığını biliyoruz. Bu, 1869 yılında yürürlüğe giren «Âsarı Atika Nizamnamesi» yani eski eserler tüzüğüdür. Bundan kısa süre sonra 1882 yılında da Topkapı Sarayı bahçesinde bugünkü **Arkeoloji Müzeleri** olan «Müze-yi Hümayun» binası yaptırılmış ve İmparatorluğun çeşitli yerlerinden getirilen ilk koleksiyonlar burada sergilenmiştir. Eski eserler tüzüğü ise birkaç değişikliğe uğramış, Cumhuriyetten önceki son şeklini 1906 tarihinde almıştır. 1906 tüzüğü, bütün taşınır ve taşınmaz tarihi eserlerin Devlet malı olduğunu hükme bağlamıştır. Eski eserlerin yurt dışına çıkarılamayacağı düşüncesi de ilk defa bu tüzükte yer aldı. Cumhuriyete, 1906 tarihli **Âsarı Atika Nizamnamesi** ve **Müze-yi Hümayun** miras kaldı.

Cumhuriyet ilân edildiği vakit, Arkeoloji müzelerinin başında, müzenin kurucusu Âsarı Atika Nizamnamesinin yaratıcısı ressam Osman Hamdi Bey'in kardeşi, araştırmacı, tarihçi, arkeolog Halil Edhem Bey vardı. Halil Edhem Bey görevine Cumhuriyetten sonra 1931 yılında milletvekili oluncaya kadar devam etti.

Cumhuriyet hükûmetleri ise, 1906 tüzüğünü, 1973 yılına kadar kullandılar. Demek ki, Cumhuriyetin 50. yılına kadar, eski nizamname «kanun» yerine kullanılmıştır. 1973'de, yeni kavramlar içeren;

eski eser, koleksiyonculuk, müzecilik, tarihsel çevre, mimarlık eserlerini de kapsayan **1710 sayılı Eski Eserler Yasası** yürürlüğe girmiştir.

1710 sayılı yasanın yeniliği ve önemi, kent dokularını, mimarlık eserlerini anıtları içermesidir. Çünkü, **Âsarı Atika Nizamnamesi** esas itibariyle yer altındaki arkeolojik eserleri esas alan bir anlayışın ürünüydü. 1710 sayılı yasa ise, tarihsel mirasın taşınır ve taşınmaz maddi ürünlerini bütüncü bir kavrayışla ele almıştır. Bir ikinci yeniliği de, **doğal özelliği olan yerleri** de koruma kapsamı içinde tarif etmesidir. Görevli resmi örgüt Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'dür.

Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu

Cumhuriyet hükûmetlerinin söz konusu alandaki anlamlı ve temel bir kuruluşu da 1951 yılında 5805 sayılı yasa ile oluşturulan «Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu»dur. Yasanın özü, kurul üyelerinin çoğunluğunun bilimsel kuruluşlardan seçim yoluyla gelmesi, kurul başkanlığının üyelerce seçilmesi ve üyeliklerin «daimi» olmasıdır. Ancak ölüm ya da istifa suretiyle üyelik sona erer. Kurul onbeş üyeden oluşur. Bunun sekizi seçimle gelen üniversiteliler veya uzmanlardır. 1973'de «Eski Eserler Kanunu» çıktıktan sonra 1741 sayılı değişiklik kanunu ile üye sayısı yirmibire çıkarılmıştır. Üyelerin beşi çeşitli Bakanlıkların genel müdürlüklerinden gelen doğal üyeler, onaltısı seçimle gelen uzman üyelerdir. Böylece bir çeşit özerk organ meydana getirilmiş ve kurul adeta eski eserler konusunda meslekî ilkelere göre rahatça karar verebilecek, baskı ve etkilere kapalı bir yapıya kavuşturulmuştur. Kurulun çalışma şeklini belirleyecek tüzüğü yapma yetkisi de kanunla yine Yüksek Kurul'a bırakılmıştır.

Anıtlar Yüksek Kurulu'nun görevi, kanunun 1. maddesinde açıkça tanımlanmıştır. «Korunması gerekli mimari ve tarihi anıtların koruma, bakım, onarım, restorasyon işlerinde riayet edilecek prensipleri ve bunlarla ilgili programları tespit, tatbikatını genel olarak takip ve murakabe etmek, anıtlarla ilgili olarak tevdi olunacak veya kendi vasıta ve tetkikleri ile ıttıla kesbedilecek her türlü konu ve ihtilaflar üzerinde ilmî mütalâa bildirmek..» Anlaşılacağı üzere, Anıtlar Kurulu, kamunun taşınmaz tarihsel mirasla ilgili en yüksek karar organıdır. Bilimsel kimliği vardır; prensipler koyma yetkisi vardır; «bilirkişi» özelliği vardır. G.E.E. ve Anıtlar Yüksek Kurulu uzun yıllar, çağdaş koruma-çevre-tarihsel miras-imar ve imar planları ile ilgili konularda örnek oluşturacak kararlar almıştır. Türkiye'

de kültür mirasının korunma ve değerlendirilmesi hakkındaki bilimsel çerçeveyi, uygulama prensiplerini getirmiştir.

1980'den sonra gerek Anıtlar Yüksek Kurulu, gerek Eski Eserler Yasalarında temel bazı değişiklikler olmuştur. Tarihsel eserler, 1982'de ilk defa Anayasa konusu edilmiştir. Anyasanın 63. maddesi aynen şöyledir:

Tarih, Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması:

«Devlet: tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar; bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirler alır. Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine yapılacak yardımlar ve muafiyetler kanunla düzenlenir».

Önemli değişiklik, 1983'de çıkarılan 2863 sayılı «Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu» ile yapılmıştır. Bu kanunla G.E. Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu yasası ve 1710 sayılı yasa iptal edilmiş; her iki düzenleme tek kanuna indirgenmiştir. Daha sonra 1987'de de bir değişiklik daha yapılmıştır. Değişikliğin Anıtlar Kurulu bakımından temel özelliği, kurul yapısının tamamen değiştirilerek, atamayla gelen üye esasına bağlanması; Kurul başkanlığının da hükûmet görevlisi kültür müsteşarına bırakılmasıdır. Ayrıca tarihsel mirasın korunması ile ilgili temel kavram değişikliklerine de gidilmiştir. Bunun en belirgin kanıtı, «...örnek durumda olan yeterli kadar eser»in korunacağı hükmünün yasada yer almasıdır. Bu «koruma» anlayışının özünü zedeleyen bir yaklaşımdır ve tanımlanması, belirlenmesi son derece güç, hatta olanaksızdır.

Müzeler

Eski uygarlık eserleriyle ilgili örgüt, **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü** ve buraya bağlı müzelerdir. Türkiye müzelerindeki koleksiyonları meydana getiren eserler, genellikle Anadolu'daki çeşitli uygarlık çağlarına aittir. Büyük çoğunluğu arkeolojik kazılardan çıkarılmıştır. Diğer bir bölümü çeşitli tarihî yapılardan toplanan sanat yapıtlarıdır. Tarih öncesi devirlerin eserleriyle antik çağ ürünlerinin oluşturduğu arkeolojik ağırlıklı koleksiyonların yanısıra, Doğu sanatı ve Türk-İslâm devirlerinin eserleri ikinci büyük grubu meydana getirir. Bu nitelikleriyle Türkiye müzeleri arkeoloji-etnografya ağırlıklı tarihsel eser müzeleridir.

Türkiye'nin bütün illerinden toplanan «Şeriye Sicil Defterleri»nin de, müzelerde saklandığını eklemeliyiz. Yani, müzeler bir yanlarıyla «arşiv» konusuna da girmişlerdir «Mülga Maarif Nezareti» arşivi de, halen Topkapı Sarayı'nda korunmaktadır.

Bugün eski eser alanları dışında, 90 müze ve bir o kadar müze deposu bulunmaktadır. 1935'lerden sonra Milli Eğitim Bakanlığı ve Türk Tarih Kurumunun maddî desteğiyle geliştirilen arkeolojik kazılar, müzelerin eser kaynağı olmuştur. Arkeolojik kazılar, yerli bilim adamları ve kuruluşlarınca ve ayrıca yabancı heyetler tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bugüne kadar üçyüz civarında yerli ve yabancı bilimsel kazı-araştırma ve sondaj çalışması yürütülmüş ve yürütülmektedir. Son yıllarda devam eden 30'a yakın yabancı ve 30'un üzerinde yerli arkeolojik çalışma vardır. Müzelerin dışında çok sayıda eski yerleşme, antik kent, «açık hava» müzeleri olarak düzenlenmiştir. Boğazköy, Efes, Bergama, Afrodisias, Aspendos, Perge, Side, Göreme bunun en parlak örnekleridir.

Türkiye müzelerinin bir başka grubu ise «Anıt Müzeler» ve «Müze Konak»lardır. **Ayasofya, Kariye,** Trabzon'daki **Ayasofya,** Birgi'deki **«Çakırağa Konağı»,** Amasya'daki **«Hazeranlar Konağı»,** Safranbolu'daki **«Kaymakam Evi»,** Diyarbakır'da **«Ziya Gökalp Evi»** bu tip müzelerdir. Bir başka grup ise, zaman zaman ziyarete açılan son devir Osmanlı saraylarıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetiminde olan Dolmabahçe, Beylerbeyi sarayları ile bazı köşkleri bu çerçevede sayabiliriz.

Müzelerin bir kısmı modern yapılarda; bazıları da eski tarihsel yapıların değerlendirilmesiyle kurulmuştur. İstanbul'daki Türk ve İslâm eserleri Müzesi, Konya'daki müzelerin bazıları, Tokat, Amasya, Kayseri, Sivas, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Kütahya ve daha birçokları eski yapılardan yararlanarak meydana getirilmiştir. Ankara Etnografya, Antalya, Efes (Selçuk), Bergama, Afrodisias gibi müzeler ise müze olarak inşa edilmişlerdir.

«Maarif Vekilliği»nin merkez kuruluşları arasında, 1920 Haziranında «Türk Âsarı Atikası» müdürlüğü yer alıyordu. Sonra buna «Hars Müdürlüğü» adı verildi. Çok geniş görevleri arasında, «Türk sanatı, halk sanatı, etnografyası, folkloru ile ilgili malzemeyi toplamak, yabancı kazıları kontrol etmek, millî marşı tespit etmek» gibi görevleri vardı. 1922'de «Âsarı Atika ve müzeler» hakkında bir yönetmelik yayınlandı. Buna göre, «Hars İdaresi âsarı âtikaya müteallik kâffei umuru ifaya memur» kılınıyordu.

Hars Müdürlüğü, Cumhuriyet döneminde, 1925 yılında genel maarif kanunu tasarısına da girmişti. 1926'da Hars Müdürlüğü kaldırıldı ve Âsarı Atika ve Müzeler, Sanayi-i Nefise, Kütüphaneler Müdürlükleri kuruldu.

Müzeler Müdürlüğü, 3225 sayılı kanunla «Antikite ve Müzeler Direktörlüğü» adını almış ve 4624 sayılı kanunla da «Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü olmuştur». Genel Müdürlüğün görevle-

ri 2287 sayılı kanunda «tarihî ve bediî kıymeti haiz eserlere mahsus müzelerin, idare, tesis, idameleri; tarihi âbidelerin muhafaza ve tamiri işleriyle iştigal, arkeolojik hafriyat için vaki müracaatları tetkik ve hafriyata nezaret» olarak tanımlanıyordu.

Eski Eserler ve Müzelerin, merkez ve taşra kuruluşları 4926 sayılı kanunla düzenlenmiştir. Bu yasalara göre adı geçen daire, Müzeler, Kazı ve Yayın, Anıtlar olmak üzere, başlıca üç konuda örgütlendirilmiştir. Bu görevlerle ilgili olarak etnografya uzmanlıkları, mimar ve desinatörler için kadrolar öngörülmüştür. Ayrıca, «Anıtları Koruma Kurulu», «Rölöve bürosu» gibi yan kuruluşlara ait kadrolar konulmuştur. Bütün Türkiye müzeleri bu Genel Müdürlüğe bağlıdır.

Ancak özellikle eski anıtlar konusundaki çalışmalar, günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde düzenlenememiştir. Eski anıtların korunma ve onarımı görevleri, bu örgüte ait olmakla birlikte, bütün eski anıtların bu Genel Müdürlük denetiminde olduğu söylenemez. Birçokları kişilerin, özel idarelerin elinde olduğu gibi Türk mimarisine ait eserler de, çoğunlukla başka kurumların denetimindedir. Özellikle 1957 yılında çıkarılan 7044 sayılı kanunla, «Aslı vakıf olan eserlerin Vakıflar Genel Müdürlüğü»ne bağlandığını; böylece hemen hemen bütün Türk mimari anıtlarının bakım ve onarımlarının Vakıflar Genel Müdürlüğüne verilmiş olduğu görülür.

1973'de çıkan 1710 ve 1980 sonrasındaki yasalarla genel müdürlüğün görev ve yetkileri daha geniş olarak düzenlenmiştir.

Cumhuriyet Devrine Arkeoloji Müzeleri ile girilir ve ilk açılan müze, 1924'de Topkapı Sarayı olur. Ancak, Topkapı Sarayı'nın halka açılması 1933 yılını bulur. Cumhuriyet'in başından itibaren, Müzelerin kuruluş yıl ve yerleri yakın tarihe doğru şöylece sıralanır:

Müzenin kuruluş yılı	Müzenin adı ya da yeri
1923	Adana Müzesi, Ankara Arkeoloji Müzesi, Antalya Müzesi, Bursa Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Konya Müzesi önceden kurulmuş bulunuyordu. Evkaf Müzesi de 1916'da kurulmuştu fakat 1923'de kapalıydı.
1924	Bergama (Müze deposu olarak)
1925	Edirne Müzesi
1926	Türk ve İslâm Eserleri (eski Evkaf müzesi), İzmir, Amasya, Tokat Müzeleri ve Konya Müzesinin yeniden açılışı.

1927	Ankara Etnografya ve Sivas Müzeleri
1929	Kayseri Müzesi
1931	Afyon Müzesi
1932	Çanakkale Müzesi
1933	Topkapı Sarayı Müzesi
1934	İstanbul Ayasofya ve Efes Müzesi
1935	Tire ve Silifke Müzeleri
1936	Niğde Müzesi
1937	Manisa Müzesi
1938	İznik ve Alaca Müzeleri
1939	Hatay (Antakya) Müzesi
1940	Gaziantep ve Diyarbakır Müzeleri
1943	Erzurum Müzesi
1943	Kastamonu Müzesi
1945	Mardin Müzesi
1946	Sinop ve Akşehir Müzeleri
1948	Maraş Müzesi
1952	Ankara T.B.M.M. Müzesi
1954	Van Müzesi
1956	Burdur, Ankara Anıt Kabir ve Urfa Müzeleri
1959	Aydın, Kars, Kütahya ve Erdemli Müzeleri
1960	Amasya, Mudanya, Side ve Yalvaç Müzeleri
1962	Karaman, Bodrum, Çanakkale Şehitler Abidesi ve Göreme Müzesi
1964	Denizli ve Hacıbektaş Müzeleri
1965	Eskişehir, Elazığ, Kadirli, Yenişehir (Bursa) Şemakîevi ve Millet Müzeleri
1966	Boğazköy, Gordion, İstanbul Türbeleri, Truva, Ürgüp ve Çeşme (İzmir) Müzeleri
1967	Leteon, Alanya, İzmit, Nevşehir, Fethiye Müzeleri
1968	Samsun, Tekirdağ, Ereğli (Konya), Alagöz (Ankara), Hisarlar (İstanbul), Çorum, Seyyitgazi, Trabzon, Ayasofya, Uşak Müzeleri
1969	Karain (Antalya), Malatya, Mersin, Ahlat, Tarsus Müzeleri
1979	Afrodisias Müzesi, Pamukkale Müzesi

Müzelerin hepsinin aynı düzeye ve yeterli teşkilâta kavuşmuş oldukları elbette söylenemez. 1960'lardan itibaren müze sayısının hızla arttığı görülüyor.

Türkiye Cumhuriyetinin tarihsel miras ve müzelerle ilgili örgütlenmesi ve faaliyetlerinin uluslararası kuruluşlarla da bağlantısı olmuştur. Unesco'ya bağlı Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi ICOMOS ile müzecilik kuruluşu olan ICOM'un Türkiye Milli Teşkilatları bulunmaktadır. Bu kuruluşlarla ortak mesleki çalışmalar ve projeler yürütülmektedir.

Üniversitelerin mimarlık, sanat tarihi, arkeoloji, etnoloji, tarih bölümleri ile buralardan yetişen elemanlar, bu kesimin uzman insangücü ihtiyacını karşılamaktadır ve çalışmalar bilimsel kuruluşların katkısı ve işbirliğiyle yürütülmektedir.

Kütüphanecilik

Cumhuriyete, kütüphanecilik ve kitap yönünden hemen hemen hiçbir miras kalmamıştır. Kalan, çoğu İstanbul'da tarihî kütüphaneler ve bunların koleksiyonlarını oluşturan, çoğunluğu yazma kitaplardır: Yani, Kitabı yaygınlaştırma, okumaya teşvik ve olanak sağlama bakımından elverişsiz bir malzeme.

Çağdaş anlamda kütüphanelerin örgütlenmesi cumhuriyetin ilerleyen yıllarında olabilmiştir. 1925'lerden itibaren Milli Eğitim Bakanlığının görevleri içinde olan kütüphanecilik, harf devriminin gerçekleşmesinden sonra da uzun süre gelişmemiştir. İlk yaygın kütüphanecilik hizmeti, 1932'den başlıyarak Halkevleri'nde gerçekleştirilmiştir. Halkevi kütüphaneleri bugünkü genel kitaplık veya Halk Kütüphaneleri'nin işlevini Cumhuriyet devrinde ilk defa karşılayan kuruluşlardır. Nitekim 1945 yıllarında, Türkiye kitaplıklarının sayısal durumu bunun açık göstergesidir. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı kitaplıkların sayısı 1945'de 82, Halkevlerine bağlı kitaplık sayısı ise 395'dir.

Cumhuriyetin, kütüphanelerle ilgili ilk karşılaştığı sorunlardan biri de eski yazma eserlerle ilgilidir. Tevhidi Tedrisat kanunu ve tekke-zaviye ve türbelerin kapatılması, harf devrimi, bu alanda önlemler alınmasını gerektirmiştir. Kapatılan eski kitaplıklardaki yazmalar başta İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere belli merkezlerde toplanmaya başlanmıştır. Eski eser niteliğindeki kitapların toplandığı kitaplıklar, esasen çağdaş kütüphanecilikten çok, müzecilik alanına girmektedir. Bu açıdan işlevleri Halk kütüphanelerinden öz olarak da, işletmecilik olarak da tamamen ayrıdır.

Halkevleri kapatıldıktan sonra, Milli Eğitim Bakanlığı genel kü-

tüphaneleri ya da Halk Kütüphaneleri yaygınlaşmıştır. Aynı zamanda Halk Eğitim Merkezleri'ne bağlı kütüphaneler de, benzer görevleri yüklenmişlerdir.

Cumhuriyet rejiminin Türkiye'ye kazandırdığı bir önemli kurum da Ankara'daki **«Milli Kütüphane»**dir. Yüzyılın başlarından beri kurulması istenen, Ziya Gökalp'in ve İttihatçıların özlemleri içinde olan **Milli Kütüphane** ancak 1946 yılında şeklen kurulabilmiş; bir yıl sonra da bir yapıya kavuşarak faaliyete başlayabilmiştir. Uzun yıllardan sonra 1980'de Ankara'da özel olarak yaptırılan «Milli Kütüphane» binasına taşınmıştır. Türkiye'deki her türlü yayın ile, dünyadaki başta Türkiye'yi ilgilendiren eserleri toplamak ve araştırmacı ve okuyucuya sunmak görevindeki Milli Kütüphane; kültür ve sanatla ilgili arşiv çalışmalarıyla da yükümlüdür. Yine önemli bir işlevi de bibliyografya yayınlarıdır. Milli Kütüphane, araştırmacı ve okuyuculara sunduğu hizmet bakımından «mükemmel» olması gereken, Türkiye'nin en büyük, en örgütlü ve olanaklı kütüphanesidir. Ancak bilim çevrelerinde, araştırmacılar arasında eleştirilere hedef olan bir kuruluş olmaktan kurtulamamıştır. Bilimsel ölçütlerin gereği olan bir çalışma düzeni ve anlayışının kurulamaması bu şikâyetlerin başlıca sebebidir.

Bugün Türkiye'deki kitaplıklar genellikle şu kategorilerde toplanır. Birincisi **«Milli Kütüphane»**dir ve tek kuruluştur. İkinci ve yaygınlığı açısından en büyük grup, **Kütüphaneler Genel Müdürlüğü**'ne bağlı **Halk Kütüphaneleri**'dir. Bütün illerde ve ilçelerde açılmıştır. Büyük illerde birden çok sayıda kütüphane bulunmaktadır.

Üçüncü grup; üniversite kütüphaneleridir. Bunlar içinde de en eskileri ve önemlileri, **İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi** ile Ankara Üniversitesi **Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi**dir. Ayrıca Robert Kolej'den devredilen **Boğaziçi Üniversitesi Kitaplığı** da anılmaya değerdir. İstanbul ve Ankara Üniversitesinin çeşitli fakültelerinin uzmanlık alanlarındaki kütüphaneleri ile yine uzmanlık kütüphaneleri olan **Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu** ve Türkiye Büyük Millet Meclisi kitaplıkları Türkiye kütüphaneleri içinde önemli yer tutar. İstanbul Belediyesinin özellikle gazete koleksiyonları ve periodikler açısından zengin Beyazıt Kütüphanesi de bu özelliğiyle belirtilmeye değer. Bu kitaplık son yıllarda Taksim'de inşa edilen modern **Atatürk Kütüphanesi** ile birleştirilmiştir.

Basma Yazı ve Eserleri Derleme Kanunu :

Kütüphanecilik faaliyetlerinin önemli dayanaklarından biri de 1934'de çıkarılan bu yasadır. Yasaya göre Türkiye'de yayınlanan her eserden beş nüshası «Devlet Nüshası» sayılmakta ve kanunda

belirtilen şekilde basımevi tarafından basıldığı anda alıkonulmaktadır. Bu beş nüsha, **Milli Kütüphane, Ankara İl Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İzmir**'deki adı **«Milli Kütüphane»** olan kuruluşa gönderilmektedir. 1976'dan itibaren bir adet yayın da **TBMM Kütüphanesi**'ne gönderilmektedir. Türkiye Bibliyografyaları ve yayın katalogları bu kanun sayesinde yürütülmektedir.

Yayınlar

Cumhuriyet hükûmetlerinin kültür yaşamındaki etkinlikleri arasında özgün bir yer tutan **«Dünya Edebiyatından Tercümeler»** dizisini en başta anımsamak yanlış olmayacaktır. Bugün artık, özel yayınevlerinin çoğaldığı, ekonomik-ticarî boyutlu bir kitap ve yayın piyasasında, Devletin 1940'lardaki rolünü oynaması beklenemez. 1930'ların sonuna yaklaşırken, bilim-kültür-sanatın çeşitli alanlarında devrim niteliğinde yenilikler yapılmışken, Cumhuriyet yöneticilerinin yayın hayatına da el atmayacakları düşünülemezdi. Batılılaşma doğrultusundaki kültür politikalarının bir projesini de «tercümeler» oluşturur. Okuyucu kitlesi ve aydınlar arasında **«klâsikler dizisi»** diye de anılan yayın faaliyeti, kültür hayatında derin izler bırakmıştır.

Otuzlu yılların sonundan itibaren Milli Eğitim Bakanlığı yoğun bir yayın kampanyası başlatmıştır: **İslam Ansiklopedisi, İnönü Ansiklopedisi** (daha sonra Türk Ansiklopedisi), **Güzel Sanatlar Dergisi, Sanat Ansiklopedisi, Tercüme Dergisi** ve nihayet **Dünya Edebiyatından Tercümeler** dizisi, 1960'lara kadar süren canlı bir yayıncılık dönemidir. Devrin Eğitim Bakanı **Hasan Âli Yücel**'in tercüme dizisinin 1941'de yayınlanan ciltlerine yazdığı önsözdeki şu sözleri son derece anlamlıdır ve yönetimin anlayışını yansıtmaktadır: «...hümanizma ruhunun ilk anlayış ve duyuş merhalesi, insan varlığının en müşahhas şekilde ifadesi olan sanat eserlerini benimsemesi ile başlar... bir milletin, diğer milletler edebiyatını kendi dilinde, daha doğrusu kendi idrâkine tekrar etmesi, zekâ ve anlama kudretini o eserler nispetinde arttırması, canlandırması ve yeniden yaratmasıdır. İşte tercüme faaliyetini biz bu bakımdan ehemmiyetli ve medeniyet davamız için müessir bellemekteyiz... beş sene içinde hiç değilse, devlet eli ile yüz ciltlik, hususî teşebbüslerin gayreti ve gene devletin yardımı ile onun dört beş misli fazla olmak üzere bir tercüme kütüphanemiz olacaktır».

H. Â. Yücel'in koyduğu 100 ciltlik hedef beş değil, üç yılda dört kat fazlasıyla aşılmış ve 1944 yılında dörtyüz cilt eser yayınlanmış bulunmaktadır. Bu seriye giren kitapların 1940-50 arasında 691,

1950-66 arasında 566 olmak üzere 1947 cilt olduğu bilinmektedir. Eserlerin yazıları birden fazla ciltten meydana gelir. Eser sayısı ise 1120'dir.

Dizinin yıllara göre dağılımı şöyledir: 1940: 10 cilt, (Devlet Konservatuvarı Yayını) 1941: 13, 1942: 27, 1943: 67, 1944: 97, 1945: 110, 1946: 143, 1947: 57, 1948: 46, 1949: 64, 1950: 42, 1951: 23, 1952: 31, 1953: 17, 1954: 24, 1955: 32, 1956: 21, 1957: 10, 1958: 14, I959:I8, 1960: 9.

Burada gözlemlenen olay, yayın eyleminin gitgide hızlanıp 1950'den sonra ise iyice yavaşlamasıdır. Nitekim 1950 sonuna kadar 676 eser yayımlanmışken, 1950-60 arası bu sayı, 199'a düşer.

Dizide çıkan eserlerin ülkelere göre dağılımı şöyledir.

Ülkenin Adı	Çevrilen eser sayısı 1940-1950	1950-1966
Alman Edebiyatı	76	27
Amerikan Edebiyatı	3	2
Babil Edebiyatı	1	—
Çin Edebiyatı	4	1
Danimarka Edebiyatı	1	—
Fransız Edebiyatı	180	48
Hint Edebiyatı	2	—
İngiliz Edebiyatı	46	10
İskandinav Edebiyatı	9	11
İtalyan Edebiyatı	13	11
Lâtin Edebiyatı	28	1
Lâtince Klâsikler	2	—
Rus Edebiyatı	64	11
Şark-İslâm Edebiyatı	23	16
Eski Yunan Edebiyatı	76	3

1966'lardan itibaren bu dizi askıya alınmış; Eğitim Bakanlığı, **«1000 Temel Eser»** ve **«Türk Kültür Eserleri»** gibi yeni yayın dizileri başlatmıştır.

Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu

Cumhuriyet Türkiye'sinde düşünce ve sanat yaşamındaki son derece önemli düzenlemelerden biri de 1951 tarihinde çıkartılan 5846 sayılı «Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu»dur. Bu kanun daha sonra 1983 yılında 2936 sayılı kanunla bazı ilâve ve değişikliklere

uğramıştır. Ancak 5846 sayılı yasanın temel maddeleri ve tanımlamasında değişiklik söz konusu değildir.

Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hazırlanmasında, o zaman Türkiye'de bulunan Alman hukukçularından Prof. Dr. Hirsch'in geniş katkılarının olduğu bilinir. Bu kanun, Türkiye'de ilk defa, çok genel anlamıyla düşünce ürünlerine, sanat ürünlerine yani yaratıcılığa tanımlar getirmiştir. Yaratıcıları, yani «müellifler»in haklarını çağdaş anlayış çerçevesinde ve çok ileri bir görüşle hukukun koruması altına almıştır. Esas fikri itibariyle kanun; yaratıcılığı özendiren, koruyan; sanat eserini tarif eden ve her türlü fikir ve sanat üretimini müelliflerin lehine üçüncü şahıslara karşı savunan bir yasadır. Sanat-yazın-düşünce dünyasına ikinci bir önemli katkısı da sanat ve fikir eserlerini geniş şekilde tanımlaması ve sınıflandırmasıdır. Bir üçüncü dikkate değer yenilik ise, yazarların ve çeşitli sanatların **meslek birlikleri** halinde örgütlenmesini öngörmesidir.

1951 Kanunu, özellikle bu meslek birliklerinin yasa yayımlandıktan belli bir süre sonra kurulamaması nedeniyle ancak kısmen uygulanabilmiştir. Özellikle iletişim organlarının gelişmesi, müzik, sinema başta olmak üzere sanatların yeni yaygınlaştırma yollarının kolaylaşması ve çoğalması, yasada zorunlu eklemeleri gerektirmiştir. 1983 yılında yapılan değişiklikten sonra, öngörülen **Sanatçı Meslek Birlikleri** devletin girişimi ile kurulmuştur.

(Buraya kadar anlatılanlar Cumhuriyet Türkiyesi'nin eğitim-kültür-sanat yaşamındaki politikaların ve onun sonucu olan uygulamaların/kuruluşların genel çizgileriyle tanımından ibarettir. Mesleki gelişmelerin, sonuç ve ürünlerinin, hele hele yaratıcılığın nitelik yönünden irdelenmesi gibi bir amaç güdülmemiştir. Okul öncesi eğitim, özel öğretim, eğitim programlarının incelenmesi, sinema, edebiyat, özel yayıncılık başta olmak üzere bazı konulara yer verilememiştir.)

II

GENEL DEĞERLENDİRME

Giriş

Eğitim-kültür ve sanat oluşumlarının genel değerlendirmesine giderken, Cumhuriyet'in ilk yıllarının siyasal-düşünsel-sosyal niteliğini kuşbakışı hatırlamak yararlı olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti ve özellikle ilk çeyrek yüzyılı, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü isimlerinden ayrı düşünülemez. Yeni Türkiye'nin bugün de hâlâ geçerliğini sürdüren başlıca hedeflerinin, değerler sisteminin, politik gündeminin, kısacası toplumun çehresinin belirlenmesinde bu iki insanın imzası vardır. 1923'den 1950'ye kadar olan dönem tam olarak onlarındır ve Cumhuriyetin **klâsik** çağıdır diyebiliriz.

Lozan Antlaşması ve 1924 Anayasası Yeni Türkiye'nin dış dünyadaki ve içerdeki temel güvencesidir ve yine bu iki insanın zihinlerinden doğmuş; becerilerinden örülmüştür. Ancak, nihayet birer yazılı belge olan bu güvencelerin devamı ve yaşamsallığa kavuşmaları, toplum hayatında somut dayanaklar gerektiriyordu. Ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal yapının yeniden kurumsallaştırılması zorunluydu; bunu da bu iki insan kurdu.

Strateji Sahibi Olmak

Yeni yönetime kalan miras belliydi: **Saltanat** ve **Hilafet; ümmet; ipotek altında bir ekonomi, son derece sınırlı yetişkin insan gücü, Cumhuriyet ve «uygarlık rejimi» ile bağdaşmayacak hukuk sistemi, eğitim sistemi.** Fiziki altyapı yok; sanayi yok, verimi düşük bir tarım. Onlar, önlerindeki güçlükleri caydırıcı engeller olarak değil, geçilecek aşamalar diye algıladılar. Cumhuriyetçiler ne istediklerini, ne yapacaklarını biliyorlardı. Özellikle birinci ve ikinci adamların kafasında kuşku yoktu. Cephelerde yıllarca toplumu ve insanını tanımışlardı, coğrafyayı tanımışlardı; Batıyı tanımışlardı. Yeni

Türkiye'nin rejimi için bir strateji oluştururken **kutsal kavramları uygarlık** olmuştur. Ne denilirse denilsin, nasıl yorumlanırsa yorumlansın tek kelimeye indirgemek gerekirse bu uygarlık **Batı uygarlığıdır**. Bu kavramı, çağdaşlaşmak, yenileşmek, modernleşmek gibi kelimelerle veya başkalarıyla değiştirmeye çalışmak, onların esas amacını ortadan kaldırmaz. Sonuç daima Batıcılığa çıkar; kullandıkları değerler Batının değerleridir. Bu sözcük belki geneldir ama kapsayıcıdır da. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının özlemlerini en güzel dile getiren terim budur.

Mustafa Kemal'in ilk gençliğinden beri etkilendiği siyasal düşüncelerin, **Fransız İhtilali, Namık Kemal, pozitivizm** ile II. Meşrutiyette Ziya Gökalp'in formülleştirmeye çalıştığı **ulusalcılık** gibi görüşlerden beslendiğini biliyoruz. Yine II. Meşrutiyet yıllarındaki Batıcı akımlardan ve **Abdullah Cevdet**'in yazılarından haberdar olmadığını düşünmek de imkânsızdır. Abdullah Cevdet'in medenî nikâhdan şapka ve giyim'e; tekke ve zaviyelerin kapatılıp modern eğitim sistemi kurulmasına, dilin yenilenmesine, milli sanayi ve ticarete kadar uzanan reform programlarının, **Kemalist Devrim** ile olan benzerliği son derece anlamlıdır. Bu konunun ayrıntılarına girmeden, Mustafa Kemal'in 1920'lerde artık bir düşünce sentezine varmış olduğunu; kararlı ve **strateji sahibi** bulunduğunu görüyoruz.

1923'den sonra **bu strateji:** Saltanat ve hilafetten, cumhuriyete; ümmetten, millete; kul anlayışından, yurttaşlık bilincine; mecelleden, medenî kanuna, laik yönetime; karmaşık ve ilkel bir eğitim düzeninden, evrensel hümanist değerlere açık bir ulusal eğitim sistemine; kadınsız bir sosyal yaşamdan, kadının toplum içinde işlev sahibi olmasına; sanayinin, Merkez Bankası'nın kurulmasına; ve daha nice yeni değerlerin kurumsallaşmasına kadar uzanan bir programla toplum yaşamına yerleştirilir. Bu strateji anlayışını **topyekûn** veya **bütünsel** uygarlaşma-kalkınma sözleriyle tanımlamak da yanlış olmaz.

Devrimlerin peşpeşe sıralanışı ve birbirini tamamlaması bu stratejinin ürünüdür. İlk on yıl, eski yapıların, eski kalıntıların tasfiyesi ile beraber, yeni yapıların oluşturulması dönemidir. Saltanat, hilafet, hukuk düzeni, kapitülasyonlar, tekke ve zaviyeler, evkaf nezareti ve okulları ile alfabe tasfiye listesinin örneklerindendir. Yeni toplumun, yeni rejimin en büyük dayanağının insan unsuru olduğunu, Mustafa Kemal ve arkadaşları bilmektedir. Bu nedenle de kültür ve eğitim, Cumhuriyet hükümetlerinin programlarında, ekonomik ve sosyal konularla başabaş ağırlıkta yer almıştır. Çünkü stratejinin dayanacağı unsur, insan unsurudur ve yeni insan-yeni toplumun tipi Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün zihninde tanımlanmıştır. 1950'

ye kadar Ankara'ya yeni cami yapılmadı; Ankara'lılar cenazelerini hep eski camilerden kaldırdılar. Ama çocukları ve torunları her sene yenileri açılan çağdaş okullarda yetiştiler.

Cumhuriyet'e Yurttaş Yetiştirmek : Eğitim

Cumhuriyetle birlikte başlayan kültür ve eğitim reformlarına egemen olan politika, «bütüncü kalkınma stratejisi»nden kaynaklanır. **İnsan yetiştirme davası** Kemalist Devrimin ayrılmaz bir parçasıdır. **Eğitim birliği, ilköğretimin zorunlu kılınması, kız ve erkeklerin birlikte** okuması ilk aşamadır. Kıt kaynaklara rağmen bütçeden ödenek ayrılarak devlet hesabına yurtdışına; fen bilimlerinden, siyasal-sosyal bilimlere; güzel sanatlardan, arkeolojiye kadar birçok alanda öğrenci gönderme politikası, «bütünsel kalkınma stratejisi» ve «insan yetiştirme iradesi»nin bir kanıtıdır. Merkez Bankası ile Halkevleri, Dil ve Tarih kurumları aynı zamanda kurulmuştur. Demiryolları, şeker fabrikaları, Karabük demirçelik, Sümerbank ve Etibank'la Gazi Eğitim Enstitüsü, üniversite, müzeler, Konservatuvar, kadınlara sosyal yaşamda etkinlik, Soyadı Kanunu birlikte doğmuşlardır.

Devrin şartları gereği eğitim işlerinin yönetimi **merkezileştirilir.** Tek sorumlu hükümet, Milli Eğitim Bakanlığıdır. Öğretmen yetiştirme, öğretim programları, öğretmenlerin sağlanması Ankara'nın görevidir. İlköğretimin amacı yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşlarını yetiştirmek, yani yurttaşlık bilinci vermektir. Gelişme ilk yıllarda zor ve yavaş olmuştur. Öğretmen sıkıntısı, öğretmenlerin düzeysizliği başlıca sorunlardan biriydi. Bunu gidermek için çeşitli yöntemler denendi. Öğretmen Okulları'nın yanı sıra «Eğitmen Kursları» açarak ilk ihtiyaçlar karşılanmak istendi. Öğretmen yetiştirme sistemi ancak 1930'lu yıllardan sonra oturmaya başladı ve belli aşamalar sağlandı. **Öğretmenlik** Cumhuriyet rejiminin değer verdiği toplum içinde saygın bir meslek oldu.

Mesleki ve Teknik Öğretim, biraz daha gecikerek geldi. 1935' lerden sonra, erkek ve kızlar için, sanayinin ve tarımın ihtiyacı olan teknik elemanları yetiştirecek orta düzeyde okullar eğitim sisteminde yerini aldı. Mesleki ve teknik öğretim okulları tanımı net biçimde yapılmış bir öğretim kademesi idi ve buradan yetişenler meslek sahibi olarak hayata katılabiliyorlardı. Uzun yıllar kuruluş amaçlarına uygun olarak devam ettiler.

Cumhuriyet orta öğretimi, orta ve lise olmak üzere iki bölümden oluşmuştur ve bugün de aynı sistem uygulanmaktadır. **Evrensel-hümanist-laik-pozitivist** bir anlayıştan kaynaklanan, **ulusal bilinç**

veren eğitim politikası ve programları Cumhuriyet orta öğretiminin başlıca nitelikleriydi. **Din dersleri** ve din eğitimi 1930'lardan sonra programlardan tamamen çıkarılmıştır. Demek ki 1950'li yıllara kadar orta öğretim sistemi bu **klâsik liselerle, meslek okulları** olmak üzere iki esasa dayanmıştır. Yüksek öğretime, üniversiteye giden yol klasik liselerdir.

1950'lerden sonra din dersleri ve ardından **İmam Hatip ortaokulları** ve daha sonra da **liseleri** eğitim sistemine girmiştir. 1970'lerden itibaren ise ortaöğretimdeki okul tipleri iyice çoğalmış ve karmaşık bir duruma gelmiştir. Amaçlar ve tanımlar deforme olmuş, gerek meslek liseleri ve gerek yine bir meslek lisesi sayılması gereken İmam Hatip Okulları da adeta Üniversite ve Yüksekokullara giden yolun araçları haline dönüşmüştür.

Düzeyli **ilkokul öğretmeni** yetiştirmek için, İstanbul'da kız ve erkek öğretmen okulları güçlendirilmiştir. Ancak nüfus dağılımı, yerleşme ve sosyal şartlar Cumhuriyet yöneticilerini bu konuda bir ikilemle karşılaştırmıştır: Kolay ulaşılabilen yerler ve kırsal kesim. Nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı ve yokluklar içindeki, ülke ekonomisinin hemen her şeyi olan tarım kesimi, her alanda olduğu gibi, eğitim hizmetlerinde de farklı gayretler bekliyordu.

Kırsal Kesimin Eğitimi Sorunu

Cumhuriyet Türkiye'sinin belli başlı eğitim sorunlarından biri de, kırsal kesimdeki nüfusun bilgi, bilinç ve beceri bakımından belli bir düzeye getirilmesi, yurttaşlık bilincine kavuşturulması, yeni rejime kazandırılmasıydı. İlk yıllar içindeki denemeler bu yolda başarılı olamamıştı. Zamanla özel bir projenin zorunlu olduğu kabul edilmişti. O günkü ekonominin başlıca dayanağını oluşturan tarım kesiminin örgütlenmesi, ihtiyaç duyulan sosyal yapı değişiklikleri bu kesimin eğitimini hükümetlerin önüne önemli bir gündem maddesi olarak getirmiştir. Köyün canlandırılması, köylünün okutulması, 1930'lardan beri gündemdedir. Ancak çeşitli girişimler sonuç vermemiştir. Yine bu dava ekonomik-sosyal yapının değiştirilmesi amacıyla ortaya çıkan siyasal iddiaların bir sonucudur ve onun için de daima politik tartışma konusu olmuştur.

Kırsal kesimin eğitimi davası; toprak ve tarım politikası ile bağlantılı olarak ortaya çıkıp gelişmiştir. 1930'lu yıllarda bu vadideki siyasal çatışmaların ayrılmaz bir parçasıdır. Cumhuriyetçilerin önde gelen bir bölümü yeni rejimin köye yeni örgütlenme ve eğitim sayesinde girebileceği; toprak ve tarım alanında yapılacak reformların bu yolla desteklenebileceği görüşündeydiler. İnönü hükü-

metlerinin 1935'i izleyen yıllarda, toprak konusundaki girişimlerinin büyük toprak sahiplerinin muhalefetiyle karşılaştığını, yapısal değişikliklere gidemediğini ve başarısızlıkla sonuçlandığını biliyoruz.

Köy Enstitüleri, İnönü hükümetlerinin 1935'lerde başarısız kalan girişimlerinin hatırasından ivme kazanan bir proje sayılmalıdır. Siyasî bir iddianın ürünüdür. Köy Enstitüleri herhalde İsmet İnönü'nün zihninde yalnızca köy insanlarına okuma yazma öğretecek, beceri sahibi kılacak bir idealist çerçevenin içine sığdırılamaz. Yine Köy Enstitüleri herhalde yalnızca eğitim davasına gönül vermiş eğitimcilerin kırsal kesimi okutmak ve halkı yetiştirmek amaçlarıyla da açıklanamaz. Çünkü kırsal kesimdeki halkı eğitimden geçirmek için geleneksel yollar da zorlanabilir, daha başka yöntemler de bulunabilirdi.

Köy Enstitülerini, köklü ve başlıbaşına bir özel eğitim projesi olarak İsmet İnönü'nün kafasında 1930'lardan beri ekonomik ve sosyal yapıda meydana getirmeye çabaladığı ve başaramadığı değişiklikleri gerçekleştirme özleminden doğmuş bir model diye düşünmek daha gerçekçi görünmektedir. Yani, yarım kalmış bir yapısal değişikliği yeniden denemek, köyü canlandırarak yeni rejimin kırsal kesimde muhtaç olduğu sosyal dayanağı, insan unsurunu yaratmak amacıyla kurulmuştur. Görülmektedir ki, II. Dünya Savaşı yıllarının ister istemez getirdiği ekonomik durgunluk, siyasal koşullar, artık 1. adam konumundaki İsmet İnönü'ye bu girişimi yapmak kararını aldırtmıştır; yani Enstitülerin kuruluş tarihi de İnönü'nün rolünü işaretleyen bir kanıttır. Projenin Cumhurbaşkanı tarafından özenle izlenmesi ve tam bir desteğe sahip bulunması da son derece anlamlıdır. Savaş yılları bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Kuşkusuz, idealist ve hazırlıklı bir kadronun varlığı ve seferber olması, Köy Enstitülerinin büyük şansı olmuştur. Hasan Âli Yücel, Tonguç ve arkadaşları Cumhurbaşkanının destek ve koruması altında Cumhuriyet eğitiminin özgün bir uygulamasını gerçekleştirmişlerdir.

Kırsal kesimin güçlü siyasal temsilcileri, tek parti idaresinde de Köy Enstitülerine karşı baştan beri ağır bir muhalefet kampanyası yürütmüşlerdir. Esasen bu muhalefet de Köy Enstitülerinin yukarıda tekraren vurguladığımız bir siyasi iddianın ürünü olduğunun ve sıradan bir eğitim projesi olmadığının belgesidir. Bu siyasi iddianın sahibi İnönü'dür. Enstitülerin kuruluşundaki birinci derecedeki rol de bu nedenle ona ait görünmektedir. Köy Enstitülerinin 1950' lere doğru ve yine İnönü'nün döneminde gerçek yörüngelerinden sapmaları, hatta fiilen son bulmaları yanıltıcı olmamalıdır. Siyasetin inceliklerini, çok partili hayatın ve savaş sonrası Türkiyesi'nin yeni siyasal şartlarını bilenler bu konuda bir yanılgıya düşmeyeceklerdir.

Öğretmen Sorunu

Orta öğretime öğretmen yetiştirme Cumhuriyette iki esas kaynağa dayandırılmıştır. Ankara'daki **Gazi Eğitim Enstitüsü**, orta öğretmen; İstanbul'daki **Yüksek Öğretmen Okulu** da lise öğretmenlerinin yetiştirildiği kurumlardır. Bu sistem uzun yıllar nicelikçe belki yetersiz ama nitelikçe doyurucu sayılabilecek öğretmen kuşaklarını yetiştirmiştir. Ne var ki belli bir başarı düzeyini sağlayan bu sistem yürütülememiş, 1960'lardan sonra model devam etmekle birlikte, Eğitim Enstitüsü çıkışlılar da liselerde görev almışlardır. Hızla artan nüfus, orta öğretim kuruluşlarının büyük bir hızla çoğaltılması, öğretmen ihtiyacı bunun gerekçesi sayılmıştır.

Cumhuriyet eğitiminin 1950'lerden sonra bir anlayış değişikliğine uğradığı muhakkaktır. Bu değişiklikleri şöylece özetlemek mümkündür: Birincisi, «bütünsel kalkınma» stratejisi terkedilmiştir. II. Dünya Savaşı ertesinde dünyadaki ekonomik-teknolojik hızlı gelişmeler, Türkiyede de etkilerini hissettirince, bunun algılanması farklı eğilimlere yol açtı. Bu dönemde yetişkin insan unsurunun önemini unutan kalkınma heveslerinin eğitim yatırımlarını ve hele niteliği büyük ölçüde ihmal ettiğini söylemek insafsızlık olmayacaktır.

Başarılı olmuş modeller geliştirilmemiş, çoğaltılmamıştır; gerekli yatırımlar yapılmamıştır. Eğitim, esas itibariyle, sanayileşme-ekonomi politikaları-demokrafik gelişmelerle doğrudan bağlantılı bir insangücü planlaması işidir. Cumhuriyetin klasik dönemi bu sorunu en azından kalkınmanın vazgeçilmez bir boyutu saymış ve ön plana çıkarmıştır. 1950'lerden sonraki yönetimler ve onların yöneticileri ise, adeta kendilerini yetiştiren anlayışı ve sistemi kavrayamamışlardır. Eğitim sorunu, bütün alanlarda Türkiye'nin baş derdi olan kontrolsüz nüfus artışının da beslemesi ile günümüze kadar katlanarak büyüyen bir çıkmaz halinde çıkagelmiştir. Klasik Cumhuriyet'in itibarlı mesleği öğretmenlik, yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla saygınlık yitirmiş; son yıllarda ise nitelikçe de sarsıntıya uğramıştır.

Eğitimde - Üniversitede Sarsıntı

Klâsik Cumhuriyet'in, eğitim kesimindeki beyin takımı Bakanlık içinde daha 1927'lerde kurulmuş olan **Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı'**nda toplanırdı. Bu kurul adeta Genel Kurmay Başkanlığı modeline benzetilerek kurulmuştu. Eğitim programlarının oluşturulması, ders kitapları ve malzemesi, yani bilimsel ve teknik bilgi gerektiren konulardaki karar organıydı. Üyeleri devrin yetkin **eğitim-**

cileri arasından seçilen bir uzmanlar kuruluydu. 1950'li yıllardan sonra da kurul yetkilerini sürdürmüş olmakla birlikte, strateji değişikliklerine karşı koyamamış, zamanla da yapısı doğal olarak siyasal iktidarların yörüngesine oturmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında, eğitim programlarının ve başarının değerlendirilmesinin, yani sınav sistemlerinin giderek hızlanan bir şekilde durmadan değiştirildiğini görürüz. «Ezberci eğitim sistemi», «lüzumsuz bilgilerin öğretildiği», «öğrencinin pasif olduğu», **«aktif metot»** dönemin eğitim alanındaki **moda** (!) kavramlarıdır. Bunlara zamanla «dinî ve millî bilgilerin yeterince verilmediği» iddiaları da eklenmiştir. 1950'lerden itibaren din dersleri ve hemen arkasından imam hatip okulları devreye girer. Ders kitaplarında, ders programlarında Batı dünyasına ait bilgilerin giderek azaldığını, millî (!) bilgilerin ise arttığını izleriz. Kısaca, eğitim politikası hümanist-evrensel pozitivist bir içerikten dinî ve yerli bir içeriğe doğru seyreder.

Gençlerin kişiliğini geliştirici, araştırıcılığa ve yaratıcılığa yönelten bir eğitim ve öğretim ilk çeyrek yüzyılda belki zaten yoktu. Ancak bu doğrultuda bir çaba ve hiç değilse evrensel bilgiye saygı esastı. Millî bilinç de eksik bırakılmıyordu. İlerleyen yıllar çeyrek yüzyılın emeğini ve birikimini tasfiye yoluna gitmiştir. Her yıl değişen öğretim programları ve özellikle sınav sistemleri tam bir istikrarsızlığın öncüleri, sebepleri olmuştur. Çok sayıda öğretmenin Amerika Birleşik Devletlerinde burslu olarak ihtisas (!) görmeleri ve eğitimin merkez örgütünde görev almaları dönemin bir başka özelliğidir. ABD'de eğitim gören öğretmenlerin sayıları arttıkça, eğitim programlarının ve sınav sistemlerinin de değiştiğini ve modernleştiğini (!) izleriz. 1950'lerin sonuna gelindiğinde artık üniversiteye giriş için Cumhuriyet maarifinin koymuş olduğu bir esas kural olan **«olgunluk sınavı»** kaldırılmıştır. Lise bitirme sınavı da yoktur. Sınıf geçmekle lise diploması alınır. Kristof Colomb'un yumurtası örneği buluşla modern bir adım daha atılmıştır. Edebiyat, felsefe, tarih yani sosyal bilimlerle ilgili çerçeve gitgide daraltılır. 1970'lerden sonra ise felsefe derslerinin yerine «Ahlâk» dersi konarak modernleşme yolunda bir temel taşı daha konulur. Eğitim anlayışının gelişme doğrultusu hakkında en simgesel gösterge ise nihayet **coğrafya** derslerinin **milli coğrafya** olarak düzenlenmesidir.

Orta öğretimin niteliğinde 1950'ler sonrası düşen grafiğin tipik belirtilerinden biri de **anadil,** yani **Türkçe** öğretimindedir. Eğitimde milliyetçiliğin özel bir iddia halinde giderek yükseldiği yakın zamana doğru, gençlerin Türkçe bilgisinin ve bilhassa Türkçe yazma yeteneklerinin gittikçe zayıfladığı da bir başka gerçektir. Nitekim bu durum öyle bir ölçüye varmıştır ki, esintisinin şiddeti üniversite öğ-

retimine kadar yansımıştır: bütün bir ilk ve orta öğrenim döneminde genç kuşaklara yeterli Türkçe bilgisi veremeyen millî ve dinî eğitim sistemi; üniversitelerin bütün sınıflarına zorunlu Türkçe dersleri koydurmak zorunda kalmıştır. Bu önlem, acizliğin tam bir itirafıdır.

Türkçe yazma ve ifade, düşünme yetisinin aracıdır; aydın olmanın şartıdır. Ne yazık ki, son otuz yılın eğitim politikaları doğal olarak aydın sayılmaları gereken üniversite düzeyine gelmiş insanların çoğunluğuna anadil eğitimini bile verememektedir. Sürekli değişen ve sonunda **test** esasına bağlanan sınav sistemleri de Türk insanının «yazarlığı»na darbe vuran etkenlerden biridir. İlkokuldan başlayarak bütün eğitim kademelerini kapsayan **test** yöntemi Türkiye'yi kasırga gibi sarmıştır. Sanki okuma ve yazı yazma alışkanlığı zaten bulunmayan toplumda **test**, bütün grupların bir kurtarıcısı olarak karşılanmış gibidir. Eğitim çağındaki insanların hayatında büyük yer tutan **özel dershane** sistemi biraz da bu sayede serpilmiştir.

Üniversite, Ziya Gökalp'den beri Türk aydınlarının ve elbet Cumhuriyetçilerin gözbebeği bir kurum oldu. 1933'den sonra, kültür reformunun bir kesitini oluşturarak gelişti. 1946 kanunu üniversite için tam bir yükselme dönemini başlatmıştır. 1946 ile 1970'lere kadar geçen süreyi üniversitelerin altın çağı saymak yanlış olmaz. Kütüphanelerin zenginleşmesi, öğretim kadrolarının gelişmesi, akademik geleneklerin oturması, akademik yönetimin olgunlaşması bu devrenin ürünleridir. Yine bu devrede, ODTÜ, Atatürk Üniversitesi kurulmuş, Ege Üniversitesi gelişmiştir. Üniversite yayınları nicelik ve nitelikçe yükselmiş, üniversiteler toplumsal yaşamda etkin, sözü dinlenir kuruluşlar haline gelmişlerdir. Yabancı hocaların üniversite hayatında etkinliklerinin azalışı ve son bulması da bu yıllara rastlar. **Özerklik** ve serbest düşünce '46 sonrası üniversitesinin ve Türk düşünce hayatının en değerli kavramıdır. Bilimsel araştırma, seminer ve doktora programları kökleşmeye başlamış, üniversite hayatının ayrılmaz parçası olmuşlardır. Yurt dışı araştırma olanakları yeterli değilse bile belli bir düzen içinde yürütülmüştür. 1961 Anayasası üniversitelere bütün Cumhuriyet devrinin en yüksek itibarını göstermiş ve üniversiteler ve özerkliği anayasanın güvencesi altına alınmıştır. Bu dönemin sonlarına doğru, orta öğretimde yukarda vurguladığımız deformasyonun sonuçları üniversiteyi tehdit etmeye başlamıştır: Lise ve dengi okullardan yetişen ve istihdam şansı bulunmayan çok sayıda genç, üniversitelerin kapısına dayanmıştır.

Üniversitenin gelişimine ilk darbe 12 Mart 1971 rejiminin getirdiği koşullarda vurulmuştur. Üniversite sistemine tayinle görevlendirilen hükümet memurlarının da yer aldığı bir vesayet makamı ola-

ıak **Yüksek Öğretim Kurulu** kavramı ilk defa bu dönemde girdi. Milli Eğitim Bakanlığınca kurulan bir komisyonun hazırladığı tasarıya göre, yükseköğretim bir bütün olarak kabul ediliyor, en yüksek yetkili organ olarak da bir Y.Ö. Kurulu oluşturuluyordu. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanına kurulda geniş yetkiler tanınıyordu. Özerklikle bağdaşmayan çeşitli hükümler de yine bu tasarının özelliklerindendi. Tasarı kanunlaşmıştır. Ancak çok kısa süre içinde Anayasa Mahkemesi tarafından aykırı birçok hükümleri iptal edilmiş ve üniversite bu darbeyi az zararla atlatmıştır.

Öğretmen okulları dahil olmak üzere bütün yükseköğretimin tek bir üst kurula bağlanması düşüncesi ikinci defa 1978 CHP iktidarı döneminde gündeme gelmiş, ancak Milli Eğitim Bakanlığındaki hazırlık aşamasından ileri gitmemiştir.

Üniversite'ye ikinci neşter 1980'den sonra vurulmuştur. 1982 tarihli Yükseköğretim Yasası, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı; öğretmen okulları, eğitim enstitüleri, kız ve erkek meslek yüksek okulları, konservatuvarlar, Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, İzmir ve Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri, Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu, İstanbul'daki Türk Musikisi Konservatuvarı ile üniversiteleri tek bir kanun ve idare altında toplamış, bu kuruluşlardan bazılarını da üniversite olarak kabul ve ilân etmiştir.

Üniversiteler açısından 1982 kanununun özelliklerinden bazılarına daha önce değinilmişti. Bu Kanunun en olumsuz yanlarından biri de, Türkiye'de üniversite kavramıyla II. Meşrutiyet yıllarından beri ayrılmaz bir bütün oluşturan «araştırma» görevinin ikinci plâna itilmesi olmuştur. Daha Birinci Cihan Savaşı yıllarında üniversite sisteminde yerini alan «araştırma» ve «öğretim» görevlerinden birincisi son düzenlemeyle ilk defa geriye itilmiştir. Ders verme ve öğretim, esas alındı. Nitekim akademik eleman yetiştirilmesi geleneğine, asistanlık sistemine de son verilmiş, hatta doktora programları bile fakültelerden alınarak, ayrıca kurulan enstitülere verilmiştir. Böylece akademik mesleğin geleceği belirsizliğe mahkûm edilmiş, yıllarca uğraş vererek kurulan gelenekler bir anda sıfırlanmıştır. Bunların ve daha önce belirtilen değişikliklerin eleştirisi yıllardır yayın hayatının başlıca konularından olduğu için bu kısa değinmeyle yetinelim. Ancak son olarak şu saptamayı yapalım:

Türk eğitiminin 1950'lerden sonra yakalandığı ve 1960'lardan sonra şiddetlenen sarsıntılar önce ilk ve orta öğretimde düzeyin düşmesine yol açmış, 1980'lerden sonra da yükseköğretime sıçrayarak sürmüştür. Sanki görünmez bir el, büyük çoğunluğuyla eğitimde kaliteyi düşürmek için proje uygulamış gibidir. Hatta eğitime yönelen

bu görünmez elin sorunu sol veya sağ ideolojilerle olmayıp, doğrudan doğruya yetişkin insan gücünün kalitesiyle bağıntılıdır ve asıl amaç «kalitenin tahribi» olarak belirlenmiş gibidir.

Son yıllarda yükseköğretim sisteminin başlıca uygulamalarından biri de üniversiteye giriş sınavlarıdır. Kimilerine göre övünülecek bir buluş olan bu sistemden, Türkiye üniversiteleri bir an önce kurtulmalıdır. Tam anlamıyla bürokratik bir buluştur ve sorumluluktan kurtulmayı amaçlar. Eğitim felsefesinin özüyle bağdaşmaz. Üstelik insanların yetenek ve heveslerini içlerinde bastırmalarına yol açar.

Üniversite giriş sınavının yarattığı kötülüklerden bir başkası da, piyasa şartlarına göre moda mesleklerin tercih önceliği yüzünden meydana gelen sapmalardır. Nitekim pek çok yetenekli ve başarılı lise mezunu, ister istemez sınav yılının moda mesleğine yönelmekte, gerçek eğilimlerinin ve yeteneklerinin dışında yollara sürüklenmektedir. Bu bazen mühendislik, bazen doktorluk, bazen işletmecilik veya bilgisayarcılık olmaktadır. Talep sayısına göre oluşan puan cetvelinde meslekler garip bir hiyerarşiyle sıralanmaktadır. Bu hiyerarşide sosyal bilimlerin çoğu alt sıralarda yer almaktadır. Bunun hayata yansımasını şöylece tanımlayabiliriz: İyi yetişmemiş, daha az başarılı, az yetenekli olanlar sosyal bilimlere mahkûmdur. Ülkenin daha üstün insangücü ise mühendislik veya tıp alanında toplanacaktır. Bu bir genellemedir ancak büyük ölçüde gerçeği de yansıtmaktadır. İstisnaları dışında mekanizmanın böyle işlediği bilinmektedir. Bunun biraz abartılı bir anlatımı da şudur: Sosyal bilimlerden yetişenler, ülke yönetiminde, adalette, bürokraside, eğitimde hizmet vereceklerdir. O halde bu kesimlerin geleceği ülkenin daha az başarılı ikinci derecede insan kadrolarına bırakılmış olmayacak mıdır? Bu elbet biraz kötümser bir yaklaşımdır ve eksiktir. Yine «istisnalar»dan örnekle bu tespite karşı çıkılabilir. Ancak saptamanın önemli bir gerçeği işaretlediği de inkâr edilemez. Kaldı ki, gelişmiş ülkelerde asıl sosyal bilimlerin üst kültür grubunu ilgilendirdiği de yine bir başka gözlemdir.

Yabancı Uzmanlar

Klasik Cumhuriyet dönemi dediğimiz 1923-1950'li yılların kaydedilmesi gerekli uygulamalarından biri de yüksek düzeyde yabancı uzmanlara gösterilen ilgidir.

İlk ve orta öğretimden meslek öğretimine; ziraat yüksekokullarından üniversiteye; Tıp fakültelerinden Güzel Sanatlar Akademisine ve Konservatuvara kadar bütün kültür hareketleri ve yenilik pro-

jelerinde yabancı uzmanların danışman veya doğrudan görevli olduklarına tanık oluruz. Bu bilinçli bir politikayla karşı karşıya olduğumuzun belgesidir. Bu uzmanların, bilim adamlarının ve sanatçıların; Cumhuriyet bilim, kültür ve sanatındaki izleri derindir. Tabloyu somutlaştırmak ve bellek tazelemek için bunlardan önde gelen bir bölümünün isimlerini hatırlayalım: Eğitimde Amerikalı ünlü J. Dewey, Almanya'dan Prof. Alfred Kühne, Prof. Frey, Prof. Steihler, Belçikadan Prof. Omar Buyse, Mme Boccard (Kız meslek okulları için), Prof. Oldenburg (ziraat okulları için), 1925-29 arası ilk gelenler arasındadır. Daha sonra Albert Malche, üniversitede görev alanlardan Philip Schwartz, Neumark, Von Aster Reichenbach, Landsberger, E. Hirsch, Rohde, Guterbock, E. Diez; mimar ve sanat tarihçisi olarak Türk sanatı hakkında katalogları hazırlayan Fransız mimar A. Gabriel; müzik ve sahne sanatları için Prof. J. Marx, kemancı Lico Amar, şef E. Praetorius, ünlü besteci P. Hindemith ve B. Bartok, E. Zuckmayer, Prof. Paul Lochmann (şan-opera), C. Ebert, heykelci R. Belling, mimar B. Taut ve E. Egli, P. Bonatz, Hollzmeister, ressam L. Lévy'nin isimleri bu konuda bir fikir vermektedir.

Eğitimin Yeniden Düzenlenmesi

Bu kısa değinmeler ve eleştirilerden sonra, Cumhuriyet eğitiminin yeniden düzenlenmesi gereği açıkça ortaya çıkmaktadır. Reform, eğitim dünyasının en sık kullanılan kelimelerinden biridir. Ne var ki Cumhuriyet Türkiyesinde **eğitim reformu** sözü ancak 1923-46 yılları için kullanılabilir, daha sonraki önlemleri belki restorasyon veya deformasyon sözcükleri ile ifade daha yerinde olacaktır.

Bu bakımdan artık kanıksanan eğitim reformu sözünden yine de korkmamalıdır. Çünkü AT ve 21. yüzyıla hazırlanan Türkiye'nin eğitimde reforma gerçekten ve acilen ihtiyacı vardır. Eğitimle ilgili son söz olarak, bir reform programının çerçevesinin ve aslî çizgilerinin neler olabileceği konusunda bazı düşünceleri şöylece özetleyebiliriz:

- Doğumundan başlayarak her Türk yurttaşının öğrenim ve eğitimi devletin yükümlülüğünde olmalı ve parasız eğitim esas kılınmalıdır.

- Laik, evrensel, cumhuriyetçi, ulusal kültürü geliştirici, yaratıcı, özgür düşünceye dayalı bir eğitim politikası esas olmalı, kişilik sahibi, nitelikli insan yetiştirmek amaç sayılmalıdır.

- Topyekûn kalkınma stratejisi benimsenmeli, eğitim-kültür,

kısacası insangücünün yetiştirilmesi sanayileşme-gelişme politikalarıyla bütünleşmiş biçimde plânlanmalıdır.

• Ortaöğretim kademeleri, ilkokuldan yükseköğrenim sonuna kadar her kademe kendi içinde bir bütünlük taşımalıdır; her kademeyi tamamlayan gencin hayata katılması mümkün olmalıdır.

• Ortaöğretim sadeleştirilmeli; birlik tekrar sağlanmalıdır. Kaynakların verimli kullanılmasıyla **çok amaçlı lise** sistemine mutlaka geçilmelidir. Bütün öğrenciler laik dünya görüşüne dayalı kültür derslerini mutlaka ortak olarak görmelidirler.

• Öğretim programları ve ders kitapları evrensel ölçülere, demokratik özgürlükçü anlayışa uygun olarak yeniden düzenlenmeli, yaratıcılık ve kişilik sorunu ön plâna çıkarılmalıdır.

• Öğretmen mutlaka özerk eğitim kurumlarında yetiştirilmelidir.

• Sosyal bilimler özendirilmelidir.

• Üniversite ve yüksek öğretime geçiş yeni koşullara bağlanmalı, üniversite giriş sınavları kaldırılmalı, fakülte ve yüksekokulların ayrıca sınav ve kabul şartlarına dayanan, sorumluluktan kaçmayan bir uygulamaya geçilmelidir.

• Yükseköğretim Kanunu köklü biçimde değiştirilmeli, Y.Ö. Kurulu kaldırılmalı, üniversiteler araştırma ve eğitim ağırlıklı olarak gruplandırılmalı, üniversitelerin ve belli bir düzeye gelen fakültelerin de tüzel kişilikleri olmalı, özerklik ise bütün kurallarıyla egemen kılınmalıdır.

• Esasen düşük olan eğitim standartının, ilk anda belirebilecek yeni koşulların etkisiyle daha da sarsıntıya uğramaması için; belli bir süre; özellikle lise bitirme sınavları merkezî sistemle yapılmalıdır. Bunun yükseköğretim açısından da önemi bulunmaktadır.

• Yapılması gereken köklü bir değişiklik ise, 0-17 yaş arasındaki öğretimin yerel yönetimlere devredilmesidir. Elbet eğitimin plânlanması ve politikası, programlar, ders kitapları ve eğitim malzemesinin belirlenmesi; öğretmen yetiştirme, denetim iletişim organlarının kullanımı merkezî yönetimin görevi olacaktır. Okullar ve uygulama ise belediyeler ve il özel idarelerinin görevi olmalıdır. 600 milyona giden Türkiye'de artık okulları yönetmek, yapmak, öğretmenleri tayin etmek ve terfilerini, ücretlerini belirlemek merkezî hükümetin görevi olmaktan çıkmak zorundadır. Esasen sağlıklı bir şekilde yürütülemediği bilinmektedir. Yarım asrı geçen bir sürede, şartlarda büyük değişme olmuştur. Ekonomik imkânlar kısmen

de olsa yaygınlaşmıştır. Bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de hizmetler Belediyelerin fonksiyonları arasına girmekte, bu anlayış hızlanmaktadır. MEB, öğretmen tayin ve terfileri ile uğraşmaktan, adeta bir «personel bakanlığı»na dönüşmüştür. Asli görevi olması gereken politika-program, plânlama, öğretmen yetiştirme alanlarında gerileme olmuştur. Sistem bütünüyle çıkmazdadır ve zaten biçimsel bir işleyiş içindedir. Üstelik bir gizli ümitsizliği ve çözümsüzlüğü de içinde taşımaktadır.

Demokrasiyi yaygınlaştırmak isterken, hizmetleri mahalli idarelere aktarırken, öğretim uygulamalarını da Belediyelere vermekten çekinme duyulmamalıdır. Eğitim düzeyi yükselecektir, çünkü yurttaş, çocuğunun iyi yetişmesi, milli ölçekte başarılı olabilmesi için mahallî idareyi, merkezi idareden daha etkin biçimde denetleyecektir. Düzeyin yükselmesi için yurttaşlar, veliler eğitim sürecine çeşitli şekillerde katkıda bulunacaklardır. Buna kendilerini mecbur hissedeceklerdir. Yerel yönetimler de aynı şekilde başarılı olma yarışına girme durumundadırlar.

Özel okullar-dershaneler sisteminden çekinmeyen Türkiye, bu yeni görev dağılımından hiç çekinmemelidir. Denetim ve değerlendirme de merkezi mekanizmalarla yapılacağına göre sistem süratle oturacaktır. Maddi kaynaklar, yerel yönetimlerce sağlanacaktır ve merkezi hükümetin üzerinden büyük bir yük kalkacaktır. Kaynaklar arasında; Mülhak Vakıf gelirleri ve mülklerinin belediye sınırları içindekiler Belediyelere; diğerleri il özel idarelerine tahsisi yerinde olacaktır. Nitekim, modern mahalli idare sistemi kurulmadan önce, 19. yüzyıl sonlarına kadar vakıflar eğitim hizmetlerini yürüten; belediye hizmetlerinin bir bölümünü yapan kuruluşlardı. Bu bakımdan «Mülhak Vakıf» gelirlerinin Belediyelere tahsisi tarihsel anlamda da bir aykırılık taşımaz ve amaca uygundur. Böylece düzensiz, verimsiz fonksiyonunu yitirmiş bu bir çeşit kamu mülkünün de kamu yararına daha etkin değerlendirilmesi mümkün kılınacaktır.

Klâsik Cumhuriyet'in Kültür Kurumlarının Sonu

1923 ile 1950 arası gerçekten de eğitim-bilim-kültür yaşamındaki temellerin kurulduğu dönemdir. 1923-28 arası sıralanan yenileşme hareketlerinin hepsi birden Niyazi Berkes'in dediği gibi bir kültür devrimidir. Biraz daha özel anlamda harflerin değiştirilmesi ve dilin sadeleştirilmesi ile başlayan kültür hareketleri de, Cumhuriyetin ilk on yılının sonlarında belli bir kurumlaşmaya ulaşır. Gayri-resmî kuruluşlar olan **Dil ve Tarih Kurumları** ile **Halkevleri** yeni Türkiye' nin düşünsel temellerini oluşturacak, kültür hayatını canlandıracak

örgütlenmelerdir. 1933'de de **Üniversite Reformu,** kültür devriminin dördüncü unsuru olarak gerçekleşir. Genç milli devlete sağlam ve köklü bir geçmiş arayışı, **Dil ve Tarih Kurumları**'nın başlıca varlık nedenidir. Elbet bu konularda o güne kadar doyurucu bilimsel çalışmaların bulunmayışı, tarih yazıcılığının yetersiz kabul edilen düzeyi, Anadolu uygarlıklarıyla bağlantılı tezler, Türklerin geçmişinin yeni görüşlerle açıklanması ihtiyacı, özetle Dil ve Tarih gibi, milli toplumun **«olmazsa olmaz»** dayanaklarını bilimsel biçimde tespit ve geliştirme özlemi iki kurumun coşkuyla kurulmasına yol açmıştır.

Çağdaş bir üniversite ise, ötedenberi aydınların, yenilikçilerin tutkusuydu. Cumhuriyetin batılılaşma politikaları içinde Üniversiteyi ihmal etmesi düşünülemezdi. Üniversite, kültür devriminin temel bir unsuru olarak yerini almak zorundaydı ve bütün eski hatıralardan, alışkanlıklardan sıyrılması gerekirdi. 1933 reformunun siyasal nedenlere dayandığı açıkça bellidir. Esasen Cumhuriyet döneminde daha sonraki Üniversite kanunları da daima keskin siyasal dönüşüm evrelerinde veya dönemlerinde olagelmiştir. II. Savaş sonrası Türkiye çok partili hayata geçip, San Francisco'ya giderken, **Birleşmiş Milletler**'e girerken, **İnsan Hakları Beyannamesini** imzalarken, özerk üniversite kanununu da çıkarmıştır. 1960 Devrimi sonrasında '61 Anayasasında özerklik perçinleşmiş; ama 1971 ve asıl 1980 siyasal şartlarının getirdiği rejimde, bu defa aksi yönde düzenlemeler yapılmıştır.

Dil ve Tarih Kurumları, özel statüleri ile verimli çalıştılar. Türkçe, bilimsel ve sanatsal düşüncelerin ifade edildiği bir dil haline geldi. Zamanla her iki kurum da bir olgunluk kazandı, bilimsel nitelikleri yükseldi. Birikimleri ve gelenekleri oluşmaya başladı. 1980 rejiminin Türkiye'nin kültür hayatına getirdiği bağışlanamayacak büyük zararlardan biri de uluslararası itibara da kavuşmuş olan bu kurumları kapatmasıdır. Üstelik kapatabilmek için hukuk alabildiğine zorlanmış, Anayasa'ya bile hüküm konmuştur. Demek ki işin arkasında güçlü bir siyasal tavır vardır ve bu siyasal tavrın neye karşı olduğu da son derece anlamlıdır.

Klâsik Cumhuriyet dönemi kültür hareketlerinin bir önemli hatırasının da 1951'de kapatılan **Halkevleri** olduğunu biliyoruz. Halkevleri okulun ve idarenin yapamadığını yapmak için düşünülmüş bir modeldir. Hiçbir kuruluşun ömrünün uzun olmasına, bilgi birikimi sağlamasına, olgunlaşmasına, kısacası «kurumlaşma»sına ve kökleşmesine izin vermeyen «yerli malı özel anlayış» elbet o zaman olmasa da daha sonra bu işi yapacaktı. Aslında 1950'den sonra soğukkanlı bir yaklaşım ve yeni siyasal iktidarın çıkarları, toplumun çıkarları, Halkevlerinin kapatılmasını değil; demokrasiye kazandırılmasını ge-

rektirirdi. Halkevleri, çok partili hayata yeni başlayan Türkiye'de sivil toplumun, demokratikleşmenin, yerel katılımın odakları olabilirdi. Kapatılmaları yine yalnızca zarar hanesine yazılmıştır. Nitekim, okul dışı yaygın eğitimin ve her yaş ve cinste insanın etkin olabildiği, toplumsal olaylara katılabildiği bu kuruluşların yok edilmesiyle doğan boşluk, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı **Halk Eğitim Merkezleri**'*nin* kurulmasıyla doldurulmaya çalışıldı. Ne yazık ki sonuç hiçbir suretle alınamadı.

Müzik Hayatında Gelişmeler

Cumhuriyetin 100. yılından itibaren artık müzik, güzel sanatlar ve sahne sanatlarıyla ilgili atılımlara da sıra gelmişti. Bir çeşit kültür alt yapısı oluşturulmuştu.

En köklü, en değişik önlemler müzik sanatında oldu. Mustafa Kemal ve İsmet İnönü müzik konusuyla doğrudan ilgilenmiş ve ağırlık koymuşlardır. Elbet topluma benimsetilmek istenen çok sesli Batı müziği, Meclisin yaptığı bir kanunla uygulamaya sokulamazdı. Çok sesli müzik, halkın asırlardan beri gelen alışkanlıklarına ters bir zevkin ürünüydü. Bu iki insanın, müzik sanatı için gösterdikleri iradeyi ve yaptıkları işleri düşünmek bugün belki kolaydır. Ama on yıllık Cumhuriyetin siyasal, ekonomik sorunları, dünyadaki **iktisadi buhranın** rüzgârları altında ülkedeki sanat ve özellikle müzik zevkini değiştirmeye kalkışmanın özel bir anlamı olmalıdır: **Uygarlık değiştirmeye kararlı olmak..** Çok sesli müzik anlayışının yerleşmesi için birinci şart buna inanmaksa, ikinci şart «okullaşmak»tır. Yönetim de bunu yapmıştır. Cumhuriyet yönetimi, çok sesli Batı müziği sanatçılarını ve Konservatuvarı daima baştacı etmiştir.

Konservatuvarın kurulmasından önce Türkiye'nin profesyonel anlamda Batı müziği sanatçıları orkestra üyeleriyle Avrupa'da yetişmiş birkaç gençten meydana geliyordu. Bu gençlerin beşi, Batı tarzında beste yapan ilk bestecilerdir: Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin, Necil Kâzım Akses, Ahmet Adnan Saygun ve Cemal Reşit Rey. Bu sanatçıları Cumhuriyet yönetimi tam anlamıyla ve diğer sanat dallarında görülmedik biçimde bağrına basmıştır. Çağdaş Türk Sanat Müziğinin ilk repertuvarını da bu bestecilerin eserleri meydana getirir.

Bu tarz bir musikinin toplum içinde müşterisi olmaması bir yana, yerli eser üretecek ve çok sesli musikiyi seslendirecek icracı sanatçılar da son derece sayılıydı. Yukarda anılan bestecilerle aynı dönemde yurt dışında müzik öğrenimi gören bir o kadar isim daha, yıllarca musiki hayatının, eğitimiyle, icrasıyla, bestesiyle yönlendi-

ıcileri oldular. Bütün türleriyle tek sesli müzik karşısında Mustafa Kemal ve İsmet İnönü tavırlarını koymuşlardır: Geleceğin Türk Müziği Batı tarz ve tekniğindeki müzik olacaktır. İsmet İnönü yıllarca Ankara'daki orkestra konserlerinin, konservatuvar konserlerinin sadık bir izleyicisi olmuştur; bu tavrını muhalefet yıllarında da aynen sürdürmüştür.

Çok sesli müziğin Türkiye'deki gelişmesi coşkulu olmuş fakat yaygınlaşması istenildiği gibi olmamıştır. Temel ve orta öğrenimdeki müzik eğitimi de çok sesli Batı müziği usullerine dayandırılmıştır. Ancak mutlak bir sonuç alınamamıştır.

Toplumların müzik kullanımı ve ihtiyacı, çok çeşitli müzik türlerinden oluşmaktadır. İnsan hayatının, günlük yaşamın çok çeşitli anlarında değişik türlerde müzik «tüketimi» yapılır. Eğlence, dans, eğitim, bando ve çeşitli törenler için dinlenen ve kullanılan müzik türleri, bir anlamda genel musiki zevkinin ürünleridir. Yani özellikle alt ve orta kültür tabakalarının ve hatta üst kültür gruplarının günlük yaşamında da yer tutan müzikler genellikle hafif müzik türleridir. Cumhuriyet Türkiye'sinde, çok sesli musikinin ve elbet üst kültürün kapsamı içindeki senfonik eserlerin, oda müziği yapıtlarının ve benzerlerinin benimsenmesi ve yaygınlaşması için uzun yıllar ve emeklerle birlikte herhalde hafif müzik türlerinin niteliği de rol oynamış olmalıdır.

Türk insanı yıllar boyu iki ayrı dünya arasında bocalamış durmuştur. Çok sesli müzik sanatının ve zevkinin kaynak kurumu olan Konservatuvar ile, genel eğitime öğretmen yetiştiren Gazi Eğitim Enstitüsü Türkiye ölçeğinde müzik ihtiyacını karşılıyamamışlardır. Türkiye, kırsal kesimde yakın zamanlara kadar geleneksel halk müziği ağırlıklı; şehirlerde halk ve geleneksel sanat müziğiyle çok sesli musikiyi de birlikte yaşamıştır. Her toplumun, kendi duyarlığını yansıtan, kulak alışkanlıklarına cevap veren müzikleri dinlemeye eğilimli olması doğaldır. Yine her toplumun tükettiği müziğin çoğunluğunun da; kendi sanatçılarının ürettiği eserler olması da doğaldır. İnsanların yalnızca ithal malı müzikle yetinemedikleri bilinmektedir. Bu bakımdan Cumhuriyet Türkiyesi'nin müzik hayatı birden çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Sorun yalnızca **çok seslilik-tek seslilik** değildir. Bu elbet işin temelidir, ama yine de sorunun bir kısmıdır.

Konservatuvar, Batı musikisi icracı sanatçıları yetiştirmiştir; operacılar yetiştirmiştir. Bu elemanların hemen hepsi, orkestra veya opera sanatçısı olmak için eğitilmişlerdir. Konservatuvarın yetiştirdiği besteci sayısı ise yetersizdir. Yakın tarihe kadar bestecilik bölümünden mezun olanların sayısı 35 dolayındadır. Yani elli yıla yak-

laşan bir sürede, 55 milyonluk toplum için müzik üretecek profesyonel yaratıcı sanatçı bundan ibarettir. Kaldı ki bu besteciler de, çalgıcılar gibi senfoni, süit, opera, sanat ve benzeri yalnızca üst kültüre seslenen eserler yaratmak amacıyla formasyon görmüşlerdir.

İkinci sorun: Çok Sesli Batı Musikisi nihayet bir anlayış ve tekniktir. Kendine göre beste ve icra kuralları vardır. Ama iş bununla bitmeyecektir. Çünkü sanat eseri bir duyarlığın ifadesidir ve müşterisi de aynı zamanda o duyarlığın müşterisidir. Bu konuda P. Hindemith'in görüşlerini daha önce aktarmıştık. Benzer doğrultudaki B. Bartok'un görüşlerini de buraya aktarmakla yetineceğiz. «... **Türk milli karakterini taşıyan musikiyi yaratmanın esas şartının köylerinizdeki musikinin mümkün olduğu kadar esaslı öğrenilmesine bağlı olacağını belirtmek fazladır. Tabii milli musikiyi ilerletmenin ikinci şartı yaratıcı kompozitörlerin gelmesine bağlıdır. Bu ikinci şart yakın bir gelecekte tahakkuk etmese bile, zararı yok. İlk şartın, yani halk musikisini derhal toplamayı başarmanın daha mühim olduğu kanaatindeyim. Toplanan ve kurtarılan malzeme uzun seneler bekledikten sonra da olsa selahiyetli sanatkâr ona dayanarak Türk millî musikisini yaratabilecektir. Türk halk musikisinin bir an önce toplanmasının müşterek menfaatimiz olduğu evvelki sözlerimden tezahür eder. Macar musiki folkloru ile uğraşanlar namına Türk kardeşlerimden rica ediyorum: Tetkik işini yurdunuzda başarmak için esaslı surette toplayınız ve toplanan eserleri bastırmak hususunda elden geleni yapınız»**.

Üçüncü sorun: Konservatuvarda Doğu müziği ve geleneksel Türk müzik türlerinin hiçbir araştırma ve incelemesi, sistemli-sürekli biçimde yapılmamış; bu konuyla ilgili disiplin/disiplinler oluşturulmamış; Türk müziğiyle ilgili çalışmalar profesyonel olmayan hevesliler veya «alaylı»lara kalmıştır. İş 1970'lerde, **«Türk Musikisi Konservatuvarı»** kurulması iddiasına kadar vardırılmıştır. Böylece, tıpkı «Milli Coğrafya» gibi görülmemiş buluşlara, müzik konusu da eklenmiştir. Elbet bunda, Konservatuvar profesyonellerinin katı davranışlarının da rolü olmuştur. Başından beri çok sesli müzik yaşamının gelişmesi için de bir kaynak olabilecek eski geleneksel müzik öğretisinin bu kuruma sokulmayaşının tepkisi, ilk fırsatta ayrı bir Konservatuvar kurulmasını kotarmak olmuştur. Şimdi ne olacaktır; bu konservatuvarda neyin eğitimi, hangi profesyonellerce yapılmaktadır? Öğretim hangi bilimsel metotlarla yürütülmektedir? Öğretim malzemesi nedir? Bu mantıkla Cumhuriyet Türkiyesi'nin bir de «Türk Güzel Sanatlar Akademisi» kurması mı gerekir? Çünkü, minyatür, tezhip, cilt, hakkâklık, hattatlık ve daha nice eski sanat türleri vardır. Aynı iddia ile bir Akademi kurulması da düşünülebilir. Ney-

se ki bu konuda söylenecek sözler vardır. Çünkü Güzel Sanatlar Akademisinde eski süsleme sanatları, Türk Sanatı Tarihi araştırma ve öğretimi yapılmaktadır. Bunlar, çağdaş bir kurumda, olmaları gereken çerçeve içinde yürütülmektedir. Üniversitelerde de Türk Sanatı bölümleri bulunur. Bu nedenle, geleneksel Türk Müziği yandaşlarının belli ölçüde haklılıkları da vardır. Zamanında alınamayan önlemler, şimdilik garip bir oluşumla noktalanmıştır: Artık iki Tür Konservatuvarımız vardır. Biri Türk Musikisi'ne ait olduğuna göre, öbürünün ismi acaba ne olmalıdır?

Dördüncüsü ise, doğrudan kitlelerin yaşadığı musiki hayatıdır ve herhalde içler acısıdır. Kalite, gene zamanla birlikte geleneksel müzik türleri açısından büyük kayba uğramıştır. Hızla değişen toplumsal yapı, bildiğimiz köyleşen kentler veya şehirleşen kasabalarda yeni sosyal tabakalar, doğal olarak değişmelerine paralel ihtiyaçlara sürüklenmişlerdir. Hayat, yüzyılın ilk yarısındaki gibi kapalı değildir; iletişim teknikleri gelişmiştir. Kırsal kesimde ancak belli vesilelerle icra edilen ve dinlenebilen musikiler, radyodan sonra da niteliklerini koruyabilmişlerdir. Ama sinema, plâk, kaset ve TV nitelikçe hızlı bir musiki değişmesini de getirmiştir. Yeni hayatın yeni duyarlıkların ihtiyacı olan müzik, toplumun kalabalık kesimlerini oluşturan bu geçiş dönemi tabakalarına elbet «Arabesk» formuyla çıkagelmiştir. Artık geleneksel müziğiyle de yetinemeyen toplumun iç dünyasında doğan boşluk, profesyonel nitelikli müzikçilerle doldurulamamıştır. Nicelik ve hazırlık bakımından yeterli müzikçilere sahip olunamadığı için, boşluğu **piyasa** doldurmuştur. Şimdi, **Geleneksel Türk Müziği** yandaşlarınca da tepkiyle karşılanan piyasa müzikleri ve bunun bir türü olan arabesk bu sosyal gelişmenin ürünüdür. Ama bu manzaranın, zamanında alınmayan önlemlerin, dar bir görüş açısının ve seçkinci yaklaşımların bedeli olduğu da meydandadır.

Müzikle ilgili ve çaresini de içinde taşıyan bir başka sorun, çağdaş müzik eğitimi görmüş yaratıcı ve icracı sanatçı sayısını çoğaltmak, ama her düzeyde çoğaltmaktır. Bunun için yalnız üst düzeyde bir konservatuvar eğitimi yetmez. Konservatuvarların ve müzik okullarının sayısını arttırmak başlıca çözüm yoludur. Müzik alanında Türkiye'nin yeni ve kapsamlı bir projeye gereksinmesi vardır.

Cumhuriyette Tiyatro ve Sanatçının İşlevi Üzerine Bir Değinme

Konservatuvarın müzik bölümü için değil ama, tiyatro bölümü için bazı karşı düşünceler öne sürülmüştür. Türk sahnesinin kuru-

luşunun tamamıyla Batılı bir dramatik eğitim programına ve yabancı sanatçılar eline bırakılmasına karşı devrin önemli yazarlarından Reşat Nuri'nin sözlerine bakalım: Yazar, bütün yönleriyle ele alınacak ve özenli bir seçimle ayrılacak gençlerle bir tiyatro okulunun ve kuruluşunun meydana getirilebileceğini, bu öğrencilerin gerçek bir edebiyat, dil ve tiyatro eğitiminden geçirilmelerini ve bunun bazı Avrupa ülkelerindeki uygulamalarını anlatarak, bir arada yetişmiş bir öğrenci kitlesiyle bir tiyatro tarzının oluşturulabileceğini söylüyor ve buna örnek olarak da Rus tiyatro okullarını gösteriyor. Ama Reşat Nuri'nin asıl önemli görüşü, «yabancı bir rejisör ya da tiyatro adamının, böyle bir kuruluş için yarayışlı olmayacağını» belirtmesidir. Çünkü yabancı tiyatro adamı, «Bir kere dilimizi bilmez. Her fikrin kelimesi ile telâffuzu, entonasyonu arasındaki kıymet ve zevk rabıtalarını anlayamaz. Nihayet Türk milleti yaşarken muhtelif duygularını, muhtelif sesler, entonasyonlar, jest ve mimiklerle ifade eder. Tiyatro sanatının ilerlemesi demek bu mimikler jestler ve entonasyonların artist tarafından yakalanarak sanatlaştırılması; tiyatrolaştırılması demektir. Bunlar, başka memleketlerde adeta tedvin edilmiştir (derlenmiştir). Rejisörün bilgisinin büyük kısmını bunlar meydana getirir. Bu kaidelere göredir ki, rejisör artiste filân fikri, filân şekilde ifade etmesini tavsiye eder..» Reşat Nuri'nin buradaki düşünceleri ilgi çekicidir ve zamanın resmî anlayışına uymaz. Nitekim bu rapor üzerinde durulmuyor ve Reşat Nuri Konservatuvar'ın kuruluşunda pek görülmüyor.

Tiyatro, müziğe göre yine daha şanslı bir sanattır. Dil bakımından olsun, sahne alışkanlığı yönünden olsun bazı deneyimlere sahipti. Ne olursa olsun konservatuvar, tiyatro ve opera kültürünü yeni bir yörüngeye oturtmakla baş rolü oynamıştır. İlk profesyonel oyuncu kadroları bu kurumdan yetişmiştir. Tıpkı bestecilikte olduğu gibi, tiyatro yönetmenliği için de uzun yıllar eleman yetiştirilememiştir. Dram sanatı uzun süre devletten destek alan iki topluluğun faaliyetiyle yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ne yetiştirilen icracı sanatçı sayısı, ne sahne ve bütçe olanakları çağdaş tiyatronun belli bir çevrenin dışında seyirci edinmesini sağlayamamıştır. Özel tiyatroların, düşünce ve sanat hayatına katkıları ise **politik tiyatroyu** getirmiş olmasıdır. Gerçekten ödenekli tiyatroların bunu yapması beklenemezdi. Ne var ki, büyük yatırımlar isteyen ve çok sayıda insanın işbirliğini gerektiren, bir sanat dalı olduğu kadar işletmecilik işi de olan sahne sanatlarında, özel tiyatrolar sürekli bir varlık gösterememektedir. Bununla birlikte yarım yüzyıllık bir sürede, gerek sahneleme gerek dram yazarlığı açısından cumhuriyet tiyatrosu oldukça geniş bir repertuvara sahip olmuştur.

Edebiyatta, tiyatro yazarlığında, güzel sanatlarda olsun, Türk sanatı ve sanatçısı kendini daima sosyal konuların, siyasal sorunların içinde ve hattâ emrinde hissetmiş; kendini bir misyon sahibi saymıştır. Bu duygu Cumhuriyet aydınına ve sanatçısına, Tanzimat'dan, Namık Kemal'den, Meşrutiyetlerden miras kalmıştır. Sanatçılar mümkün olan her fırsatta misyon adamı olma özelliklerini göstermeye çalışmışlardır. Genellikle resmi politikaların irdelendiği bu yazı çerçevesinde, bu genel eğilimi belirtmekle sanatçılar açısından Cumhuriyet kültür hayatının bir özelliğini daha hatırlamış oluruz. Ülkeye ve topluma karşı görev duygusu gerçekten Cumhuriyet sanatının ve sanatçısının göze çarpan bir niteliğidir. Zaman zaman sanatın bağımsız diline; meslek kurallarına karşı bile öncelik kazanmıştır. İmparatorluk devrinde de özgürlük, yenileşme, eşitlik, adalet istek ve düşünceleri yani sosyal değişme programları daha çok şair ve yazarlar tarafından toplum kesimlerine mal edildiler. Siyasal savaşımların sözcüleri ve öncüleri edebiyatçılar ve gazeteciler oldu. Bilim adamları, siyasetçiler arkadan geldi. Cumhuriyette de büyük ölçüde aynı manzarayı izleriz. Yakın zamanlara geldikçe artık sanatın gitgide daha çok kendi meslekî sorunlarına döndüğünü, dil, üslûp, estetik kaygılarının ön plâna çıktığını görürüz.

Cumhuriyet Türkiyesinin Gerçekleştiremediği Bazı Kurumlar

Kemalist devrim içinde yer alan projelerin bir kısmı II. Meşrutiyetten beri aydınların özlemleri arasındaydı. İmparatorluğun karmaşık yapısından Türkiye yurttaşlığına dayalı milli topluma geçilirken, kimlik sorunu, kültür politikaları gündemin sıcak maddelerini oluşturdu. Batının modern milletlerinde bulunan kurumlara sahip olmak doğal bir duyguydu. Yeni sanat biçimleri, bilimsel disiplinler, üniversite, müze, arşiv, halk kültürü, araştırma, istatistik, yazım gibi kavramlar Ziya Gökalp'den önce ve sonra kültür politikalarının temel davaları oldu.

Cumhuriyet rejimi birçok ulusal kültür kuruluşunu meydana getirdi. Önemli temeller attı. Bazıları da eksik kaldı. II. Meşrutiyet yıllarından beri düşünülen Milli Kütüphane ancak 1950'lere doğru kurulabildi. Çağın milli kütüphane kavramına uygun çalışmasa da işletmesinin bir gün düzene gireceği varsayılabilir.

Halk Bilimi ve Halk Kültürü

Gökalp'in özlemlerinden biri de «Etnografya Müzesi» yani bir çeşit Milli Müzeydi. O dönemin ihtiyacına bir cevaptı. Ankara'daki

Etnografya Müzesi de bu özlemin karşılığıdır. Ancak 1927'de kurulan bu müze nihayet sınırlı bir halk kültürü koleksiyonunun sergilenmesinden ibarettir. Aslında Gökalp'in kastettiği müze, halkbilimi araştırmaları ile birlikte gelişecek, bilimsel araştırmalara dayalı, ulusal kültürü bütünüyle yansıtacak bir kurumdu. Gerçekten de Cumhuriyet döneminin eksikliklerinden biri, halk kültürünün bilimsel bir araştırma ve derlemesinin sistematik biçimde yapılamamış olmasıdır. Müzelerdeki koleksiyonlar, genellikle yüzeysel, anısal, turistik, parçacı bir anlayışın ürünüdür. «Milliyetçilik» davasının dilden düşürülmediği Türkiye'de geleneksel kültürün her dalıyla ilgilenecek bir kurumun oluşturulamaması ve ciddi bir halk kültürü müzesinin kurulamaması manidardır. Bu alandaki ciddi- bilimsel eksiklik, «folklor» ticareti ve sömürüsünün de teşvikçisi olmuştur. Öte yandan, nüfus ve sosyal ekonomik yapıdaki başdöndürücü gelişmeler özgün, otantik kültürün tespit ve derleme çalışmalarını da bugün bir anlamda imkânsız kılmıştır. Çünkü bu tip çalışmalar zamanında yapılmak gerekir. Maddi kültürün olduğu gibi, manevî kültürün birçok unsurları da kaybolabilir; kaynaklar azalabilir, ortadan kalkabilir. Türkiye bu «kültür erozyonu» sürecini yaşamış ve yaşamaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan bu yana siyasal iktidarlar halkın gelenek ve göreneklerini, müziğini, edebiyatını, oyunlarını, süsleme ve el sanatlarını kısaca maddi ve manevi tüm yaratılarını bilimsel yöntemlerle derleyecek, araştıracak ve tüm bu ürünlerin toplumun diğer katmanlarına da aktaracak merkezi bir kurum oluşturmak gerektiğini savunmuşlardır. Özellikle Üçüncü ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planlarında bu planların stratejisinde ve Yıllık Programlarında bu soruna gerekçeleri ve önlemleriyle birlikte yer verilmiş bulunmaktadır. Ayrıca, son yıllarda halk kültürü verileri ve halkbilimsel bulguları bilim adamlarına, sanatçılara ve araştırmacılara sunacak, onlara kaynaklık edecek özerk bir kurumun gerekliliği, ilgili kamuoyunda da vurgulanmıştır.

Çağdaş Ulusal Müze

İkinci bir önemli eksik, tarihsel ve çağdaş kültür sanat ürünlerini sergileyen bir «ulusal müzenin» veya galerinin olmayışıdır. Türk müzeciliği hiç değilse Ankara ve İstanbul gibi birkaç büyük merkezde, Türkiye'nin geçmiş ve çağdaş kültür-sanat potansiyelini bütünüyle gösterecek bir kuruluşu bugüne kadar çoktan meydana getirmeliydi. Bu olmamıştır. Türkiye müzeleri statik, içine kapalı hattâ sanat yaşamından uzak bir anlayışla işlemektedir. Büyük merkezle-

rin dışındaki müzeler genellikle yöreden bulunmuş eski uygarlık eserleri ile halk kültürüne ilişkin bazı ürünlerin sergilendiği «yerel» müzelerdir. Değerli de olsa sınırlı bir dünyayı yansıtan koleksiyonlardır. Ankara, İstanbul, İzmir, Konya ve Antalya gibi bazı merkezlerde bu koleksiyonlar eser yönünden zenginleşmiş, çeşitlenmiştir. Bazen daha geniş bir tarihsel süreyi kapsar. Ancak kültür ve sanatın gelişimini, kronolojiyi mukayeseli bir biçimde izleme imkânı veren, hem tarih bilincini, hem sanatsal gelişimi ve üslûp sorunlarını gösterebilecek koleksiyon ve düzenlemeye sahip müze bulunmamaktadır. Sözgelimi Ortodoks Bizans sanatının birçok eserleri gereksiz kaygılarla müzelerde yer alamadığı gibi, bir yüzyıldır üretilen resim, heykel, seramik, grafik, fotoğraf gibi sanatlar da Türk müzeciliğinin ilgi alanına girememişlerdir. Müzeciliğin yüzü tamamen geçmişe dönüktür; sanki koleksiyonlardaki eserler sanat eseri değil, yalnızca tarihsel anılardır. Müzeciliğin okul çağındaki gençleri, halkı çekemediği gibi aydınlar ve sanatçılarla da pek iletişimi yoktur, eğitim fonksiyonunu yerine getirememektedir. Bu konu Uluslararası Müzeler Konseyi uzmanları tarafından da eleştiri konusu edilmiş ve Türkiye Müzelerinin «Türklere kapalı» olduğu, eğitim hizmetini yerine getirmediği belirtilmiştir. Oysa çağımızda müzeler koruma ve sergileme görevlerinin yanı sıra, halkın her çeşit eğitimini ve bu arada elbet güzel sanatlar alanındaki eğitimi de sağlamakla yükümlü kuruluşlardır. Bir yabancı müzecinin deyişiyle «... müzeler sadece zamanla yahut insanların ilerlemesinden dolayı ortadan kalkmak tehlikesi karşısında bulunan şeyleri muhafaza etmeye yarayan bir barınak olmaktan çıkmış: bunların evrenlerinin fevkalade büyük imkânlarını aynı zamanda pek uzun tarihini insanlara öğretecek dinamik birer kurum» olmalıdırlar. Bir başka deyişle «... müzelerin sergiler yardımıyla düşünce gelişimini teşvik etmesi gerektiği» kabul edilmektedir.

Bugünkü Türkiye şartlarında artık Ankara ve İstanbul'da işlevi ve içeriğinin yanısıra yapısı ile de yepyeni boyutlar getirecek birer kuruluş gerçekleştirilmelidir. Bunun adı, Ulusal Müze mi, Devlet Müzesi mi, Milli Galeri mi ya da başka bir şey mi olur, önemli değildir.

1978 yılında, bu tür bir kuruluş için çalışmalar yapılmış, Ankara'da Hipodrom alanı Ankara Belediyesinin benimsemesi ile kültür sitesine ayrılmış, o zamanki Kültür Bakanlığı ile Ankara Belediyesi kuruluş işlemlerini başlatmış; ön projeler hazırlanmış, olabilirliği artırmak için Hükümetçe konu Atatürk'ün 100. doğum yılıyla bağdaştırılmıştı. Daha sonra 1980 askerî rejiminde olay biçimci bir Atatürkçülüğe dönüştürülmüş, içeriği boşaltılmış ve sıradan bir kül-

tür merkezi inşaatı gerçekleştirilmiş, önemli bir fırsat kaçırılmıştır. Düşünülen kuruluşun çerçevesi o zaman şu şekilde özetlenmişti:

- Anadolu uygarlıkları ve Türk insanının tarihsel gelişim çizgisi içinde yarattığı bütün seçkin ürünlerin somut biçimde görülebileceği;
- İnsanın dün ve bugün yarattığı ürünleri sistemli biçimde toplayacak, sınıflandıracak, sergileyecek;
- Kuşaklar arasındaki bağlantı, görgü ve bilgi iletişimine yardımcı olacak;
- İnsanın sosyal ve kültürel oluşumuna, biçimlenmesine katkıda bulunacak;
- Toplumun bütün yaratıcı ve düşünsel birikimini her alanda yansıtacak;
- İnsanların dış dünyadaki yaratıcı-düşünsel etkinliklerinden ve ürünlerden dengeli ve bilinçli olarak yararlanmasını sağlayacak;
- Yazar, sanatçı ve araştırmacılara kaynaklanabilecekleri ürünleri düzenli biçimde verebilecek;
- Her çağdaki insanın örgün ve yaygın eğitimine katkıda bulunacak;
- Her türlü kültür-sanat gösterileri ve sosyal etkinliklerin gerçekleşmesine olanak hazırlayacak;
- Parkları, dinlenme yerleri, kahvehane ve lokantaları hattâ alış-veriş yerleri ile halkın yararlanabileceği;
- Her türlü el sanatları ürünlerini sergileyecek ve pazarlayacak;

canlı, yaşayan bir kültür sitesi kurulmalıdır.

Burada, sözgelimi oyuncaktan, mutfak araç ve gereçlerine; karasabandan, düvene, kağnıya; eski bir çalgıdan, çağdaş bir musiki eserinin teyp bandına; bir taş baskısından, çağdaş bir tabloya; bir tiyatro dekorunun eskizinden, bir reji defterine; arkeolojik bir parçadan, yazılı bir belgeye, giderek bir Brueghel'den bir Çin estampına ya da bir Chagall'a; bir Afrika fetişinden, Calder'in bir mobiline Giacometti'nin bir heykeline kadar her türlü ürünün toplanabileceği bir merkez olarak düşünülmelidir.

Ancak, hizmet yukarıdaki amaçlarda da özetlendiği üzere, **yaşayan ve oluşan** etkinlikleri de aynı ağırlıkla kapsayacak biçimde organize edilecek, sahne sanatları, halk oyunları, sinema, sergi, konser, toplantı ve konferans vs.nin gerçekleşmesine olanak hazırlayan canlı bir organizma meydana getirilecektir. Ayrıca bu kuruma bağlı olarak Atatürk Orman Çiftliği'nde kırsal alan kültürünü tipik ve yaygın örnekleriyle sergileyecek bir «açık hava müzesi» de kurulacaktır. Kurumun misafirhaneleri bulunacak, böylece Ankara dışın-

dan gelecek öğrencilere de, görme, inceleme ve uygulama yoluyla insanlığa mal olmuş değerleri somut olarak yaşama olanakları sağlanacaktır. Bu kuruluş, kültür ve sanat ürünlerinin sistemli biçimde toplandığı, uygulama, araştırma, eğitim, sosyal-kültürel etkinlikler ve sergileme işlevlerini yerine getirecek dünyaya açık canlı bir kültür-sanat sitesi olacaktır.

Aynı yaklaşımla, tarihsel ve çağdaş bir kültür metropolü olan İstanbul'a da içeriği ve biçimiyle görkemli benzer bir kültür sitesi kazandırılmalıdır. Bu çerçevedeki kurumlar Anadolu uygarlıklarının sürekliliğini, insanın yaratıcılık serüvenini, geçmişle geleceği bütünleştiren ve tarihsel mirasa sahip çıkan bir anlayışın yansıması olarak Cumhuriyetin ve Atatürk'ün kültür felsefesini de simgeleyecektir. Anlamlı olan budur; yoksa kuruluşun adının «Atatürk Kültür Merkezi» olması değildir.

Devlet Arşiv Kurumu ve Enstitüsü

Türkiye Cumhuriyeti'nin bugüne kadar ciddi boyutlarıyla gerçekleştiremediği üçüncü bir temel kurum ise **Devlet Arşivi ve Enstitüsü**'dür. Arşiv, bir ulusun tarihsel gelişim sürecinde ve günümüzdeki siyasal, ekonomik toplumsal ve kültürel ilişkiler düzenini yazı, görüntü, ses gibi belgelerle yansıtan «ulusal belleği»dir. Bu belleği oluşturan her türlü belgeyi düzenli, sistemli biçimde toplamak, sınıflandırmak, korumak, yararlanılır ve kullanılır kılmak üzere «Devlet Arşiv Kurumu» kurulmalıdır.

Her türlü bilimsel araştırmanın sağlıklı olabilmesi, bunların ülke gerçeklerine dayanması ve tarihsel gelişim çizgisinin bilinmesiyle mümkündür. Bu da, bölgelerden kaynaklanan, ülkenin nereden nereye, nasıl geldiğini açıklayan çalışmaları gerektirir. Bu çalışmaların temeli ise, resmi ve özel arşivlerdir. Arşivlerden kolaylıkla ve sağlıklı biçimde yararlanabilmek, ancak arşivleri oluşturan belgelerin, sistemli olarak sınıflandırılıp düzenlenmesine bağlıdır. Türkiye arşivlerinin dağınıklığı, düzensizliği, çoğu kez yararlanılmazlığı, bu konuya bütünüyle sahip çıkacak bir kuruluşun yokluğu ise, yıllardır ifade edilen ve bilinen bir gerçektir. Durumundan yakınılan, sık sık satıldığı ya da atıldığı, yakıldığı günlük basından izlenen eski arşiv belgeleri bir yana, Cumhuriyet dönemi belgeleri bile düzene sokulamamıştır. Arşivler, devlet hizmetlerinin yürütülmesinde, iç ve dış sosyal ve ekonomi politikalarının oluşturulmasında vazgeçilmez kaynaklar oldukları gibi, 'devletin sürekliliği' ilkesinin de dayanağıdırlar. Bu nedenle; devlet arşivini düzenli biçimde oluşturmak; Gün geçtikçe sayısı azalan eski yazı uzmanlarını da düşünerek,

yeni elemanlar ve arşiv uzmanları yetiştirmek; Bölge arşivlerini oluşturmak; Özel arşivleri çeşitli yollarla kuruma kazandırmak, bu konuyu belli esaslara bağlamak; Şer'iye sicillerini, mülga nezaret arşivlerini toparlama; Araştırmacılara gereken kolaylıkları ve kaynakları sağlamak; Cumhuriyet dönemi arşivlerini düzene sokmak, bu konuda gerekli ilkeleri saptamak ve kuruluşlar arası işbirliğini sağlamak; Devlet hizmetlerinde gerekli belgeleri kullanılır-yararlanılır biçimde sınıflandırmak, hazır bulundurmak, gibi amaçlarla «Devlet Arşiv Kurumu» (ve buna bağlı bir enstitü» kurulmalıdır.

Tarihsel ve Doğal Çevre Erozyonu

Tarihsel Doğal Çevre ile ilgili bilinç, Cumhuriyet Türkiyesinde ilerleyen yıllarla birlikte yükselir, derinlik kazanır. 1951 yılında çıkartılan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Kanunu, Kültür hayatının yüz akı olan bir belgedir. Daha sonra gelen 1973 yılındaki **Eski Eserler Kanunu** da, bu süreci tamamlar. Aynı dönemde İstanbul ve Ankara'daki teknik üniversitelerde konuyla ilgili bilimsel çalışmalar yoğunlaşır ve teknik elemanlar yetişir. Maddî kültür mirasının ve doğal çevrenin fizikî plânlama boyutu anlaşılır. Türk düşüncesine ve kültürüne «bütünsel korumacılık», «restorasyon», «tarihi ve doğal sit alanları», vb. kavramlar kazandırılır. İmar planlarında «koruma» ile ilgili önlemler, Anıtlar Yüksek Kurulu'nun oluşumundan sonra yer almaya başlamıştır. İşin çerçevesinin genişliği; tarihsel-kültürel boyutunun yanında, sosyal, hukukî ve ekonomik yönlerinin önemi iyice belirlendi. Kısacası, anıtlar ve tarihî kültür mirası konusu, çağdaş bir kavrayışa ulaştı. Bu düşünsel ve yasal gelişmeye ve bilgi birikimine oranla, uygulamada aynı başarılı gelişmeleri göremeyiz. Hızlı sosyal değişme, kentleşme, kitlelerde ve yerel yönetimlerdeki bilinç ve bilgi eksikliği, ekonomik zorluklar ve örgütlenmedeki zayıflık, maddî kültür mirasının son çeyrek yüzyılda büyük ölçüde tahribine yol açmıştır.

Anıtlar Yüksek Kurulu, esas itibariyle bir karar organıydı. İlkeler koymuştur, kavramları mevzuata sokmuştur, imar plânlarıyla ilgili kararlar almıştır, bilimsel esasları getirmiştir. Ancak yalnızca kurulun düşünsel ve kuramsal çalışmalarıyla sonuç alınması olanaksızdı. Bu konuda örgütlenme ve görev büyük ağırlıkla **Milli Eğitim Bakanlığına** ve kısmen de İslâmi eserler dolayısıyla **Vakıflar Genel Müdürlüğüne** düşüyordu. Her iki kuruluşun birikimi, gelişmelere ve Anıtlar Kurulu'nun karar düzeyine yetişmekle sınırlıydı. Kaldı ki, konu yalnızca anıt-eski eserlerden ibaret olmayıp, şehircilik, imar işleriyle büyük ölçüde bağlantılıydı. Belediyelerin katılmadığı bir

tarihsel çevre ve koruma-değerlendirme politikası ve uygulamasının başarılı olması mümkün değildir. İkincisi, kamunun gerekli örgütlenmeyi gerçekleştirmesidir. 1980'den sonra, Anıtlar Yüksek Kurulu ve Eski Eserler Kanunu birleştirilmiş ve tek kanun haline getirilmiştir. Ancak, görevleri yapacak örgütlenmede gelişme ve düzenleme düşünülmemiştir.

Yeni düzenlemenin en yanlış yönü de, yukarda değindiğimiz gibi, bağımsız bir yapıya sahip olması bakımından övülmeye değer bir üst organ olan Anıtlar Kurulu'nun hükümet emrindeki tayinle gelen memurların heyeti haline dönüştürülmesidir. Bu, sağlıklı kararlar alınabilmesi yönünden tam bir gerilemedir. Tarihsel ve Doğal Çevre, 1982 yılından itibaren, Anayasal bir konu da olmuştur. Ancak gelişme tersinedir. İstanbul'dan başlayarak bütün Türkiye'de bir çevre erozyonunun hızla yaşandığı yadsınamaz bir gerçektir. Yeni yasal düzenlemelerde, görevleri yeniden tanımlamak, Anıtlar Yüksek Kurullarını özerk statüye kavuşturmak, eski eserlerle ve müzelerle ilgili merkezî idareyi yeniden düzenlemek, diğer kamu kuruluşlarının ve özellikle Belediyelerin işlevlerini-yükümlülüklerini arttırmak, işin ekonomik ve fizikî planlama boyutunu ön plâna çıkarmak yerinde olacaktır. Bunun için de konuyla ilgili resmi örgütlenmenin yatırımcı kuruluş olması, belki KİT statüsüne benzer bir kurumun oluşturulması uygun modeldir. Tarihsel çevre, anıtlar ve kültür mirası, bütün dünyada doğrudan devletin müdahalesine ve önlemlerine gereksinme olan bir kültür hizmetidir; konu tam bir kamu görevidir. Çünkü iş, topluma mal olmuş değerlerin, malvarlığının korunması ve kullanılmasıdır.

Özel Yöreler :

Günümüz Türkiyesinde, bu konunun bir uzantısı da yönetim biçimleriyle ilgilendirilmelidir. Çünkü tarihsel ve doğal özellik gösteren yerlerin bazıları, sosyal-ekonomik şartların gereği ayrıca özellik taşımaktadır. Sözgelimi, Büyükada, Side, Bodrum, Marmaris ve niceleri doğal-tarihsel özelliklerin yanısıra, hacimli bir turistik-ekonomik etkinliklerin toplandığı yerlerdir. Bunun gibi, büyük kentlerin belli mahalleleri veya kesitleri de bulunabilir. Belli sürede ve şartlarda sağlıklı bir gelişmeyi götürebilmek amacıyla bazı yerlerin **«özel yöre»** olarak tanınması ve ilan edilmesi; bir **«özel yöre rejimi»** kavramının getirilmesi, bunun için yasal düzenleme yapılması düşünülmelidir.

Buralarda, merkezî ve yerel yönetim ayrılığının belli dönemler için kaldırılması birinci ilke olmak durumundadır. Yasada tanımların ve görevlerin net biçimde yazımı, çağdaş bilimsel ölçütlerin esas

alınması, kurulacak özel yöre otoritelerine belli sürelerde tam yetki güvencesi sağlanması akla gelen temel prensiplerdir.

Yeniden Örgütlenme - Özerk Sanat Kurumu - Devlet Sanatçıları

Devletin, kültür ve sanat işleriyle ilgili merkezî örgütü yakın yıllara kadar **Milli Eğitim Bakanlığı** içindeydi. 1970'li yıllardan sonra, bazı görevler **«Kültür Bakanlığı»**na devredildi. Maddi ve manevî kültür mirası, kitaplık ve bazı yayın faaliyetleri, güzel sanatlar, sahne ve müzik sanatıyla ilgili bir örgüt yapısı, resmî kültür yönetimini oluşturur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında esası meydana getirilmiş olan örgütlenme, günümüzde anlamını büyük ölçüde yitirmiştir. Özellikle, sanat yaratıcılığını, üretimini canlandırmayı ve uygulamayı ilgilendiren çağdaş etkinliklerde, devletin müdahaleci rolüne artık ihtiyaç kalmamıştır. Çağdaş anlayışa göre tam bir serbestlik içinde yürümesi gereken ve asıl önemlisi bireysel yaratıcılıkla ilgili olan sanat eyleminin gerçekleşmesinde, devletin olsa olsa yalnızca özendirici ve destekleyici bir katkısı olmalıdır. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk döneminde ihtiyaç duyulan ama bugün varlığı bir yarar getirmeyen, işlevsiz kalmış örgütlenme tasfiye edilmeli, sanat yaratıcılığını bürokratik bir mekanizma ile denetlemek veya yönlendirmekten vazgeçilmelidir. Esasen, resmî örgütün sanat etkinlikleriyle görevli kesimi işlevsiz ve gereksiz hale gelmiştir; senede üç beş kitap yayımlayan, birkaç etkisiz sergi düzenleyen, usûl olmuş ama anlamı kalmamış bazı işlemleri yapan bir örgüt yerine yeniden bir yapılanma düşünülmelidir.

Devletin doğal görevleri arasında olan tarihsel çevre ve mirasla ilgili kuruluşlar dışında kalan bütçe ödeneklerinin bütün çağdaş sanat eylemlerini kapsayacak biçimde düzenlenecek **özerk bir «sanat kurumu»**na devredilmesi yerinde olacaktır. Esası, seçimle gelmiş meslek adamlarından, sanatçılardan, düşünürlerden oluşan bir genel kurul ve yönetim kuruluna dayalı «sanat kurumu» modeli, günümüzde demokratikleşmenin ve «kutsal» yaratıcılık kavramına saygının da bir gereği olmuştur.

Şöyle bir bakılınca, 1950'lere kadar, evrensel, hümanist, çağdaş sanatlara ve üst kültürü desteklemeye çalışan resmî yaklaşımların, son dönemde değişik yönelmeleri olduğu görülür. Daha çok folklor; daha çok orta kültür eğilimi, daha çok dinsel kültür bu değişikliğin simgesel ifadeleri sayılabilir. Ayrıca, Mustafa Kemal'in ve İsmet İnönü'nün ilk operaları besteletip sahnelettikleri; ilk orkestra kon-

serlerinin ve resitallerinin verildiği eski Ankara Halkevi sahnesinde devlet ileri gelenlerine «gazino» veya orta kültür konserlerinin sanat adına düzenlenmesi, resmî politikalardaki çizgi değişikliğinin somut örneklerindendir.

Devletin, sanat yaşamında yine son çeyrek yüzyıldaki garip uygulamalarından biri de «devlet sanatçılığı»dır. Yönetmeliğe göre Devlet ancak 657 sayılı personel yasasına göre çalışan bazı sanatçılara «devlet sanatçısı» ünvanını verebilir. Devlet sanatçısı olanlar yine personel rejimine göre birtakım avantajlardan yararlanırlar. Sonuç şu olur: resmî politikaya yani devletin sanat ve sanatçı anlayışına göre, yalnızca «devlet memuru» olan kimselere bu sıfat verilebilir. Bunlar da genellikle müzik ve sahne sanatçıları, hattâ çoğunluğu da yaratıcı değil, icracı sanatçılardır. Bu temelinden sakat bir anlayıştır. Devletin toplumun yaratıcı insanları arasında ayrım gözetmesidir. Değerlendirme baştan kısıtlanmış ve birçok sanatçı kendiliğinden değerlendirme dışı kalmıştır. Kamunun böyle bir anlamsız uygulamaya hakkı yoktur. Esasen, özgür serbest yaratıcılık ortamının sağlanmasından sorumlu olması ve sanat adına asıl işi bu olmak gereken devletin, bürokratik örgütünün bir an önce tasfiye edilmesi her bakımdan yararlı olacaktır. Resmî sanat topluluklarının özel kanunları zaten vardır. Yapılması gereken özerk kurumsal bir yapı oluşturmak, kamu olanaklarını bu kurum aracılığı ile dağıtmak olmalıdır. Avrupalılaşmaya giden Cumhuriyet Türkiyesi'nin ihtiyacı olan doğrultu sivil toplum, bireyin yücelmesi, özgür, kimlik sahibi-yaratıcı insandır. Özerk sanat kurumuna gidecek olan yolda Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kurulan SESAM, GESAM, İLESAM ve MESAM gibi sanatçı-yazar meslek birliklerini fırsat olarak değerlendirmenin yerinde olacağını da belirtmeliyiz. Türk sanatçılarının her türlü ayrıntı ve gerekçeyi bir yana bırakarak bu birliklere üye olmaları ve etkin bir örgütlenmenin gücüyle sanat hayatının yönetimine katılmaları olumlu sonuçlar doğurabilecektir.

Son Söz

Üst kültür ürünleri ve sanat eylemi her yerde sınırlı yandaşa ve izleyiciye seslenir. Bunun derecesi ve ölçeği elbet gelişmişlikle orantılıdır. Devletin görevi «gazino kültürünü» değil, üst kültürü desteklemek, özendirmek ve yaygınlaştırmaktır. Sanatçının görevi herhalde kendi işini en iyi yapmaktır. Son yıllar Türk sanatçısının bu doğrultuda bir anlayışa geçmekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İşin bir garip yanı da, yozlaşma eğilimlerinin, demokrasi, çoğulculuk, sivil toplum, değişme gibi kavramlar adına bazıların-

ca «meşrulaştırılmak» istenmesidir. Bu yaklaşımın belirli bir anlayış gösterisi dışında ciddi bir tarafı bulunamaz.

Cumhuriyetin tarihi, genelde, Anadolu Ulusal Kurtuluş Savaşı ile başlatılmış ve gerçekleştirilmiş olan Türk Devriminin tarihidir. Bu Devrim, bütün özellikleri ile uluslararası konumunda olduğu kadar iç politik-sosyal-kültürel yapısında da köklü dönüşümlere yönelik, kaynağını yenilikçi değişimlerden alan bir Renaissance (Yeniden Doğuş) eylemi, bir uyanış süreci olmuştur. Temelde yayılmacılığın her türüne karşı olan Türk Devriminin dışa karşı anti-emperyalist-ulusalcı, barışçı olan değişmez niteliği, evrensel değerler dizgesi olarak Batı uygarlığının çağdaş değer ve kurumları içinde gelişecek, köktenci yapısal düzenlemelere yönelerek kendi öz-yapısını kuracaktır.

Devrim, Cumhuriyet üzerinde yükselen politik kurgusunu, bu kurgusuna uygun sosyal-ekonomik-kültürel yapı değişiklikleri ve çağdaş yeni kurumlarla zenginleştirmek, sürekli kurumlaştırmak ve bunları kendine özgü değerler dizgesi aşamasına getirmek durumunda idi. Toplumun sosyal-politik-kültürel çağdaş uygarlığın gerektirdiği köklü dönüşümler Kemalist Türk Devrimi içinde gerçekleştirilecek, bu dönüşümler Devrimin ve Yeniden Doğuş atılımının itici gücü, temel kaynağı olacak, Devrim özellikle topluma uyanış ve ivme sağlayacak olan yeni kültürel temeller üzerinde destek ve savunucularını bulacak, yaratacaktı. Kemalist Türk Devrimi, kendi sosyal-politik-ekonomik yapısını kurarken bu yapıyı oluşturabilecek kültürel değer ve kurumları, bilim, sanat ve kültürün her alanında yeniliğe ve gelişime açık ilerici atılımlar olarak gerçekleştirmiş, devrimi köklendirici, toplumsallaştırıcı amaçlar içinde olmasını bilmiştir.

Kemalist Türk Devrimi, ancak çağdaş evrensel uygarlık temeli üzerinde kurulan ve kurulacak bilim-kültür-sanat değerleri ve kurumları ile öz-yapısını güçlendirebilir, toplumun tüm katmanlarına bu yeni devrimci değerler dizgesi içinde ulaşabilirdi. Bu yapıyı, Cumhuriyet ve toplum düzenini sürekli gelişim süreci içinde tutabilmek için de kesintisiz birbirinin bütünleyicisi olan devrim ve dönüşümler sürecinde tutmak, duraklamadan ilerlemek zorundaydı. Türk Devriminin, en azından, toplumda ortaya çıkabilecek tutucu eğilimlere, Cumhuriyet ve devrimlere karşıt isteklere gereken atılımcı yanıtları verebilmesi, bu beklentiler karşısında da üstünlük sağlayabilmesi, kendi sosyal-politik-kültürel değerlerini, kurumsal yapısını ileriye yönelik çağdaş evrensel amaçlar doğrultusunda güçlendirmesine, köklerini tüm toplum katmanlarında yaygınlaştırmasına bağlı kalacak, devrim, yine devrimci yeni atılımlarla korunabilecektir.

Atatürk Devrimlerinin temelinde bugünlere kadar karşılaşılan sorunlar ve en azından duraklamalar, Türk Devriminin biçimsel özellikler içinde kendisi de tutucu sayılabilecek, gelişimden yoksun bir korumacılık anlayışı ile kurumlaşmanın yavaşlatılmış, dahası bırakılmış olmasının doğal tarihsel sonucudur. Kemalist Türk Devrimi, başlangıçtaki amaç ve toplumsal istemlerin dışında, gittikçe aşınmalara, yıpranmalara uğramış, uğratılmıştır. Cumhuriyet toplumsal-politik ters gelişimler sonunda kendi kendisiyle, tarihsel yapısı içinde yetinmek durumunda bırakılmış, (yeniden doğuş) atılımının gereği olan kesintisiz dönüşümler ve bu dönüşümlerin düşünce-amaç çizgisini inançlı savunucu ve yaratıcılar olarak geniş yurttaş katmanlarında köklendirmek politik bilinci, istenci yerleştirilememiştir.

Bütün bunlardan sonra, devletin bu konularda zamanla değişen rolüne karşın, Cumhuriyet Türkiyesinin yaratıcılık alanında önemli mesafeler aldığını söylemeliyiz. Kötümserliğe kapılmadan hatırlarsak 20. yüzyıl Türkiyesinde: Evrensel düşünceler, insanın ve toplumun sorunları-çatışmaları-duyguları **Türk dili** ile yazılabilmiştir, kadınlar bu sürece katılmışlardır; Anadolu'daki insan Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olmuş ve ilk defa toplumun **millî günü** olmuş; millî bayram kavramı gelmiştir; evrensel ölçülere uyan eğitim kurumlarında çeşitli mesleklerde peşpeşe yeni kuşaklar yetişmiştir; bu insanlar iyi-kötü bilimleri ve meslekleri geliştirmişlerdir; yüzlerce roman; edebi eser, şiir, düşünce eserleri üretilmiştir; insanlık tarihinin başlıca düşünce, sanat ve edebiyat eserleri, Türk dilinde ifade edilebilmiştir; şehirleri, binaları süsleyen anıtlar-heykeller yapılabilmiştir. Çağdaş kaygıları içeren bir resim dünyası kısa zamanda gelişmiş, çeşitli zevklere seslenen koleksiyonlar ve canlı bir piyasa meydana gelebilmiştir; yepyeni bir müzik dili olan çok sesli müziğin evrensel ölçülere uygun eserleri bestelenebilmiştir; yine Türk insanı için yeni bir açılım olan dram sanatında dünya literatürünün hemen bütün baş eserleri çeşitli yorumlarla ve Türkçe olarak sahnelenebilmiş, ayrıca yerli bir tiyatro edebiyatı yaratılabilmiştir; çok sayıda eski uygarlık eseri bilimsel yöntemlerle araştırılıp bulunmuş, bunlar sistemli düzenli sergilerle müzelerde toplanabilmiştir; oldukça canlı bir özel yayıncılık piyasası oluşturulabilmiştir.

KISA KAYNAKÇA

AND, M.,: 50 Yılın Türk Tiyatrosu, (2. Baskı) İstanbul 1973.

AKOZAN, F.,: «Cumhuriyetimizin 50. Yılı ve Güzel Sanatlar Akademisi», Akademi, sayı 8, İstanbul, 1974, s. 2-6.

AKSOY, Ö. A.,: Atatürk ve Dil Devrimi, Ankara, 1963.

AKYÜZ, Y.,: Türk Eğitim Tarihi, Ank. Üni. Eğitim Fakültesi Yay., 1982.

AY, L.,: «30 Yıllık Repertuvar», Devlet Tiyatrosu Dergisi sayı 54, Ankara, Şubat 1972.

AYAS, N.,: Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Ankara 1948, (M.E.B. Yayını).

BARTOK, Béla,: Halk Müziği Hakkında Üç Konferans, Ankara 1936 (Ankara Halkevi Yayını).

BERKES, N.,: Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara, 1973.

CEZAR, M.,: «Kuruluşundan Bugüne Akademi», Devlet Güzel Sanatlar Akademisi 90. Yıl, İstanbul, 1973.

CUMHURİYET,: «Güzel Sanatlar Akademisi Islahatı», 12.4.1936.

CUMHURİYET,: «Uluslararası Müzeler Konseyi», 20.8.1972.

DAİFUKU, H.,: «Müzeler ve Araştırma», Müzelerin Teşkilâtlanması, Ankara, 1963, s. 45-50 (ICOM Türkiye Milli Komisyonu Yayını).

DEVLET GÜZEL SANATLAR AKADEMİSİ 90. YIL,: «Yüksek Resim Bölümü» ve «Yüksek Heykel Bölümü», İstanbul 1970.

DEVLET KONSERVATUVARI OTUZUNCU YIL,: Ankara, 1966, (TTK Basımevi).

DEVLET TİYATROSU DERGİSİ,: sayı 54-56, Ankara, 1972-1973.

DİL DEVRİMİNİN 30. YILI,: Ankara, 1962 (TDK Yayını).

DOUGLAS, A. A.,: «Müzenin Rolü», Müzelerin Teşkilâtlanması, Ankara, 1963, s. 5-20.

DURSUNOĞLU, C.,: «Musiki Devrimimizde İki Merhale», Devlet Konservatuvarının Otuzuncu Yılı, Ankara, 1966, s. 18-21.

ERGİN, O.,: Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 3-5, İstanbul, 1941-1943.

ERİŞİRGİL, M.E.,: ZİYA GÖKALP, Remzi Kitabevi 2. Basım 1984.

GEZER, H., (Berk N.): 50 Yılın Türk Resim ve Heykeli, İstanbul 1970 (M. E.B. yayını).

GÖKYAY, O. Ş.,:«Ankara Devlet Konservatuvarının Tarihçesi», Güzel Sanatlar, sayı 3, İstanbul 1941, s. 49-64.

HALİL EDHEM,: Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu, (Yeni harflerle hazırlayan G. Elibal) İstanbul 1970.

HIRSCH, E. E.,: Üniversite Kavramı ve Türkiye'deki Gelişimi, İ.Ü Yayını, İstanbul, 1979.
IĞDEMİR, U.,: «Türk Tarih Kurumunun Kısa Tarihi», Ülkü, Yeni seri sayı 75, Ankara 1944, s. 19-21.
KATOĞLU, M.,: Cumhuriyet Devrinde Güzel Sanatlar ve Sanat Kurumları, Ankara 1974 - Teksir.
KATOĞLU, M.,: 100. Yıl Anısina Atatürk Kültür Merkezi Ulusal Müze, Ankara Belediye Başkanlığı Yayını, 1979.
KÖSEMİHAL, M. R.,: Türkiye Avrupa Musiki Münasebetleri, İstanbul 1939.
KURUÇ, B.,: Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987.
LEVEND, A. S.,: Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, (İkinci Basım) Ankara 1960.
LEVY, L.,: Léopold Lévy Tarafından Bir Hitabe», Ar. Sayı 4, Ankara, Nisan 1938, s. 6-7.
LEWİS, B.,: Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev. M. Kıratlı), Ankara 1970.
MALCHE, A.,: İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor, İstanbul 1939.
OGAN, A.,: «Türk Müzeciliğinin 100. Yılı», Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, sayı 61, İstanbul 1947.
ORANSAY, G.,: Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar, Ankara 1965.
ORANSAY, G.,: «Cumhuriyetin İlk Elli Yılında Geleneksel Sanat Musikimiz», 50. Yıl Kitabından ayrı basım, Ankara, 1973, s. 223-271, İlâhiyat Fakültesi Yayını.
RESİM ve HEYKEL MÜZESİ,: İstanbul 1951 (M.E.B. Yayını).
REY, C. R.,: «Atatürk ve Müzik», Cumhuriyet, 10.10.1963.
SUN, M.,: Türkiye'nin Kültür Müzik Tiyatro Sorunları, Ankara, 1970.
SEVENGİL, R. A.,: «Devlet Konservatuvarının Kısa Tarihçesi», Devlet Konservatuvarı Otuzuncu Yıl, Ankara 1966.
ŞENER, S.,: «Cumhuriyet Dönemi Tiyatro Yazarlığı» 50. Yıl Anma Kitabı, DTCF Yay., 1974.
SUN, M.,: «Müzik ve Sahne Sanatlarımızda Ankara Devlet Konservatuvarı», Orkestra, sayı 80-86, İstabul 1969-1970.
TİMUR, T.,: Türk Devrimi ve Sonrası, 1916-1946, Ankara 1971, (Doğan Yayınevi).
TOPRAK, B.,: «Güzel Sanatlar Akademisinde Islahat», Ar, sayı 4, Ankara, Nisan 1938, s. 8.
TUNAYA, T. Z.,: Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul 1960.
ÜLKEN, H. Z.,: Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Cilt I-II, İstanbul 1966, (Konya, Selçuk Yayını).
YÜCEL, H. Â.,: «23.6.1941 Tarihli Önsöz», Dünya Edebiyatından Tercümeler Serisi, (M.E.B. yayını).
YÜCEL, H. Â.,: «Devlet Konservatuvarı İlk Mezunlarını Verirken», Güzel Sanatlar, sayı 3, İstanbul 1941, s. 1-5.

MİMARLIK VE SANAT TARİHİ
1908 - 1980

AYLA ÖDEKAN

Giriş

Dışa açık ve hareketli bir toplum karakterine sahip Türk toplulukları, Orta Asya bozkırlarından günümüze uzanan üretken ve dinamik bir sanat gelişmesi sergilerler. Siyasal birimlerin İpek Yolu boyunca kurulması ve 11. yüzyıldan öteye kültür tabakalaşması, yoğun bir bölge olan Anadolu'ya yerleşilmesi, sanatın çeşitli bileşenlerle çok yönlü beslenmesine neden olmuştur. Her oluşumda etkileşim kaynakları değerlendirilmiş, özümlenmiş ve özgün bireşimler kurulmuştur. Orta Asya'da sanat üretimi göçebe kültür içinde gelişmiştir. Büyük Selçuklu'da bireşime Azerbaycan, İslâm-öncesi İran kültürleriyle İslâm dini katılmıştır. Anadolu Selçuklularında Anadolu'nun Antik-öncesi, Antik ve Doğu-Hristiyan kültürüyle karşılaşılmış; Haçlılar ise, Latin Dünyası'nı Selçuklular'a tanıtmıştır. Batıyla ilişkilerini giderek yoğunlaştıran Osmanlılar, evrensel kültürün bir parçası olmuşlardır. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi zamanla BATI ve DOĞU'nun ara kesitinde özgün yaratılara açık ve verimli bir sanat ortamı gerçekleştirmiştir. Konu gelişim süreci açısından değerlendirildiğinde, Dünya Sanat Tarihi içinde Türk Sanat Tarihi tarihsel ve yöresel boyutuyla önemli bir konuma sahiptir.

Orta Asya'dan öteye sürekli yeni bireşimler kurulurken, bir yandan da köklü bir geleneğin oluşum süreci içinde varlığını koruduğu izlenmektedir. Örneğin, mimarlıkta taçkapı örgesinin genel şeması Orta Asya'da Karahanlı ve Gazneli yapılarında kurulmuştur. Şema, simetri aksında bir niş ve bu nişi çevreleyen dikdörtgen bezeme bordürlerine sahip bir dikdörtgen prizma blokla oluşur. Bu şema Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı yapılarında biçimsel olarak yinelenmiştir. Barok üslûbu etkisinin yoğun olduğu onsekizinci yüzyıl yapısı İstanbul Nuruosmaniye Camisi'nde de şema belirgindir. Günümüz mimarları, örneğin Behruz Çinici, genel şemadan ve ayrıntılardan etkilenerek biçimsel sürekliliği korumaktadırlar. Ancak, her evrede yeni bir yorumla karşılaşılmaktadır. Osmanlı taçkapısı sonuçta Büyük Selçuklu taçkapısından çok farklıdır. Selçuklu taçkapısı da Osmanlı taçkapısından biçimsel olarak ayrılmaktadır. Ama her üslûp evresi farklılaşma süreci içinde sürekliliği

koruyan öğeleri barındırmaktadır. Bu açıdan her evrenin gerçek kimliği SÜPERLİLİK-FARKLILAŞMA OLGUSU (Katılım-Değişim, Geleneksel-Yeni Yaratı) değerlendirilerek kavranabilmektedir.

20. yüzyıl Türk Sanatı da köklü tarihsel birikimin bir uzantısıdır. Ancak, bu dönemde Türk Sanatı'nın en önemli sorunu çağın hızlı değişen toplumsal, teknolojik, kültürel ve ekonomik yapısıyla uyum sağlamak ve çağdaşlaşma çabası içinde olmaktır. Sanatta kısa zaman dilimleri içinde olanaklar oranında değişimler ve atılımlar gerekmiştir. 20. yüzyıl sanatının çağdaşlaşma çabası içinde geliştirdiği belirgin değişimler aşağıda belirtildiği gibi özetlenebilir:

- 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan sanat eğitimi batı anlamında kurumsallaşmıştır.
- Sanatta azınlıkların ve yabancı sanatçıların katkıları zamanla azalmış ve 20. yüzyılın başlarında Türk Sanatçıları yetişmeye başlamıştır.
- Sanatçılar yalnızca batı anlamında eğitim kurumlarında yetişmekle kalmamışlar, ayrıca Avrupa ve Amerika'ya giderek eğitim ve çalışmalarını geliştirme gereğini duymuşlardır.
- Dışarı gidip yerleşen sanatçılarımız sanat çevrelerinde adlarını duyurmuşlardır.
- Batıyla olan ilişkilerin çoğalması ve iletişim olanaklarının gelişmesi sonucunda dünya sanat ve düşünce akımlarını daha yakından ve anında izleme olanağı doğmuştur.
- Sanat bireysel bir yaratı niteliği kazanmıştır.
- Yeni anlatım ve yöntemler denenmektedir.
- Her türlü malzeme sanat yapımında kullanılır olmuştur.
- Sanatla felsefe, bilim, teknoloji arasında ilişkiler çoğalmıştır.
- Sanat eleştirisi önem kazanmaya başlamıştır. Sanatta evrensellik-ulusallık, soyut sanat-figüratif sanat, biçim-içerik gibi çeşitli sorunlar ve kuramsal konular, güncel tartışma konularıdır.
- Sanatlar arasında ayrım azalmıştır, seramiğin aynı zamanda bir heykel olarak değerlendirilmesi gibi.
- Sanata ilgi artmıştır.
- Talep azalması sonucunda geleneksel sanatlarda gerileme görülmektedir. Kimi geleneksel sanatlar ortadan kalkmış (minyatür, halk sanatı gibi), kimi ise teknolojik gelişmeler sonucunda nitelik değiştirmiştir (seramik gibi). Buna karşılık yeni sanat türleri gelişmiştir.
- Sanat daha çok gelir getiren bir uğraşa dönüşmüştür. Bu nedenle kolleksiyonculuk ve galericilik gelişmiştir.
- Sanatçı örgütleri kurulmuştur.

Eğitimde, çalışma biçiminde, sanat ürününün yorumlanmasında

geçmişle ilişkilerin tümüyle koparılmış olduğu düşünülse de tarihsel sürekliliğin izlerini sanat yapıtında bulmak olanaklıdır.

20. yüzyıl Türk Sanat Tarihi İmparatorluk Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi olarak iki bölümde incelenebilir. Cumhuriyet Dönemi rejimin gelişme koşullarıyla ilgili Kuruluş Dönemi, II. Ulusal, II. Dünya Savaşı, 1950-1960, 1960-1980 gibi çeşitli evrelere ayrılmaktadır. Anlatımı kolaylaştırmak amacıyla incelememizde, Cumhuriyet Dönemi Mimarlık, Resim ve Heykel konuları üretimin yoğunluğu açısından 1923-1950 ve 1950 sonrası olarak iki ana bölümde ele alınacaktır. Öteki sanatlarda tarihsel gelişim bölünmeden incelenmiştir.

1. ŞEHİRCİLİK

Osmanlı yerleşmelerinin fiziksel yapısı 18. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak değişim göstermiştir. Değişim Tanzimat döneminde yalnızca biçimsel yönden ve tek yapı boyutunda olmamış, tüm kent ölçeğine örgütlenerek ve yasalarla düzenlenerek yayılmıştır. Tanzimat'la başlatılan ilk batı anlamında şehircilik çalışmaları Cumhuriyet'in kurulmasına değin sürmüştür. İmparatorluk merkezi İstanbul, şehirleşme hareketinin öncülüğünü yapmıştır.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte sanayileşmede bir hareketlenme olmuştur. Kentsel mekânın sanayileşmeyle birlikte değişime uğrayacağı doğaldır. Ancak, sanayileşme hızı Türkiye'de yavaş olduğu için, kentleşmenin ivmesi de yavaştır. (Cevat Geray vd. «Şehircilik», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** cilt: 9, 1984, s. 2358). Cumhuriyet rejiminin simgesi olan Ankara'nın bayındırlık sorunu gündeme alınmış ve çağdaş şehircilik anlayışına uygun yeni bir kent yaratılmak istenmiştir. Cumhuriyet Dönemi şehircilik hareketine öncülük eden Ankara uygulaması, doğrusuyla yanlışıyla, bir deneme niteliği taşımaktadır. Öncelikle, 4 milyon metrekare alan kamulaştırılmıştır. 1924'te Ankara Şehremaneti Kanunu çıkartılarak bayındırlık eylemi hızlandırılmıştır. 1928'de ise «Ankara Şehri İmar Müdürlüğü Teşkilatı» kurulmuştur. Çağdaş kent görünümü yaratmak üzere H. Jansen, M. Briy ve L. Jausseley davet edilerek «Ankara İmar Planı» yarışması düzenlenmiş, yarışmayı H. Jansen kazanmıştır. H. Jansen, ayrıca, 1939'a değin danışmanlık yapmıştır. Ankara'daki uygulamadan imar mevzuatı, örgütlenme, imar yolsuzluğu, arsa spekülasyonu gibi çeşitli şehircilik konularında sonraki çalışmalarda yararlanılmıştır.

1930'lu yıllarda kentlerimizi iyileştirme, düzenleme ve yönetim ilkelerini belirleme amacıyla bir dizi yasa çıkarılmıştır; örneğin Belediye Kanunu (1930), Umumî Hıfzısıhha Kanunu (1933), Belediye Yapı ve Yollar Kanunu (1929). Ekonomik Bunalım 30'lu yıllarda sabit gelirliler arasında konut sorununu ortaya çıkarmıştır. Konut sorunu kırsal kesimden kente göç ve nüfus artışı sonucunda ortaya çıkan, günümüzde de çözüm bekleyen, önemli bir sorun olarak kent bilimcilerin karşısında durmaktadır.

II. Dünya Savaşı ardından çeşitli kentleşme sorunları dünyada olduğu gibi Türkiye'de de önem kazanmıştır. Ancak Avrupa'da, sorunlara bilimsel yöntemlerle çözüm getirilmiş, Türkiye ise bu konuda gereken önlemleri almakta geciktiği, şehircilik sorununa doğru yaklaşım biçimini belirleyemediği ve yasaları gerektiği gibi uygulatamadığı için çözümde geri kalmıştır.

1950'lerde, biriken şehircilik sorunları karşısında sermaye kıtlığı, teknik güç eksikliği ve yanlış yönetim politikası nedeniyle belediyeler yetersizdir. Ülke düzeyinde konuya yaklaşmak üzere 1958' de İmar İskan Bakanlığı kurulur. Bölge planlaması konusu ele alınır ve Bakanlık Devlet Planlama Teşkilatıyla çalışmaları yürütmeye başlar. İlk bölge olarak Doğu Marmara Bölge Planlaması seçilir. Ayrıca, Bakanlık Nâzım Plan Büroları kurarak Metropoliten Planlamaları gerçekleştirir (İstanbul, 1966, Ankara 1968 ve İzmir 1969). 1972'de ana kurumlarda yapılacak yerleşme, ulaştırma gibi konularda planlama ve uygulama kararlarında işbirliği sağlamak üzere «Bakanlıklar arası Koordinasyon Kurulu» kurulur. 1972'de 6785 sayılı İmar Yasası 1605 sayılı yasayla değiştirilerek Bayındırlık konusundaki aksaklıklar giderilmeye çalışılır. Değişiklikler arasında nüfusu 10.000'den fazla olan belediyelere imar planı yaptırma zorunluğu ve kıyılarda en az 10 metrelik bir şeridin içinde kalan yerlerin herkesin yararlanmasına ayrılması bulunmaktadır.

1961 Anayasa'sının öngördüğü Devlet Planlama Teşkilatı beşer yıllık dört kalkınma planında konut sektörüyle ilgili uygulamalara önem vermiştir. Konut sorununa çözüm için toplu konut yapımı hızlandırılmıştır. 1930'larda memur sınıfı için sorun olan konut, 1960' larda işçi sınıfının da sorunu haline gelmiştir. Kooperatifler aracılığıyla kredi olanakları sağlanarak toplu konut sorununa çözüm yolları aranmaktadır. Gecekondu önleme ve âfet bölgelerinde kamu eliyle konut üretimi yapılmaktadır. Konut açığını kapatmak için yeni teknolojiye gereksinim duyulmuş ve prefabrike tesisler kurularak kısa zamanda daha kaliteli konut üretimi gerçekleştirmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet döneminde, şehircilik konusunda çeşitli sorunlara

yaklaşılmış, çözüm yolları araştırılmış, çeşitli uygulamalar yapılmış ve yasalar çıkartılmıştır; ancak, çağdaş kent imajı, henüz gerçekleşememiştir. Buna neden, şehirciliğin çok bileşenli bir olgu ve sorunların boyutlarının olanakların ötesinde oluşudur. Ayrıca, yüzyılların kültür birikimini yansıtan kentlerimizde çağdaş yaşama uygun bir kent yaratmak kolay olmamaktadır. Bir öteki engel de, kuramcı-uygulayıcı iletişimin zayıf olmasıdır. Çoğu kez alınan doğru kararların ve çıkartılan yasaların uygulamada saptırıldığı bir gerçektir.

2. İMPARATORLUK DÖNEMİ

2.1. MİMARLIK

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, mimarlık alanında eklektik-seçmeci akımın etkinliği sürmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısına damgasını basan eklektik üslûbun Osmanlı Mimarlığı'nın bu döneminde dört ayrı doğrultuda gelişme gösterdiği gözlenir. Mimar Otto Ritter'le Helmuth Cuno'nun birlikte tasarladıkları Haydarpaşa Garı'nda (1906-1909) Neo-Barok (Yeni Barok) üslûbun —özellikle Orta Avrupa Barok Üslûbun— egemen olduğu bir eklektik anlayış cephe tasarımında geçerliğini korumaktadır. Fransız kökenli Aléxandre Valaury, Alman kökenli Jachmund ve İtalyan kökenli Guilio Mongeri gibi yabancı mimarların uygulamalarında ise, Avrupa Mimarisi'nin tarihsel üslûpları yanısıra Selçuklu ve Osmanlı Mimarileri'nin biçim sözlüğünden sivri kemer, geniş saçak, saçak payandaları, konsol, sütun başlığı gibi çeşitli yöresel mimarlık öğelerinin ve düzenlerinin aktarılmasıyla karmaşık bir eklektik üslûp yorumu yaşatılmaktadır. Kimi zaman da bu tür eklektik üslûbun biçim öğeleri arasında Arap ve Hint Mimarileri'nden öğeler karıştırılmakta, doğunun ekzotik ortamı canlandırılmaktadır. Bu tür yaklaşıma örnek olarak 20. yüzyılın başlarında yapılan günümüzde İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılan mimar Valaury ve D'Aranco'nun birlikte tasarladıkları Cağaloğlu'nda Düyun-i Umumiye Binası (1900) ve eski Tıbbiye Okulu (Haydarpaşa Lisesi, 1901) gösterilebilir. Sanayi Devrimi'nin gereklerini karşılamaya çalışan Avrupa kıtasında 19. yüzyılın sonlarında, 20. yüzyılın başlarında mimarlık alanında geleceğe dönük çözümler ararken, batı gelişmesine ayak uydurmaya çabalayan Osmanlı top-

lumunda yeni yapı gereksiniminin yabancı mimarlar tarafından batı historizmi ve romantizmi içinde çözümlenmekte devam etmesi doğaldır. Eklektik yaklaşımın üçüncü türü, 20. yüzyıl mimarisinin başlangıç noktasında yer alan **Art Nouveau** akımının Osmanlı Mimarisi'ndeki görünümü ise ilginçtir. Avrupa'da eklektizme antitez olarak çıkan, düşünsel ve devrimci yönüyle çağdaş döneme geçiş sanatı olarak adlandırılan **Art Nouveau** akımının yöresel yorumu özellikle İstanbul'da Raimondo D'Aranco'nun uygulamalarında izlenir. 1894 Osmanlı Sergisi'nin projelerini düzenlemek üzere İstanbul'a gelen Raimondo D'Aranco 1896'da II. Abdülhamit tarafından başmimarlığa atanmıştır. 1896-1908 yılları arasında hem İtalya'da hem de Türkiye'de çalışmalarını sürdürmüştür. Strüktürel-fonksiyonel amacından uzaklaşıp eklektik üslûbun bir uzantısı biçimine dönüşen **Art Nouveau,** bitkisel kaynaklı bezeme örgelerinin ritmik eğrisel çizgileriyle tanımlanabilen bir alt-üslûp olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle, iç mekânla dış görünüş arasında Avrupa Mimarisi'nde var olmayan bir ikilem dikkat çekicidir. Özellikle bu uyuşmazlık D'Aranco'nun türbe gibi Osmanlı geleneksel yapı tiplerindeki tasarımlarında belirginleşir (Afife Batur, «Yıldız Serencebey'de Şeyh Zafir Türbesi, Kitaplık ve Çeşmesi», **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, 1, 1968, s. 103-136). Avustuya **Sezession**'u ve Belçika **Art Nouveau**'sunun bir karışımı olan D'Aranco'nun yapıtları İstanbul'a özgü bir görünüm kazanmıştır. Afife Batur, D'Aranco'nun yapıtlarını üç grupta toplamaktadır. Birinci grubu oluşturan kârgir ve ahşap konut yapıtları soyut ya da doğal örgelerle bezenmiştir; örneğin Tünel'de Casa Boter. İkinci grup, mimar Valaury ile birlikte yaptığı Haydarpaşa Tıp Okulu, Düyun-u Umumiye Binası gibi büyük resmî binalardır. Şeyh Zafir Türbe ve Kitaplığıyla Yıldız Sarayı Arşivi'nde ise Osmanlı biçim öğelerinin etkilerini **Stile Floreale** ve Viyana Okulu'yla birleştiren bir düzenleme dikkati çeker. Üçüncü grubu oluşturan bu tür yapılarda geleneksel yapı tipleri farklı bir mimarî anlayış içinde değerlendirilmiştir. İstanbul **Art Nouveau**'sunun, bir öteki özelliği metal konstrüksiyon yerine geleneksel malzemeyle biçimlenmesidir. D'Aranco Osmanlı Mimarisi'ni dışarıdan değerlendiren bir mimar olarak yeni üslûbu yaratırken güçlü bir bireşim oluşturmuştur. Uygulamalarının birçoğu bütünlük ve özümleme yeteneği gösterirler, örneğin Şeyh Zafir Türbesi, Maçka Abdülhamit ve Galata Çeşmeleri. D'Aranco, Osmanlı Mimarisi'nden etkilenen eklektik üslûbun öteki yabancı mimarlarından bu açıdan ayrılmaktadır. Batı ve Osmanlı Mimarileri'ne özgü öğeler ayrı ayrı değerlendirilmemiş, fakat ortak bir bağlamda birbirleriyle kaynaştırılmışlardır, Galata çeşmesinde geleneksel niş düzenlemesindeki soyutlamayla **Art Nouveau** bitkisel

bezemenin uyumlu bir biçimde birarada kullanılması gibi. D'Aranco İstanbul'daki çok sayıda uygulamalarıyla özgün bir eklektik üslûbu simgelemektedir.

Eklektik üslûbun dördüncü gelişme doğrultusu Türk mimarlarının çabalarıyla gerçekleşmiş ve yöresel bir üslûbun biçimlenmesiyle son bulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısına değin usta-çırak ilişkisi içinde yetişen mimarlarımız 1882 yılından sonra Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alîsi'nin kurulmasıyla, resim ve heykelle birlikte mimarlık da özgün bir eğitim alanı olarak değerlendirilmiştir. Daha önce 1734'te Hendesehane ve 1795'de Mühendishane-i Berrî-i Hümayun' un kurulmalarıyla batı anlamında örgütlenmelere gidilir gibi olmuşsa da Sanayi-i Nefise ilk kez toplumun gereksinmelerine yanıt verebilecek bir mimarlık eğitimini gerçekleştirmiştir. 1882'den sonra batı anlamında kurulan eğitim kurumlarında mimar yetiştirilmeye başlanmıştır. Batılılaşma dönemi içinde azınlık ve yabancı mimarların eline geçen bayındırlık eyleminde Türk mimarları 20. yüzyılın başında yeniden görev almaya başlamışlardır. Bu yeni çığıra önderlik eden Mimar Kemalettin ve Vedat Beyler, İttihat ve Terakki Fırkası'nın düşünürlerinden Ziya Gökalp tarafından geliştirilen ulusçuluk akımını benimseyerek bu üslûbun kavramsal özünü yansıtan bir mimarlık üslûbu biçimlendirmişlerdir. Gerçekte, çıkış noktası 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da ulusçuluk hareketinin bir sonucu olarak mimarlıkta oluşan çeşitli yeniden canlanma **(revival)** üslûplarını anımsatmaktadır; ancak, bir farkla, bu üslûpların kaynağı olan yunan, roma, rönesans, gotik, barok gibi batının tarihsel üslûpları yerine, kaynak Anadolu Türk Mimarisi'nde aranmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntülü yıllarının bunalımlı ortamında gelişen Türkçülük akımının coşkusuyla tasarlanan bu yapıtlar, bir bakıma, güçlü Osmanlı geçmişine duyulan özlemi simgelemektedirler. Mimarlık Tarihimizde I. Ulusal Mimarlık Dönemi (Neo-Klasik Üslûp, Millî Mimari, Rönesans, Millî Mimari Üslûbu) olarak nitelendirilen bu dönem, II. Meşrutiyet'in ilânıyla (1908) başlamakta, 1930'lara değin etkisini sürdürmektedir. Toplumsal gelişmelerle mimarlık arasındaki diyalektik ilişkiyi açık bir biçimde sergileyen I. Ulusal Mimarlık Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel yozlaşmasına duyulan tepkinin bir göstergesidir. Uygulamalar tepkinin biçimsel düzeyde kalışını kanıtlamaktadırlar. Mimarlıkta geleneksel Osmanlı Mimarisi'nde algılanan pencere, kemer, saçak, kubbe, sütun gibi yapı öğeleri ve yüzey bezemeleri yeni bir içerik içinde değerlendirilmişlerdir. Buna karşılık, Osmanlıların anıtsal yapılarında varılan gelişmiş mekân düzenlemesi, I. Ulusal Mimarlık Dönemi mimarlarını etkilememiştir. Kubbe, çoğu kez, bir mekân örtüsü olarak

var olmamıştır; ana kütlenin belirli konumlarını taçlandıran görsel bir öğe olarak değerlendirilmiştir.

Bu dönem yapıları, genelde, orta doğrultuya göre simetrik olarak planlanmıştır. Benzer anlayışa yapı cephelerinde de karşılaşılır. Sokak cephelerine birinci derecede önem verilmiş ve cepheler de orta doğrultuya göre kurulmuştur. Köşelere gelen odalar dışarı taşan kapalı cumbalar ya da köşe kuleleri biçiminde çözümlenmişlerdir. Yapıların dış yüzleri yapı sistemi ve malzemesi ne olursa olsun kesme taşla kaplanmış, ya da kesme taş izlenimi verebilecek biçimde sıvanmıştır. Cami ve türbe gibi geleneksel yapı türleri dışında tüm yapı türleri, rönesans saray mimarisinde olduğu gibi, taş kuşaklarla yatay yönde üç ana bölüme ayrılmıştır. Her bölüm kendi içinde bir bütün olarak düzenlenmiştir. Her katta değişik biçimli pencere dizileri kullanarak çeşitlilik yaratılmıştır. Yüzey düzenlemelerinde yer alan öğeler çoğunlukla 15. ve 16. yüzyıl Türk Mimarisi'ne özgü öğelerdir. Bunun yanısıra yer yer Selçuklu, 17. ve 18. yüzyıl Barok ve Rokoko biçimleri de kullanılmıştır. Taçkapı düzenlemesi; kubbe; geniş saçak; saçak kornişleri, penci, düz, basık, sepet kulpu, at nalı, bursa, yarım daire, sivri kemer türleri; düz, profilli, kabartma bezeli silme; tepelik; konsol; korkuluk, köşe sütunceleri; gülce, kabara; mukarnas, çini kaplama, geçmişten I. Ulusal Mimarlığa aktarılan yapı ve bezeme öğeleridir. Belirli kurallara göre biçimlendirilmiş bu öğeler zengin bir çeşitlilik sergilerler. Bezeme anlayışında en özgün değişiklik geniş yüzeylerde çini kullanarak yapının dışının renklendirilmesidir. Yapılar tek tek incelendiğinde görüleceği gibi, geçmişe işlevsel değil, fakat biçimsel bir yaklaşım söz konusudur ve mimari dekoratif bir sanat olarak değerlendirilmektedir.

I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın yaratıcılarından Mimar Kemalettin, 1891 yılında mezun olduktan sonra Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde mimari tasarım öğretim üyesi Mimar Jachmund'un yanına asistan girmiştir. Bu dönemde, aynı zamanda okul dışında özel büro açtığı ve ilk yapılarını tasarladığı anlaşılmaktadır (Yıldırım Yavuz, **Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimar A. Kemallettin Bey,** Ankara, 1981, s. 14). İlk tasarım denemeleri ahşap konut yapılarıdır. Bu süre içinde Jachmund'un Sirkeci Garı yapımında yardımcı eleman olarak çalışmıştır. 1895'de devlet eliyle mimarlık eğitimini ilerletmek amacıyla Berlin'e gönderilmiş ve «Charlottenburg Technische Hochschule»de iki yıl mimarlık eğitimi görmüştür. Eğitimini bitirdikten sonra Berlin'de çeşitli mimarların yanında iki buçuk yıl çalışmıştır. Kendisine Osmanlı Devlet Mimarı ünvanı verilmiştir. 1900'de İstanbul'a döndüğünde Hendese-i Mülkiye'deki görevine yeniden

başlamıştır. Prof. Jachmund'un görevinden ayrılmasından sonra mimarlık derslerini vermeye başlamıştır. Ayrıca Sanayi-i Nefise Mektebi'nde de eğitime katılmıştır. Bu okullarda mimarlık sorunlarıyla ilgili düşüncelerini geliştirecek olanağı bulmuş ve I. Ulusal Mimarlık akımının gelecekteki uygulayıcılarını yetiştirmeye başlamıştır. 1901 tarihinde Harbiye Nezareti Ebniye-i Askeriye Mimarlığına ek görevle atanmış, 1908 Meşrutiyeti'nden sonra ise Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü başmimarlığına getirilmiştir. Vakıflardaki ilk işi, kentin çeşitli köşelerinde, Sultanahmet, Fatih, Ayasofya, Yeni Cami gibi önemli yapıları onarmaktır. Anıtsal yapıları onarım işi ulusal mimarlık düşüncesinin gelişmesine kaynak olmuştur. İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü zamanla bir mimarlık bürosu gibi çalışmaya başlamıştır. Kemalettin'in Okulu diye adlandırılan bu büro, ulusal mimarlık üslûbunu uygulayacak mimar, mühendis, yapı ve bezeme ustasının yetişmesini sağlamıştır. Mimar Kemalettin 1908' de «Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti» adlı örgütün kurulmasına önayak olmuştur. Bu cemiyet 1919'da dağılmıştır. 1914'de İstanbul Şehremaneti Heyet-i Fenniye Müşavirliği'ne atanan Mimar Kemalettin, bu görevinde Şehremaneti Heyet-i Fenniye Müdürü Vedat Bey'le birlikte çalışmıştır. 1919'da İslâm dünyasının kutsal yapılarından Mescid-i Aksa ve Ömer Camileri'nin onarımı için gittiği Kudüs kentinde 1925'e dek kalmıştır.

I. Ulusal Mimarlık döneminin başta gelen mimarlarından biri de Vedat Tek'tir (1873-1942). Paris'te Ecole des Beaux Arts'dan mezun olduktan sonra 1897'de yurda dönen Vedat Bey, 1899'da Şehremâneti Mimarlığı'na atanmıştır. 1905'de Posta Telgraf Nezâreti Mimarlığı görevi verilmiştir. 1908'de ise Sultan Mehmet Reşat Vedat Bey'i başmimarlığa getirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nezâreti Başmimarlığını yapmıştır (Metin Sözen, **Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı**, İş Bankası, Ankara, 1984, s. 37). Cumhuriyet' in ilânından sonra Ankara'da uygulamalarını sürdürmüştür. Vedat Bey Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mühendis Mektebi'nde öğretim üyeliği yaparak dönemin mimarlık anlayışının yayılmasına katkıda bulunmuştur.

Mimar Kemalettin ve Vedat Beyler dışında, Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında I. Ulusal Mimarlık üslûbunun uygulamasında adı geçen birçok mimarlar arasında en ünlüleri Mimar Muzaffer (1881-1920), Guilo Mongeri, Arif Hikmet Koyunoğlu (1888-1982), Ali Talat Bey (1869-1922), Ekrem Hakkı Ayverdi, Falih Ülkü ve Tahsin Sermet'dir.

Osmanlı toplumunun batı anlamında örgütlenmesiyle birlikte bayındırlık programına yeni yapı türlerinin katıldığı görülür. Za-

manla değişime koşut olarak geleneksel yapı türlerinde belirgin bir azalma dikkati çekmektedir. 20. yüzyılın başında geleneksel yapı türleri arasında sınırlı sayıda cami, medrese ve türbe yapımıyla karşılaşmaktayız. Özellikle Kemalettin Bey'in yapı listesinde geleneksel türde yapı uygulamalarına rastlanır.

Selçuklu Mimarisi'nde mahalle mescidi niteliğinde tek kubbeli camiler Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemleri'nde gelişme gösterdikten sonra, 16. yüzyılda olgun çözümlere ulaşmış ve anıtsal boyutlarda tasarlanmışlardır. Gerileme döneminde ise, Batı etkisinde gelişme gösteren cami tasarımında tek kubbeyle örtülü tek bir mekân teması benimsenmiştir. İmparatorluğun son döneminde de uygulanan küçük boyutlu semt camileri bu tür yapılardır. Kemalettin Bey'in tasarladığı beş camiden ilki Yeşilköy Mecidiye Camisi'dir. 1909 yılında yapımına başlanan Mecidiye Camisi 19. yüzyılın genel planlama özelliklerini yansıtmaktadır. Üç yönü revaklı geleneksel son cemaat yerinin hünkâr mahfiline dönüştürüldüğü 19. yüzyıl yapılarında olduğu gibi, Mecidiye Camisi'nde de girişte iki katlı bir ek yapıyla karşılaşılmaktadır. Yapı içinde nal biçiminde kemerlerle birlikte sivri kemerlerin kullanılışı eklektik üslûbu anımsatmaktadır. Mecidiye Camisi'nden sonra yapılan Bostancı (1913), Bebek (1913) ve Bakırköy Camileri (1913-1924) I. Ulusal Mimarlık üslûbunu cami tasarımında yansıtan en tipik örneklerdir. Kubbeyle örtülü tek hacimli Osmanlı yapılarındaki kütle düzenlemesi, özellikle oransal ilişkilerde, korunmuştur. Kubbeyi taşıyan büyük sivri kemerler ve küresel bingi biçiminde köşe bingileriyle strüktür sistemi yapısının dışından tanımlanabilmektedir. Kütlesel kademelenmede ve kemer içi pencere düzenlemesinde klasik dönemin ilişkileri aranmıştır. Kemalettin Bey'in Azapkapı Kemer Hatun Camisi tek mekânlı bir öteki cami uygulamasıdır.

Ulusal Dönemde örneklerini bulduğumuz ikinci geleneksel yapı türü türbedir. Kemalettin Bey'in bu konuda birçok uygulamalarıyla karşılaşıyoruz. Fatih'te Ahmet Cevat Paşa Türbesi, önünde büyük bir giriş bölümü bulunan kare planlı ve kubbeyle örtülü Osmanlı türbe geleneğini sürdürür. Mukarnas, sütun başlığı, köşe sütunceleri, silme, gülce, akroter ve tepelik klasik Osmanlı biçim öğeleridir. Ulusal Mimarlık anlayışını yansıtan ilk türbe, Sultan V. Mehmet Reşat'ınkidir (1910). Klasik Osmanlı üslûbunu yaşatmayı amaçlayan türbe sekizgen planlıdır; ancak, giriş cephesinde köşelerde yarım kubbeyle örtülü hacımlar eklenerek zeminde plan kareye dönüştürülmüştür. Böylece girişte, Selçuklu mezar anıtlarını anımsatan kütlesel kademelenmeyle çarpıcı bir cephe görünümü elde edilmiştir. Ulusal bir kahraman olan Mehmet Şevket Paşa'nın

Abidei Hürriyet'teki türbesi açık (baldaken) türbe denemesidir. Geleneksel bir öğe olarak kare planlı alt yapıdan kubbeye geçişte, köşe bingiler dışardan üçgen yüzeyli öğelerle pahlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son türbesi Şam Salâh-ad Din Eyyubi Türbesi Klasik Osmanlı, Erken Osmanlı, Memlûk ve Arap türbe mimarisinden özellikler taşımaktadır. Miğfer biçiminde kubbe, yüksek kasnak, üçgen pahlı geçişler, almaşıklı tuğla taş dizileri eklektik yaklaşımın özellikleridir.

Tanzimat'tan öteye Osmanlı eğitim sisteminde gelişmeler sıbyan mektepleri ve medreselerin yenilenmelerini gerektirmiştir. Kemalettin Bey Evkaf Nezareti'nde çalıştığı yıllarda çok sayıda okul yapılmıştır. Sıbyan mektepleri ve medreselerin yönetimi Evkaf Nezaretine bağlıdır. 1913'de çıkartılan «Tedrisat-ı iptidaiye» yasasıyla ilk eğitim altı yıllık olmuş ve iptidaî ve rüşdî düzeyleri birleştirilmiştir. 1909'da çıkartılan bir yasayla medrese eğitimi programına dinsel içeriği bulunmayan dersler eklenerek eğitim süresi oniki yıla çıkarılmıştır. 1914'de tüm İstanbul medreseleri tek bir örgüt içinde birleştirilmiş ve eğitim süresi dörder yıllık üç bölüme ayrılmıştır. Kemalettin Bey Evkaf Nezareti'ndeyken birçok iptidaî, rüşdî, medrese ve yüksek okul tasarlamıştır. Kemalettin Bey'in ilk tasarladığı eğitim yapısı Eyüp Reşadiye Mektebi'dir. Sınıfların kuzeye yönlendirilmesi ve yönetici mekânlarının girişe alınması gibi işleve uygun yaklaşım görülmektedir. Bostancı, Ayazma ve Göztepe Mekteb-i İptidaîlerinde, kapalı yemekhaneler ve toplantı salonları eğitim yapılarına katılan yeni birimlerdir. Eğitim yapılarında «Kemalettin Ekolü» denilebilecek bir okul prototipi doğmuştur. Genellikle, medrese planlarında olduğu gibi, dikdörtgen, L ve U biçiminde şemalara dayalı bu tip okullar, kırma çatılı, iki katlı ve tuğladan, kesme taş kaplıdır. Medine Dâr-ül Ulûma'da merkezinde mesciti olan orta avlulu bir yapı tasarlamıştır. Mimar Muzaffer Konya'da Dar-ül Muallim'in Erkek Lisesi'ni 1917 yılında I. Ulusal Mimarlık üslûbu içinde çözümlemiştir.

Geleneksel yapı türleri içinde çağdaş gelişmeler doğrultusunda belirgin bir değişime uğrayan yapı türü bimarhaneler olmuştur. Orta avlu çevresinde odaların yerleştirildiği klasik Osmanlı bimarhanelerinde her türlü hastalığın bakımı bir tek yapı içinde yapılmaktaydı. 20. yüzyılın başlarında tıpta uzmanlık konusunun gelişmesiyle çeşitli hastalıkların ayrı yapılarda bakımı düşünülmüş ve Hamidiye Etfal Hastanesi'yle (1899), Haydarpaşa Nümune Hastanesi'nde (1903) hastalığa göre ayrı pavyonların gruplandırılmasına gidilmiştir. İmparatorluğun en son sağlık kuruluşu Guraba Hastanesi (1911-1943)' dir. Kemalettin Bey tarafından tasarlanmış olan Guraba Hastanesi

geleneksel bimarhane yapılarından farklı, çağın sağlık koşullarına uygun tasarlanmıştır. Hastane çeşitli pavyonlardan oluşmakta ve bu pavyonlar arasındaki geçişler kapalı koridorlarla sağlanmaktadır. Mimar Guilo Mongeri Haseki Hastanesi'ne Nurettin Bey pavyonunu eklemiştir (1911-1924).

Konut yapılarında da I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde değişim ilginçtir. İçe dönük geleneksel konut tipinden kopma bu dönemde belirmiştir. Nişantaşı Vedat Tek Evi (1913-1914) ve Çiftehavuzlar Cemil Topuzlu Köşkü'nde (Vedat Tek, 1912-19) görüleceği gibi batılı aile yapısına uygun düzenlenmiş tek konutlar dışında toplu konut örneklerine rastlanır. Cibali-Fatih-Altınmermer semtlerini yok eden 1918 yangınında evlerini yitirmiş dar gelirli aileler için yaptırılan Lâleli Harikzedegân Katevleri (Tayyare Apartmanları, 1922) Kemalettin Bey tarafından tasarlanmıştır. Yirmibeş dükkân ve yüzyirmidört daireden oluşan Harikzedegân Katevleri ortak kullanıma açık kapalı teras, çamaşırlık, kömürlük gibi servis alanlarını da kapsamaktadır. Konut birimleri çağdaş kent planlamasına uygun ızgara plan şemasına göre planlanarak arsaya yerleştirilmiştir. Geleneksel medrese ve kervansaray plan şemalarındaki gibi kapalı mekânlar orta avlular çevresinde yer almaktadırlar.

Avrupa emperyalizmi etkisinde kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul ve İzmir gibi ticaretin yoğunlaştığı liman kentlerinin yapısal görünümü 20. yüzyıl başlarında değişmeye başlamıştır. Değişimde en önemli etken yeni işlevlerle yüklü ticaret yapılarının çoğalmasıdır. Genişlemekte olan uluslararası sanayi ve ticaret ilişkileri kentlerde banka, sigorta şirketi ve işhanı gibi yeni yapı türlerinin yapımını zorunlu kılmıştır. İstanbul'un fethinden beri İmparatorlukla Avrupa arasındaki ticarî ilişkileri sürdürmekte olan Galata-Pera bölgesi kısa zamanda bir Avrupa kenti niteliğine bürünmüştür. Tarihî yarımadada ise Eminönü, Sultanhamam ve Sirkeci yeni iş merkezleri olarak gelişme göstermişlerdir.

Ticaret yapıları arasında işhanları önemli bir grup oluştururlar. Başlangıçta yabancılar, azınlıklar ve yerli zenginlerin yaptırdıkları ışhanlarının sayısı II. Meşrutiyet Dönemi'nde devletin katkısıyla çoğalmıştır. 1911'den sonra gelir sağlamak amacıyla Evkaf Nezareti'nce bir dizi işhanı yapılmıştır. Batılı işhanları etkisinde çok katlı büyük bloklar olarak tasarlanan işhanlarında alt katta dükkânlar, üst katta bürolar yer almaktadır. Değişik kemerli pencereleri, bezemeli geniş saçakları, kat kornişleri, mukarnas silmeleri, yapay kubbeleri, yuvarlak köşe dönüşleri ve çini panolarıyla işhanları I. Ulusal Mimarlık üslûbunu tanımlayan en seçkin yapılardır. Aynı zamanda bu yapılarda asansör ve merkezi ısıtma donatımı gibi çağdaş yaşama

uygun araçları kullanılmış ve çelik iskelet sistemi gibi çağdaş yapım teknikleri denenmiştir. İmparatorluğun son yıllarının anıtsal yapıları olan işhanlarına Vedat Tek'in Sirkeci Mesadet Hanı, Sirkeci Liman Hanı (1907), Karaköy Sabit Bey Hanı, Karaköy Muradiye Hanıyla (1915) Kemalettin Bey'in Sultanhamamın Birinci Vakıf Hanı, İkinci Vakıf Hanı, Beyoğlu Üçüncü Vakıf Hanı ve Bahçekapı Dördüncü Vakıf Hanı örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde ayrıca Vedat Tek tarafından İstanbul Üsküdar'da Nemlizade Tütün Deposu, Bursa Kâzım Emin Tütün Deposu ve Beşiktaş Akaretler'de Milli Emlâk Dükkânları yapılmıştır.

19. yüzyıl içinde devlet yönetimine getirilen yenilikler değişik işlevli kamu yapılarının üretilmesine neden olmuştur. Bu dönemde yapılan kamu yapıları Defter-i Hâkani/Tapu ve Kadastro Müdürlüğü (Vedat Tek, 1908), Kastamonu Hükümet Konağı (Vedat Tek, 1901-1902), Kadıköy Kaymakamlığı (1913), Fatih Kaymakamlığı (1913), I. Meclis Binası (Hasip Bey, 1915), Edirne Halkevi (1916-32), Sirkeci Büyük Postahane (Vedat Tek, 1909), Edirne Garı (Kemalettin Bey), Haydarpaşa Vapur İskelesi (Vedat Tek), Büyükada Vapur İskelesi (Vedat Tek, 1912-13), Bostancı Vapur İskelesi (Vedat Tek, 1912-13), İzmit Saat Kulesi (Vedat Tek, 1901), Fatih Tayyare Abidesi (Vedat Tek, 1912), Abide-i Hürriyet Anıtı (Muzaffer Bey, 1909), Beşiktaş, Üsküdar, Kuzguncuk Vapur İskeleleri (Ali Talat Bey)'dir.

2.2. RESİM

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında resim sanatında özgün üslûplarıyla dikkati çeken iki adla karşılaşılır: Halil Paşa ve Hoca Ali Rıza. Çağdaş Türk resminin öncüleri olarak anılan bu iki ressam, Hüseyin Zekâi Paşa'dan (1860-1919) sonra, izlenimci yorum ve teknikleriyle gelecek kuşaklara örnek olmuşlardır. Halil Paşa ve Hoca Ali Rıza 19. yüzyılın atölye çalışmalarından farklı olarak açık havada çalışmayı yeğlemişler ve doğa nesnelerini güneş ışığında değerlendirmeye çalışmışlardır. Tophane Meclisi Başkanı Mühendishane çıkışlı Halil Paşa (1859-1939) askerî okullarda 1874-1880 yılları arasında resim öğretmenliği yapmış ve 1880'de gittiği Paris'te Léon Gérome atölyesinde sekiz yıl çalışmıştır. Paris'te kaldığı süre içinde portre ve figür ressamı olarak yetişmiştir. Madame X'in portresi ve Siyah Kadın Portresi klasik eğitimin desen ve düzenlemede güçlü niteliklerini yansıtır. Halil Paşa ülkeye döndükten sonra konu olarak eğildiği doğa görünümlerinde gerçek kişiliğini bulmuştur. Denize yansıyan görüntüleriyle Boğaziçi, Bostancı ve Maltepe kıyılarını çeşitli bakış açılarında resmetmiştir. İzlenimci üslûba yaklaşımı

bu tür tablolarında izlenir. Halil Paşa 1905'de Müze Müdürü yardımcılığına, 1917'de de Güzel Sanatlar Akademisi Müdürlüğüne atanmıştır. Titiz çalışmalarıyla tanınan Hoca Ali Rıza Avrupa'ya gitmemiş sayılı ressamlarımızdandır. Natürmort ve doğa görünümleriyle dikkati çeker. Güçlü bir işçilik ve duyarlılıkla konulara yaklaşmıştır. Şeffaf renklerinde, ışık-gölge değerlendirmelerinde izlenimci üslûbun nitelikleri belirir. Fırça vuruşları geçmişteki örneklere oranla daha serbesttir. Özellikle Üsküdar çevresinde işlediği çeşitli kent görünümleriyle tanınmıştır.

II. Meşrutiyet'in ardından 1909'da Osmanlı Ressamlar Cemiyeti kurulmuş ve başkanlığına Şerif Abdülkadirzade Hüseyin Haşim Bey getirilmiştir. Ressamların bir örgüt içinde toplanmaları resim sanatının gelişmesi için önemli bir hareket sayılmalıdır. Bu cemiyet aynı zamanda 1912 yılında başlayarak onsekiz sayı süren bir gazete çıkarmıştır. Gazetenin sorumlu yöneticiliğini Osman Asaf yapmıştır. Sanat üzerine tartışmaların, tekniklerin ve güncel sanat olaylarının yer aldığı gazete, resim sanatının gelişmesinde ve sanata karşı duyulan ilginin yayılmasında etkin bir iletişim aracı olmuştur. «Boğaziçi ressamları» adlı kitabın Fransızca'dan çevrilerek süreli olarak yayımlandığı bu gazetede Hoca Ali Rıza, Sami Yetik, Ruhi Arel, Ahmet Ziya (Akbulut) gibi dönemin birçok sanatçılarının yazılarına yer verilmekteydi.

20. yüzyılın ilk çeyreğinin en önemli etkinliği 1910'da Sanayi-i Nefise Mektebi tarafından Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin 1914'de I. Dünya Savaşı'nın çıkması sonucunda yurda dönmeleriyle başlamıştır. Almanya, İtalya, Fransa'dan dönen yetenekli gençler 20. yüzyıl resim tarihimizde 1914 kuşağı olarak tanınan bir sanatçı grubu oluşturmuşlar ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti çatısı altında toplanmışlardır. 1914'lerin arasında Sanayi-i Nefise çıkışlı ya da Deniz Harp Okulu'ndan ayrılarak Sanayi-i Nefise'ye girmiş olan sanatçılar bulunmaktadır. Grubun en başta gelen adları: Namık İsmail (1890-1935), Nazmi Ziya Güran (1881-1937), Feyhaman Duran (1886-1970), Avni Lifij (1886-1927), Sami Yetik (1878-1945), İbrahim Çallı (1881-1960), Ruhi Arel (1880-1931), Hikmet Onat (1882-1927), Ali Sami Boyer (1880-1967)'dir. 1914 kuşağı sanatçıları ürünlerini savaş yıllarında sonradan Galatasaray Yurdu olan Societa Operaia'da sergilemişlerdir. Sergileme her yıl yinelenerek gelenek halini almıştır. Avrupa'nın ünlü atölyelerinde dört yıl akademik eğitim gördükten sonra yurda dönen bu gençlerde dikkati çeken, geçmişle ilgilerini koparma, yeniyi arama coşkusu içinde oluşlarıdır. Bu sergilerde en belirgin özellik konulardaki çeşitlilikti. Saray sahneleri, yemişli ve çiçekli natürmortlar yerlerini yaşayan insanlar gibi yeni konulara

bırakmışlardır. Osman Hamdi'den beri hiçbir ressamın cesaret edemediği bir konu olan figür ve portre 1914 kuşağınca en çok çalışılan bir konudur. Bu grubun en ileri atılımı çıplak kadın konusunu cesaretle ele almasıdır. Halil Paşa ve Hoca Ali Rıza'da karşılaştığımız açık havada resim yapma bu grupta bir gelenek halini almıştır. Açık havada izlenen kent görünümlerinde renkler öldürülmeden taze palet kullanımı teknikte bir yeniliktir. Bununla birlikte, geniş ve serbest fırça darbeleri biçimleri oluşturmakta, güneş ışınlarının vurduğu nesnelerin yüzleri canlılık kazanmaktadır. Tüm bu nitelikler 1914 kuşağının Monet'nin «tablo tabiata açılmış bir penceredir» sözünün etkisini geç de olsa sürdürdüklerini gösterir. Batı anlamında Türk resim sanatı için 1914 kuşağının atılımları önemli bir aşama oluşturmaktadır. Oysa, Avrupa çoktan Monet'nin izlenimciliğini aşmış, dışavurumcu (ekspresyonist), kübist yapımcı (konstrüktivist) akımları geliştirmektedir.

Grubun en önde gelen kişisi bohem yaşantısı, hazırcevaplılığı ve hoşsohbetiyle İbrahim Çallı'dır. Portre, natürmort, doğa görünümü gibi resim sanatının çeşitli konularını denemiş olan İbrahim Çallı, resimde desenden çok renk uyumuna değer veren bir sanatçıdır. Resim ve Heykel Müzesi'ndeki «Çıplak» figür çalışması bu türün ilk örneklerindendir. İstanbul'a gelen Beyaz Ruslar'dan ressam Alexis Gritchenko'nun etkisiyle geliştirdiği Mevleviler dizisinde üslûbunda önemli bir değişiklik olmuştur. Bu dönemde dışavurumcu bir anlatımı benimsediği görülür. Son yıllarında çalışmalarını manolyalar üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Çallı'ya göre daha dengeli bir kişiliğe sahip olan Feyhaman Duran portreleriyle ünlüdür. Galatasaray Lisesi'nde öğrenciyken portre çalışmalarına başlamıştır. Öğrenciliğinde ünlü hattatlar Mustafa İzzet ve Râkım Efendiler'den aldığı hüsnü hat dersindeki çalışmaları çizgi ve oran kavramlarını geliştirmesine yardımcı olmuştur. Paris'e Mısırlı Abbas Hilmi Paşa tarafından gönderilmiş ve Jean-Paul Laurens ve Cormon atölyelerinde çalışmıştır. 1914 yılında İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi'ne, 1927'de de Akademi'nin resim atölyesi öğretmenliğine atanmıştır. Yurda döndükten sonra serbest fırça vuruşları ve renk kullanımıyla izlenimci tekniği benimsediği görülür, ancak figürlerinde varolan klasik yorum onu grubun öteki ressamlarından ayırmaktadır. Galatasaray Yurdu'nda sergilenen «Âkil Muhtar» portre konusundaki yeteneğini sağlam desen ve renk uyumuyla sergiler. Topkapı Sarayı iç mekânlarından çeşitli görüntülerle bir dizi de oluşturmuştur. Yaşlanınca doğa konularına yönelmiş ve özellikle çiçek resimlerine ilgi duymuştur.

1914 kuşağı içinde portreleriyle dikkati çekmiş bir öteki sanatçı

Avni Lifij'dir. Genç yaşta ölen Avni Lifij kültürlü ve duyarlı bir sanatçıdır. Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bitirmeden Osman Hamdi Bey'in önerisi üzerine Şehzade Abdülmecit adına Paris'e gitmiş ve Fransız ressamı Cormon'un atölyesine girmiştir. 1912'de İstanbul'a döndükten sonra İstanbul Lisesi'nde resim ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde tezyinî sanatlar öğretmenliği yapmıştır. Portre ve figür çalışmaları önemli bir grup oluşturur. Portrelerini büyük bir duyarlılıkla biçimlendirmiştir. Yirmi yaşında yaptığı, elinde kadeh tutan kendi portresi en tanınmışıdır. Portre ve figür dışında doğa ve kent görünümlerinde başarılı yapıtlar gerçekleştirmiştir. Poşatlar olarak adlandırılan, doğa karşısında renkli taslaklar desende ustalığını gösteren özgün çalışmalardır. Puis de Chavannes'ın büyük boyutta çalışmalarının izleri Avni Lifij'de görülür. Kadıköy Belediye Binası için ısmarlanan pano Avni Lifij'in yapıtıdır.

Doğa görünümleri üzerine çalışan Hikmet Onat Heybeliada'daki Deniz Harp Okulu'ndan teğmen çıktıktan sonra askerlikten ayrılıp Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girmiştir. 1910'da devlet bursuyla Paris'e gitmiştir. Ecole Nationale des Beaux-Arts'da Çallı, Ruhi ve Feyhaman'la birlikte Cormon Atölyesin'de bulunmuştur. İstanbul'a döndükten sonra kısa bir süre Nişantaşı Sultaniyesi'nde öğretmenlik yapmış, sonradan Güzel Sanatlar Okulu'na öğretim üyesi olmuştur. Birkaç figür ve I. Dünya Savaşı'yla ilgili birkaç düzenlemesi dışında en çok işlediği konu sisli ve sakin İstanbul kıyıları ve deniz görünümleridir. O dönemin İstanbul'unu değişik açıdan bize yansıtan bir öteki sanatçı da Nazmi Ziya Güran'dır. Mülkiye Mektebi'nde eğitim gördükten sonra Sanayi-i Nefise Mektebi'ne devam etmiştir ve ılk resim dersini Hoca Ali Rıza Bey'den almıştır. Nazmi Ziya Avrupa sınavını kazanamamış, bunun üzerine kendi hesabına Avrupa'ya gitmiştir. Paris'teyken Cormon atölyesine devam etmiş, ancak akademik eğitimi benimsememiştir. Resim çalışmalarını müzeleri dolaşarak ve kendi kendine etüdler yaparak sürdürmeyi yeğlemiştir. İstanbul'da İlk Tedrisat Müfettişliği ve iki kere de Güzel Sanatlar Akademisi'nde müdürlük yapmıştır. Eğildiği konular az sayıda figür ve portre çalışmaları dışında doğa ve kent görünümleridir. «Nusretiye Camisi», «Maçka Sırtları», «Yelkenler» izlenimci üslûbun niteliklerini taşıyan başarılı yapıtlardır.

Ruhi Arel, Hikmet Onat'la birlikte gittiği Paris'te Cormon atölyesinde eğitimini sürdürmüştür. Bu kuşak içinde yöresel ve ulusal olana tutkunluğuyla tanınmıştır. Grubunun öteki sanatçılarında görülen serbest iri fırça vuruşları yerine halı ve işleme dokur gibi kısa fırça vuruşlarıyla titiz bir işçilik gösterir (Nurullah Berk, Kaya Özsezgin, **Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi**, İstanbul, 1983, s. 40). «Zel-

zele Felaketzedeleri», «Taşçılar», «Kur'an Okuyan Hoca» gibi yapıtları konu türü olarak ötekilerden ayrılmakta, gerçekçi yaklaşımın belirdiği görülmektedir.

1914 kuşağının en genç sanatçısı 1890 doğumlu Namık İsmail'dir. 1911'de ailesi tarafından Paris'e gönderilmiş olan Namık İsmail Julien ve Cormon atölyelerinde çalışmıştır. Savaş zamanının bir dönemini Kafkas cephesinde geçirmiştir. Bir sergi düzenlemesi nedeniyle Celal Esad Arseven'le Berlin'e gittiğinde Liepzig kenti Güzel Sanatlar Akademisi'nde Corinth ve Liebermann atölyelerine girmiştir. Almanya'da kaldığı yıllarda Alman Dışavurumcu Akımın etkisi altında kalmıştır. 1929'da yurda döndüğünde en önce Güzel Sanatlar Müfettişliğine ve daha sonra Akademi Müdürlüğüne atanmıştır. Namık İsmail sanatını Paris dönüşü ve Almanya dönüşü yaptığı resimler olarak ikiye ayırır (Z. Kınık, «Namık İsmail», **Boyut**, 1/1, 1982, s. 12). İzlenimcilik ilkeleriyle hareket ettiği birinci dönemde duyarlılık egemendir. Resimlerinde canlı mavi, kırmızı, sarı renk alanları uyumlu bir biçimde yayılır. Karşıt renkler kalın fırça vuruşları ve ışık oyunlarıyla dışavurumcu doğa yorumlarına yönelmiştir. Dışavurumcu yaklaşımda mekân ve nesnelerdeki devingenlik önem kazanmıştır. Doğa görünümleri yanısıra figürde de başarılıdır.

1914 kuşağının düzenlediği Galatasaray Lisesi sergilerinde iç mekân görüntüleriyle Şevket Dağ, savaş konularıyla Sami Yetik, Ali Sami Boyar, Ali Cemal, deniz ve gemi resimleriyle Tahsin ve İsmail Hakkı, Vecih Bereketoğlu da yer almışlardır. Mihri Müşfik, Ömer Adil'in de yapıtları sergilenmiştir.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nden yetişen ressamların birleşip 1914 kuşağı adı altında topluca bilinçli bir hareket oluşturmaları yalnızca resim sanatında değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarının kültür yaşamı açısından da önemli bir olaydır. Düzenli sergiler toplumun değişik kesimlerinde resim sanatına ilgiyi arttırmıştır.

1914 aynı zamanda ilk kız güzel sanatlar okulunun açıldığı yıldır. Seçkin aile çevrelerinde yetişmiş kültürlü Türk kızları 19. yüzyıldan sonra kadın hak ve özgürlükleri konusunda bilinçlenmeye başlamışlardır. Tanzimat reformuyla kazanılan birtakım haklar II. Meşrutiyet'te daha da çoğalmıştır. Bu arada, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türk kadınının resim etkinlikleri içinde yer almaya başladığını görüyoruz. Resim sergilerinde yabancı ve azınlık kadınlarının yapıtlarına sık sık rastlanmaktadır, ancak bir Türk kadın ressamın yapıtı ilk kez 1880 yılında sergilenmiştir. Bu yapıt Nazlı Hanım'a aittir. 20. yüzyılın başlarında Müfide Kadri ve Mihri Müşfik Hanımlar önde gelen kişilerdir. Küçük yaşta Osman Hamdi Bey'den ders alarak resim yapmaya başlayan Müfide Kadri Hanım Darülmuallimat'ta

(Öğretmen Okulu) resim öğretmeni olmuştur. Bir yandan da II. Abdülhamit'in kızı Adile Sultan'ın özel resim öğretmenliğini yapmıştır. Resim sergilerine katılmış, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'ne üye olmuştur. İlk yapıtlarındaki romantizmi zamanla aşmış ve tekniğini geliştirmiştir. «Tefli Genç Kız» adlı tablosu sağlam desen bilgisini kanıtlar.

Yaşamıyla da batılı kadın imgesini yaşatan Mihri Müşfik Hanım Paris ve Roma'da sanat eğitimi görmüştür. Atılgan davranışları ve kimi zaman alaturka, kimi zaman alafranga görüntüsüyle dikkati çekmiştir. Girişken kişiliği İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasında etken olmuştur. Onun çabaları sonucunda zamanın Maarif Nazırı Şükrü Bey Zeynep Hanım Konağının (Eski Darülfünun binası) ikinci katında ayrılan iki odada kızlara sanat eğitimi yapacak İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitime başlamasını emretmiştir. Okul müdürlüğüne ve atölye şefliğine Mihri Müşfik atanmıştır.

Atölye hocası olarak Mihri Müşfik kişiliği ve sanatçılığıyla öğrencilerini etkilediği anlaşılmaktadır. Figür çalışmalarına önem verdiği ve büyük boy figür çalışmalarında füzen, ya da kömür kalem kullandığı anlatılmaktadır (C. Baykal, «Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi», **Boyut**, 2/16, 1983, s. 6-13). Antik heykel dışında atölye çalışmalarına canlı model sokmak için girişimlerde bulunmuştur. Başlangıçta Zaro adlı bir ihtiyara ve okul hademesi Ali Efendi'ye poz verdirtmiştir. Daha sonra hamamlardan, sokaklardan para karşılığı kadın modeller tutulmuştur. 1917'den sonra Rus göçmenlerinden yararlanılmıştır. Yaz tatillerinde Gülhane Parkı, Topkapı Sarayı ve Köprü altında özel izin ve polis korumasıyla açıkhava çalışmaları yaptırıldığı görülür. 1919'da Mihri Müşfik İtalya'ya gitmiştir. Bir süre sonra kısa bir zaman için İstanbul'a dönmüşse de, yaşamının son yıllarını Amerika'da tanınmış kişilerin portrelerini yaparak geçirmiştir.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin öğretim kadrosu Mihri Müşfik Hanım dışında erkek okulundan sağlanmıştır. Anatomi dersinde Ali Nurettin (Berkol), Sanat Tarihi ve Estetik dersinde Osman Hamdi'nin damadı Vahit Bey ve Ahmet Haşim, Perspektif dersinde Ahmet Ziya (Akbulut), heykel çalışmalarında İhsan (Özsoy) yer almaktadır. Yaz tatillerindeki açık hava çalışmalarında Hoca Ali Rıza'dan yararlanılmaktadır. Mihri Müşfik Hanım'ın ayrılmasından sonra okul müdürlüğüne Ömer Adil ve Usul-ü Tersim hocalığına Feyhaman Duran atanmıştır. Bir süre sonra okul Bezm-i Âlem Kız Sultanîsi'ne (İstanbul Kız Lisesi), oradan da Gedikpaşa Tiyatro caddesinde bahçe içinde bir okul binasına taşınmıştır.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nden yetişen kadın ressamlarımız Nazlı Ecevit, Güzin Duran, Sabiha Rüştü Bozcalı, Melek Celâl Sofa, Nermin Faruki, Melek Fevzi, Müjde Esat, Müzdan Sait, Celile Hikmet, Ruşen Zamir, Melek Ziya, Nevzat Belkıs Mustafa'dır. Bu sanatçıların yapıtlarına 1916'dan 1923'e dek açılan Galatasaray Sergilerinde rastlanır. Bu sergilerde yapıtı görülen Harika Şazi (Lifij) Hanım ise Müfide Kadri'nin yetiştirdiği kadın ressamlarımızdandır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ilginç bir öteki etkinlik, I. Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle Şişli semtinde savaş resimleri yaptırmak amacıyla bir atölyenin kurulmasıdır. Bu atölyede 1914 kuşağı sanatçılarından bir grup savaş sahneleriyle askerlerin resimlerini yapmışlardır. Savaş sahneleri çoğunlukla bu atölyede savaş araçları ve askerler getirtilerek düzenlenmiştir. Seyrek de olsa kimi kez sanatçılar cephelere götürülmüş ve gerçek olayla karşı karşıya getirilmişlerdir. Bu yapıtlar 1918'de Galatasaraylılar Yurdu'nda sergilenmiş; ayrıca, Viyana ve Berlin'e gönderilmiştir.

Sami Yetik ve Mehmet Ali Lâğa bu atölye çalışmaları dışında, Edirne cephesinde Balkan Savaşına ve Kurtuluş Savaşına katılmışlardır. Cephede çizilmiş birçok eskiz ve desenleri vardır.

2.3. HEYKEL

Türk-İslâm sanatında heykel, mimarlığa bağımlı kabartma olarak gelişme göstermiştir. Osmanlı öncesi kabartmalarında simgesel nitelikte insan ve hayvan figürleri kullanılmıştır. Osmanlıda ise kabartmalar figürsüzdür. Figüre dayalı serbest heykel ancak 19. yüzyılda Batılılaşma Dönemi'nde konu olmaya başlamıştır. Daha önce Kanuni Sultan Süleyman'la birlikte Mohaç seferine katılan İbrahim Paşa Budapeşte'den birkaç heykel getirtip Sultanahmet Sarayı'nın bahçesine ve İstanbul'un kimi yerlerine koydurduğu söylenmektedir (H. Gezer, **50 Yılın Türk Resim ve Heykeli,** İstanbul, 1973, s. 3). 19. yüzyılda yapılan birçok sarayların bahçelerinde ve büyük yalı ve köşklerde hayvan heykelleri bahçe düzenlemesinin önemli öğelerinden biriydiler.

Heykel konusunda karşılaşılan ilk ad Roma'da eğitim görmüş Yervant Oskan'dır (1855-1914). İnsan figürü üzerinde çalışmalar Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılıp mimarlık ve resimle birlikte batı anlayışı içinde heykel eğitimine başlamasıyla gerçekleşmiştir. Yervant Oskan heykel bölümünün ilk hocası olmuştur. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde okuyup heykeltraşlığı meslek olarak seçen ilk sanatçı İhsan Özsoy, 1891 yılında Paris'e gitmiştir. 1897'de Âsar-ı Atika

Müze-i Hümayunu'nda (Arkeoloji Müzesi) antik yapıt onarımcısı, sonra, Oskan Efendi'nin izniyle Sanayi-i Nefise Mektebi'nde 1908-1933 yılları arasında atölye şefliğini üstlenmiştir. Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet kuşağı birçok heykeltraşın yetişmesinde emeği geçen İhsan Bey ayrıca İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasıyla serbest ders niteliğinde olan heykel dersinin hocası olmuştur. Kadıköy Süreyya Sineması'nda «Dans Eden Çocuklar» adlı kabartmasıyla Nimet Hanım ve Osman Hamdi Salahur'un büstleri doğadan çalışmaya önem veren İhsan'ın doğalcı üslûbunu yansıtırlar.

20. yüzyılın başlarında Oskan Efendi'nin öğrencilerinden bir başka ad İsa Behzat'tır (1875-1916). 1898'de heykel bölümünü bitiren İsa Behzat resim ve tiyatroyla da ilgilenmiştir. 1900'de İzmir İdadisi'nde resim öğretmenliği, 1901'de Evkaf Nezareti Fen Heyeti ve Arkeoloji Müzesi eski onarım uzmanlığına ve 1913'de Yıldız Çini Fabrikası müdürlüğüne atanmıştır. Yapıtları arasında «Saz Şairi» ve «Sakallı Adam» heykelleri sayılabilir.

Cumhuriyet Dönemi heykeltraşları arasında yer alacak olan Mehmet Mahir Tomruk (1885-1954) ve Ratip Aşir Acudoğu (1898-1937) İhsan'ın atölyesinde yetişmişlerdir. Mehmet Mahir Tomruk 1913'de Sanayi-i Nefise Mektebine girmiştir. Eğitimini 1916'da bitirdikten sonra Almanya'da Münih Güzel Sanatlar Akademisi'ne girmiş Prof. Kurtz ve Prof. Belecker'in öğrencisi olmuştur. Ratip Aşir Acudoğu eğitimini tamamladıktan sonra, Belecker atölyesine girmiştir. 1923'den önce eğitimini tamamlayan bir öteki sanatçı Nijat Sirel'dir (1897-1959). 1915'de Almanya'da Münih Güzel Sanatlar Atölyesi'nde Kahn'ın öğrencisi olmuştur. 1922'de yurda dönmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ürün vermiş olan Mesrur İzzet, Elen Şeneb, Mehmet Bahri ve Basri hakkında bilgiler sınırlıdır. Osmanlı Ressamlar Cemiyetinin kurucu üyeleri arasında adına rastlanan Mesrur İzzet'in bir tek çocuk büstü günümüze kalmıştır. Dekoratif nitelikte Eskişehir taşından heykeller yaptığı söylenmektedir (H. Gezer, **Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli**, İstanbul, 1984, s. 61). Mehmet Bahri'nin alçıdan büstlerinde doğaya bağlı, ayrıntıya önem veren bir sanatçı olduğu izlenir. Mısır'da Osmanlı Sanayi-i Nefise İmalâthanesi'nde müdürlük yapmış ve Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde yazıları çıkmıştır. «Yukarı Bakan Genç» adlı bir alçı kabartma Basri'nin adını taşımaktadır.

3.1. MİMARLIK

10 Ekim 1923'de başkent olarak seçilen Ankara kasabası, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçiş döneminde yeni rejimin istekleri doğrultusunda fiziksel çevre imgesinin yaratılmasında örnek bir yerleşme olarak belirir. Ankara'nın çağdaş bir kent olarak kurulması ve geliştirilmesi Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin başlıca amacıdır. Kurtuluş Savaşı'nın örgütlendiği 30.000 nüfuslu bu küçük Anadolu kasabası batının doğrudan ekonomik etkisi altındaki kıyı kentlerinden uzakta, Anadolu'nun merkezinde bulunmaktadır. Yurt düzeyinde örgütlenme ve yönetim açısından konumu önem kazanmaktadır. Ayrıca, Osmanlı imgesini yaşatan ve kozmopolit bir kent niteliği gösteren İstanbul yerine Cumhuriyet'in simgesi olabilecek ve yeni bir ulusal burjuvazinin yaşantısını biçimlendirebilecek bir fiziksel çevre oluşturmak gerekli görülmüştür.

Bütçedeki büyük açıklara ve Bayındırlık Bakanlığı'nın kısıtlı olanaklarına karşın, Ankara'nın bayındırlık konusu hem tek yapı ölçeğinde, hem de kent ölçeğinde ivedilikle ele alınmış ve kent hızlı bir yapım süreci içine girmiştir. 924'te Ankara'nın bayındırlık tahsisatı arttırılmış ve Ankara Şehremaneti (Belediyesi) kurulmuştur. Kent için ilk gelişme planı Alman uzman Heussler tarafından Eski Ankara ve yeni gelişme bölgesi Yenişehir için tasarlanmıştır. 1925' de Ulus-Yenişehir arasındaki ana yol açılmıştır. 1923-1950 yılları arasında sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelere koşut, Ankara'da kimi zaman ulusal, kimi zaman evrensel akımların etkisi altında yapılaşma yoğun bir biçimde sürmüştür. İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerle öteki Anadolu kentleri başkentteki gelişmeleri izlemişlerdir.

Cumhuriyetin kurulduğunda varolan ve ilkeleri Vedat ve Kemalettin Beyler'ce belirlenen I. Ulusal Mimarlık Akımı, Cumhuriyet'in ilk üç dört yılında henüz dışarıya kapalı ve oluşum sürecinin başlarında olan yeni rejim tarafından benimsenmiştir. I. Ulusal Mimarlık Akımı ulusal benliği onurlandırıcı bir üslûp geliştirdiği için yönetim tarafından da desteklenmiş ve kışla, tren istasyonu, okul gibi yapıların bu üslûpta yapılması özellikle istenmiştir. Büyük ölçekli kamu yapıları dışında konut yapımında da I. Ulusal Mimarlık Akımı etkili olmuştur. Bu dönemde yapıların önemli bir grubunu Vedat Tek, A. Kemalettin Bey, Arif Hikmet Koyunoğlu ve Guilio Mongeri yüklenmişlerdir. Bunların dışında Tahsin Sermet, Necmettin Emre,

Halim, Mehmet Nihat, Ahmet Kemal, Fatih Ülkü'nün adlarıyla karşılaşılmaktadır. Başkent'e ilk gelen Vedat Bey'dir. İlk kez Çankaya'da Gazi Köşkü'nü onarmış ve 1922'de, 1924'ten sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak kullanılan Cumhuriyet Halk Fırkası Mahfeli'ni kendine özgü ulusal mimarlık anlayışı içinde biçimlendirmiştir. 1924 yılıyla birlikte, Ankara'da bayındırlık işleri hızlanmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında yer yokluğu nedeniyle kimi devlet dairelerinin aynı yapıyı birlikte kullanmaları gerekmiştir; örneğin, Başbakanlık ve Bakanlıklar Vali Konağı'nın bir bölümüne yerleştirilmişlerdir. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk yıllarında öncelikle devlet daireleri için yeni binaların yapımı söz konusu olmuştur. Ayrıca, yeni örgütlenme ve kalkınma süreci içinde mimarlık alanında yeni işlevlerin belirmesiyle yeni yapı türlerine gereksinim doğmuştur. Böylece, 1924 yılıyla birlikte Ankara'da kamuya ait yönetim yapılarının yapımı hızlandırılmıştır. Öteki kentlerde de hükümet görevlerinin yürütüleceği hükümet konaklarının yapımına başlanmıştır. Yönetim yapılarını okul ve hastane gibi hizmet yapıları izlemiştir. Yerleşme bölgelerini birbirine bağlamak ve iletişimi güçlendirmek amacıyla başlatılan demiryolu yapımı, tren istasyonu binalarıyla birlikte postane binalarının yapımını gündeme getirmiştir.

I. Ulusal Mimarlığın egemen olduğu 1927 yılına değin yapım eylemi kronolojik olarak izlendiğinde, mimarlığın ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerle giderek bütünleşmeye başladığı görülür. 1924'de Meclis Binası, Ankara Palas (Vedat Tek başlamış, Kemalettin Bey tamamlamış), Gazi ve Latife okulları (Mukbil Kemal Taş), yardım kurumu Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme Kurumu, Arif Hikmet Koyunoğlu), Ankara Gazi Çiftliği İstasyonu (Burhanettin Tamer) ve postane binasının yapımına başlanmıştır. Diyarbakır, Erzurum, Sivas'da Numune hastaneleri açılmış, Heybeliada'da Verem Dispanseri'nin temeli atılmıştır. 1925'de ilk bakanlık binası olarak Maliye Bakanlığı ve Adliye Sarayı'nın yapımı gelir. Aynı yılda İzmir Halkevi Binası Necmettin Emre tarafından projelendirilmiştir. Ankara'da Mimar Kemal İlkokulu ve Konya Gazi Mustafa Kemal İlkokulu 1925'de yapılan eğitim yapılarıdır. Yine bu yıl içinde Konya'da Fatih Ülkü'nün postane yapısı tamamlanmıştır. 1926 yılında Ankara'da önemli yapı Kutsal Emanetler'i saklamak ve Türk folklorunu tanıtmak amacıyla Arif Hikmet Koyunoğlu'na yaptırılan Ankara Etnografya Müzesi'dir. Ekonomik gelişmeler sonucu serpilen banka işletmeciliği için gerekli bina yapımına da 1926'da başlanmıştır. Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü (Guilio Mongeri), İş Bankası Müdürlüğü (Guilio Mongeri) ve Osmanlı Bankası ilk örneklerdir. Dönemin endüstri alanında ilk kuruluşları olan Alpullu ve Uşak şe-

ker fabrikaları 1926'da işletmeye açılmışlardır. 1927'de Dışişleri Bakanlığı Binası (bugünkü Gümrük ve Tekel Bakanlığı) ve dönemin önemli kültür yapısı Türk Ocağı Merkez Binası Arif Hikmet Koyunoğlu'na yaptırılmıştır. Mimar Kemalettin 1927 yılı içinde Gazi İlk ve Orta Muallim Mektebi (Gazi Eğitim Enstitüsü) ile Devlet Demiryolları İşletme Binası'nı tasarlamıştır. 1925'de Vedat Tek tarafından yapımına başlanan Ankara Palas Oteli'nin temeli atıldıktan sonra Vedat Bey'in bir anlaşmazlık nedeniyle yapımı bırakıp İstanbul'a gitmesi üzerine Mescid-i Aksa ve Ömer Camileri'nin onarımı için Kudüs'te bulunan Mimar Kemalettin Ankara'ya çağrılmış ve yapımın sonuçlandırılması kendisinden istenmiştir. Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü'ne atanan Mimar Kemalettin aynı yıl içinde otelin tasarımını bitirmiş olmasına karşın otelin işletmeye açılması ancak 1927 yılında gerçekleşebilmiştir. Yapımı 1930 yılına değin sürmüş olan Gazi İlk ve Orta Muallim Mektebi I. Ulusal Mimarlık Üslûbun'da en son yapı olmaktadır. 1927'den sonra örnekleri giderek azalan bu akımın Ankara'daki geç örnekleri arasında Mimar Mongeri'nin Tekel Başmüdürlüğü belirtilebilir. Ankara'da 1920'lerin sonlarında I. Ulusal Mimarlık Akımı'na ilginin azalmasına karşılık öteki illerde bir süre daha akım sürmüştür. İzmir'de Millî Kütüphane ve Vakıflar Bankası 1930'ların başında yapılmış örneklerdendir.

1920'lerde yeni toplumun gereksinmelerini karşılayacak çeşitli yapı tiplerinin uygulanması yanısıra geleneksel yapı tiplerinin tasarımında da da devrim getirilmeye çalışıldığı gözlenmektedir. Cami mimarisinde yenilik arandığı ve bu konuda Kemalettin Bey'in çalıştığı anlaşılıyor (Yıldırım Yavuz, **Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimar Kemalettin Bey**, Ankara, 1981, s. 27). Cumhuriyet Dönemi'nde ilk dinî devrim 1924'de başlamış ve ilk girişim olarak halifelik kaldırılmıştır. Evkaf ve Şeriye Nezaretleri kapatılmış ve medrese eğitimine son verilmiştir. 1925'de tekke, zaviye, türbeler kapatılmıştır. Ezan, hutbe, Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda sürdürülen tartışmalarda camiye ayakkabıyla girilmesi, secdeye yatmadan namaz kılmak için sıraların dizilmesi, ney, keman, piyano gibi müzik araçlarının kullanılması gibi öneriler dikkati çekmektedir. 1927 yılında başkent Ankara'da yeni gelişmekte olan Çankaya semtinde bir cami yapılması Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmıştır. Mimar Kemalettin'in bu amaçla görevlendirildiği ve yeni tip cami projesi üzerinde çalıştığı anlaşılıyor. Yapının özgün planları bulunmamaktadır; ancak, 6 Mart 1927 tarihli **Yeni Ses** Gazetesi'nde çıkan cephe çiziminin fotoğrafında Mimar Kemalettin'in kare planlı, yüksek kasnaklı ve tek kubbeyle örtülü bir

yapı tasarladığı görülüyor. Cephede son cemaat yeri kaldırılmış, onun yerine Selçuk mimarisini anımsatan çift minareli yüksek taçkapı yerleştirilmiştir. Hernekadar estetik ve işlevsel açıdan yeni bir cami modeli isteniyorsa da Kemalettin'in geleneksel Türk Mimarisi'nden ödün veremediği için bunu gerçekleştiremediği anlaşılmaktadır.

1908 Meşrutiyeti ortamında biçimlenen I. Ulusal Mimarlık üslûbunun genel özellikleri bu dönemde de varlığını korumuştur. Üslûp yalnızca cephelerde geleneksel kemer, saçak gibi yapısal öğelerin ve silme, çini, mukarnas gibi örgelerin düzenlemesiyle kurulmuştur. Cepheler arasında birinci derecede önemli olan ana yola bakan ön cephedir. Simetrik olarak düzenlenmiş cephelerin simetri ekseni taçkapı ya da cümle kapısı niteliğinde bir girişle belirtilmiştir. Kimi örneklerde giriş ve köşeler, kulemsi görüntü verilerek, dışarıya doğru taşırtılmıştır. Çoğu kez bu kulemsi çıkıntılar yalancı kubbelerle örtülerek vurgulanmışlardır. Bu tür çıkmalar apartman ve iş hanlarında yuvarlatılmış cumba biçimindedirler. Boydan boya uzanan kornişlerle cephe Rönesans Mimarisi'nde olduğu gibi katlara ayrılmaktadır. Geçmişi yeni baştan yorumlamayı amaçlayan bu üslûpda planlama ikinci derecede kalmaktadır. Binalar yığma ve betonarme karkas olarak yapılmışlardır. Çatılar çelik ya da ahşap makaslı kiremit kaplıdır. Duvar alt katta moloz taş, üstte tuğla örülmüş ve altta rustik, üstte taş sıraları görünümünde suni taş, sıva ya da mermer kaplamadır.

Bu akım 1927'lerde etkisini yitirmeye başlamıştır. İlhan Tekeli kısa sürede etkisini yitirmesini «Cumhuriyet'in tam ödünsüz bir batılılaşma arayışı içinde» olmasında aramaktadır. Aynı görüşü paylaşan Mete Tapan, başlangıçta biçimsel kaygılarla kullanıldığını belirtmekte, «salt estetik ve biçim kaygısıyla Cumhuriyet'in ilk döneminde kullanılması Atatürk'ün sanat ve uygarlık anlayışına uymuyordu. O, dil devriminde olduğu gibi, mimarlık alanındaki gelişmelerde de ulusallığın Osmanlı ve İslâm kavramlarıyla ifade edilmemesinin gerektiğine inanmıştı» demektedir. Kıyafet reformları, Medenî Kanun ve harf devrimleri de çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmada, Ziya Gökalp düşüncesinde olduğu gibi, doğuyla batıyı uzlaştırıcı çözümlere gidilmediğini göstermektedirler. Bu süre içinde Ankara'da bayındırlık eylemi hızlı bir biçimde sürdürülmüş, ancak, batılı kent imgesine varılamamıştır. I. Ulusal Mimarlık üslûbunun 1927'den öteye zayıflamasını etkileyen, Cumhuriyet döneminin gerçek amacını yansıtabilecek bir üslûp olmamasının ötesinde başka etmenler de bulunmaktadır. Üslûbun en önemli temsilcisi Kemalettin Bey'in ölümü bu etmenlerden ilkidir. Endüstriyi özendirici önlemler getiren Teşvik-i

Sanayi Kanunu'nun kabul edilmesi sonucunda 1923 hükümet programında yabancı uzmandan gerektiğinde yararlanılabileceği belirtilmiştir. 1927'de çıkan yasayla Türkiye'de yabancı uzmanların çalışma olanağı tanınmıştır. Bu yasanın ardından kent planlaması ve mimarlıkta yabancı mimarlardan yararlanılmıştır.

Bu dönemde, Avrupa'da mimarlık alanında akılcılığı, işlevselliği ve ekonomikliği savunan Bauhaus akımı, uluslararası alanda güçleniyordu. Malzemenin amaca uygun ve yerinde kullanılması gerektiği düşüncesi savunuluyor ve endüstriyel üretime uygun biçimlendirme olanakları aranıyordu. Le Corbusier, Walter Gropius, Mies Van der Rohe, Erich Mendelson, Theo Von Doesburg gibi mimarlar akımın önderleri sayılmaktaydı. Türkiye'ye çağrılan Avrupalı mimarlar Bauhaus akımının öncülerinden değillerdi. Yine de, akılcı tutumlarıyla Türkiye'de modern mimarlığın tohumlarının atılmasını sağlamışlardır. 1930'a dek gelenler sayıca azdır. Theodor Post, Ernst Egli, Clemens Holzmeister'la Ankara imar planı yarışmasını kazanan Herman Jansen'dir. Bu mimarlar içinde en çok uygulamayı Viyana ekolünün temsilcisi Holzmeister yapmış ve bunun sonucunda Ankara-Viyana Kübik mimari ekolünü geliştirmiştir. Yurda çağrılanların birçoğundan bir yandan yapı eylemini geliştirmeleri bir yandan da eğitime katılmaları istenmiştir.

Cumhuriyet Mimarlığına biçimde ulusal bir nitelik kazandırmaya çalışan akım sürerken, Ankara'nın yeni gelişmekte olan Yenişehir bölgesinde 1926 yılında Osmanlı ve Türk simgeleri taşımayan, yalın fakat anıtsal görünüşlü bir yapı belirmiştir. Theodor Post'un tasarladığı bu yapı, simetri ekseninde katlar boyunca uzanan ayakları, merdivenli giriş düzenlemesi, tekdüze düz pencereleri ve saçaksız örtüsüyle uluslararası akımın Ankara'da ilk temsilcisi sayılmakta ve Cumhuriyet yönetiminin devlet yapısı niteliklerini ana çizgileriyle belirlemektedir. Aynı yıl yapılan Ankara Numune Hastanesi pavyonlarında da benzer anlayış yansımaktadır. Bu yapıları 1930' lara değin Milli Savunma Bakanlığı (1927-31, C. Holzmeister), Yüksek Ziraat Enstitüsü (1928, C. Holzmeister), Erkek Ticaret Lisesi (1928-30, Ernst Egli), Sayıştay Binası (1928-30, Ernest Egli), Ordu Evi (1929-33, C. Holzmeister), Genel Kurmay Başkanlığı (1929-30, C. Holzmeister), İsmet Paşa Kız Enstitüsü (1930, Ernst Egli) izlemiştir. Kent ölçeğinde ise, Cumhuriyet yöneticileri Ankara'nın planlanması ve düzenlenmesi sorununa bir sınırlı yarışma açarak çözüm getirmişlerdir. Yarışmaya çağrılan üç kişiden ikisi Alman, birisi Fransız'dır. Prof. Herman Jansen Berlin şehir planlama yarışmasını kazanmıştır. Camillo Sitteci Berlin Yüksek Mühendis Mektebinde hocadır. Ecole des Beaux Arts çevresinde yetişmiş Jaussley, Barce-

lona kent planlamasını yapmıştır. Yarışma, Prof. H. Jansen'in kazanmasıyla sonuçlanır. Bu planlamada başkent elli yıl sonra 300.000 nüfuslu olacak biçimde çağdaş kentbilimin koşullarına göre tasarlanmıştır.

Tasarımın amaçları arasında Eski Ankara'nın korunması öngörülmekte ve gelişme Çankaya-Ulus ekseni üzerinde yoğunlaşmaktadır. Planlamada geniş bulvarlar, yeşil alanlar ve işlevlere göre düzenlenmiş yeni kent dokusuyla Anadolu Türk kenti imgesinden tümüyle farklı bir anlayış egemen olmuştur.

Yurda çağrılanların birçoğundan bir yandan yapı eylemine katılmaları, bir yandan da yerli mimarlık eğitimine katkıda bulunmaları istenmiştir. 1926'da Sanayi-i Nefise Mektebi Güzel Sanatlar Akademisi'ne, 1928'de Mühendishane Yüksek Mühendis Mektebine dönüştürülmüş ve bu kurumlar çağdaş bilimin ışığında yeniden örgütlenmiştir. 1930'larda kültürel andlaşmalar hızlandırılmış ve bu andlaşmalarda özellikle yabancı profesör ve öğretmen getirilmesiyle ilgili maddelere yer verilmiştir. 1927'de Türkiye'ye gelen Ernst Arnold Egli öğretime 1930-1936 yıllarında katılmış ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde Alman eğitim programını uygulamıştır. 1930'larda Türkiye'ye gelen yabancı mimar sayısında da belirli bir artış dikkati çekmektedir. Bunların arasında Bruno Taut, Martin Elsaesser, Martin Wagner, Henri Prost, Hans Poelzig, Paul Bonatz mimarlık ve kentbilim alanında etkili olmuş uzmanlardır. Ayrıca, 1930-1940 arasında Türk öğrencileri dışarıya (öncelikle Almanya'ya) eğitime gönderilerek çağdaş gelişmelerin yerinde incelenmesine olanak sağlanmıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından modern okul yapıları için danışman seçilen Ernst Arnold Egli fonksiyonel mimarlığın en başarılı örneklerini vermiştir. Modern mimarlığın uluslararası bilim ve tekniğe dayandığını ve tek yapının çevreyle bütünleşmesi gerektiğini savunan Ernst A. Egli, Türkiye'de 1955'e değin ürün vermiştir. Bölgesel yorumlara açık bir mimar olan Egli'den sonra, 1936'da mimarlık bölümü başkanlığına Bruno Taut (1880-1938) getirilmiştir. Bruno Taut, kısa çalışma süresine karşın dönemin Türk Mimarisinin gelişmesine etkisi büyük olmuştur. Çağdaş mimarlık kuramı üzerinde çalışmış olan Bruno Taut, Türkiye'de «Mimari Bilgisi» kitabını yayımlayarak genç kuşak mimarlarına mimarlık konusunda düşüncelerini yaymıştır. Mimarlığı bir orantı sanatı olarak yorumlayan Bruno Taut'un, tarihî üslûpların etkisi altında kalmadan mimarlığın kendi çağı içinde bulunduğu bölgenin koşullarında biçimlenmesi gerektiğini belirten ve yöresel öğelere önem veren görüşleri, dönemin

ulusal mimarlığını biçimlendirmeyi amaçlayan yerli mimarlar üzerinde etkili olmuştur.

İstanbul Teknik Üniversitesi eğitiminde Avusturyalı Clemens Holzmeister ve Alman Paul Bonatz yer almışlardır. 1927'de yurdumuza gelen ve Bayındırlık Bakanlığı'nda müşavirlik görevi yapan C. Holzmeister, 1940'larda İTÜ'de birkaç yıl öğretim üyeliği yapmıştır. İlk geldiği yıllarda, Millî Savunma Bakanlığı'nda görüleceği gibi, uluslararası ve fonksiyonel mimarlığın temsilcisidir. 1940'ların sonlarında ise, TBMM'de (1938) olduğu gibi, bir yandan yöresel mimarlığı benimsediği, bir yandan da devlet otoritesini belirtmek için dönemin neo-klasik eğilimlerinden etkilendiği görülür. 1942 yılında Anıtkabir proje yarışmasında Yargıcılar Kurulu Üyesi olarak ve 1943'de Alman Mimarlık Sergisi'ni sunmak üzere Türkiye'ye gelen Paul Bonatz, 1943'de Milli Eğitim Bakanlığı'nda danışman mimar olarak görevlendirilmiştir. 1946'da İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde öğretim görevliliğine atanmıştır. Mimarlıkta milletler ve iklimler arasındaki tüm farkları yok eden fonksiyonel mimarlık anlayışını eleştirmesi ve ulusal kavramların yeniden filizlenmesinin gerekliliğini savunmasıyla II. Ulusal Mimarlık dönemi Türk mimarları arasında etkili olmuştur. Bu görüşlerin ışığı altında gerçekleşen Anıtkabir ve Çanakkale Şehitleri Anıtı projeleri dönemin anıtsal mimarlık anlayışını güçlü bir biçimde sunar.

Jansen'in Başkent projesinden sonra kentbilim konusunda çalışmalar yoğunlaşmıştır. Jansen 1932'ye değin Ankara planlaması üzerinde çalışmış, ayrıca 1939'a değin de Ankara İmar Müdürlüğü danışmanlık görevinde bulunmuştur. Türkiye'ye, İstanbul'un İmar Planı için çağrılan bir öteki şehircilik uzmanı Alman Martin Wagner'dir. 1935 yılında Türkiye'ye gelen Wagner'in İstanbul plan önerisi kabul edilmemekle birlikte, kendisinden Bayındırlık Bakanlığı şehircilik danışmanı olarak yararlanılmıştır. M. Wagner, H. Jansen gibi, şehircilikte spekülasyonun önlenmesi ve şehircilik işlerinin tek elden yönetilmesi üzerinde durmuştur (Üstün Alsaç, **Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesi'nin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi**, Trabzon, 1976, s. 132). İstanbul projesinde toplu ulaşım aracı olarak tramvay yerine otobüs kullanılması ve sahil yollarının açılmasını önermiştir. Kendisinden Ankara Siyasal Bilgiler Okulu'nda şehircilik dersi vermesi istenmişse de kabul etmemiştir. Bir öteki yabancı şehircilik uzmanı Hamburg'lu Gustaw Oelsner, 1939'da Türkiye'ye gelerek Bayındırlık Bakanlığında şehircilik ve bayındırlık imar işleri danışmanı olarak çalışmıştır. Oelsner, İTÜ Mimarlık Fakültesinde öğretim görevliliği yapmış, GSA Yüksek Mimarlık Bölümü'nde şehircilik dersleri vermiştir. Kent planlamasında varolan eski kent dokusunun

ve kent içinde doğal kültür varlıklarının korunmasına önem vermiştir. Kentin ışık ve hava alması için yeşil alanların gerekliliği üzerinde durmuştur. İzmir planlaması için 1948'de ünlü çağdaş mimar Le Corbusier çağrılmıştır. Hazırladığı ön raporda, kentin tarihsel merkezinde anayolların çevresi dışında kalan bölgelerde geniş çapta yenilenme önermiştir. Bu çalışmanın uygulaması yapılmamıştır.

Yabancı mimarların etkin olduğu 1927-1950 yılları arasında yerli mimarların yapı üretimine katılışları ve kendilerini kabul ettirişleri ilginç bir gelişme gösterir. Daha önce de belirtildiği gibi, mimarlık alanında yabancı uzmanlardan yararlanmanın başladığı 1926 yılından 1930'a değin sayıca az olan yerli mimarlar, I. Ulusal Mimar Akımını sürdürmüşlerdir. Bu süre içinde Türk mimarlar arasında, ulusal mimarlığın gelişmesini etkileyici bir öğe olması nedeniyle yabancı mimarlara tepki zamanla artmıştır. Bu tepkinin ekonomik nedenleri de bulunmaktadır. Ürettikleri ürün günün Cumhuriyet ideolojisiyle uyum gösterdiği için özellikle kamu kesimi mimarlık alanı yabancı mimarların ellerine geçmiştir. Bu nedenle yerli mimarlar daha çok konut yapımında iş bulabilmişlerdir. Yerli mimarlar yabancı mimarlardan eğitimde yararlanılmasını savunmakta, iş hayatının ise kendilerine açılmasını istemekteydiler. Yabancı-yerli mimar tartışmasının mimarlıkta olumlu etkileri meslek örgütlenmesi ve batıya daha bilinçli bakma düşüncesini geliştirmekte olmuştur. 1927'de Ankara'da Türk Mimarlar Derneği, İstanbul'da Güzel Sanatlar Birliği kurulmuş, 1928'de 1035 sayılı Mühendislik ve Mimarlık Hakkında Yasayla diplomasız mimarların çalışmaları sınırlanmıştır. 1931'de ilk mimarlık dergisi **Mimar** yayımlanmaya başlamıştır. Böylece Türkiye'de çeşitli mimarlık sorunlarını tartışma ortamı doğmuştur.

Ulusal Mimarlığın savunusu yapılırken, yeni baştan düzenlenmiş olan eğitim kurumlarını bitiren ya da Avrupa'da eğitimini tamamlayan genç kuşak mimarları arasında uluslararası fonksiyonel mimarlık üslûbunda denemeler 1930'dan önce belirmiştir. İstanbul'da Sırrı Arif'in tasarladığı Bekir Bey Evi (1929) Le Corbusier'nin konutlarını anımsatan cephe ve kütle özellikleriyle Türk mimarları tarafından batı etkisi altında yapılan ilk uygulamadır. Girişte desteksiz geniş saçakta, yalın pencere düzeninde ve çatı biçiminde modern anlatım kendini belli eder. Türk mimarları, konut mimarlığında başlattıkları çağdaş üslûpta çeşitli denemeleri, uygulama olanağı bulduklarında, kamu yapılarında da sürdürmüşlerdir. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Türk siyasal yaşamına getirdiği değişikliklerin yerli mimarlar yararına olumlu katkıları olmuştur. Dış ticaret açığının kapatılabilmesi için Türkiye, ekonomisini büyük ölçüde dışa kapayarak ithal ikamesi yoluyla ve devlet eliyle sanayileşmeyi ge-

rektiren bir ekonomi politikasının benimsenmesi zorunlu olmuş ve bunun sonucunda yerli malı tüketimini özendirmek amacıyla Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur (İlhan Tekeli, «Türkiye' de Mimarlığın Gelişiminin Toplumsal Bağlamı», **Boyut** 2/12, 1983, s. 24). Cemiyetin kampanyaları Türk mimarlarının toplum içinde kendilerini savunabilmelerini kolaylaştırmıştır. Mimarlık alanında Türk mimarlarının payını arttırmıştır. Bu cemiyetin doğrudan olumlu etkisi, yerli malların sergilenebileceği bir sergi evi yaptırmak amacıyla uluslararası yarışma düzenlemesidir.

Yarışmayı, mimar Şevki Balmumcu'nun kazanması, yabancı-yerli mimarlar savaşımında önemli bir aşama sayılmaktadır. Böylece Türk mimarları uluslararası mimarlık düzeyinde başarılarını kanıtlamışlardır. Günümüzde Opera olarak tanınan bu yapı, yatay ve düşey geometrik kütle ilişkileri ve yalın cephe düzenlemesiyle batılı anlamda bir denemedir. Dönemin uluslararası mimarlık ilkelerini benimsemiş başarılı bir öteki mimar Seyfi Arkan'dır. İDGSA'da Vedat Bey'in atölyesinden mezun olduktan sonra Almanya'da Poelzig' le birlikte çalışan Seyfi Arkan Colman Brutalizmi ve Art-Deco karışımı kendine özgü üslûbuyla 1930'larda başarılı örnekler vermiştir. Hariciye Köşkü, İller Bankası (1937), Florya Köşkü, İzmir Fuarı için pavyon, banka şubeleri gibi.

Çağdaş mimarlık ilkeleriyle tasarlanan 1930'ların yapıları arasında Sergi Evi (Şevki Balmumcu, 1933-1935), Ankara Gar Binası ve Gazinosu (Şekip Akalın, 1935-1937), Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü (Bedri Uçar, 1938-1941), Polis Jandarma Enstitüsü (Celâl Biçer, Reşat San, 1934-37), Isparta Hükümet Konağı, İnhisarlar Genel Müdürlüğü (Sedat Hakkı Eldem, 1937-1938), Adalet Bakanlığı Satie Binası (Sedat Hakkı Eldem, 1934), Antalya Tekel İdare Binası (Tahir Tuğ, 1934), Konya Tekel İdare Binası (Tahir Tuğ, 1935), İstanbul Observatoryumu (Ahmet Hikmet Moltay, 1934-1936), Hukuk Fakültesi (Abdullah Ziya Kozanoğlu, 1938-40) sayılabilir.

Biçim-işlev birlikteliği, çevre-yapı bütünleşmesi, titizlikle çözümlenmiş ayrıntılar, betonarme iskelet, geniş cam yüzeyler ve malzeme çeşidinde tutarlılık bu yapılarda görülen genel özelliklerdir. 1933'de Hitler'in rejiminden kaçan Alman uzmanlarına Türkiye' de çalışma olanağı tanınması, yerli mimarların çalışma alanını yeniden sınırlandırmıştır.

1929 ekonomik bunalımının ardından Avrupa'da 1930 başlarında önemli siyasal gelişmeler izlenir. Yönetimin İtalya'da Faşistler, Almanya'da Nasyonal Sosyalistler'in eline geçmesiyle aşırı milliyetçi ve ırkçı düşünceler, halk kitlelerini toparlamak amacıyla güdümlü olarak kullanılmaktadır. Sanat ve mimarlık, rejimlerin istekleri doğ-

rultusunda bir araç olarak biçimlendirilmeye başlanmıştır. Uluslararası sanat eleştirilirken, ulusal sanat yaratılmaya çalışılmaktadır: Sonuçta mimarlık alanında kaynak olarak klasik Avrupa mimarlık öğeleriyle yeniden antikiteye dönülmüş ve dev sütunlar, uzun kütleler, simetrik düzenleme, tekdüze cephe, geniş merdivenli girişler ve ezici ölçeğin yarattığı anıtsallıkta güçlülük, ciddiyet ve devlet otoritesi vurgulanmıştır. İtalya ve Almanya'da başlayan neo-klasik diye adlandırdığımız bu üslûp Avrupa'nın öteki ülkelerinde ve Amerika'da etkisini göstermiştir. Bu gelişmeleri benimseyen yabancı mimarlar da neo-klasik üslûbu Türkiye'de uygulamaya başlamışlardır. Ayrıca Türkiye'de 1934'te düzenlenen İtalyan Faşist Mimarlık ve 1943'de düzenlenen Alman Mimarlık sergileri geniş yankı uyandırmışlardır. Yabancı mimarlar arasında neo-klasik üslûbu en yetkin bir biçimde uygulayan Clemens Holzmeister'dir. C. Holzmeister'in 1938'de yaptığı TBMM Binası, Bayındırlık, Ticaret ve İç İşleri Bakanlığı ve çeşitli banka yapıları neo-klâsik üslûbun Türkiye' deki tutarlı örnekleridir. Bu yapılarda kullanılan yüksek sütunlu revak dizisi motifi bölgesel özellik olarak yorumlanabilir.

1930'lu yıllarda, uluslararası ve neo-klasik üslûplar uygulanırken, dünyada ulusçuluk düşüncelerin yayılması sonucunda, yerli mimarlar arasında ulusal mimarlık yaratma isteği yeniden güncellik kazanır. Siyasal yaşamda da ulusçuluk ilkesi gündemdedir. CHP Üçüncü Kurultayı'nda (1931) kabul edilen altı ideolojik ilkeden biri de ulusçuluktur. Sayıca çoğalmaya başlayan Türk mimarları, uluslararası üslûbun rasyonel-fonksiyoncu uygulamalarında aranan ekonomiklik, malzemenin doğru ve yerinde kullanılması, fonksiyona uygun biçimleme, çevreye uygunluk gibi niteliklerin bölgesel koşullarla ilişkisini kavramışlardır (Üstün Alsaç, **Türkiye'de Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi,** Trabzon, 1976, s. 30). Aynı zamanda, yerli mimarlar bölgesel verileri daha iyi yorumlayabileceklerini ileri sürmekte ve devrimleri simgeleyen yapıların Türk mimarları tarafından yapılmasının gerektiği üzerinde durmaktadırlar. Bu nedenle, Avrupa'daki özde koyu milliyetçiliğe dayanan neo-klasik mimarlık hareketi, Türk mimarları tarafından kolaylıkla benimsenmiş ve 1930'ların başlarından öteye II. Ulusal Mimarlık üslûbunun oluşumu belirmeye başlamıştır. Üslûbun gerçek anlamda biçimlenmesi ve ürün vermesi Atatürk'ün ölümünden sonra II. Dünya Savaşı ortamı içinde olmuştur.

Yerli mimarlar arasında II. Ulusal Mimarlık Akımı'nın en özgün uygulayıcıları meslek yaşamlarındaki erken örnekleri uluslararası ülûpta vermiş olan Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat'tır. Sedat Hakkı Eldem'in Ernst Egli'nin desteğiyle 1934'de Güzel Sanat-

lar Akademisi'nde açtığı «Millî Mimari Semineri» akımın oluşmasına önemli bir kaynak olmuştur. Bu seminerde konunun bilimsel olarak tartışılması olanağı doğmuş ve Türk geleneksel konutlarının rölöveleri yaptırılarak önemli bir arşiv oluşturulmuştur. Bu seminerden de anlaşılacağı gibi, II. Ulusal Mimarlık Akımında eğilim, geleneksel mimarlığımızın sivil yapıları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Atatürk Devrimleri'nin ışığı altında Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce denenmiş olan simgelerinin kullanılmasından kaçınılması doğaldır. Bu kez kaynak Osmanlı İmparatorluğu zamanında biçimlenmiş I. Ulusal Mimarlık üslûbu'nda olduğu gibi dinsel mimarlıkta değil, sivil mimarlıkta aranmaktadır. Aynı zamanda, bu akım I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın biçimci yaklaşımından temelde ayrılmaktadır. Bezemesel ögelerden çok saçak, bindirmelik, kafes, pencere gibi yapısal öğelerden yararlanılmış ve plan şemaları, yapısal öğelerin oranları, mimarlık öğeleri arasındaki uyum ve denge özellikle araştırılan konular olmuştur. Uygulamada titiz bir işçilik dikkati çekmektedir. Yapım teknikleri ve malzeme kullanımına dayalı bölgesel özelliklerin araştırılması, yerli yapı ve yapı malzemesi endüstrisinin geliştirilmesine olanak sağlamıştır. II. Ulusal Akım'ın en önemli özelliği çağdaş gelişmelere açık olmasıdır. Cumhuriyet Dönemi'nin son onbeş yılında gerek yurt içinde gerekse yurt dışında çağdaş eğitim olanaklarına kavuşmuş olan mimarlarımız tasarım ve uygulamalardaki birikimleri geleneksel Türk mimarlığından yola çıkarak değerlendirmişler ve yeni bireşimlere varmaya çalışmışlardır. II. Ulusal akım değişik yorumlara açıktır. İlhan Tekeli'nin dediği gibi, «kimi özünü kültürel süreklilikte kimi Anadolu halkının yaşantısında aramaktadır. Kimi de ulusal gururu anıtsallıkta yaşatmaktadır» (İlhan Tekeli, **Boyut**, s. 26). Devlet Demiryolları Müdürlüğü (Bedri Uçar, 1941), Anıtkabir (Emin Onat - Orhan Arda, 1942-1953), İstanbul Fen ve Edebiyat Fakültesi (Emin Onat - Sedat Hakkı Eldem, 1944), Ankara Fen Fakültesi (Sedat Hakkı Eldem, 1943), Çanakkale Zafer ve Meçhul Asker Anıtı (Feridun Kip, İsmail Utkular ve Doğan Erginbaş, 1944), Saraçoğlu Mahallesi (Paul Bonatz, 1945-1946), Şark Kahvesi (Sedat Hakkı Eldem, 1948-1950) değişik yaklaşımları sergileyen örneklerdir.

II. Ulusal Mimarlık Akımı ilk ürününü Sedat Hakkı Eldem'in New York Sergisi'ndeki Türk Pavyonunda (1939) vermiştir. 1924'de İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirmiş ve 1932'den sonra bu kurumda öğretim üyesi olan Sedat Hakkı Eldem'in bu üslûpta en seçkin örnekleri Maçka Şark Kahvesiyle Boğaziçi'nde yaptığı yalılardır. Teknik Üniversitede öğretim üyeliği yapmış olan Emin Onat, 1940-1950 yılları arasında bölgesel ve ulusal anlayışta ürünler ver-

miştir. Orhan Arda'yla birlikte yaptıkları Ankara'daki Anıtkabir projesi dönemin anıtsal boyutlarda tasarlanmış en önemli yapıtıdır denebilir. Doğan Kuban haklı olarak bu projeyi «yarışmaya gönderilmiş çeşitli projeler içinde Anadolu'nun antik köklerine dayanan bir kompozisyonla ortaya çıkan yegâne proje» olarak değerlendirmektedir (Doğan Kuban, «Emin Onat ve Cumhuriyet Devri Mimarisi», **Mimarlık ve Sanat**, 1961, sayı 4, s. 143).

II. Ulusal Mimarlık Akımı yabancı mimarlar tarafından da benimsenmiştir. 1943 Alman Sergisi nedeniyle gelen Paul Bonatz bu akımı destekleyen mimarlardandır. Türkiye'ye geldikten sonra Millî Eğitim Bakanlığı Teknik ve Meslekî Öğretim Müsteşarlığı yapı bürosuna danışman olmuştur. 1946-1954 yılları arasında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Türkiye'de devlet yapılarının projelendirilmesinde ve eğitimde yararları olan Paul Bonatz'ın yapıları Ankara Hava Terminali, Ankara Kız Teknik Öğretmen Okulu, Ankara Erkek Teknik Öğretmen Okulu (1948), Ankara Sergi Evi'nin değiştirilmesi (1948), Ankara Millî Kütüphanedir.

1945'e gelindiğinde I. Ulusal Mimarlık Akımı eleştirilmeye başlanmıştır. **Mimar** dergisinde bu konuda birçok makalenin yayımlandığını görüyoruz. II. Dünya Savaşı sonrasında, akımın etkisi giderek zayıflamıştır. 1940'ların sonlarında varılan en önemli aşama Türk mimarlarının yabancı mimarlara karşı güç oluşturabilecek duruma gelmiş olmalarıdır. Ulusalcı bir baskı yaratılırken, yeni demokratik siyasal ortam içinde uluslararası mimarlığın biçimlendirme ilkelerine yönelme dikkati çekmektedir.

Dünyada 1920-1935 yılları arasında konut mimarlığında önemli gelişmeler olmakta, konut yapımında ekonomik tasarım ve yeni teknolojik olanaklar akılcı bir yaklaşımla araştırılmaktadır. Cumhuriyetin kurulmasıyla Türkiye'de kent konut sorunu güncellik kazanmakla birlikte, Cumhuriyet hükümetinin kamu ve endüstri yapılarının yapımına öncelik tanıması konut yapımının özel girişimlerle çözümlenmesini gerektirmiştir. İlk yıllarda konut sorununa hükümetin getirdiği önlemler sınırlıdır. Bu önlemler arasında 1926'da Emlâk ve Eytam Bankasının konut yapımına kredi sağlamak için kurulması (Ü. Alsaç, s. 21-22) sayılabilir. 1928'de memurlar için ev yapmak amacıyla Maliye Bakanlığına yetki veren bir yasa çıkarılmıştır. 1930'da Belediyeler Yasasıyla belediyelere arazi spekülasyonunu önleme ve ucuz konut yapımı görevi verilmiştir.

Uluslararası Ekonomik Bunalımın Türkiye'de etkisi görülmeye başladığı 1930'lara değin kentlerde ev ve apartman yapımı hızlanmıştır. Özellikle başkent Ankara'da üst bürokrat kesimle devletin

ve bazı kuruluşların memur ailelerini barındıracak konutlara gereksinimin doğması, eski kent çevresinde yeni yerleşim merkezlerinin gelişmesine neden olmuştur. İlk kez Yenişehir bölgesinde Sağlık Bakanlığının arkasında tek katlı üçer, dörder odalı konutlar yaptırılmıştır. Bir öteki girişim Vakıflar Başmüdürlüğü tarafından Mimar Kemalettin ve Arif Hikmet Koyunoğlu'na yaptırılan bahçe içinde yedi adet memur evidir. Vakıflar yine Kemalettin Bey'e I. ve II. Vakıf apartmanlarını yaptırmıştır (1928-1930). Kamu konut yapılarına Ziraat Bankası'nın lojmanları da eklenebilir.

Tüm bu örnekler; kemerler, geniş saçak, boydan boya çıkmalarıyla I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın özelliklerini taşırlar. 1927'de Kâzım Özalp (şimdiki Ziya Gökalp) caddesinde kendine özgü mimarlık üslûbuyla ikişer katlı bahçe içinde konutların dizildiği anlaşılmaktadır. Asimetrik kütleler, köşelerinde kule, farklı büyüklükte kemerli pencereler, ağır görünüşlü balkonları destekleyen konsollarıyla farklı bir görünüm yaratmaktadırlar. Bu süre içinde geleneksel Türk konutunun özelliklerinden planlamada, kütle ve cephe düzenlemesinde tümüyle uzaklaşılmıştır. Batı etkisinin izleri yaygınlaşmıştır. 1920'lerin sonlarında konut mimarlığı önemli örnekler vermiştir. Yerli mimarlarca yapılan uluslararası üslûpta ilk modern konut örneği Seyfi Arkan'ın Çankaya Hariciye Köşkü'dür (1933-1934). Bu örneği Bekir İhsan Ünal, Semih Rüstem, Abidin Mortaş, Sedat Hakkı Eldem'in yapıtları izlemektedir. Villa tipi tek konutlar geleneksel konut tasarımından uzaklaşmış, Cumhuriyet ile birlikte aile yaşantısının çağdaşlaşması sonucunda mekânsal düzenlemede belirgin değişmeler olmuştur. Tek konutlara giriş, alt kata salon, mutfak, üst kata yatak odaları ve banyo yerleştirilmiştir. Konutta strüktür kârgirdir. Genellikle betonarme iskelet kullanıldığı görülür. Çatılar 1930'lardan sonra düzdür. Seyfi Arkan'ın Ankara'da geliştirdiği villa tipi, geniş araziye yayılan lüks yapılar İstanbulda Kadıköy, Erenköy, Suadiye ve Moda'da da yapılmıştır. Nüfus artışıyla birlikte apartman yapımında da artış görülür. Ankara'da memur aileleri için yapılanlar mütevazi görünüştedirler. Müteahhit, sanayici ve tüccar kesimi için Nişantaşı, Teşvikiye, Maçka, Ayazağa ve Taksim bölgelerinde yapılan İstanbul apartmanları daha gösterişli yapılardır. Benzer durum İzmir için de söz konusudur. Öteki illerde istasyona giden yol üzerinde üst tabakanın konutlarının dizildiği görülür.

Eski içine dönük konut 1930'ların başında dışa açık geniş cam yüzeyli, planlama ve iç donatımda Batıya yönelik ithal malzeme ve yapı sistemleriyle gerçekleşmiş bir konut anlayışına dönüşmüştür. Devrimler Batı biçiminde yaşama özentisi getirmiştir. Nikel profilli lâke masa, dolap, büfe ve maroken koltuklar gibi Bauhaus en-

düstriyel tasarımları Türk konutunun iç mekânında yer almaya başlamıştır.

Bu dönemlerde devletin toplu konut politikası belirmemiştir. Kişiler tarafından oluşturulan örnek Bahçelievler (1935), Güvenevler (1936), İstanbul, Ankara Küçükevler Yapı Kooperatifleri sayılabilir. Kiraların fazla olması, işçiler ve memurlar için az sayıda da olsa belirli mahallelerin oluşturulmasına neden olmuştur, Amele Mahallesi DDY (1933), Turhal Şeker Fabrikası (1935-36) ve Gümrük (1937) Memur evleri gibi.

3.2. RESİM

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda resim sanatı konusunda gelişmeler, olanaklar oranında hızlanmıştır. Sanayi-i Nefise Mektebindeki eğitimi yeterli bulmayan genç sanatçılar arasında eğitimin geliştirilmesi, güzel sanatların topluma mal edilmesi ve mezunlara iş olanaklarının yaratılması için birtakım girişimler araştırılmaktadır. Bu tür etkinliklerin içinde özel atölyelerin açılması belirli bir ölçüde devingen bir ortamın yaratılmasında etken olmuştur. Ruhi Arel, İbrahim Çallı, Hikmet Onat, Ali Sami (Boyar), Avni Lifij, M. Turgut'un üye olduğu Serbest Resim Atölyesi bu tür atölyelerden biridir. Serbest Resim Atölyesi'nde, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin akademik eğitiminin kuralları dışına çıkan değişik bir eğitim sisteminin denemesi yapılmıştır. Akşam kurslarında hocalarla kayıt için üç lira ödemiş olan amatörler atölyede birarada çalışıyorlardı. Kara kalem, yağlı boya, sulu boya ve pastel çalışmaları, serbest olarak yapılmaktaydı. Kuruluş amaçları arasında geleneksel kültür politikasını saptamak olan bu grubun resim tekniğinde çeşitli yöntem ve üslûpları denediği izlenir. Atölyede, ayrıca, yabancı dil kursları bulunmaktaydı. Atölyenin yaşatılabilmesi için hediyelik eşya, tabela yazma, amblem yapma, tiyatro dekoru düzenleme ve kültür olaylarını kutlama çalışmaları yapıldığı anlaşılıyor (S. Tansuğ, «Türk Resim ve Heykel Sanatı», **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, 6, s. 1107). 1923'de Saadabad Aynalıkavak kasrında yapılan kıyafet balosunun düzelemesi Serbest Resim Atölyesi tarafından üstlenilmiştir. Atölye sanatçıları dışarıdan katılanlarla birlikte Sanayi-i Nefise Sergileri dışında Beyoğlu'nda sergiler düzenlemişlerdir.

Bu arada Hikmet Onat, Nazmi Ziya, Feyhaman Duran ve İbrahim Çallı atölyelerinde yetişmiş öğrencilerin 1923'de bir başka girişimi olmuştur. Şeref Akdik, Saim Özeren, Refik Epikman, Elif Naci, Mahmut Cuda, Muhittin Sebati, Ali Çelebi, Zeki Kocamemi, Cevat Dereli Türk resmine yeni bir yön vermek amacıyla «Yeni Re-

sim Cemiyeti» adı altında bir cemiyet kurmuşlardır. Gençler arasında Galatasaray Sergileri dışında bir sanat etkinliği yaratma isteği vardı. Bir tek sergi düzenlenebilmiş; ancak 1924'de Avrupa bursu sınavının açılmasıyla grup dağılmıştır. Refik Epikman, Cevat Dereli, Mahmud Cuda, Muhittin Sebati ve Şeref Akdik sınavı kazanarak Paris ve Almanya'da eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Refik Epikman Paris'te Julian Akademisi'nde Paul-Albert Laurens'le çalışmıştır. 1923'de kendi olanaklarıyla Münih'te Hans Hoffman Atölyesi'ne gitmiş olan Mahmud Cuda, 1924'de bursu kazanıp Paris Ulusal Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda Luciens Simon Atölyesi'nde eğitimini sürdürmüştür. Ali Çelebi ve Zeki Kocamemi 1922'de bireysel olanaklarıyla Münih'te Hans Hoffmann'ın Özel Akademisi'ne, Hale Asaf 1925'te devlet bursuyla Almanya'ya gönderilmiş ve bir yıl sonra Paris'e giderek Grande Choumiere atölyesinde çalışmaya başlamıştır. 1925'de burs sınavını kazananlar arasında heykeltraş Ratip Aşir Acudoğu da vardır. Paris'te Bourchard ve Landowski atölyelerinde çalışmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte devletin, sanat etkinliklerine sahip çıktığı ve ilgiyi yeni kurulan başkent Ankara'ya çekmek istediği görülür. Her yıl Ağustos ayında Galatasaray Lisesi'nde açılan Sanayi-i Nefise sergilerinin Ankara'da açılması Bakanlar Kurulu kararıyla 1926'da yasallaşır. II. Galatasaray Sergisi sırasında Resmî Sergiler Yönetmeliği yayınlanır. Sergi sorumluluğuna Sami Bey (Yetik) ve yönetim kurulu üyeliğine Hikmet Onat, Feyhaman Duran ve Ömer Âdil gibi sanatçılar getirilir. Böylece, o güne değin geleneksellesmiş olan bu sergiyi düzenleyecek ve sergilenecek olan yapıtları seçecek bir görevli kadro kurulmuş olur. Bu yönetmelikte sanatçılara ödül olarak altın, gümüş ve bronz madalya verileceği ve müze oluşturmak için Türk sanatçılarından her yıl belli sayıda yapıt alınacağını belirten, sanatçıları onurlandırıcı birtakım maddelerin varlığı, devletin sanatçıları destekleyici girişimlerde bulunmak isteğinde olduğunun belirtisidir.

II. Meşrutiyet'in ardından sanatçıların bir güç oluşturmak ve aralarında dayanışma kurmak amacıyla sanatçı birlikleri çevresinde toplandıkları izlenmektedir. 1908'de kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti bunlardan ilkiydi. Bu cemiyet 1921'de Türk Ressamlar Cemiyeti olmuş ve 1926'da ad değiştirerek önce Türk Sanayi-i Nefise Birliği, sonra da Güzel Sanatlar Birliği olarak devam etmiştir. Cumhuriyet Döneminin ilk sanatçı topluluğu Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliğidir. Bu birliğin kurucuları ressam Refik Fazıl (Epikman, 1902-1974), Cevat Hamit (Dereli, 1900-1980), Şeref Kâmil (Akdik, 1892-1972), Mahmut Fehmi (Cuda, 1904), Nurullah Cemal (Berk, 1906-1982), Hale Asaf (1905-1938), Ali Avni (Çelebi, 1904), Ahmet

Zeki (Kocamemi, 1900-1959), Heykeltraş Muhittin Sebati (1902-1935), heykeltraş Ratip Aşir (Acudoğu, 1898-1957) ve dekoratör Fahrettin Arkunlar'dır. Birliğin başkanlığını Mahmut Fehmi (Cuda) yürütmüştür.

Bireysel sanat anlayışına özgürlüğü yerleştirmeyi amaçlayan Birliğin adı «La Societe des Artistes Independants»dan alınmıştır. 1928-1940 yılları arasında Türk resim sanatının tanıtılması ve geliştirilip özgünleştirilmesinde çoğunlukla Fransa ve Almanya'dan 1928' de dönen sanatçıların girişimiyle kurulan bu topluluğun etkisi önemlidir. Sanatçıların güvence altına alınması ve toplumda sanat beğenisinin yaygınlaştırılması topluluğun ana amaçlarındandır. Birlik üyelerinin ilk sergisi 1928'de Ankara Etnografya Müzesinde Abdülhak Hamit tarafından açılmıştır. İstanbul dışında açılan ilk özel sergidir. 1929'da ikinci sergi İstanbul Türk Ocağı'nda açılmıştır. Birincisinde 100'den fazla resimle heykel, ikincisinde 73 resim ve 3 heykelin yer aldığı bu sergilerde, Türk resim ve heykel sanatının yeni bir atılımın eşiğinde olduğu gözlenmektedir. Avrupa sanatının izlenimcilikten sonra gelişen kübizm, yapımcı, dışavurumcu, gerçekçi ve doğalcı gibi değişik akımlarındaki yorum ve teknik çeşitliliğiyle birlikte konu çeşitliliği burada dikkati çekmektedir. Natürmort, doğa ve kent görünümleri dışında güncel olaylar betimleme konusu olabilmektedir. Sergilenen yapıtlarda en belirgin ortak nitelik, yorum ve teknik ne olursa olsun, mekân ve nesnelerin hacim (oylum) değerlerinin önem kazanmasıdır. İzlenimci akımın ışık değeriyle yitirilen hacim (oylum) değeri yeniden farklı bir bağlamda geliştirilmektedir. Rengin görsel ve duygusal etkisi araştırma konusudur. Biçim, renk ve düzenlemede alışılmış olan değiştirmeye ve Batıdaki çağdaş yorumları Türkiye'ye sokmaya çalışan Müstakiller'in sergileri, bu tür resim anlayışına yabancı olan Türk sanatseverleri tarafından yadırganmıştır. Paris görünümlerinin sayıca çok olması da bir öteki eleştiri konusudur.

1927'de düzenlenen II. Galatasaray Sergisi 1914 kuşağı sanatçılarıyla birlikte daha yaşlı ve genç sanatçıların katıldığı karma bir sergidir. Bu sergide, Hoca Ali Rıza, Halil Paşa, Ömer Adil'le birlikte İbrahim Çallı, Feyhaman Duran, Namık İsmail, Hikmet Ruhi, Ali Sami Boyar, Sami Yetik, M. Ali Ağa, Şevket Dağ bulunmaktadır. Genç kuşaktan Ahmet Zeki Kocamemi, Ali Avni Çelebi ve Turgut Zaim eski akımları aşan yapıtlarıyla bir üslûp denemesi içine girdiklerini göstermektedirler. Turgut Zaim Batıdan teknik açıdan yararlanmakla beraber geleneksel minyatür sanatıyla modern sanat arasında renk ve biçim duyarlılığı açısından güçlü bir ilişki kurmayı başarmıştır. II. Galatasaray Sergisi'ne katılan sanatçıların yüzde

onunu kadın sanatçıların oluşturması bu serginin bir başka ilginç yönüdür.

1928 sergisinin en çarpıcı yapıtı Ali Avni Çelebi'nin Münih'te yaptığı «Maskeli Balo»dur. Ali Avni Çelebi bu yapıtıyla resim tarihimizde o güne değin ele alınmamış bir konuyla Türk izleyicisinin karşısına çıkar. Maskeli, külahlı değişik giysiler içinde kadın ve erkekler neşeli bir ortamda betimlenmişlerdir. Ön planda çıplak bir figür uzanmaktadır. «Maskeli Balo» konusu yapımcı bir yaklaşımla biçimlendirilmiştir. Renk, çizgi ve düzlem farklılıklarıyla boşluk içinde incelenen nesneler, değişik açılardan yeniden ele alınarak resim bağlamında bütünleştiriliyor. Ali Avni Çelebi yapımcı yaklaşımını «Vitrin», «Berber» gibi daha geç tarihli yapıtlarında da sürdürmüştür. Dışavurumcu anlatımıyla dikkati çeken Zeki Kocamemi, Ali Avni Çelebi gibi yapımcı anlayışı benimsemiş bir ressamdır; ancak, Kocamemi Çelebi'ye oranla tekniğe daha çok önem vermiştir. Ayrıştırdığı öğeleri geometrik bir düzenleme içinde değerlendirdikten sonra yeni bir bireşime varmayı denemiştir. «Nakliye Kolu» ve «Kız Portresi» yapımcı çalışmalarına örnektir. Ali Avni Çelebi ve Zeki Kocamemi'nin yağlıboyalarındaki genel karakter füzen çalışmalarında da belirir: Ayrıntısız ve geometrik çözümlemeler, geniş planlar.

Refik Epikman yurda döndüğünde Güzel Sanatlar Akademisi yardımcı öğretim üyeliğine atanmıştır. «Kale Yolu» ve «Dans» gibi çalışmalarında görüleceği üzere, yapımcı kaygı ağır basmaktadır. 1960'larda soyut resim denemelerine geçtiğinde de bu kaygı sürmüştür. «Vision» adlı tablosu geç dönem üslûbuna örnek gösterilebilir. Müstakil Ressam ve Heykeltraşlar Birliği'nde adı duyulmaya başlayan bir öteki sanatçı Cevat Dereli'dir. Özgün yorumları, duyarlı anlatımıyla grubundan ayrılır. «Köy Hayatı»nda görüleceği gibi, zamanla yöreselliğe ilgisi artmıştır. Mahmud Cuda'nın yaklaşımı gerçekçidir. Nesnelerin doğal görüntülerini bozmadan biçim ve oylumların yuvarlatılmasıyla belirli bir geometrik soyutlamaya varmayı aramıştır. Mekânlarında, nesneleri buğulu bir atmosferle sararak gizemli bir ortam yaratmıştır. Portrelerinde çeşitli yaş ve karakterdeki kişileri fiziksel ve ruhsal nitelikleriyle canlandırmaya çalışmıştır. Desen çalışmaları espri yeteneğini yansıtmaktadır. «Haramiler» ve «Aydın Yangını» başarılı yapıtları olarak belirtilebilir. Trabzon, Bitlis, Edirne gibi İstanbul dışında çeşitli Anadolu kentlerinden görünümleri vardır. Sanat üzerine yazılar yazmış ve konferanslar vermiş olan Mahmut Cuda birliğin en etkin üyesidir. Birliğin kuruluş tüzüğünde adı geçen tek kadın sanatçı Hale Asaf'dır. Mihri Müşfik Hanım'ın yeğeni olan Hale Asaf'ı sanatseverler ilk kez Müstakil'lerin

sergilerinde tanıma olanağı bulmuşlardır. Fransa'dan 1927'de Türkiye'ye döndükten sonra Bakanlık Hale Asaf'ı Bursa Kız Öğretmen Okulu'na resim öğretmeni olarak atamıştır. Bu dönemde yaptığı Bursa görünümleri kent yaşamının niteliklerini yansıtan belgeler olarak değer taşırlar. Bu örneklerde serbest fırça vuruşları ve renk uyumuyla şiirsel bir anlatım geliştirilmiştir. Renk değerlerinde dengeyi portrelerinde aramıştır. Paris'te yaşamak üzere Türkiye'den 1933 yılında ayrılan ve 1938'de ölen Hale Asaf'ın Türkiye'de mevcut yapıtları sınırlıdır. Müstakiller arasında genç yaşta ölen bir öteki sanatçı Muhittin Sebati'dir. Hızlı fırça vuruşlarıyla çalışan Şeref Akdik çok sayıda portre, natürmort, doğa ve kent görünümleri yapmıştır.

Batının en son sanat eğilimlerine açık ve bireysel sanat anlayışına saygılı olan Müstakiller yalnızca İstanbul ve Ankara'da sergi açmakla yetinmemişler, yurt içinde (Zonguldak, Bursa, Balıkesir, Samsun, İzmit) ve yurt dışında (Rusya, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan) birçok sergiler açmışlardır. Sergilerde kataloglar düzenlemişler ve Türk Sanatını tanıtıcı konferanslar vermişlerdir. İstanbul dışında ilk çıplak figürlü tabloyu İzmit sergisinde Müstakiller sergilemeyi denemişlerdir. Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği'nin etkinliği sürerken gruptan kopmalar 1930 başlarında belirmiştir.

1933'de İstanbul'da ressam Zeki Faik İzer'in evinde yaptıkları toplantılardan birinde Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Elif Naci, Cemal Tollu ve Zühtü Müritoğlu bir sanat topluluğu kurmaya karar verirler. Gruba daha sonra Abidin Dino katılır. Grup üyeleri kendilerini 1908 Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, 1921 Türk Ressamlar Cemiyeti ve 1928 Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği'nden sonra Türk Resim Sanatı'nın dördüncü topluluğu olarak varsaydıklarından Latin alfabesinin dördüncü harfini topluluğun adı olarak seçerler. Sanayi-i Nefise Mektebi çıkışlı olan sanatçıların çoğu Çallı öğrencileridir. Nurullah Berk 1924-28 arasında Fransa Ernest Laurent, 1932-33'de Andre Lhote ve Fernand Leger atölyesinde; Cemal Tollu Almanya Hoffman ve Fransa Andre Lhote, Marcel Gromaire, Fernand Leger, Charles Despiau atölyelerinde, Zeki Faik İzer Fransa Olton Friesz ve Andre Lhote atölyelerinde ve Zühtü Müritoğlu Marcel Gimond atölyesinde çalışmışlardır. Grup 1933 yılından 1947 yılına değin 15 sergi oluşturmuştur. İlk sergi Tünel Narmanlı Han'da Manolya şapka mağazasında açılmıştır. Dördüncü sergi Turgut Zaim ve Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun katılmasıyla sekiz kişiden oluşur. Yedinci sergiye Halil Dikmen, Eşref Üren, Eren Eyüboğlu, Arif Kaptan ve Salih Ural, dokuzuncu sergiye Hakkı Anlı, Sabri Berkel, Fahrünisa Zeid ve heykeltraş Nusret Suman, onbeşinci sergiye Zeki

Kocamemi katılırlar. Onbirinci Sergide Bonnard'ın bir yapıtıyla Akademide öğretim üyesi olan Léopold Levy'nin yapıtları sergilenmiştir. D grubunun sanat kuramcısı Nurullah Berk, eleştirmeni de Fikret Adil'dir.

Müstakiller akademizme karşı çıkmışlar, birbirinden farklı birçok çağdaş akımı tanıtmışlar ve çağdaş sanat beğenisini yaymaya çalışmışlardır. Oysa, toplumun batı sanat kültürüne yabancı olması, bu tür anlayışların benimsenmesini güçleştiriyordu. D grubu üyeleri, Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği'nin girişimlerini yetersiz buluyorlardı. Onlara göre konferanslar, yazılar ve sergilerle etkinlikleri çoğaltmak gerekiyordu. Grup üyelerinin dışında bu tür etkinliklere şair ve yazarları da katmışlar, tartışma ortamını sürekli canlı tutmaya çalışmışlardır. Teknik ve işçilikte yenilik geliştirilirken, resim sanatının düşünsel boyutunu da güçlendirmek gereğini duymuşlardır.

Türk resim tarihinde sınırlı da olsa 1940'lara değin zaman zaman toplumsal içerikli konular ele alınmıştır. 1914 kuşağı sanatçıları Kurtuluş Savaşı yıllarında ordunun başarılarını ve savaş yıllarının acılarını betimlemişlerdir. Aynı kuşak Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Türkiye'nin kalkınmasını canlandıran ve Atatürk'e, Cumhuriyet'e bağlılığı anlatan birçok tablolar yapmışlardır. Ruhi'nin «Taş İşçileri», Avni Lifij'in «Kalkınma ya da Yol İşçileri» ve Namık İsmail'in «Harman» adlı tabloları toplumsal içerikli yapıtlara örnek gösterilebilir.

1940 yılında bir grup sanatçı, sanatın toplumsal görevinin önemini vurgulamayı amaçlayarak «Yeniler» adı altında biraraya gelmişlerdir. «Yeniler»i oluşturan sanatçılar, Nuri İyem (1915), Abidin Dino (1913), Haşmet Akal (1915-1963), Ferruh Başağa, Turgut Atalay (1918), Mümtaz Yener (1918), Avni Arbaş (1919), Selim Turan (1915), Nijat Melih Devrim (1923), Kemal Sönmezler ve İlhan Arakon'dur (1926). 1944'de gruba Fethi Karakaş katılmıştır. D grubunun biçimciliğini ve toplumdan kopmasını aşırı batı etkisi altında diye eleştiren Yeniler'in arasına Sosyolog Hilmi Ziya Ülken ve Psikolog Şekip Tunç da katılmışlardır. Birinci sergilerinin teması «liman», ikincininse «kadın» olarak seçilmiştir. 10 yılda 20 sergi açmışlar, ancak zamanla gruba karşı duyulan ilgiyi yitirmişlerdir. Grup konu seçimiyle önemli bir aşama gerçekleştirmiş olmakla birlikte, biçimsel açıdan herhangi bir yenilik getirememiştir.

3.3. HEYKEL

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Heykel Bölümü'nün açılmasından

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllara değin yetişen heykeltraş sayısı sınırlı kalmıştır. Cumhuriyet'in ilk on yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde İhsan Özsoy ve Mahir Tomruk heykel atölyelerini yöneten kişiler olarak gözükmektedirler. Nijad Sirel 1922-1927 yılları arasında İzmir Lisesi'nde resim öğretmenliği yapmış, 1927'de Akademi Heykel Atölyesi'ne atanmıştır. 1932'de bu görevinden ayrılmış, ancak 1937'de yine öğretim üyeliğine dönmüştür. 1920'lerde Ratip Aşir Acudoğu, A. Hadi (Bara), Zühtü (Müritoğlu), Sabiha (Bengütaş), Nermin (Faruki), Mustafa Nusret (Suman) yetişmekte olan heykeltraşlarımızdandır. 1925'te Ratip Aşir Acudoğu devlet sınavına katılmış ve bu sınav sonucunda ilk kez Avrupa'ya devlet adına bir heykeltraş eğitime gönderilmiştir. Ratip Aşir'i 1927'de A. Hadi Bara, 1928'de Zühtü Müritoğlu izlemiştir. Bu gruptan sonra yollanan ilk sanatçı 1946'da İlhan Koman olmuştur. Onu Mustafa Nusret Suman izlemiştir. Bu sanatçılar yıllık sergilere, ressamlarla birlikte alçı, kil, bronz ve taş malzemeden küçük boyutta büst ve figür çalışmalarıyla katılmaktadırlar. Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği'nin dördüncü sergisi'nde (1931) yer alan A. Hadi Bara'nın «Havva» adlı yapıtı, Paris'te Salon d' Automne'da 1928'de sergilendikten sonra Türkiye'ye getirilmiş ve büyük boyutta ilk heykel olarak ilgiyle izlenmiştir. Heykel sanatının bu dönemde gelişmesini etkileyen en önemli etken, heykeltraşa yardımcı olacak ekibin ve olanakların Türkiye'de bulunmamasıdır. Bu nedenle, başlangıçtaki çalışmalar doğal olarak niteliksel ve niceliksel olarak sınırlı kalmıştır. Oysa, yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'nde ulusal bilincin güçlendirilmesi, Kurtuluş Savaşı'nın anılarının yaşatılması ve geleceğe aktarılması için anıt yapımına öncelikle gerek görülmüştür. Ülkeyi çağdaş uygarlık düzeyine yükseltmeyi amaçlayan Atatürk, kent mekânında anıt öğesinin anlamsal ve biçimsel değerini kavramış ve kitleleri etkileyecek büyük boyutta anıt yapımına önem vermiştir (Bursa konuşması 1922). Bu amaçla, ilk planda yabancı sanatçılar Türkiye'ye çağrılarak başta Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere yurdun çeşitli kentlerinde anıt yapımına başlanmıştır. Yabancı heykeltraşlara sipariş edilen yapıtlar, sanatçıların ülkelerinde parçalar halinde döküldükten sonra Türkiye'ye getirilerek monte edilmişlerdir. Yabancı heykeltraşlar içinde bu dönemde en çok yapıt üretmiş olanlar Avusturyalı Heinrich Krippel (1883-1945) ve Pietro Canonica'dır (1869-1962). Eğitimini Viyana Güzel Sanatlar Akademisi'nde tamamlamış olan Heinrich Krippel'e Türk Hükümeti'nce 1925'de Ankara Ulus Meydanına konmak üzere bir Zafer Anıtı sipariş edilmiştir. Bu siparişi ötekiler izlemiştir. H. Krippel'in tamamladığı ilk anıt 1926'da törenle açılan Sarayburnu Ata-

türk Heykeli'dir. H. Krippel 1926'da Konya Atatürk Heykeli, 1927' de Ulus Meydanı'ndaki Atatürk Anıtı, 1935'de Afyonkarahisar Zafer Anıtı, 1938'de Ankara Sümerbank önünde Atatürk Anıtı'nı tamamlamıştır. Torino Academia Albertino'da eğitimini tamamladıktan sonra Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nde Heykel Bölümüne öğretim üyesi olan Pietro Canonica, Roma, Leningrad, Bağdat, Buenos Aires gibi dünyanın birçok kentine anıt yapmış bir sanatçıdır. Türk hükümeti 1925'de P. Canonica'yla da ilişki kurmuş ve Ankara Etnografya Müzesi önündeki Atlı Anıt (1927), Ankara Zafer Alanında mareşal üniformalı Atatürk Heykeli (1927), İstanbul Taksim Cumhuriyet Anıtı (1928) ve İzmir Atlı Anıtı (1932) Canonica'ya sipariş etmiştir. 1928-30 yılları arasında kamu kuruluşları ve konutlarda rastlanan pişmiş topraktan Atatürk büstü de Canonica'nın bir yapıtından çoğaltılmıştır. Krippel'in dramatik anlatımlı heykel düzenlemelerine karşılık Canonica'nın yapıtlarında sert ve durağan bir anlatım egemendir. Taş kabartmalı Ankara Kızılay Güven Anıtı Anton Honak (1875-1934) ve Josef Thorak'a (1889-1952) yaptırılmıştır (1935). Josef Thorak ayrıca Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki granitten Atatürk maskesinin de sanatçısıdır.

1920 sonlarına doğru Avrupa'dan eğitime gitmiş heykeltraş öğrencilerinin yurda dönmeleriyle, yerli sanatçıların arasında 1930' ların yapımına yerli sanatçılar da katılmaya başlar. Başlangıçta bu önemli yapıların önlerindeki boş alanları değerlendirecek olan anıtların yapımına yerli sanatçılar da katılmaya başlar. Başlangıçta bu heykellerin konusu Atatürk ya da Kurtuluş Savaşı sahneleridir. Bu yıllarda Kubilay gibi tarihî bir olay kahramanı ya da Damat İbrahim Paşa gibi belirli bir yörede ünlü bir kişinin anıtını yapma da gelenekselleşir. Devlet, eğitilmek üzere Avrupa'ya öğrenci göndermek dışında, sanatçıyı özendirici ve koruyucu önlemler almaya 1920' lerin sonunda başlamıştır. Sanatçıların ödüllendirilmesi ve Devlet kurumları tarafından sanat yapıtı alımıyla ilgili 1929'da çıkarılan yasa, heykeltraşları da ilgilendirmektedir. 1930'ların önemli bir gelişmesi, heykeltraş Kenan Yontuç aracılığıyla Macar döküm ustası Fidzek Kardy'nin Türkiye'ye gelip Narmanlı Han'da bir dökümhane açmasıdır. Böylece, o yıla değin dışarıda yapılmakta olan döküm işinin yurt içinde yapımına başlanmıştır. Dökümhanenin kurulması büyük boyutta bronz çalışmalarına olanak sağlamıştır. Fidzek Kardy atölyesinde Orhan Yurdagül, İzak Amor, Hayrettin Kocaer adında ustaları yetiştirmiş, ayrıca sanat okulunda yetişmiş olan Yusuf Akpınar da döküm işlerine katılmıştır. Bronz üzerine çalışan heykeltraşların gereksinmeleri uzun yıllar bu grup tarafından karşılanmıştır.

1930-1950 yılları arasında etkinlik gösteren heykeltraşlar Ratip Aşir Acudoğu, Ali Hadi Bara, Zühtü Müritoğlu, Nusret Suman, Kenan Yontuç, Sabiha Bengütaş, Nermin Faruki ve Muhittin Sebati' dir. Bunların bir grubu eğitime katılarak yeni kuşakların yetişmesinde emekleri geçmiştir. Ratip Aşir Paris'te Académia Julian'da Bourchard ve Landowski'yle birlikte çalıştıktan sonra yurda döndüğünde, Edirne Öğretmen Okulu'na resim öğretmeni olarak atanmıştır: Ratip Aşir'in Menemen Şehit Kubilay Anıtı (1932), Erzincan İnönü Anıtı (1948) ve Ankara Ziraat Fakültesi Atatürk Anıtı dışında büst çalışmaları vardır. Ali Hadi Bara Paris Académie Julian'da Bourchard ve Despiau yanında eğitimini tamamladıktan sonra, Akademi'ye öğretim yardımcısı ve kütüphane memuru olmuştur. 1933'de modlaj (taslak yapma) öğretmenliğine geçmiştir. «Havva» adlı yapıtının ardından A. Hadi Bara Müstakiller'in 1936'daki sergisine Fevzi Çakmak büstüyle katılmıştır. Müridoğlu'yla birlikte 1941-1943'de Barbaros Anıtı'nı ve 1945-1946'da Zonguldak Atlı Atatürk ve İnönü Anıtları'nı yapmıştır. Çalışmalarında doluluk ve boşluk dengesine önem veren A. Hadi Bara 1949'da Paris'e gittikten sonra soyut düzenlemelere yönelmiştir. Zühtü Müridoğlu, eğitimini Paris Colarossi Akademisi'nde Marcel Gimond Atölyesi'nde tamamladıktan sonra, yurda döndüğünde Samsun Lisesi'ne resim öğretmeni olarak atanmıştır. 1936'da İstanbul Arkeoloji Müdürlüğü heykeltraşlığında, 1950'de de Akademi Heykel Bölümü atölye öğretmenliğinde görevlendirilmiştir. 1955 ağaç atölyesi yönetimi Zühtü Müridoğlu'na verilmiştir. D grubu üyesi olan Zühtü Müridoğlu'nun doğaya dönük, duygulu figür çalışmaları Paris'te bulunduğu 1927-1929'larda yerini figürsüz çalışmalara bırakmıştır. Ağaç malzemenin doğasından esinlenerek geliştirdiği yapıtlar önemli bir grup oluşturmaktadır. Mustafa Nusret Suman önce Münih'te Hoffman atölyesinde resim, sonra Despiau atölyesinde heykel çalışmıştır. 1942'de Akademi'de taş ve ağaç atölyesi öğretim üyeliğine atanmıştır. Ankara Fen Fakültesi Atatürk figürü dışında birçok Atatürk heykelleri yapmıştır. Ahmet Kenan Yontuç Almanya'da eğitimini tamamladıktan sonra 1943'de Akademi'ye önce asistan atanmış, 1955'de de modlaj öğretmeni olmuştur. Pişmiş topraktan yaptığı Atatürk büstü çoğaltılıp dağıtılmıştır. Küçük boyutta çok sayıda Atatürk Anıtları'yla tanınır. Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bitirdikten sonra 1925'de Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nde Luppi atölyesine giren Sabiha Bengütaş ilk kadın heykeltraşlarımızdandır. Nermin Faruki de Almanya'ya Berlin Güzel Sanatlar Akademisi'ne gitmiştir. Heykeltraş A. Hadi Bara'nın büstü en başarılı yapıtlarındandır.

Heykel sanatında yabancı uzmanlardan eğitimde yararlanma

girişimi Burhan Toprak'ın Akademi Müdürlüğüne atanmasıyla gerçekleşmiştir. 1933'de Hitler'in iktidara gelmesiyle yurdunu bırakmak zorunda kalan sanatçılardan biri de dönemin ünlü heykeltraşlarından Rudolf Belling'dir (1886-1972). Kendisi Türkiye'ye davet edilmiş, daveti kabul etmesi üzerine Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü Başkanlığına getirilmiştir. Onun yönetiminde Heykel Bölümü yeniden örgütlenmiş ve yeni araç gereçlerle donatılmıştır. R. Belling Akademi'deki görevine ek olarak 1949'dan sonra İstanbul Teknik Üniversitesi modlaj dersi uzmanlığı yapmıştır. Türkiye'deki büyük boyutta uygulamaları Ankara Ziraat Fakültesi bahçesi İnönü heykeli (1940) ve İstanbul Taksim Gezisine konmak için ısmarlanmış atlı İnönü heykelidir. Parçaları 1941-1944 yıllarından tamamlanmış ancak modlajı yapılamamıştır. 1983'de Maçka Parkı'na konmuştur. R. Belling'e 1952'de Anıt Kabri ve çevresi için gerekli olan heykellerin yöneticisi ve denetleyicisi görevi de verilmiştir. Heykel eğitiminde klasik eğitim sistemine önem veren R. Belling, doğayı ana kaynak olarak yorumlamış ve antik sanatı da örnek çözüm olarak değerlendirmiştir. R. Belling, Adolf Treberer von Treberesburg'u öğretim üyesi olarak getirtmiş, ancak o, kısa bir süre sonra görevinden ayrılıp ülkesine dönmüştür. 1950'lere değin R. Belling atölyesinde yetişip ürün veren sanatçılar Hüseyin Anka ve Hakkı Atamulu'dur. Hüseyin Anka Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sinan heykelini, Diyarbakır Atatürk heykelini yapmıştır. Hakkı Atamulu Nevşehir Damat İbrahim Paşa heykelinin yapımcısıdır.

4. CUMHURİYET DÖNEMİ: 1950 SONRASI

4.1. MİMARLIK

Öz kaynaklara dönük ve ülkesel değerleri benimsemiş bir yönetimden 1950 yılında uluslararası ilişkilere bağlı, dışa açık liberal-kapitalist eğilimli bir yönetime geçiş, mimarlıkta önemli gelişmelere neden olmuştur. Bu açıdan, 1950 yılını Türk mimarlığının çağdaş mimarlığa geçişte bir dönüm noktası olarak değerlendirmek gerekir. Eğitimde, örgütlenmede, tasarım ve uygulamada yeniden bir kendini arayış dönemine girilmiştir. Dönemin en genel özelliği Batı mimarlığının yakından izlenmesi ve uygulanmasıdır. Kitap ve dergi gibi yayınların dışardan kolayca temin edilebilmesi ve dış ülkelere eğitim ve gezme amacıyla gidilebilmesi mimarların ufuklarını ge-

nişletmiş ve Batıyla ilişki, II. Ulusal Mimarlık döneminde olduğu gibi yalnızca Almanya ile sınırlı kalmamış, tüm Avrupa ve Amerika'ya yayılmıştır.

1950 sonrasını, Türkiye'deki siyasal gelişmelere koşut olarak, 1) 1950-1960 ve 2) 1960 sonrası diye iki ayrı bölümde incelemek gerekmektedir. Rasyonel uluslararası akımın egemen olduğu birinci dönemde II. Dünya Savaşının ardından tasarım, teknoloji, malzeme, yapım yöntemi, estetik değerler konularında hızla gelişmekte olan batı mimarlığıyla karşı karşıya gelinmiştir. Bu dönem, çağdaş Türk mimarlığının hazırlık dönemi olarak tanımlanabilir. 1960'larda belirginleşen ikinci dönem günümüze değin uzanmaktadır. Mimarlığın bilimsel ve estetik değerlerinin geniş bir perspektif içinde kavranmaya çalışıldığı bu dönemde, Türk Mimarlığı sorgulayıcı ve araştırıcı nitelikleriyle dikkati çeker. Evrensel ve yöresel değerlerin tartışılarak, mimarlık sentezinin araştırıldığı devingen ve üretken bir dönemdir. Her tür üslûba açık olan 1960 sonrası 'çoğulculuk dönemi' adıyla tanımlanır. Ülkenin sanayi ve üretim olanaklarının değişmesi, yabancı sermayenin desteği, yatırımların büyük kentlerin dışına kayması 1950'lerde yapı eylemine bir hareket getirmiştir. Ekonomik açıdan değişen toplumda büro yapıları, otel, fabrika, gibi yeni yapı tiplerine gereksinim doğmuştur. Bayındırlık Bakanlığı ve kamu kuruluşları tarafından oluşturulan projelere tepkiler sonucunda 1952' de Mimarlık ve Şehircilik Yarışmalarına ait yönetmeliğin yürürlüğe girmesi bağımsız büroların yarışmalara katılmalarına olanak sağlamıştır. 1954'de ise, Mimarlar Odası'nın kurulmasının yasallaşması, mimarları güçlü bir örgüt bünyesinde toplamıştır. 1950'lerin ekonomik gelişmesinin mimarlığa bir öteki uzantısı kırsal kesime traktörün girmesidir. Büyük arazi sahiplerinin bu nedenle ziraate sahip çıkmaları köyden hızla sanayileşen kentlere göç olayını başlatmıştır. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentler çevresinde uluslararası konut standartlarına uymayan, altyapı tesislerinden yoksun konutlarla «gecekondu» bölgeleri oluşmuştur. Köyden kente göç olayıyla birlikte hızlı nüfus artışı kentlerde konut sorununu yaratmış ve kentlerde bütünsel (**master**) planlamayı zorunlu kılmıştır. Dönemin ekonomik gelişmesinin ayrıca inşaat kesiminde yapısalcılık sistemini yaygınlaştırdığı gözlenir. 1950'lerde mimarların yasal konularda bilinçlenmeleri de önemli bir gelişmedir.

Uluslararası üslûp, ünlü mimarların ürünleri ülke koşulları gözönüne alınmadan kopya edilerek oluşmuştur. Etkilenme yalnızca biçimseldir. Bu yaklaşımın sonucunda «doğru» kabul edilmeyecek bir mimarlık anlayışıyla karşılaşılmaktadır. Malzeme ve yapı sanayii standartlarımız uygun olmamasına karşın batının ileri teknik dü-

zeyini sergileyen yapıların benzerleri ülkemizde uygun olmayan malzeme ve teknikle yapılmaya çalışılmıştır. Örneğin Mies van der Rohe'nin yapıtlarının cephelerinde kullandığı ve özel biçimlerde bronzdan yaptırdığı I profilleri yerine bizde Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın normal demir inşaat profilleri kullanılmıştır. Yine Mies'in «cam kutu» diye tanımladığı büro cepheleri konutta ya da otel yapılarında biçimsel bir öğe olarak uygulanmıştır. Ayrıca, bu salt aktarmacı tutumda, yörenin iklimsel koşullarına dikkat edilmemiş, kullanımda önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Soğuk iklimli ya da sıcak iklimli yerlerde geniş pencereli cephelerin tasarlanması kullanıcılar açısından tatmin edici olmamıştır. Batıdan hızlı bir uyarlamaya dayanan bu dönemde yöresel uluslararası mimarlık cam ve çelik malzemeye dayalıdır ve prizmatik kutu biçiminde gövde üzerinde pencere açıklıklarıyla oluşan modüler bir cephe düzeni egemendir. Bunun sonucunda tüm kentlerde tekdüze bir görünüm oluşmuştur.

II. Ulusal Mimarlık üslûbundan ilk uzaklaşan yapıt Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat'ın tasarladıkları İstanbul Adalet Sarayı (1948)' dir. Dikdörtgen prizma kütle üç blokla ileri doğru taşırtılmıştır. İşlevsel plan anlayışı, kütle ve cephe düzeniyle uluslararası üslûba yaklaşmakta, geniş saçak ve dışarı taşan üç blok ise yöresel özellikleri sürdürmektedir. Ayrıca, çevreye karşı duyarlılığın bulunması da bu dönem için ilginçtir. Dışarı taşan üç blok çevredeki çıkmalı konut tipiyle uyum sağlamaktadır.

Dikdörtgen yatay prizma blok ve geniş pencere açıklıklarıyla Amerikan «Skidmore, Ownings Merrill» Firması ve Sedat Hakkı Eldem ortaklığıyla oluşan İstanbul Hilton Oteli (1952) ve mimar Nevzat Erol'un tasarladığı İstanbul Belediye Sarayı (1953) 1950-1960 dönemi mimarlığı için öncü yapılardır. Yüksek otel yapısı olarak ilk başarılı örnek olan Hilton Oteli'nde yapımı üstlenen Alman Şirketi Türkiye'ye ileri teknoloji olanaklarını da sokmuştur. Ankara'da Emek İşhanı ise Türkiye'de ilk gökdelen denemesidir (Enver Tokay ve İlhan Sayman, 1959). Emek İşhanı iki karşıt kütleden oluşur. Yatay dikdörtgen prizma üzerinde işyerlerinin yer aldığı düşey dikdörtgen prizma yükselmektedir. Türk mimar ve mühendisleriyle oluşan bu yapı ilk kez giydirme cephe (perde duvarı) sisteminin uygulanması açısından da önemlidir. Giydirme cephe sistemi birçok otel, han, ofis, apartman yapılarının yapımını etkilemiştir.

Bu dönem özelliklerini yansıtan yapılar arasında Devlet Su İşleri (1959'da tamamlanmış, tasarımcılar: Behruz Çinici, Teoman Enver Tokay), Ankara Ulus İşhanı ve Çarşısı (1955, Orhan Bozkurt, Orhan Bolak ve Gazanfer Beken), Ankara Etibank Genel Müdürlüğü

(Tuğrul Devres, Vedat Özsan, Yılmaz Tuncer, 1955-1960), İstanbul Divan Oteli (Rüknettin Günay, 1959), İstanbul Çınar Oteli (R. Zıpçı, E. Ertem, A. Akın 1959), İzmir Efes Oteli (Paul Bonatz ve F. Uran, 1959) sayılabilir. İstanbul Hukukçular Sitesi (Haluk Baysal, Melih Birsel, 1960-61), 4. Levent ve Ataköy Konut Grupları uluslararası üslûbun konut yapı türünde örnekleridir.

Yoğun bir yapı eyleminin gerçekleştirildiği 1950-1960 döneminin sorgulanması 1950'lerin sonlarında başlamıştır. İkinci dönemde bir yandan uluslararası akım kendi içinde gözden geçirilecek bir yandan da çeşitli eğilimlerin denenmesine çalışılacaktır. İletişim araçlarının çoğalması, batı mimarlığının yakından izlenmesine ve akımların Türkiye'de kısa sürede uygulanmasına neden olmuştur. 1960 sonrasını 1950-1960 arasından ayıran en önemli özellik, 1960 sonrasının aktarmacı değil araştırıcı oluşudur.

1960'lara gelindiğinde Türkiye'deki toplumsal gelişmeler mimarlık mesleğinde hem kuramda hem de uygulamada yeni bir platform oluşturur. 1961 Anayasa'sının geliştirdiği demokratik ortamda mimarlık çeşitli boyutlarıyla tartışmaya açılır ve yeni tanımlamaların araştırılmasına gereksinim duyulur. Öncelikle, 1950-1960 arası etkin olan akılcı uluslararası akımın coğrafî toplumsal-iktisadî ve kültürel sorunlara yanıt vermediği anlaşılmış ve çözüm ilkelerine karşı çıkışlar belirmiştir. İkinci olarak, mimarlığın öteki bilimlerle ilişkisinin varlığı ve önemi kavranmıştır. 1960'lı yıllarda Türk mimarları yoğun bir biçimde toplumsal sorunlara eğilirler. Zamanla yapı fiziği, çevrebilim gibi öteki bilimlerle olan ilişkilerin gözönüne alınması gereği konu olmaya başlar. Dünyadaki teknolojik ve bilimsel gelişmeler, biçimci bir aktarmacılığın yeterli olamayacağı gerçeğini kanıtlamıştır. Bunun sonucunda, düşünsel planda çözümlemelerin yoğunlaşmasıyla konunun özüne varma önem kazanır.

1960'lı yıllarda dünyadaki ve Türkiye'deki ekonomik gelişmelerin izleri mimarlık mesleğini dolaylı ve dolaysız etkiler. 1950'lerin liberal ekonomik sistemi yerini 1960 başlarında planlı bir ekonomik sisteme bırakır. Hedef, ülkenin belirli bir program içinde hızla sanayileşmesi ve ulusal gelirin âdil dağılmasını sağlamaktır. Bu amaçla, Beş Yıllık Kalkınma planları doğrultusunda planlı gelişmenin gerçekleştirilmesi programlanır. Ayrıca, 1960'lardan sonra Türkiye'nin AET ve OECD gibi kuruluşlarla ekonomik ilişkileri yoğunlaşır ve batıyla kültürel alışveriş çoğalır. 1970'lere gelindiğinde ülke, enerji bunalımı ve dünya ekonomik krizi etkisi altındadır. Bu dönemde, Türk mimarlığı çeşitli toplumsal ve ekonomik olgularla, teknolojik ve bilimsel gelişmelere koşut, biçim ve içerik açısından bir kimlik arayışı sürecine girer.

Hızlı nüfus artışı ve kırsal kesimden kente göç olayıyla birlikte kentlerin fiziksel görüntüsü büyük bir ivmeyle değişmektedir. Yapı piyasasında işveren olarak devlet yanında özel kesim de yer alır. Özel kesim devlete göre daha dinamik bir piyasa yaratır. Şimdiye kadar uygulanan eğitim sistemi günün gelişmelerinin dışında kaldığı için sorgulanmaktadır. Çağdaş eğitim sistemine örnek olmak üzere ODTÜ kurulur. Bu arada mimarlık eğitimini ülke genelinde yaygınlaştırmak üzere bölge üniversitelerinde mimarlık bölümleri açılır. Trabzon, İzmir, Edirne gibi. Eğitim kurumlarının çoğalması teknik insan gücünün sayısını artırmakla birlikte bu kurumlar gelişmeyi niteliksel olarak karşılayamazlar. 1950'lerde bir meslek örgütü bünyesinde bütünleşen mimarlar çok yönlü bilinçlenerek, toplumda seslerini daha çok duyurma olanağına sahip olurlar. Eğitim kurumlarının mimarlık konusuna bilimsel yaklaşımı, ülkede araştırıcı ve yaratıcı potansiyelinin artmasına neden olur. Ayrıca, kitap ve dergi gibi mimarlıkla ilgili yayınların giderek çoğalması bu potansiyeli daha da güçlendirir.

1950'li yılların ortalarına doğru olumsuz iktisadî gidiş yapım alanını doğrudan etkilemiş ve Ticaret Bakanlığı'nın serbest dış alım rejimine kısıtlamalar getirmesiyle yapım malzemesi fiatları hızla artmıştır. Dışalım yapı malzemesi bulunamaması, yerli yapım malzemesinin üretimini zorunlu kılmış ve genel sanayileşme politikası etkisiyle de üretimi gerçekleşmiştir. Ülkemizde yapı malzemesi sanayisinin kurulması 1960 yıllarına rastlamaktadır (Çayırova Cam Fabrikası, 1961; gazbeton (Ytong) üretiminin başlaması, 1963). Yapı malzemesi üretimi teknik düzeyin artmasını beraberinde getirir. Yerli yapı malzemesi üretimi yapı bilgisinin önemini vurgulamış ve ayrıca inşaat kesiminin ihtiyacını iç pazardan sağlama alışkanlığını getirmiştir.

1960'lı yıllarda yapı türü sayısında belirgin bir çeşitlilik görülür. İktisadî politikada yeni anlayış ve sanayileşme, sanayi ve ticaret kuruluşlarının hizmet yapıları, süpermarket, alış-veriş merkezi, fabrika, özel şirketlere büro binası, banka gibi yeni yapı türlerinin yapımını gerektirir. Ayrıca, toplu konut üretimi, üniversite yerleşkeleri (kampüsler), hastane gibi geniş programlı tasarım konuları ortaya çıkar. Uluslararası ilişkilerin hem kültürel ve bilimsel, hem de turistik yoğunlaşması otel, kültür merkezi, kongre salonu, nitelikli turistik tesis ve havayolları binası yapımı gereksinimini doğurur. İç turizmin gelişmesi kıyı kentlerinde tatil konutu yapımını hızlandırır. Toplumsal yaşamdaki değişim alışagelmiş yapı programlarını yeni gereksinimler doğrultusunda zorlayarak, tasarım sürecini karmaşık bir sistemler bütünü haline dönüştürür. Yapı progra-

mındaki artış ve mimarî tasarımı etkileyen çok yönlü etmenlerin talebinin teknolojik ilerlemelerle karşılanması gerekmiştir. Örneğin, tasarım sürecinin çeşitli aşamalarında yardımcı araç olarak bilgisayar kullanımına geçilmiştir ve mimarlık eğitimine bilgisayar programlama dersleri konmuştur. Kentlerin sağlıklı gelişmesine, hem de arsa fiatlarının hızlı artışına çözüm olarak benimsenen yataya karşılık düşey kent profilini oluşturan çok katlı yapı (gökdelen), ileri teknolojiye dayalı yeni yapım sistemleriyle (çelik ve betonarme) gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Yapım süresinin azaltılması ve kalitenin artırılması gibi etmenlerle prefabrik yapım, özellikle toplu konut gereksinimini karşılamak üzere geliştirilmiştir.

Tarih ve çevreyle ilişkilerini koparıp tasarımda biçimin işlevden önce gelmesini vurgulayan uluslararası akım gelişirken 1960'lı yılların demokratik ortamında akımın çözüm ilkelerine karşı çıkışlar belirmişti. Dikdörtgen prizma kutu ve modüler cephe düzeniyle uluslararası akımın kentlerde tekdüze bir görüntü oluşturuşu ve tarihsel, estetik, iklimsel nedenlerle yöre koşullarıyla uyumsuzluğu tartışma konusu olmaktaydı. Mimarlık yeni değerler aramaktaydı. Mimarın yalnızca «inşaatçı ve tek yapı üreten» kişi değil aynı zamanda «çevre yaratıcısı» oluşu bilincinin yaygınlaşması ve mimarlık yaratısı ve eylemine giren bileşenlerin çeşitliliğinin kavranması, Türk mimarlığını 1960'larda «çoğulculuk» olarak nitelenebilecek bir dönemin içine soktu. Teknolojide yeni olanaklar bu süre içinde çoğulcu yaklaşımı destekledi.

1960'dan günümüze mimarlıkta egemen olan çeşitli eğilimler «Organik» ya da «Organsı» Mimari, Yeni Brutalizm, Yeni Bölgeselci ve tarihçi Mimarî, Metabolizma, Katılımcı ve Korumacı Mimarlık (A. Yücel, «Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, 1960-1983»; «Çağdaş Türk Mimarlığında Çoğulculuk», **Milliyet Sanat Dergisi,** 75/1, 1983, s. 7-9; **Modern Turkish Architecture,** University of Pennsylvania Press, 1984, s. 119-153) Afife Batur, «Cumhuriyet Döneminde Türk Mimarlığı,» **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** 45, s. 1401-1413), ya da Brutalist Anlayış, Bağımsız Biçim Arayışları, Geleneksel Mimarlık Değerlerinin Yeniden Yorumlanması, Post-Modernist (Modern Sonrası) Akım (Metin Sözen, **Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s. 276-282) gibi tanımlamalarla incelenmektedir.

Uluslararası akıma ilk tepki prizmatik kutuyu oluşturan dik açılı geometrik biçimlenişe geldi. Almanya'da 1910 sonlarında Ekspresyonizm (Dışavurumcu) akımında, 1920'lerde Hans Schraoun ve Hugo Haering'in projelerinde, Frank Lloyd Wright'in uygulamalarında ve Brezilya Mimarlığında doksan dereceden farklı bitişler araştırıl-

mıştır. Türkiye'de 1950'lere gelindiğinde eğrisel yüzeyler üzerine denemelere rastlanmaktadır. 1953'de İstanbul Belediye Sarayı (Nevzat Erol) çatı katında eğrisel üst örtü ve Ankara'da Etibank Genel Müdürlüğü'nde (Tuğrul Devres, Yılmaz Tuncer ve Vedat Özsan) kütlenin uzun kenarları eğrisel yüzeyle tasarlanmıştır. 1959'da tasarlanan İstanbul Taksim Sheraton Oteli'nde (Kemal Ahmet Arû, Tekin Aydın, Hande Suher, Yalçın Emiroğlu, Mehmet Ali Handan, Altan Erol) bu konuda oldukça iddialı bir çıkış yapılmıştır. Sheraton Oteli Türkiye'de Organik Mimari'nin ilk örneği olarak değerlendirilmektedir. Yüksek Kütle değişik yönlendirmelerle biçimlenmekte, dik açılı bitişlerden ayrılmaktadır. Böylece monoblok prizmatik kütle görüntüsü yerine daha hareketli ve çeşitli bakış açılarına göre değişen bir kütle görüntüsüne varılmıştır. Uluslararasının sert çizgilerine karşılık kütlede plastik değerlere önem veren bir yaklaşım görülmektedir. Bu tür akımda doğayla ve çevreyle daha yumuşak, uyumlu bir ilişki kurma isteği sezilmektedir. Sheraton Otel uygulamasının ardından serbest geometrik kütle çözümlerinin araştırıldığı, çeşitli örneklere rastlıyoruz. Dora ve Demiraslan'ın New York Fuarı için gerçekleştirdikleri öneri, Şevki Vanlı, Vedat Özsan ve Nezih Eldem'in yapılarında serbest açılı geometriye dayalı uygulamalara yer verilmiştir. Ayrıca bu grup içinde Finlandiyalı Mimar Alvar Aalto'nun eğrisel çizgilerinden etkilenmeler de vardır. Altuğ ve Behruz Çinici'nin ODTÜ Anfi Blokları, organımsı eğilimler gösteren yapılardır. Akımın Türkiye'de uygulanmasında Prof. Rudolf Gutbrod ve B. Zevi'nin etkileri olmuştur. Prof. Rudolf Gutbrod Sheraton'da ve başka yarışmalarda seçici kurul üyeliği yapmıştır ve İTÜ'de tasarım hocasıdır. İtalyan eleştirmen B. Zevi aynı yıllarda ilginç bulunan konferanslar vermiştir. Her ikisi de organımsı ve organik kavramların tanınmasını sağlamışlardır.

Prizmatik kutuyu değiştirmenin bir öteki yöntemi monoblok gövdeyi parçalamak olmuştur. Tek bir dikdörtgenden oluşan kütleyi yapı programına ve çevreye uygun küçük ölçekli parçalara bölmek ve parçaların birbirine eklenmesiyle bütünü oluşturmak bu eğilimin ana amacıydı. Çevreyle biçim ve ölçek ilişkileri kurarak hem evrensel estetik anlayışına karşı çıkmakta, hem de kütlede farklı plastik arayışlar geliştirmektedir. Doğan Tekeli, Sami Sisa ve Metin Hepgüler İstanbul Manifaturacılar Çarşısı (1959) ve Antalya Bölgesi Müzesi'nde kütleyi küçük parçalara bölerek çözme uygulamasına gidilmiştir. Manifaturacılar Çarşısı avlular çevresinde küçük kütleler oluşturularak çevreyi ezmeyen, onunla uyumlu, insancıl boyutlarda, düşey gelişme yerine yatay gelişmeyi yeğleyen bir anlayışın ürünü olmaktadır. Bu eğilim 1965-1970 arası yaygınlaşmıştır.

Ankara Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü (Vedat Özsan, Cengiz Bektaş, Oral Vural, 1964), ODTÜ Mimarlık Fakültesi (Günay Çilingiroğlu, Behruz Çinici, 1962-1963), Karayolları Genel Müdürlüğü (Aktan Okan, Fikret Cankut, 1970) 1960 sonrasının üçüncü eğilimi malzeme olanaklarının kavranmasıyla oluşmuştur. Üçüncü eğilim yapı malzemesinin başka bir malzemeyle kaplanıp gizlenmesine karşı çıkıştan kaynaklanmaktadır. Yüzyıllar boyu taş yapımda uygulandığı gibi renk ve dokusuyla malzemenin tüm açıklığıyla sergilenmesi amaçlanmaktadır. Beyaz sıva yüzeyli prizmatik kutu yerini çıplak beton ya da sıvasız tuğladan kütleye bırakmıştır. Bu eğilim Yeni Brutalizm diye adlandırılan akımı geliştirmiştir. Yeni Brutalizm'de önce malzemeyle varılan «açıklığa», sonradan yapı tesisatı, merdiven, taşıyıcı öğeler gibi çeşitli yapı öğelerinin duvar ve döşemeden dışarı çıkartılıp serbestçe gösterilmesi katılmıştır. Kimi örneklerde bu öğeler birer plastik öğe olarak abartılarak yapı esteriğini oluşturmaktadır. Yeni Brutalizm'in Türkiye'de uygulanması Batı ülkeleri ve Japonya ile eşzamanlıdır. 1950'li yılların sonunda Le Corbusier, Louis Kahn, Peter ve Alison Smithson'un çalışmalarında çıplak beton uygulaması görülür. 1960'larda ise Yeni Brutalizm akımı dünyada yaygınlaşır. Çağdaş Japon mimarlığında Kenzo Tange önde gelen yorumlayıcısıdır.

Türkiye'de çıplak beton kullanımı ilk gerçekleştiren ODTÜ Mimarlık Fakültesi Binasıyla Behruz, Altuğ Çinici grubudur (1964). Bu uygulamayı Ankara Stad Oteli (Doğan Tekeli, Sami Sisa, Metin Hepgüler), Trabzon Karadeniz Teknik Üniversitesi Spor Salonu ve Oditoriyumu (Erkut Şahinbaş) izler. Yeni Brutalizm akımı etkisiyle gerçekleşen yapılarda ikinci eğilimin ana ilkelerini de bulmak olanaklıdır. Monoblok kütlenin mafsallaştırılması ve anlatımın güçlendirilmesi kimi yapılarda aranan özelliktir. İstanbul Cağaloğlu Reklam Binası (Günay Çilingiroğlu, Muhlis Tunca) ve Tercüman Binası (Günay Çilingiroğlu) akımın bu açıdan en güçlü örnekleridir. Birincisinde kütle ampir üslûbunda tarihî bir çeşmeyi uyum içinde çevreleyecek biçimde mafsallandırılmıştır. Tercüman Binası ise anlatımcılığın uç sınırında değerlendirilmiştir. Geleneksel Türk evi plan şeması bir gazete büro binasında kullanılmış ve dış kütlede anlatımı özgürce vurgulamıştır.

1960'larda uluslararası mimarlık akımına karşı çıkan bir öteki önemli eğilimde tartışılan, akımın mimarlıkta çevre ve tarih kavramlarını yadsıyan ilkeleridir. 1960'larda Yeni Bölgecilik (Rejyonalizm), 1970'lerde Yeni Ulusal Mimarlık terimleriyle gündeme gelen yeni akım, Türkiye'de tarihî çevre değerlendirmesi bilincinin yaygınlaşmasıyla birlikte genelleşmiş ve birçok uygulamada değişik yak-

laşımlarda somutlaşmıştır. Bu akımda yorum çeşitliliği ilginçtir. Kimi örnekte çevreyle uyum araştırılmakta, kimi örnekte de geleneksel mimariden plan ve biçim öğeleri aktarılarak tarihsel boyutla ilişki geliştirilmektedir. Saçak, pencere, mukarnas öğeleriyle biçimlenen kapı, cumba, kafes, kemer gibi biçim öğeleri, cephe düzenleri kütle organizasyonu plan şemaları, malzeme, renk ve yapı ölçeği geçmişle ve çevreyle bütünleşmeyi oluşturan veriler olmaktadır. Her yaratıda ayrı bir kişisel sorgulama ve yorumla karşılaşılmaktadır. Mimarlarda çağdaş teknolojinin olanakları ve geniş bir kültür birikimiyle kimi örnekte biçim, kiminde ise anlam düzeyinde çağdaş bir estetik geliştirme çabası egemendir. Bu bağlamda konuya en duyarlı mimarlar Sedat Hakkı Eldem, Turgut Cansever ve Altuğ-Behruz Çinici'dir.

Akımın erken örnekleri Bursa Merkez Bankası (Şevki Vanlı, Ersen Gömleksiz), Denizli Merkez Bankası (Cengiz Bektaş), Vakıflar Bankası (Erdoğan Elmas, Ertur Yener, Zafer Gülçur), İstanbul Karaköy Ziraat Bankası (Muhteşem Giray, Nezih Eldem) dir. Ankara Türk Tarih Kurumu (Turgut Cansever, Ertur Yener) ve İstanbul Zeyrek Sosyal Sigorta Binası (Sedat Hakkı Eldem) iddialı uygulamalardır. Türk Tarih Kurumu ortada yer alan avlusuyla Osmanlı medrese şemasını yaşatmaktadır. İç mekân kafesli pencerelerle aydınlatılmaktadır. Zeyrek Sosyal Sigortalar yapı grubunu Eldem, Zeyrek tarihsel yerleşmesi içine kütle ve cephe düzeniyle, çevreyi yadsımadan yerleştirmiştir. Eldem'in İstanbul'daki elçilik ve konut yapılarıyla yalılarında da benzer yaklaşımı buluruz (Vaniköy Suna Koç Yalısı). Behruz Çinici'de geniş bir biçimsel çeşitlilik söz konusudur. Çeşitlilik yalnızca yerel ve geleneksel verilerden kaynaklanmaz. ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Güllük Tatil Köyü, Antalya Oteli ve Libya projeleri, TBMM ek binasında görüleceği gibi çeşitli geleneksel biçim öğeleri seçilip yeni bir sentez oluşturularak kullanılmıştır.

Bu akımların yanısıra 1960'dan günümüze ileri teknoloji ve geniş bir yapı programı sergileyen yapılarla karşılaşılmaktadır. Prestij imgesini simgeleyen bu yapılara örnek olarak Ankara İş Bankası gökdeleni (Ayhan Böke, Y. Sargın), İstanbul Zincirlikuyu Karayolları Binası (Mehmet Konuralp), İstanbul Lassa Fabrikası (Doğan Tekeli, Sami Sisa), Türk Dil Kurumu (Cengiz Bektaş) gösterilebilir. Bunlar kendi başlarına var olan anıtsal yapılardır.

4.2. RESİM

1923-1950 yılları resim sanatında nitelik ve niceliksel bir birikimin yoğunlaştığı dönemdir. Türk ressamları, Batı anlayışında resim sanatı sorunlarının içine her boyutuyla girmişler ve resim konusunu profesyonel bir uğraş düzeyine çıkarmışlardır. Sanatçı ve sanat yapıtı sayısının çoğalmasıyla birlikte toplumun değişik kesimlerinin resim sanatına ilgisinde belirgin bir artış gözlenir. Gazetelerde ve dergilerde resimle ilgili sorunların konu olması ve tartışmaya açılması bu dönemin olumlu katkılarındandır. Sanatçılarda eğilim güncel Batı sanat akımlarına yöneliktir. Renk ve ışık değerleriyle fırça vuruşlarının ötesinde, klasik anlamda desen gücüne varılmak amaçlanmıştır. Bir yandan da geleneksel sanatların ve yöre kültürünün yeni yaratıda etkisi aranmaya başlanmış, sanatın toplumsal içeriği kavranmaya çalışılmıştır. Resim sanatında bu yıllar gelecekteki gelişmelere ışık tutacak devingen bir yapı niteliği gösterir.

Çoğulcu parlamenter sisteme geçiş dönemi 1950'lerden sonra ise, gelişmeler geçmişteki olumlu birikimlerden güç alarak daha da hızlanır. «Batılı gibi olma» evresi aşılmış, ekonomik, teknolojik ve kültürel olanaklar oranında «batıyla bütünleşme, onun bir uzantısı olma» evresine girilmiştir.

Uluslararası kültürel ilişkilerin çerçevesinde Türkiye'de düzenlenen sergilerin artması çağdaş resim sanatını özgün yapıtlardan izleme olanağı yaratmıştır. Ayrıca, Paris, Münih ve New York gibi Avrupa ve Amerika'nın sanat merkezlerine gidip yerleşen sanatçıların sayısında çoğalma dikkat çekicidir. Bu grup içinde Fikret Mualla, Avni Arbaş, Abidin Dino, Yusuf Aslan, Utku Varlık, Adnan Varınca, Burhan Doğançay, Oktay Günday, Erdal Alantar, Serkis Zabunyan, Gürkan Coşkun (Komet), Ömer Kaleşi, Mübin Orhon, Selim Turan, Erol Akyavaş, Hakkı Anlı, Nijat Melih Devrim, Hanefi Yeter, Fahrünüsa (Fahr-el Nisa) Zeid yer almaktadır. Avrupa sanat merkezlerinde tutunmaya çalışan bu sanatçılar, son yıllarda Türkiye'deki sanat ortamının vardığı düzeyin çekiciliğiyle yurda dönerek yapıtlarını sergilemeye başlamışlar ve çağdaş sanat akımlarıyla Türkiye'deki gelişmeler arasındaki iletişimi güçlendirmekte rol oynamışlardır. Uluslararası ilişkilerdeki gelişmelerin bir öteki olumlu yönü yarışma, kongre ve seminerlerde sanatçı, eleştirmen ve düşünürlerin biraraya gelmeleridir. Bu tür yakınlaşmalardan biri 1954'de İstanbul'da yapılan Uluslararası Sanat Eleştirmenleri Kongresi'nde olmuş ve Herbert Read, Lionello Venturi gibi ünlü sanat tarih-

çileri ve eleştirmenlerin çağdaş Türk resim sanatının ürünlerini inceleme olanağı doğmuştur.

Devlet 1927'de çıkarttığı bir yasayla her yıl sergiler düzenlemekte, sanat yapıtı satın alarak ve sanatçıları ödüllendirerek sanatın gelişmesine destek olmaktadır. 1950'lerde ilk kez Maya sanat galerisinin önderliğinde büyük kentlerde özel sanat galerilerinin açılmasına başlanmıştır. Sayıları gittikçe çoğalan sanat galerileri, resim satın alan bir meraklı grubunu (kolleksiyoncu) oluşturmuştur. Sanatın bir yatırım alanı olarak değerlendirilmesi bir dereceye değin sanatçılarımızın ekonomik özgürlüğe kavuşmasını sağlamıştır.

Başından beri Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi ve sonradan İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi) sanat eğitimi ve öğretiminin ana kurumu durumundaydı. Bu dönemde, resmî ve özel kurumların sayılarının artması resim sanatını sınırlı bir grubun uğraşı olmaktan çıkarmıştır. Özellikle özel atölyeler geniş bir profesyonel ve amatör grubun yetişmesine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca, bu dönemde Batı anlamında Türk resim sanatı tarihinin gelişim çizgisinin kopuk halkaları üzerine eğilinerek karanlık noktalarının aydınlanmasına çalışılmaktadır. Nesnel değerlendirmelerle geçmişteki sanatçıların katkıları araştırılmaktadır.

Son dönemin bu devinimli ortamı içinde sanatçıların vardığı en önemli aşama üslûpta kişisel özgürlüktür. Gerek Türkiye'deki kurumlarda gerekse Avrupa ve Amerika'da sağlam bir eğitimden geçen sanatçılar Batıdaki eğilimleri kavradıktan ve eleştirel bir değerlendirmeden geçirdikten sonra kendi kişilikleri doğrultusunda üslûp arayışı içine girmişlerdir. Batıya yönelme batının taklit edilmesi değildir. Çağdaş dile varmada batı birikiminden yararlanmaktır. Gerçekte yaratılan ürünün biçimlenmesinde başlıca etmenler sanatçının yaşam deneyleriyle yaşadığı çevrenin kültürel değerleridir. Sanâtçı herhangi bir akıma bağlı kalmadan kendi özgün sanat bireşimine varmayı amaçlamaktadır. Sürekli kendisini yenileme çabası içinde olan sanatçı soyut anlatımcılıktan toplumsal eleştiri, fotogerçekçilik, pop sanatı, hipergerçekçilik, fantastik, gerçeküstücülük gibi çok yönlü eğilimleri izlemektedir. Çağdaş teknolojinin her türlü malzemesinden yararlanarak resim dilini zenginleştirmeye çalışmaktadır.

1946-1950 arası Selim Turan ve Nijad Devrim'de soyutlama eğilimleri belirmekle birlikte, ülkemizde soyut akım ancak 1950'lerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Adnan Çoker ve Lütfü Günay'ın geometrik kolaja (yapıştırmaya) dayalı yapıtlarıyla Ankara'da 1953'de düzenledikleri sergi, figürsüz öncü soyut sanat sergilerinden biridir.

Ertesi yıl, yine Helikon galerisinde Adnan Çoker ve Lütfü Günay'ın soyut çalışmaları sergilenir. Bir süre sonra, aynı galeride Cemal Bingöl'ün soyut denemelerinin yer aldığı bir sergi daha açılır. Resim meraklıları için benimsenmesi zor olan bu tür denemelerin ardından, 1954'de Şehzadebaşı'nda Kuyucu Murat Paşa Medresesi'nde, aralarında Adnan Çoker, Lütfü Günay, Ferruh Başağa, Nuri İyem, Kuzgun Acar ve Sadi Öziş'in de bulunduğu «Yirmi Yeni Sanatçı»-nın açtığı açıklamalı sergi gelir. Sanatçılar açıklamalarında, soyut sanatın Türk halkına yabancı olmadığını ve türkü, nakış, hat sanatında olduğu gibi duygu ve düşüncelerini doğrudan vermek istediklerini vurgulamışlardır. Sergilerinde amacın geniş halk kitlelerine soyut sanatı benimsetmek olduğunu belirtmişlerdir. Yine aynı yıl içinde Uluslararası Sanat Tenkitçileri (AICA) Kongresi sırasında bir Bankanın düzenlediği üretim konulu resim yarışmasında birinci ödüllü soyut çalışmasıyla Aliye Berger'in kazanması soyut sanat tartışmalarının yoğunlaşmasına neden olmuştur. 1950 ortalarına doğru soyut sanat akımının sanatçılar arasında yaygınlaşmasıyla birlikte soyut resim türünde kişisel yorumlar belirmiştir. Geometrik ve konstrüktif düzenlemeler yanısıra, hat sanatından (kaligrafik) esinlenen soyut düzenlemeler, geniş fırça vuruşları ve boya lekeleri resim dilinin aktif öğeleri olarak değerlendirilmiştir. Başlangıçta içten bir lirizm ve saf bir duyarlılığın arandığı soyut akımda giderek entelektüel yaklaşım egemen olmaya başlamıştır. Adı geçen sanatçılara ek olarak Şadan Bezeyiş, Hasan Kaptan, Hasan Kavruk, Adnan Turani, Raşit Atalık, Fethi Arda, Leyla Gamsız Sarptürk, Avni Arbaş, Fethi Karaalp, İsmet Birsel, Mustafa Ayaz'ın bu akımda denemeleri bulunmaktadır. İlginç olan, genç kuşağın yanısıra eski kuşağın bu yeni akımı benimsemesi ve çalışmalarını bu yönde geliştirmesidir. Bu grubun içinde özellikle figürsüz soyut sanat türünde sanatın temel tasarım ve düzen ilkelerine sadık kalarak özgün ürünler veren sanatçımız Sabri Berkel'dir. Zeki Faik İzer, Nuri İyem, Nurullah Berk, Adnan Çoker, Halil Dikmen, Refik Epikman, Hamit Görele, Ercüment Kalmık ve Bedri Rahmi Eyüboğlu figürlü, figürsüz yapıtlarında soyut akımdan etkilenmişlerdir.

1960'lara doğru soyut sanatın görsel dili bir grup sanatçı tarafından araştırılırken, bir grup sanatçının figürü yeni akımların ışığında yeniden konu olarak ele aldıkları görülür. Türkiye'nin toplumsal yapısında ve kültürel ortamında 1960'larda beliren değişimlerin resim sanatında figürün yerleşmesine dolaylı etkisi olduğu düşünülebilir. Toplumsal sorunlar ressamların ilgisini ülke gerçeklerine yöneltmiş ve yeni temaların vurgulanmasına yol açmıştır. Bu türde, resimsel değerlerin dışında sanatçıyla izleyici arasında bir ile-

tişim kurulabilmekte, izleyiciye kavrayabileceği bir mesaj gönderilebilmektedir. Ulusal ve yöresel sanat akımı yeniden güncelleşmiştir. Yörenin doğasına ve yaşamına ilişkin çağdaş yorumlar ve çağdaş anlatım yöntemleri araştırılmaya başlanmıştır. Kırsal kesim ve kent gerçekleri işlenen temalardır. Bu dönemde sanatçının yöneldiği ve araştırdığı, Anadolu'nun kültür katları, gelenekleri ve folklorik malzemesidir. Her sanatçının ilgi duyduğu belirli konular ve kaynaklar vardır. Örneğin büyük boyutlu yapıtlarında Neşet Günal iri figürlü Orta Anadolu köylüsünü canlandırmıştır. Nuri İyem köy kadınının dramatik anlatımını araştırmaktadır. Türk köylüsünün yaşamıyla ilgili benzer duyarlılığı İbrahim Balaban ve Turgut Zaim'de de buluyoruz. Daha genç kuşak içinde bu sanatçıları Mehmet Güler, Duran Karaca, Mehmet Pesen, Dinçer Erimez, Mustafa Ayaz, Kayıhan Keskinok, Avni Arbaş, Nuri Abaç, Nedim Günsür izlemişlerdir. Cihat Burak kimi yapıtlarında kent temalarına yönelmekte ve kentsoyluyu (burjuvayı) eleştirel bir yorumla betimlemektedir. Toplumsal konulara çarpıcı bir biçimde eğilen bir öteki sanatçı da Neşe Erdok'tur. Klasik ölçütlerde biçimci yaklaşımıyla figürü ele alışı özgündür. Boşta gezenler, simitçi, dilenci gibi çevremizde yaşayan ilginç tipler figür çalışmalarında ana konulardır. Turan Erol, Hüseyin Yüce gibi kimi sanatçılar dengeli renk ve biçim ilişkileri içinde yurt doğasını değerlendirmektedirler. Kütahya'nın Güveççi köyünden Hüseyin Yüce safyürek kişiliğiyle yaşadığı doğal çevreyi şiirsel bir anlatımla sunmakta, «naif (safyürek)» sanatçı olarak anılmaktadır. Figürsüz doğa görünümleri naif türünün en karakteristik yapıtları olarak kabul edilmektedir. Devrim Erbil, Oya Katoğlu, Fahri Aksoy, Fikret Otyam, Ruzin Gerçin doğa içinde yerleşme birimlerini kişisel üslûpları içinde betimlemektedirler. Kişisel üslûplarda algılanılan kaynaklar farklı olduğu gibi, aynı kaynaktan algılanılsa da yorumlar değişmektedir. Örneğin Devrim Erbil ve Oya Katoğlu'nun yerleşme düzenlerinde esin kaynağı minyatürdür; ancak, Devrim Erbil algıladığını çizgiye dayalı ritmik hareketlerle soyutlamakta, Oya Katoğlu istifleme ve küçük boyutlu renk alanlarıyla geliştirdiği görünümlerinde minyatür mekânından yararlanmaktadır. Bu özellik dönemin bireysel tutumunu göstermesi açısından ilginçtir. Minyatür dışında karagöz, yazma, halı, kilim, çini, hat gibi geleneksel sanatlar 1960'larda birçok sanatçımızı etkisi altında bırakmış, çağdaş sanatta renk değeri ve ritmik hareket öğesi olarak yansımıştır. Bu konuda çalışmalar özellikle Bedri Rahmi Atölyesi'nde sürdürülmüştür. Soyut sanat akımını benimsemiş Abidin Elderoğlu ve Adnan Turani'nin de hat sanatının çizgisel hareketinden esinlendikleri görülmektedir. Nuri Abaç ise karagöz figürlerinin çekiciliğine

kapılmıştır. Anadolu kültürünü geniş bir perspektif içinde inceleyen Mustafa Pilevneli, bu kültürlerin mitolojisi ve örgelerinden yararlanmaktadır.

1960'lardan öteye yeniden gelişmeye başlayan figür çalışmalarında figürü yorumlayışta belirgin bir değişim dikkati çekmektedir. Bu değişime serbest figür çalışmalarıyla Orhan Peker, Yüksel Aslan, Cihat Burak, Abidin Dino, Fikret Mualla gibi ustalar öncülük etmişlerdir. Figüre özgürce yaklaşım klasik figür ölçütlerini sarsmış, figür-mekân ilişkisinin yeni baştan tanımlanmasını gerektirmiştir. Figür mekân içinde bağımsız bir biçim olmaktan çıkarılmış, mekânla bütünleşmiştir. Figürde de sanatçının kişiliğine göre değişik yorumlar gözlenmektedir. Tiraje'de figür ince kıvrak bir çizgiye indirgenmiştir. Ömer Uluç'da ise iri ve hareketli fırça darbeleriyle yumağa dönüşmüştür. Özdemir Altan figüre çağdaş boyut kazandıran sanatçılarımızdandır. Foto ve baskı sanatlarından esinlenerek figürlü düzenlemelerinde beklenmedik ilişkiler kurmaktadır. İpek Aksüğür'de figür içi boş giysilerle anlatım kazanmıştır.

Ulusal ve yöresel anlatıma ulaşma çabalarıyla birlikte figüratif sanatın gelişmesi sürerken, sanatçılar arasında entelektüel yaklaşımlara giderek ilgi duyulmaya başlandığı gözlenmektedir. Bu grup içinde sanat yapıtı, salt duyularla algılanılacak bir görsel nesne, sanatçı da gözlemci olarak yorumlanmamaktadır. Kimi sanat yapıtına analitik yöntemle yaklaşmakta, kimi de kültür birikimini sergilemektedir. Sanatçı bir düşünür ve bilim adamı niteliği kazanmıştır. Bu bağlamda son yıllarda bir grup sanatçı arasında fantastik, gizemsel, düşsel ve yarı gerçekçi eğilimler yaygınlaşmıştır. Cihat Burak, Burhan Uygur, Abidin Dino, Mustafa Pilevneli, Balkan Naci İslimyeli, Mustafa Ata, Zekâi Ormancı, Özdemir Altan, Orhan Peker, Yüksel Aslan, Kayıhan Keskinok, Özer Kabaş, Jale Erzen, Tomur Atagök, Gülseren ve Teoman Südor, Utku Varlık bu yolda çalışmalarını sürdürmektedirler. Her sanatçıya özgü çarpıcı imgeler dünyası geliştirilmiştir.

Toplumsal gerçekçilik nesnel yorumlamadan eleştirel yorumlamaya dönüşmüştür. Cihat Burak, Mehmet Güleryüz ve İbrahim Örs bu tür ürün veren sanatçılar olarak gösterilebilir. 1950'lerin soyut akımı 1970'lerden sonra kavramsal içerik kazanmıştır. Bu yaklaşım Şükrü Aysan, Tamer Akakıncı, Serhat Kiraz ve Halil Akdeniz'in düzenlemelerinde izlenmektedir. Resim sanatı kimi denemelerde tuval sınırlarından çıkıp çevreyle bütünleşerek «çevresel sanat» niteliğinde değerlendirilmiştir. Erol Kınalı'da olduğu gibi figürün de giderek, soyut planda ele alındığı gözlenmektedir. Nur Koçak'ın dene-

melerinde karşılaştığımız foto-gerçekçilik son yılların akımlarından biri olarak benimsenmiştir.

1975'den bu yana sanatçılar zengin malzeme ve ileri teknik olanaklarla sürekli arayış ve deney içindedirler. Böylesine devingen ortam, resim sanatının gelişmesini hızlandırmakta ve sürekli açılan sergilerle izleyici kültürünü beslemektedir. Ayrıca, 1977 yılında başlayan Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin iki yılda bir düzenlediği «Yeni Eğilimler» sergilerinin yerleşmiş kalıpları yıkması ve ileriye dönük çalışmaları teşvik etmesi açısından resim sanatının gelişmesine önemli katkıları olmaktadır. Resim sanatında içerik ve biçim çağdaş yorumlar kazanırken renk, ışık, zaman, mekân, hareket, ritm, jest, enerji, yapı gibi resme özgü kavramların çağdaş değerleri soruşturulmaya başlanmıştır. Aynı zamanda tuval üzerine yağlıboya resmin sınırları kırılmış; akrilik boya, püskürtme boya yanısıra, plastik ve tahta parçaları, dikenli tel, duralit, altın yaldız, metal gibi çok değişik malzeme sanatçının yaratısına araç olmaktadır.

Günümüzde resim sanatındaki gelişmelerde dikkati çeken konulardan biri de suluboya resim türüne sanatçılarımızın duyduğu geniş ilgidir. Suluboya tekniği bir grup sanatçının tutkusu haline gelmiştir. Sınırlı olduğu sanılan olanaklarının aşılmasına çalışılmaktadır. Suluboya tekniğinin ustaları kuşkusuz İngilizler'dir. Turner, Blake gibi sanatçılar suluboya tekniğini büyük bir ustalıkla kullanmışlardır. Son yıllarda ülkemizde de suluboya ustalarının yetiştiklerini görüyoruz. Suluboya tekniğinin üstadı olarak Celâl Esad Arseven tanınmaktadır. Onu Cafer Bater, Kâzım Arısan, Numan Pura, Celâl Uzmen, Nüzhet İslimyeli, Ömer Hatipoğlu, Hikmet Dururer izlemişlerdir. Sanatçı sayısının giderek çoğalması sonucunda 1970 yılında «Suluboya Ressamları Derneği» kurulmuştur. Bu süre içinde çizgi, renk, ışık, leke, ton, mekân gibi yağlıboya tekniğinde araştırılmış kavramlar suluboya resminde de tartışılmaya ve değerlendirilmeye başlanmıştır.

4.3. HEYKEL

Türk heykel sanatında, Cumhuriyet Dönemi'nin 1950 yılına değin geçen süresi içinde, önemli aşamalar elde edilmiştir. Bu dönem Türk heykeltraşlarının kendilerini kanıtladıkları bir dönemdir. İmparatorluk'ta heykel eğitimine ilginin az olmasına karşılık, Cumhuriyet döneminde, 1930'larda, heykeltraş sayısında çoğalma dikkati çekmektedir. Kil, alçı, bronz, taş gibi geleneksel malzemeyle çalışan heykeltraşlar heykel sanatının temel kavramlarıyla karşı kar-

şıya gelmişler, doğayı ve klasik yapıtları inceleyerek yeteneklerini geliştirmişlerdir. Başlangıçta anıt heykelciliğine yaklaşamayan yerli sanatçılar zamanla teknik sorunları çözmüş ve üretime geçmişlerdir. Ancak, tüm bu gelişmelerin ötesinde belirtilmesi gereken gerçek, Cumhuriyet'in ilk yıllarında heykel sanatında çağın gerisinde kalmış olmamızdır. Türk heykeltraşları Maillol, Rodin, Bourdelle gibi heykeltraşlardan esinlenirken, batı heykel sanatında kısa süreli akımlar birbirini kovalamakta ve 20. yüzyıl toplumuna özgü ürünler yaratılmaktaydı. Yine de, Türk kültürüne yabancı bir teknik ve anlatım diline sahip olan heykel sanatının ilkelerinin kavranabilmesi için belirli evrelerden geçilmesi gerekmiştir. 1923-1950 arasındaki gelişmeler büyük bir boşluğu kapatmış, gelecekteki çalışmalara sağlam bir temel oluşturmuştur.

1950'lere gelindiğinde, Belling'in atölyesinde yetişen öğrenciler yüzyılın başında beliren ve II. Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşan figürsüz soyut sanatın etkisi altında kalmaya başlamışlar ve bu tür uygulamaları denemeye yönelmişlerdir.

Türk heykeltraşlarının çağdaş akımlara eğilmelerinde en önemli itici güç kuşkusuz Belling'in eğitim sistemi ve uygulamaları olmuştur. Belling her ne kadar batıdaki yeni eğilimlere kapalı bir kişi olarak gözükmekteyse de, uyguladığı eğitim sistemi çağdaş gelişmelere açık dinamik bir yapıya sahiptir. Kişisel üslûplara saygılı olan Belling, heykelde plastik sorunları araştırmayı ilke edinmiş bir sanatçıydı. Öğrencilerini doğanın karakterini kavramaya yöneltir, en olgun plastik değerleri antik sanatta bulduğu için heykeldeki plastik ilkeleri antik sanat aracılığıyla tanımlardı. Böylece, öğrenciler disiplinli bir klasik formasyondan geçmişler, ayrıca Belling'in uygulamalarındaki teknik bilgilerden yararlanmışlardır. 1950 başlarında Belling atölyesinin etkinliği azalmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra H. Kadi Bara ve Zühtü Müridoğlu onun yerini alarak yeni kuşakların yetişmesinde dinamik bir güç oluşturmuşlardır. Bunları İlhan Koman, Hüseyin Gezer ve Sadi Çalık izlemişlerdir.

Heykel eğitiminin bu evresi geçmişle gelecek arasında bir köprü kurmaktadır. Bundan sonra ister somut-figüratif ister soyut-figürsüz çalışmalar olsun, plastiğin kendi iç sorunlarının çözümlenmesine ilgi artmıştır. Disiplinli bir sanat eğitiminden geçmiş sanatçılar serbest çalışmalara yöneldiklerinde kişisel üslûp çeşitliliği yaratmada başarılı olmuşlardır. 1950'lerdeki gelişmelerde batıdaki devingen ortamı yakalamak ve kişisel üslûp yaratma çabaları gözlenmektedir. Bu sürecin ardından heykeltraşlarımız uluslararası bağlamda kendilerini kanıtlama aşamasına varmışlardır. Zamanla, hey-

kel sanatı salt boşlukta kütlenin biçimlendirilmesi sorununu aşarak entellektüel bir uğraşıya dönüşmüştür.

1940'ların sonlarında devlet bursuyla ya da kişisel olanaklarla birçok sanatçı Avrupa'ya gitmiştir. A. Hadi Bara, Zühtü Müridoğlu, İlhan Koman batı dünyasında gelişen yeni akımları, özellikle Soyut Dışavurumcuları ve sanat tartışmalarını izleyerek etki altında kalmışlar, yurda döndüklerinde denemelere başlamışlardır. Ayrıca, dış ülkelerden gelen sergiler de çağdaş sanat doğrultusundaki gelişimi hızlandırmışlardır. Norbert Kricke'nin 1955'deki demir heykellerden oluşan sergisi bunlardan ilkidir. 1967'deki Henry Moore, 1970'de Amerikan ve 1972'de Amerikan Küçük Heykeller sergileri sanatçıların ufuklarını açan ve olay yaratan önemli sergilerdir. Bu dönemde sanatçıların iş olanaklarında çoğalma, yeni sanat anlayışının denenmesini hızlandırmıştır. Belling'in yönettiği Anıtkabir çalışmaları (1952-1953) çok sayıda sanatçı için yoğun bir uygulama alanı oluşturmuştur. Anıtkabir ve çevresinde üçer figürlü iki grup, yirmidört aslan ve birçok kabartma yaptırılmıştır. Bu yapıtları İtalya' dan getirilen ustalar taşa uygulamışlardır. Bir öteki iş alanı İzmir Fuarı'dır. Uluslararası nitelikte bir fuar haline gelen İzmir Fuarı, dekoratif çalışmalar yanısıra heykel yapımına geniş olanaklar sağlamıştır. Fuar'da Nusret Suman'ın, Hüseyin Anka Özkan'ın, Hakkı Atamulu'nun, Şadi Çalık'ın ve Turgut Pura'nın yapıtları vardır. 1960 Devriminden sonra «heykeli olmayan illere heykel» kampanyasıyla sekiz il'e yarışmayla heykel dikilmiştir. Yarışma sonucunda Nusret Suman'ınki Bingöl'e, Hüseyin Gezer'inki Tunceli'ye, Hüseyin Anka Özkan'ınki Van'a, Şadi Çalık'ınki Bitlis'e, İsmail Gökçe' ninki Mardine ve Giresun'a, Zühtü Müridoğlu'nunki Muş'a, Gürdal Duyar'ınki Uşak'a dikilmiştir.

Şimdiye değin figür uygulamalarında olgunlaşmış heykeltraşlar, batının etkisi altında figürde plastik değerleri yeni baştan yorumlamışlar, bir yandan da soyut sanatı kavramak ve yorumlamak için çaba göstermişlerdir. İlk soyut heykel denemesini geometrik soyutlamayla Hüseyin Gezer'in «Efe'nin Aşkı»nda (1951) buluruz. Hüseyin Gezer bu tür çalışmalarını Hacettepe Çocuk Hastanesi'ndeki «Çocuk ve Ana»yla, Hacettepe Üniversitesindeki Atatürk Anıtında sürdürmüştür. Atatürk Anıtında kaidenin heykelle bütünleşmesi de ileri bir adımdır. İlhan Koman'ın devlet bursuyla gittiği Paris'ten yurda döndükten sonra (1951) sergilediği «Dükkân» adlı yapıtı alışılmamış bir çalışma olarak ilgi uyandırmıştır. Şadi Çalık'ın «Minimumizm» adlı yapıtı soyut heykel denemelerinde ileri bir atılım sayılmaktadır. 6 mm. çapında 120 cm. uzunlukta mat siyaha boyanmış demir çubuk heykel sanatımıza yeni bir boyut getirmektedir. O

zamana değin heykelde dolu kütlenin plastik değerleri yorumlanmaktayken, «Minimumizm»de gerçek boşluk kavratılmaya çalışılmaktadır. Genç yaşta ölen Kuzgun Acar, soyut heykel konusunda malzemede değişiklikler getirmiş, üretken bir sanatçımızdır. Ağaç, maden, tel örgü ve temel çivisiyle gündelik araç-gereçleri kullanarak çarpıcı düzenlemeler yaratmıştır. Sanat yeteneğini yurt dışında da kanıtlamış olan Kuzgun Acar, Paris I. Gençler Bienali'nde ödül almıştır (1961). Uluslararası yarışmalarda başarı gösteren heykeltraşlarımız çoğalmaktadır. Uluslararası düzeyde sanatçılarımızın kendilerini kanıtlamaları 1953'lerde başlamaktadır. Londra Çağdaş Sanatlar Enstitüsü'nün «Bilinmeyen Siyasi Esir» için açtığı yarışmaya elliyedi ülke katılmıştır. Üçbinbeşyüz maket arasından seksen ödülden ikisini Şadi Çalık ve Zühtü Müridoğlu kazanmışlardır. Türk sanatçıları içinde adını Avrupa'da duyurmuş ve kendine iyi bir yer sağlamış bir sanatçımız da İlhan Koman'dır. 1951'de Akademi Heykel Bölümüne asistan olan İlhan Koman, 1959'da Türkiye'den ayrılarak İsveç'e yerleşmiştir. 1967'de Stockholm Uygulamalı Sanatlar Yüksek Okulu'na öğretim üyesi olmuştur. Özellikle meydan düzenlemesi için açılan yarışmalarda önemli dereceler almıştır. Bugün Stockholm Yüksek Mimarlık Okulu önünde yer alan «Leonardo» Anıtı bunlardan biridir. Son zamanlarda çalışmalarını geometrik biçimlerin yapısı ve birbirleriyle uzayda ilişkileri üzerinde yoğunlaştırmıştı.

Değişik malzemeleri deneyen sanatçılar arasında Turgut Pura, İsmail Hakkı Öcal, Koray Arış sayılabilir. Turgut Pura tel, demir, paslanmaz çelik, İsmail Hakkı Öcal deniz kabuğu, Koray Ariş köseleyle çarpıci yapıtlar oluşturmuşlardır. Rahmi Aksungur ise silikonu deneyerek heykele hareket öğesini katmıştır. Çok sayıda anıt üreten sanatçılarımızdan Tamer Başoğlu'nun Orta Doğu Teknik Üniversitesinde beton malzemeden arkitektonik dengeli yapıtı en başarılısıdır. Tamer Başoğlu simgesel biçim araştırmalarına İzmir Karşıyaka «Atatürk» ve «Kadın Hakları» Anıtları'nda izlenir.

Figüratif heykel ve büst yapımında Gürdal Duyar önde gelen sanatçılarımızdandır. Yapıtlarının plastik değerleri güçlüdür. Özellikle büstleri kişinin karakterini yansıtmada başarılıdır. Uşak Anıtı dışında Ankara Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü ve İskenderun Anıtları'nı yapmıştır. Heykel sanatında figürlü anlatımın sınırlarını zorlayarak özgün düzenlemeler araştıran Ali Teoman Germaner son zamanlarda anka kuşu, canavar, deve gibi hayvanlarla fantastik bir dünya yaratmaktadır. Ali Teoman Germaner Fatih Sultan Mehmet Anıtı yarışmasında birinci ödüle hak kazanmıştır (1972).

Gülten Devres figürlü çalışmalarında saç ve gözleri boyayarak figüratif heykelde renk öğesinin etkilerini denemektedir.

Geleneksel heykel anlayışını sarsan denemelerinde Füsun Onur heykel sanatımıza yeni boyutlar kazandırmaktadır. Heykeli bir tek kütle çözümlemesinden çıkartıp, mekân içinde parçalara yayarak yorumlar geliştirmekte, heykel sanatının düşünsel sınırını açmaktadır. «Çerçeve, Taş, Toprak, Çiçek» (1977), «Ekmek Elma Dedin de Aklıma Geldi» (1978), «Resimde Üçüncü Boyut İçeri Gel» Füsun Onur'un bu tür çalışmalarına örnek gösterilebilir.

5. ÇİZGİYE DAYALI SANATLAR

5.1. ÇİZİM SANATI

Görsel anlatımın temel aracı çizimdir. Düşünce ve duygunun somutlaşmasında insanoğlunun ilk başvurduğu araç çizgi olmaktadır. Mağara insanı ve çocuk resimlerinde anlatım çizgiye dayalıdır. Boyanın görsel anlatıma katılmasıyla renk çarpıcı bir öğe olarak benimsenmiş ve boya resmi gelişme göstermiştir; ancak, gelişme süreci içinde çizim kimi zaman belirgin, kimi zaman da arka planda kalarak kimliğini korumuştur. Görsel anlatımın temel öğesi olma niteliğini hiçbir zaman yitirmemiştir. Çizim, aynı zamanda, boyalı resimde sanatçının ön çalışma döneminde anlatımını araştırma ve çözümleme amacıyla bağımlı olduğu bir araçtır. Resim eğitimi de çizime dayalıdır.

Çizim sanatı 14. yüzyıldan başlayarak Avrupa'da tutarlı bir gelişme süreci oluşturur. 15. ve 16. yüzyıllarda Leonardo, Michelangelo, Rafaello gibi büyük ustalar sayısız çizim çalışmaları bırakmışlardır. Günümüze değin Avrupa'da çizim sanatı konusunda belirgin bir birikim oluşmuştur. Bu birikime —üç boyutlu kütleye geçmeden önce biçim araştırması çizimle yapıldığından— heykel sanatçılarının katkısı da olmaktadır: örneğin, Henry Moore ve Rodin'in çizimleri.

Geometrik, ya da stilize kıvrak hareketleriyle çizgi Türk Sanatı'nın her kolunda önemli bir öğe olmuştur. Özellikle hat sanatı çizginin anlatımına dayalıdır. Batı anlamında gözleme dayalı doğa ve insan çalışmaları ise, 19. yüzyılda Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasıyla gerçekleşmiştir. Mihri Müşfik ve öğrencilerinin çıplak figür ya da heykel üzerinde çalışmalar yaptıkları biliniyor. Türk Sa-

natında çizimin ön plana çıkışı Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına rastlar. Devlet tarafından ısmarlanan büyük konulu resimlerde tarihsel ve ulusal konuları açık bir dille geniş halk yığınlarına anlatabilmek için sayısız etüdlerin yapılması gerekmiştir. Ayrıca, Anadolu'nun çeşitli yörelerine Anadolu'yu tanıtmak amacıyla gönderilen sanatçılar birçok eskiz çalışmaları yapmışlardır. Eşref Üren, Halil Dikmen, Avni Lifij'in desenleri bu gruba örnek gösterilebilir.

Batıda, eğitim döneminin başlamasıyla sanatçılarda çizim anlayışı gelişmiştir. Dönemin soyut resim anlayışında çizim ön plâna geçmiştir. Zeki Kocamemi'nin çalışmalarında çizgiye dayalı bir kurgu egemendir. D Grubu sanatçıları da kübizm ve konstrüktivizm gibi akımların etkisi altında çizimi resmin ana öğesi olarak değerlendirmişlerdir. Güzel Sanatlar Akademisi'ne öğretim üyeliğine getirilen Leopold Levy'nin dönemin Cemal Tollu, Nurullah Berk, Zühtü Müridoğlu gibi hem resim, hem de heykel sanatçılarının çizim becerilerinin gelişmesine katkısı olmuştur.

1950'lerden sonra, çizimin, resim için bir ön çalışma ya da bir kontur öğesi olma niteliğinin yanısıra kendi başına var olan bir dil öğesi olarak resme katıldığı görülür. Özellikle, Bedri Rahmi Eyüboğlu resme kattığı grafik öğelerle çizgiyi salt çizgi olarak kullanan bir sanatçıdır. Onun ardından Mustafa Pilevneli, Turan Erol, Orhan Peker gibi sanatçılar gelmektedir. 1970'li yıllarda Aydın Ayan, Mehmet Özer, Mehmet İleri, Ergin İnan, Mehmet Güleryüz, Mustafa Ayaz, Tiraje, Gencay Kasapçı, Adnan Turani, Zafer Gençaydın, Mürşide İçmeli kendi kişiliklerine uygun birer üslûp yaratmışlardır.

Türk sanatında ilk kez çizimin ayrı bir sanat kolu olarak varlığını ve önemini vurgulayan ve resim satanından bağımsız «çizim sanatı» terimi içinde konuyu değerlendiren, tarihsel gelişimini inceleyen sanat tarihçisi Jale Erzen'dir (J. Erzen «Grafik Sanatlar», **Yeni Boyut**, 2/11, 1983, s. 3-7) J. Erzen, «Türkiye'de Çizim Sanatı», **Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını**, Hacettepe Güzel Sanatlar Fakültesi Y., 1, 1985, s. 49-54).

5.2. GRAFİK SANATLAR

Grafik sözcüğünün kökeni eski Yunancadan gelir, resim ve çizgidir. Çağdaş sanat terimi olarak, resim, çizim ve fotoğraf yoluyla yapılan tüm iletişim araçlarına verilen addır. Kalıp kullanarak çoğaltma yöntemiyle oluşur. Sanatçı resim, fotoğraf, illüstrasyon ve yazı yoluyla kitlelere belirli bir mesajı anlaşılabilir bir dille, öz ve etkili bir biçimde iletir. Çoğaltma aracı olarak matbaa teknikleri, film ve televizyon kullanılır.

Grafik sanatlar, temelde özgün baskı, resim ile grafik tasarım olmak üzere ikiye ayrılır. (Mürşide İçmeli, «Çağdaş Açıdan Türk Grafik Sanatları», Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını, Hacettepe Güzel Sanatlar Fakültesi, 1985, s. 61-67). Tarihsel gelişim sürecinde başlangıçta birlikte gelişme göstermişler, 19. yüzyılda özgün baskı ve grafik tasarım olarak iki ayrı yönde kendi içlerinde uzmanlık dalları oluşturarak devam etmişlerdir.

Türkiye'de grafik sanatı ilk basımevinin kurulmasıyla başlar. Batılılaşma olgusunu hareketlendiren basımevinin kurulması Padişah III. Ahmet (1673-1736) ve Nevşehirli İbrahim Paşa (1660-1730) döneminde, Fransız elçiliği yapmış olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi' nin oğlu Said Çelebi (?-1761))ve sarayın müteferrika ağalarından İbrahim Efendi (1674-1745) tarafından gerçekleşmiştir. Bu basımevinde basılmış **Tarih-i Hind-i Garbî** ilk resimli kitap, **Cihannümâ** ilk haritalı ve çizimli kitaptır. Müteferrika'nın basımevinden sonra Hasköy'de Mühendishane basımevi (1796) ve Üsküdar'da Dâr-üttıbaa (1802) kurulmuştur. 1831'de **Takvim-i Vekayi**'yi basmak üzere Takvimhâne-i Amire'nin ve aynı yıl ilk litograf (taşbaskı) tezgâhının kurulması, grafik tarihi açısından basımevinin kurulmasının ardından iki önemli olaydır. Litograf tezgâhını kuran Jacques ve Henri Caillol adlı iki Fransızdır. Taşbaskı kitap basımını çoğaltmış ve halk resimlerinin gelişmesini etkilemiştir. 1908 II. Meşrutiyet'in ilânına değin basımcılık hızlı bir gelişme göstermiştir. 1850 **Vekayi-i Tıbbiye** ile başlayan dergi yayımcılığı gazete ve kitap dışında grafik sanatı için önemli bir alan oluşturdu. Yüzyılın ikinci yarısında **Tercümân-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr, Tercümân-ı Hakikat** gibi gazeteler ve **Mecmua-i Ebüzziya, Servet-i Fünun** gibi dergiler grafik düzenlemelere yer verdiler. Hattat, yazar, gazeteci, tarihçi, basımcı Ebüzziya Tevfik, baskı tarihimizde önemli ürünler vermiştir. 19. yüzyıl ortalarında posta pulları, özellikle 20. yüzyılda geniş ölçüde afiş kullanılmaya başlanmıştır.

II. Meşrutiyet'te basın özgürlüğüyle gazete ve dergilerde duyuru giderek arttı. 1909'da kurulan İlancılık Şirketi bugünkü reklâm ve tanıtım çalışmalarının temelini oluşturmaktadır.

Cumhuriyetle birlikte grafik sanatlar gelişme göstermiştir. Güzel Sanatlar Akademisi, Tatbiki Güzel Sanatlar Okulu ve Gazi Eğitim Enstitüsü grafik eğitimi yapan kurumlardır. Grafik sanatçıların örgütlenmesi ise ilk 1968 yılında Türkiye Grafik Sanatçılar Derneğinin kurulmasıyla gerçekleşmiş, ancak bu dernek bir yıl sonra kapanmıştır. 1978'de Grafikerler Meslek Kuruluşu kuruldu. Bu kuruluş grafiker mesleğinin saygınlığını arttırmak üzere çeşitli etkinlikler oluşturmaktadır.

Özgün Baskı Resim

Son yıllarda Türk resim sanatında önemle üzerinde durulan konulardan biri de özgün baskı (gravür)'dır. Teknik istenilen sayıda çoğaltmaya olanak sağladığı için, geniş halk kitlelerine erişmeyi ve toplumla sanatçı arasındaki iletişimi güçlendirmeyi ve yaygınlaştırmayı amaçlayan sanatçılar tarafından benimsenen özgün baskı resim, ülkemizde 1960'larda gelişme göstermeye başlamıştır. Sanatçılarımız başarılarını kısa zamanda uluslararası düzeyde de ortaya koymuşlardır.

Baskı, Avrupa'da 15. yüzyılda tahta bloklara kabartma yapılarak kitap yazısı ve resmi basmak için geliştirilmiştir. 16. yüzyılda ağaç kalıplar dışında bakır levhalar kullanılarak baskı yapımı denenmiştir. Serigrafi (elek baskı) tekniğine 17. yüzyılda, litografi (taş baskı) tekniğine 18. yüzyılda başlanmıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda fizik ve kimya bilimlerinde gelişmeler, baskı tekniklerinin olanaklarının artmasını sağlamış ve ağaç, bakır, taş ve elek baskıların sanatsal amaçlarla kullanımına geçilmiştir.

Ülkemizde özgün baskı resim örneklerine son yıllarda rastlanmakla birlikte, baskı teknikleriyle ilgili çalışmalar, sınırlı olsa da, 19. yüzyıla değin varmaktadır. Taşbaskı halk ressamlığında yaygındır. Sanayi-i Nefise Mektebi Alisi'nde hakkâklık bölümü 1882'de kurulmuştur. Yabancı öğretmenler yönetiminde bu bölüm eğitimini sürdürmüş, ancak ilginin az olması nedeniyle 1924'de kapatılmıştır. 1930'larda Gazi Eğitim Enstitüsü'nde Resim-İş Bölümü'nün eğitim programında grafik sanatlar ders konusu olmuş ve ağaç baskıyla linol baskı teknikleri kuramsal olarak öğretilmeye başlanmıştır. 1974' de Gazi Eğitim Enstitüsü'nde olanaklar çoğaltılmış ve uygulamaya geçilmiştir. 1979'da da serigrafi atölyesi kurulmuştur. Baskı tekniklerinin Güzel Sanatlar Akademisi'nde (Mimar Sinan Üniversitesi'nde) yeniden öğretilmesi Leopold Levy zamanına rastlar (1936). Ağaç, metal ve taş baskı teknikleri Sabri Berkel'in yönetiminde devam etmiştir. 1982'de serigrafi tekniği eklenmiştir. Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda (Marmara Üniversitesi) özgün baskı atölyesi 1959'da kurulmuş ve Mustafa Aslıer yönetiminde çalışmalar sürdürülmüştür. Bu atölyeleri Ege ve Hacettepe Üniversitesi'ndeki atölyeler izlemiştir.

Eğitim kurumlarında özgün baskı eğitiminin kurulması yönünde çeşitli girişimler dışında kişisel birtakım çabaların da sürdürüldüğü gözlenmektedir. Hoca Ali Rıza ve Sami Yetik'in 1906'da Mektebi Fünun-u Harbiye Matbaası'nda litografi denemeleri yaptıkları bilinmektedir. Daha geç tarihlerde Ruhi Arel ve Nazmi Ziya da

baskı teknikleri üzerinde çalışmışlardır. Sabri Berkel, Turgut Zaim ve Aliye Berger'in de özgün baskı resme ilgi duydukları görülmektedir. Aliye Berger 1951'de 140 yapıtıyla özel sergi açarak ilk özgün baskı resim sergisini gerçekleştirmiştir. 1972'de düzenlenen «Türkiye'de Özgün Baskı Resim Sanat Sergisi» ise ülkemizde bu türde varılan nicel ve nitel gelişmeleri belgelemektedir. Son yıllarda kurulan özel atölyelerin de katkıları olumlu yöndedir. Süleyman Saim Tezcan'ın Çamlıca Sanat Evi özel atölyeler içinde olanakları en geniş olanıdır.

Günümüzde bu türde teknik ve sanatsal yetkinliklerini geliştirmiş birçok sanatçımız özgün baskı çalışmalarını sürdürmektedirler: Mürşide İçmeli, Elif Naci, Cihat Burak, Süleyman Saim Tekcan, Fethi Kayaalp, Mustafa Aslıer, Ergin İnan, Mustafa Pilevneli, Asım İşler, İsmail Türemen, Özer Kabaş, Ali Teoman Germaner, Alaattin Aksoy, Gül Derman, Veysel Erüstün, Avni Arbaş, Neşet Günal, Nedim Günsür, Eren Eyüboğlu, Emin Barın, Fevzi Karakoç, Hayati Misman, Mehmet Güler, Filiz Başaran, Tayfun Erdoğmuş, Kadri Özayten. Ağaç, taş, bakır ve serigrafi içinde olanakları en geniş olanı ve sanatçılar arasında en çok tutulanı serigrafidir. Bu teknikte boya istenilen nitelikte sonuç vermekte ve renk olanakları daha fazla olmaktadır. En önemlisi, baskı sırasında düzeltme yapılabilmektedir; bu nedenle öteki tekniklere oranla raslantı payı azalmaktadır.

Bu sanatçılar baskı tekniğiyle simgesel, fantastik, biçimsel, lirik ve naif çok çeşitli anlatım denemeleri yapmaktadırlar.

Grafik Tasarım

Grafik sanatının ikinci önemli konusu olan grafik tasarım afiş, tipigrafi, endüstri grafiği, çevre düzenlemesi, animasyon ve çizgi filmlerini kapsar. Afiş, sokaktaki insana ve geniş halk kitlelerine mesaj ileten bir sanat koludur. Türkiye'de afiş sanatı 19. yüzyılın sonlarında ressamların katkılarıyla üretilmeye başlamıştır. Afiş sanatının gerçek anlamda başlangıcı ise, Münih Künstgewerbe'de Haymann atölyesinde öğrenim gören İhap Hulûsi Görey ve Berlin Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitiren Kenan Temizan'ın afiş konusuna yönelmeleriyle olmuştur. Yine aynı yıllarda Mithat Özer Beyoğlu'ndaki atölyesinde sinema afişi yapmaktadır. 1927'de Güzel Sanatlar Akademesi'nde Namık İsmail tarafından Afiş Atölyesi kurulur. 1932'de Mithat Özer bu atölyenin başına getirilmiştir.

Güçlü bir desen kurgusuna sahip İhap Hulûsi grafik düzenlemelerinde günün baskı teknikleri yanısıra, fotoğraftan da yararlanmıştır. Kenan Temizan sinema afişleri yapmış ve figüratif düzenle-

melere yer vermiştir. Bu dönemde resimsel öğeler ağırlıktadır. Cumhuriyet Dönemi başlarında yukarıda belirtilen sanatçılar dışında Mashar Resmor, Tarık Uzmen, Natık Soyeren, Yusuf Karacay, Orhan Omay'ın adları bilinmektedir. 1930 sonrasında ise ürünlerinden tanıdığımız Cevher Bozkurt, Namık Bayık, Mesut Manioğlu, Ayhan Alp, Atila Bayraktar vb. eşzamanlı Fransız afiş sanatı anlayışını benimseyerek Türk afiş sanatını geliştirmişlerdir. Resim öğelerinin azaldığı, özgün anlatım biçimlerinin egemen olduğu bir dönemdir. Konuyla ilgili belirgin simgelerin seçilmesi ve onların çarpıcı kurgusuyla istenilen mesaj verilmeye çalışılıyordu. Bu üslûp 60'lı yıllara değin sürmüştür. Ülke endüstrisinin gelişmesinin hızlandığı 1960'larda, tüketim mallarının geniş halk kitlelerine duyurulması isteğiyle grafik sanatlara gereksinim duyulmuştur. Anlatımda Polonya afiş sanatı izinde, konu-içerik ilişkisi önem kazanmıştır. İzleyiciyi yakalayacak bir espiri, uyumlu ve çarpıcı renk düzeni aranmaktadır. Az biçim ve söz ile çok şey anlatılmak istenmektedir. Bu yıllarda uluslararası düzeyde seslerini duyurabilecek bir afişçi kadrosu oluşmuştur. Günümüz sanatçıları içinde afiş sanatının ustası Mengü Ertel'dir. Özellikle tiyatro afişleri konusunda uluslararası düzeyde başarı sağlamış, genç kuşaklara afiş sanatını benimsetip sevdirmede önemli bir rol oynamıştır. Onu Erkal Yavi, Sait Maden, Yurdaer Altıntaş, Ahmet Güler, Emre Çağatay, Bülent Erkmen, Ahmet Güleryüz, Turgay Betil, Sungu Çapan, Aydın Erkmen, Leyla Uçansu, Sadi Pektaş, Sadık Karamustafa, Aydın Ülken, İlhan Bilge vb. izlemektedir.

Kapak grafiği 19. yüzyılda ilk basılan kitaplardan öteye özenli bir biçim kaygusuyla gelişme gösterir. Ebüziyya ve Ahmet İhsan bu konuda öncü adlardır. İlk yıllarda ressamlar tarafından yapılan kapak düzenlemesine 1920'lerden sonra karikatürcüler de katılırlar. Bu dönemde Sedat Simavi, Ramiz Gökçe, Ratip Tahir Burak başarılı çalışmalar sundular. Münif Fehim ve İhap Hulûsi Cumhuriyet Dönemi'nin saygın adlarıdırlar. Günümüzde grafik sanatlarının öteki dallarında, örneğin afiş çalışması yapan sanatçıların kitap ve dergi kapağı denemeleri olmakla birlikte bunlar arasında güçlü anlatımıyla birçok yayın kapağını ölümsüzleştiren Sait Maden'in özel bir yeri vardır. Agop Ardan, Ayhan Erer, Sungu Çapan, Erkal Yavi, Fahri Karagözoğlu, Bülent Erkmen, Ferit Erkmen, Leyla Uçansu, kitap kapağı konusunda ürün veren öteki grafik tasarımcılarıdır.

1927 yılında çıkan Teşvik-i Sanayi Kanununun yasalaşmasından sonra tüketim malları piyasası ürünlerinin ambalaj, etiket ve çeşitli tanıtımları grafikerlere Cumhuriyet Dönemi başında önemli bir çalışma alanı oluşturmuştur. Başlangıçta gereksinim hattatlar ve taş-

baskı işlemecileriyle karşılandıysa da, 1930'dan sonra Akademi çıkışlı ressamlar bu tür grafik tasarımda görev aldılar. Mazhar Apa, Kirkor Magosyan, Tarık Uzmen 1930-1945 arasının tasarımcılarıdır. 1932'de devletçiliğin benimsenmesiyle devlet kuruluşları çalışmalarını halka duyurabilmek amacıyla grafik tasarımdan yararlandılar. İhap Hulûsi'nin ve Atıf Tuna'nın İnhisarlar İdaresi'nin malları için yaptıkları desenler ünlüdür.

Kitap, dergi ve gazete resimciliğinde Münif Fehim, Cevat Şakir, Ercüment Kalmık, Can Göknil, Suavi, Firuz Aşkın, Oral Orhon'un adları var. Mesut Manioğlu, Sait Maden, Abdullah Taşçı ise amblem konusunda ilginç çalışmalarıyla ünlüdürler. Bu arada piyango bileti ve pul tasarımı da grafik sanatlarının önemli bir çalışma alanını oluşturur.

5.3. KARİKATÜR

İstanbul'da basın hayatının 19. yüzyılın ikinci yarısında canlanmaya başlamasıyla, gazeteden sonra mizah ve karikatür dergilerinin yayımlanması kısa süreler içinde gerçekleşir. Karikatüre ilk kez I. Meşrutiyet döneminde **İstanbul** dergisinde (1869) yer verilir. 1870' de yayımlanan mizah dergisi **Diyojen**'de karikatür önemli bir yer kazanır. Ayrıca **Çıngıraklı Tatar, Hayal, Çaylak, Tiyatro** ve **Latife** adlı mizah dergilerinde de dönemin karikatür sanatını tanıtacak karikatürlerle karşılaşırız. Bu dergilerde K. Opçanadasis, Nişan G. Berberyan, Ali Fuat Bey, Çaylak Tevfik'in imzaları bulunur. I. Meşrutiyet karikatürü resim anlatımı ve çizgisine dayalıdır. İnsanlar hayvanlara benzetilerek karikatürize edilmişlerdir. Anadolu'nun sözlü mizah birikimi, yazılı mizaha kaynak olduğu gibi, karikatürü de etkilemiştir. Özellikle Karagöz'ün biçim ve içeriğiyle beslemesi yoğundur.

II. Abdülhamit başa geçtikten sonra mizah dergilerini yasaklar. Bu yasakla birlikte toplumun etkili bir anlatım aracı olan karikatür de bir süre yok olur. Ancak, sürgüne giden Jön Türkler padişah yönetimini yermek amacıyla etkili bir araç olarak karikatürden yararlanmışlar ve bulundukları yerlerde çıkardıkları mizah dergilerinde karikatüre yer vermişlerdir, örneğin, **Beberuhi** (Cenevre, 1898), **Davul** (1900) ve **Tokmak**'ta (Cenevre 1901). Jön Türklerin karikatürlerinde imza kullanılmamıştır. II. Abdülhamit Dönemi'nden Yusuf Franko Paşa'nın karikatür albümü günümüze ulaşmıştır. Bu dönemde çizgi çeşitliliği görülmekle birlikte amaç ve anlatım birdir. II. Abdülhamit yerilerek belirli bir mesaj iletilmek istenmektedir.

II. Meşrutiyet'le birlikte sansürle birlikte karikatür yasağı kal-

kar. Karikatür yeniden özgürlük ortamından canlanarak filizlenir. Bu dönem karikatürü dört kümede incelenebilir: 1. Geleneksel, 2. Modern, 3. Yerici mizah, 4. Tek sayılık risaleler. (Turgut Çeviker, «Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü», **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** 35, 1986, s. 1103). Birincide Karagöz-Hacivat estetiğine dayalı **Diyojen, Hayal** çizgisi devam etmiştir. Alt yazıya bağlı olan bu türde, resimsel özelliklerin egemen olduğu ayrıntılı bir anlatım bulunur. İkincide, batıda eğitim görmüş, Cemil Cem gibi ustalarla daha yetkin ve gelişmiş örnekler yer alır. Eşek simgesine yer veren **Eşek** (1910) dergisi ve onu izleyen dergileri kapsayan üçüncü tür, siyasal yaklaşımıyla dikkat çeker. Dördüncü tür, 4 sayfalık broşürlerden oluşur. Sermet Muhtar (Alus) ve iki arkadaşının çıkarttığı **el-Üfürük**'ten sonra tek sayılık mizah-yergi dergileriyle karşılaşılır. Dönemin en önde gelen ustaları Cem, Sedat Nuri, Baha ve Halit Beyler'dir. Cem ve Sedat Nuri ikinci tür karikatür, Baha ve Halit Beyler birinci tür karikatürde simgeleşen adlardır. **Kalem, Davul, Dalkavuk** aydın ve memur kesiminin, **Karagöz, Hayal-i Cedid** geniş halk yığınlarının beğenisini karşılıyordu.

II. Abdülhamit döneminde karikatürü mücadelesinde bir araç olarak kullanan İttihat ve Terakki Cemiyeti başa geçince eleştirileri hoşgörüyle karşılayamamış ve cephe almıştır.

Mütareke yıllarında Sedat Simavi'nin çıkardığı **Diken** (1918) **Cem** ve **Kalem**'den boşalan yeri doldurur. Kurtuluş Savaşı yıllarında yayımlanan mizah dergileri **Karagöz**'le birlikte **Güleryüz** (1921), **Olay** (1921), **Aydede** (1922), **Akbaba** (1922)'dır. Sedat Simavi'nin çıkardığı **Güleryüz**'le Refik Halit (Karay)'in çıkardığı Aydede'nin karşılıklı savaşı ilginçtir. **Güleryüz** Anadolu ve Mustafa Kemal Paşa'yı tutar, **Aydede** ise İstanbul hükümeti yanlısıdır. **Aydede**'de Rıfkı, Ramiz (Gökçe), Münif Fehim, Zeki Cemal, **Güleryüz**'de Cevat Şakir (Kabaağaç), Sedat Nuri (İleri) adları da yer almaktadır. **1922**'den sonra **Aydede** kadrosundan Yusuf Ziya Ortaç, **Akbaba** adıyla **Karagöz**'den sonra bizde en uzun yaşayan mizah dergisini kurar. 1932'den sonra karikatüre artan ilgiye koşut olarak karikatür yayımcılığı hızlanır. Karikatür albümleri basılmaya başlar, Cemal Nadir'in **Amcabey'e Göre** adlı albümü, Ramiz'in **Karikatür Albümü,** Hazım Körmükçü'nün **Karagöz Mezardan Çıktı,** Togo'nun **Karikatür Albümü,** Cemil Cem'in kitapları ardarda yayımlanır.

1930'dan sonra tek parti yönetimi kesinlik kazanınca karikatür sanatı yine bir durgun döneme gömülür. II. Abdülhamit dönemindeki gibi doğrudan baskı olmasa da, disiplinli bir dönem olması nedeniyle mizah etkinliğini yitirmiştir. II. Dünya Savaşı yılları yeniden toparlanma dönemi olmuştur. 1939-1948 arası yoğun bir karikatür

üretimine sahne olmuştur. Karikatürün uluslararası bir dil oluşu hareketlenmeyi geliştirmiştir. İtalya ve Almanya'nın Faşist yönetiminden kaçan karikatüristler yönetimlerine karşı geliştirdikleri biçim ve içerikle ilgili simge ve kavramları yaymaktadırlar: savaş, barış, azrail, Hitler, Mussolini, tank gibi. Türk karikatürü de bunları benimsemiştir. Savaş yıllarının en etkili imzası Cemal Nadir ve Ramiz'dir. **Cumhuriyet** ve **Amcabey** dergisinde çalışmış olan Cemal Nadir savaş zenginleri ve «tefeci, bezirgân» Yahudilerle ilgili karikatürleriyle tanınır. Ramiz ise güzel kadınlar, yakışıklı erkeklerle ilgilenir. 1945-1950 arasında Aziz Nesin'in çıkardığı **Markopaşa** yönetime başkaldıran ve çok partili döneme geçiş için savaşan iddialı bir mizah dergisidir. Geniş halk kitleleri üzerinde etkisi olduğu söylenebilir. Mim Uykusuz bu tür karikatürleriyle dikkati çeker. Çok Partili döneme geçildikten sonra 1950-1960 arası büyük bir çeşitlilik ve zenginlik başgösterir. Karikatür çizerler niteliksel ve niceliksel gelişme göstermişlerdir. Dönemin dergisi **Karakedi**'dir, karikatürlerinde çok partili yönetime geçişin sevincini yansıtır. Tek partili dönemde CHP'yi tutan **Akbaba** bu kez DP yanlısıdır. Dönemin en yaygın mizah dergisi **Tef**'dir. Çok partili dönemin yaşamını canlı bir anlatımla dile getiren **Tef** çevresinde toplanan karikatüristler, dış mizah ve karikatürle bu dönemde karşılaşmışlardır. Amerikan ve Fransız mizah anlayışının doğrudan etkisi sezilir. Gerçeküstücülük akımı Türkiye'de Garip akımını oluşturur. «Kara mizah», «yazısız» karikatür, resimli roman gibi konular da benimsenir. Bu devingen ortamda çizer sayısının artması nedeniyle, karikatüristler iş bulma zorluğuyla karşı karşıya gelirler. Bu sorun bir bakıma sanatın gelişmesini hızlandırmıştır. Ayakta durma savaşı, yetkinleşme ve güçlü olma, bireysel üslûp geliştirme çabasını da herekete geçirmiştir. 50'li yılların sonlarına doğru İlhan Selçuk-Turhan Selçuk tarafından çıkarılan **Taş** dergisi iktidara karşı ve muhalefeti destekleyici tavırlarıyla okuryazar ve halkın ilgisini toplar. **Taş, Karikatür** dergisiyle birleşerek **Taş-Karikatür** adını alır.

DP'nin iktidardan düşmesi 1960'la birlikte durulma görülür. Yeni hiciv konusu DP'nin devrilmesidir. 60'lı yılların başında çıkan yeni dergi **Zübük**'tür. Karikatürcüler arasında sayının çoğalmasıyla birlikte işsizlik belirir. 1960-1970 arasında karikatürün halk kitleleriyle diyaloğu zayıflar, çünkü şimdiye kadar orta tabaka ve memur sınıfına seslenen karikatür, karşısında beğenileri, gelenek ve görenekleri farklı kırsal kesimden gelip kentte yerleşmiş kalabalık bir kitle bulur. Karikatürcünün bu geniş kitle kültürünü kavraması ve yorumlayabilmesi zaman alır. Karikatüre yeni tipler girer ve işlenen konular kentlerde yaygınlaşmakta olan yeni kesimin kültürü

doğrultusundadır. 1970'li yılların en önemli olayı Oğuz Aral'ın başkanlığındaki **Gırgır** dergisidir. Geniş bir okuyucu kitlesiyle diyalog kurabilmiş, aynı zamanda genç karikatürcülere olanak sağlayarak bir okul olma niteliğini korumuştur. 80'li yıllarda çağdaş teknolojinin sunduğu televizyon gibi yeni iletişim araçları ve ofset baskı teknikleri mizah kültürünün ve dolayısıyla karikatürün yayılmasına neden olmuştur.

Günümüz karikatürcüleri arasından Turhan Selçuk, Ali Ulvi, Tan Oral, Yalçın Çetin, Ferruh Doğan, Mıstık, Bedri Koraman, Tonguç Yaşar, Ferit Öngören, Semih Balcıoğlu, Şadi Dinççağ, Altan Erbulak, Nehar Tüblek, Erdoğan Bozok, Haslet Soyöz, İsmail Gülgeç uluslararası düzeyde adlarını duyurmuş, kişilikleriyle başarılı ürünler sunmuş karikatürcülerimizdendir. Karikatürcüler 1969 yılında «Karikatürcüler Derneği»ni kurarak örgütlenmişlerdir. Dernek sürekli sergiler ve yarışmalar düzenleyerek ve yayın yaparak karikatür sanatının birikim ve teknik açıdan gelişmesine, geniş bir okuyucu ve izleyici topluluğunun oluşmasına katkıda bulunmaktadır. (Ferit Öngören, «Türk Mizah ve Karikatürü», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**.)

6. MİMARLIK BEZEMESİ

Osmanlı Mimarlığında mimari bezemenin 18. yüzyıldan öteye geçirdiği niteliksel değişim yirminci yüzyılın başında I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın belirmesine değin sürmüştür. Ondokuzuncu yüzyılda karşılaştığımız batı mimarlığının tarihsel üsluplarına (gotik, barok, rokoko, ampir, neo-klasik) özgü örgelerle hint, islam gibi doğu mimarlığına özgü örgelerin yirminci yüzyılın erken yıllarında da kullanılmakta devam edildiği görülmektedir, örneğin, Haydarpaşa Garı (1906-1909). Bu arada, mimar Raimond d'Aranco'nun etkisiyle benimsenen **Art Nouveau** üslûbu örge türüyle, çizgisinde ve yapıbezeme ilişkisinde değişik çözümler sunmuştur.

Dinsel ve sivil mimarlığın anıtsal yapılarında izlediğimiz mimari bezemedeki gelişmeler, yirminci yüzyılın başında konut mimarlığından kalan örneklerde de sergilenmektedir. 19. yüzyılda beliren «cephe» mimarlığı tutkusu nedeniyle ahşap ya da kârgir konutlarda sokağa dönük ana cephelerde bezeme önemli bir yer tutmakta, yapının özgünlüğünü belirleyen başlıca nitelik olmaktadır. Sarmal dallar, «S» ve «C» kıvrımları, istridye kabuğu örgesi, içbükey-

dışbükey kıvrımlı saçaklar gibi barok özellikler gösteren yapılar yaygındır. Kimi konut cephelerinde ampir üslûbu belirleyen üçgen alınlık, basık kemerli alınlık, kilit taşları ve üzengi noktaları bezeme örgeleriyle belirtilmiş pencere düzenlemeleri, aylama (girland) askılar gömme sütunlar, katlar arasında düz silmeler bulunmaktadır. Neo-Yunan bezeme özellikleri yansıtan yapılarda neo-yunan üslûpta pencere düzenlemesi, kapı alınlıkları, iyon-korent sütunlar, üçgen alınlıklı akroter ve antefiksler görülür. Sivri kemerli ikili-üçlü uzun pencerelerle gotik üslûpta biçimlenmiş cephelere de rastlanır. **Art Nouveau**, bezeme çiçek üslûbu ve soyut-çizgisel üslûp olarak iki grupta ele alınmaktadır. (Semra Çiner, **Son Osmanlı Dönemi İstanbul Ahşap Konutlarında Cephe Bezemesi**, İstanbul 1982). **Art Nouveau**'da bitkisel kaynaklı örgeler çoğunluktadır. Çiçek üslûbunda örgeler çiçek (çoğunlukla gül), tomurcuk, yaprak, dal olarak tanımlanır. Bu örgeler doğal biçimleriyle ya da üslûplaştırılarak kullanılmıştır. Balkon parmaklıkları, demir kapılar, pencere fotozları, furuşlar bezeme alanlarıdır. Düğme bezele, üçlü daire, soyut ;arkma öğeler, düz ya da oval yay parçalarından oluşan eğri çizgiler soyut-çizgisel üslûpta uygulanır. Yirminci yüzyılın başında taş ve demir işçilik dışında, düz renkli ve desenli fayans kaplama mimari bezemede yer almıştır. Dışarıdan ithal edilen fayanslar iç bezeme (özellikle banyo ve tuvaletlerde) öğesi ve dış bezeme öğesi olarak kullanılmıştır. Dış bezemede fayans kaplama çoğunlukla pencere dizileri arasında yatay bir bant oluşturacak biçimde uzanır.

I. Ulusal Mimarlık Döneminde mimari bezemenin ana kaynağı 15. ve 16 yüzyıl Osmanlı mimarlığıdır. Geleneksel Osmanlı Mimarlığının yapı öğeleri ve yüzeysel bezeme türlerinden görsel etkiyi oluşturmak için yararlanılmıştır. Mimarlık bezemesi, ulusal bilinci yaratmak için başlıca araç olarak kullanılmıştır. Ancak bu dönemi bir geriye dönüş olarak yorumlamamak gerekir, çünkü dönemin yaklaşımı geleneksel olanı yinelemek değildir. Kullanılan öğe ve örgeler yeni bir içerik içinde yorumlanmışlardır. Kuşkusuz yaklaşımda farklılığı yaratan, 18. yüzyıldan öte mimarlık bezemesindeki gelişmelerdir. Gelişme sürecine klasik Osmanlı biçim sözlüğü katılmıştır. 19. yüzyılın cephe mimarlığı I. Ulusal Mimarlık dönemini de etkisi altında tutmuştur. Dış cepheler, çini ve taş bezemenin etkisiyle büyük bir özen ve titizlik bezenmişlerdir. Osmanlı Mimarlığının strüktür öğesi kubbe, I. Ulusal Osmanlı Mimarlığında genellikle mekân örtüsü olmaktan çok, yapıya görsel bir öğe olarak katkıda bulunur. Kubbenin dış yüzeyinin bezenmesi de Osmanlı Mimarlığında karşılaşılan bir özellik değildir. (Arif Hikmet Koyunoğlu, Etnografya Müzesi kubbesini dışardan bezeli olarak tasar-

lamıştır.) I. Ulusal Osmanlı Mimarlığında dilimli palmet ya da mukarnasla bezeli korniş, saçak düzeyini belirlemede önemli bir bezeme öğesidir. Kırma çatı uzantısı geniş saçakların alt yüzeyleri kalemişi ya da ahşap çıtalarla bezelidir. Sivri kemer, penci kemer, düz ya da atkılı kemer, basık kemer, sepet kulplu kemer gibi kemer türleri çeşitlidir. Taçkapı ve pencere üstlerini yüzeyi rumi bezemeli dilimli palmet örgesiyle tepelik bezer. Düz ve profilli silme dışında mukarnaslı ve Türk üçgenli silmeler, çeşitli yüzey birimlerini ayırdetmek için çerçevelerler. Sütunlar çoğunlukla görsel amaçla kullanılmıştır. İkili, üçlü pencereler arasında ve köşe dönüşlerinde dökme mozaik tekniğinde betonarme sütunçeler yer alır. Sütun başlıkları mukarnaslı ya da baklavalıdır. Kapalı ya da açık çıkmalar ve balkonların, mukarnas ya da kıvrık dal örgesiyle bezeli konsollarla desteklendiği görülür. Balkonlar ve merdivenlerin iki yanlarında mermer, taş ve demir korkuluklar geometrik ve madalyonla bezelidir. Kemer çevresi, bezeme öğelerinin en yoğun kullanıldığı alanlardır. Kemer köşelerinde yapıyı renklendirici çini panolar, kabara ve gülçeler, rumi örgeli taş aynalar yer alır. Kemer kilit taşlarını gülçeler bezer.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yabancı mimarların Türkiye'ye çağrılması ve günün batı mimarlığının kentlerde uygulanmaya başlamasıyla mimarlık-bezeme ilişkisi tümüyle değişmiştir. Mimarlıkta rasyonellik arayışı kütlenin geometrik yapısında yalınlığı ön plana çıkarmıştır. Bu akım aynı zamanda küçük el sanatlarının ustalarını yapı eyleminden uzaklaştırmıştır. I. Ulusal Mimarlık döneminin biçimci-bezeyici eğilimi, bezeme programında örge kullanımı dışında yapı öğelerini de bezemesel amaçlarla değerlendirmek idi. Oysa, yeni anlayışta yapı bezemeden arındırılmıştır. 1965'lere gelinceye değin, hangi üslûp olursa olsun, bezeme, yapıda önemini yitirmiştir. Yapının estetiğini her yapı öğesinin geometrik biçimi ve yapı bütününde yapı öğelerinin geliştirdikleri düzen belirler. Çünkü işlevsel mimarlık akımında akılcı çözümler ön plana geçmiştir. Pencere ve sütun dizileri kütle yüzeyinde hareket ve boşluk-doluluk karşıtlığını oluşturan temel öğelerdir (Ankara Cumhurbaşkanlığı Köşkü 1931-1932; Ankara Emlak Bankası, 1933-34). Bu yaklaşım II. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde de egemendir. II. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde yine geçmişe dönülmüşse de mimar pencere, saçak, kemer gibi yapı öğeleri ve bu öğeler arasındaki ilişkilerden yararlanarak dönemin yöresel üslûbunu yaratmıştır. Sınırlı olmak koşuluyla bir tek bezeme öğesi olarak mukarnas bezeme yapıda yerini almıştır (Ankara Fen Fakültesi köşe nişinde mukarnas bezeme, E. Onat ve S. H. Eldem). 1950'den sonra da kütle değerlerinin yoğunlaştığı evrensel

bir üslûp olan kübik mimariye geçilmiştir. 20. yüzyılda Türk Mimarlığı'nın gelişimine baktığımızda karşılaştığımız gerçek, geleneksel bezeme sözlüğünün yok oluşudur. I. Ulusal Mimarlık Dönemi' nin ardından yapının dış yüzeyinde renk öğesi kullanımı da (betebe kullanımına değin) bırakılmıştır.

1965'den sonra, batıdaki gelişmelerin uzantısı olarak, mimarlığın resim ve heykelle bütünleşmesi düşüncesinin benimsenmesiyle, mimarlık bezemesi konusu yine gündeme gelmiştir. Günümüz endüstrisi ve teknolojisinin olanaklarından yararlanarak mimarlık bezemesinde yeni malzemeler farklı bir içerik içinde kullanılmaya başlanmıştır. Yüksek betonarme yapıların geniş yalın duvar yüzeyleri renk ve biçim öğeleriyle zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Yapı maliyetini artırıcı bir etken olmasına karşın, özellikle otellerde, büyük büro ve banka binalarında mozaik, vitray, seramik, fresk, metal döküm ve heykel kullanımı yaygınlaşmıştır. Mimar yeniden çeşitli dallardaki sanatçılarla diyalog kurmaya başlamıştır. Ancak bu dönemdeki bezeyiciler, usta-çırak ilişkisi içinde geleneksel yöntemle yetişmiş bezeme ustaları değil, Güzel Sanatlar Akademisi ve Uygulamalı Sanatlar Yüksek Okulu mezunlarıdır. Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Karaköy'de Tatlıcılar Pano'su bu yaklaşımın ilk örneklerinden biridir. Tatlıcılar panosunu İstanbul Divan Oteli Pastanesi seramik panosu (Füreyya Koral), Ankara Ulus İşhanı duvar resmi (Adnan Turani), İstanbul Manifaturacılar ve Kumaşçılar Çarşısı mozaik panosu (Bedri Rahmi Eyüboğlu, Eren Eyüboğlu), Ankara Öğretmenler Bankası Genel Müdürlüğü seramik panosu (Gülsün-Devrim Erbil), İstanbul 4. Levent Apartmanlar mozaik panosu (Nurullah Berk), Ankara Ulus İşhanı freski (Arif Kaptan), İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi freski (Neşet Günal), Ankara Arı Sineması girişi seramik panosu (Hamiye Çolakoğlu), Ankara Hacettepe Üniversitesi Morfoloji Bölümü seramik panosu (Atilla Galatalı) ve daha birçoğu izlemiştir. Kimi yerde salt bir biçim ya da renk öğesi olarak, kimi yerde de içerik açısından kullanıldığı mekânın işleviyle uyumlu panolar ve kabartmalarla karşılaşılmaktadır. Şişli Hukukçular Sitesi'nde ana caddeye dönük geniş cephenin sağır duvarı değişik renkte ve boyutta küçük pencerelerle bezenerek değişik bir uygulama denenmiştir. İstanbul Devlet Malzeme Ofisi'nde olduğu gibi eski yapılar üzerinde kent imgesini değiştirmeye yönelik büyük boyutta duvar resmi denemeleri de yaygınlaşmıştır.

7. GELENEKSEL EL SANATLARI

Anadolu Türk Sanatı'nın gelişimi, adı bilinen ya da bilinmeyen çok sayıda sanatçının çabasına dayanır. 19. yüzyıla dek yüzyıllar boyu «zanaat erbabı», toplumun en saygıdeğer meslek gruplarından biri olarak değerlendirilmiştir. Sanatçının yoğun sanat eylemine katılışı belli bir süre usta-çırak eğitiminden geçtikten ve özel bir törenle ustalık beratını almaya hak kazandıktan sonra gerçekleşmiştir. Saray çevresinde ya da loncalarda kümelenen sanatçılara toplumda uygulama alanı geniştir. Özellikle saray çevresi sanatın çeşitli konularında geniş iş olanakları sağlamıştır. Sanat çoğunlukla babadan oğula geçen köklü bir geleneğe ve göreneğe dayalıdır.

15. yüzyıl sonrası Osmanlı Dönemi'nde, sıkı bir disiplin içinde çalışan Hassa Mimarlar Ocağı ve Ehl-i Hiref Teşkilâtı gibi düzenli örgütler kurularak sarayda güçlü ve etkin bir sanat merkezi oluşturulmuştur. Bu örgütlerin içinde özellikle Hassa Mimarlar Ocağı'nda usta-çırak geleneği sürdürülürken, kuramsal bilgi iletimine önem verilmiş ve okul niteliğinde bir eğitim sistemi geliştirilmiştir. Cafer Çelebi'nin Sedefkâr Mehmet Ağa'nın yetişmesini anlattığı **Risale-i Mimari**'de Hassa Mimarlar Ocağı'nda terimler, ölçüler, çeşitli malzemeler ve mimarlığa yardımcı sanatlarla ilgili bilgiler öğretildiği ayrıca «hendese» (geometri) okutulduğu belirtilmektedir. Belirli bir sanat eğitiminden geçmiş Sultan, sanatçının başlıca koruyucusudur. Sultanların, sanatçıları çeşitli nedenlerle onurlandırdıkları ve yaratıcılığı destekleyici davranışlarda bulundukları kaynaklarda gözlenmektedir. Üç ayda bir Ulufe aylık alan saray sanatçılarının maaşlarından görev verilmediği günlerin ücretlerinin kesilmesine karşılık, sanatçıların boş zamanlarında özel olarak Padişah'a armağan sunmak amacıyla bir yapıt üzerinde çalıştıkları ve armağan getirenlere Padişah'ın ihsanda bulunduğu, akça ile ya da pahalı kumaştan kaftanla ödüllendirildikleri belirtilmektedir. Günümüze kalmış tüm yapıtların yetkinliği, toplum saygısı, sürekli iş, yeterli ücret, malzeme çeşitliliği ve bolluğuyla verimli bir çalışma düzeninin varlığını belgelemektedir.

16. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli sanat kollarının örgütlerinde beliren sarsıntı zamanla çoğalmış ve Batılılaşma Dönemi'nde yeni düzenlemelere neden olmuştur. 16. yüzyılın sonlarında sanatçı sayısının artması ve dönemin ekonomik koşulları gereği, birçok sanatçının bu örgütlerden çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde Batı tekniğinin önem kazanmaya başladığı görülür. Bu dönemde Batı'dan getirilen elemanlara ya da Batı etkin-

liklerine uyum sağlayan azınlık sanatçılarına iş alanları açılmıştır. En sonunda, 19. yüzyılda, askerî örgüt içinde Batılı anlamda teknik ve meslek adamı yetiştirilmeye gidilmiştir. Bu amaçla kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümâyün gibi kuruluşları Sanayi-i Nefise Mektebi, Mühendis Mektebi gibi sivil kuruluşlar izlemiştir. Batılılaşma hareketi 19. yüzyıldan sonra «zanaat erbabı» ve akademik eğitimden geçmiş «teknik adam» ikilemini yaratmıştır. Akademik eğitim zamanla güçlendirilirken, gelenek ve göreneğe dayalı el sanatlarını sürdüren sanatçılar, kendi kaderleriyle başbaşa bırakılmışlardır. Örgütsüzlüğün ve başıboşluğun sonucunda nitelikli sanatçı giderek azalmıştır. Geleneksel sanatlarımızın yaşatılması, çağdaşlaştırılması ve tarihî yapıtların gerçeğe uygun biçimde onarılması günümüzde bu nedenle sorun olmaktadır.

Yaşayan ustalar değişim sürecinin sancılarını çekmektedirler. Kuşaklar arasında süreklilik kalkmıştır. Köyünden İstanbul'a gelip raslantı sonucu taşçı ve marangoz olanlar çoğunluktadır. Genelde eğitim usta-çırak ilişkisi içinde sürmektedir, ancak eğitimde disiplin azalmıştır. Teknik Okul, Güzel Sanatlar Akademisi, Yapı Sanat Enstitüsü, Süheyl Ünver Atölyesi gibi kuruluşlarda yetişen elemanlar çoğalmakla birlikte, bu grup güç koşullarda çalışmaya uyum sağlayamamaktadır. Usta durumunda olan sanatçılar, Vakıflar ya da Anıtlar Derneği gibi kuruluşlarda iş aramaktadırlar. Müteahhit olarak iş alanlar ya da özel atölyeleri olanlar sınırlıdır. Sürekli işin olmayışı sanatçıların bir süre işsiz kalmalarını gerektirmektedir. İşte süreksizlik çırak yetiştirilmesini de etkilemiştir. Niteliğe önem verilmediği için gerçek değerinden düşük fiyat verenler işi kolaylıkla elde etmektedirler. Çoğu kez sanatçıların sosyal sigortası yoktur. Memur olarak çalışanlar herhangi bir temizlik işçisiyle aynı ücreti almakta, ayrıca iş olmadığında konuları dışında başka işlerde çalıştırılmaktadırlar. İşi kontrol eden teknik elemanlar yeterli olamadıkları için, iki grup arasında iletişim güç kurulabilmektedir. Sanatçılar malzeme bulmakta zorluk çekmektedirler. Altın varak, sedef gibi malzemeler dışarıdan güçlükle getirilmektedir. Kimi durumlarda eski parçalardan yararlanılmaktadır. Makineye dayalı üretime geçildiğinden sanat dallarının bir bölümünde ince işçilik yok olmuştur.

Bu bağlamda; değişen yaşam koşullarından ötürü, birçok geleneksel el sanatları sürekliliğini yitirmiştir. Kimi tümüyle yok olmuştur, kiminin tek tük de olsa yapımı sürmektedir, kimi ise nitelik değiştirip sanayi ürünü olarak üretilmektedir.

Çini ve seramik sanatında İznik fırınlarının kapatılmasıyla İznik çini üretimi tarihe karışmıştır. Kütahya üretimi sürdürmekteyse de, eski yetkinliği yok olmuştur. Halıda yurt içi ve yurt dışı tale-

bin çokluğundan, fabrika üretimine geçilmiştir. Düzenlemelerde geleneksel örge ve desenlere yer verilmektedir. Kumaşçılık batı beğenisinin yayılması ve dışalımın daha ucuz olması, kumaş dokumacılığını geriletmiştir. Dokuma, çorap, eldiven, kese ve işlemecilik, sanayi toplumunun gereksinimlerine ters düştüğünden üretimi sınırlıdır. Maden sanatında üretim endüstriye kaymıştır. Minyatür, tezhip, ciltçilik, ebru amatör sanatçılar tarafından yaşatılmaktadır. Mihriban Sözen, Neşe Duyar minyatür; Rikkat Kut, Mihriban Sözen, Kerim Silivrili, Ferhunda Orgun, Reha Tolun, Sıtkı Erçin tezhip sanatını yaşatan sayılı sanatçılardır. Ciltçilik ve ebru konusunda Sacit Okyay, Niyazi Sayın, Mustafa Düzgünman, Emin Barın bir yandan geleneksel örnekleri üretirken bir yandan da çağdaş düzenlemelerle yeni yorumlar araştırmaktadırlar. Hat sanatı harf devrimine karşın Cumhuriyet döneminde, sayılı ustaların çalışmalarıyla günümüze değin varlığını sürdüren sanat kollarından biridir. Hacı Kâmil Akdik, İsmail Hakkı Altunbezer, Necmettin Okyay, Hasan Çelebi, Hamit Aytaç, Emin Barın, Yılmaz Özbek, Ali Alpaslan hat sanatını yaşatan ustalardır. Emin Barın Latin harflerini eski yazı üslûbu içinde başarılı biçimde değerlendirmiştir. Yılmaz Özbek ve Ali Alpaslan onu izlemektedir. Kalemişi, sedef kakma, fildişi bezemeyle taş ve ağaç işçiliği 1930'lardan sonra yok olmaya terkedilmiştir. Son yıllarda tarihî çevre bilincinin yaygınlaşması ve restorasyon çalışmalarının artması, mimarlıkta kullanılan geleneksel el sanatlarında sınırlı sayıda varolan ustalara iş sahası açmıştır. Usta bulamama sorunu nedeniyle talep karşılanamamaktadır. Bu alanda kalemişinde Semih İrteş ve Hamit Uçar, taş bezemede Neşet Çelikol ve Mükrimin Akkoç, malakâride Hanefi Sever, çinide Faik Kırımlı, sedefte Haydar Özfiliz en çok iş yapan ustalardır. Rikkat Kut ise sedef sanatını kişisel yaratılarıyla sürdürmektedir.

7.1. KİLİM

İki ya da daha çok iplik grubunun çeşitli biçimlerde birbirinin arasından geçerek meydana getirdikleri ürüne dokuma (tekstil) denir. Dokuma makina ya da elle gerçekleştirilir. Düz dokuma yaygılar tamamen elle dokunur. Çadır, ev, saray ve cami tabanlarında, kapı ve pencere önlerine, eşyaların üzerlerine yayılırlar. Koyun yünü, keçi kılı, deve yünü, kimi zaman da pamuk, keten, ipek, sırma iplikler karıştırılarak dokunurlar. İpliklerin durumu ve dokuma tekniklerine göre adlandırılırlar. Kilim, cicim, zili, sumak Türkiye'de en yaygın olan düz dokuma türleridir. Geleneksel yaşamın sürdüğü yerde, örneğin yörüklerde düz dokuma yaygılar her tür gereksinimi

karşılamak üzere üretilirler. Bu toplulukların yaşamı koyun yetiştirmeye dayandığından sürekli hareket halindedirler. Bu nedenle, ellerindeki hafif malzemeden, koyun yünü ve keçi kılından yararlanırlar. Bir konut için gerekli her şey dokumadır: yünden yapılma keçe «topak ev» denilen kubbemsi çadır, keçi kılından dokuma dikdörtgen zeminli «kara çadır» ya da «alçak» denilen silindir çadır, örgeli çuvallar, minder ve yastıklar. Yerleşik düzene geçildiğinde düz dokumalar yere serilmek için dokunmuşlardır.

Düz dokuma yaygı geleneği oymak ve boy içinde bozulmadan devam etmişlerdir. Her boy ya da oymak ayrı desen ve ayrı örge özellikleri gösterir. Her örge, renk ve desenin kendine özgü bir anlamı vardır. Zamanla kapalı toplum yapısı parçalanınca toplum birimleri arasında iletişimle alışveriş çoğalmıştır.

Doğal çevre, göl, akarsu, bitki, ağaç, yaprak, dal, çiçek, hayvanlar (kuş, yılan, kırkayak, akrep, kurbağa, koyun, köpek), eşya (tarak, ibrik, ayna, boncuk), çadır, ev, direk insan vücudu (baş, el) düz dokumalarda örge olarak kullanılmıştır. Gerçek anlatımın yanında soyut kavramlar da vardır, hayat ağacı ve evrenin kapısı gibi. El önce insan simgesi iken İslâm'ın beş koşulunu, Peygamber ve dört halifesini, Hz. Fatma'nın elini simgelemektedir. Ayrıca çok köşeli yıldız ve çokgen gibi çeşitli geometrik örgeler de kullanılır.

Düz dokuma yaygılar içinde Anadolu'da en yaygın olan tür kilimdir. Atkı ipliği örge sınırından döndüğü için, iki örge arasında ilik oluşur. Buna ilikli kilim denir. Kilimde düz ilikli, eğri atkılı, normal atkılar arasında ek atkı sıkıştırılması, atkıların ilik yapmadan birbirleriyle kenetlenmeleri, ayrı çözgüden atkıların geri dönmesi, konturların sarılması gibi çeşitli dokuma teknikleri vardır.

Cicimde atkı ve çözgülerden ayrıca renkli desen iplikleri kullanılır. Renkli desen iplikleri sarma görünüşünde dokumalardır. Seyrek örgeli, sık örgeli, atkı yüzlü teknikleri vardır. Zililerde atkılar ikiden daha çok sayıda çizgi atlıyarak örgelerin içlerini doldururlar ve atkılar üç ya da beş üstten, bir alttan geçer. Düz, seyrek, çapraz, damalı, konturlu teknikler kullanılır. Sumak çözgü ipliklerinin sürekli renkli desen iplikleriyle sarılmasıyla oluşur. Balıksırtı, ters sumak, çapraz sumak teknikleriyle dokunur.

7.2. HALK RESMİ

Saraya bağlı sanat gelişmesinin yanısıra levhalar, kitap, duvar, kullanım eşyaları ve ulaşım araçlarında halkın ürettiği resim sanatına özgü örnekler günümüze değin gelmemiştir. Levha denilen resimlerin elimizde en eski örnekleri 150 yıl öncesindendir. Bu örnek-

ler Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarında başlatılan müzecilik ve koleksiyonculuk hareketiyle toplanmış ve saklanmışlardır. Bu resimlerin önemli bir grubu dinsel konulu yazı resimleridir. Kutsal sözler yazı ile cami, kuş, deve, arslan ve insan biçiminde oluşturulmuştur. Simetrik düzenlemeli müsenna (aynalı) yazı olarak bilinen bu resimlere gizemli hava büyü özelliği yükler. Yazı resimleri bir din devleti olan Osmanlı Devleti'nde tekkelerde üretilmiştir. Cumhuriyetle birlikte din ve devlet işlerinin ayrılarak tekkelerin kapatılması ve harf devrimiyle Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kullanılması yazı resminin gelişmesini durdurmuştur. Bunun dışında halk resmi olarak geleneksel anonim konuların betimlendiği bir grup resimle karşılaşıyoruz. Bu grupta Anadolu halk hikâye ve masallarından alınan iyilik, kahramanlık, sevgi, güçlülük gibi insanî nitelikler fantastik bir anlatımla somutlaştırılmıştır: Kahramanlar, Şahmaran, Deniz kızı, Hüsrev ile Şirin, Köroğlu, Şah İsmail, Demirci Pehlivan, Arap Üzengi, Zaloğlu Rüstem, Saba Melikesi Belkıs, ah minel aşk, Eshab-ı Kehf, İbrahim, Sırrı Ali'dir. Bu grupta ayrıca palabıyık tipler, arslanla güreşen insan, tulumbacılar yer alır. Kahvelerde, berber dükkânlarında, kasaplarda, hanlarda, köy odalarında, konutlarda asılı olan levhaların yaratıcılarının adları belli değildir. Hulusi Efendi, adı bilinen sayılı ustalardan biridir.

Bir grup levhalarda Hicaz Demiryolu, Süveyş Kanalı, Yavuz Zırhlısı, Mesudiye ve Muradiye Fırkateynleri, Muallim Ahmet Sait' in spor ve denizcilik tutkusu gibi daha güncel ve kişisel konular ele alınmıştır.

Ulaşım araçlarında kamyon, at arabası ve kayıklarda resim yapımı yakın zamana değin yaygın bir beğeni kültürünü oluşturmuştur. Kamyonlarda doğa görünümleri, keklik, güç simgesi aslan ve kartal, ulusal simge ay yıldız başlıca bezeme öğeleriydi. Korunmak, bereket sağlamak için ilkel inançlardan kaynaklanan öğeler de birer simge olarak kullanılırdı —nazara karşı göz gibi. At arabalarında doğa görünümlerinin yanısıra stilize çiçek örgeleri bulunmaktadır. Gerçekçi olmayan bu betimlemeler düşsel bir mekânın özlemini yansıtırlar. Kayıkların baş taraflarında çoğunlukla denizle ilgili örgeler, martı, balık, deniz öykülerinde yer alan deniz kızları görülür. Ayrıca şans simgesi yonca gibi örgeler de vardır.

Cam-altı tekniğinde resimler de çok yaygın bir grubu oluşturmaktadır. Konyalı Mehmet Ali Katrancı cam-altı resmi konusunda tanınmış bir sanatçıdır. Cam-altı tekniğinde resimler köy odalarını, kahve, dükkân ve konut duvarlarını canlı renkleriyle bezemekteydiler.

Halk resmi toplumsal değişimin etkisiyle yok olmuştur. Sanayi

toplumu yaşama biçimini, gereksinimlerini ve üretim biçimi ile kullanılan gereçlerin değişmesine neden olmuştur. Bunun sonunda toprağa bağlı toplumların üretimi olan halk resim sanatı gelişmesini tamamlamış ve ortadan kalkmıştır. Onların yerini Boğaz Köprüsü, futbol oyuncuları ile sinema ve ses sanatçılarının posterleri almıştır.

Halk resmi salt bezeme amacıyla yapılmamıştır. Din gelenek ve toplum duygusunun belgeleridir. Üzerinde çok az araştırma yapılmış olan bu konu sanatçı Malik Aksel ve Hüsamettin Koçan'ın kişisel çabalarıyla değerlenmiştir.

8. ENDÜSTRİ TASARIMI

Sanayi Devrimi fabrika ürünlerinin tasarımı konusunu gündeme getirmiştir. Yeni üretim yöntemleriyle geniş kullanıcı beğenisini ve ilgisini çekecek işleve uygun biçimin yaratılması, çağımızın önemli sorunlarından biridir. Bu nedenle endüstri tasarımı «çağımız sanatı» diye de adlandırılmaktadır.

Türkiye'de, başlangıçta Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde süsleme bölümünde endüstri tasarımı iç mimarlıkla birlikte sürdürülmüştür. Zamanla konular ayrılarak bağımsız birimler oluşturulmuştur. Masa, iskemle, büro araç-gereçleri gibi çeşitli kullanım eşyalarının tasarımları üzerinde çalışılmaktadır. Makine, otomotiv sanayii, elektronik eşya tasarımı konusunda denemeler yapılmakla birlikte yeterli düzeye ulaşılamamıştır. Endüstri tasarımında tekstil, seramik ve cam alanında gelişmeler belirli bir düzeye erişmiştir.

8.1. TEKSTİL

Tekstilde 19. yüzyıl sonlarında fabrika üretimi başlar. Cumhuriyet dönemi yerli mal üretimini desteklemek amacıyla dokuma fabrikaları kurarak üretimi hızlandırmıştır. 1933'de Sümerbank yasasıyla Bakırköy, Kayseri, Ereğli bez fabrikaları ve Nazilli basma fabrikası; 1938'den sonra ise Bursa Merinos, Malatya pamuklu ve Eskişehir basma fabrikaları kurulmuştur. Dokuma piyasasına 1960' larda özel kesimin katılmasıyla dokuma sanayii daha da gelişme göstermiştir. Bu gelişmeye koşut olarak dokuma tasarımcısına gereksinim duyulmuştur. Tasarımcı yetiştirmek üzere kurulan ilk eğitim atölyesi, 1940 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki kumaş desenleri bölümüdür. 1957'de Tatbiki Güzel Sanatlar Okulu'nda teks-

til sanatları bölümü ve 1977'de İzmir Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Tekstil Bölümü açılmıştır. Tekstil tasarımı alanında çalışan sanatçılar folklorik malzemeden de yararlanarak başarılı çağdaş desen ve dokuma örnekleriyle Avrupa piyasasında Türk dokumacılığını tanıtmışlardır.

Dokuma alanında özel atölyelerde geleneksel dokuma ve baskı yöntemlerinden esinlenerek ilginç çalışmalar yapılmaktadır. Bedri Rahmi Eyüboğlu Atölyesi, yazmalarıyla geleneksel dokuma tasarımını yaşatmıştır. Deniz Bilgin, Reyhan Kaya, Attila Ergür batikte başarılı örnekler oluşturmuşlardır. Kimi ressamlarımız tezgâh dokumada resimsel denemeler yapmışlar —Özdemir Altan, Ayla Salman gibi.

8.2. SERAMİK

Geleneksel seramik sanatı 19. yüzyılda hızlı bir gerileme kaydeder. Tekfur Sarayı çinileri ve Yıldız porselenleri geleneğin son izleridir. 19. yüzyılda daha çok halk çömlekçiliği günümüzde çok tutunan bir tür seramiği yaşatmıştır. Çanakkale seramiği olarak tanınan bu grup, aşırı bezemeli, canlı renk ve kaba biçimleriyle hemen tanınırlar. Gemi, hayvan örgeli tabaklar, vazolar, testiler, sepet örgülü kaplar çoğunlukla sarı, kahverengi ve yeşil renkli sırla kaplıdırlar.

Köklü bir çanak-çömlek ve çini birikimine sahip olan ülkemizde son 60 yılda belirgin bir değişim izlenmektedir. Kil yapımı, tezgâhta biçimlenen ürünler yerlerini çağdaş seramik üretimine bırakmıştır. Çağdaş yaşamın gereksinimini karşılamak üzere teknolojik gelişmelerin ışığında fabrika üretimine geçilmiştir. Artan talebi Eczacıbaşı, Gorbon gibi fabrikalar kap-kacak, süs eşyası gibi kullanma seramiği, sağlık seramiği, duvar kaplama seramiği üreterek karşılamaktadırlar. Fabrikalar yanısıra, kimi geleneksel atölyelerde, örneğin Göksu'da, sınırlı da olsa halk çömlekçiliği devam etmektedir. Çağdaş anlamda seramik kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, 1950'lerden öteye, seramik, resim ve heykel gibi bir sanat türü olarak da değer kazanmıştır. Bu amaçla ilk özel atölyeler kurulmaya başlamıştır. Bunlardan ilkini Füreya Koral kurmuştur. Füreya Koral sürekli denemelerle biçim araştırması içine girmiş, genç seramik sanatçılarına başarılı ürünleriyle örnek olmuştur. Çalışma konuları, duvar kaplamasından porselen yapımına değin çeşitlidir.

Bu süre içinde sır ve pişirme teknikleri geliştirilerek biçim yaratma sınırı bireysel çalışmalarla zorlanmaktadır. Geleneksel seramik sanatı işlevseldir; günümüzde işlevselliğin dışında seramik, öz-

gür biçim olarak sanatçıların salt düşünce ve duygularını aktaracağı bir anlatım aracıdır. Geleneksel yapımda sanatçı salt işlevsellik nedeniyle yaratıcı gücünün sınırlandığını farketmiş, yeni yaratı türünde ise biçim ve içerik çeşitliliğine kavuşmuştur.

Sanatsal seramik türünde biçimin ana öğelerinin kavranması, o biçime uygulanacak kilin özelliklerinin doğru bilinmesi, uygulanacak ısı ve sırın seçilmesi gerekmektedir. Çünkü, biçim ve renk fırınlamadan sonra sabitleşmekte, sonuç sürpriz olabilmektedir. Günümüz sanatçıları bir yandan çağdaş malzeme, renk ve biçim araştırmaları yaparken, bir yandan da geleneksel sanatlardan esinlenmektedirler. Göksu gibi halk çömleğinin sürdüğü yerler çağdaş seramik sanatçılarının araştırma merkezleri olmuştur.

Çağdaş Türk seramiğinin ustalarından biri Melike (Abasıyanık) Kurtiç'dir. Doğada küresel biçimleri araştıran Kurtiç, en son olarak deniz kestanesi üzerinde durmuş, sonsuz sayıda biçim algılamalarıyla çok başarılı ürünler gerçekleştirmiştir. Atilla Galatalı arı geometrik biçimlerle işlevselliği bütünleştirmektedir. Sadi Diren Anadolu çömlekçiliğini özümlemiş bir ustadır. Alev Ebüzziya Danimarka'da çalışmalarını sürdürmekte, zaman zaman İstanbul'da yapıtlarını sergilemektedir. Yalın ve iddialı biçimleriyle dikkati çeker. Ayfer ve Sabit Karamani, Cevdet Altuğ, Müfide Çalık, Mediha Akarsu'da bezemesel etki yoğunluktadır. Mimari yapılarda seramiğin kullanılması üretim alanını genişletmiştir. Jale Yılmabaşar, Hamiyet Çolakoğlu, Bingül Başarır bu alanda özgün çalışmalar üretmektedirler. Candeğer Furtun, Güngör Güner, Erdinç Bakla, Beril Anilannert, Tülin Ayta özgün biçim araştırmalarıyla Türk seramiğinin gelişmesine katkıda bulunmaktadırlar.

8.3. CAM SANATI

Camcılık sanayileşme hareketi içinde yer alan geleneksel el sanatlarımızdan biridir. Cumhuriyet döneminde ilk kurulan fabrika 1933'de bardak fabrikasıdır. 1935'te Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. kurulmuş ve 1936'da Paşabahçe'deki ilk fabrika üretime başlamıştır. 1960 yılına değin camcılıkta belli bir gelişme görülmez. 1960 sonrasında kalkınma planlarından aldığı destekle Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. hızlı bir atılım yaparak teknolojisini yenilemiş ve yeni ürünler üretmiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde açılan fabrikalar toplumun türlü kollarında beliren cam gereksinimini karşılamaktadırlar. Paşabahçe fabrikası bir dereceye kadar geleneksel cam sanatını yaşatmaktadır. El işçiliğine dayanan Beykoz cam geleneği çeşm-i bülbüllerde ve kristallerde titizlikle sürdürülmektedir.

Kullanma ve süs eşyalarında çağdaş tasarım denemeleri de yapılmaktadır. Önder Küçükerman'ın camda ilginç biçim-işlev yorumları bulunmaktadır.

9. FOTOĞRAF

Yaşamsal anın saptanması olan fotoğraf edinilen çok sayıda fiziksel ve kimyasal deneyimin, 19. yüzyılda ortaya çıkan sonucudur. Başlangıçta sanata yardımcı bir araç olarak değerlendirilirken, kısa zamanda bu anlayıştan vazgeçilerek, fotoğrafın kendine özgü estetik değerleri olan başlı başına bir sanat olduğu kabul edilmiştir.

Türkiye'de fotoğraf sanatı 1842'de başlatılabilir. Bu tarihte fotoğrafı dünyaya tanıtma kampanyasını başlatan Daguerre'nin öğrencisi Mösyö Kompa'nın İstanbul'a gelerek Pera'da Belvü denilen yerde yeni icadı tanıtmak ve dünyayı görsel açıdan belgelemek amacıyla çalışmalar yaptığını günün gazetelerinde okuyoruz. Mösyö Kompa'nın atölyesinde fotoğraf çekimi yapıldığı ve meraklılara tekniğin öğretildiği belirtilmektedir. Ayrıca birçok gezgin bu yıllarda kenti çizimle görüntülediği gibi, kimi de fotoğraf çekmektedir. 1856'da Rabach adlı bir Alman kimyacı Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da bir fotoğraf stüdyosu açar. 1858'de Almanya'ya dönmesi üzerine asıl adları Kevork ve Wichen olan Abdullah Biraderler stüdyoya sahip olurlar ve çalışmaları devam ettirirler. Kısa zamanda etkinlikleriyle İstanbul halkına fotoğrafçılığı kabul ettirirler. Stüdyo fotoğrafçılığı yanısıra sokağa çıkarak çeşitli halk tiplerini, günlük yaşamı, İstanbul'un önemli yapılarını belgelerler. Toplumun hemen her kesiminden insanların fotoğraflarını çekerler. Abdülaziz Abdullah Biraderler'in çektikleri fotoğrafları 1867'de Paris Uluslararası Fuarı'ndaki Türk Pavyonuna göndermiştir. İlgi görmesi üzerine padişah tarafından ödüllendirilmişler, müslüman olmuşlar ve kardeşlerden Abdullah Şükrü Efendi Ressam-ı Hazret-i Şehriyari ünvanını almıştır. Fotoğraflarında bu ünvanla birlikte padişahın tuğrası yer alırdı. Abdullah Biraderler aynı zamanda şehzadelere fotoğraf dersi vermekle görevliydiler. Onları izleyen birçok fotoğrafçıyı da bu atölyede yetiştirmişlerdir. Biraderler azdedildikten sonra onların yanında yetişen Febüs Efendi'ye saray fotoğrafçılığı görevi verilmiştir. Nikola Andriomenos bir öteki ünlü fotoğrafçıdır. Beyazıt Meydanı'nda olan fotoğrafhanesi 1923'te Saray Fotoğrafhanesi adını almıştır. Beyoğlu'nda Aşil Samancı tarafından kurulan fotoğrafhane de ünlüdür. Apollon Fotoğrafhanesi foto muhabirliğinde ilk örnek veren kurumdur. 1908-1909 olaylarını belgelemiş ve dönemin ünlü kişi-

lerinin portrelerini çekmiştir —örneğin Zübeyde Hanım'ın bu fotoğrafhanede çekilen resmi.

Sébah-Joaillier 1857'de kurulmuş, hem saray fotoğrafçılığı hem de basın fotoğrafçılığı yapıyordu. **Şehbâl** dergisinde ilginç fotoğrafları vardır. Bu fotoğrafçıların dışında gündelik yaşam fotoğrafçısı Kargopulo, kent görünümleri çeken Nicolaides, Michailidis, Vafiadisd dönemin tanınmış fotoğrafçılarıdır. Rahmizade Bahattin Efendi (Baha Bediz) önce Girit'te bir atölye kurmuş, sonra İstanbul'a gelerek Bâbıâli'de, Bahçekapı da ve Üsküdar'da birer atölye açmıştır. Bu adlar dışında askerî eğitim kurumlarında resim ve haritacılık dersleri yanısıra fotoğraf dersleri de verilmekteydi.

II. Abdülhamit'in saltanat yıllarında 1880'lerden başlanarak fotoğraf albümleri meydana getirilmiştir. Bu albümler bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 1925'de Atatürk'ün emriyle Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nden buraya devredilmişlerdir. Günümüze 1800 tanesi ulaşan albümlerdeki fotoğraflar günün ünlü fotoğrafçıları tarafından imparatorluğun her köşesinden her konuda (insan tipleri, gündelik yaşam, doğal görüntü, tarihî yerler ve anıtlar) çekilmiştir. Fotoğraflar Saray Cilthanesi'nde paspartulara yerleştirilmiş, çerçeveleri altın yaldızla bezenmiştir. Albümlerin dışları padişah'ın tuğrasının bulunduğu deri ya da kadife ile, içleri ipek ya da sadakorla kaplıdır.

Cumhuriyet öncesi malzeme incelendiğinde bu dönemde fotoğraf sanatının çoğunlukla anı ve belge fotoğrafçılığıyla sınırlı kaldığı görülür. Zengin kişilerin madalya içinde sepya renkli portrelerinden, İstanbul görüntülerini yansıtan kartpostallardan dönemin Osmanlı yaşamını, giyim kuşam özelliklerini ve meslek gruplarını tanımak olanaklıdır. O nedenle, fotoğraf malzemesi, yalnızca sanat ürünü olarak değil, kültür tarihi olarak da değerlidir.

Cumhuriyet döneminde, 1930 yıllarında, Halkevleri'nin amatör fotoğrafçılığı ulusal bilinci canlandırmak amacıyla desteklediği görülür. Sergiler düzenlenir, kurslar açılır. Türkiye'nin doğal ve tarihi güzellikleri hem halka hem de dışarıya tanıtılmak istenmektedir. Fotoğraf bu dönemde bir ülkü aracı olarak değerlendirilmektedir. **Foto** dergisi o yıllarda bu amaçla yayımlanmıştır. Batıdan fotoğraf konusunda da yararlanılmıştır ve Avusturya'lı fotoğraf sanatçısı Othmar Pferschy Türkiye'ye davet edilir. 1929'da Atatürk'ün emriyle **Ulus** Gazetesine alınan Cemal Işıksel Atatürk'ün yaşamını belgelemiştir. Zafer fotoğrafhanesini kuran Hayri Tolgar ve Baha Gelenbevi 1930'lu yılların ünlü fotoğrafçılarıdır. 1950'lerde basının fotoğraf sanatının gelişmesine katkısı olmuştur. **Hayat** Dergisi bir okul niteliğinde hizmet etmiş ve Haluk Doğanbey, Ara Güler, Ozan Sağ-

dıç, Şemsi Güner bu okuldan yetişmişlerdir. Fotoğrafçılığın gelişmesine Ordu Foto-Film Merkezi'nin de katkıları yadsınamaz. 1960'larda gazetelerde çalışan bir grup fotoğrafçı sanatsal değerler üzerinde denemeler yapmaktadırlar.

1950'de Şinasi Barutçu tarafından ilk kez TAFK (Trabzon Amatör Fotoğraf Kulübü) kurulur. Bunu öteki kulüp ve kuruluşlar izler. Yine bu yıllarda Devlet Güzel Sanatlar Akademisi ve Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okullarında fotoğraf sanatını öğreten birimler açılır. Kurumlaşma, fotoğraf sanatıyla uğraşan meraklıların çoğalmasını sağlar.

1976'da **Yeni Fotoğraf** ve 1977'de **Fotoğraf Sanatı** dergileri, Eczacıbaşı yıllıkları fotoğrafçılıkta önemli bir birikimin oluştuğunu belgelerler. 1954'de İhsan ve Nurettin Erkılıç, Turgut Ekin, Kemal Kozal ve Müeddep Erkmen Erenköy Foto Kulübünü kurarlar. Bu kulüp daha sonra İFSAK (İstanbul Fotoğraf ve Sinema Amatörleri Kulübü) adını alarak Türkiye'de fotoğrafçılığın biçim-içerik ve teknik açısından belirli bir düzeye ulaşmasını sağlar. 1970'de kulüp tarafından süreli sergiler düzenlenmiş, ulusal ve uluslararası yarışmalar oluşturulmuştur. FOTOS ise Şahin Kaygun, Ersin Alok, Gülnur Sözmen, Hasan Kurbanoğlu ve Güler Ertan öncülüğünde Türk fotoğraf arşivinin kurulmasında çaba göstermiştir.

Belgesel fotoğrafçılıkla başlayan ve gelişen Türkiye'deki fotoğraf tarihi son yıllarda zengin bir anlatım çizgisine varma çabası içindedir. Çevreyi, insanları ve olayları dikkatle izlemek temel ilkedir. Türk fotoğrafçıları doğa, kent ve turizm fotoğrafçılığı, fotojurnalizm, belge ve toplumsal içerikli fotoğrafçılık, spor ve reklam fotoğrafçılığı, portre ve figür fotoğrafçılığı olarak sınıflandırılabilir.

Günümüz sanatçıları arasında Ara Güler, uluslararası kişiliğiyle, çağdaş fotoğraf anlayışını Türkiye'ye sokmuştur. Özellikle portre çalışmasında önde gelen ustadır. Ersin Alok, Şemsi Güner, Ozan Sağdıç, Şakir Eczacıbaşı, Gültekin Çizgen, Nusret Nurdan Eren, Reha Günay, Sabit Kalfagil, Fikret Otyam, Halim Kulaksız, fotoğrafa değişik yaklaşımlarıyla yorum çeşitliliği kazandırmışlardır. Genç kuşak arasında Şahin Kaygun, Alpay Evin, Mehmet Beyhan, Selmin Başak, Seyit Ali Ak'ın adları sayılabilir.

Ülkemizde fotoğrafçılık son yirmi yılda küçümsenmiyecek bir başarı göstermiştir. Sürekli sergiler açılmakta, yarışmalar düzenlenmektedir. Sınırlı teknik olanaklara karşın sanat değeri yüksek yapıtlar gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

Malik Aksel, **Anadolu Halk Resimleri**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1960.

Afife Batur, «Cumhuriyet Döneminde Türk Mimarlığı», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, 1984, s. 1401-1413.

Nurullah Berk, **Türk Resminde Modern Eğilimlere İlk Adımlar**, Tiglat Yayını, İstanbul, 1971.

Üstün Alsaç, **Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi**, Trabzon, 1976.

Turgut Çeviker, **Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Turgut Çeviker, «Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü», **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, 1986, s. 1101-1108.

Turgut Çeviker, «Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü» **Varlık**, 1987, s. 6-7.

Bülend Erdemoğlu, «Araçlarda Süregelen Halk Sanatı», **Bedrettin Cömert'e Armağan**, Hacettepe Ü. Sosyal ve İdari Bilimler Fak., 1980 s. 517-522.

Jale Erzen, «Grafik Sanatlar», **Yeni Boyut**, 2/11, 1983, s. 3-7.

Jale Erzen, «Türkiye'de Çizim Sanatı», **Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını**, Hacettepe Görsel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1985, s. 49-54.

Cevat Geray, «Şehircilik», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, cilt: 9, 1984, s. 2358.

Hüseyin Gezer, **Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli**, İş Bankası, İstanbul, 1984.

Renata Hood - Ahmet Evin (eds.), **Modern Turkish Anchitecture**, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 1984.

Nushet İslimyeli, **Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi**, Cilt I, II, III, Sanat Yayını, Ankara, 1967.

I.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, **Mimarinin son 25 Yılı Semineri Bildirleri**, 1984.

Enis Kortan, **Türkiye'de Mimarlık Hareketleri ve Eleştirisi 1950-1960**, Ankara, 1974.

Ferit Öngören, «Türk Mizahı ve Karikatürü», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 1984, s. 1426.

Bülent Özer, **Rejionalizm, Üniversalizm ve Çağdaş Mimarimiz Üzerine Bir Deneme**, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul.

Süha Özkan, «Mimarlığın 60 Yılı Üzerine», **Boyut**, 1/4, 1982, s. 5-10.

Kaya Özsezgin, «Türk Fotoğraf Sanatı, Dünü, Bugünü», **1978 Türk Fotoğraf Yıllığı**, 1978.

Kaya Özsezgin, **1940'dan Sonra Türk Resmi**, Tiglat Yayını, İstanbul, 1982.
Kaya Özsezgin, «Dünden Bugüne Türk Fotoğrafı», **Milliyet Sanat Dergisi**, 47/1, 1982, s. 5.
Metin Sözen - Mete Tapan, **50 Yılın Türk Mimarisi**, İş Bankası Yayını İstanbul, 1973.
Metin Sözen, **Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı**, İş Bankası Yayını, İstanbul, 1984.
Sezer Tansuğ, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.
Sezer Tansuğ, **Türk Resminde Yeni Dönem**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.
Yıldırım Yavuz, **Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimar A. Kemalettin Bey**, Ankara, 1981.
Atila Yücel, «Günümüz Türk Mimarlığında Tarih Yorumu», **Boyut**, say. 20, 1984, s. 3-7

DÜNYA TARİHİ KRONOLOJİSİ *

1908 *Sırat-ı Müstakim* dergisinin çıkmağa başlaması. 1911'de *Sebilürreşad* adını alacaktır.

1909 31 Mart olayı (13/4)
II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, V. Mehmet Reşat'ın padişahlığı (27/4).
Lenin'in *Materyalizm ve Ampiriokritisizm* eseri.

1910 Japonya'nın Kore'yi ilhak etmesi.
Meksika'da devrimin başlaması.

y. 1910 Soyut resmin gelişmesi: Kandinski (1866-1944), Mondrian (1872-1944).
Neo-klasik Türk mimarisi: Vedat (1873-1942), Kemalettin (1870-1927).

1911 Çin devrimi: Sun Yat Sen yeni cumhuriyetin ilk başkanı.
Abdullah Cevdet'in (1869-1932) *İçtihad* dergisini İstanbul'da çıkarmaya başlaması.
Türk Yurdu dergisinin çıkmaya başlaması.
Selanik'te dilde sadeleşmeyi savunan *Genç Kalemler* dergisi.
İtalyanların Osmanlı Devletine savaş ilân etmesi (Trablusgarp Savaşı, 29/9).

1912 Türk Ocağının kurulması.
Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ'ın Osmanlıya karşı Balkan Savaşını başlatmaları.

1913 Babıâli Baskını (23/1): İT'nin yeniden iktidar olması (Mahmut Şevket Paşa hükümeti).
Edirne'yi Bulgaristan'a teslim eden Londra Barış Antlaşması (30/5).

---

* Kısmen G. Barraclough'un **Times Dünya Tarihi Atlası**'ndan, kısmen de F. ve B. T. Ahmad'ın Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi'nden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Mahmut Şevket'in öldürülmesi (11/6).
Balkan müttefikleri arasında İkinci Balkan Savaşı (29/30 Haziran). Edirne'nin kurtarılması (22/7).
Henry Ford'un T modeli otomobillerinin üretiminde taşıyıcı kayışların kullanılması.

1914 Panama Kanalının açılması.
Birinci Dünya Savaşının başlaması.
Osmanlı hükümetinin kapitülasyonları kaldırdığını ilân etmesi (9/9).
Rusya'nın Osmanlı Devletine savaş ilân etmesi (2/11).
İngiltere'nin Mısır'ı himaye altına alması.

1915 Sarıkamış faciası (10/1).
Çanakkale zaferi (18/3).
Kutülamare zaferi (29/4).
Avrupa'da Rus yenilgileri. Batı cephesinde sonuçsuz muharebeler.

1916 İlk doğum kontrol danışma merkezinin açılması (New York).
Einstein'in (1879-1955) genel görelilik kuramının yayımlanması.
Erzincan, Bağdat'ın düşmesi. Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'in isyanı.
Verdun muharebeleri. Romanya'nın İtilafa katılması.

1917 Rusya'da ihtilal. Çarın çekilmesi (Mart). Bolşeviklerin iktidara gelmesi (6/7 Kasım).
ABD'nin savaşa girmesi. Savaşta tankların kullanılması.
Kudüs'ün düşmesi. Balfour bildirgesiyle Filistin'de Yahudilere yurt vaadi.

1918 Sovyetlerle Müttefikler arasında Brest-Litovsk barışı (3/3) Wilson'un 14 Maddesi (8/1). Reşat'ın ölümü, Vahdettin'in padişahlığı (3/7). Müttefiklerin barış istemesi ve mütarekelerle savaşın sonu (Mondros Mütarekesi: 30/10) Tzara'nın Dadacılık Bildirgesi. Alman, Avusturya, Macaristan cumhuriyetleri.

1919 İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali (15/5). Atatürk'ün Samsun'a çıkması (19/5). Erzurum Kongresi (23/7-7/8). Sivas Kongresi (4-11/9).
Paris barış andlaşmalarıyla Avrupa (ve dünya) haritasının yeniden çizilmesi.
Mısır'da ulusçu ayaklanma.
Amritsar katliamı: Hint ulusçuluğunun kabarması.
Çin'de 4 Mayıs hareketi: Çin ulusçuluğunun kabarması.
Rutherford'un (1871-1937) atomu ilk kez dönüştürmesi.
Atlas Okyanusunun ilk kez uçakla aşılması (Alcock ve Brown).

1920 İstanbul'da son Meclisin toplanması (12/1), Misak-ı Millî'yi oluşturması (28/1).
İstanbul'un 2. kez İngilizlerce işgali (16/3), Damat Ferit hükümeti (5/4).
TBMM'nin açılması (23/4). Yunan taarruzu ile Bursa-Uşak çizgisine kadar Batı Anadolu'nun işgali (22/6). Sèvres Andlaşmasının imzalanması (10/8).
Cenevre'de Milletler Cemiyetinin kurulması.
ABD'nin Versailles andlaşmasını onaylamayarak kabuğuna çekilmesi.
İlk genel radyo yayınları (ABD ve İngiltere).
Ömer Seyfettin'in ölümü (d. 1884).

y. 1920 ABD'de cazın ortaya çıkışı: Louis Armstrong (1900-71), Duke Ellington (1899-1974).

1921 I. İnönü Muharebesi (6-10/1). Londra Konferansı (21/2-11/3). Moskova'da Türk-Rus dostluk ve kardeşlik andlaşmasının imzalanması (16/3). II. İnönü Muharebesi (31/3-1/4). Sakarya Meydan Muharebesi (23/8-13/9). Fransa ile Ankara İtilafnamesi (20/10).
Rıza Han'ın iktidara gelmesi. 1925'de Şah olacaktır.
ABD'nin göçü sınırlandırması.
Kuvvet dengelerinin tartışıldığı Washington Konferansının açılması.
Mehmet Âkif'in (1873-1936) İstiklal Marşı.

1922 Büyük Taarruz (26/8) ve İzmir'in kurtuluşu (9/9). Mudanya Mütarekesi (11/10). Saltanatın kaldırılması (1/11). Vahdettin'in İngilizlere sığınarak Türkiye'den kaçması (17/11). Lausanne Barış Konferansının açılması (20/11).
İrlanda'nın bağımsızlığı.
Mussolini'nin darbeyle iktidara gelmesi.
Charlie Chaplin'in (Şarlo)United Artists filim şirketini kurması.
Reşat Nuri Güntekin'in (1889-1956) *Çalıkuşu* romanı.

1923 Lausanne Barış Andlaşmasının imzalanması (24/7). Türkiye Cumhuriyetinin ilânı ve Atatürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesi (29/10). Fransa'nın Ruhr bölgesini işgal etmesi; Almanya'nın malî iflası (azgın enflasyon).
Dünyanın en büyük sanayi şirketi General Motors'un kurulması.
Faruk Nâfiz Çamlıbel'in (1898-1973) «Han Duvarları» şiiri.
Ziya Gökalp'in (1876-1924) *Türkçülüğün Esasları.*

1924 Hilafetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şeriye, Evkaf,

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin kaldırılması (3/3). Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (Anayasa) (20/4). Türkiye İş Bankasının kurulması (26/8). Ankara'da Musiki Muallim Mektebinin kurulması (1/9).
Lenin'in ölümü (d. 1870).
Thomas Mann'ın *Sihirli Dağ* romanı. Romancılığın parlak çağı: Proust (1871-1922), Joyce (1882-1941), Lawrence (1885-1930), Faulkner (1897-1962), Steinbeck (1902-68).

1925 Şeyh Sait ayaklanması (13/2). Âşarın kaldırılması (17/2). Takrir-i Sükûn Kanunu (4/3). Ankara Hukuk Mektebinin açılması (5/11). Şapka Kanunu (25/11). Tarikatların yasaklanması (30/11). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılması (5/6).
Locarno andlaşmalarıyla Batı Avrupa sınırlarının istikrara kavuşturulması.
Hitler'in (1889-1945) *Kavgam* kitabının yayımlanması.

1926 Medenî Kanunun kabulü (17/2). Atatürk'e suikast girişiminin ortaya çıkması (15/6). İlk Türk kadın diş hekimi (20/7). Kayseri uçak fabrikasının açılışı (6/10).
Çiang Kay Şek'in (1886-1973) Çin'i yeniden birleştirmesi.
Portekiz'de Salazar'ın iktidara gelmesi.
İngiltere'de genel grev.
Almanya'nın Milletler Cemiyetine kabulü.
Baird'in (1888-1946) ilk başarılı TV yayını.

1927 Alman fizikçisi Heisenberg'in (1901-76) belirsizlik ilkesi.
Atatürk'ün 2. CHF Kurultayında *Nutuk*'u okuması.
Lindbergh'in Atlas Okyanusunu uçakla aşması.
Sesli sinemanın doğuşu. Büyük yönetmenler: Griffith (1874-1948), Eisenstein (1896-1948), Clair (d. 1898), Visconti (1906-76), Hitchcock (1899-1980).

1928 Anayasadan dinle ilgili maddelerin çıkarılması (10/4). Yeni abecenin kabulü (1/11).
Sovyetler Birliğinde I. Beş Yıllık Plan ve tarımın kollektifleştirilmesi.

1929 Türkiye'nin gümrük bağımsızlığına kavuşması.
New York borsasındaki bunalımın dünya iktisat bunalımına yol açması.

1930 Fethi Okyar'ın Serbest Cumhuriyet Fırkasını kurması (12/8). (Feshi: 17/11).
Menemen'de Kubilay olayı (23/12).

1931 Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (sonradan Türk Tarih Kurumu) kuruldu (15/4).
Mançurya'nın Japonya tarafından işgali.
İspanya'nın cumhuriyet olması.

1932 Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (sonradan Türk Dil Kurumu) kurulması (12/7).
İbni Suud'un Suudî Arabistan Krallığını kurması.
Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun (1889-1974) *Yaban* romanı.
Kadro dergisinin çıkmaya başlaması (1934'e değin).
Halkevleri açıldı (19/2). Türkiye Milletler Cemiyeti üyesi (18/7).

1933 İstanbul Darülfünununun ilga edilip yerine İstanbul Üniversitesinin kurulması (31/5). Kısa bir süre sonra Almanya'da işten uzaklaştırılan öğretim üyeleri Türkiye'ye gelmeye başlayacaklardır.
Varlık ve *Ülkü* dergilerinin çıkmaya başlaması.
ABD'de Roosevelt'in bunalımla mücadele için *New Deal* programı.
Türkiye'de devletçilik siyaseti ve I. Beş Yıllık Sanayi Planı.

1934 Soyadı Kanunu (21/6), Mustafa Kemal'in Atatürk soyadını alması (24/11).
Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması (5/12).
Çin Komünistlerinin «Uzun Yürüyüşü».
İtalya'nın Libya'da Sünusî direnişini kırması.
Almanya'da «Kanlı Tasfiye».

1935 İtalya'nın Habeşistan'ı istila etmesi.
Cardenas Meksika devlet baskanı: toprak reformu ve petrolün millîleştirilmesi.

1935 Önde gelen bazı Türk romancıları: Halit Ziya Uşaklıgil (1867-1945), Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944), Halide Edip Adıvar (1883-1964).

1936 Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin açılması (9/1). Ankara'da Devlet Konservatuvarının kurulması (6/5). Montreux'de Boğazlar Sözleşmesi imzalanıyor (20/7).
Japonya'nın Almanya ile Anti-Komintern Paktını imzalaması.
Filistin'de Yahudi göçüne karşı Arapların isyanı.
Almanya'nın Ren bölgesine asker sokması.
İspanya'da iç savaşın başlaması.
İngiliz-Mısır ittifakı: Kanal bölgesinde İngiliz garnizonu.
Keynes'in (1883-1946) *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Kuramı* eseri.
İngiltere'de kitleye yönelik ilk düzenli televizyon yayınları.

1937 Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının temeli atılıyor (3/4). İsmet İnönü başbakanlıktan istifa ediyor (25/10).
Japonya'nın Çin'i istila etmesi.
Gramsci'nin ölümü (d. 1891).
İngiltere'de tepkili (jet) motorun denenmesi.
Picasso'nun (1881-1973) *Guernica*'sı.

1938 Atatürk'ün ölmesi (10/11). İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesi (11/11).
Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesi. Münih Konferansı: Çekoslovakya'nın parçalanması.
Felsefede fenomenolojinin ustası Husserl'in ölümü (d. 1859).

1939 Sivas-Erzurum demiryolunun tamamlanması.
Alman-Sovyet saldırmazlık andlaşması. Almanya'nın Polonya'ya saldırması (1/9). İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilân etmeleri (3/9). Rus-Fin savaşı. ABD'nin tarafsızlığını ilân etmesi.
Hatay Sancağının Türkiye ile birleşme kararı (29/6).
Ankara'da Türk-İngiliz-Fransız ittifak andlaşması (19/10).
Penisilinin İngiltere'de geliştirilmesi (Fleming'in 1928'de keşfi).
İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesi.

1940 Almanya'nın Danimarka, Norveç, Lüksemburg, Fransa, Hollanda, Belçika'yı istila etmesi. İtalya'nın Yunanistan'a saldırması fakat püskürtülmesi. İtalya'nın Fransa ve İngiltere'ye savaş ilân etmesi. Britanya Savaşı.
İnönü'nün savaşa girmeme kararını açıklaması (1/11).
Köy Enstitüleri Kanununun kabul edilmesi (17/4)).
Hemingway'in (1899-1961) *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* romanı.

1941 Japonların Pearl Harbor'da ABD'ye baskınları. Almanya'nın Sovyetlere saldırması ve ABD'ye savaş ilân etmesi. Almanların Bingazi'yi (Sirenayk) alıp Mısır'a ilerlemeleri. ABD'nin ödünç-kira yöntemiyle İngiltere'ye yardıma başlaması. ABD'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etmesi. Almanya'nın bütün Balkan ülkelerini işgal etmesi. Sovyetlerle İngilizlerin İran'ı işgal etmeleri. Türkiye'nin Sovyetlerle saldırmazlık bildirisi (24/3), Almanlarla saldırmazlık paktı imza etmesi (18/6).
İnönü (sonradan *Türk*) *Ansiklopedisi* hazırlıklarına başlanması (14/1).

1942 Japonya'nın Güneydoğu Asya'yı istila etmesi. Midway Muharebesiyle ABD'nin Japon yayılmasını durdurması. Almanların El

Alameyn'de yenilerek Kuzey Afrika'dan çekilmeye başlamaları. Fas ve Cezayir'e Amerikan ve İngiliz çıkarmaları. ABD'de Fermi'nin ilk nükleer reaktörü inşa etmeis.

1943 Alman VI. Ordusunun Stalingrad'da teslim olması. İtalya'ya çıkarma ve İtalya'nın teslim olması.
Varoluşçu filozof Sartre'ın (1905-80) *Varlık ve Hiçlik* eseri yayımlandı.

1944 Normandiya'ya müttefik çıkarması. Sovyetlerin Doğu Avrupa'da ilerlemeleri.
Arjantin'de Peron iktidarı.
Kurtalan demiryolunun işletmeye açılması. İstanbul Teknik Üniversitesi Kanununun kabulü (12/7).

1945 ABD'nin Hiroşima ve Nagazaki'ye tarihte ilk kez atom bombası atarak teslime zorlaması. Yalta Konferansı: soğuk savaşın başlangıcı. Almanya'nın yenilgisi, Hitler'in intiharı. San Francisco'da Birleşmiş Milletler Andlaşmasının imzalanması.
Türkiye'nin Almanya ile Japonya'ya savaş ilân etmesi (23/2). Sovyetlerin Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşmasını feshetmesi (19/3).
Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Mecliste kabul edildi (11/6). Bayar, Koraltan, Menderes ve Köprülü «Dörtlü Takrir»i verdiler (7/6). İnönü, Meclisi açış söylevinde çok-partili sisteme geçiş gereğine işaret etti (1/11).
Anayasanın dilinin sadeleştirilmesi (10/1).

1946 Çin'de iç savaş.
Vietnamlıların Fransa'ya karşı mücadeleye başlamaları (1954'e kadar).
İlk elektronik bilgisayarın yapılması (ABD).
Demokrat Partinin kurulması (7/1). Tek dereceli milletvekili seçim kanunu kabul edildi (5/6). Genel seçimler yapıldı (21/7).
Millî Kütüphanenin kurulması (15/4). Üniversiteler Kanununun kabulü (13/6).
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde solcu öğretim üyeleri üzerinde baskıların başlaması.

1947 Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlığı.
Soğuk savaşın yoğunlaşması: Sovyet tehdidine karşı Türkiye ve Yunanistan'a yardım için Truman Doktrini. Yunanistan'da iç savaş (1949'a değin). Avrupa'ya Marshall Planı çerçevesinde iktisadî yardım.

Ses duvarının aşılması (ABD'de).
İnönü'nün CHP-DP'nin arasını bulmak için 12 Temmuz Beyannamesi.

1948 İsrail devletinin kuruluşu; ilk Arap-İsrail savaşı.
Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan'da komünistlerin iktidar olması. Berlin hava köprüsü.
Amerika Devletleri Örgütünün kurulması.
Transistörün icadı (ABD).
Kâzım Karabekir'in ölümü (d. 1882).

1949 Çin'de komünistlerin zaferi.
Endonezya'nın bağımsızlığını kazanması.
NATO'nun kurulması.
Güney Afrika'da ırk ayırımı siyasetinin başlaması.
İlkokullara seçimli din dersinin konulması (1/2), Ankara'da İlahiyat Fakültesinin kurulması (4/6).
Türkiye'nin Avrupa Konseyine kabul edilmesi (8/8).

1950 Kore Savaşının başlaması (1953'e değin sürmüştür).
Genel seçimlerde DP kazandı (14/5), Celal Bayar cumhurbaşkanı, Adnan Menderes başbakan oldular. Fevzi Çakmak'ın ölümü (d. 1876).
Ezanın Arapça okunması yasağına son verildi (16/5).
Mahmut Makal'ın (d. 1930) *Bizim Köy*'ü.
Orhan Veli'nin ölümü (d. 1914).
Karayolları Genel Müdürlüğünün kurulması (11/2).

1951 İlk nükleer santrallar. (ABD ve İngiltere).
Türkiye'nin NATO'ya katılma protokolünü imzalaması (17/10).
Atatürk heykellerine saldırılar.

1952 Kenya'da Mau-Mau ayaklanmasının başlaması.
Mısır'da krallığa karşı askerî darbe.
Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonunun (Türk-İş) kurulması (31/7).
Osmanlı hanedanının kadın üyeleri Türkiye'ye gelebilecekler (16/6).

1953 Stalin'in ölümü.
Mısır'da cumhuriyet yönetimi.
Ankara'da Adnan Saygun'un *Kerem* operası temsil edildi.

1954 Cenevre Konferansı: Laos, Kamboçya ve Vietnam'ın bağımsızlıkları.

Cezayir'de bağımsızlık mücadelesinin başlaması.
Yunanistan ve Yugoslavya ile Balkan Paktı (9/8).
Genel seçimler DP'nin başarısı ile sonuçlandı (2/5).
Öykücü Sait Faik Abasıyanık'ın ölümü (d. 1906).

1955 Bağlantısızların Bandung Konferansı.
Varşova Paktının imzalanması.
Türkiye-Irak arasında Bağdat Paktının imzalanması (24/2).
Adnan Adıvar'ın ölümü (d. 1882).
Kıbrıs sorununun bir uzantısı olan 6-7 Eylül ayaklanması.

1956 Süveyş Kanalı bunalımı: Mısır hükümetinin Kanalı millîleştirmesi, İsrail ve ardından Fransa ve İngiltere'nin Mısır'ı istila etmesi (İkinci Arap-İsrail Savaşı).
Polonya ayaklanması, Gomulka'nın iktidara gelmesi. Macaristan ayaklanmasının Sovyetler tarafından bastırılması.
Menderes'in muhalefet, üniversite, basın için sözleri: «İstersek bugün canlarına ot tıkayabiliriz.» (24/1).
Köprülü Kıbrıs'ın Türkiye'den başka hiçbir kimseye verilemeyeceğini söyledi (25/2). İngiliz hükümeti Başpiskopos Makarios'u sürgüne yolladı (9/3).
Sovyetler Türkiye'ye iktisadî yardım yapmak için resmen öneride bulundular (11/4).
Ortaokullarda din dersi kararı (13/8).
Musahipzade Celal'in ölümü (d. 1892).
Rock and roll müziğinin ortaya çıkması (ABD).

1957 Vietnam'da iç savaş.
Roma Andlaşması: 6 Avrupa devleti Avrupa Ekonomik Topluluğunu kuruyorlar (25/3).
Sahra-altı Afrika'da sömürgeciliğin yıkılmaya başlaması: Gana bağımsız.
İlk uzay uydusu Sputnik'in fırlatılması (SSCB).
Makarios'un serbest bırakılması (28/3). Menderes Kıbrıs'ın bölünmesini öneriyor (3/5).
Sanayi Bakanlığının kurulması (27/5).
İş Bankasının kredi ve iktisadî ilişkiler için Sovyetlere heyet göndermesi (3/6).
Genel seçimler: DP iktidarda (27/10).
Nurullah Ataç'ın ölümü (d. 1898).

1958 Irak'ta cumhuriyetçi ihtilal.
Fransa'da V. Cumhuriyet: De Gaulle cumhurbaşkanı.

Menderes «kin ve husumet» cephesine karşı Vatan Cephesinin kurulacağını açıkladı (12/10).
DP Meclis Grubu bir Tedbirler Tespit Komisyonu kurdu (9/12).

1959 7 ülkenin Avrupa Serbest Ticaret Birliğini (EFTA) kurması.
Küba ihtilali.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kanununun kabulü (27/5).
Kıbrıs'ı bağımsız bir devlete dönüştüren Londra andlaşması (19/2). Menderes'in uçak kazası (17/2).
«Dolaylı saldırı» kavramını içeren Türkiye-ABD ikili andlaşması (5/3).
Uşak ve Topkapı'da İnönü'ye saldırılar (1, 4/5).

1960 Çin-Sovyet anlaşmazlığının başlaması.
Tahkikat Komisyonunun kurulması (18/4). İstanbul ve Ankara'da öğrenci gösteri yürüyüşleri (28/4). Millî Birlik Komitesinin hükümet darbesi (27/5).
Ressam İbrahim Çallı'nın ölümü (d. 1882).
Devlet Planlama Teşkilatı Kanununun kabulü (1/10). Komitenin 14 üyesini ihraç etmesi (13/11).

1961 ABD Vietnam'a müdahalesini arttırıyor.
Berlin'de sınır duvarının inşası.
Uzayda ilk insan: Yuri Gagarin (SSCB).
Adalet Partisinin kurulması (11/2). Türkiye İşçi Partisinin kurulması (13/2). 1961 Anayasasının halkoylaması (9/7). Yassıada muhakemeleri sonucunda Menderes (1894-17/9/1961), Zorlu ve Polatkan'ın (16/9) idamları. Genel seçimler (15/10). Orgeneral Cemal Gürsel'in (1895-1966) cumhurbaşkanı, İnönü'nün karma hükümet başbakanı olması. Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanununun kabulü (3/1).
Yön dergisinin çıkmaya başlaması (1967'ye değin).
DNA molekülünün (genetik kod) yapısının belirlenmesi (İngiltere).

1962 Çin-Hindistan savaşı.
Cezayir'in bağımsızlığı.
Küba füze bunalımı.
Talat Aydemir'in önderi olduğu askerî darbe girişimi (22/2).
Anayasa Mahkemesi Kanununun kabulü (22/4).
Yapısalcılığın kurucusu Claude-Levi Strauss'un (d. 1908) *Yaban Düşünce*'si.
Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ölümü (d. 1901).

1963 Başkan Kennedy'nin öldürülmesi.

Talat Aydemir'in önderi olduğu ikinci askerî darbe girişimi (21/5). Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu kabul edildi (15/7). Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kanunu kabul edildi (17/7). Kıbrıs'ta çıkan olaylar üzerine (21/12), Türk uçakları Lefkoşe üzerinde uçtular (23/12), donanma Kıbrıs karasularına girdi (26/12). Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Kanunu kabul edildi (24/12). Ankara andlaşmasının imzasiyle Türkiye AET'ye ortak üye oldu (12/9).

1964 Yurttaşlık Hakları yasasıyla Başkan Johnson'un «Büyük Toplum» programının başlaması.
Başkan Mao'nun Düşünceleri kitabının yayımı (Mao Zedung: 1893-1976).
Makarios'un Zürich ve Londra andlaşmalarının kaldırılmasını istemesi (1/1).
İnönü, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale etmemesini ihtar eden Johnson mektubunu aldı (5/6). Kıbrıs'a çıkacağı sanılan birlikler geri çekildi (7/8). Feridun Cemal Erkin'in SSCB ziyareti (30/10). Celal Bayar'ın (1883-1986) serbest bırakılması.

1965 Hindistan-Pakistan Savaşı.
Endonezya'da askerî darbe ve solcu katliamı.
Rodezya'nın bağımsızlığı.
İsmet İnönü başkanlığındaki koalisyon hükümetlerinin sonu (13/2). CHP ortanın solunda olduğunu duyurdu. Genel seçimlerde AP'nin zaferi (10/10). Süleyman Demirel (d. 1924) hükümeti (27/10))
Türk romancılığının iki büyük ismi: Orhan Kemal (1914-1970), Yaşar Kemal (d. 1922).

1966 Çin'de kültür devrimi.
ABD'de zenciler «kara güç» hareketi ile hoşnutsuzluklarını dile getiriyorlar.
Cemal Gürsel'in hastalığı üzerine Genelkurmay Başkanlığından gelen Cevdet Sunay Cumhurbaşkanı seçildi (28/3).
Türk özel kesiminde holdingleşme: Koç (1963), Sabancı (1967) vs.
Fuat Köprülü'nün ölümü (d. 1890).
Nâzım Hikmet'in (1902-63) *Memleketimden İnsan Manzaraları'*nın yayımı (1966-7).

1967 Üçüncü Arap-İsrail Savaşı (Altı Günlük Savaş).
Nijerya'da iç savaş.
Yunanistan'da albaylar cuntasının hükümet darbesi (21/4).

Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonunun (DİSK) kurulması (12/3).
Hacettepe Üniversitesi Kanunu kabul edildi (4/7).
Kıbrıs bunalımı: TBMM Silahlı Kuvvetlerin kullanılması için yetki verdi (17/11).
Çin'in hidrojen bombası denemesi.
Kemal Tahir'in (1910-73) *Devlet Ana* romanı.
Güney Afrika'da Barnard'ın kalp nakil ameliyatı.

1968 Dünyanın birçok yerinde öğrenci olayları.
Çekoslovakya'daki özgürleşme hareketine Sovyet askerî müdahalesi.
ABD'de Martin Luther King'in öldürülmesi.
Ankara'da başörtüsü sorunundan ötürü öğrenci boykotu (15/4).
Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesinde öğrenci boykotu (10/6).
ABD'nin 6. Filosunun İstanbul ziyaretinin olaylara yol açması (15/7).
Ankara'da televizyon yayınlarının başlaması (31/1).
Doğan Avcıoğlu'nun (1926-83) *Türkiye'nin Düzeni* incelemesi.

1969 De Gaulle cumhurbaşkanlığının sonu.
Kuzey İrlanda'da şiddet hareketlerinin başlaması.
ABD Büyükelçisi Kommer'in arabasının ODTÜ'de yakılması (6/1).
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinin Milliyetçi Hareket Partisi adını alması (9/2). 6. Filonun İstanbul ziyareti dolayısıyla çıkan «Kanlı Pazar» olayı (16/2). Ankara'da «İmran Öktem Olayı» (3/5).
Genel seçimlerde AP muzaffer (12/10).
ABD'li Armstrong ve Aldrin'in aya ayak basmaları.

1970 Kamboçya'ya Amerikan askerî müdahalesi.
Polonya-Alman anlaşması: varolan sınırlar *de facto* tanınacak.
Şili'de Allende cumhurbaşkanı.
İlk Çin uydusunun fırlatılması.
15-16 Haziran işçi yürüyüşü ve gösterileri. Türkiye'nin nüfusu 35.5 milyon. Türkiye ile AET arasında geçiş dönemini düzenleyen Katma Protokol (22/11). AP'den ayrılanların Demokratik Partiyi kurmaları (18/11).

1971 BM'de Çin'in Çin Halk Cumhuriyeti tarafından temsil edilmesi.
Hindistan-Pakistan Savaşı: Doğu Pakistan'ın Batı Pakistan'dan kopup Bangladeş'i oluşturması.
ABD Başkanı Nixon ile Dışişleri Bakanı Kissinger'in Çin ve SSCB ile yumuşama siyasetini başlatmaları.
Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu adı altında «şehir gerillasının» ban-

ka soygunlarından sonra önce bir ABD'li çavuş, sonra da 4 ABD'li subayı kaçırması (15/2, 3/3), Silahlı Kuvvetler Komutanlarının Cumhurbaşkanı ve Meclis Başkanlarına bir muhtıra vermeleri ve Demirel'in istifası (12/3). Nihat Erim'in «partiler-üstü», «beyin takımı» hükümeti (26/3). Sıkıyönetim ilânı (27/4). İstanbul'da İsrail Başkonsolosu Elrom'un kaçırılması (17/5). Erim kabinesinin 11 reformcu bakanının istifası (3/12). Haşhaş ekiminin yasaklanması (Temmuz).
Boğaziçi Üniversitesi Kanununun kabulü (9/9).

1972 Nihat Erim hükümetinin istifası (17/4). İnönü'nün istifa etmesi, Bülent Ecevit'in CHP Genel Başkanı seçilmesi. Millî Selamet Partisinin kurulması (11/10).
ABD'de Başkan Nixon ile ilgili Watergate rezaleti.

1973 İngiltere, Danimarka, İrlanda'nın AET'ye katılması.
Paris Barışı: ABD'nin Vietnam'dan çekilmesi.
Dördüncü Arap-İsrail Savaşı (Yom Kipur).
Büyük petrol bunalımı.
Şili'de Allende'ye karşı darbe: General Pinochet diktatörlüğü.
Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanlığı (6/4). Genel seçimlerde CHP zaferi (14/10).
Boğaz Köprüsünün açılışı (29/10).
İsmet İnönü'nün ölümü (23/12) (d. 1884).
Sabahattin Eyuboğlu'nun ölümü (d. 1908).
Türkiye'nin TPAO'ya Ege'de Yunan adalarının batısındaki kıta sahanlığında petrol arama izni vermesi: Yunanistan ile Ege sorunu.

1974 Askerî darbe sonucunda Portekiz'de sağcı diktatörlüğün sonu.
Watergate olayı yüzünden Nixon'un istifa zorunda kalması.
Etiopya'da cumhuriyetçi darbe: saltanatın sonu.
CHP-MSP Karma hükümetinin kurulması (25/1). Haşhaşın serbest bırakılması. Kıbrıs'ta Makarios'a darbe yapılması üzerine (15/7), Türkiye'nin askerî müdahalesi (20/7). İkinci «Barış Harekâtı» (14/8). Türkiye'ye ABD silah ambargosu (18/10).
Yunan cuntasının devrilmesi: demokrasiye dönüş.

1975 Kıbrıs Türk Federe Devletini (KTFD) kurma kararı (13/2).
Helsinki'de Avrupa Güvenlik Konferansı.
Franco'nun ölümü ile İspanya'da demokrasi.
Komünistlerin bütün Vietnam, Laos, Kamboçya'da iktidarı ele geçirmeleri.
Lübnan'da iç savaş.

Uzayda ABD-Sovyet işbirliği.
Portekiz'in Mozambik ve Angola'nın bağımsızlığını tanıması.
Viyana Elçisi Tunagil'in öldürülmesiyle Ermeni tedhişinin genellikle faili meçhul kalan suikastleri başlıyor (22/10).
Keban barajının hizmete girmesi.
Demirel'in Milliyetçi Cephe (MC) hükümeti kuruldu (31/3).

1976 Mao Zedung'un ölümü.
Arjantin'de İsabel Peron'a karşı askerî darbe.
Fas ve Moritanya'nın İspanyol Sahra'sını paylaşmaları.
DİSK'in düzenlediği İşçi Bayramı faciaya dönüşüyor: 34 ölü (1/5).

1977 Genel seçimlerde CHP en başarılı parti: MC koalisyonunun sonu (5/6). İkinci MC hükümeti (21/7-31/12).
İktisadî iflasa doğru: dövize çevrilebilir mevduat (DÇM) uygulaması.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın ölümü (d. 1888).

1978 İsrail ve Mısır arasında Camp David Andlaşması.
3. Ecevit hükümeti (5/1).
Kahramanmaraş olayları: 111 ölü, 13 ilde sıkıyönetim. Tırmanan kargaşalık ortamı.
ABD silah ambargosunun kaldırılması (26/9).

1979 Şahın İran'ı terketmesi, Ayetullah Humeynî'nin önderliğinde İslam Cumhuriyeti.
Afganistan'a Sovyet askerî müdahalesi.
Abdi İpekçi'nin öldürülmesi (1/2).
6. Demirel hükümeti (3. MC) (12/11).
Muhsin Ertuğrul'un ölümü (d. 1892).

1980 24 Ocak kararları: ağır devalüasyon, zam ve serbest faiz.
Cumhurbaşkanlığı bunalımı: aylarca cumhurbaşkanı seçilememesi.
Silahlı kuvvetlerin 12 Eylül müdahalesi: hükümet ve TBMM'nin feshi, parti, sendika ve dernek faaliyetlerinin durdurulması, genel sıkıyönetim.
Yusuf Hikmet Bayur'un ölümü (d. 1891).

DEVLET BAŞKANLARI (1908-1980)

II. Abdülhamit (1876-1909)
V. Mehmet Reşat (1909-1918)
VI. Mehmet Vahdettin (1918-1922)
Mustafa Kemal Atatürk (1922-1938)
İsmet İnönü (1938-1950)
Celâl Bayar (1950-1960)
Cemal Gürsel (1960-1966)
Cevdet Sunay (1966-1973)
Fahri Korutürk (1973-1980)

CUMHURİYET HÜKÜMETLERİ (1923-1980) *

1. I. İsmet İnönü (30/10/23 - 6/3/24).
2. II. İnönü (6/3/24 - 22/11/24).
3. Fethi Okyar (22/11/24 - 3/3/25).
4. III. İnönü (4/3/25 - 1/11/27).
5. IV. İnönü (2/11/27 - 25/9/30).
6. V. İnönü (27/9/30 - 4/5/31).
7. VI. İnönü (4/5/31 - 1/3/35).
8. VII. İnönü (1/3/35 - 1/11/37).
9. I. Celal Bayar (1/11/37 - 11/11/38).
10. II. Bayar (11/11/38 - 25/1/39).
11. I. Refik Saydam (25/1/39 - 3/4/39).
12. II. Saydam (3/4/39 - 8/7/42).
13. I. Şükrü Saracoğlu (9/7/42 - 8/3/43).
14. II. Saracoğlu (15/3/43 - 5/8/46).
15. Recep Peker (7/8/46 - 9/9/47).
16. I. Hasan Saka (10/9/47 - 8/6/48).
17. II. Saka (10/6/48 - 14/1/49).
18. Şemsettin Günaltay (16/1/49 - 22/5/50).

---

* Neşe Erdilek, «Hükümetler ve Programları», Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.

19. I. Adnan Menderes (22/5/50 - 8/3/51).
20. II. Menderes (9/3/51 - 14/5/54).
21. III. Menderes (17/5/54 - 30/11/55).
22. IV. Menderes (9/12/55 - 1/11/57).
23. V. Menderes (25/11/57 - 27/5/60).
24. I. Cemal Gürsel (30/5/60 - 4/1/61).
25. II. Gürsel (5/1/61 - 28/10/61).
26. VIII. İnönü (20/11/61 - 1/6/62).
27. IX. İnönü (25/6/62 - 2/12/63).
28. X. İnönü (25/12/63 - 13/2/65).
29. Suat Hayri Ürgüplü (20/2/65 - 22/10/65).
30. I. Süleyman Demirel (27/10/65 - 22/10/69).
31. II. Demirel (3/11/69 - 14/2/70).
32. III. Demirel (6/3/70 - 12/3/71).
33. I. Nihat Erim (26/3/71 - 3/12/71).
34. II. Erim (11/12/71 - 17/4/72).
35. Ferit Melen (22/5/72 - 10/4/73).
36. Naim Talû (15/4/73 - 16/12/73).
37. I. Bülent Ecevit (26/1/74 - 16/9/74).
38. Sadi Irmak (16/11/74 - 31/3/75).
39. IV. Demirel (31/3/75 - 21/6/77).
40. II. Ecevit (21/6/77 - 3/7/77).
41. V. Demirel (21/7/77 - 31/12/77).
42. III. Ecevit (5/1/78 - 17/10/79).
43. VI. Demirel (12/11/79 - 12/9/80).

DİZİN

A

B

C

Ç

D

E

F

G

J

K

L

M

N

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

Y

Z